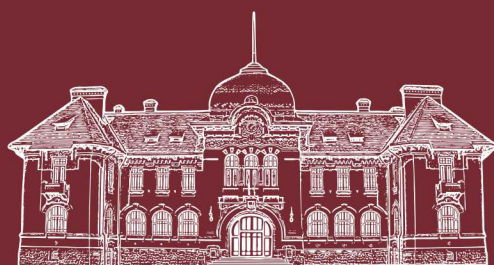

ACTA MVSEI PETRODAVENSI

MEMORIA ANTIQUITATIS

XXXIX

COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL NEAMȚ

MEMORIA ANTIQUITATIS XXXIX (2023)

In memoriam Dr. Dan Monah
(1943-2013)

Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț
2024

COLEGIUL EDITORIAL

Acad. Victor Spinei – Institutul de Arheologie, Iași
Dr. Virgil Mihăilescu-Bîrliba – Institutul de Arheologie, Iași
Prof. Univ. Dr. Marin Cârciumaru – Universitatea „Valahia”, Târgoviște
Prof. Univ. Dr. John Chapman – Durham University, Durham
Dr. Olivier Weller – Centre National de la Recherche Scientifique, Paris
Dr. Ernest Oberländer-Târnoveanu – Muzeul Național de Istorie a României, București
Dr. Ionel Cîndea – membru corespondent al Academiei Române
Dr. Narcis Dorin Ion – Muzeul Național Peleş, Sinaia

COLEGIUL DE REDACȚIE

Dr. Ciprian-Dorin Nicola – redactor responsabil
Dr. Vasile Diaconu – redactor adjunct
Dr. Alexandru Gafincu – secretar de redacție
Dr. Constantin Preoteasa – membru
Dr. George Dan Hânceanu – membru
Dr. Mihaela-Cristina Verzea – membru

Revista folosește sistemul de recenzare *peer-review*
Volum indexat în baza de date internațională CEEOL

MEMORIA ANTIQUITATIS

– **Acta Musei Petrodavensis** –

Revista Muzeului de Istorie și Arheologie
Piatra-Neamț

Correspondența se va trimite pe adresa:

**MUZEUL DE ISTORIE
ȘI ARHEOLOGIE**

Str. Mihai Eminescu, nr. 10
610029 Piatra-Neamț
România

Tel. / Fax: 04-0233-217496

E-mail: muzeupn@yahoo.com

MEMORIA ANTIQUITATIS

– **Acta Musei Petrodavensis** –

Revue du Musée d'Histoire et Archéologie
Piatra-Neamț

Toute correspondance sera envoyé à l'adresse:

**MUZEUL DE ISTORIE
ȘI ARHEOLOGIE**

10 Mihai Eminescu
610029 Piatra-Neamț
Roumanie

Tel. / Fax: 04-0233-217496

E-mail: muzeupn@yahoo.com

ISSN: 1222-7528

Editura „Constantin Matasă”

Piatra-Neamț

CUPRINS

SOMMAIRE – CONTENTS

CONSTANTIN PREOTEASA <i>In memoriam Dr. Dan Monah</i>	9
--	---

ARHEOLOGIE

SELENA VITEZOVIC Le paquet Néolithique osseux : les influences du Asie du Sud-Ouest dans l'industrie osseuse de la culture de Starčevo <i>Pachetul osteologic neolitic: influențe din Asia de Sud-Vest asupra industriei materiilor dure animale a culturii Starčevo</i>	11
---	----

CONSTANTIN APARASCHIVEI O nouă contribuție la repertoriul vaselor precucuteniene decorate cu scene mitologice: Topolița-La nord-vest de sat, jud. Neamț <i>A new contribution to the Precucuteni vessels decorated with mythological scenes: Topolița-La nord-vest de sat, Neamț County</i>	31
--	----

IRINA RUSU, SORIN IGNĂTESCU Câteva reprezentări antropomorfe de pe teritoriul județului interbelic Baia <i>Some anthropomorphic representations from the territory of interwar Baia County</i>	47
---	----

ILIA PALAGUTA 'Sculpture of small forms' in Prehistoric art: approaches to research and interpretations <i>„Sculptura formelor mici” în arta preistorică: observații asupra metodelor de cercetare și a interpretărilor</i>	67
--	----

MONICA MĂRGĂRIT, VASILE DIACONU

**Artefacte din os și corn provenite din așezări eneolitice
aflate în Subcarpații Moldovei. Observații tehnofuncționale**

Bone and antler artefacts from Eneolithic settlements

in the Moldavian Subcarpathians. Techno-functional observations 85

ROMAN CROITOR, SERGIU HEGHEA

**Preliminary results of the analysis of red deer antlers and antler-made tools
from the Eneolithic site of Brânzeni III-Țiganca (Edineț, Republic of Moldova)**

Rezultate preliminare ale analizei materialului și a uneltelor din corn de cerb

provenite din situl eneolitic Brânzeni III-Țiganca (Edineț, Republica Moldova) 101

CAROL KACSÓ

Descoperiri de topoare cu disc în Depresiunea Maramureș

Die Nackenscheibenaxtfunde in der Maramureș-Niederung 113

CORNELIU BELDIMAN

Arheologie și entomologie.

Cuiburi de viespi (*hymenoptera: sphecidae, sceliphron sp.*)

descoperite în așezarea aparținând culturii Noua de la Zoltan, jud. Covasna

Archaeology and entomology.

Mud dauber wasps' nests (hymenoptera: sphecidae, sceliphron sp.)

discovered at the Noua culture settlement in Zoltan, Covasna County 225

GABRIELA DZHURKOWSKA

Research on the Late Bronze Age in Northeastern Bulgaria

Cercetări asupra perioadei târzii a epocii bronzului în nord-estul Bulgariei 271

ERGÜN LAFLI, MARTIN HENIG

Dionysus and his Circle on Anatolian Glyptics

Dionis și cercul său reprezentat pe gliptica anatoliană 297

GEORGE-DAN HÂNCEANU, VASILE DIACONU

Date despre o așezare a dacilor liberi de la Răucești (jud. Neamț)

Data concerning a settlement of the free Dacians from Răucești (Neamț County) 317

LUCIAN MUNTEANU, VASILE DIACONU, ADELINA PICIOR

**Informații documentare despre descoperirile monetare romane
de la Ghindăoani (jud. Neamț)**

Documentary information concerning the Roman monetary discoveries

from Ghindăoani (Neamț County) 341

ELENA-CRISTINA NIȚU, GHEORGHE OLTEANU,
FLORIN-IONUȚ LUPU, MARIAN LEU

**Evaluarea potențialului arheologic al comunei Frătești, județul Giurgiu
(sudul României), prin cercetări de teren recente**

*Assessment of the archaeological potential of Frătești locality, Giurgiu County
(southern Romania), through recent field surveys* 355

ANGELA SIMALCSIK

**Date antropologice privitoare la materialul osteologic
descoperit în tumulul 1 de la Rogojeni (r-nul Șoldănești, Republica Moldova)**

*Anthropological data regarding the osteological material
discovered in tumulus 1 at Rogojeni (Șoldănești district, Republic of Moldova)* 365

CSABA SZABÓ

Rewriting Roman Religion: historiography of a decade (2013-2023)

Reinterpretând religia romană: istoriografia unui deceniu (2013-2023) 381

SILVIU OȚA

Câteva date arheologice asupra fortificațiilor de la Caransebeș

Some archaeological data on the Caransebeș fortifications 391

RESTAURARE

DUMITRU BOSTAN

**Restaurarea unor vase aparținând culturii Precucuteni
descoperite în siturile arheologice de la Poduri și Topolița**

*Restoration of several vessels belonging to Precucuteni culture
discovered at the archaeological sites of Poduri and Topolița* 409

CRONICĂ

CONSTANTIN PREOTEASA

**Expoziția Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene
și al XX-lea Congres Mondial al Uniunii Internaționale
de Științe Preistorice și Protoistorice „Interdisciplinaritate în Arheologie”
în cadrul evenimentului Timișoara 2023. Capitală Europeană a Culturii**

*The exhibition „Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art”
and The 20th World Congress of The International Union
of Prehistoric and Protohistoric Sciences „Interdisciplinarity in Archaeology”
during the „Timișoara 2023. European Capital of Culture” event* 425

EVOCARE

IOAN OPRÎȘ

*In memoriam. Despre muzeu și muzeografie cu Linda Ellis***(11 iulie 1956 – 29 martie 2023)** 447**PREZENTĂRI DE CARTE**CASANDRA BRAȘOVEANU, *Sfârșitul epocii bronzului în bazinul Jijiei.**Dinamica habitatului și materialitatea culturii Noua,*

Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2023, 457 p. (VASILE DIACONU) 473

IOAN MARIAN ȚIPLIC, *Între est și vest. Necropola Medieval Timpurie**de la Orăștie-„Dealul Pemilor X2”*, Editura Honterus,

Sibiu, 2022, 156 p. (BOGDAN-ANDREI CHIRILOAIE) 477

SORIN IGĂTESCU, *Oameni și locuri: Arheologia județului Baia (1914-1949),*

Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2022, 404 p. (IRINA RUSU) 481

Dr. DAN MONAH
(11 februarie 1943 – 21 septembrie 2013)

IN MEMORIAM

DR. DAN MONAH

Constantin Preoteasa *

În anul 2023 s-au împlinit opt decenii de la nașterea unuia dintre cei mai importanți preistoricieni români și europeni, dar și un deceniu de la prematura sa trecere în eternitate – Dr. Dan Monah (1943-2013).

În semn de omagiu față de cel mai important contributor la constituirea patrimoniului cultural preistoric al actualului Muzeu de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț, aparținând îndeosebi complexului cultural Precucuteni-Cucuteni, căruia i-a dedicat cea mai mare parte din activitatea sa profesională, volumul nr. XXXIX al anuarului *Memoria Antiquitatis* (din al cărui colegiu de redacție a făcut parte) îi este dedicat reputatului arheolog și istoric, care a fost în același timp și co-editor al seriei *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*.

De-a lungul vieții și carierei sale profesionale Dr. Dan Monah a fost profund atașat de municipiul Piatra-Neamț, de județul Neamț și de actualul Complex Muzeal Național Neamț.

Deloc întâmplător, deoarece acesta s-a stabilit împreună cu familia la Piatra-Neamț încă de la o vârstă fragedă, la scurt timp după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial. În perioada 1956-1960 a urmat aici cursurile celei mai reprezentative instituții de învățământ preuniversitar din județul Neamț, actualul Colegiu Național „Petru Rareș”, situat chiar în centrul istoric al municipiului, în cuprinsul Curții Domnești.

La scurt timp după terminarea facultății, în 1969, se reîntoarce acasă în calitate de muzeograf la Muzeul de Istorie Piatra-Neamț și apoi la Muzeul de Istorie Bicăz.

Chiar și după plecarea sa din Piatra-Neamț, mai întâi la Bacău, ca muzeograf la Muzeul de Istorie din cadrul actualului Complex Muzeal „Iulian Antonescu”, și apoi la Iași, în calitate de cercetător științific la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, și apoi la Institutul de Arheologie al Academiei Române, Dr. Dan Monah a continuat să colaboreze intens cu Complexul Muzeal Județean Neamț, instituție sub egida căreia a realizat numeroase proiecte de cercetare de tip grant, săpături arheologice, expoziții, simpozioane și publicații de înaltă ținută cultural-științifică, răsplătite de Academia Română cu distincții bine-meritate – Premiul „Vasile Pârvan”, acordat în 1986 pentru volumul realizat în colaborare cu Ștefan Cucoș și Dragomir-Nicolae Popovici, intitulat *Așezările culturii*

* Dr. Constantin Preoteasa, Complexul Muzeal Național Neamț, Centrul Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni, Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni „Gheorghe Dumitroaia” Piatra-Neamț, România, constantin.preoteasa@yahoo.com.

Cucuteni din România – și respectiv de Ministerul Culturii și Cultelor – Premiul „Adrian Rădulescu”, acordat în anul 2004 pentru proiectul expozițional și volumul *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, care încununau un sfert de secol de cercetări arheologice sistematice și interdisciplinare efectuate de reputatul specialist în celebra stațiune pluristratificată de tip *tell*, precum și Premiul „Iulian Antonescu”, acordat în 2006 pentru proiectul muzeal și volumul *Primul Muzeu Cucuteni din România*.

La inițiativa Dr. Petre Roman (1935-2019), alături de Dr. Gheorghe Dumitroaia (1949-2016), fostul director al Complexului Muzeal Județean Neamț, în anul 1995 Dr. Dan Monah a pus bazele Centrului Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni, entitate pe baza activității căreia în 2004 a fost creat Muzeul de Artă Eneolitică „Gheorghe Dumitroaia” Piatra-Neamț.

Patrimoniul Muzeului de Istorie și Arheologie și al Muzeului de Artă Eneolitică „Gheorghe Dumitroaia”, ambele din Piatra-Neamț, din cadrul Complexului Muzeal Național Neamț, este constituit din numeroase artefacte de valoare cultural-științifică deosebită descoperite de Dr. Dan Monah în cuprinsul unor situri arheologice reprezentative din județul Neamț, precum cele de la Brășăuți, Ghelăiești, Petricani, Piatra-Neamț (Văleni), Izvoare și Lunca, dar mai ales cel de la Poduri (județul Bacău).

Prin intermediul prodigioasei sale activități profesionale, desfășurată inclusiv în județul Neamț sau sub egida unităților muzeale din cadrul actualului Complex Muzeal Național Neamț, Dr. Dan Monah s-a afirmat ca un devotat promotor al patrimoniului cultural de excepție al civilizației Cucuteni (aplecându-se îndeosebi asupra religiei și artei celei mai importante manifestări culturale din preistoria Europei), al interdisciplinarității în istoriografia românească și al etnoarheologiei sării.

În ultimii ani ai vieții, în calitate de conducător de doctorat, reputatul specialist a îndrumat, cu exigența-i bine-cunoscută, activitatea tinerilor arheologi atrași de tainele preistoriei, care activează în cadrul instituției noastre și care în prezent îi duc mai departe misiunea, inclusiv prin manifestările cultural-științifice, expozițiile și publicațiile dedicate memoriei sale, prin intermediul cărora îi păstrează o vie amintire.

LE PAQUET NEOLITHIQUE OSSEUX : LES INFLUENCES DU ASIE DU SUD-OUEST DANS L'INDUSTRIE OSSEUSE DE LA CULTURE DE STARČEVO

Selena Vitezović*

Mots-clés : industrie osseuse ; spatules-cuillers ; innovations technologiques ; Néolithique ancien ; néolithisation ; culture de Starčevo-Körös-Criș.

Keywords: bone industry; spatula-spoons; technological innovations; Early Neolithic; Neolithisation; Starčevo-Körös-Criș culture.

Abstract

The process of Neolithisation brought in numerous changes not only in economy, but in all aspects of daily and ritual life and also in worldviews in general. Technologies, as culture-driven phenomenon, also underwent through numerous changes, adapting to the new raw materials, new tasks and new activities, as well as to new cultural milieu.

The Early Neolithic Starčevo culture, part of the Starčevo-Körös-Criș cultural complex, was widespread in the central Balkans and south Carpathian basin. Starčevo communities represent the first agricultural communities in the region. They brought in the new animal and plant species, and also numerous other changes in subsistence, economy, settlement patterns, etc. In the Starčevo culture we may also note numerous innovations in the material culture and in the technologies. Completely new technology is introduced – production of diverse clay objects, such as pots for cooking, storage and consumption, spindle whorls, weights, figurines. Other technologies also adapted to the new raw materials, new task and new activities, and to the changes in economic and social relations; for example, in the lithic industry we may note introduction and the increased presence of tools used in wood working, abrasive tools such as querns, etc.

Osseous industry creates an important segment within the Starčevo culture. It is marked by predominant use of bones as raw material, followed by antlers and with occasional use of boar tusks, other teeth and mollusc shells. Typological repertoire included everyday

* Dr. Selena Vitezović, Institut Archéologique, Belgrade, Serbie, selenavitezovic@gmail.com, s.vitezovic@ai.ac.rs.

small tools (needles, awls, spatulae, chisels, etc.), heavy duty tools (axes, adzes, percussion tools), weapons (projectile points and occasional fishhooks) and decorative items (pendants, beads, bracelets, buckles). The process of Neolithisation affected the osseous technology as well, and it displays some interesting patterns – both Mesolithic traditions can be detected and the innovations, and some of them can be linked with the Near-Eastern influences.

Near-Eastern influences otherwise noted among the osseous assemblages in Anatolia, Cyprus and Bulgaria include pointed and cutting tools made from tibias of small ruminants, pointed tools from long bone splinters, projectile points with a groove, crude axes, sickles made from red deer antlers, elaborated bone hooks, buckles, tubes made from bird bones and spoons. Already in these regions it was observed that these traits do not form a coherent package, but are different significantly from region to region and over time. Within the Starčevo culture, some of these techno-types were not recognised (such as tubes made from bird bones or crude axes) and some occur rarely and in small quantities (for example, elaborated bone hooks or antler sickles). On the other hand, some new technological traits that can be linked with Near-Eastern influences are noted, such as projectile points made by using the same technological procedure as for spatula-spoons and items with denticulated edges.

Elaborated fish-hooks and antler sickles are known by single examples so far; one hook was discovered at Donja Branjevina, fragmented, very carefully made, and from Ludaš-Budžak comes one sickle made from a smaller antler tine, with several grooves intended for inserting flint blades.

From tibias only cutting tools, labelled spatula-chisels were discovered, on several sites, Grivac, Divostin, Rudnik near Srbica and Pavlovac-Kovačke Njive near Vranje. They were made from almost complete tibias; working edge was formed at proximal end of the bone mainly by abrasion. Cutting edges can be straight or more rounded, always worn from intensive use. The examples from Divostin have finely burnished basal parts.

Ornamental items that show Near-Eastern influences include two variants of objects of discoid shape, one ring-shaped and other in a form of an open circle. The later, labelled „buckles in the form of the open bracelet”, are known from several sites: Donja Branjevina, Golokut and Starčevo-Grad. Unfortunately, all of them are fragmented. It may be noted that all of them have nicely made ends („heads”), and all of them shaped differently.

Spatulae-spoons are the best represented and at the same time the most important techno-type of Near-Eastern origin. They were discovered at several sites in different quantities – the largest assemblages with over 40 complete and fragmented artefacts each come from Donja Branjevina and Starčevo-Grad. On the other sites there were just few or single finds. These are objects with elongated handles of cylindrical or oval cross-sections, straight or gently curved, and a bowl at the distal end, usually completely flat or slightly concave. Bowl shapes vary – they may be elongated, leaf-shaped, or shorter, triangular, or, rarely, oval. They were produced through several stages of cutting, scraping, burnishing and polishing. This technological procedure demanded over 25 hours of work in total, according to experimental

results, and also lot of skill was needed. They were made exclusively from *Bos* metapodial bones, probably all from domestic cattle (*Bos taurus*).

All these artefacts were intensively used; the bowls show high polish and shine, and at the same time the bone is flattened, worn out, and abraded from use. Edges are sometimes broken or damaged from use, and on some bowl segments it may be seen that they continued to be in use even after the breakage. Also high level of polish and shine, as well as fine striations, often spread over entire surfaces, may be noted. Their function, however, is still not clear. The intensive usewear, especially damages, was interpreted as being related to contact with either clay or stone (cf. Georgiev, 1967; Nandris, 1972). Some of these spoons may have been used in special occasions, and their original purpose may have been related to processing different plants, perhaps „special” plants, such as medicines or spices. They might have also served as cosmetic tools (cf. also Dekker, 2014; Russell, 2006; 2012). The spoons from Starčevo culture sites display very intensive use, they were used for long time and often repaired, therefore, it may be assumed that their original function was rather important. Their final function was probably as some sort of burnishers, as suggested by the presence high level of polish and shine, consistent with the prolonged contact with soft, organic materials, such as leather, hide and plant fibres.

The specific technique of transforming the cattle metapodials into spoons was applied to production of one subtype of projectile points. Furthermore, some of the broken spoon handles were transformed into projectiles.

One more Near-Eastern trait was recognised in Starčevo osseous industry – the presence of denticulated objects. These objects were rare, only few were found, and they are all different. Some have denticulations broader, made by abrasion, while on some they are narrower, made by sawing. Also, some of the objects have denticulations along all their edges, while for example awl from Anište has just few dents on the basal part. Their function, however, is not clear; the denticulations could have been purely ornamental or functional.

Techno-types of Near-eastern origin were present in most of the bone industries in the South-East Europe, but with significant differences in distribution, importance and technological modifications. In her analysis of new elements of Near-Eastern origin in the Eastern Balkan bone industries, I. Sidéra noted that the style of production is rapidly changing from one site to another. In the case of the Starčevo culture bone industry, we may note that only some of the „package” of Anatolian influences was adopted; furthermore, some of it is adopted already partially altered (such as the forms and functions of spatulae-spoons). It is particularly interesting to note that decorative items, used most likely to display status and/or prestige, show important Near-eastern influences, but again, in somewhat modified way.

The Starčevo culture osseous industry shows an interesting mix of preservation of some of the techno-typological traits connected with the Mesolithic tradition and the introduction of the new techno-types, mainly of Near-Eastern origin, but somewhat altered during the process of adoption into the new cultural milieu. Technological traditions and innovations are never straightforward, nor simply transferred from one culture into another, but instead they must pass through the process of adoption and adaptation to the new economic, social and cultural environment.

Introduction

Le Néolithique ancien a apporté des innovations nombreuses – non seulement l’agriculture et l’élevage, de nouvelles espèces végétales et animales (des animaux et plantes domestiqués), mais aussi des changements dans les modes de subsistance, dans les modes de vivre et dans les visions du monde (Hodder, 1990 ; Cauvin, 1997). Le processus de néolithisation intègre des changements divers dans les activités quotidiennes, dans la culture matérielle et dans la technologie. La technologie est un phénomène culturel, étroitement liée et interdépendante avec d’autres phénomènes culturels et avec les changements dans les autres aspects de la vie. Les technologies diverses sont connectées et dépendantes entre elles (Lemonnier, 1992).

La culture du Néolithique ancien de Starčevo représente une partie du complexe culturel de Starčevo-Körös-Criș, distribué dans les Balkans centraux et dans le bassin des Carpates méridional (Garašanin, 1979 ; Srejović, 1988). Les dates absolues concernant la culture de Starčevo sont entre 6200-5500 BC (Whittle *et alii*, 2002 pour les détails). Les habitants des communautés du Starčevo étaient les premiers paysans dans la région – ils pratiquaient l’agriculture et l’élevage des animaux domestiques (mouton, chèvre, bovin, cochon) ; pourtant, la chasse et la cueillette n’avaient pas encore disparu et jouaient un rôle mineur dans les modes de subsistance (Filipović, Obradović, 2013 ; Clason, 1982 ; Greenfield, 2008).

La culture matérielle de Starčevo a apporté aussi de nouveaux matériaux, de nouvelles technologies et de nouveaux types d’objets. L’innovation la plus importante était l’utilisation d’argile – dès ce moment-là on fabriquait de nombreux objets variés comme des récipients, pour la cuisson, le stockage et la consommation (pots, cruches, coupes, gobelets, etc.), des figurines, des fusaiöles, des autels, etc. (Vuković, 2013 ; Vuković *et alii*, 2016). On peut remarquer des changements dans d’autres technologies aussi. Les outils lithiques et osseux s’adaptent dès lors aux matériaux nouveaux et aux activités nouvelles, liés à l’agriculture, à la vie dans les villages, etc. Dans l’industrie lithique, parmi d’autres, on peut constater l’introduction et l’utilisation plus répandue des objets utilisés pour le travail du bois (comme des haches, herminettes, ciseaux, etc.) et des objets en pierre abrasive (comme des meules à aiguiser, etc.) (Antonović, 2003 ; Antonović *et alii*, 2019). On peut supposer que, avec le mode de vie plutôt sédentaire, dans les villages, les technologies périssables ont également changé (cuir, textile, etc.).

Le problème de la néolithisation des Balkans est encore une question importante pour la préhistoire de la région. Les communautés de Starčevo dans la région de Portes de Fer représentaient une nouvelle population dans cette région (Bonsall, 2008, p. 267-278) ; cependant, la nature de leurs relations avec des communautés mésolithiques et les relations avec le Proche-Orient ne sont pas toujours claires. L’industrie osseuse offre un point de vue nouveau sur ce problème ; elle montre des caractéristiques liées aux traditions mésolithiques, mais aussi des connections avec le Proche-Orient, modifiées et adaptées localement (Vitezović, 2016a).

L’industrie osseuse de la culture de Starčevo

Les matériaux d’origine animale animaux durs avaient un rôle important dans la vie quotidienne des communautés de Starčevo. Les assemblages de plus de quinze sites du

territoire de la Serbie sont inclus dans l'analyse : Donja Branjevina, Starčevo-Grad, Golokut-Vizić, Obrež-Baštine, Ludaš-Budžak, Anište-Bresnica, Divostin, Grivac, Tečić, Drenovac, Međureč, Ušće Kameničkog Potoka, Knjepište, Velesnica, Bujanj, Pavlovac-Kovačke Njive (Vitezović, 2011a ; 2011b ; 2012a ; 2012b ; 2013a ; 2013b ; 2014 ; 2017 ; 2022 ; Vuković *et alii*, 2016) (fig. 1).

Les os et les bois de cervidés étaient utilisés pour la plupart, tandis que les défenses du sanglier, d'autres dents et les coquillages étaient utilisés plus rarement. On a produit des objets divers : outillages (aiguilles, poinçons, racloirs, lissoirs, ciseaux, percuteurs, retouchoirs, etc.), armement (pointes de projectiles) et parure (pendeloques, perles, bracelets). Les outillages étaient utilisés surtout dans le travail du bois, le traitement du cuir et des fibres végétales. Les techno-types le plus caractéristiques sont des poinçons sur les métapodes des petits ruminants avec l'épiphyse distale en tant que poignée, produits par abrasion ou par rainurage et abrasion, des lissoirs et racloirs en côtes de grands mammifères, les percuteurs et retouchoirs en bois de cervidés, les pointes pour projectiles en os de grands mammifères, etc. Les objets décoratifs ne sont pas fréquents, mais sont par contre très spécifiques, comme des boucles en os longs de grands mammifères, des bracelets et pendeloques en bois de cervidés. Même des coquillages marins, obtenus par importation, ont été utilisés.

L'industrie osseuse montre des caractéristiques qui peuvent être liées aux traditions mésolithiques – surtout l'utilisation de bois de cerf, qui est autrement rare ou complètement absent dans les autres industries osseuses dans l'Europe du Sud (Tóth, 2012). Des innovations comprennent de nouveaux matériaux, comme des ossements des animaux domestiques (les métapodes de *Ovis/Capra* et *Bos taurus* sont représentés le mieux), de nouvelles techniques, comme l'utilisation de l'abrasion, et de nouveaux types, liés aux nouvelles activités (Vitezović, 2013c ; 2016a).

Techno-types d'origine Proche-Orientale

Plusieurs auteurs ont déjà noté la présence des caractéristiques d'origine de Asie du sud-ouest dans les industries osseuses et l'existence des types caractéristiques qui peuvent être considérés comme partie du « paquet Néolithique » (Özdoğan, 2011). D'après I. Sidéra (1998), les traits caractéristiques d'origine proche-orientale dans les industries osseuses de l'Europe du Sud sont des techno-types suivants : corps de faucille, boucles de ceinture, poinçons sur tibia du petit ruminant, poinçons sur éclats, tranchants sur tibia de petit ruminant, herminettes frustes, cuillers, tubes en os d'oiseau, aiguilles à chas incisé et crochets. I. Sidéra a analysé la présence de ces types dans le PPNA, PPNB, Néolithique ancien et évolué en Anatolie et en Chypre et dans le site de Kovachevo en Bulgarie. Elle a montré que la distribution n'est pas uniforme et qu'il y a des différences entre les régions et les périodes (Sidéra, 1998).

Dans ce texte on va analyser la présence et la distribution de ces techno-types dans l'industrie osseuse de la culture de Starčevo. Le type le plus caractéristique sont des spatules-cuillers ; on peut rencontrer aussi des corps de faucille, des outils en tibia, crochets et boucles. Certains types ne sont pas reconnus dans le matériel analysé (comme des tubes en os d'oiseau ou des herminettes frustes), tout de même, on a reconnu d'autres techno-types, des objets denticulés et des projectiles en métapode du *Bos*. En ce qui concerne les poinçons sur

éclats dans la culture de Starčevo, à notre avis, ils ne sont pas suffisamment caractéristiques et sont souvent plutôt *ad hoc*, donc, on ne peut pas faire d'hypothèses sur leur origine.

Corps de faucille

Corps de faucille sont extrêmement rares dans la culture de Starčevo. On ne connaît qu'un seul exemple, provenant du site du Ludaš-Budžak dans la région de Vojvodina (Vitezović, 2014, p. 168). Il s'agit d'un andouiller relativement petit (par rapport aux exemples trouvés en Bulgarie, par exemple – Zidarov, 2014). Il diffère aussi du point de vue de la technologie – il ne possède pas une unique rainure continuée, mais une série de petites gorges où les lames ont été insérées. Les corps de faucille sont aussi rares en Körös sites en Hongrie, mais on peut les rencontrer en Criș sites en Roumanie (Beldiman *et alii*, 1993 ; Beldiman, Sztancs, 2011, fig. 7). Ils sont relativement fréquents en Bulgarie ; on connaît des exemples provenant des sites comme Samovodene (Stanev, 2002, fig. 96), Ovcharovo-Gorata (Zidarov, 2014, abb. 191), et autres.

Outils en tibia de petit ruminant

Les tibias n'étaient pas utilisés très fréquemment ; la matière première principale dans la culture de Starčevo sont les métapodes (des petits et grands ruminants). Les objets pointus sont produits en os des métapodes ou en éclats des os longs différentes. Seul techno-type en tibia de petit ruminant de la culture du Starčevo sont des objets tranchants, marqués spatules-ciseaux (Vitezović, 2011a). Pour produire ce techno-type-là, on a utilisé un tibia presque complet, l'épiphyse distale est préservée comme poignée, et dans la partie distale l'os est modifié obliquement par l'abrasion pour former le tranchant. La partie distale active (tranchant) peut avoir des formes différentes : plutôt arrondie ou complètement droite, et elle est souvent très usée.

Les spatules-ciseaux ne sont pas trouvés dans tous les sites de la culture de Starčevo ; seulement à Grivac, Divostin (à proximité de la ville de Kragujevac), Bujanj près de Niš, Rudnik près de Srbica et Pavlovac-Kovačke Njive près de Vranje (Vitezović, 2011a ; 2022 ; Vuković *et alii*, 2016) (fig. 2 ; 3). Les exemples de Divostin possèdent des parties basales polies en surplus (fig. 3). Ces objets ne sont pas *ad hoc*, mais ils sont faits très attentivement et beaucoup de temps et d'effort sont investis dans leur production.

Les outils en tibia sont plus fréquents dans les autres industries osseuses, par exemple en Grèce (Stratouli, 1998, t. II/2-5, 7), et notamment en Bulgarie (Lang, 2004 ; Guadelli, 2014, fig. 6 ; aussi aperçu personnel de l'auteur), mais ils sont rares dans les sites du Körös et Criș cultures (Beldiman, Sztancs, 2011 ; Tóth, 2012).

Crochets

Les hameçons (utilisées pour la pêche) sont généralement très rares dans la culture de Starčevo (Vitezović, 2018), et il existe en seul exemple d'objet qui peut être marqué comme crochet (« elaborated fish-hooks »). Cet objet est trouvé à Donja Branjevina, et il est fabriqué en os long (fig. 4). Il n'est pas complet (le bout distal pointu est fragmenté) ; tout de même, dans ce cas-là on peut aussi remarquer que beaucoup de temps et d'effort sont investis dans la production – toutes les surfaces sont polies très soigneusement (Vitezović, 2011a ; 2011b).

Objets denticulés

Dans l'industrie osseuse de Starčevo il y a quelques exemples, rares cependant, des objets à bords dentelés (denticulés ou entaillés). Ces objets peuvent être complètement denticulés ou avec une partie denticulée, et peuvent avoir une partie active (tranchant, pointe) ou non. Puisqu'ils sont très rares, il n'est pas possible de trouver deux objets similaires, ce qui rend l'interprétation difficile.

À Divostin, on a trouvé trois objets en os avec des encoches profondes. Les deux premiers, l'un fabriqué en os long de grand ruminant et l'autre fabriqué en côte, ont la forme plus ou moins comme chiffre 8 (fig. 5/1), et le troisième, fabriqué en côte et fragmenté, avait des encoches symétriques sur les deux côtés. Ces encoches sont produites par l'abrasion. Au site d'Ušće Kameničkog Potoka on a trouvé un côte fragmenté avec des incisions sur les deux côtés latéraux ; ces denticulations ne sont pas si profondes et sont produites par sciage. Au site d'Anište on a trouvé un poinçon avec la partie basale denticulée, au site du Tečić le récipient de spatula-cuillers est denticulé (fig. 8/2), et à site du Međureč un pendeloque fait en défense du sanglier avec des encoches sur les deux côtés (fig. 5/2) (Vitezović, 2011a).

Ces denticulés ont peut être servi pour faire la décoration dans des objets divers (sur matériaux souples, comme le textile), mais aussi ils pourraient avoir un but uniquement décoratif. Pourtant, on n'a pas fait des expériences en ce qui concerne les objets de Starčevo ; en effet, les expériences sur des objets similaires du site de Tell Mureybet n'ont pas donné des résultats définitifs (Stordeur, Christodou, 2008, p. 522-528). Des encoches similaires sont connues aussi sur les objets comme spatula-cuillers du Barcin Höyük (Dekker, 2014, p. 86), Ilıpınar (Marinelli, 1995, fig. 6/1), Pendik, Fikirtepe (Özdoğan, 1999, fig. 20), etc.

Boucles

Il est possible de reconnaître de nouveaux techno-types parmi les objets décoratifs. Il s'agit des objets marqués comme boucles. Deux variantes existent – des objets en forme d'anneau, obtenus par division transversale des os longs de grands mammifères, et des objets en forme de cercle non fermé, aussi en os longs de grands mammifères, probablement tous provenant de *Bos* (Vitezović, 2012a). Ils ont des têtes soigneusement formées, ovales, en forme de bouton, chacune étant différente. Toutes les surfaces sont soigneusement polies. Malheureusement, on n'a trouvé aucun objet complet, tous étant fragmentés. Ils ne sont pas très fréquents : on trouve d'habitude un seul ou quelques exemples, et ils sont présents aux sites de Starčevo-Grad, Golokut, Obrež-Baštine et Grivac (Vitezović, 2012a, fig. 5/12) (fig. 6). Ces objets particuliers ont peut-être été utilisés comme une sorte de boucle de ceinture ou de fermoir pour les vêtements.

Spatules-cuillers

Le techno-type le plus important et le plus répandu d'origine proche-orientale sont des spatules-cuillers. Elles sont considérées comme les objets en os le plus caractéristiques pour le Néolithique ancien en Anatolie et en Europe du Sud (Nandris, 1971) et sont même considérées comme des symboles de statut et comme partie du « paquet Néolithique » (Özdoğan, 2011).

La définition de ces objets est compliquée ; ils ressemblent aux cuillers modernes, mais leur fonction n'est pas claire. Ils possèdent un manche allongé et un récipient plat ou concave peu profond (fig. 7 ; 8). Dans certains cas, les objets de ce groupe se chevauchent par leurs traits morpho-techniques avec des spatules (lisseur), outils sans doute utilisés pour polir des matériaux divers, et il est particulièrement difficile de les distinguer quand ils sont fragmentés. Selon l'interprétation de leur fonction, certains chercheurs distinguent deux types d'outils distincts (Marinelli, 1995), certains les considèrent comme un seul techno-type (Popușoi, Beldiman, 1999 ; Beldiman, 2007 ; Lang, 2005), et quelquefois ils sont présentés ensemble (Zidarov, 2014).

Selon N. Russell, les « cuillers » (« spoons ») sont les objets avec un manche et le récipient en bois de cerf ou en os (probablement des métapodes de *Bos primigenius*) (Russell, 2006, p. 348 ; Russell, Griffiths, 2013, p. 290-291). Les « spatules » sont les objets fabriqués très soigneusement, souvent ornés, marqués comme « objets cosmétiques » par J. Mellaart (Russell, 2012, p. 354, cf. aussi Vitezović, 2016b). Pour cette raison-là, on a proposé le terme « spatules-cuillers » (Vitezović, 2011a ; 2016b) pour définir ce techno-type spécifique, et quelques auteurs l'ont accepté (Dekker, 2014, p. 44).

Dans la culture de Starčevo, les spatules-cuillers ne sont pas présentes à tous les sites et en plus, leur quantité n'est pas uniforme. L'assemblage du site de Donja Branjevina est le plus riche (42 objets complets et fragmentés étaient en disposition pour l'analyse), suivi par Starčevo-Grad (41) (fig. 7), et on a trouvé quelques exemples ou en seul exemple aux sites de Ludaš-Budžak, Mužlja, Vizić-Golokut, Obrež-Baštine, Tečić, Velesnica (fig. 8), Lepenski Vir, Divostin et Bubanj près de Niš (Bačkalov, 1979 ; Vitezović, 2011a ; 2011b ; 2013a ; 2016b).

Les métapodes des grands mammifères (principalement *Bos taurus* ; ils proviennent probablement tous de *Bos taurus*) étaient la seule matière première. J. Nandris (1972) a suggéré que les os du *Bos primigenius* étaient les seuls utilisés, mais, dans la culture de Starčevo il n'y a pas de preuves certaines concernant l'utilisation des ossements de *Bos primigenius* (Vitezović, 2016a). La même situation est notée en ce qui concerne les spatula-cuillers dans la culture de Körös (Choyke, 2007).

La forme est toujours la même, avec des variations – le récipient peut être allongé, en forme de feuille, ou plus court, triangulaire ou, rarement, ovale (fig. 7 ; 8). Ils sont aussi très usés, quelquefois complètement déformés par l'usure, ou cassés et puis réparés. Les manches sont allongés, avec une coupe transversale ovale. Les spatules-cuillers ne sont pas décorées, sauf deux exemples : un manche de Donja Branjevina dont la base possède quelques incisions profondes et une spatule-cuiller de Tečić avec des denticulations sur la partie basale du récipient (fig. 8/2) (Vitezović, 2016b, fig. 3). Les manches zoomorphiques (connus, par exemple, du Hacilar – Mellart, 1970) n'existent pas ; cependant, il existe un exemple de Donja Branjevina, une pointe de projectile avec une base zoomorphique, qui est très probablement une spatule-cuiller modifiée (Vitezović, 2011b, p. 31, fig. 18/2 ; 2016b).

La chaîne opératoire des spatules-cuillères a été reconstruite par J. Nandris (1972), et ensuite I. Sidéra a effectué des recherches expérimentales (Sidéra, 2011). Un objet semi-fini de Donja Branjevina a fourni aussi bien des informations sur la production (Vitezović, 2011b, fig. 17/2 ; 2016b). Selon les résultats des expériences, le processus était assez long, plus de vingt-cinq heures en total, et il comprenait plusieurs étapes.

On peut remarquer que pour la production des spatules-cuillers il était nécessaire d'avoir un haut degré du savoir technique et qu'il fallait être un expert (Sidéra, 2011).

L'interprétation de leur fonction est encore discutable. Plusieurs hypothèses ont été proposées : parmi d'autres, qu'ils étaient utilisés en contact avec des meules (lors de la production de la farine), en contact avec l'argile (pour produire des objets en argile ou pour manger), etc. (Georgiev, 1967 ; Kutzián, 1947 ; Nandris, 1972 ; Nandris, Camps-Fabrer, 1993 ; Stefanović *et alii*, 2019, pour des hypothèses diverses). Quand-même, aucune hypothèse n'a pas été confirmée (Vitezović, 2016b pour la discussion). En ce qui concerne les spatules-cuillers de Starčevo, les récipients ne sont pas concaves et sont souvent très petits, donc ils ne pouvaient pas être de vraies cuillers pour manger / préparer les repas. L'usure est très intense – les surfaces sont polies, souvent avec une haute brillance, avec des striations denses et profondes, les récipients sont déformés, même avec des bords écaillés ou cassés. Ils étaient en usage pendant très longtemps, et en contact avec des matériaux souples, végétaux ou animaux (comme le cuir) (Peltier, 1986 ; Maigrot, 2003 ; Legrand, 2007 ; aussi cf. les observations par Tóth, 2012, p. 175 et Vitezović, 2016b). Peut-être étaient-ils utilisés comme des outils cosmétiques (Dekker, 2014 ; Russell, 2006 ; 2012), pour préparer des plantes « spéciales » ou simplement pour préparer des pigments (récipients de quelques spatules-cuillers ont des taches de couleurs différentes) (Vitezović, 2016b).

Pendant le Néolithique récent, dans la culture de Vinča, une forme qui ressemble aux spatules-cuillers existe toujours, mais la technologie a radicalement changé. Les matériaux premiers ne sont plus strictement définis, mais on utilise des ossements différents et même les bois de cervidés, la manufacture est plus simple, et les traces d'usure montrent qu'à cette époque-là il s'agissait des outils quotidiens, utilisés comme lissoirs (Bačkalov, 1979 ; aussi aperçu personnel de l'auteur).

Comme on a déjà mentionné, les spatules-cuillers sont reconnus à plusieurs sites en Asie du sud-ouest et dans les Balkans : ils se trouvaient en Anatolie – par exemple, à Çatal Höyük (Russell, 2006 ; 2012), Hacilar (Mellart, 1961, pl. 4/c ; 1970), Aşıklı Höyük (Özdoğan, 2011), Barcın Höyük (Dekker, 2014 ; Erdalkiran, 2015), Aşağı Pinar, Hoca Çeşme, Fikirtepe, Pendik (Özdoğan, 1999, fig. 19-21), Ilıpınar (Marinelli, 1995, p. 127-128, fig. 6), et beaucoup d'autres.

En Grèce, les spatules-cuillers ne sont pas fréquentes (Perlès, 2001, p. 239) ; cependant, on en a trouvé à Sesklo (Papathanassopoulos, 1981) et Dikili Tash, où M. Sfériadès les décrit comme des « spatules ou cuillères » (Sfériadès, 1992, pl. 196). Les spatules-cuillers sont notamment fréquentes et affichant une grande variété des formes dans la culture de Karanovo I-II en Bulgarie. Elles sont présentes aux sites de Kovachevo (Sidéra, 2011), Karanovo (Lang, 2004), Azmashka mogila (Georgiev, 1967, abb. 6 ; Kalchev, 2005, p. 12), Yabalkovo (Guadelli, 2014, p. 396-397, fig. 9), Ovcharovo (Zidarov, 2014, p. 255-259, abb. 188-189), Nova Nadezhda (Bacvarov *et alii*, 2014, p. 59), Samovodene (Stanev, 2002), etc. Ils sont très fréquents en sites de cultures du Körös et Criş : en Roumanie, aux sites de Trestiana (Popușoi, Beldiman, 1999 ; Beldiman, 2007, pl. 153), Cârcea-Hanuri, Cârcea-Viaduct, Gura Baciului, Glăvănești, Arad et d'autres (Beldiman, 2007, pl. 152/8 ; Beldiman, Sztancs, 2011, fig. 6) ; en Hongrie, les spatules-cuillers ont été trouvées aux sites de Ecsegfalva 23 (Choyke, 2007), Endröd et Sarvas (Makkay, 1990, abb. 1-4 ; Tóth, 2012, p. 175, fig. 3).

Pointes de projectiles

Les pointes de projectiles dans la culture de Starčevo sont fabriquées en os longs de grands mammifères, relativement courts, et on peut distinguer trois sous-types. Un des sous-types est produit en utilisant la même technique comme pour les spatules-cuillers et souvent, les manches de spatules-cuillers cassées ont même été réparées et transformées en projectiles (Vitezović, 2012b) (fig. 9).

Ce techno-type est caractéristique notamment au complexe de Starčevo-Körös-Criș. On a trouvé ces projectiles aux sites de Starčevo-Grad, Donja Branjevina et Golokut (Vitezović, 2011b ; 2012b ; 2013a ; 2018) et aussi aux sites de la culture de Körös (Makkay, 1990, abb. 6 ; Tóth, 2012) et Criș (Beldiman, 2007). En Bulgarie, ce type de pointe de projectile est rare ; pour le moment, seulement quelques exemples sont notés au site de Nova Nadezhda (Bacvarov *et alii*, 2014; aussi aperçu personnel de l'auteur).

Discussion et conclusion

Les techno-types marqués comme influences d'origine proche-orientale existent dans toutes les industries osseuses en Europe du Sud – en Grèce, en Bulgarie, en Serbie, en Roumanie, etc. Néanmoins, les diversités entre eux sont évidentes. I. Sidéra (1998) a constaté que le style des productions se transformait rapidement d'un site à l'autre. Quand on inclut la culture de Starčevo-Körös-Criș et les Balkans centraux ainsi que le bassin des Carpates, on peut voir encore plus de nouvelles variétés. Dans l'industrie osseuse de la culture de Starčevo, les techno-types d'origine proche-orientale ont enduré de nombreux changements et modifications. Les tibias ne sont plus la matière première la plus répandue, mais les métapodes ont pris leur place, comprenant maintenant les outils les plus fréquents et le plus caractéristiques. Quelques techno-types du « paquet Néolithique » dans l'industrie osseuse n'existent plus, certains sont devenus rares, et certains techno-types sont toujours présents.

Les spatules-cuillers surtout ont préservé leur importance dans l'industrie osseuse, mais elles ont pourtant subi des changements importants. La technologie a légèrement changé ; les os de *Bos primigenius* sont maintenant remplacés par les os de *Bos taurus*. Également, les formes sont modifiées ; les décorations n'existent plus et les récipients ne sont plus profonds et concaves, mais plutôt plats, suggérant que leur fonction a aussi changé. Cependant, leur technologie de production très élaborée et exigeante est toujours appréciée, et l'importance et la valeur de ces objets est toujours présente. Même un nouveau type – les pointes de projectiles – a été créé en utilisant cette technique spécifique.

L'industrie osseuse de la culture de Starčevo montre un mélange intéressant entre la préservation de certains traits techno-typologiques liés à la tradition mésolithique et l'introduction des nouveaux techno-types. Ces innovations sont modifiées au cours du processus d'adoption et adaptées au nouveau milieu culturel, créant ainsi une tradition spécifique.

Les traditions technologiques et les innovations ne sont jamais simples, ni simplement transférées d'une culture à l'autre, par contre, elles doivent passer par un processus d'adoption et d'adaptation à un environnement économique, social et culturel nouveau.

Le processus de la néolithisation est très complexe, et il faut l'analyser sous d'angles divers, y inclus la technologie et les outils quotidiens.

Bibliographie

- Antonović, D. (2003)**, *Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji*, Arheološki institut, Beograd.
- Antonović, D. ; Vitezović, S. ; Šarić, J. (2019)**, *The Early Neolithic settlement at Velesnica : lithic and osseous industries*, in **Filipović, V. ; Bulatović, A. ; Kapuran, A. (Eds.)**, *Papers in Honour of Rastko Vasić 80th Birthday (Zbornik radova u čast 80 g. života Rastka Vasića)*, Institute of Archaeology, Belgrade, p. 63-70.
- Bačkalov A. (1979)**, *Predmeti od kosti i roga u predneolitu i neolitu Srbije*, Savez Arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.
- Bacvarov, K. ; Todorova, N. ; Petrova, V. ; Kacarov, G. ; Ilieva, D. ; Nikolova, N. ; Popova, C. ; Taneva, S. ; Vitezovic, S. ; McSweeney, K. (2014)**, *Archeologicheski obekt pri s. Nova Nadezda, obsht. Khaskovo (ot km 245+280 do km 245+420 po traseto na zhp liniya Plovdiv-Svilengrad) (Археологически обект при с. Нова Надежда, общ. Хасково (от км 245+280 до км 245+420 по трасето на жп линия Пловдив-Свиленград)*, in *Archeologicheski otkritiya i razkopki prez 2013 g. (Археологически открития и разкопки през 2013 г.)*, National Institute of Archaeology with Museum – BAS, Sofia, p. 57-60.
- Beldiman, C. (2007)**, *Industria materiilor dure animale în preistoria României. Resurse naturale, comunități umane și tehnologie din paleoliticul superior până în neoliticul timpuriu*, Studii de Preistorie, Supplementum, 2, Editura Pro Universitaria, București.
- Beldiman, C. ; Sztancs, D.-M. (2011)**, *Technology of skeletal materials of the Starčevo-Criș Culture in Romania*, in **Luca S. A. ; Suciu C. (Eds.)**, *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect*, vol. II, *Early Neolithic (Starčevo-Criș) Sites on the Territory of Romania*, Archaeopress, BAR International Series 2188, Oxford, p. 57-70.
- Cauvin, J. (1997)**, *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture*, CNRS, Paris.
- Choyke, A. (2007)**, *Objects for a lifetime – tools for a season: the bone tools from Ecsefalva 23*, in **Whittle, A. (Ed.)**, *The Early Neolithic on the Great Hungarian Plain. Investigations of the Körös culture site of Ecsefalva 23, County Békés*, vol. II, Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences Budapest, p. 641-666.
- Dekker, K. (2014)**, *What tools can tell : The Bone Tools of Barcin Höyük*, Master's Thesis, Amsterdam, Free University of Amsterdam.
- Filipović, D. ; Obradović, Đ. (2013)**, *Archaeobotany at Neolithic sites in Serbia: a critical overview of the methods and results*, in **Miladinović-Radmilović, N. ; Vitezović S. (ed.)**, *Bioarheologija na Balkanu. Bilans i perspektive. Radovi bioarheološke sekcije Srpskog arheološkog društva*, Srpsko arheološko društvo and Blago Sirmiuma, Beograd-Sremska Mitrovica, p. 25-55.
- Garašanin, M. (1979)**, *Centralno-balkanska zona*, in **Benac, A. (ed.)**, *Praistrija jugoslavenskih zemalja II – neolitsko doba*, Akademija nauka i umjetnosti BiH – Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo, p. 79-212.
- Georgiev, G. (1967)**, *Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien*, in *Archaeologia Austriaca*, 42, p. 90-144.

- Greenfield, H. (2008)**, *Faunal assemblages from the Early Neolithic of the central Balkans: methodological issues in the reconstruction of subsistence and land use*, in **Bonsall, C. ; Boroneanţ, V. ; Radovanović, I. (Eds.)**, *The Iron Gates in Prehistory. New perspectives*, Archaeopress, BAR International Series 1893, Oxford, p. 205-226.
- Guadelli, A. (2014)**, *Bone and antler artefacts. Preliminary analysis*, in **Roodenberg, J. ; Leshtakov, K. ; Petrova, V. (Eds.)**, *Yabalkovo*, vol. 1, *Maritsa project*, vol. 2, Sofia University „St. Kliment Ohridski”, Sofia, p. 391-402.
- Hodder, I. (1990)**, *The domestication of Europe*, Basil Blackwell, Oxford.
- Kalchev, P. (2005)**, *Neolitni zhilishta Stara Zagora. Katalog na ekspoziciya (еолитни жилища Стара Загора. Каталог на експозиция)*, Regional museum of History, Stara Zagora.
- Kutzián, I. (1947)**, *The Körös culture*, Budapest.
- Lang, F. (2004)**, *Chronologisch sensible Knochengertättypen am Beispiel Tell Karanovo*, in **Nikolov, V. ; Bačvarov, K. ; Kalchev, P. (Eds.)**, *Prehistoric Thrace. Proceedings of the Internatioanl Symposium in Stara Zagora 30.09 – 04.10. 2003*, Sofia-Stara Zagora, Institute of Archaeology with Museum – BAS, Regional Museum of History – Stara Zagora, p. 359-369.
- Lang, F. (2005)**, *Knochen- und Geweihobjekte*, in **Hiller, S. ; Nikolov, V. (Hrsg.)**, *Karanovo. Band IV. Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnitt, 1993-1999*, Wien, Archäologisches Institut Der Universität Salzburg, Archäologisches Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia, Phoibos Verlag, Wien-Sofia, p. 263-340.
- Legrand, A. (2007)**, *Fabrication et utilisation de l'outillage en matières osseuses du Néolithique de Chypre: Khirokitia et Cap Andreas-Kastros*, Archaeopress, Oxford.
- Lemonnier, P. (1992)**, *Elements for an anthropology of technology*, Ann Arbor, Michigan.
- Maigrot, Y. (2003)**, *Étude technologique et fonctionnelle de l'outillage en matières dures animales La station 4 de Chalain (Néolithique final, Jura, France)*, Thèse de Doctorat. Université de Paris I, Paris.
- Makkay, J. (1990)**, *Knochen, Geweih und Eberzahngegenstände*, in *Communicationes Archaeologiae Hungaricae*, 38, p. 23-58.
- Marinelli, M. (1995)**, *The bone artifacts of Ilipinar*, in **Roodenberg, J. (Ed.)**, *The Ilipinar Excavation I. Five Seasons of Fieldwork in Nothwestern Anatolia, 1987-91*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, Leiden, p. 121-142.
- Mellaart, J. (1961)**, *Excavations at Hacilar: Fourth Preliminary Report, 1960*, in *Anatolian Studies*, 11, p. 39-75.
- Mellaart, J. (1970)**, *Excavations at Hacilar I*, The British Institute of Archaeology at Ankara, University Press, Edinburgh.
- Nandris, J. (1972)**, *Bos primigenius and the bone spoon*, in *Bulletin of the Institute of Archaeology, London*, 10, p. 63-82.
- Nandris, J. ; Camps-Fabrer, H. (1993)**, *Fiche cuillers à base en V du FTN*, in **H. Camps-Fabrer (eds.)**, *Fiches typologiques de l'industrie osseuse préhistorique. Cahier VI. Éléments récepteurs*, CEDARC, Treignes, p. 153-162.

- Özdoğan, M. (1999)**, *Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia*, in **M. Özdoğan (Ed.)**, *Neolithic in Turkey: the cradle of civilization. New Discoveries*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Istanbul, p. 203-224.
- Özdoğan, M. (2011)**, *Archaeological evidence on the Westward expansion of farming communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans*, in *Current Anthropology*, 52, Supplement 4, p. 415-430.
- Papathanassopoulos, G. (1981)**, *Neolithic and Cycladic civilization*, Athens.
- Peltier, A. (1986)**, *Étude expérimentale des surfaces osseuses façonnées et utilisées*, in *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 83/1, p. 5-7.
- Perlès, C. (2001)**, *Early Neolithic in Greece*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Popușoi, E. ; Beldiman, C. (1999)**, *L'industrie des matières dures animales dans le site Starčevo-Criș de Trestiana, dép. de Vaslui: un exemple d'étude – cuillers-spatules*, in *Acta Moldaviae Meridionalis*, 15-20/1, p. 82-115.
- Russell, N. (2006)**, *Çatalhöyük worked bone*, in **Hodder, I. (Ed.)**, *Çatalhöyük perspectives: reports from the 1995-99 seasons*, British Institute at Ankara, Ankara, p. 339-367.
- Russell, N. (2012)**, *Worked bone from the BACH area*, in **Tringham, R. E. ; Stevanović, M. (Eds.)**, *BACH Area Reports from Çatalhöyük*, UCLA, Los Angeles, p. 347-359.
- Russell, N. ; Griffiths, J. (2013)**, *Çatalhöyük worked bone: South and 4040 Areas*, in **Hodder, I. (Ed.)**, *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles, p. 277-306.
- Séfériadès, M. (1992)**, *L'os et le bois de cervidé*, in *Bulletin de correspondance hellénique, supplément XXIV, Dikili Tash. Village préhistorique de Macédoine orientale I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)*, p. 99-112.
- Sidéra, I. (1998)**, *Nouveaux éléments d'origine Proche-Orientale dans le Néolithique ancien balkanique: analyse de l'industrie osseuse*, in **Otte, M. (ed.)**, *Préhistoire d'Anatolie. Genèse de deux mondes*, ERAUL, Liège, p. 215-239.
- Sidéra, I. (2011)**, *Fabriquer des cuillers en os: L'exemple de Kovacevo*, in *Studia praehistorica*, 14, p. 55-62.
- Srejović, D. (1989)**, *The Neolithic of Serbia. Archaeological research 1948-1988*, The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research, Belgrade.
- Stanev, P. (2002)**, *Samovodene. Neolitna selishtna mogila (II. Станев, Самоводене. Неолитна селищна могила)*, Veliko Tarnovo.
- Stefanović, S. ; Petrović, B. ; Porčić, M. ; Penezić, K. ; Pendić, J. ; Dimitrijević, V. ; Živaljević, I. ; Vuković, S. ; Jovanović, J. ; Kojić, S. ; Starović, A. ; Blagojević, T. (2019)**, *Bone spoons for prehistoric babies: Detection of human teeth marks on the Neolithic artefacts from the site Grad-Starčevo (Serbia)*, in *PLOS ONE*, 14(12), e0225713, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0225713>.
- Stordeur, D. ; Christidou, R. (2008)**, *L'industrie de l'os*, in **Ibáñez, J. J. (ed.)**, *Le site néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord). En hommage à Jacques Cauvin*, Archaeopress, BAR International Series, Oxford, p. 439-538.
- Stratouli, G. (1998)**, *Knochenartefakte aus dem Neolithikum und Chalkolithikum Nordgriechenlands*, Rudolf Habelt, Bonn.

- Tóth, Zs. (2012)**, *Bone, antler and tusk tools of the Early Neolithic Körös culture*, in **Anders, A. ; Siklósi, Zs. (Eds.)**, *Central/South-East European Transect, volume III: The Körös Culture in Eastern Hungary*, Archaeopress, BAR International series 2334, Oxford, p. 171-178.
- Vitezović, S. (2011a)**, *Koštana industrija u starijem i srednjem neolitu centralnog Balkana*, Thèse de Doctorat, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Belgrade.
- Vitezović, S. (2011b)**, *Early and Middle Neolithic bone industry in northern Serbia*, in *Acta Archaeologica Carpathica*, XLVI, p. 19-60.
- Vitezović, S. (2012a)**, *The White Beauty – Starčevo culture jewellery*, in *Documenta Praehistorica*, XXXIX, p. 91-203.
- Vitezović, S. (2012b)**, *Koštani projektili sa lokaliteta Starčevo-Grad (Osseous projectiles from the site Starčevo-Grad)*, in *Glasnik Srpskog arheološkog društva (Journal of the Serbian Archaeological Society)*, 28, p. 233-246.
- Vitezović, S. (2013a)**, *Bone industry from Starčevo-Grad. Technology and typology*, in **Lang, F. (Ed.)**, *The Sound of Bones. Proceedings of the 8th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group in Salzburg 2011+*, Archæoplus, Schriften zur Archäologie und Archäometrie an der Paris Lodron-Universität Salzburg, 5, Salzburg, p. 263-276.
- Vitezović, S. (2013b)**, *The prehistoric bone tool assemblage from Grivac (central Serbia)*, in *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 29, p. 209-232.
- Vitezović, S. (2013c)**, *Bone manufacturing in the Neolithic: the problems of reconstructing the chaîne opératoire and identifying workshops*, in *Archeometriai Műhely / Archaeometry Workshop*, 2013/3, p. 201-208.
- Vitezović, S. (2014)**, *Antlers as raw material in the Starčevo culture*, in **Vitezović, S. ; Antonović, D. (Eds.)**, *Archaeotechnology: studying technology from prehistory to the Middle Ages*, Srpsko arheološko društvo, Beograd, p. 151-176.
- Vitezović, S. (2016a)**, *Neolithization of technology: innovation and tradition in the Starčevo culture osseous industry*, in *Documenta Praehistorica*, XLIII, p. 123-138.
- Vitezović, S. (2016b)**, *Bos and the bone spoon revisited: Spatula-spoons in the Starčevo culture*, in **Bacvarov, K. ; Gleser, R. (Eds.)**, *Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 293 Aus der Abteilung für Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Münster Verlag, Rudolf Habelt GmbH, Bonn, p. 189-196.
- Vitezović, S. (2017)**, *The Early Neolithic osseous industry in the Iron Gates Region*, in **Mărgărit, M. ; Boroneanț, A. (Eds.)**, *From hunter-gatherers to farmers. Human adaptations at the end of the Pleistocene and the first part of the Holocene. Papers in Honour of Clive Bonsall*, Cetatea de Scaun, Târgoviște, p. 149-165.
- Vitezović, S. (2018)**, *Fishing and hunting gear from osseous raw materials in the Early Neolithic from Serbia*, in *Quaternary International*, 472, p. 38-48, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2018.01.021>.

- Vitezović, S. (2022)**, *Praistorijske koštane industrije sa lokaliteta Bujanj–Novo Selo* (Праисторијске коштане индустрије са локалитета Бубањ–Ново Село), in **Bulatović, A. ; Milanović, D. ; Trajković Filipović, T. (eds.)**, *Bujanj, praistorijsko naselje i nekropola iz novog veka*, Arheološki institut, Beograd, Narodni muzej Niš, Beograd-Niš, p. 147-159.
- Vuković, J. (2013)**, *Starčevački žrtvenici sa lokaliteta Pavlovac-Čukar: nova pitanja u arheologiji neolita*, in *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 29, p. 7-21.
- Vuković, J. ; Vitezović, S. ; Milanović, D. (2016)**, *Pavlovac-Kovačke Njive – Neolithic layer*, in **Perić, S. ; Bulatović, A. (Eds.)**, *Archaeological investigations along the route of highway E-75 (2011-2014)*, Institute of Archaeology, Belgrade, p. 167-204.
- Whittle, A. ; Bartosiewicz, L. ; Borić, D. ; Pettit, P. ; Richards, M. (2002)**, *In the beginning: new radiocarbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary*, in *Antaeus*, 25, p. 63-117.
- Zidarov, P. (2014)**, *Knochen- und Geweihgeräte: Traditionen und Praktiken im Alltag der Einwohner von Ovčarovo-Gorata*, in **Krauss, R. (Hg.)**, *Ovcarovo-Gorata. Eine frühneolithische Siedlung in Nordostbulgarien*, Habelt Verlag, Bonn, p. 250-270.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.** Starčevo culture sites mentioned in the text: 1, Ludaš-Budžak; 2, Donja Branjevina; 3, Golokut-Vizić; 4, Obrež-Baštine; 5, Starčevo-Grad; 6, Grivac; 7, Divostin; 8, Velesnica; 9, Ušće Kameničkog Potoka and Knjepište; 10, Međureč; 11, Drenovac; 12, Bujanj; 13, Pavlovac-Kovačke Njive.
- Fig. 2.** Spatula-chisels from tibia from Pavlovac-Kovačke Njive.
- Fig. 3.** Spatula-chisel from tibia from Divostin; detail of the basal part.
- Fig. 4.** Elaborated fish hook from Donja Branjevina.
- Fig. 5.** Denticulated objects from: 1, Divostin; 2, Međureč.
- Fig. 6.** Buckles from large mammal long bones from: 1-2, Starčevo; 3, Golokut.
- Fig. 7.** Spatula-spoons from Starčevo-Grad.
- Fig. 8.** Spatula-spoons from: 1, Velesnica; 2, Tečić; 3, Obrež-Baštine.
- Fig. 9.** Projectile points made by using the same technique as for spatula-spoons, from Starčevo-Grad.

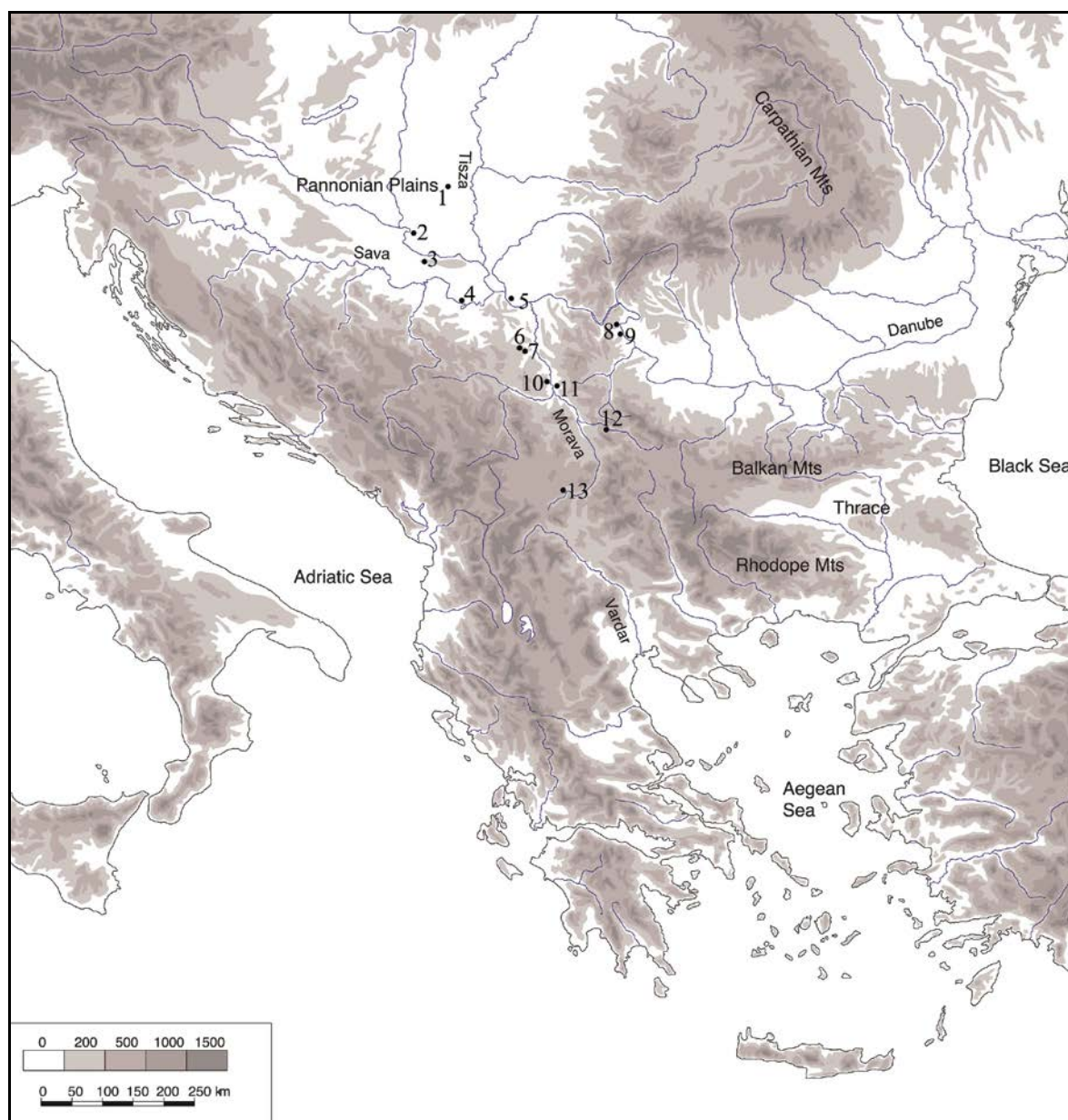

Fig. 1. Les sites du culture du Starčevo mentionnées dans le texte :
 1, Ludaš-Budžak ; 2, Donja Branjevina ; 3, Golokut-Vizić ; 4, Obrež-Baštine ;
 5, Starčevo-Grad ; 6, Grivac ; 7, Divostin ; 8, Velesnica ;
 9, Ušće Kameničkog Potoka and Knjepište ; 10, Međureč ;
 11, Drenovac ; 12, Bubanj ; 13, Pavlovac-Kovačke Njive.

Fig. 2. Spatula-ciseaux en tibia du Pavlovac-Kovačke Njive.

Fig. 3. Spatula-ciseau en tibia du Divostin; détail de la partie basale.

Fig. 4. Crochet fragmenté de Donja Branjevina.

Fig. 5. Objets denticulés du : 1, Divostin ; 2, Međureč.

Fig. 6. Boucles en os longs de grands mammifères du : 1-2, Starčevo ; 3, Golokut.

Fig. 7. Spatula-cuillers du Starčevo-Grad.

Fig. 8. Spatula-cuillers du: 1, Velesnica ; 2, Tečić ; 3, Obrež-Baštine.

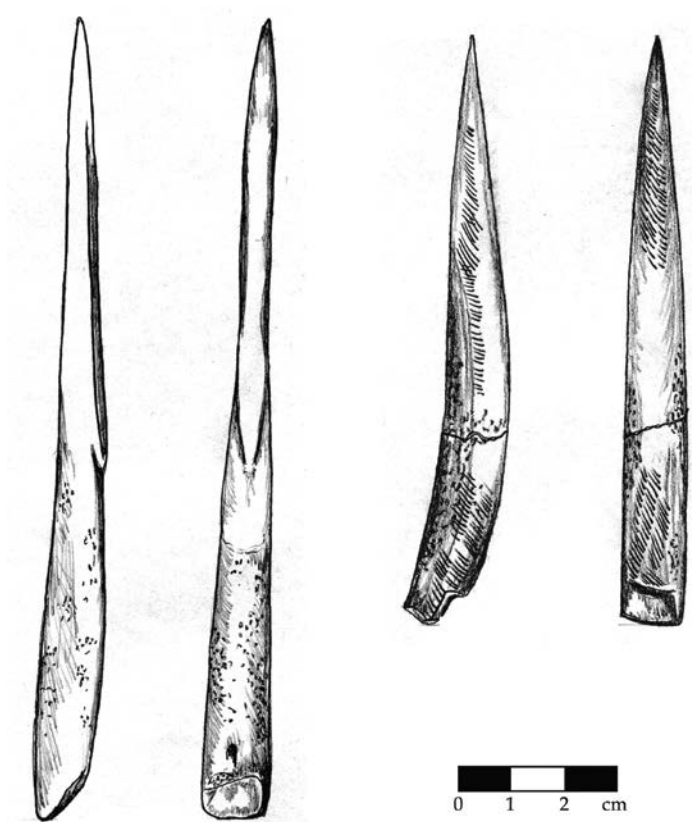

Fig. 9. Pointes du projectiles fait en utilisant la même technique comme pour le spatula-cuillers, du Starčevo-Grad.

O NOUĂ CONTRIBUȚIE LA REPERTORIUL VASELOR PRECUCUTENIENE DECORATE CU SCENE MITOLOGICE: TOPOLIȚA-LA NORD-VEST DE SAT, JUD. NEAMȚ

Constantin Aparaschivei*

Keywords: Precucuteni culture, Topolița-*La nord-vest de sat*, vessels decorated with mythological scenes, repertory, Copper Age, spiritual life.

Cuvinte-cheie: cultura Precucuteni, Topolița-*La nord-vest de sat*, vase decorate cu scene mitologice, repertoriu, epoca cuprului, viață spirituală.

Abstract

In this presentation, the author introduced into the scientific circuit a new discovery related to the spiritual life of the creators of the Precucuteni culture, from the Copper Age. During the recent archaeological research carried out in the Topolița-*La nord-vest de sat* site, led by Dr. Vasile Diaconu from the Museum of History and Ethnography Târgu Neamț, Neamț County, ten ceramic fragments were discovered, decorated with incisions, excisions and encrusted with white paste. All these fragments belong to a special category of bitronconic vessels, namely the ones decorated with mythological scenes.

This discovery contributes to the repertory of special Precucuteni vessels, providing new, very interesting data regarding their manufacturing and decoration technology.

Introducere

În anul 2023, pe parcursul cercetărilor arheologice efectuate de către un colectiv coordonat de Dr. Vasile Diaconu de la Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, în cadrul așezării pluristratificate de la Topolița-*La nord-vest de sat*, com. Grumăzești, jud. Neamț (fig. 1/1), în nivelul datat în faza a II-a a culturii Precucuteni (fig. 1/2) a fost descoperit un număr însemnat de fragmente ceramice excizate. Dintre acestea, zece exemplare¹ au fost decorate prin incizare, excizare și incrustare cu pastă albă și pot fi

* Dr. Constantin Aparaschivei, Muzeul Național al Bucovinei Suceava, România, costi_costi0@yahoo.com.

¹ Mulțumim și pe această cale domnului Dr. Vasile Diaconu pentru faptul că ne-a pus la dispoziție, în vederea valorificării lor științifice, aceste materiale arheologice atât de interesante.

atribuite categoriei de vase bitronconice, speciale, ornamentate cu scene mitologice (fig. 2) (cod MIT, conform clasificării propuse în Aparaschivei, 2020, p. 338), tratate *in extenso* în literatura de specialitate din țară (Ursu, Aparaschivei, 2014a; 2014b; Aparaschivei, 2020; 2022), dar și din străinătate (Телегин, 1994; Урсу, Апараскивей, 2014; Ursu *et alii*, 2017).

Condițiile de descoperire

Situl arheologic pluristratificat de la Topolița-*La nord-vest de sat*, com. Grumăzești, jud. Neamț, a fost descoperit de către Dr. Vasile Diaconu în anul 2003. Amplasat în Depresiunea Neamț, pe o terasă joasă, situată pe partea dreaptă a pârâului Valea Seacă, la circa 1,5 km nord de biserica satului Topolița, a fost locuit cu intermitențe din neolitic și până în epoca migrațiilor (Diaconu, 2007a, p. 10; 2007b, p. 101-103; 2012, p. 39; Preoteasa *et alii*, 2018, p. 237).

După mai multe campanii de cercetări perieghetice, situl a fost cercetat noninvasiv, prin metode geofizice, de o echipă de la Universitatea Erlangen-Nürnberg din Germania (Preoteasa *et alii*, 2018, p. 237) (fig. 1/2). Ulterior, situl a fost investigat sistematic, între anii 2019-2023, fiind descoperite mai multe complexe arheologice specifice comunităților umane care au locuit în acel areal (locuințe și gropi) (Diaconu *et alii*, 2020, p. 392-397; 2021, p. 302-305; 2022, p. 403-406; 2023, p. 417-421).

Așa cum am afirmat anterior, în urma cercetărilor din anul 2023 au rezultat zece fragmente ceramice care au făcut parte din vase bitronconice, decorate cu scene mitologice. Ele au fost descoperite în nivelul de sub locuința L6/2023, în caseta D, □ D1, la adâncimea de -0,70/-0,80 m față de la actualul nivel de călcare².

Catalogul și descrierea pieselor

În continuare vom detalia caracteristicile tehnologice, morfologice și stilistice ale fragmentelor ceramice care constituie subiectul articolului nostru:

1. Fragment provenind din umărul unui vas bitronconic (fig. 2/1)

Fragment modelat din pastă semifină, granulară, poroasă în secțiune transversală, rezultată din amestecul argilei de bună calitate cu nisip fin și fragmente ceramice pisate, modelată manual, acoperită cu un strat gros de slip și, la final, angobată. Suprafețele interioare și exterioare ale recipientului au fost netezite cu atenție. Din cauza degradărilor provocate de arderea secundară și condițiile din mediul de zacere, stratul de angobă s-a exfoliat aproape complet, materialul ceramic devenind relativ aspru la atingere. Arderea secundară a avut loc în atmosferă bună, oxidantă, rezultând o nuanță de roșu pe ambele suprafețe ale fragmentului, dar și în secțiune transversală. Vasul a fost ornamentat prin incizare și excizare cu ajutorul unor instrumente ascuțite, decorul fiind trasat în stratul gros de slip.

2. Fragmente provenind din baza și corpul unui vas bitronconic (fig. 2/2; 3)

Cinci fragmente modelate din pastă semifină, granulară, poroasă în secțiune transversală, rezultată din amestecul argilei de bună calitate cu nisip fin, fragmente ceramice pisate și pietricele, modelată manual, acoperită cu un strat gros de slip și, la final, angobată. Suprafețele interioare și exterioare ale recipientului original au fost netezite cu atenție. Din cauza degradărilor provocate de arderea secundară și condițiile din mediul de zacere, stratul de angobă s-a exfoliat aproape complet, materialul ceramic devenind aspru

² Mulțumim pentru informațiile oferite Dr. Vasile Diaconu.

la atingere. Arderea secundară, inegală, a avut loc în atmosferă slab oxidantă, rezultând nuanțe de roșu la exterior, gri, roșu și gălbui la interior, dar și în secțiune transversală.

Vasul a fost ornamentat prin incizare, excizare și incrustare, decorul fiind trasat cu ajutorul unor instrumente ascuțite în stratul gros de slip (fig. 2/2; 3). Din fericire, în acest caz, în inciziile verticale care formează lateralele corpului Marii Zeițe încă se mai păstrează mici depozite de pastă albă, folosită la incrustarea decorului adâncit, pentru obținerea unor efecte vizuale, remarcabile pentru privitori (fig. 3/5). Până în acest moment au fost analizate, din punct de vedere fizico-chimic, câteva mostre de astfel de pastă, folosită pentru ornamentarea ceramicii aparținând culturilor Boian (Neagu, 2003, p. 113; Ștefan, 2019, p. 153; Opreș *et alii*, 2022; Gridan *et alii*, 2023, p. 131-156) și Precucuteni (Ursu, Melinte, sub tipar; Aparaschivei, 2020, p. 382, 605, fig. 72; 73; Ion *et alii*, 2023). Unele rezultate obținute pe această cale indică faptul că pentru producerea acestei paste a fost folosit un pigment numit alb de oase, obținut prin calcinarea și mojararea oaselor.

3. Fragment provenind din umărul unui vas bitronconic (fig. 2/3; 4)

Fragment modelat din pastă semifină, granulară, poroasă în secțiune transversală, rezultată din amestecul argilei de bună calitate cu nisip fin, fragmente ceramice pisate și puține pietricele, modelată manual, acoperită cu un strat gros de slip și, la final, angobată. Suprafețele interioare și exterioare ale vasului au fost netezite cu atenție. Din cauza degradărilor provocate de arderea secundară și condițiile din mediul de zacere, stratul de angobă s-a exfoliat aproape complet, materialul ceramic devenind relativ aspru la atingere. Arderea secundară a avut loc în atmosferă slab oxidantă, rezultând nuanțe de cenușiu și roșu pe cele două suprafețe ale fragmentului, dar și în secțiune transversală. Vasul a fost ornamentat prin incizare și excizare cu ajutorul unor instrumente ascuțite, decorul fiind trasat în stratul gros de slip.

4. Fragment provenind din corpul unui vas bitronconic (fig. 2/4; 5)

Fragment modelat din pastă semifină, granulară, poroasă în secțiune transversală, rezultată din amestecul argilei de bună calitate cu nisip fin, fragmente ceramice pisate, materiale vegetale și puține pietricele, modelată manual, acoperită cu un strat gros de slip și, la final, angobată. Suprafețele interioare și exterioare ale piesei au fost netezite cu atenție. Din cauza degradărilor provocate de arderea secundară și condițiile din mediul de zacere, stratul de angobă s-a exfoliat aproape complet, materialul ceramic devenind relativ aspru la atingere. Arderea secundară a fragmentului ceramic a avut loc în atmosferă slab oxidantă, rezultând nuanțe de brun-roșcat la exterior, negru-cenușiu la interior, dar și în secțiune transversală. Fragmentul a fost ornamentat prin incizare cu ajutorul unor instrumente ascuțite, decorul fiind trasat în stratul gros de slip.

5. Fragment provenind din corpul unui vas bitronconic (fig. 2/5; 6)

Fragment modelat din pastă semifină, granulară, poroasă în secțiune transversală, rezultată din amestecul argilei de bună calitate cu nisip fin, fragmente ceramice pisate și materiale vegetale, modelată manual, acoperită cu un strat gros de slip și, la final, angobată. Suprafețele interioare și exterioare ale vasului au fost netezite cu atenție. Din cauza degradărilor provocate de arderea secundară și condițiile din mediul de zacere, stratul de angobă s-a exfoliat aproape complet, materialul ceramic devenind relativ aspru la atingere. Arderea secundară a fragmentului ceramic a avut loc în atmosferă slab oxidantă, rezultând nuanțe de roșu și cenușiu pe cele două suprafețe ale vasului, dar și în secțiune

transversală. Fragmentul a fost ornamentat prin incizare cu ajutorul unor instrumente ascuțite, decorul fiind trasat în stratul gros de slip.

Considerații finale

Așa cum am arătat și cu alte ocazii, vasele bitronconice decorate cu scene mitologice sunt specifice comunităților umane aparținând culturii Precucuteni, fiind atestate de-a lungul tuturor celor trei faze de evoluție ale culturii și pe întregul său areal de răspândire, cuprins între granițele actuale ale României, Republicii Moldova și Ucrainei. Acest tip de artefact și ornamentica sa reprezintă rezultatul sintezei ideilor religioase specifice comunităților umane care au creat culturile arheologice Boian-Giulești și Ceramica Liniară, în cadrul ideologiei noii civilizații rezultate, cultura Precucuteni (Aparaschivei, 2020; 2022).

În urma evaluării tehnologice, morfologice și stilistice, ținând cont de asemănările și deosebirile dintre cele zece fragmente ceramice analizate de noi cu această ocazie, considerăm că acestea au aparținut unui număr de circa cinci vase bitronconice, decorate cu scene mitologice. În lucrare am ilustrat doar nouă fragmente ceramice, deoarece numai acestora le-am putut determina locul ocupat în arhitectura vaselor, pentru a facilita înțelegerea situației de către specialiștii interesați de subiect (fig. 7; 8). În sprijinul acestor idei, mai departe, vom detalia unele aspecte legate de decorul fiecărei piese, în ordinea descrierii ei în catalogul din cadrul textului:

Cat. 1. Fragmentul ceramic provine din zona umărului vasului, având redat prin incizare și excizare partea dreaptă a capului Marii Zeițe și mâna sa stângă, care se întinde până pe umărul vasului (fig. 2/1; 8);

Cat. 2. Cele cinci fragmente ceramice fac parte din baza și corpul unui vas, care are redat prin incizare și excizare mare parte din corpul Marii Zeițe, înfățișat sub forma unei coloane verticale cu spațiul interior umplut cu excizii dreptunghiulare, orizontale și cotul mâinii stângi flexat (fig. 2/2; 7);

Cat. 3. Fragmentul ceramic provine din zona umărului vasului, având redat prin incizare și excizare o parte din capul Animalului Sacru, Însoțitorul Marii Zeițe, dar și cele patru incizii care compun corpul Șarpelui. În acest caz se pot observa cu ușurință urmele de angobă păstrate peste stratul gros de slip și care s-au înroșit din cauza arderii secundare (fig. 2/3; 7).

Cat. 4. Fragmentul ceramic provine din zona corpului vasului, având redat prin incizare cotul flexat de la mâna dreaptă a Marii Zeițe (fig. 2/4; 8);

Cat. 5. Fragmentul ceramic provine din zona bazei vasului, având redat prin incizare începutul fasciculului de incizii care redau corpul Animalului Sacru, Însoțitorul Marii Zeițe, dar și incizia verticală din partea dreaptă a corpului Marii Zeițe (fig. 2/5; 8).

Evaluările și propunerile noastre de până acum au ca bază științifică analogiile acestor noi descoperiri cu vasele prezentate în literatura de specialitate, publicate până în acest moment. De asemenea, considerăm că este necesar să subliniem faptul că, din punct de vedere stilistic, pe teritoriul României, cele mai bune asemănări ale pieselor discutate se găsesc în cazul vaselor descoperite în siturile precucuteniene predecesoare de la Traian-Dealul Viei, jud. Neamț (Precucuteni IA) și de la Baia-În Muchie, jud. Suceava

(Precucuteni IB) (Aparaschivei, 2020), chiar dacă în unele cazuri, ductul liniilor care compun decorul diferă, totuși, compoziția tradițională a scenelor cultice este respectată.

Analizând detaliat, din punct de vedere tehnologic, noile fragmente ceramice descoperite la Topolița, am putut face o analiză comparativă a acestora cu cele provenite de la Traian-Dealul Viei și Baia-În Muchie. Astfel, tipul de pastă folosită pentru modelarea vaselor este mai asemănătoare cu cea de la Baia, fiind obținută din amestecul argilei cu mult nisip și fragmente ceramice pisate, rezultând astfel o ceramică poroasă, granulară, având suprafața aspră, acest aspect datorându-se și arderii secundare care a afectat vasele (Урсу, Апараскивей, 2014; Ursu, Aparaschivei, 2014a; 2014b; Ursu *et alii*, 2017).

Decorul este tipic celui de la Baia-În Muchie, având, însă, moștenite de la Traian-Dealul Viei liniile orizontale excizate, care decorează corpul Marii Zeițe (Marinescu-Bîlcu, 1974, p. 225, fig. 1/b; fig. 36/2), așa cum se poate vedea în figura 2/2.

În ceea ce privește funcția originală a vaselor, din punct de vedere practic, se presupune că acestea erau folosite pentru depozitarea producției de cereale, fiind folosite și ca unități de măsură (Телегин, 1994; Урсу, Апараскивей, 2014; Ursu, Aparaschivei, 2014a; 2014b; Ursu *et alii*, 2017). În acest din urmă caz, deoarece piesele prezentate de noi sunt fragmentare, nu putem estima volumele vaselor de la Topolița.

Ținând cont de decorurile lor complicate, care exemplifică, din punct de vedere ideologic, un mit cosmogonic precucutenian, vasele erau folosite și în cadrul unor ritualuri specifice comunităților agrare, aparținând începutului epocii cuprului (Телегин, 1994; Урсу, Апараскивей, 2014; Ursu, Aparaschivei, 2014a; 2014b; Ursu *et alii*, 2017).

Aceste noi descoperiri, prezentate în contribuția de față, vin să completeze, în mod fericit, repertoriul vaselor speciale precucuteniene (Aparaschivei, 2022), ridicând la 14 numărul așezărilor aparținând culturii Precucuteni, în cadrul cărora au fost descoperite astfel de artefacte, care ne transmit informații prețioase despre universul mitologic și complexitatea credințelor religioase specifice omului precucutenian (fig. 1) (Aparaschivei, 2020; 2022). Cu această ocazie, am putut decela și date noi, foarte interesante, cu privire la tehnologia de manufacturare și decorare a acestor vase.

Bibliografie

- Aparaschivei, C. (2020)**, *Cultura Precucuteni: în lumina noilor cercetări arheologice*, Teză de doctorat, Institutul de Arheologie Iași, mss., Iași (Platforma REI - Teze de doctorat publice (gov.ro), accesată în data de 10.10.2023).
- Aparaschivei, C. (2022)**, *Repertory of Precucutenian Vessels Decorated with Mythological Scenes*, în **Diaconu, V. (ed.)**, *Ab lapide ad metallum: Studia in Honorem Professoris Marin Cârciumaru*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XLIV, Editura Istros, Editura „Constantin Matasă”, Brăila – Piatra-Neamț, p. 233-246.
- Diaconu, V. (2007a)**, *Noi așezări precucuteniene în Depresiunea Neamț*, în *Opțiuni Istoriografice*, VIII/1, p. 7-20.
- Diaconu, V. (2007b)**, *Recunoașteri arheologice de suprafață în zona orașului Târgu Neamț*, în *Memoria Antiquitatis*, XXIV, p. 87-119.
- Diaconu, V. (2012)**, *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXVIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.

- Diaconu, V.; Gafincu, Al.-M.; Hânceanu, G.-D.; Nicola, C.-D.; Preoteasa, C.; Stigleț, D.-I. (2020),** *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț. Punct: La Nord-Vest de sat, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2019*, București, p. 392-397.
- Diaconu, V.; Gafincu, Al.-M.; Stigleț, D.-I.; Hânceanu, G.-D.; Nicola, C.-D.; Preoteasa, C. (2021),** *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț. Punct: La Nord-Vest de sat, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2020*, București, p. 302-305.
- Diaconu, V.; Stigleț, D.-I.; Gafincu, Al.-M.; Hânceanu, G.-D.; Preoteasa, C.; Nicola, C.-D. (2022),** *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț. Punct: La Nord-Vest de sat, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2021*, București, p. 403-406.
- Diaconu, V.; Stigleț, D.-I.; Gafincu, Al.-M.; Hânceanu, G.-D.; Preoteasa, C.; Nicola, C.-D. (2023),** *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț. Punct: La Nord-Vest de sat, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2022*, București, p. 417-421.
- Gridan, S.; Aparaschivei, C.; Melinte, I. L. (2023),** *O nouă așezare aparținând culturii Boian, faza Giulești, descoperită în sud-estul Transilvaniei (com. Hălchiu, jud. Brașov), în Cotiugă, V.; Tencariu, F.-A.; Asăndulesei, A. (ed.), Fontes perennitatis. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, p. 131-156.
- Ion, R.-M.; Diaconu, V.; Vasilievici, G.; Iancu, L.; Grigorescu, R. M.; Mîrț, L.-A.; Alexandrescu, E.; Gheboianu, A. I.; Slamnoiu-Teodorescu, S. (2023),** *Archaeometric Investigations of the Chalcolithic Pottery from Topolița-Neamț County, Romania, în Coatings*, 13, 488, <https://doi.org/10.3390/coatings13030488>.
- Marinescu-Bîlcu, S. (1974),** *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Editura Academiei Române, București.
- Neagu, M. (2003),** *Neoliticul mijlociu la Dunărea de jos. Cu privire specială asupra centrului Munteniei, în Cultură și Civilizație la Dunărea de jos*, XX, Editura Daim, Călărași.
- Opriș, V.; Velea, A.; Secu, M.; Rostas, A.-M.; Buruiian, A.-Th.; Simion, C.-A.; Mirea, D.-Al.; Matei, E.; Bartha, C.; Dimache, M.; Lazăr, C. (2022),** „Put variety in White”: *Multi-analytical investigation of the white pigments inlaid on Early Chalcolithic pottery from Southern Romania, în Journal of Archaeological Science: Reports*, vol. 42, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2022.103402>.
- Preoteasa, C.; Diaconu, V.; Mischka, D.; Mischka, C.; Praschl, B.; Schaffer, M.; Wanka, F.; Gapp, F. (2018),** *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț. Punct: La Nord-Vest de Sat, în Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2017*, București, p. 237.
- Ștefan, C. E. (2019),** *Some Aspects Concerning Pottery Making at Radovanu-La Muscalu, Romania (first half of the 5th Millennium BC), în Amicone, S.; Quinn, P. S.; Marić, M.; Mirković-Marić, N.; Radivojević, M. (ed.), Tracing Pottery-Making Recipes in the Prehistoric Balkans 6th-4th Millennia BC*, Archaeopress, Oxford, p. 144-155.

- Ursu, C.-E.; Aparaschivei, C. (2014a),** *Vase cu reprezentări antropomorfe stilizate din arealul Precucuteni-Tripolie A. Câteva considerații, în Schola. Ars. Historia. In honorem Tereza Sinigalia, la 45 de ani de activitate științifică*, Editura Heruvim, Pătrăuți, p. 45-85.
- Ursu C.-E.; Aparaschivei C. (2014b),** *A few considerations on some of the ceramic vessels decorated with stylized anthropomorphic representations, from Precucuteni-Tripolye A area*, în *Brukenthal Acta Musei*, IX, 1, p. 19-55.
- Ursu, C.-E.; Țerna, S.; Aparaschivei, C. (2017),** *Vessels decorated with stylised „pillar-like” anthropomorphic representations from the Precucuteni settlement of Baia-În Muchie (Suceava County, Romania), 2012-2014*, în **Schwarzberg, H.; Becker V. (eds.),** *Bodies of Clay: On Prehistoric Humanised Pottery*, Oxbow books, Oxford, Philadelphia, p. 165-190.
- Ursu C.-E.; Melinte I. L. (sub tipar),** *Physico-Chemical Analysis of the White Paste from the Decoration of Eneolithic Ceramic Fragments*, sub tipar.
- Телегин, Д. Я. (1994),** *Образ змееликой богини в Триполье*, în *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. - V в.н.э.*, Tiraspol, p. 73-74.
- Урсу К.-Э.; Апараскивей К. (2014),** *Сосуды со стилизованными антропоморфными изображениями из ареала Прекукутень–Триполье А. Некоторые соображения*, în *Stratum Plus*, 2, 2014, p. 309-330.

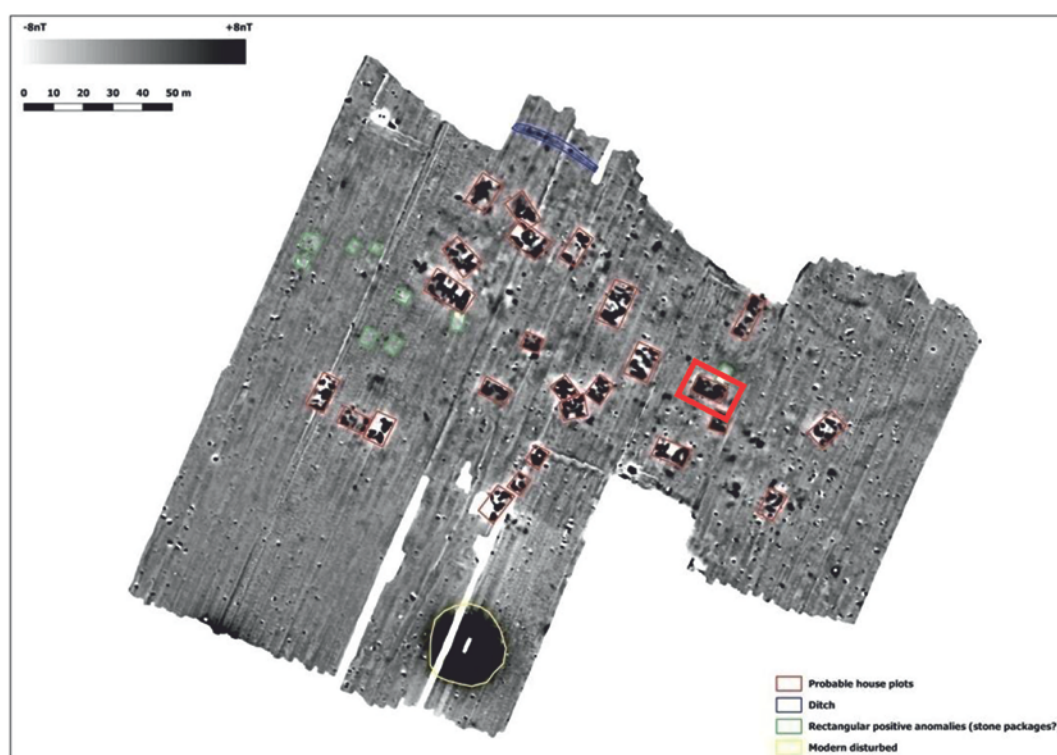
LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.** The location of the archaeological site Topolița-*La nord-vest de sat*, Neamț County and the magnetogram of the archaeological site (1, map by V. Diaconu; 2, after Preoteasa *et alii*, 2018).
- Fig. 2.** The ceramic fragments analysed in the article and which correspond to the five estimated bitronconic vessels (without scale) (photo: Eng. M. Moraru).
- Fig. 3.** Vessel no. 2. Microscopic details: 1, the analysed fragments; 2, condition of the outer surface; 3, appearance of the pottery in cross-section; 4, condition of the internal surface; 5, traces left from the white inlay paste (photo: Eng. M. Moraru, I. Melinte and C. Aparaschivei).
- Fig. 4.** Vessel no. 3. Microscopic details: 1, the analysed fragment; 2, appearance of the pottery in cross-section; 3, condition of the outer surface; 4, condition of the interior surface (photo: Eng. M. Moraru, I. Melinte and C. Aparaschivei).
- Fig. 5.** Vessel no. 4. Microscopic details: 1, the analysed fragment; 2, condition of the outer surface; 3, condition of the internal surface; 4, appearance of the pottery in cross-section (photo: Eng. M. Moraru, I. Melinte and C. Aparaschivei).

- Fig. 6.** Vessel no. 5. Microscopic details: 1, the analysed fragment; 2, condition of the outer surface; 3, condition of the internal surface; 4, appearance of the pottery in cross-section (photo: Eng. M. Moraru, I. Melinte and C. Aparaschivei).
- Fig. 7.** The location of the fragments from vessels 2 and 3 on the drawing of a vessel from Baia-În Muchie, Suceava County (*apud* Урсу, Апараскивей, 2014, p. 313, fig. 1/2a, completed by Eng. M. Moraru).
- Fig. 8.** The location of the fragments from vessels 1, 4 and 5 on the drawing of a vessel from Baia-În Muchie, Suceava County (*apud* Урсу, Апараскивей, 2014, p. 313, fig. 1/2a, completed by Eng. M. Moraru).
- Fig. 9.** Map of the distribution of Precucuteni settlements where bitronconic vessels decorated with mythological scenes were discovered (map made by Dr. F. Păstru and modified by Eng. M. Moraru).

1

2

Fig. 1. Localizarea sitului arheologic Topolița-*La nord-vest de sat*, jud. Neamț și harta magnetometrică a sitului (1, harta realizată de V. Diaconu; 2, după Preoteasa *et alii*, 2018).

Fig. 2. Fragmentele ceramice analizate în cadrul articolului și care corespund celor cinci vase bitronconice estimate (fără scară) (foto: ing. M. Moraru).

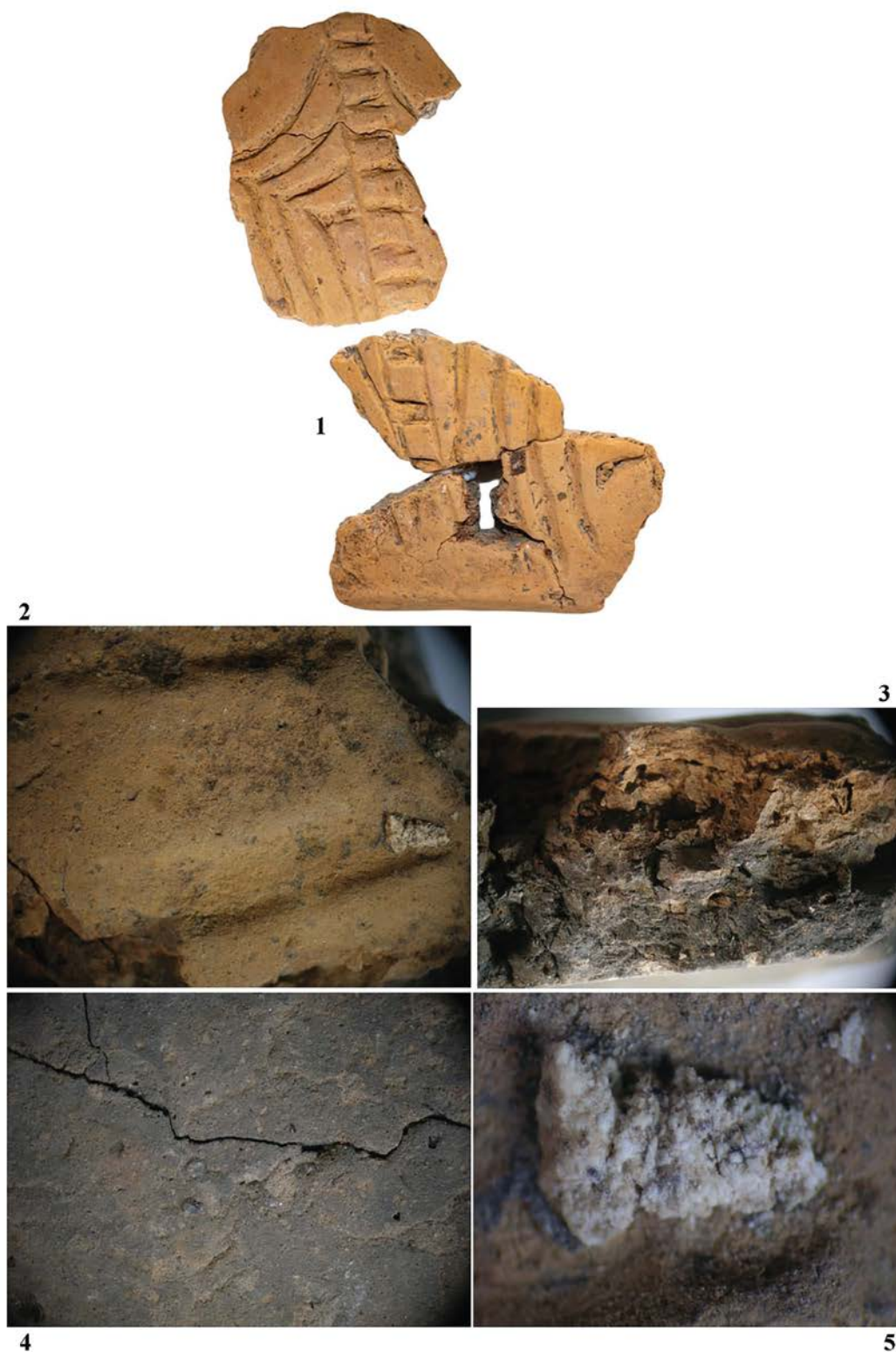

Fig. 3. Vasul nr. 2. Detalii microscopice:
 1, fragmentele analizate; 2, starea suprafeței exterioare;
 3, aspectul ceramicii în secțiune transversală; 4, starea suprafeței interioare;
 5, urme rămase de la pasta albă de incrustație
 (foto: ing. M. Moraru, I. Melinte and C. Aparaschivei).

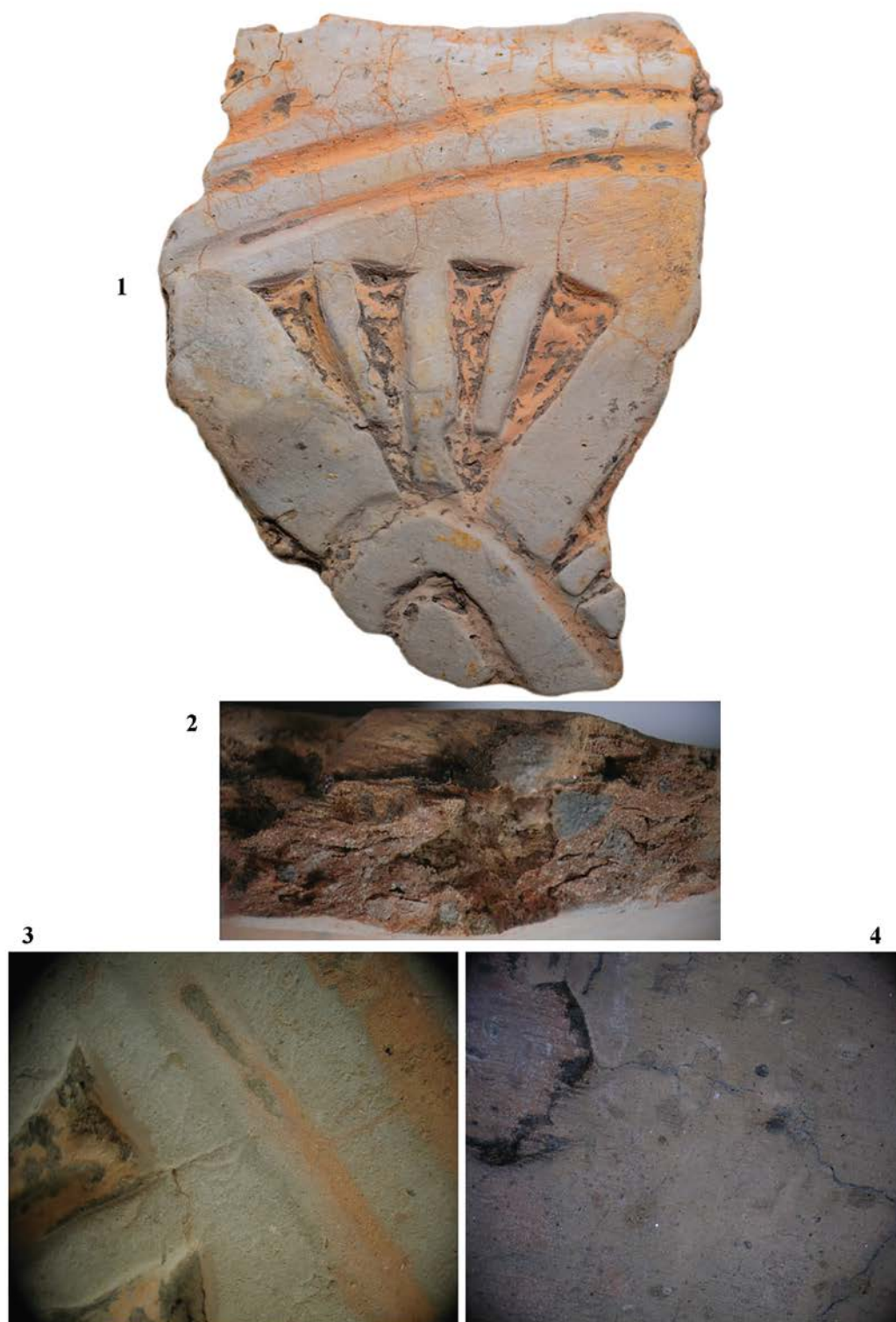

Fig. 4. Vasul nr. 3. Detalii microscopice:
1, fragmentul analizat; 2, aspectul ceramicii în secțiune transversală;
3, starea suprafeței exterioare; 4, starea suprafeței interioare
(foto: ing. M. Moraru, I. Melinte and C. Aparaschivei).

Fig. 5. Vasul nr. 4. Detalii microscopice:
 1, fragmentul analizat; 2, starea suprafeței exterioare;
 3, starea suprafeței interioare; 4, aspectul ceramicii în secțiune transversală
 (foto: ing. M. Moraru, I. Melinte and C. Aparaschivei).

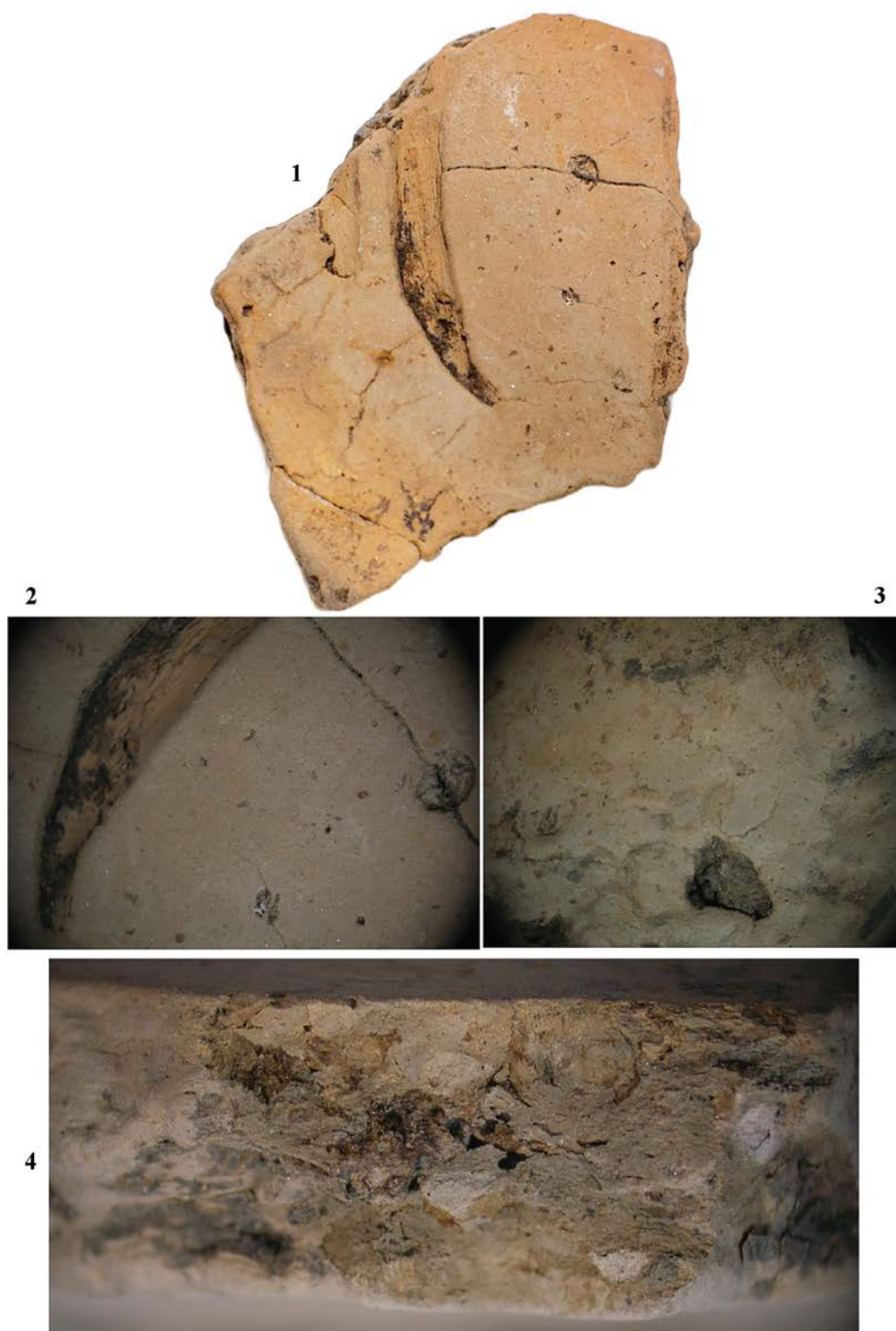

Fig. 6. Vasul nr. 5. Detalii microscopice:
1, fragmentul analizat; 2, starea suprafeței exterioare;
3, starea suprafeței interioare; 4, aspectul ceramicii în secțiune transversală
(foto: ing. M. Moraru, I. Melinte and C. Aparaschivei).

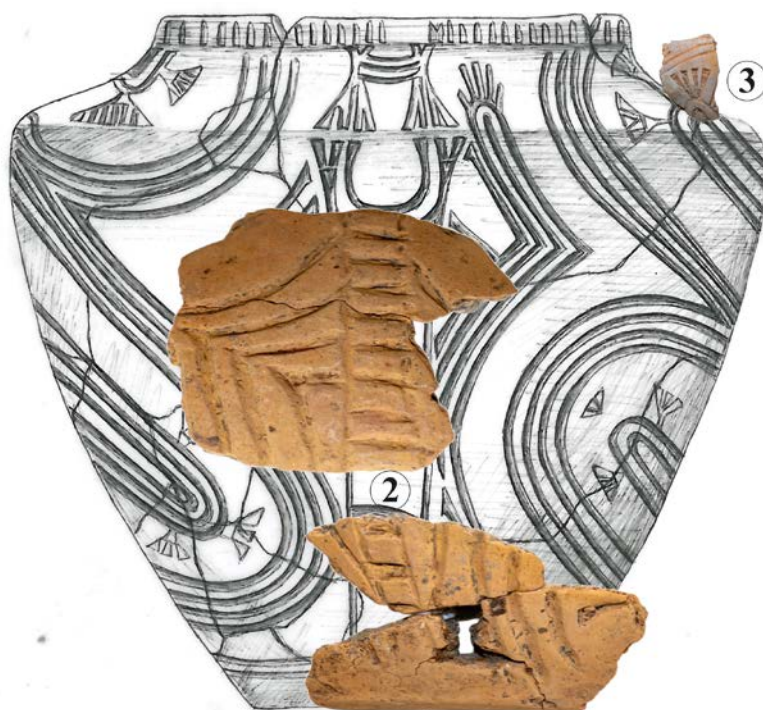

Fig. 7. Amplasarea fragmentelor provenind de la vasele 2 și 3 pe desenul unui vas de la Baia-În Muchie, jud. Suceava (apud Урсу, Апараскивей, 2014, p. 313, fig. 1/2a, completat de ing. M. Moraru).

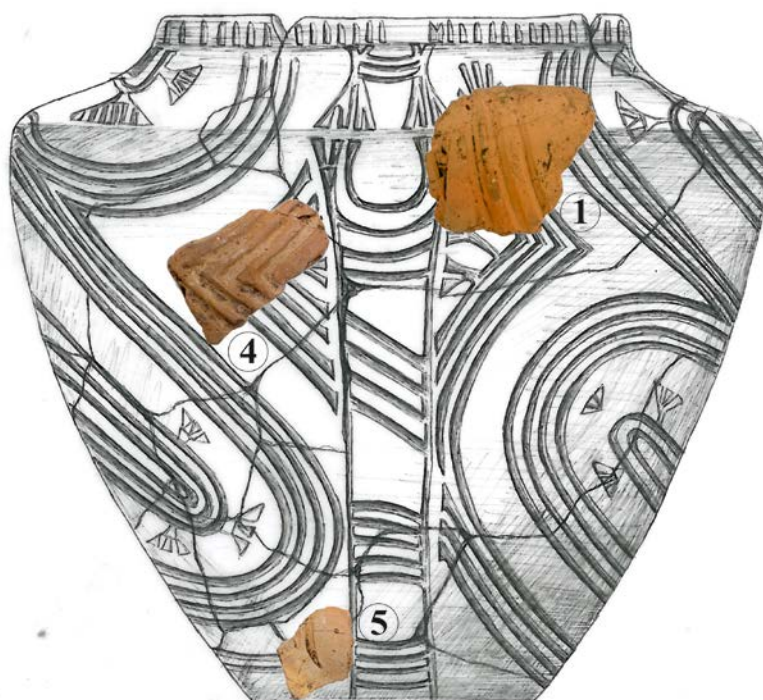

Fig. 8. Amplasarea fragmentelor provenind de la vasele 1, 4 și 5 pe desenul unui vas de la Baia-În Muchie, jud. Suceava (apud Урсу, Апараскивей, 2014, p. 313, fig. 1/2a, completat de ing. M. Moraru).

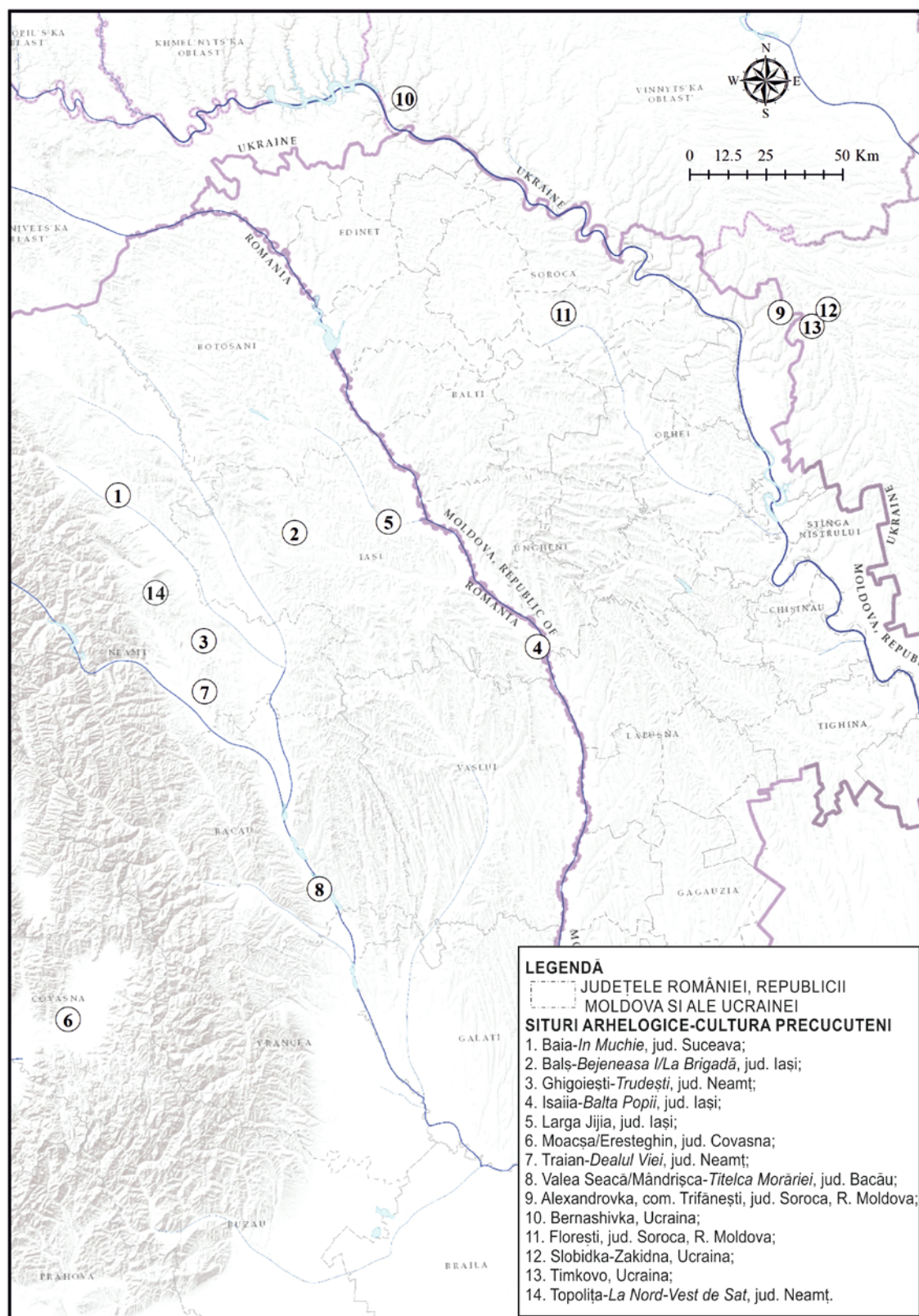

Fig. 9. Harta distribuției așezărilor precucuteniene în cadrul cărora au fost descoperite vase bitronconice decorate cu scene mitologice (hartă realizată de Dr. F. Păstru și modificată de ing. M. Moraru).

CÂTEVA REPREZENTĂRI ANTROPOMORFE DE PE TERITORIUL JUDEȚULUI INTERBELIC BAIA

Irina Rusu*
Sorin Ignătescu**

Keywords: Baia County, surface research, Cucuteni, anthropomorphic representations, conical idol, anthropomorphical vessel.

Cuvinte-cheie: județul Baia, cercetări de suprafață, Cucuteni, plastică antropomorfă, idol conic, vas antropomorf.

Abstract

The anthropomorphic representations of the Cucuteni civilization are one of our best sources in the reconstruction of spiritual and social life of the people which created it. In the past few years many new books on this subject have been printed, but any new discovery represents a step forward in understanding this incredible rich category of artefacts. In this paper, the authors present thirty one anthropomorphic representations that have been found during surface research, made in some settlements from the former Baia County. Some of these settlements have been known for a long time, but continue to be destroyed by agricultural activities; others have been discovered only recently. Although missing the original context and thus stripped of important information related to their use and abandonment, the statuettes still carry important clues regarding the technique involved in their making. The rich decoration of some of these objects is a witness of the concepts regarding the personal beauty that the people of the Copper Age use to have. Last, but not least, the artefacts presented here prove that the techniques involved and the ideas they promoted cover large areas belonging to this civilization, showing the spiritual unity of this distant world.

* Drd. Irina Rusu, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, România, irinarusu.1998moon@gmail.com.

** Dr. Sorin Ignătescu, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, România, sorinig@atlas.usv.ro.

Introducere

În condițiile în care, până în prezent, au fost descoperite prea puține structuri de cult și complexe funerare aparținând culturii Cucuteni, plastica antropomorfă este, poate, cea mai importantă categorie de obiecte care contribuie la reconstituirea imaginii vieții spirituale și sociale a celor care au creat cunoscuta civilizație cu ceramică pictată de la răsărit de Carpați. Cu toate că în ultimii ani au fost publicate mai multe lucrări consistente dedicate exclusiv statuetelor acestei civilizații (Țerna, Vasilache, 2019; Kovács *et alii*, 2021; ЯКОВИШИНА, Куценяк, 2021; Lazarovici, 2022; Boghian *et alii*, 2022), care cresc semnificativ numărul de piese cunoscute aparținând acestei categorii, considerăm că orice descoperire este importantă pentru întregirea imaginii pe care o avem despre aceste reprezentări.

Contextul descoperirilor

În anii 2020-2021 am întreprins o serie de cercetări arheologice de suprafață pe teritoriul fostului județ Baia (numit anterior Suceava și Fălticeni) (Ignătescu, 2022, p. 6), cu scopul de a identifica stațiunile descoperite de intelectualii din această regiune a țării în perioada cuprinsă între cele două războaie mondiale. Cu ocazia acestor cercetări a fost recuperat un număr apreciabil (31) de figurine, statuete și obiecte antropomorfizate aparținând culturii Cucuteni, scoase la suprafață de lucrările agricole, pe care ne-am propus să le prezentăm în articolul de față.

Pieseile provin, în parte, din situri arheologice care au devenit cunoscute de multă vreme, ca urmare a practicării intensive a agriculturii și a distrugerilor asociate acesteia, dar și a activității mai multor generații de arheologi: Vânători-Dealul Chetrosu (Moisil, 1910, p. 173; Ciurea, 1931, p. 16, fig. 1; Tufescu, 1937, p. 165; 1940, fig. 17; Chirica, Tanasachi, 1985, p. 447; Monah, Cucos, 1985, p. 164; Ignătescu, 2022, p. 185-186) – 2 piese (fig. 2/1, 5), Ruginoasa-Dealul Drăghici (Dumitrescu, Vl., 1930, fig. 1; 1933, p. 115; Dumitrescu, H., 1933, p. 56-87; Ciurea, 1931, p. 16; 1933, p. 53; Mateescu, 1940, p. 64; Tufescu, 1940, fig. 17; Marin, 1948, fig. 3/6; Chirica, Tanasachi, 1985, p. 352; Monah, Cucos, 1985, p. 141; Burtănescu, Țurcanu, 1997, p. 75-95; Popovici, 2000, p. 140; Mareș, 2002, p. 287-288; Lazarovici, Lazarovici, 2003, p. 41-74; 2004, p. 9-42; 2012; Boghian, 2004, p. 202; Mareș, 2006, p. 24-28, 30; Chirica, Văleanu, 2008; Ignătescu, 2022, p. 182-184) – 18 piese (fig. 4/1-5; 5/1-6; 6/1-5; 7/1-2), Drăgușeni-Cetățuia (Ciurea, 1928, p. 27; 1931, p. 23-25; 1933, p. 54-55; 1934, p. 93; 1940, p. 31; Dumitrescu, Vl. 1930, fig. 1; 1933, p. 115-149; 1993, p. 63; Tufescu, 1940, fig. 17; Marin, 1948, fig. 16/20; Zaharia *et alii*, 1970, p. 305; Păunescu, 1970, p. 190; Popovici, Simiciuc, 1980, p. 643-656; Luca, 1981-1982, p. 113-116; 1986, p. 393-394; 2007, p. 23-25, 110-112, 173-175; Ellis, 1984, p. 86; Monah, Cucos, 1985, p. 91; Ursulescu, 1988, p. 69; Monah, 1997, fig. 140/7; 169/3; 188/7; Ursu, 1997, p. 36; Mareș, Ursu, 2000, p. 387, 395, 399; *Eternul cucutenian*, 2004, p. 20; Mareș, 2006, p. 49; 2008, p. 89 (nr. 162-163); 2009, p. 133 (nr. 252); Bem, 2007, p. 71; Ignătescu, 2010, p. 159-165; 2022, p. 150-151; Diaconu, 2014, p. 89-100; Andronic, 2016, p. 178) – 4 piese (fig. 8/1-4).

Altele provin din cercetări făcute în situri mai puțin cunoscute: Liteni-Dealul Bușca (Ursu, 1997, p. 52; Popovici, 2000, p. 180) – 5 piese (fig. 2/2-4; 3/1-2) sau chiar inedite: Rotunda-Nisipărie – 1 piesă (fig. 9/2).

Un caz mai puțin obișnuit (fig. 9/1), pe care l-am adăugat corpusului alcătuit pentru realizarea acestui material, este acela al unei statuete pe care am identificat-o în două fotografii, față și verso, care se află în fondul documentar Octavian Luchian de la Galeria Oamenilor de Seamă din Fălticeni¹, fiind donate acestei instituții, alături de alte documente, de către fratele prea puțin cunoscutului numismat (Iliescu, 1983, p. 503), inginerul Ionel Luchian. Din păcate, fotografiile nu poartă nici o însemnare pe spate, dar, cunoscând preocupările arheologice din adolescență ale celor doi frați și interesul pentru meleagurile Probotei, satul lor natal (Ignătescu, 2022, p. 35-36) și analizând caracteristicile piesei, putem presupune că statueta provine din situl *Dealul Secătura / Dealul Țiganului*.

Chiar dacă obiectele asupra cărora ne vom îndrepta atenția în rândurile de mai jos nu au fost descoperite în contextele în care au fost abandonate cu mii de ani în urmă, ci în poziție secundară, după cum am arătat, am considerat că ele pot completa, din alte perspective, informațiile cu privire la reprezentările antropomorfe eneolitice de la est de Carpați.

Metodologie

Pentru analiza statuetelor enumerate mai sus am întreprins o serie de observații macroscopice, privind tehnica de realizare: modelarea, decorul, arderea, precum și observații morfologice și tipologice. Pentru studierea comparativă a materialului și încadrarea sa cronologică am consultat lucrările de specialitate dedicate exclusiv acestui subiect apărute în literatura românească, sovietică, moldovenească sau ucraineană (Pogoșeva, 1985; Monah, 2012; Țerna, Vasilache, 2019; Kovács *et alii*, 2021; Lazarovici, 2022; Boghian *et alii*, 2022).

Analiza tehnică, morfologică și tipologică

Din cele 31 de piese, cele mai multe, 29, pot fi încadrate în categoria statuetelor (fig. 2/1-5; 3/1-2; 4/1-5; 5/1-6; 6/1-6; 7/2; 8/1-3; 9/1-2), un idol conic în categoria figurinelor (fig. 7/1) și un obiect fragmentar în categoria vaselor antropomorfe (fig. 8/4).

Din punctul de vedere al gradului de conservare, menționăm că toate obiectele sunt în stare fragmentară. Trei fragmente (fig. 4/1; 8/1; 9/1) reprezintă jumătatea superioară a unor statuete (cap ↔ tors). În cazul a două statuete s-a păstrat doar partea de la linia claviculei până la abdomen (fig. 4/2-3). Fragmente din partea mediană a statuetelor (abdomen ↔ picioare) s-au conservat în cazul a zece piese (fig. 2/2-3; 3/2; 5/1-5; 6/2, 5; 8/2). Alte bucăți din partea inferioară a statuetelor (fese ↔ picioare sau doar picioare) s-au păstrat în cazul a zece exemplare (fig. 2/1, 4-5; 3/1; 4/4-5; 5/6; 6/1, 3-4; 7/2; 8/3; 9/2).

Deși dimensiunea totală a reprezentărilor antropomorfe discutate poate fi doar estimată, având în vedere fragmentarea lor, putem afirma că majoritatea se încadrează în categoria statuetelor mijlocii, cu o lungime cuprinsă între 8 și 25 cm, așa cum a fost ea definită în literatura de specialitate (Monah, 2012, p. 89) și doar câteva, eventual, ar putea aparține categoriei statuetelor mici, cu o lungime de până la 8 cm (fig. 4/4-5; 5/1).

În ceea ce privește materia primă, putem spune că majoritatea pieselor au fost modelate din lut de bună calitate. Doar în unele cazuri se observă în compoziția pastei incluziuni ceramoclaste (fig. 3/2; 6/5).

¹ Mulțumim și pe această cale dnei conservator Garofița Buhlea, pentru permisiunea de a consulta și reproduce documente din fondul Vasile Ciurea, aflate în custodia acestei instituții.

Starea fragmentară a statuetelor oferă, în unele cazuri, indicii clare despre modelarea acestora. La câteva dintre ele, rupte în zona inferioară a torsului sau în zona liniei ce delimitează picioarele, s-a observat prezența unor goluri, relativ circulare (fig. 4/3; 6/1, 3-4; 7/2). Așa cum este indicat nu de puține ori în literatura de specialitate, acestea au rezultat în urma îmbinării părților statuetelor cu ajutorul unor axe de lemn, care nu au rezistat procesului de ardere.

Astfel, prezența a două găuri paralele în zona torsului la una dintre statuetele de la Ruginoasa-Dealul Drăghici (fig. 4/3) indică modelarea ei din două bucăți, partea superioară fiind prinsă cu ajutorul axelor de lemn de cea inferioară. Alte trei statuete, din același sit (fig. 6/3-4; 7/2), prezintă câte un gol cilindric în partea superioară a piciorului, în timp ce alta, are un gol similar în partea mediană (fig. 6/1), ceea ce indică modelarea separată a picioarelor și apoi unirea lor.

Coroborând situațiile constatate în cazul celor patru statuete cu goluri, deducem că exista o tehnică de modelare aplicată pe larg în faza Cucuteni A și anume realizarea statuetelor din trei bucăți de lut. Din două dintre ele erau modelate picioarele împreună cu fesele, iar dintr-un al treilea segment era făcută partea superioară a statuetei. Însă, probabil că inserțiile de lemn puteau să lipsească, după cum arată un exemplar provenit din același sit, care, cu toate că este fragmentat în același fel ca și statuetele precedente, nu prezintă nici o urmă de gol pe latura lungă a piciorului (fig. 6/1). De remarcat faptul că sunt prevăzute cu goluri provenind de la axe statuetele modelate dintr-un lut de bună calitate, fără adaosuri și care sunt arse oxidant. Cele la care nu sunt vizibile aceste goluri sunt modelate dintr-o pastă cu adaosuri și sunt arse semi-reducător.

În această ordine de idei menționăm că nuanța roșie-gălbuie a obiectelor indică o ardere oxidantă în majoritatea cazurilor (fig. 2/1-5; 3/1-2; 4/1-3; 5/1, 3-6; 6/2-4; 7/2; 8/1-4; 9/1-2), în timp ce alte exemplare, mai puține, au fost arse semi-reducător (fig. 4/4; 5/2, 4; 6/5; 7/1).

Din cele 31 de piese prezentate în materialul de față, precizăm că 25 de obiecte provin din situri aparținând fazei Cucuteni A, în timp ce doar șase au fost recuperate din situri atribuite fazei Cucuteni B.

Din punctul de vedere al reprezentării corpului, în repertoriul statuetelor din faza Cucuteni A se include doar un singur exemplar de statueta care are redat capul, sub forma unui cilindru, pe care, în partea superioară, prin presarea lutului din părțile laterale sunt redați ochii și nasul (fig. 4/1). Torsul statuetelor este redat sub forma unui trapez cu baza în sus (fig. 4/1-3). La unele piese este redată linia taliei, printr-o ușoară subțiere (fig. 2/2-3; 3/2; 5/2-4), la altele tranziția între torace și abdomen nu este evidentă (fig. 5/5). Doar în două cazuri brațele sunt păstrate, fiind redată schematic, sub forma unor amorse (fig. 4/1-2).

Cele mai multe exemplare din această fază au conservat doar partea inferioară. Picioarele și fesele statuetelor sunt redată în trei moduri. Unele sunt modelate într-un singur trunchi, fiind delimitate printr-o linie incizată pe verticală (fig. 2/3, 5; 3/1; 4/4; 5/5; 6/1, 3-5; 7/2). Altele au partea inferioară cilindrică (fig. 2/1-2, 4; 4/5; 5/6) și doar câteva exemplare au picioarele modelate separat (fig. 2/2; 5/1, 3-4).

Statuetele au fost decorate în conformitate cu canoanele stilistice ale fazei în care au fost realizate. Astfel, cele specifice fazei Cucuteni A sunt decorate prin tehnica inciziei unor linii late, verticale sau oblice, pe aproximativ toată suprafața corpului, combinate

uneori cu puncte imprimate (fig. 4/1-3; 5/2, 5; 6/1, 3-4; 7/2). De asemenea, sunt și exemplare finisate prin simpla netezire a suprafețelor (fig. 2/1-5; 3/1; 4/4-5; 5/1, 3-4, 6; 6/2, 5), sau decorate doar cu puncte (fig. 3/2).

În unele cazuri, punctele imprimate singular sau în combinație cu linii incizate redau anumite trăsături fiziologice sau piese vestimentare. Spre exemplu, șirurile paralele de puncte incizate pe talia statuetei de la Liteni-Dealul Bucșa (fig. 3/2), indică prezența unei centuri. Chiar dacă organul sexual nu este reprezentat, cel mai probabil acesta fiind acoperit de șorțul indicat prin puncte imprimate în zona inghinală, ținând cont de modalitatea de redare a picioarelor, apreciem că statueta întruchipează un „tânăr războinic”, ale cărui analogii se regăsesc în multe stațiuni eneolitice (Enea, 2016).

O altă piesă remarcabilă prin elementele vestimentare cu care a fost decorată este o statueta de la Ruginoasa-Dealul Drăghici (fig. 4/2). Personajul are marcată în zona abdomenului, pe orizontală, o centură, din care s-a păstrat o buclă ovală, realizată cu ajutorul unor linii paralele, în mijlocul cărora sunt imprimate puncte. O centură asemănătoare, ca formă și modalitate de executare, se regăsește pe o statueta feminină dintr-o așezare contemporană de peste Prut, Duruitoarea Veche (raionul Râșcani) (Țerna, Vasilache, 2019, pl. 4/4).

Tot prin intermediul punctelor sunt redată pe statueta mai sus discutată (fig. 4/2), în partea superioară a torsului, și claviculele. Pe spate, printr-un șir vertical de puncte imprimate pe mijloc sunt redată, probabil, inelele coloanei vertebrale, ca și la o altă statueta din această așezare (fig. 5/5). Exemple corespondente ale acestei modalități de redare a coloanei vertebrale se regăsesc în așezarea de la Jora de Sus (r-nul Orhei), încadrată în aceeași fază a culturii Cucuteni (Țerna, Vasilache, 2019, pl. 24/1-2).

Pe lângă liniile incizate pe întreg corpul statuetelor se mai întâlnesc și ornamente semicirculare în zona abdomenului și ornamente romboidale + semicirculare în zona inferioară a spatelui (fig. 4/3).

Interesantă este incizarea unor cercuri concentrice în zona taliei unei statuetă (fig. 7/2). Aceste cercuri indică niște pandantive discoidale care erau, cel mai probabil, cusute pe haine. O reprezentare similară se regăsește tot pe o statueta feminină din așezarea contemporană de la Scânteia (Mantu, 2022, fig. 5).

Un alt element de vestimentație, reprezentat de această dată prin aplicarea unor suluri de lut în zona taliei, este brâul, care apare atât pe statuetele incizate pe întreg corpul (fig. 5/2), cât și pe cele finisate prin simpla netezire a suprafeței (fig. 6/2).

În faza Cucuteni B, capul statuetelor, individualizat de gât, este redat schematic, *en bec d'oiseau*, ochii sunt marcați prin două perforații realizate în zona lor anatomică, iar nasul este marcat printr-o nervură mediană între aceștia (fig. 8/1; 9/1). Ca în multe alte situații, în cazul statuetelor de la Drăgușeni-Cetățuia și Probota-Dealul Țiganului, gâtul este bine reprezentat anatomic și unește capul de torace. Măinile sunt redată schematic (fig. 8/1), iar sâniile rotunzi au fost reproduși, în ambele cazuri, prin aplicarea unor pastile de lut.

În ceea ce privește modelarea părții inferioare a statuetelor, la un singur exemplar picioarele sunt lipite într-un singur trunchi și demarcate de o linie incizată (fig. 8/2). La altele două (fig. 8/3; 9/2), picioarele sunt modelate cilindric, într-un singur caz fiind redați genunchii printr-o îngroșare a zonei lor anatomice (fig. 8/3).

Din punctul de vedere al elementelor stilistice, predomină statuetele finisate printr-o atentă netezire a suprafețelor (fig. 8/1), iar liniile incizate, mult mai înguste decât

în faza precedentă, au rolul de a marca elementele vestimentare, ca de exemplu șorturi de formă ovală (fig. 8/2-3).

În această fază se folosesc în continuare, pentru decorare, punctele imprimate. Statueta care provine probabil de la Probota (fig. 9/1) are reprezentată o serie de podoabe elaborate, realizate doar cu ajutorul punctelor. Un șir de mici alveole dispus în jurul gâtului ilustrează un colier simplu. Un alt șir de împunsături înconjoară gâtul la spate și continuă în partea din față a statuetei în formă de „V”. Din el se desprind câte alte două șiruri pe lateralele trunchiului și încă opt în zona pieptului. Un alt șir, sub forma unei diagonale, parțial șters, traversa spatele. Acest gen de podoabă, extrem de elaborată, își are analogiile în piesele de la Fetești și Podei (Țurcanu, 2023, p. 311).

Din întreg lotul de statuete, doar statueta de la Drăgușeni (fig. 8/2) are perforate în zona pliurilor adipoase două găuri, care în literatura de specialitate sunt interpretate drept găuri de suspendare a statuetelor pe un suport/loc de cult.

Așa cum am menționat, la cele mai multe exemplare de statuete s-a păstrat doar partea inferioară a corpului. Ținând cont de acest aspect, menționăm că statuetele sunt reprezentate în poziție verticală (fig. 2/1, 3-5; 3/1-2; 4/4-5; 5/4-6; 6/1, 3-5; 7/2; 8/2-3; 9/2), semi-așezată (fig. 2/2; 6/2) și așezată (fig. 5/3).

Luând în considerare caracteristicile fiziologice ale corpului, precum și unele elemente de vestimentație și podoabe, identificăm statuete feminine (fig. 2/1-3, 5; 3/1; 4/1; 5/1-4; 5/1-5; 7/2; 8/1-3; 9/1) și masculine (fig. 3/2; 4/2-3). Din cauza fragmentării, în cazul unor statuete sexul nu poate fi identificat (fig. 2/4; 4/4-5; 5/6; 9/2).

Idolul conic descoperit în așezarea de la Ruginoasa-Dealul Drăghici este modelat dintr-o pastă fină, de culoare cenușie, rezultată în urma arderii semi-reducătoare. Idolul are baza circulară, adâncită în centru, vârful este conic, parțial deteriorat. Analogii ale acestui obiect se găsesc în multe situri din faza Cucuteni A, cele mai numeroase provenind din așezarea de la Tăcuta-Dealul Miclea/Paic (Boghian *et alii*, 2022, fig. 106/8).

În sfârșit, vasul antropomorf descoperit la Drăgușeni-Cetățuia, din care se mai păstrează doar partea inferioară, deteriorată pe o latură, are modelate picioarele separat. Tălpile ovale imită, în bună măsură, piciorul uman (probabil încălțat), fără evidențierea degetelor sau a călcâiului (fig. 8/2). Vasul a fost modelat dintr-o pastă de bună calitate, culoarea galbenă-cărămizie indicând o ardere oxidantă. Din păcate pictura, dacă a existat, nu s-a păstrat, ceea ce face încadrarea cronologică destul de dificilă. Trăsăturile piesei sunt destul de neobișnuite, singura analogie apropiată reprezentând-o un fragment de vas antropomorf descoperit în așezarea de la Drăgușeni-Ostrov (Țurcanu, Kovács, 2022, fig. 5/a-b). Însă această așezare se încadrează în faza Cucuteni A, etapă din care provin numeroase alte vase antropomorfe, ce-i drept mai puțin apropiate de exemplarul nostru (Monah, 2021, p. 169-174). În timp ce majoritatea covârșitoare a descoperirilor din situl Drăgușeni-Cetățuia aparțin fazei B, printre fragmentele de vase descoperite în cercetările lui Vladimir Dumitrescu se numără și unul aparținând fazei Cucuteni A (Dumitrescu, Vl., 1933, fig. 15/1). În aceste condiții credem că piesa aparține unui nivel mai puțin consistent de la Drăgușeni-Cetățuia, aparținând primei faze a acestei culturi.

Concluzii

În încheiere, considerăm că publicarea acestor statuete contribuie la îmbogățirea repertoriului reprezentărilor antropomorfe ale culturii Cucuteni, mai ales că ele au fost descoperite într-o zonă mai puțin cercetată din punct de vedere arheologic. Deși fragmentare, piesele oferă informații interesante cu privire la modelarea lor și atestă standardizarea tehnologiei de realizare a statuetelor. Chiar dacă proveniența lor nu ne permite să facem aprecieri cu privire la contextul în care au fost folosite și abandonate, nu poate fi negată importanța acestor reprezentări plastice în ceea ce privește reconstituirea cutumelor legate de îmbrăcăminte și bijuterii sau a viziunii oamenilor acelor comunități cu privire la frumusețea corporală.

Bibliografie

- Andronic, M. (2016),** *Cercetări arheologice în Bucovina. Patrimoniul arheologic al Bucovinei*, vol. I, Suceava.
- Bem, C. (2007),** *Traian Dealul Fântânilor: Fenomenul Cucuteni A-B*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- Boghian, D. (2004),** *Comunitățile cucuteniene din bazinul Bahluiului*, Editura „Bucovina Istorică”, Editura Universității „Ștefan cel Mare” Suceava.
- Boghian, D.; Lazanu, C.-C.; Enea, S. (2022),** *Plastica antropomorfă descoperită în situl cucutenian de la Tăcuta–Dealul Miclea/Paic (2011-2019). Puterea mare a lucrurilor mici*, Editura Mega, Cluj-Napoca.
- Ciurea, V. (1928),** *Vechiul ținut al Sucevei*, Editura Cartea Românească, București.
- Ciurea, V. (1931),** *Preistoria. Viața omului primitiv în vechiul ținut al Sucevei (Baia de azi)*, în *Natura*, 6-7-8/931, p. 3-32.
- Ciurea, V. (1933),** *Aperçu des antiquités préhistoriques du département de Baia*, în *Dacia*, III-IV (1927-1932), p. 46-55.
- Ciurea, V. (1934),** *Muzeul Fălticenilor. Două decenii de muncă. 1914-1934*, Tipografia „J. Bendit”, Fălticeni.
- Ciurea, V. (1940),** *Catalog sumar și călăuză*, Editura Muzeului Fălticenilor, Fălticeni.
- Chirica, V.; Tanasachi, M. (1985),** *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. II, Iași.
- Chirica, V.; Văleanu, M.-C. (2008),** *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa – Iași*, Casa Editorială „Demiurg”, Iași.
- Diaconu, V. (2014),** *Materiale arheologice din așezarea cucuteniană de la Drăgușeni (jud. Suceava)*, în *Memoria Antiquitatis*, XXIX-XXX (2013-2014), p. 89-100.
- Dumitrescu, H. (1933),** *La station préhistorique de Ruginoasa*, în *Dacia*, III-IV (1927-1932), p. 58-87.
- Dumitrescu, Vl. (1930),** *La cronologia della ceramica dipinta dell'Europa Orientale*, în *Ephemeris Dacoromana*, IV (1926-1927), p. 257-308.
- Dumitrescu, Vl. (1933),** *Une nouvelle station a céramique peinte dans le Nord-Ouest de la Moldavie*, în *Dacia*, III-IV (1927-1930), p. 115-149.
- Dumitrescu, Vl. (1993),** *Oameni și cioburi*, Călărași.
- Ellis, L. (1984),** *The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, BAR International Series, 217, Oxford.

- Enea, S. (2016)**, *Symbols of power on the Cucutenian Antropomorphic Statuettes. Case study-the Diagonals*, în **Ursu, C.-E.; Poruciuc, A.; Lazarovici, C.-M. (Eds.)**, *Between earth and heaven. Symbols and signs*, Editura „Karl A. Romstorfer”, Suceava, p. 353-383.
- Eternul cucutenian (2004)**, *Eternul cucutenian...*, Catalogul expoziției Comunitățile cucuteniene din nord-estul României, Suceava.
- Ignătescu, S. (2010)**, *Archaeological research in the proximity of Drăgușeni village (Suceava county) in the letters sent by Dumitru Drăgușanu to Vasile Ciurea*, în *Codrul Cosminului*, S.N., XVI, 1, p. 159-165.
- Ignătescu, S. (2022)**, *Oameni și locuri: Arheologia județului Baia (1914-1949)*, Editura „K. A. Romstorfer”, Suceava.
- Iliescu, O. (1983)**, *Octavian Luchian (1903-1981)*, în *Buletinul Societății Numismatice Române*, 129-130, LXXV-LXXVI (1981-1982), p. 503.
- Kovács, A.; Nechifor, A.; Aparaschivei, C. (2021)**, *Frumusețea transpusă în lut. Catalogul statuetelor antropomorfe cucuteniene din județul Botoșani*, Editura Mega, Cluj-Napoca.
- Lazarovici, C.-M. (2022)**, *Scânteia-Dealul Bodești. Figural plastic art and more*, Editura „Karl A. Romstorfer”, Suceava.
- Lazarovici, C.-M.; Lazarovici, Gh. (2003)**, *The new archaeological research at Ruginoasa-Dealul Drăghici. Part I, Architecture*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, IX, p. 41-74.
- Lazarovici, C.-M.; Lazarovici, Gh. (2004)**, *Noi săpături arheologice la Ruginoasa-Dealul Drăghici. Partea I: Arhitectura*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, III, p. 9-42.
- Lazarovici, C.-M.; Lazarovici, Gh. (2012)**, *Ruginoasa-Dealul Drăghici. Monografie arheologică*, Editura „Karl A. Romstorfer”, Suceava.
- Luca, G. (1981-1982)**, *Statueta antropomorfă cucuteniană de la Drăgușeni-Fălticeni*, în *Cercetări Istorice*, XII-XIII, p. 113-116.
- Luca, G. (1986)**, *Noi mărturii privind vasele cu tub de scurgere*, în *Suceava*, XI-XII (1984-1985), p. 393-395.
- Luca, G. (2007)**, *Monografia comunei Drăgușeni, județul Suceava*, Piatra-Neamț.
- Mareș, I. (2002)**, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Editura „Bucovina Istorică”, Suceava.
- Mareș, I. (2006)**, *Cucuteni culture*, Suceava.
- Mareș, I. (2008)**, *Cucuteni culture – art and religion*, Suceava.
- Mareș, I. (2009)**, *Cucuteni culture – art and religion*, Accent Print, Suceava.
- Mareș, I.; Ursu, C. E. (2000)**, *Catalogul expoziției „Artă și spiritualitate în cultura Cucuteni”*, în *Suceava*, XXIV-XXV, p. 347-404.
- Marin, M. (1948)**, *La plastica antropomorfa cucuteniana nella Dacia*, în *Rivista di Scienze Preistoriche*, III, fasc. 1-2, p. 17-57.
- Mateescu, C. (1940)**, *O nouă stațiune preistorică din cercul ceramicei pictate: Costești-Baia*, în *Revista de Preistorie și Antichități Naționale*, II-IV, p. 63-69.
- Moisil, C. (1910)**, *Privire asupra antichităților preistorice din România. Stațiunile preistorice*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 3, 12, p. 171-176.
- Monah, D.; Cucoș, Șt. (1985)**, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Editura Junimea, Iași.

- Monah, D. (1997)**, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, III, Piatra-Neamț.
- Monah, D. (2012)**, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXVII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- Păunescu, Al. (1970)**, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Editura Academiei, București.
- Pogoševa, A. (1985)**, *Die statuetten der Tripolje-Kultur*, în *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 7, p. 95-243.
- Popovici, Dr. N. (2000)**, *Cultura Cucuteni, faza A. Repertoriul așezărilor (I)*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, VII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- Popovici, Dr. N.; Simiciuc, S. (1980)**, *Figurine de lut din vechile colecții ale muzeelor din județul Suceava, II*, în *Suceava*, VI-VII (1979-1980), p. 643-656.
- Tufescu, V. (1937)**, *Dealul Mare Hârlău (Observări asupra evoluției reliefului și așezărilor omenești)*, în *Buletinul Societății Regale Române de Geografie*, LVI, p. 48-215.
- Tufescu, V. (1940)**, *O regiune de vie circulație: „Poarta Târgului – Frumos”*, în *Buletinul Societății Regale Române de Geografie*, LIX, p. 330-416.
- Țerna, S.; Vasilache, M. (2019)**, *Figurinele antropomorfe din etapa Cucuteni A din interfluviul pruto-nistrean (în baza colecțiilor Muzeului Național de Istorie a Moldovei)*, Biblioteca Tyrageția, XXXI, Chișinău.
- Țurcanu, S. (2023)**, *Arta ornamentării corpului. Podoabele Cucuteni-Tripolie din perspectiva reprezentărilor plastice*, în **Cotiugă, V.; Tencariu, F.-A.; Asăndulesci, A. (ed.)**, *Fontes perennitatis. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, p. 295-352.
- Țurcanu, S.; Kovács, A. (2022)**, *Conexiuni sudice. Metamorfoza unui tip particular de vase antropomorfe în arealul civilizației Cucuteni*, în **Croitoru, C.; Hânceanu, G. D. (ed.)**, *Miscellanea in honorem annos LXV peragentis professoris Ion Mareș oblata*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, p. 111-139.
- Ursu, C. E. (1997)**, *Evoluția habitatului uman în județul Suceava. De la Paleolitic până în secolul al V-lea d. Hr.*, mss., Suceava.
- Ursulescu, N. (1988)**, *Contribuția cercetărilor arheologice din județul Suceava la cunoașterea evoluției neo-eneoliticului din Moldova*, în *Suceava*, XIII-XIV (1986-1987), p. 69-74.
- Zaharia, N.; Petrescu-Dîmbovița, M.; Zaharia, Em. (1970)**, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Editura Academiei Române, București.
- Яковичина, Я.; Куценяк, О. (2021)**, *Трипільська антропоморфна пластика у фондах Львівського історичного музею, Львів*.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.** The Cucuteni settlements where the anthropomorphic representations have been discovered: 1, *Vânători-Dealul Chetrosu*; 2, *Liteni-Dealul Bucşa*; 3, *Ruginoasa-Dealul Drăghici*; 4, *Drăguşeni-Cetăţuia*; 5, *Rotunda-Nisipărie*; 6, *Probota-Dealul Țiganului*.
- Fig. 2.** Anthropomorphic representations from: 1, 5, *Vânători-Dealul Chetrosu*; 2-4, *Liteni-Dealul Bucşa*.
- Fig. 3.** Anthropomorphic representations from *Liteni-Dealul Bucşa*.
- Fig. 4.** Anthropomorphic representations from *Ruginoasa-Dealul Drăghici*.
- Fig. 5.** Anthropomorphic representations from *Ruginoasa-Dealul Drăghici*.
- Fig. 6.** Anthropomorphic representations from *Ruginoasa-Dealul Drăghici*.
- Fig. 7.** 1, conical idol; 2, anthropomorphic representation from *Ruginoasa-Dealul Drăghici*.
- Fig. 8.** 1-3, anthropomorphic representations; 4, anthropomorphic vessel from *Drăguşeni-Cetăţuia*.
- Fig. 9.** 1, anthropomorphic representations from *Probota-Dealul Țiganului*; 2, *Rotunda-Nisipărie*.

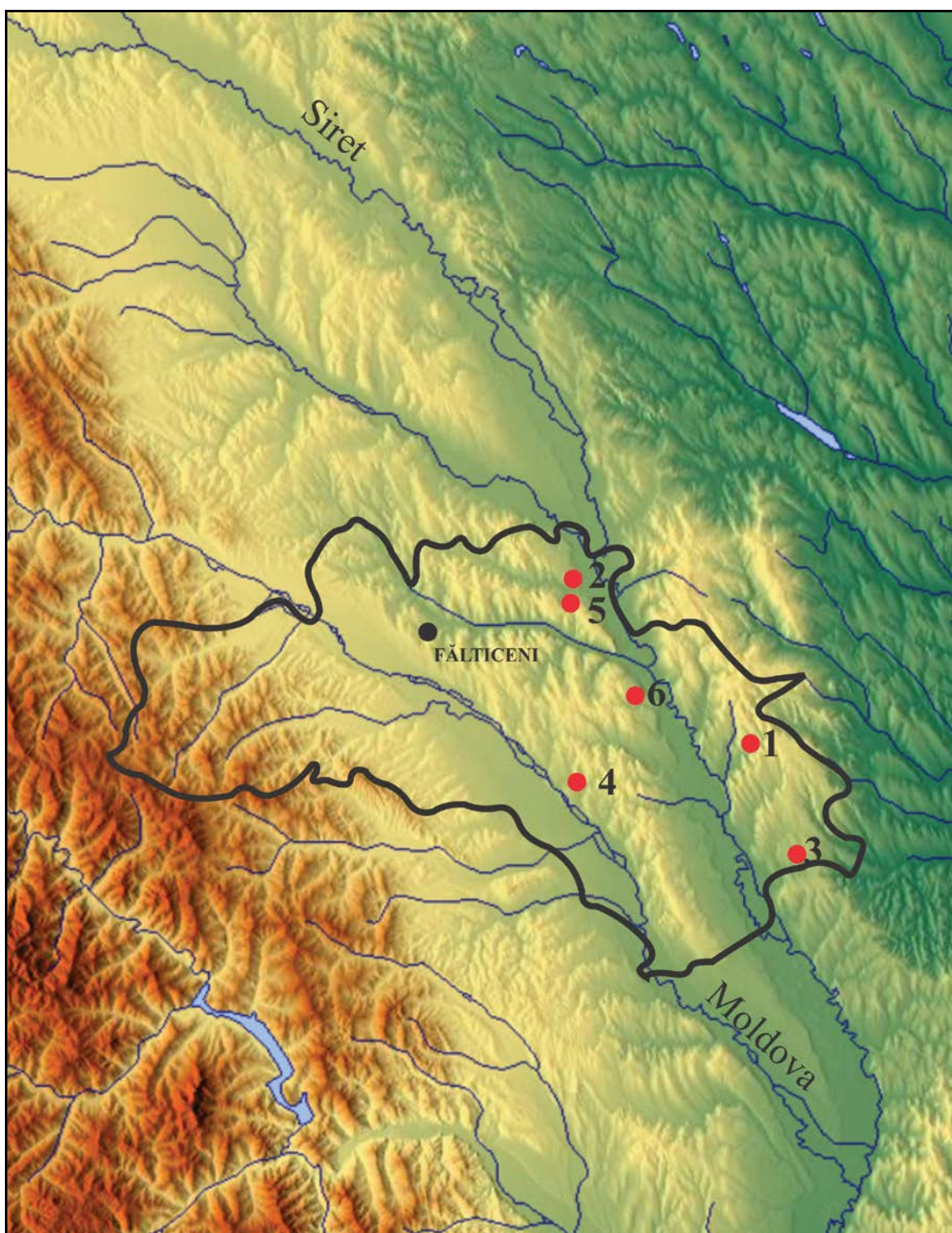

Fig. 1. Așezările aparținând culturii Cucuteni unde au fost descoperite statuetele antropomorfe:
 1, Vânători-Dealul Chetrosu; 2, Liteni-Dealul Bușca,
 3, Ruginoasa-Dealul Drăghici; 4, Drăgușeni-Cetățuia;
 5, Rotunda-Nisipărie; 6, Probota-Dealul Țiganului
 (suportul cartografic după <https://maps-for-free.com/>).

Fig. 2. Statuete antropomorfe de la
1, Vânători-Dealul Chetrosu;
2-4, Liteni-Dealul Bucșa.

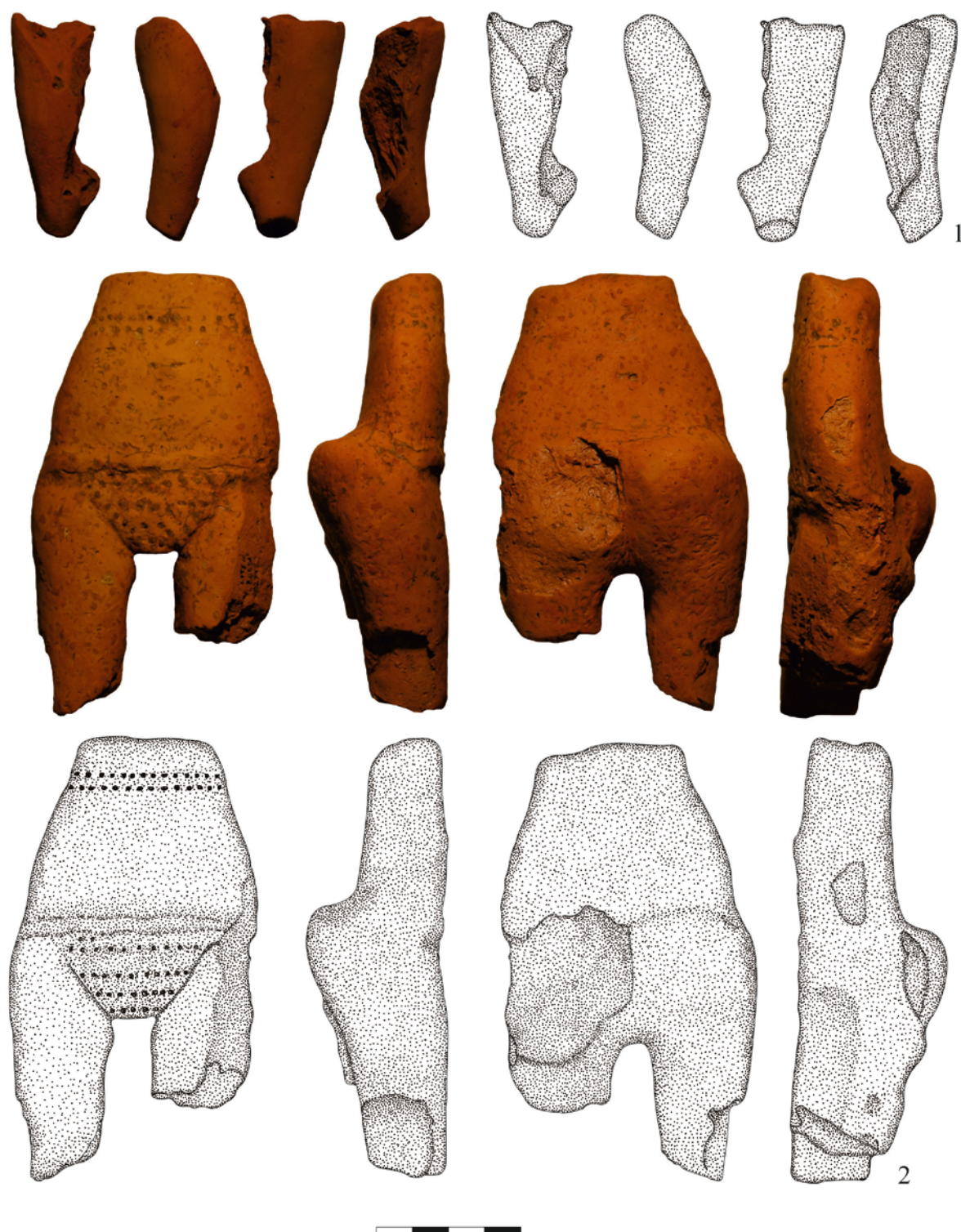

Fig. 3. Statuete antropomorfe de la Liteni-Dealul Bucșa.

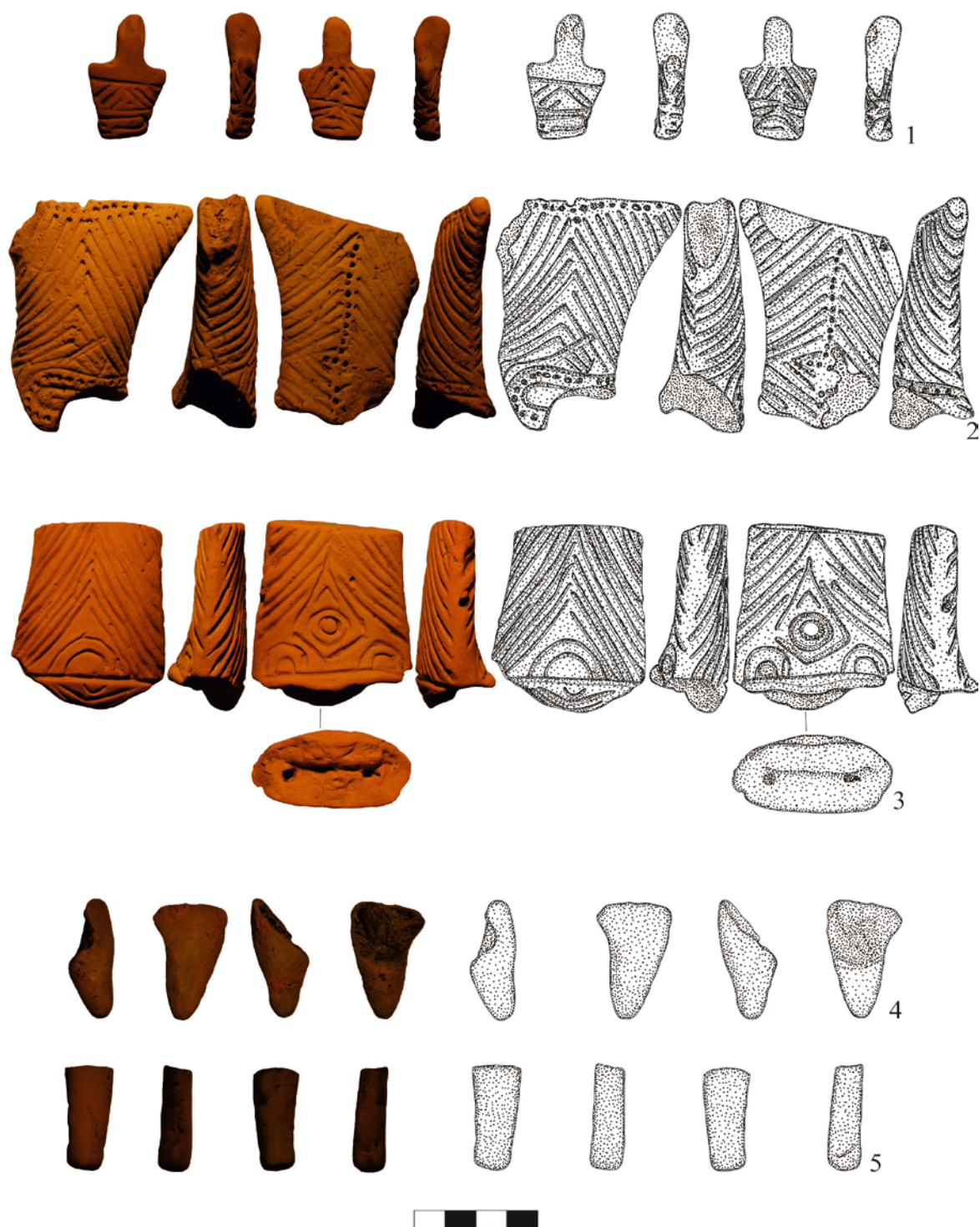

Fig. 4. Statuete antropomorfe de la Ruginoasa-Dealul Drăghici.

Fig. 5. Statuete antropomorfe de la Ruginoasa-Dealul Drăghici.

Fig. 6. Statuete antropomorfe de la Ruginoasa-Dealul Drăghici.

Fig. 7. 1, idol conic; 2, statueta antropomorfă de la Ruginoasa-Dealul Drăghici.

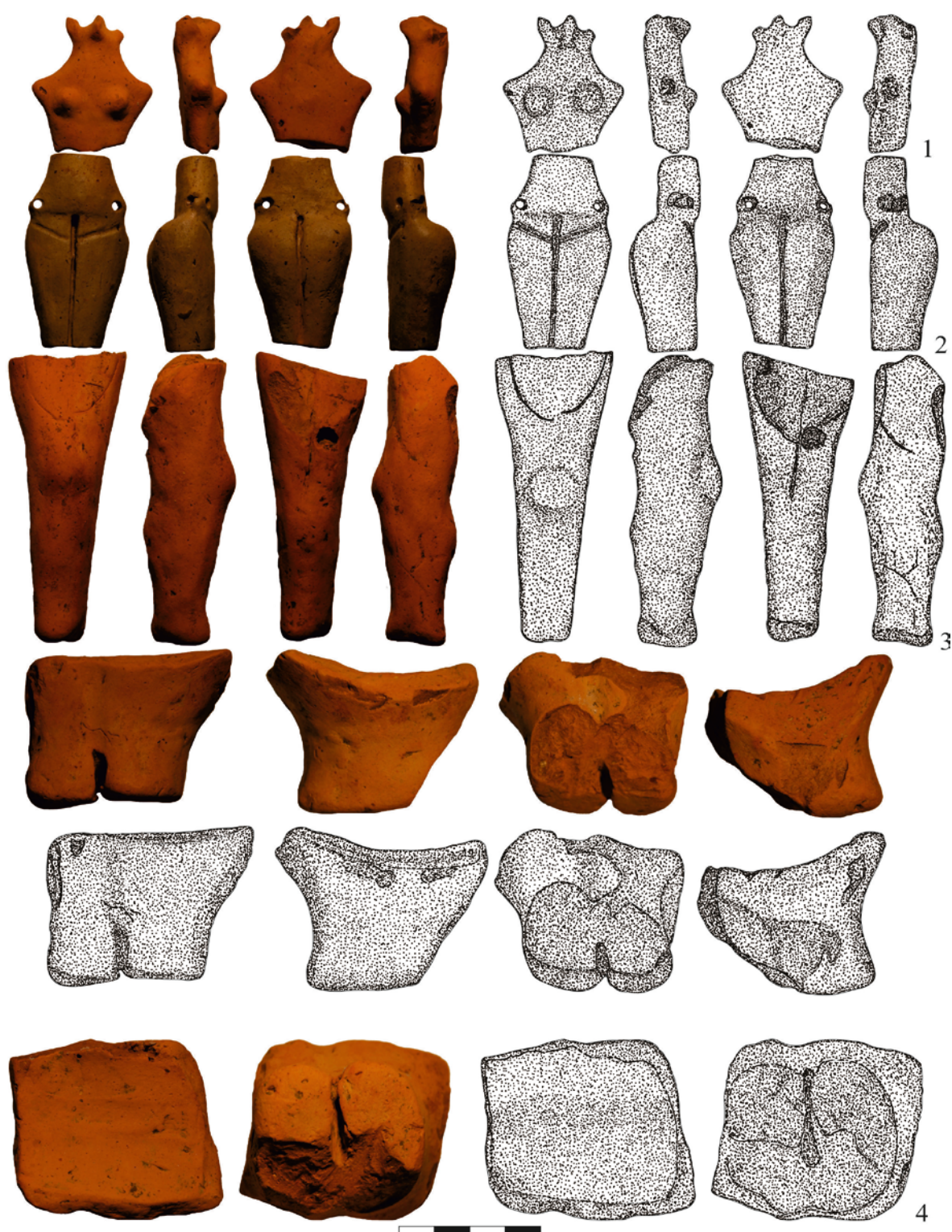

Fig. 8. 1-3, statuete; 4, vas antropomorf de la Drăgușeni-Cetățuia.

Fig. 9. Statuete antropomorfe de la
1, Probota-Dealul Țiganului; 2, Rotunda-Nisipărie.

'SCULPTURE OF SMALL FORMS' IN PREHISTORIC ART: APPROACHES TO RESEARCH AND INTERPRETATIONS¹

Ilia Palaguta *

Keywords: fine art, sculpture of small forms, figurines, Neolithic, Copper Age, research methods, iconography, interpretation.

Cuvinte-cheie: arte frumoase, sculptura pieselor mici, statuete, neolitic, epoca cuprului, metode de cercetare, iconografie, interpretare.

Abstract

The study of anthropomorphic figurines of the Neolithic and Copper Ages has long required the development of a methodology based on a system of evidence. Otherwise, we will always be faced with interpretations that have the character of 'anecdotal explanations' and with attempts to construct universal schemes. The nature of Prehistoric Art is not much different from the modern art we are familiar with, if we consider art as a communication technology that forms a system of connections and social institutions, and objects of art as intermediaries in this communication. The differences will only be in the degree of preservation of materials and the availability of comments from performers and contemporaries, as well as at the level of development of technology and organization of the social environment. Therefore, objects of prehistoric art can be successfully considered in the context of art studies, where the methodology is based on the sequence: formal study-iconography-iconology. In the interpretation of archaeological finds, beside the archaeological typology, reconstruction of the archaeological and social context, as well as the correct use of structural analogies, play an important role.

¹ The article is based on the text of the introductory chapter from a book on anthropomorphic figurines of prehistoric Europe, on which the author is currently working. This book is to summarize more than ten years of research. In contemporary realities, the author is not sure that the monograph will be published, so he presents part of it to the reader.

* Dr. Ilia Palaguta, Saint Petersburg State Academy of Art and Design, Russia, ipalaguta@yandex.ru.

Introduction

Turning to the vast material, which includes thousands of diverse examples of small sculpture, originating from numerous archaeological excavations of early agricultural sites in Europe of the Neolithic and Copper Ages, first of all we should ask ourselves what we want to learn from it. Pick up a prehistoric figurine, immediately we get many questions to answer:

— Who or what is depicted here? What characters were behind it, what place did they occupy in the figurative system of a particular community? What was the image system containing the object? How can it be correlated to other figurative systems, ancient and modern? To what extent can we reconstruct it?

— What are the functions of this object? How was it used? How is it related to other items? In what rites and rituals could it be used, what role did it play in the everyday life of ancient people?

— Why did the artist give preference to that particular artistic form and not another one? What influenced its shaping? Why are there figurines and not monumental painting or monumental sculpture?

— What role did the image play in this particular community? How these images were treated and how important were they to the community members?

— Is it even possible to answer these questions on the base of archaeological sources? Or will our answers to them be just a product of our imagination?

We ask such questions to any piece of art, getting explanations from the artist, customer, user, and critic. But, unlike objects of modern art ‘speaking’ to us in the space of an exhibition, a temple, a street, a residential or public interior, the meaning and artistic form of which is also lively discussed and commented on by the people around us, objects from archaeological excavations are deprived such a comment and even a name. They can be explained and interpreted only indirectly.

The first choice that has to be made in the research algorithm concerns whether it is possible to answer these questions at all. We can immediately decide that each of the explanations that we make when contemplating an ancient image will ultimately be the fruit of our own imagination, based on our own impressions and personal experience. Then, each of our explanations will be nothing more than ‘anecdotal explanations’. This conclusion is reached, for example, by Doug Bailey as a result of a long journey of his scholarly research (Bailey, 2017a). This result is: manifested in the formation of the Art/Archaeology direction, where the focus is put on the embodiment of material traces of the past in the images of modern art (Bailey, 2017b); in fact, it is some actualization in the process of forming modern identities (Palaguta, 2018a).

Indeed, such ‘anecdotal explanation’ often becomes the source of imagery for a modern artist, such as the ‘archetypal’ image of ‘Mother Goddess’ (Çınar, 2022). This image, successfully entrenched in popular literature and mass culture, is based on precisely such explanations, which formed the basis of stable paradigms that dominated in the studies of the second half of the 20th century. It is most accessible to the non-specialist; it adapts to the pressing problems of our time. It is through the prism of such explanations, that monuments of ancient art initiate modern artistic creativity.

But the research field has a different goal: the search for truth. Are we able to achieve it? In the course of the study of objects of prehistoric art, the main problem

concerns the assessment of our cognitive capabilities. As elsewhere in the social and human disciplines, we are, obviously, faced with the problem of the subject and object of research, when the imprint of the personality of the researcher and his time inevitably leaves a mark on his perception of the object of research. However, the surrounding world and its past objectively exist, and, in principle, they are knowable. Otherwise, it would be impossible to exist in the world at all. We will try to outline ways of finding answers to the questions set above, although, due to the incompleteness of the data, these answers in any case can be presented in the form of working hypotheses only. The main task is to support them by a system of evidence.

Approaches to Studying of Figurines: the Main Guidelines

A comprehensive work with detailed classifications and an extensive catalogue that considering the maximum amount of available material is the task of research within the framework of archaeological source studies. Samples of such research were the works by Ayna Pogozheva, Dan Monah, Vera Balabina, Svend Hansen *et alii* (Pogoseva, 1985; Comşa, 1995; Monah, 1997; Balabina, 1998; Hansen, 2007 etc.). The work *Anthropomorphic Figurines of the Cucuteni-Trypillya Culture (Typology, Chronology, Context)* by Stanislav Țerna was to be structured in approximately the same way, but, unfortunately, it remained unpublished (Țerna, 2017). Thanks to such fundamental works, as well as numerous museum catalogues and publications of collections from archaeological excavations, a background is formed on the basis of which any interpretations can be built.

However, generalizations here usually come down to designating the main directions of development of object forms; and interpretations often have an external nature that goes beyond the main goal of such work: the systematization of artefacts either within a single archaeological culture or within a wider range of cultures.

Based on the typology, we can identify an approximate set of 'canonical' forms, which to one degree or another represent those images that are captured in figurines. This does not resolve, however, the questions: whom did the figurines depict and what were their functions. To answer them, beside a thorough analysis of the archaeological context, the researcher has to draw on external analogies, both ethnographic - from peasant beliefs and folk art of various parts of the world, and historical - from written sources on the later religions of the Ancient East and classical antiquity.

The main paradigm in which plastic objects were interpreted throughout the 20th century is based on *a priori* propositions about the connection of early farmer's figurines with fertility cults or the circle of ideas on Neolithic Great Mother Goddess and her incarnations. It has its roots in the 19th century, when the theory of 'mother law' by Johann Jakob Bachofen arose (Bachofen, 1861); together with the ideas of matriarchy and gynaeocracy, it gave birth to the idea of a special matriarchal religion. The approval of those ideas was examined in sufficient detail by Ronald Hutton, who reproduced the entire chain of their development (Hutton, 1997). This line of interpretation is largely based on fairly recent material, reflecting the state of the cults of Hellenistic Greece and Rome from the Late Republic to the writings by Christian critics of paganism in the 4th century AD. It was at this time, against the background of the destruction

of the *polis* system and the formation of empires, that the syncretic cults of Cybele - the Phrygian Mother, Demeter - Ceres, Isis and other goddesses and their hypostases, with their mysticism and developed theological basis, became widespread. Through retrospect, that situation was transferred to earlier eras, where the religious aspects of spiritual culture had not been covered with written sources. According to this principle, for example, the iconography of images of the Cretan-Mycenaean era, is often interpreted also in the context of the cult of the Great Goddess or Mother Goddess (Andreev, 2002).

‘Universalist’ interpretations are based on the fact that the fundament of the figurative system of ancient cultures is a set of some universal images-archetypes; they can be traced back to the ideas of the Enlightenment, when the concept of universal laws governing the development of all mankind emerged (Kozhin, 2012, p. 8; a detailed analysis of universalist schemes, see: Lesure, 2011). They laid in the base of evolutionism of the 19th century. Its characteristic ‘comparative-illustrative method’, shaped on the comparison of materials from different eras and cultures on the basis of external similarity of rituals, ideas or forms of representation, became obsolete in the field of cultural anthropology by the middle 20th century (Evans-Pritchard, 1965).

But such ideas became quite common among archaeologists, turning to these concepts formed from the outside and have already lost their force. The postulate that the sculpture of early farmers is necessarily associated with fertility cults or depicts the hypostases of agricultural goddesses was finally confirmed in the 1960s.

In the West, the authority of Maria Gimbutas (1921-1994) played a big role in this. The success of her ‘tumulus hypothesis’ comes against the backdrop of the Cold War: the picture in which a wave of barbarian nomads from the East destroys the civilization of Old Europe evoked certain allusions. The next step of the researcher was the idea of *The Civilization of the Goddess*, which gained popularity in the wake of Ecofeminism and Neo-pagan searches of the ‘flower children’ era at the turn of the 1960s-1970s, thanks to the publication of a number of colourfully designed monographs (Gimbutas, 1974; Gimbutas, 1991). The ease with which all these reconstructions are created makes them seem more like a successful career and commercial project than a serious scholarly study.

In the East, in the U.S.S.R., Academician Boris Rybakov (1908-2001) searched for the roots of Slavic folklore in ancient figurines, supplementing his conclusions with the ‘iron logic’ of the assertion that fertility cults must necessarily dominate in the farmers societies (Rybakov, 1964). Such reasoning was based on the development of the ideas of autochthonism, that substantiated the right of the ‘titular nation’ to origin from some ‘noble ancestors’ and on the territories of her modern settlement (Klejn, 1993; Klejn, 2012). The Cucuteni-Trypillia culture was considered by Rybakov as one of the sources of Slavic paganism. The basic idea was different, but the result was the same as at the works by Gimbutas: in the figurines, they both saw exclusively images of agricultural goddesses of fertility, the functions of which were reduced to agricultural magic (Rybakov, 1965a; 1965b; 1981).

In the 1960-1970s, other ways of interpreting figurines were proposed, its diversity and multifunctionality were repeatedly noted (Griaznov, 1964; Ucko, 1968; Masson, Sarianidi, 1973; Antonova, 1977, p. 92-97), but the authority of venerable

researchers turned out to be so high that serious criticism of their ideas became possible only after their death (Meskell, 1995; 1998; Tringham, Conkey, 1998; Lesure, 2011 etc.).

Till nowadays, these provisions are still used sometimes in the interpretation of archaeological finds. Of course, one cannot deny the presence of common metaphors and mythologies within the framework of the early farmers world of Eurasia, but it must be proven not from the universals once derived by Mircea Eliade (Monah, 1997, p. 201), the ideas of Marcel Mauss (Burdo, 2004, p. 348), or the concept of the 'Big Other' by Jacques Lacan as it is presented by the Slovenian philosopher Slavoj Žižek (Chapman, Gaydarska, 2018; 2019), but on the base of a detailed analysis of specific material.

The study of figurines falls into the field of several disciplines: archaeology, cultural anthropology, and art history. Therefore, their understanding is impossible without the shaping of a general approach to the wide range of material represented with archaeological finds kept in ethnographic collections or described in historical sources.

Prehistoric Art: Some General Remarks

The art of the early farmers of Europe falls into the vast cluster of cultures of Prehistoric or non-literate societies. That art has been designated as 'Prehistoric art', 'Primitive art', 'Primary art', 'non-literate art', and 'tribal art' (Geoffroy-Schneiter, 2013, p. 21-22). Depending on the viewing angle, such art includes archaeological or ethnographic materials.

The point of its internal systematization is connected with those aspects of human culture (if we understand it as a system of non-biological adaptation of a person to the surrounding natural and social environment; see: Vishniatskii, 2005, p. 112-117; Kozhin, 2007, p. 14, 26-33), which are revealed in art and directly influence its content and forms.

Determining the lower limit of art rests on the problem of the emergence of modern humans and the 'Upper Palaeolithic revolution' that occurred about forty thousand years ago and affected almost all areas of existence of the species *Homo sapiens* (Vishniatskii, 2005, p. 305-322). Palaeolithic art, apparently, should be considered within the framework of a special cultural phenomenon that existed in different environmental conditions, and based on the corresponding forms of appropriating economy: hunting and gathering. The borderline between it and the subsequent development of pictorial forms lies in the area of fundamental changes in the systems of human adaptation to the environment at the turn of the Pleistocene and Holocene about ten thousand years ago, which caused the 'Neolithic' or 'agrarian revolution'. The new way of life determined the shaping of new ideas about time and space, when "domestication of Time and Space" leads to the fact that the natural rhythms of hunters and gatherers are replaced with the cyclical time of sedentary farmers, and accordingly 'Itinerant Space' changed to 'Radial Space' (Leroi-Gourhan, 1993, p. 313-318, 325-328).

The upper limit of Pre- and Protohistoric Art corresponds to the edge of socio-economic and political changes that occur at the turn of the emergence of urban civilization and the state with its clearly defined social hierarchy. As a rule, according to this, there is a proliferation of narrations designed to glorify and exalt the elite, as well as to represent its symbols; the formation of a specialized craft and the division of its products into elite, highly artistic ('high art'), designed for 'prestigious consumption', and mass production; development of forms of monumental architecture, sculpture, and painting; the

emergence of writing as a new universal means of recording and transmitting information. It is noteworthy, these criteria do not always correspond to the scheme (further consideration is required, for example, the phenomena of Göbekli Tepe and European rondels and cromlechs).

The forms and subjects of prehistoric art are varied, as well are these societies themselves, but here we can roughly outline: 1) the art of hunters and gatherers of the Palaeolithic era; 2) the art of early agricultural and pastoral societies and their environment; 3) the art of the 'barbarian periphery' of state entities; 4) 'folk art' of the New Times.

This array can also be divided into two types of sources: archaeological and ethnographic.

Archaeological research deals with 'dead' cultures (Klejn, 1995). There are no comments from contemporary performers or users in it. Therefore, the interpretation is possible only on the basis of archaeological context or analogies. In most cases, the complete appearance of an object also requires additional reconstruction, if only because organic materials are extremely rarely preserved. On the other hand, one can observe a series of objects unfolded in time, and the element of development inherent in the typological method represents the basis for a full-fledged study of the development of artistic styles of the Primary era (Klejn, 2004, p. 22-23; Filippov, 1990, p. 128-135).

'Ethnographic' art, where objects are presented in the context of 'living' culture, is usually accompanied by comments from performers and owners, but this does not exclude the need to criticize sources and verify data. In this case, the cultural context is usually limited to a 'horizontal' chronological layer, limited by the time of observation: mainly the 19th – 20th centuries. Here, the element of development requires additional reconstructions, often impossible within the framework of non-literate societies, where the historical tradition is represented by myths and legends, the characters of which act in *Dreamtimes*.

These myths are recorded in the state in which they were at the time ethnographers became acquainted with them. But spoken texts, like the meanings of images and symbols, can change over time. Besides, informants explain their creations, most often, based on their functionality, and not on aesthetic assessments, which is more typical of our contemporaries. When using ethnographic information, it is also necessary to take into account the factor of 'invention of traditions' (Hobsbawm, 1992). In modern 'tribal societies', the interpretation of any ideas can often arise under the influence of their representatives' familiarity with the texts of ethnographic descriptions, which sometimes significantly distort objective reality.

Thus, due to differences in the nature of the sources, direct analogies between archaeological and ethnographic material are significantly limited.

Since the 19th century, a number of stable stereotypes have been developed in the study of objects of prehistoric art; it became the basis for numerous false postulates.

The first stereotype concerns the inertia and conservatism of the artistic creativity of 'primitive' communities. Within the framework of evolutionism of the 19th century, technical backwardness of 'savages' was explained with the fact that, for various reasons, they lingered at the initial stages of the society development. Cultural traditions are also evaluated as frozen in time. This misconception is easily dispelled through a deeper acquaintance with archaeological and ethnographic material, illustrating dynamic

changes in the forms and iconography of images. On the other hand, stereotypes, seriation and replication are characteristic of all eras, it can be found both in the art of Classical culture and in modern art (Gombrich, 1972, p. 63; Kubler, 1962).

The second stereotype is directly related to the first one and is based on the opinion that monuments of 'primitive' art are alien to aesthetics and impersonal. To refute this, it is enough to turn to Homer's description of the shield of Achilles forged by Hephaestus (Homer, II, XVIII, 478-608): its beauty is as powerful a source of emotion, contributing to the identification of an individual, as the 'sacred objects' of the Melanesians or the pots of the Zuñi that "are beings and not things: they are more like people" (David *et alii*, 1988, p. 366). The idea of the 'impersonality' of creativity in archaic communities was formed only on the base of the fact that the names of specific masters and the 'genealogy' of art schools most often have not reached us (Geoffroy-Schneiter, 2013, p. 40-47, 78-80). Colonial-era materials illustrating the development of authentic traditions are often impersonal because the collectors of the epoch simply did not ask about them.

The third stereotype is associated with the idea that pieces of art can be explained on the basis of certain universals characteristic of the general humankind. Among such universals there is a 'set of symbols' and 'archetypal images' that are supposedly common to all cultures. However, the variety of forms of representation observed in ethnography shows that, in fact, artistic images embodied in objects of Primary art reflect a range of ideas relevant to a particular community, first of all. Among them, there are also those reflecting universal human ideals and concepts regarding well-being, health, and prosperity, but these are only the most general, abstract ideas, the embodiment of which is associated with purely local concepts and characters formed in a relatively narrow circle of a specific folklore tradition. Such diversity, for instance, is observed in the ethnography of Siberia, where various figurines can depict spirits-*ongons*, spirits of ancestors, home deities - patrons of the family, be part of shamanic or hunting cults, or serve as children's toys (Zelenin, 1936; Ivanov, 1970; 1979).

The fourth stereotype: speaking about Primary art, they usually indicate its differences from modern art by the peculiarities of 'primitive' 'pre-logical', 'magic-religious' mentality, irrational in its nature. Such approach gives rise to a search for both corresponding mythological content and magical functions in objects of archaic art. In general, this is a retreat to discussions in cultural anthropology and ethnology of the early 20th century, when the concept of 'pre-logical' 'primitive' thinking formulated by L. Lévy-Bruhl (1922) was by right criticized by his contemporaries (Boas, 1938). Nowadays, it is of historiographical interest only (Evans-Pritchard, 1981, p. 119). If we accept the modern point of view, the boundary between 'primitive' and 'civilized' art lies not in the field of forms of thinking and spiritual culture, but in the field of differences in social forms and associated systems of ideas.

If we ignore these stereotypes, it turns out that Prehistoric Art exists in the space of its specific cultures according to the same principles as the European art which is familiar to us from Classic epoch to Post-Modern Times. Everywhere, we deal with monuments of art, reflecting the realities surrounding people in the form of artistic images. The only difference is the availability and quality of comments and, of course, the fact that here we have to deal with societies of a different culture and with a different social

structure. In any case, the study of these materials should be based on the object of study itself. So, these are objects of small plastic: anthropomorphic, zoomorphic figurines and other works of ancient sculptural miniatures.

Small Sculptures: Universal Characteristics of the Artistic Form

The main characteristic of small plastic art is its size, corresponding to the scale of a hand or, at most, a 'home sculpture', where the height of the figure rarely reaches 30-40 cm. This determines a special perception of the form of an artistic miniature, in which not only visual but also tactile sensations play an important role creating a special intimate connection between the viewer and the sculpture (Bailey, 2005, p. 33-34). Therefore, it is logical that its use is limited with a relatively small group of people, particular families and households.

This form can be directly opposed to monumental sculpture oriented towards public display and, accordingly, primarily to visual perception. It is associated with architectural space, despite the fact that it can be located not only in the open air, but also in the interior space. However, its perception always implies a distance between sculpture and public.

Thus, we can talk about the special representative functions of small plastics. In parallel with it, other sculptural forms were developed. For example, a structure made of unfired clay with protomes of animal heads from the 'sanctuary' of the Vinča culture in Parța, or an altar from Trusești of the Cucuteni-Trypillya culture (Monah, 1997, fig. 1-2; 8/1). This is a special line of development of sculpture, which did not significantly influence the forms of small plastics, perhaps, because in the early farmers cultures of Europe special forms of temple architecture designed for collective worship was not shaped².

The forms of small plastic art are mostly abstract and conventional. This is due to the need to schematize the form in the process of reducing its scale. Therefore, the artist often pays more attention to the decor than strives to give the figurines some realistic features, limiting himself to a set of metaphors expressed in characteristic attributes or elements of form. This process of creating images in archaic fine art is akin to the formation of a poetic text in an epic (Marazov, 1999, p. 14). Hence the frequent use of 'template' forms – 'pictorial invariants' that determine the features of the artistic style (Sher, 1980, p. 25-43).

The applicability of the term 'realistic plastics' to some objects is primarily associated with the use of the principle of similarity and their naturalism when creating some of the figurines (Shatilo, Hofmann, 2021, p. 199)³. However, the master's goal may also be to produce an object of a deliberately conventional form, where beauty, proportionality, and function determine the creation of a form different from nature, but, nevertheless, recognizable. At that, the same master could make both naturalistic and conventionally schematic images: everything depended on the image that he needed to reproduce (Boas, 1955, p. 184-185).

An important aspect in the interpretation of prehistoric figurines is associated with the presence of lost elements from organic materials, which can serve as important

² Interpretation of 'mega-structures', construction on the space more than 1,000 m², of the Cucuteni-Trypillya culture as some 'temples' is rather dubious (Palaguta, 2021).

³ Noteworthy, that in art studies, 'realism' means a creative method, where the main emphasis is on a person and the reality surrounding him, and "the depth of the artistic image does not depend on the degree of similarity" (Shekhter, 2011, p. 11-18). So, for example, 'Socialist Realism', in fact, was not realism. It reflected that "totalitarian artistic reality", which was based on a "utopian ideological concept" (Shekhter, 2011, p. 36-37).

attributes and elements of the artefact. This issue was raised by Gryaznov back in 1960s (Griaznov, 1964), but did not receive further development. For instance, figurines from the Vinča and Cucuteni-Trypillia culture, which have a characteristic comb on the back of the head with holes made in it or holes around the head, must have had hair (fig. 1/1-3). Figurines with holes on the shoulders and hips must be dressed in a skirt and shirt, or a dress (fig. 1/1, 4-5). All these details, as a rule, do not reach us. Thus, we are forced to deal not with the finished product, but with its basis.

This is also shown by numerous examples from ethnography (fig. 1/5-6). For instance, the *kachina dolls* of the Hopi Native American tribe depict more than 250 characters acting as intermediaries between spirits and people. Each of them performs its own functions, has its own name and its own history. They are extremely varied in design, which allows them to be identified, but the forms are based on a relatively small set of wooden blanks (Colton, 1959; Palaguta, 2022, p. 56, fig. 2/1-4).

Clothing on figurines is also can be drawn with paints or in the form of in-depth lines. Costume acts as a gender marker: for example, thanks to the baldric and belt in the Cucuteni-Trypillia culture, male figurines can be identified (fig. 1/3) (Enea, 2016). The drawing of clothing can be complete, when the details of the outer suit are indicated, or only the loincloth can be shown, and other parts are supposed to be attached through holes in the hips and shoulders, while the neckline is often emphasized with the pattern line (fig. 1/5). If we consider the possible presence of additional elements from organic materials, then similar figures could depict different characters (Palaguta, 2022, p. 54-58).

Archaeological typology through seriation provides the basis for identifying the directions of evolution of forms, their variability and finding formal analogies. Most often, this evolution occurs from naturalistic forms to abstract ones. This can be observed, for example, in the later Trypillia, where the evolution from seated figurines of the Krasnogorovka type to Usatovo 'cubes' is clearly visible (Burdo, 2019). The opposite way is also possible, when, for instance, the rather schematic 'semi-sitting' figures of Precucuteni are transformed into more proportional standing figures of the Cucuteni A and A-B periods. Even more often, there is a parallel development of abstract and naturalistic forms. However, in any case, a series of individual objects is presented, and their interpretation is based on the characteristics of the artistic form.

The Problem of Interpretation: from Artistic Form to Iconography and Iconology

In parallel to anthropomorphic and zoomorphic images, the cultures in question also present a series of other clay products: models of dwellings, interior items, vehicles, and miniature vessels. This makes it possible to talk about a whole 'simulated world', where the figurines could be combined into installations, representing a kind of 'doll houses'. If such a complex is presented in an archaeological context *in situ*, then it becomes possible to study not a single object, considering its attributes and style, but a composition where one can trace the relationships between the depicted characters. This creates additional opportunities for studying iconography. For example, the results of the iconographic analysis of complexes of the Precucuteni period from the settlements of Poduri-Dealul Ghindaru and Isaia-Balta Popii, carried out on the base of comparison of

figurines within those sets and comparison of the sets with each other, it gives a chance to identify male and female characters and their hierarchy (Palaguta, Mitina, 2014).

Thus, an individual sculpture makes it possible to judge only its artistic form, but in the context of other figurines it is the relationship of characters, which creates new opportunities for its study and interpretation: reading the 'dialogue' between the characters, between them and the viewer. Getting a composition is like working with a phrase instead of a single word. In fact, this is the level of iconographic analysis, according to Ervin Panofsky (Panofsky, 1955).

Thus, if we see armed people, as it is in the Vinča culture set in Stubline, this is not a single figurine with an incomprehensible hole in the right side, but exactly a group of armed people (Crnobrnja, 2011). If we see a group of characters in a model of a home, it is not a single female or male figure, but a group of people in a house, as in Platia Magoula Zarkou (Gallis, 1985). When figurines are discovered in a burial, it becomes possible to identify connections between the buried person and the plastic object placed in the grave, and to trace the relationship of the figurine with other grave items. If these connections are stable and repeated, then we can talk about a certain pattern.

Sets of figurines found in reliable context are relatively rare: within the entire Balkan-Carpathian circle of Neolithic and Copper Age cultures, only 12 such sets have been discovered (Palaguta, 2020). Sometimes, the archaeological context of finds is poorly recorded. For example, an interesting find at the settlement of the Cucuteni-Trypillia Druța I culture of two figurines, whole and broken, under a raised platform with sides used for grinding grain, was not confirmed by photographs, and it is not clear from the reports which of the 95 figurines found at the settlement there were (Palaguta, 1994, p. 52).

The various forms of prehistoric sculptural miniature appear and exist against a specific cultural, social and historical background, which determines its place in everyday and ritual activities. For instance, the development of monumental or 'mobile' pictorial forms depends on the specific needs of society. The preference for the latter speaks of figurines as a 'domestic' form of art, designed for use in a relatively small group.

The community's demand for the similarity of an image to the depicted object seems also influence the choice of abstract, conventionally schematic, or naturalistic forms of images. Studying the distribution of plastics with naturalistic features in the time and space of the Cucuteni-Trypillia culture proved that the highest concentration of 'naturalistic' plastics and realistic images of everyday realities (models of dwellings, vehicles, zoomorphic figurines) is observed in those parts of the area where giant settlements with several thousand inhabitants are built (Shatilo, Hofmann, 2021, p. 213-214). It is the concentration of the population and the corresponding complication of social connections, perhaps, shape the task of art to convey the individual traits, and also determine the visual emphasis on the surrounding life realities (Palaguta, 2012, p. 246).

This explanation fits well into the general pattern of distribution of art monuments according to population density, revealed on materials from various cultures. This happens during the Upper Palaeolithic period in Western Europe, where visual tools turn out to be necessary in the field of intra-group and inter-group communication, when visual tools are used as unique 'markers' of groups and their territories (Gamble, 1991; Barton *et alii*, 1994). The correspondence between the density of settlement and the number of art

monuments can be traced in subsequent periods: from the Neolithic to modern ethnography (Perlès, 2001, p. 261-262; Palaguta, 2012, p. 99-101).

This allows us to consider pieces of art both as an element of the technological base of society and as a communication technology that forms a system of connections and social institutions (Rubin, 1989); or as a link in a system of communication within or outside a community, when an object of art signifies the status of an individual or a group (Gell, 1998).

Pieces of art are not only an indicator of the "intensity of social life", but also of social inequality. In this case, mastery of techniques regulates access to resources, and mastery of meanings regulates access to information. A "mechanism for structuring social inequality" based on "monopolization of information" is developing even among 'primitive' hunter-gatherers, for example, Australian aboriginal people, where access to meaning is limited for those who have not undergone initiation, i.e. children and women (Artemova, 2019). Such inequality is affirmed both in the system of collective rituals and in initiation rites. In societies, where a hierarchical organization develops, pieces of art are a visual means of visualizing the status of the elite, when their possession becomes a way of drawing a boundary between the elite and the rest of the population, and also an element of ritualized vertical social communication based on the distribution of gifts by the ruler.

Early complex societies which were formed in Europe in the Neolithic and Copper Age are extremely diverse both in the structure and form of social institutions, and in the ideas prevailing in those societies. The economic system there can be based on a relatively stable settlement system with multi-layer settlements-*tells*, as in the Balkans, or on a system of 'nomadic agriculture' with periodic transfer of settlements to a new location, as in LBK or Cucuteni-Trypillia. The system for organizing settlements can use the principle of concentric circles or a street system. Funeral practices are also different: it is enough to compare the burial grounds of the Varna, Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr cultures and the absence of visible traces of funeral rites in Cucuteni-Trypillia. The levels of social stratification and the organization of societies, whose history spans about four millennia, are also different.

Therefore, it is impossible to fit all the diversity of forms into a single system of ideas for all "cultures of the Balkan-Carpathian circle", similar to the one constructed by M. Gimbutas "The Civilization of the Goddess" (Gimbutas, 1974), or to state the presence here of a "single cultural text" (Balabina, 2002). Each culture had its own priorities, lines of ideas, which, moreover, changed over time. Accordingly, plastic art can represent various characters, the images of which were relevant for people of different cultures.

The path of analogies plays an important role in revealing the possible meanings of objects of prehistoric plastic art. Direct comparisons, when the identity of meanings is postulated from the similarity of forms, are unacceptable here. This was shown by the experience of comparisons in cultural anthropology: the mistakes of J. G. Frazer (1854-1941) and Carl Schuster (1904-1969), when facts were classified into a single circle only by the similarity of formal characteristics, without a sufficiently detailed analysis of the cultural context. From them, eventually, grew 'universalist' theories, which, through 'image migrations' in time and space and an appeal to certain general laws of their development, were used in attempts to explain the meaning of figurines.

Another option is shaping structural analogies, the consideration of which is based on the fact that similar phenomena can arise independently in cultural contexts that are distant from each other, but close in structure and organization. The question is posed according to the principle: how do similar mechanisms work in different cultures? How does this form of representation work in another culture? How are the texts of its explanations and comments formed?

So, in fact, a Dutch group portrait of the 17th century (see: Riegl, 1999) is much closer to the set of figurines from Stubline than it seems at the first glance. In both cases, we see a group of armed men united by a single system of relationships, with their leaders indicated by place in the composition, attributes or sizes (although it is noteworthy that the form of spatial installation in the Stubline set allows a different arrangement of characters). The presence of a group of armed men, who served as the prototype for the installation, at the settlement of the Vinča culture forces one to turn to archaic forms of military organization based on age groups or secret societies, as well as, in general, to pay attention to the armed conflicts of the Neolithic-Copper epochs and their participants (Palaguta, 2018). The same can be said about compositions of the 'dolls house' type, which represent a strong association with the ancient Roman cult of home deities, *Lares* and *Penates* (Palaguta, Mitina, 2014, p. 287-290).

In fact, this is access to that level of research, which in art history is called iconological. It turns out that, on the base of these compositions, it is possible to consider a number of cases that do not explain or reconstruct the system as a whole, which threatens that such system, while claiming to be a universal explanation, will be exclusively speculative (as Gimbutas and her followers ended up in their fictional constructions). But they make it possible to consider a specific case, leaving out for now the body of material that does not have a sufficient basis for reconstruction. The options for analysing such cases may be different, but in any case they include three levels of analysis: formal, iconographic, and iconological ones.

Conclusions

In the study of prehistoric art, an obvious gap has developed between archaeological classifications based on the comparison of the forms of individual objects and its interpretation. The practice of explanation that has emerged in the last century is based primarily on concepts external to the material, proposed at different times by anthropologists or religious scholars on the base of something very distant from the concrete material. This gap provoked a certain pessimism regarding the very possibility of interpretation, reducing it to 'anecdotal explanations'.

But, in my opinion, this gap can be overcome if we accept that prehistoric art differs from modern art only in the degree of preservation of the material and the availability of comments, as well as in the fact that it functioned in a different cultural and social environment. However, at its core, as well as at the core of the contemporary fine art, lies a communicative function, a reflection of the surrounding world in artistic images, which shapes the basis of non-verbal communication. Thus, it can be successfully considered in terms of art studies.

The full use of this approach is complicated by the presence of a number of stereotypical ideas regarding prehistoric society and art, which were formed in the cultural

anthropology of the 19th – early 20th centuries (provisions from neighbouring disciplines come to the field of archaeology with a delay of several decades).

The art historical approach, as it was formulated by Panofsky, presupposes a certain order of research: analysis of form - iconography - iconology. The first step here is to identify the artistic features of the form, grouping objects according to similar styles and attributes. At the iconographic level, the connecting element is the study of composition. For archaeological material, this is the study of groups of objects united with a common archaeological context. The experience of studying sets of figurines demonstrates that iconographic analysis allows us to identify connections between objects and create a basis for further interpretation.

The actual interpretation, iconological analysis, reveals the place of the image in the context of a certain cultural environment. Here it is quite acceptable to use comparative ethnographic material, but not in the form of direct comparisons, on the base of which generalizations were built in comparative ethnography and religious studies a century ago. The idea of searching for traces of 'migration of images' also requires special caution, on the base of which broad, but shaky in terms of evidence, relationships between cultures distant in time and space are postulated, and the construction of areas with a 'common cultural text' are also become acceptable.

Here it is necessary to proceed from specific material, rather than external similarity. Behind the latter, only the use of similar techniques in organizing the form of the image can exist - due to the specifics of the material and tools, and not the similarity of content. Another thing is structural analogies, which allow us to trace similarities in how similar artistic forms function in different cultural environments, or what role certain images can play in communities that are similar in form.

The material accumulated up nowadays allows us to identify only certain lines of development of plastics, where there are certain opportunities for constructing evidence of variants of its interpretation. First of all, these are the lines which are associated with such sets of figurines that form a composition. Already these cases make it possible to abandon the narrow interpretation of figurines within the framework of the speculative concept of the Cult of the Mother Goddess. I am sure that the further accumulation of information in the process of new archaeological research, carried out with careful recording of contexts, will make it possible to reconstruct new guidelines of development of the figurative system of early farmers societies of prehistoric Europe on the base of concrete material.

Bibliography

- Andreev, Yu. V. (2002),** *Ot Evrazii k Evrope. Krit i Egeyskiy mir v ehpohe bronzы i rannego zheleza (III – nachalo I tys. do n.e.)*, Dmitriy Bulanin, Sankt-Peterburg.
- Antonova E. V. (1977),** *Antropomorfnaia skul'ptura drevnikh zemledel'tsev Perednei i Srednei Azii*, Nauka, Moskva.
- Artemova, O. Iu. (2019),** *Koleno Isava. Okhotniki, sobirатели, rybolovy (opyt izucheniia al'ternativnykh sotsial'nykh sistem)*, Smysl, Moskva.
- Bachofen, J. J. (1861),** *Das Mutterrecht: eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*, Verlag von Kraiss und Hoffmann, Stuttgart.

- Bailey, D. (2005)**, *Prehistoric Figurines: Representation and Corporeality in the Neolithic*, Routledge, London.
- Bailey, D. (2017a)**, *Art/Archaeology: What Value Artistic-Archaeological Collaboration?*, in *Journal of Contemporary Archaeology*, 4/2, p. 121-256.
- Bailey, D. (2017b)**, *Southeast European Neolithic figurines: beyond context, interpretation, and meaning*, in **Insoll, T. (Ed.)**, *Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, Oxford University Press, Oxford, p. 823-850.
- Balabina, V. I. (1998)**, *Figurki zhivotnyh v plastike Cucuteni-Tripolya*, Staryy sad, Moskva.
- Balabina, V. I. (2002)**, “*Molenie o dozhde*” i “*ierogamiya*” (*eshche raz o nekotorykh neverbal'nykh tekstah*), in **Munchaev, R. M. (red.)**, *Problemy arheologii Evrazii. K 80-letiyu N.YA. Merperta*, Institut arheologii RAN, Moskva, p. 207-220.
- Barton, C. M.; Clark, G. A.; Cohen, A. E. (1994)**, *Art as information: explaining Upper Palaeolithic art in Western Europe*, in *World Archaeology*, 26 (2), p. 185-207.
- Boas, F. (1938)**, *The Mind of Primitive Man*, The Macmillan Company, New York.
- Boas, F. (1955)**, *Primitive Art*, Dover, New York.
- Burdo, N. B. (2004)**, *Sakral'nyy svit trypil's'koï cyvilizacii*, in **Videjko, M. Ju. (red.)**, *Encyklopedija trypil's'koï cyvilizacii*, T. I. Ukrpoligrafmedia, Kyi'v, p. 344-420.
- Burdo, N. B. (2019)**, *Antropomorfnye statuetki usatovskoi kul'tury*, in *Materiali z arkeologii Pivnichnogo Prichornomor'ia*, 14, p. 112-133.
- Chapman, J.; Gaydarska, B. (2018)**, *The Cucuteni-Trypillia “Big Other” — Reflections on the Making of Millennial Cultural Traditions*, in **Werra, D. H.; Woźny, M. (Eds.)**, *Between History and Archaeology. Papers in honor of Jacek Lech*, Archaeopress, Oxford, p. 267-277.
- Chapman, J.; Gaydarska, B. (2019)**, *The pilgrimage model for Trypillia mega-Sites: The case of Nebelivka, Ukraine*, in **Sîrbu, V.; Comşa, A.; Hortopan, D. (Eds.)**, *Digging in the past of Old Europe. Studies in honor of Cristian Schuster at his 60th anniversary*, Editura Istros, Brăila, p. 73-102.
- Çınar, S. (2022)**, *Features of Anatolian Ceramic Figurines from the Neolithic Period and Their Contemporary Artistic Interpretations*, in *Terra Artis. Искыцтво u дызайн*, 4, p. 114-120.
- Colton, H. S. (1959)**, *Hopi Kachina Dolls with a Key to their Identification*, University of New Mexico Press, Albuquerque.
- Comşa, E. (1995)**, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, Editura Academiei Române, Bucureşti.
- Crnibrnja, A. (2011)**, *Arrangement of Vinča culture figurines: a study of social structure and organization*, in *Documenta Praehistorica*, XXXVIII, p. 131-147.
- David, N.; Sterner, J.; Gavua, K. (1988)**, *Why Pots Are Decorated?*, in *Current Anthropology*, 29/3, June 1988, p. 365-389.
- Enea, S.-C. (2016)**, *Symbols of power on the Cucutenian Anthropomorphic Statuettes. Case study - the Diagonals*, in **Ursu, C.-E.; Poruciuc, A.; Lazarovici, C.-M. (Eds.)**, *Between Earth and Heaven - Symbols and signs. In memory of Henrieta Todorova*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, p. 355-383.
- Evans-Pritchard, E. E. (1965)**, *Theories of Primitive Religion*, Oxford University Press, Oxford.

- Evans-Pritchard, E. E. (1981)**, *A History of Anthropological Thought*, Basic Books, New York.
- Filippov, A. K. (1990)**, *Kategoriia «stilia» v kul'turno-istoricheskoi kharakteristike paleoiskusstva*, in *Arkheologicheskie kul'tury i kul'turnaia transformatsiia*, Materialy metodologicheskogo seminara, LOIA AN SSSR, Leningrad, p. 128-135.
- Gallis, K. J. (1985)**, *A Late Neolithic foundation offering from Thessaly*, in *Antiquity*, LIX (225), p. 20-24.
- Gamble, C. (1991)**, *The social context for European Palaeolithic Art*, in *Proceedings of the Prehistoric Society*, 57 (1), p. 3-15.
- Gell, A. (1998)**, *Art and Agency: An Anthropological Theory*, Oxford University Press, Oxford.
- Geoffroy-Schneiter, B. (2013)**, *Talk About Tribal Art*, Flammarion, Paris.
- Gimbutas, M. (1974)**, *The Gods and Goddesses of Old Europe 7000 to 3500 BC. Myth, Legends and Cult Images*, Thames & Hudson, London.
- Gimbutas, M. (1991)**, *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*, Harper, San Francisco.
- Gombrich, E. (1972)**, *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*, Princeton University Press, Princeton.
- Griaznov, M. P. (1964)**, *O tak nazyvaemykh zhenskikh statuetkakh tripol'skoi kul'tury*, in *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 6, p. 72-85.
- Hansen, S. (2007)**, *Bilder vom Menschen der Steinzeit: Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, Archäologie in Eurasien, 20, Teil I-II, Philipp von Zabern, Mainz.
- Hobsbaum, E. (1992)**, *Introduction: Inventing Traditions*, in **Hobsbawm, E.; Ranger, T. O. (Eds.)**, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hutton, R. (1997)**, *The Neolithic great goddess: a study in modern tradition*, in *Antiquity*, 71 (271), p. 91-99.
- Ivanov, S. V. (1970)**, *Skul'ptura narodov Severa Sibiri. XIX - pervoi poloviny XX v.*, Nauka, Leningrad.
- Ivanov, S. V. (1979)**, *Skul'ptura altaitsev, khakasov i sibirskikh tatar (XVIII - pervaiia chetvert' XX v.)*, Nauka, Leningrad.
- Klejn, L. S. (1993)**, *Fenomen sovetskoi arkheologii*, Farn, Sankt-Peterburg.
- Klejn, L. S. (1995)**, *Arkheologicheskie istochniki*, Izd. 2-e. SPbGU, Sankt-Peterburg.
- Klejn, L. S. (2004)**, *Put' k teorii stilia. Rets. na knigu E.N. Ustiugovoi «Stil' i kul'tura: opyt postroeniia obshchei teorii stilia»*, SPb., 2003, in *Novyi mir iskusstva*, 3/38, p. 22-23.
- Klejn, L. (2012)**, *Soviet archaeology: trends, schools, and history*, Oxford University Press, Oxford.
- Kozhin, P. M. (2007)**, *Etnokulturnye kontakty naseleniia Evrazii v eneolite – rannem zheleznom veke (paleokulturologia i kolesnyi transport)*, Dalnauka, Vladivostok.
- Kozhin, P. M. (2012)**, *Predislovie*, in **Palaguta, I. V.**, *Mir iskusstva drevnikh zemledel'tsev Evropy (kul'tury balkano-karpat'skogo kruga v VII-III tys. do n.e.)*, Aleteia, Sankt-Peterburg, p. 5-12.
- Kubler, G. (1962)**, *The Shape of Time: Remarks on the History of Things*, Yale University Press, New Haven, London.

- Leroi-Gourhan, A. (1993)**, *Gesture and Speech*, translated by A. B. Berger, An OCTOBER Book, Cambridge, MA, London.
- Lesure, R. G. (2011)**, *Interpreting Prehistoric Figurines. Context, Comparison and Prehistoric Art*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lévy-Bruhl, L. (1922)**, *La mentalité primitive*, Félix Alcan, Paris.
- Marazov, I. (1999)**, *Mitologija na zlatoto*, Hristo Botev, Sofija.
- Masson, V. M.; Sarianidi, V. I. (1973)**, *Sredneaziatskaia terrakota epokhi bronzy. Opyt klassifikatsii i interpretatsii*, Nauka, Moskva.
- Meskel, L. (1995)**, *Goddesses, Gimbutas and "New Age" archaeology*, in *Antiquity*, 69 (262), p. 74-86
- Meskel, L. (1998)**, *Oh my goddess! Archaeology, sexuality and ecofeminism*, in *Archaeological Dialogues*, 5, p. 126-142.
- Monah, D. (1997)**, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, III, Piatra-Neamț.
- Palaguta, I. V. (1994)**, *Tripol'skoe poselenie Drutsy I v Severnoi Moldove (planografiia keramicheskikh nakhodok)*, in **Iarovoi E. V.; Shcherbakova T. A.; Kashuba M. T. (ed.)**, *Drevneishie obshchnosti zemledel'tsev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ia V tys. do n.e. — V v. n.e. Materialy Mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii. Tiraspol', 10-14 oktiabria 1994. NIL «Arkheologiiia», Tiraspol'*, s. 51-52.
- Palaguta, I. V. (2012)**, *Mir iskusstva drevnikh zemledeltsev Evropy. Kultury balkano-karpatskogo kruga v VII-III tys. do n.e.*, Aletea, Sankt-Petersburg.
- Palaguta, I. V. (2018a)**, *Nauka i iskusstvo: problemy vzaimodeistviia*, in **Gorbunova, T. V.; Palaguta, I. V.; Starkova, E. G.; Sukharev, S. E. (ed.)**, *Ot remesla k iskusstvu. Keramika: tekhnologiiia, dekor, stil'*, Tezisy dokladov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 22-25 maia 2018 goda. SPGKhPA im. A.L. Shtiglitsa, Sankt-Peterburg, p. 11-12.
- Palaguta, I. V. (2018b)**, *"Group Portrait" of the Early Agricultural Era: A Set of Figurines of Vinča Culture from Stubline (Serbia) in the Context of the European Neolithic and Copper Age Societies*, in *Vestnik of Saint Petersburg University. Arts*, 8 (4), p. 626-645.
- Palaguta, I. (2020)**, *Studies on anthropomorphic images of the Balkan-Carpathian early agricultural cultures: some methodological aspects*, in **Melniciuc, A.; Niculică, B. P.; Ignătescu, S.; Enea, S.-C. (ed.)**, *Eternitatea Arheologiei. Studii in onoarea profesorului Dumitru Boghian la a 65-a aniversare*, Editura Mega, Cluj-Napoca, p. 169-190.
- Palaguta, I. V. (2021)**, *Poseleniia-giganty Tripol'ia-Kukuten': problemy i perspektivy noveishikh issledovaniia*, in *Arkheologicheskie vesti*, 32, p. 402-415.
- Palaguta, I. V. (2022)**, *Problemy genezisa abstraktnykh i naturalisticheskikh form v doistoricheskom iskusstve: khudozhestvennaia forma i sotsial'nyi kontekst*, in *Camera Praehistorica*, 2, p. 52-63.
- Palaguta, I. V.; Mitina, M. N. (2014)**, *On the problem of interpretation of the Neolithic anthropomorphic clay sculpture: figurine sets - their structure, functions and analogies*, in **Ursu, C.-E.; Țerna, S. (Eds.)**, *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, Editura „Karl A. Romstorfer”, Suceava, p. 275-301.

- Panofsky, E. (1955)**, *Meaning in the Visual Arts*, Doubleday, New York.
- Perlès, C. (2001)**, *The Early Neolithic in Greece. The First Farming Communities in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pogoseva, A. P. (1985)**, *Die Statuetten der Tripolje-Kultur*, in *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 7, p. 95-242.
- Riegl, A. (1999)**, *The Group Portraiture of Holland*, Translated by E. M. Kain and D. Britt, Getty Publications, Los Angeles.
- Rubin, A. (1989)**, *Art as Technology. The Arts of Africa, Oceania, Native America, and Southern California*, Hillcrest Press, Beverly Hills.
- Rybakov, B. A. (1964)**, *Semantika tripolskogo ornamenta*, in *Tezisy dokladov na zasedaniiah, posviashchennykh itogam polevykh issledovaniy 1963 g.*, AN SSSR, Moskva, p. 23-24.
- Rybakov, B. A. (1965a)**, *Kosmogoniya i mifologiya zemledel'cev ehneolita*, in *Sovetskaya arheologiya*, 1, p. 24-47.
- Rybakov, B. A. (1965b)**, *Kosmogoniya i mifologiya zemledel'cev ehneolita II*, in *Sovetskaya arheologiya*, 2, p. 13-33.
- Rybakov, B. A. (1981)**, *Iazychestvo drevnikh slavian*, Nauka, Moskva.
- Shatilo, L. O.; Hofmann, R. (2021)**, *Zobrazhujuchy Trypillja: pojava ta zanepad realistichnogo stylju*, in *Arheologija i davnja istorija Ukrai'ny*, 2 (39), p. 198-221.
- Shekhter, T. E. (2011)**, *Realizm v izmerenii "giper"*, Asterion, Sankt Petersburg.
- Sher, Ia. A. (1980)**, *Petroglify Srednei i Tsentral'noi Azii*, Nauka, Moskva.
- Терна, S. (2017)**, *K voprosu o rasprostranenii melkoy antropomorfnoy plastiki na poseleniyah kul'tury Cucuteni-Tripolye*, in *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii*, 247, p. 223-243.
- Tringham, R.; Conkey, M. (1998)**, *Rethinking Figurines: A Critical View from Archaeology of Gimbutas, the „Goddess” and Popular Culture*, in **Goodison, L.; Morris, C. (Eds.)**, *Ancient Goddesses. The Myths and the Evidence*, British Museum Press, London, p. 22-45.
- Ucko, P. J. (1968)**, *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece* (Royal Anthropological Institute occasional paper, 24), Duckworth, London.
- Vishniatskii, L. B. (2005)**, *Vvedenie v preistoriiu. Problemy antropogeneza i stanovleniia kul'tury*, Izd. 2-e. Vysshiaia antropologicheskaiia shkola, Kishinev.
- Zelenin, D. K. (1936)**, *Kul't ongonov v Sibiri: perezhitki totemizma v ideologii sibirskikh narodov*, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva; Leningrad.

Fig. 1. Objects of a small sculpture of European early farmers and from ethnographic collections: 1, 'Lady from Vinča', Vinča culture, Serbia; 2, head from Caracușenii Vechi, Cucuteni-Trypillya culture, Moldova; 3, Poduri-Dealul Ghindaru, Precucuteni-Trypillya culture, Romania; 4, Vykhvatintsy (Ofatinți)-Cemetery, Cucuteni-Trypillya culture, Moldova (State Hermitage, No. 2275-67); 5, Koshilovtsy, Cucuteni-Trypillya culture, Ukraine; 6, female dolls made of pottery, clad in cotton garments, Falasha, Ethiopia, ca. 1959 (The British Museum, Af1977,03.1); 7, figurine of a spirit (*Alalt* — keeper of home?), Kets, Krasnoyarsk Region, Russia, late 19th century (Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography, No. 2355-10).

ARTEFACTE DIN OS ȘI CORN PROVENITE DIN AȘEZĂRI ENEOLITICE AFLATE ÎN SUBCARPAȚII MOLDOVEI. OBSERVAȚII TEHNO-FUNCȚIONALE

Monica Mărgărit*,
Vasile Diaconu**

Cuvinte-cheie: os și corn, industria materiilor osoase, tehnici preistorice, Eneolitic, cultura Precucuteni, cultura Cucuteni, județul Neamț.

Keywords: bone and antler, osseous industry, prehistoric techniques, Chalcolithic, Precucuteni culture, Cucuteni culture, Neamț County.

Abstract

The small size of analysed assemblages does not allow to us outline a general picture of the typological and technological features of the osseous industry in the settlements under discussion. We are talking about a total of 15 pieces, of which 11 were made from bone and 4 from *Cervus elaphus* antler. The typological categories are varied, being represented by bevelled tools (5), bone with scraping marks (1), abraded astragalus (1), perforated phalanx (1), pointed tool (1), needle (1), belt element (1), piece involved in fibre processing (1), indeterminate (1), to which two blanks are added. The transformation technological schemes are also varied, but they illustrate a unity of procedures, with a single variable at the debitage operation (percussion), with two surface modification procedures (abrasion and scraping) and with a single volume modification procedure (perforation). In cases where the state of preservation is satisfactory, we were able to microscopically identify advanced degrees of use wear and, in some cases, resharpening interventions of the active end, indicating that we are talking about items used for a significant period of time.

* Dr. Monica Mărgărit, Universitatea Valahia din Târgoviște, Școala Doctorală de Științe Economice și Umaniste, România, monicamargarit@yahoo.com.

** Dr. Vasile Diaconu, Complexul Muzeal Național Neamț, Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, România, diavas_n82@yahoo.com.

O componentă importantă a inventarului material specific comunităților eneolitice este reprezentată de artefactele confecționate din materii dure animale, destul de variate tipologic și cu un grad de reprezentare diferit, de la un sit la altul. Printre produsele secundare rezultate din exploatarea efectivelor de animale, oasele și coarnele au fost o categorie de materii prime accesibile, care completau nevoile comunităților preistorice de a-și realiza arme, unelte și obiecte de podoabă. În multe dintre cazuri, alături de artefactele realizate din piatră, obiectele confecționate din os și corn dețin o pondere însemnată, însă, fiind vorba de materiale organice, stadiul de preservare al acestora a fost direct influențat de condițiile din sol și cele postdepoziționale. Este un motiv în plus pentru care studierea acestor piese de inventar necesită o atenție aparte, mai ales că datele care sunt obținute pot oferi explicații complexe pentru strategiile economice ale comunităților preistorice.

Pentru eneoliticul de la răsărit de Carpați sunt publicate o serie de studii și chiar monografii dedicate industriei materiilor dure animale (IMDA) (Bolomey, Marinescu-Bîlcu, 1988; 2000; 2006; Sztancs, Beldiman, 2005; Ursulescu *et alii*, 2006; Beldiman, Sztancs, 2009; Bodi, 2010; Beldiman *et alii*, 2012; Vornicu, 2012; 2014; Vornicu-Țerna, 2018; Țurcanu, Bejenaru, 2012; Mărgărit *et alii*, 2022), însă orice nouă contribuție completează o imagine care este destul de neuniformă în prezent. Pe lângă identificarea speciilor de animale de la care provin materiile prime, precum și observațiile de natură tipologică, de un real folos sunt informațiile tehnologice, care pot reconstitui etapele de realizare a artefactelor, dar pot oferi și indicii legate de funcționalitatea acestora.

În cadrul prezentului studiu sunt analizate piese din os și corn provenite din siturile arheologice de la Topolița, Târpești și Petricani (jud. Neamț), cu precădere din nivelurile de locuire eneolitice. Dacă lotul de artefacte de la Târpești-*Râpa lui Bodai* a fost inclus în monografia sitului, dar fără o analiză detaliată (Marinescu-Bîlcu, 1981), obiectele de la Petricani-*Râpa lui Ravaru* și cele de la Topolița-*La nord-vest de sat* sunt inedite.

Artefactele care fac obiectul rândurilor de față sunt păstrate în colecțiile Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu Neamț.

Date generale despre situri

Cele trei așezări eneolitice din care provine lotul de obiecte din os și corn se află în Depresiunea Neamț, în arealul submontan, pe cursul mijlociului al râului Topolița, afluent de dreapta al Moldovei (fig. 1/a).

Situl pluristratificat de la Topolița-*La nord-vest de sat* se află la limita dintre comunele Grumăzești și Agapia, fiind situat pe un interfluviu format de pârâul Valea Seacă și râul Topolița (Diaconu, 2012, p. 39). Cercetările sistematice au debutat în anul 2019, după ce anterior au fost realizate investigații geofizice care au pus în evidență existența resturilor unor locuințe incendiate, atribuite eneoliticului. Săpăturile efectuate între 2019-2023 au permis investigarea integrală sau parțială a șase structuri de locuire și a unor complexe menajere atribuite culturii Precucuteni (faza II) (Diaconu *et alii*, 2020; 2021; 2022; 2023). Din inventarul locuințelor, dar și din nivelul arheologic eneolitic provin câteva artefacte din os, care se regăsesc în studiul de față.

Bine-cunoscutul sit arheologic de la Târpești-*Râpa lui Bodai* (com. Petricani) se află în partea de nord-est a satului cu același nume, pe terasa medie din stânga râului Topolița, în marginea estică a Depresiunii Neamț. Primele vestigii arheologice au fost

semnalate aici în anul 1937, iar în anul următor, R. Vulpe și C. Matasă au făcut un prim sondaj arheologic. Săpăturile sistematice au început în anul 1959 și au continuat, cu unele întreruperi, până în anul 1968. S-au cercetat numeroase complexe atribuite culturilor Precucuteni și Cucuteni (în special faza A), respectiv locuințe, vetre și gropi menajere. Inventarul eneolitic este foarte consistent și variat, fiind dominat de ceramică, unelte din piatră, os, corn și metal. Au fost surprinse și urmele a două șanțuri semicirculare, care delimitează zona cea mai intens locuită a așezării (Monah, Cucos, 1985, 153-154; Marinescu-Bîlcu, 1981).

Aflat în zona central-sudică a satului Petricani (com. Petricani), situl arheologic din punctul *Râpa lui Ravaru* este cunoscut de mai bine de opt decenii, aici fiind semnalate vestigii consistente atribuite culturii Cucuteni. Un prim sondaj a fost realizat în anul 1938 de către preotul C. Matasă, dar cercetări mai ample s-au realizat în anii 1973 și 1974, sub coordonarea lui Șt. Cucos și D. Monah. Cu acel prilej au fost descoperite patru locuințe atribuite fazei Cucuteni A, dar au fost investigate parțial și resturile unor construcții specifice etapei Cucuteni B (Monah, Cucos, 1985, p. 128, nr. 764; Popovici, 2000, p. 168-169, nr. 41.2.1.). Din suprafețele și complexele cercetate provin numeroase materiale arheologice (ceramică, industrie litică, plastică antropomorfă și zoomorfă) (Monah, 1997; Garvăn, 2013, p. 53-54, fig. 59; Diaconu, Aparaschivei, 2023), multe încă inedite, printre acestea numărându-se și obiecte specifice IMDA.

Topolița-La nord-vest de sat

Ansamblul este format din trei piese diferite ca funcționalitate: un fragment de os cu urme de răzuire, o falangă perforată și un astragal fasonat.

O tibie de *Bos* sp. (fig. 2/a) a cunoscut un procedeu de aplatizare, aplicat pe trei fațete, prin răzuire longitudinală (fig. 2/b-c), progresiv adâncit. Fractura înregistrată la nivel median a intervenit tocmai datorită acestui procedeu, care a subțiat peretele osului. Lungimea piesei este de 130 mm, lățimea medie de 38 mm și grosimea medie de 27,5 mm.

Un astragal de *Bos taurus* (fig. 2/d) a fost intens fasonat prin abraziune (fig. 2/e-f), pe fața dorsală, și a dobândit o morfologie regulată. Abraziunea apare și pe fața plantară, pe zone variabile. Microscopic sunt evidente striuri cu o adâncime medie, grupate în serii și dispuse longitudinal sau oblic față de axa majoră a piesei, peste care se suprapune un lustru tehnologic rezultat din procesul de frecare. Astfel, grosimea acestui os a fost simțitor redusă. Datele morfometrice sunt următoarele: lungime – 69 mm, lățime medie – 50 mm, grosime medie – 31,5 mm.

O ultimă piesă (fig. 2/g) este o falangă de *Bos* sp. perforată la nivel median. Procedeu folosit a fost cel al percuției (fig. 2/h), aplicat alternativ bifacial. Sunt încă evidente urmele de impact pe conturul perforației, însă, pe o mică suprafață, peretele perforației este rotunjit, cu dispariția urmelor tehnologice (fig. 2/i). Lungimea falangei este de 68 mm, lățimea medie de 32 mm, iar grosimea medie de 33 mm.

Târpești-Râpa lui Bodai

În monografia sitului sunt valorificate componentele IMDA specifice culturilor Precucuteni și Cucuteni (fig. 1/b-k), fără o abordare interdisciplinară, dar în analiza noastră am inclus doar un lot de piese atribuite locuirilor Cucuteni.

Dintr-o diafiză de os lung, de la un mamifer de talie mare, a fost confecționat un ac (fig. 3/a). În acest sens a fost utilizată o așchie din peretele diafizar, obținută prin partiții succesive. În ciuda faptului că mare parte dintre urmele din cadrul operației de debitaj au fost distruse de intervențiile ulterioare, am identificat câteva stigmatice care ne arată că procedeul utilizat pentru obținerea suportului a fost cel al percuției. La nivel proximal, extremitatea a fost amenajată prin mici tăieturi suprapuse. În aceeași zonă a fost realizată o perforație prin rotație inițiată dinspre fața inferioară și lărgită ușor dinspre cea superioară. Laturile de debitaj au fost regularizate prin abraziune (fig. 3/c), iar la nivel distal s-a aplicat și o răzuire longitudinală (fig. 3/d), în jurul întregii circumferințe, pentru a amenaja extremitatea ascuțită. O serie de stigmatice ne arată că piesa a fost folosită. În primul rând, perforația nu mai păstrează în interior striurile specifice operației de rotație, iar pe o mică suprafață, la periferia perforației, se dezvoltă o depresiune (fig. 3/b), ce a afectat și structura externă a osului. Cel mai probabil este zona de presiune și de frecare cu un fir. Vârful, la rândul său, este puternic tocit, dobândind o morfologie rotunjită, cu dispariția urmelor tehnologice (fig. 3/e). Nu sunt vizibile pierderi de materie primă la nivelul vârfului, dovedind contactul cu un material moale. Lungimea acului este de 134 mm, lățimea medie de 7,5 mm, iar grosimea de 6 mm.

O dălțiță (fig. 3/f) a fost obținută prin transformarea tehnologică a unei așchii din peretele diafizar al unui os lung, de la un mamifer de talie mare. Suportul plat a fost obținut prin partiții succesive cu ajutorul percuției. Laturile de debitaj nu au fost regularizate pe toată lungimea lor. Doar la nivel distal s-a aplicat răzuirea bilaterală (fig. 3/g), creându-se o fațetă cu laturi rectilinii convergente și o extremitate rectilinie. Urmele de abraziune suprapun uzura piesei, ceea ce atestă o reascuțire repetată a frontului activ, în momentele în care devenea inefficient. Frontul activ este caracterizat de mici fracturi pe tăiș (fig. 3/h), ce i-au conferit un aspect dantelat. La nivel proximal, extremitatea este fracturată sub forma unor desprinderi așchiale suprapuse. Modul de fracturare la ambele extremități ne duce cu gândul la o pană de despicat. Lungimea piesei este de 69 mm, lățimea medie de 18 mm, iar grosimea medie de 7,5 mm.

Un alt exemplar (fig. 3/i) a fost confecționat dintr-un metatars de *Bos* sp. Suportul este plat, fiind obținut prin quadri-partiție în percuție. Planul de debitaj a fost regularizat prin răzuire longitudinală (fig. 3/j), care, la nivel distal, este aplicat bifacial (fig. 3/k). Și în acest caz vorbim de o reascuțire periodică a frontului activ, pentru a-l menține eficient. Uzura este evidentă atât la nivel median, ca urmare a frecării de mână, precum și la nivelul frontului, unde este caracterizată de prezența striurilor funcționale, adânci, paralele între ele și dispuse perpendicular pe extremitatea distală (fig. 3/m). Se adaugă mici fracturi (fig. 3/l) prezente pe întreaga lungime a frontului activ. Cel mai probabil a fost prelucrat un material destul de dur și puternic abraziv, dălțița fiind folosită într-o mișcare paralelă cu axa principală. Lungimea dălțiței este de 87 mm, lățimea medie de 28 mm, iar grosimea medie de 13 mm.

O a treia dălțiță (fig. 4/a), dintr-o diafiză de os lung, a unui mamifer de talie mare, a fost confecționată dintr-un suport plat, obținut prin bipartiție în percuție. Planul de debitaj a fost regularizat prin abraziune, aplicată bifacial la nivel distal. Suprafața piesei este degradată, astfel că nu avem informații legate de uzură. Este fracturată la nivel proximal, probabil din înmănușare. Piesa măsoară 97 mm în lungime, 21 mm în lățime și 8 mm în grosime.

O a patra piesă (fig. 4/b) a fost curățată de depuneri, astfel că pe suprafața sa apar o serie de urme rezultate din intervenția din timpul etapelor de conservare. Ca urmare a acestui procedeu au fost eliminate urmele tehnologice și de uzură. Pornind de la tipul de suport, putem spune că s-a aplicat o bipartiție longitudinală cu fasonajul planului de debitaj. Frontul activ a fost amenajat printr-un fasonaj aplicat bifacial la nivel distal. Lungimea piesei este de 85 mm, lățimea medie de 25 mm, iar grosimea de 13 mm.

O altă categorie tipologică este cea a vârfurilor, un astfel de exemplar (fig. 4/c) fiind obținut prin prelucrarea unei așchii din peretele diafizar, de la un mamifer de talie medie. Așchia a fost obținută prin partiții succesive în percuție. Extremitatea proximală a fost ușor fasonată pentru a dobândi o morfologie convexă. Laturile de debitaj au fost regularizate prin abraziune (fig. 4/d) la nivel mezo-distal. La nivel distal, abraziunea este suprapusă de o răzuire longitudinală (fig. 4/e), aplicată în jurul întregii circumferințe, pentru a crea frontul activ ascuțit. Vârful este fracturat recent. Datele morfometrice sunt următoarele: lungime – 80 mm, lățimea medie – 14 mm, grosimea medie – 5 mm.

Una din piesele (fig. 4/f) cele mai interesante ale ansamblului reprezintă, cel mai probabil, un element de prindere/de centură. A fost utilizată o așchie din peretele diafizar, de la un mamifer de talie mare. Suportul este plat, dar nu știm cum s-a obținut așchia deoarece conturul acesteia a fost regularizat prin abraziune (fig. 4/g), pentru a uniformiza planul de debitaj și a conferi morfologia convexă extremităților. Abraziunea (fig. 4/h) s-a aplicat și pe fața inferioară. Central a fost realizată o perforație prin uzură (fig. 4/i), folosindu-se o unealtă cu un orificiu longitudinal. Procesul de perforare a constat în rotația uneltei, adăugându-se constant apă și nisip. Foarte importante, pentru ilustrarea procedurii, sunt urmele lăsate de derapajele repetate ale uneltei de perforat (vizibile pe ambele fețe) în încercarea de a crea șanțul de perforare. După ce canalul devine suficient de adânc, unealta nu mai alunecă. Piesa este uzată, stratul exterior aplatizându-se și dobândind un lustru puternic, mărturie a unei manipulări îndelungate. În plus, la periferia perforației s-a format o suprafață puternic aplatizată, cu lustru și dispariția urmelor tehnologice (fig. 4/j), aceasta fiind aria de frecare. Lungimea piesei este de 51 mm, lățimea maximă de 40 mm, grosimea de 4 mm, iar diametrul perforației de 15,5 mm.

O singură piesă a fost confecționată din corn de *Cervus elaphus*, respectiv o rază (fig. 4/k) din zona superioară, de ramificație a ramurii, care a fost segmentată printr-un procedeu de percuție (fig. 4/l), aplicat pe ½ din diametru, continuat cu flexionare. Piesa a conservat suportul în volum. La nivel distal, în jurul întregii circumferințe, se dezvoltă arii de regularizare prin abraziune (fig. 4/m). Suprafața piesei este destul de afectată și nu avem date legate de evoluția uzurii. Lungimea razei este de 98 mm, iar diametrul mediu de 26 mm.

Petricani-Râpa lui Răvaru

O piesă (fig. 5/a) a fost confecționată dintr-o rază de corn, specia *Cervus elaphus*, printr-o intervenție tehnologică minimă. Suportul a rămas în volum, fiind segmentat din ramură prin percuție. La nivel distal, spre vârf, sunt prezente striuri (fig. 5/b) de adâncime medie, lungi, care urmează morfologia razei. Ele par mai degrabă de natură funcțională, fiind formate prin presiunea unui fir care a fost răsucit pe corn. Piesa are o lungime de 113 mm și un diametru mediu de 25 mm.

O parte dintr-un corn de *Cervus elaphus* (fig. 5/c) poate fi încadrată în categoria suporturilor pornind de la piesa finită confecționată dintr-o rază. Suportul conservă volumul anatomic, segmentarea realizându-se prin percuție. Pe suprafața piesei mai apar urme de percuție, precum și fracturi dezvoltate longitudinal. Lungimea razei este de 102 mm, iar diametrul mediu de 26 mm.

Un fragment de ramură (fig. 5/d) din zona superioară a fost segmentat prin flexionare. Una din raze a fost debitată longitudinal prin bipartiție aplicată în percuție. Elemente de fasonaj nu au fost identificate. Putea fi suport/rest de debitaj – în funcție de aspectul pieselor finite din ansamblu. Nu dispunem, din păcate, de un număr suficient de obiecte care să ne permită identificarea elementelor definitorii ale industriei osoase din așezarea analizată. Lungimea piesei este de 176 mm, lățimea medie de 31 mm și grosimea medie de 35 mm.

O singură dălțiță (fig. 5/e) a fost confecționată din os, respectiv dintr-un fragment de diafiză provenind de la un mamifer de talie mare. Piesa este degradată în suprafață și, din nou, au avut loc intervenții care au afectat și mai mult piesa. Suportul este plat, obținut prin bipartiție în percuție. Planul de debitaj a fost regularizat, fasonajul fiind aplicat bifacial la nivel distal. Piesa este fracturată la nivel proximal. Datele morfometrice sunt următoarele: lungime – 103 mm, lățime medie – 21 mm, grosime – 13 mm.

Discuții

Ansamblurile de piese analizate în acest studiu sunt restrânse numeric, astfel că nu putem, pe baza lotului avut la dispoziție, să conturăm un tablou general al trăsăturilor tipologice și tehnologice ale industriei osoase din așezările aflate în discuție. Cert este că diferitele scheme tehnologice de transformare a materiilor prime analizate sunt prezente în ansamblurile specifice culturilor Precucuteni și Cucuteni.

Pentru așezarea de la Topolița-*La nord-vest de sat* au fost analizate doar piese confecționate din oase provenind de la animale de talie mare, recuperate probabil dintre resturile culinare. Nu sunt prezente procedee de debitaj longitudinal sau transversal, astfel că toate piesele conservă volumul anatomic. În ceea ce privește procedeele de modificare a suprafeței, au fost utilizate abraziunea și răzuirea, în timp ce intervențiile de ajustare a volumului sunt reprezentate de perforație, ce a cunoscut două variante: prin rotație și prin percuție.

În cadrul ansamblului de la Târpești-*Râpa lui Bodai* sunt prezente următoarele scheme tehnologice: așchiere, *quadri*-partiție, bipartiție și segmentare. Aceste tipuri de debitaj au permis obținerea a două tipuri de suporturi: plate (7) și în volum (1). Singura tehnică utilizată în cadrul operației de debitaj a fost percuția. Procedeele de modificare a suprafeței sunt reprezentate de aceleași două tehnici: abraziune și răzuire.

Pentru așezarea de la Petricani-*Râpa lui Ravaru*, piesele atestă folosirea unor scheme de transformare prin segmentare și bipartiție. Din nou, singura tehnică prezentă în etapa de debitaj a fost percuția. Nu avem detalii legate de tehnicile folosite în cadrul operației de fasonaj.

În concluzie, vorbim despre un număr de 15 piese, dintre care 11 au fost confecționate din os și 4 din corn de *Cervus elaphus*. Categoriile tipologice sunt variate, fiind reprezentate de dălțițe (5); os cu urme de răzuire (1); astragal abrazat (1); falangă

perforată (1); vârf (1); ac (1); element de centură (1); piesă implicată în prelucrarea fibrelor (1); indeterminată (1), la care se adaugă suporturile (2). Schemele tehnologice de transformare sunt și ele variate, însă ilustrează o unitate a procedeeelor, cu o singură variabilă la nivel de debitaj (percuția), cu două procedee de modificare a suprafeței (abraziune și răzuire) și cu un singur procedeu de modificare a volumului (perforația). În cazurile în care starea de conservare este satisfăcătoare, am putut identifica microscopic grade avansate de uzură și, în unele cazuri, intervenții de reamenajare a frontului activ, astfel că vorbim despre piese utilizate o perioadă importantă de timp.

Artefactele discutate în paginile anterioare se încadrează în categoriile funcționale atestate frecvent în așezările culturilor Precucuteni și Cucuteni. Fără să enunțăm toate analogiile cunoscute în prezent, vom semnală corespondențele tipologice din siturile eneolitice aflate în zona subcarpatică a Moldovei, tocmai pentru ca piesele analizate de noi să poată fi incluse într-un cadru mai amplu.

Astfel, astragalul de la Topolița este un tip de obiect care se regăsește în diferite situri eneolitice (vezi și Iațcu *et alii*, 2016, nr. cat. 24, 123), iar în mediul Precucuteni sunt documentate astfel de piese în așezările de la Ghigoești (Marinescu-Bîlcu, 1974, fig. 17/1) și Târpești (Marinescu-Bîlcu, 1981, fig. 54/4-6).

De asemenea, falanga perforată de la Topolița are o anumită frecvență în așezările eneolitice, fiind semnalată în nivelurile cucuteniene de la Poduri și interpretată drept pandantiv (Dumitroaia *et alii*, 2009, nr. cat. 162).

Tot de la Topolița provine și un fragment de lustritor (?), cu bune analogii în nivelurile culturii Precucuteni de la Traian (Marinescu-Bîlcu, 1974, fig. 12/10), Ghigoești (Marinescu-Bîlcu, 1974, fig. 17/6, 8), Târpești (Marinescu-Bîlcu, 1981, fig. 54/1, 2, 8-11) și Poduri (Iațcu *et alii*, 2016, nr. cat. 26).

Dălțițele de la Târpești și Petricani constituie o categorie bine documentată și cu bune corespondențe în multe așezări cucuteniene din zona pericarpatică (Dumitroaia *et alii*, 2009, nr. cat. 156, 160; Cucos, 1999, fig. 22/2).

Vârfurile, lucrate din os, au o frecvență crescută în siturile culturii Cucuteni, inclusiv în arealul subcarpatic, fiind atestate la Ghelăiești (Cucos, 1999, fig. 21/12, 13; 22/2, 3, 5), Hlăpești (Cucos, 1999, fig. 21/11; 22/4) și Poduri (Dumitroaia *et alii*, 2009, nr. cat. 116-121, 124, 128, 131, 133, 135, 138, 139, 141, 142, 145).

În baza celor enunțate anterior considerăm că au fost aduse o serie de completări necesare pentru înțelegerea inventarului IMDA din așezările eneolitice aflate în zona subcarpatică a Moldovei, fiind evidențiate detalii legate de frecvență, tehnologiile de confecționare, stigmatele de utilizare și posibile funcționalități.

Bibliografie

Beldiman, C.; Sztancs, D. M. (2009), *Matière, artefact, symbole. Dents, percées et imitations en os dans les dépôts d'objets de prestige de la culture Cucuteni*, în **Cotiugă, V.; Tencariu, F. A.; Bodi, G. (ed.),** *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Editura Universității „Alexandru I. Cuza”, Iași, p. 137-154.

Beldiman, C.; Sztancs, D. M.; Ilie C. (2012), *Artefacte din materii dure animale în colecția Muzeului de Istorie Galați. Eneolitic. Catalog / Osseous Materials Artefacts in the Collections of History Museum of Galați. Aeneolithic. Catalogue*, Editura Mega, Cluj-Napoca.

Bodi G. (2010), *Hoisești-La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului*, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XIII, Iași.

Bolomey, A.; Marinescu-Bîlcu, S. (1988), *Industria osului în așezarea cucuteniană de la Drăgușeni-Ostrov*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 39, 4, p. 331-353.

Bolomey, Al.; Marinescu-Bîlcu, S. (2000), *The Bone and Antler Industry*, în **Marinescu-Bîlcu, S.; Bolomey, A.,** *Drăgușeni. A Cucuteni Community*, Archaeologia Romanica, Editura Enciclopedică, Editura Wasmuth, București-Tübingen, p. 63-89.

Bolomey, Al.; Marinescu-Bîlcu, S. (2006), *Industria cornului în așezarea cucuteniană de la Drăgușeni-Ostrov*, în *Acta Musei Tutovensius*, I, p. 82-105.

Cucoș, Șt. (1999), *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, VI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.

Diaconu, V. (2012), *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXVIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.

Diaconu, V.; Aparaschivei, C. (2023), *Reevaluarea unor reprezentări antropomorfe și zoomorfe din situl eneolitic de la Petricani (com. Petricani, jud. Neamț)*, în *Cercetări Arheologice*, XXX/2, p. 553-566.

Diaconu, V.; Gafincu, Al.; Hânceanu, G. D.; Nicola, C. D.; Preoteasa, C.; Stigleț, D. I.; Pîrnău, R. (2020), *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț. Punct: La Nord-Vest de sat*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2019*, București, p. 392-397.

Diaconu, V.; Gafincu, Al.; Stigleț, I.; Hânceanu, G. D.; Nicola, C. D.; Preoteasa, C.; (2021), *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț. Punct: La Nord-Vest de sat*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2020*, București, p. 301-304.

Diaconu, V.; Gafincu, Al.; Stigleț, I.; Hânceanu, G. D.; Nicola, C. D.; Preoteasa, C. (2022), *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț. Punct: La Nord-Vest de sat*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2021*, București, p. 403-406.

Diaconu, V.; Gafincu, Al.; Stigleț, I.; Hânceanu, G. D.; Preoteasa, C.; Nicola, C. D. (2023), *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț. Punct: La Nord-Vest de sat*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2022*, București, p. 417-421.

Dumitroaia, Gh.; Munteanu, R.; Preoteasa, C.; Garvăn, D. (2009), *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din Caseta C. 2005-2009*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.

Garvăn, D. (2013), *Contribuții la cunoașterea culturii Precucuteni*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXX, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.

Iațcu, I.; Țurcanu, S.; Solcan, L.; Bejenaru, L. (2016), *De la natură la cultură: arta prelucrării osului și cornului. Catalog de expoziție*, Editura Palatul Culturii, Iași.

Marinescu-Bîlcu, S. (1974), *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Editura Academiei Române, București.

Marinescu-Bîlcu, S. (1981), *Tîrpești. From Prehistory to History*, British Archaeological Reports, International Series, 107, Oxford.

Mărgărit, M.; Boroneanț, A.; Bălășescu, A. (2022), *Industria materiilor dure animale din așezarea Cucuteni de la Drăgușeni-Ostrov*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște.

Monah, D. (1997), *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, III, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.

Monah, D.; Cucos, Șt. (1985), *Așezările culturii Cucuteni din România*, Editura Junimea, Iași.

Popovici, D. N. (2000), *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor (1)*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, VIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.

Sztancs, D. M.; Beldiman, C. (2005), *L'industrie des matières dures animales dans le site appartenant à la culture Cucuteni de Mărgineni, dép. de Bacău*, în **Dumitroaia, Gh.; Champan, J.; Weller, O.; Preoteasa, C.; Munteanu, R.; Nicola, D.; Monah, D. (ed.),** *Cucuteni. 120 ans de recherche. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to sum up*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, p. 285-292.

Țurcanu, S.; Bejenaru, L. (2012), *Industria materiilor dure animale*, în **Lazarovici, C.-M.; Lazarovici, Gh.,** *Ruginoasa-Dealul Drăghici. Monografie arheologică*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, p. 173-190.

Ursulescu, N.; Bejenaru, L., Cotiugă V. (2006), *Prelucrarea caninilor de mistreț în cultura Precucuteni, în lumina descoperirilor de la Târgu Frumos (jud. Iași)*, în *Acta Musei Tutovenss, I*, p. 64-81.

Vornicu, A. (2012), *Artefacte din materii dure animale*, în **Boghian, D.; Enea, S.; Ignătescu, S.; Bejenaru, L.; Stanc, S. M.,** *Comunitățile cucuteniene din zona Târgului Frumos. Cercetări interdisciplinare în siturile Costești și Giurgești*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, p. 51-60.

Vornicu, A. (2014), *Technological Behaviour in the Manufacturing of Bone Pointed Tools: a case Study on the Chalcolithic Settlement from Târgu Frumos (Iași County, Romania)*, în **Mărgărit, M.; Le Dosseur, G.; Averbouh, A. (Eds.),** *An overview of the Exploitation of Hard Animal Materials During the Neolithic and Chalcolithic / O privire asupra exploatării materiilor dure animale de-a lungul neoliticului și eneoliticului*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, p. 137-154.

Vornicu-Țerna, A. (2018), *Tehnologia osului în preistorie. Artefacte din colecțiile Muzeului Județean Botoșani*, Editura ArvinPress, București.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.** a, the location of the Chalcolithic sites where the studied artefacts come from; b-k, the main types of bone and antler artefacts attributed to the Cucuteni culture from Târpești settlement (after Marinescu-Bîlcu, 1981).
- Fig. 2.** Topolița-*La nord-vest de sat*: a, bone with scraping marks; b-c, scraping marks; d, abraded astragalus; e-f, abrasion marks; g, perforated phalanx; h-i, perforation details (photo: M. Mărgărit).
- Fig. 3.** Târpești-*Râpa lui Bodai*: a, bone needle; b, perforation detail; c, abrasion marks; d, g, j-k, scraping marks; e, h, l-m, active end details; f, i, bone bevelled tools (photo: M. Mărgărit).
- Fig. 4.** Târpești-*Râpa lui Bodai*: a-b, bone bevelled tools; c, bone pointed tool; d, g-h, m, abrasion marks; e, scraping marks; f, belt element; i, perforation detail; j, use wear area; k, antler item; l, percussion marks (photo: M. Mărgărit).
- Fig. 5.** Petricani-*Râpa lui Ravaru*: a, antler item; b, functional striations; c-d, antler blanks; e, bone bevelled tool (photo: M. Mărgărit).

a

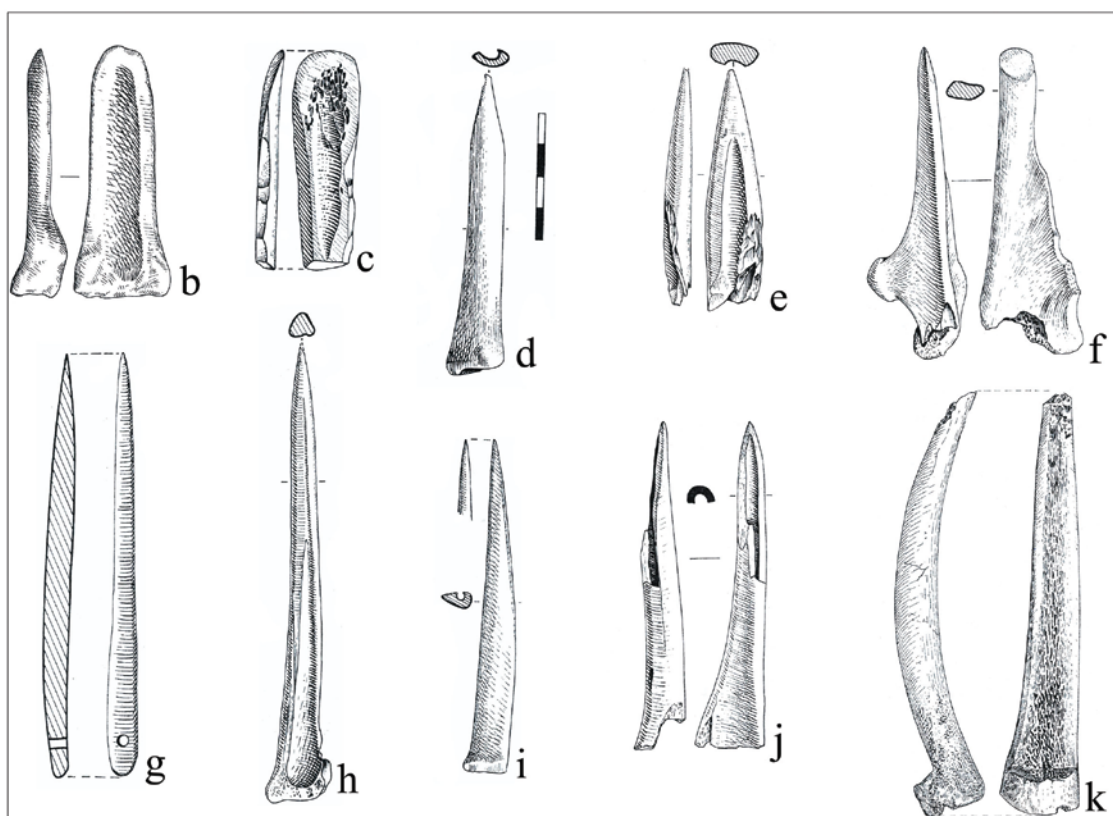

Fig. 1. a, amplasamentul siturilor eneolitice de unde provin artefactele studiate;
b-k, principalele tipuri de artefacte din os și corn atribuite culturii Cucuteni
din așezarea de la Târpești (după Marinescu-Bîlcu, 1981).

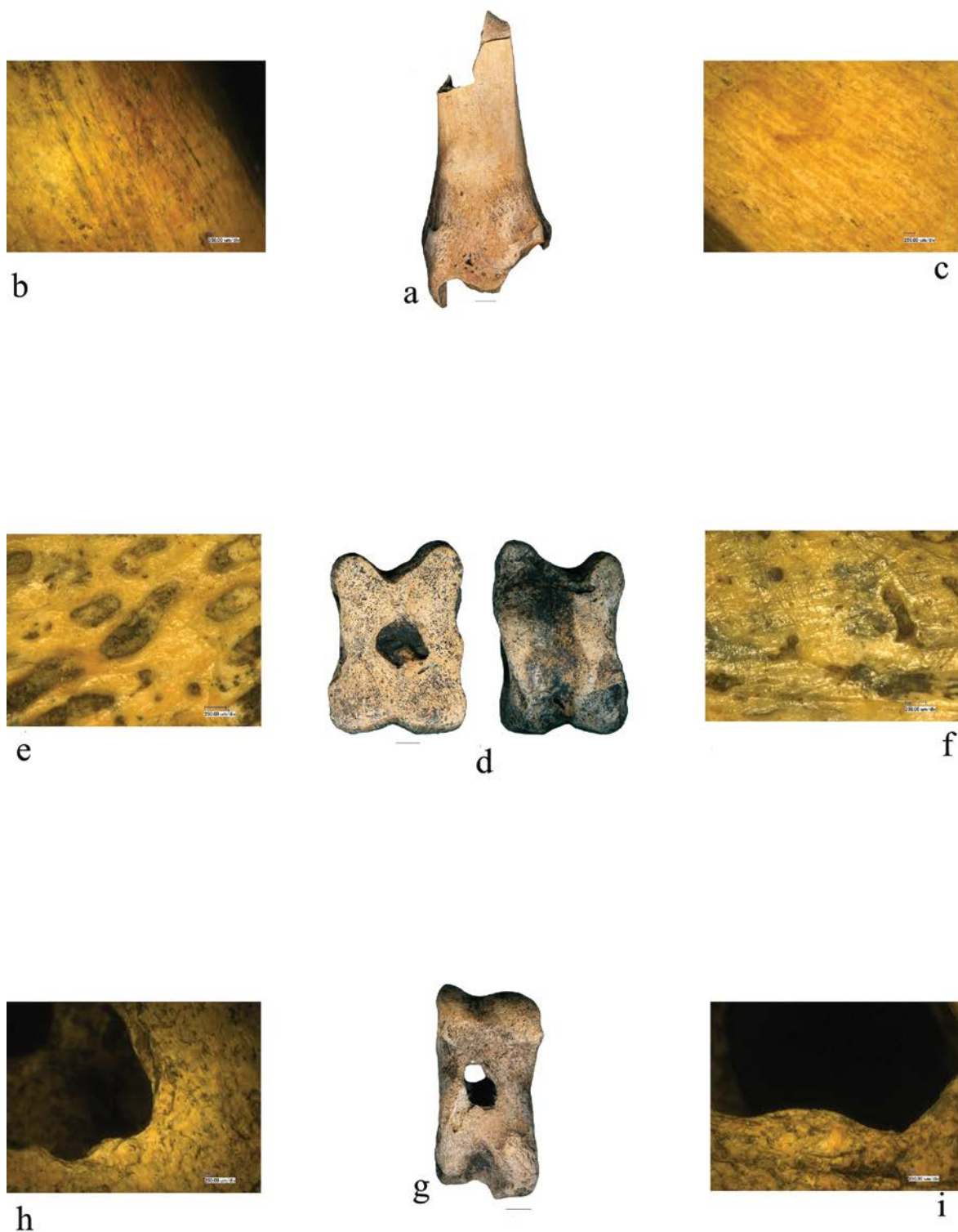

Fig. 2. Topolița-La nord-vest de sat:
a, os cu urme de răzuire; b-c, stigmatate de răzuire;
d, astragal abrazat; e-f, urme de abraziune; g, falangă perforată;
h-i, detalii perforație (foto: M. Mărgărit).

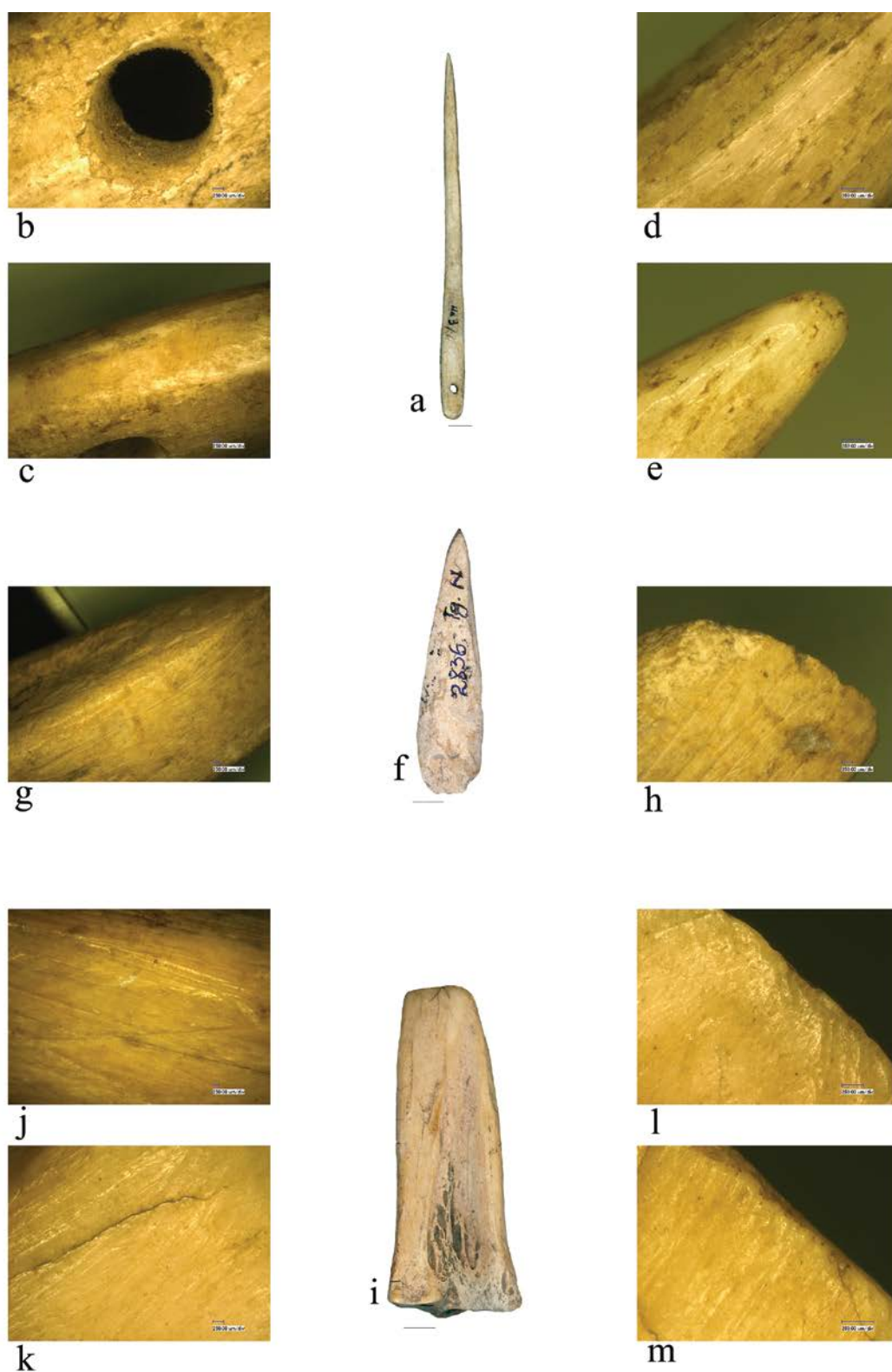

Fig. 3. Târpești-Râpa lui Bodai:

a, ac confectionat din os; b, detaliu perforație; c, urme de abraziune;
 d, g, j-k, urme de răzuire; e, h, l-m, detalii front activ;
 f, i, dăltițe confectionate din os (foto: M. Mărgărit).

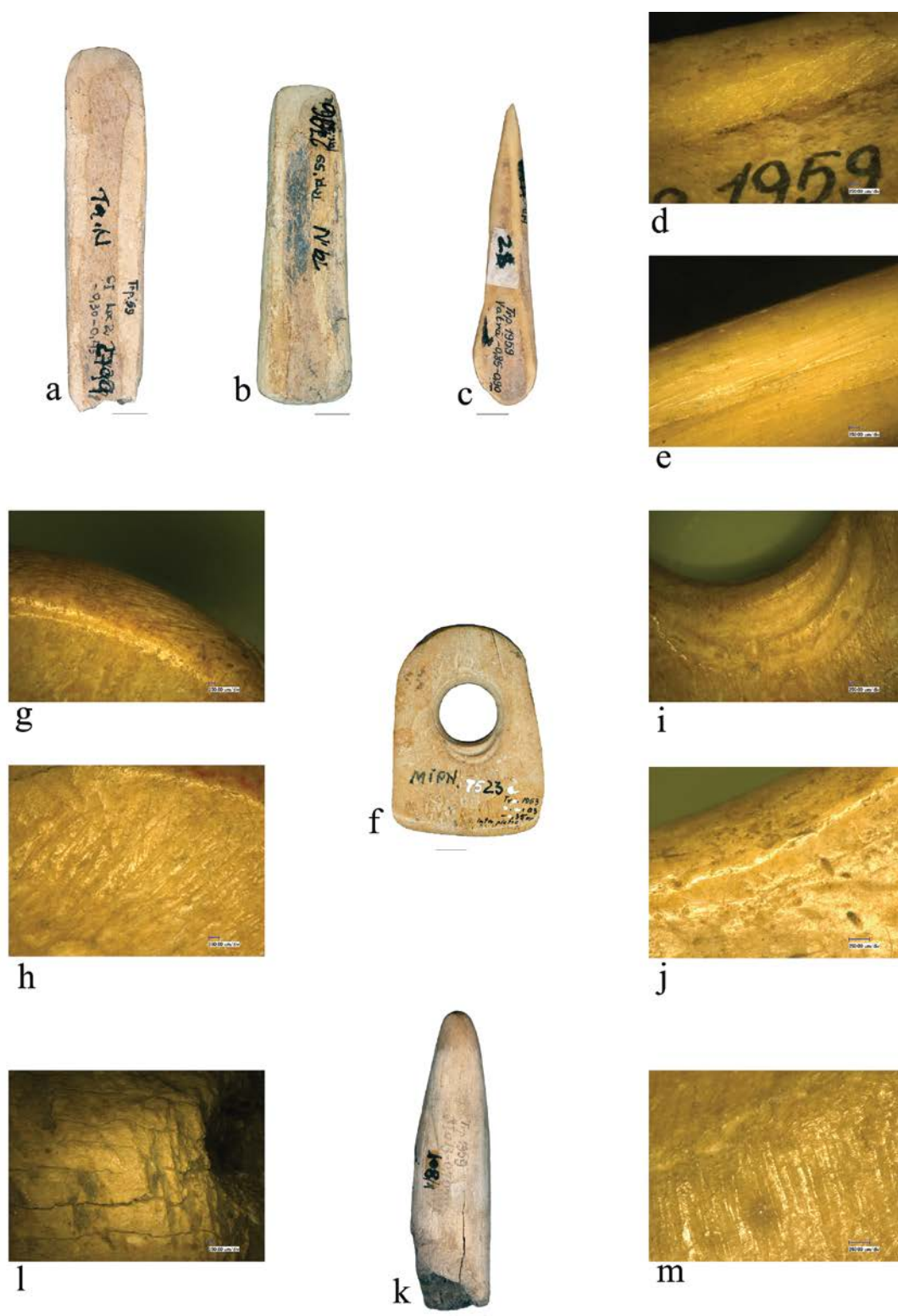

Fig. 4. Târpești-Râpa lui Bodai:

a-b, dălțițe confecționate din os; c, vârf confecționat din os;
 d, g-h, m, urme de abraziune; e, urme de răzuire; f, piesă de centură;
 i, detaliu perforație; j, arie de uzură; k, piesă confecționată din corn;
 l, urme de percucie (foto: M. Mărgărit).

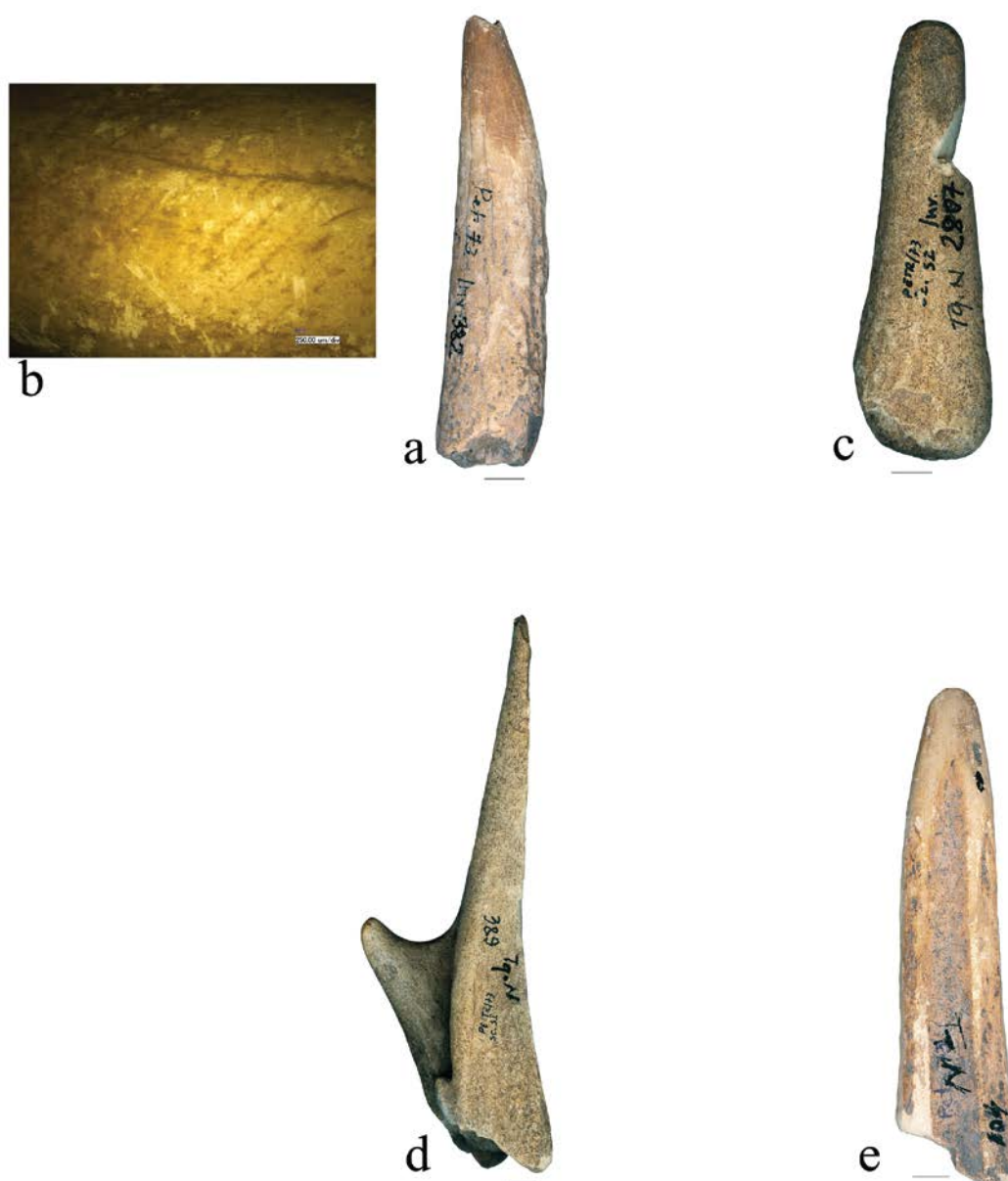

Fig. 5. Petricani-Râpa lui Răvaru:
a, piesă confecționată din corn; b, striuri funcționale;
c-d, suporturi confecționate din corn;
e, dălțiță confecționată din os (foto: M. Mărgărit).

PRELIMINARY RESULTS OF THE ANALYSIS OF RED DEER ANTLERS AND ANTLER-MADE TOOLS FROM THE ENEOLITHIC SITE OF BRÂNZENI III-ȚIGANCA (EDINEȚ, REPUBLIC OF MOLDOVA)*

Roman Croitor^{**},
Sergiu Heghea^{***}

Keywords: Red deer, *Cervus elaphus*, Prut-Dniester interfluve, Eneolithic, antler material selection, antler-made tools, tool standardization.

Cuvinte-cheie: cerb comun, *Cervus elaphus*, interfluviul Prut-Nistru, Eneolitic, selecția cornului de cerb, unelte realizate din corn de cerb, standartizarea uneltelor.

Abstract

This paper presents the preliminary results of a quantitative analysis of red deer antler materials from the Eneolithic site of Brânzeni III-Țiganca (Republic of Moldova). The objective is to reveal the phenomenon of antler material selection and the degree of standardization in antler-made artefacts. Our study has uncovered a cohesive antler material procurement strategy and a clearly defined manufacturing process. Antler procurement primarily targeted antlers with a beam circumference exceeding 100 mm, and these antlers were relatively evenly distributed across size categories. Despite the diversity observed among the tools made of antler, discernible patterns of a well-defined manufacturing process emerge. Even though inherent variability in antler materials imposes certain limitations on standardization, many of the examined tools exhibit remarkable uniformity in the diameter of their hafting holes. Conversely, in smaller tools, the diameter of the hafting hole is thought fully adapted to the dimensions of the material workpiece. These observations highlight the presence of a coherent manufacturing process at Brânzeni III-Țiganca, likely indicative of specialized tool production within the community.

* This article was developed with the support of a grant provided by the Ministry of Education and Research, CNCS-UEFISCDI, within the project number PN-III-P1-1.1-TE-2019-0783, Romania, and with the support of project No. 010701 within the State Program of the Republic of Moldova.

** Roman Croitor, Institute of Zoology, Moldova State University, Chișinău, Republic of Moldova, roman.croitor@zoology.md.

*** Sergiu Heghea, National Archaeological Agency, Republic of Moldova; University „Ștefan cel Mare” of Suceava, Romania, sheghea@gmail.com.

Introduction

The Eneolithic site of Brânzeni III-Țiganca, originally discovered by Nicolae Chetraru in 1967, subsequently underwent rescue excavations organized by Vsevolod Marchevici in 1970 (Marchevici, 1973). These meticulous archaeological endeavours yielded a diverse collection of Eneolithic artefacts, setting Brânzeni III-Țiganca as a prominent reference site among Eneolithic archaeological monuments in the East Carpathian region, of the Late Eneolithic stage (Brânzeni III-Țiganca; Marchevici, 1974; 1981). Recent radiocarbon dating has provided a calibrated age for Brânzeni III-Țiganca, indicating ca 3500-3100 calBC (Sîrbu *et alii*, 2020).

The archaeological site is located 2 km northwest of Brânzeni village, in the Edineț district, northern part of the Republic of Moldova, on the left bank of the Racoveț River, in the ravine known as Țiganca (Marchevici, 1973).

The excavated area of the archaeological site uncovered the remains of 27 wattle-and-daub dwellings. Among the finds, the majority consisted of numerous flint artefacts made from local and Volhynian materials, primarily found between the dwellings. Particularly noteworthy were the artefacts made of osseous materials, including those made from the antlers of red deer (Marchevici, 1973; 1974; Cemârtan, 1978). Red deer remains were notably abundant, accounting for 78.6% of the total number of hunted species remains found at the site (Cemârtan, 1978). The osteological material of red deer from Brânzeni III-Țiganca includes all skeletal parts, with limb bones as the most prevalent. A significant aspect of this archaeological assemblage is the remarkable collection of artefacts made of red deer antlers, which adds a captivating dimension to the Brânzeni III-Țiganca archaeological site.

The archaeological materials retrieved from Brânzeni III-Țiganca have yielded an abundant sample of red deer antler fragments, encompassing various stages of processing, alongside a diverse compilation of artefacts originating from deer antlers, characterized by differing degrees of finalization (Marchevici, 1973; 1974; 1981). Within this assemblage of antler-derived artefacts, a substantial number of implements, notably including hammer-like and pick-like tools, were fashioned from distinct segments of antler beams and antler tines, each featuring meticulously crafted hafting holes (Marchevici, 1981). This type of tools is common in the Carpathian basin (Gál, 2014; Sîrbu *et alii*, 2020), however, a detailed quantitative analysis of tools with hafting holes has never been carried out before.

To date, the substantial archive of antler-based materials and the antler-made artefacts from Brânzeni III-Țiganca have remained largely unexamined. In this study, we present preliminary finds from our analysis of the antler sample and the antler-made tools. Our primary objectives are to unveil potential nuances in antler raw material selection, elucidate the specific methodologies employed in using antler material for tool production, and assess both the characteristics and the degree of standardization prevalent among antler-made tools.

Material and research methods

The analysed dataset comprises 24 proximal fragments of red deer antlers and 79 artefacts made of antler, all of which feature drilled hafting holes. In our assessments of antler bases, we adopted standard zoological measurement conventions (Heintz, 1970), encompassing the anteroposterior diameter above the burr (DAP), the lateromedial diameter

above the burr (DLM), and the circumference of the antler beam above its basal (brow and bez) tines (CFR). Regarding the antler-made artefacts, our measurements encompassed the middle circumference (CFR, bearing in mind that this measurement is taken with respect to the longest axis of the artefact, which may not necessarily align with the anatomical axis of the antler), as well as the diameter of the hafting hole (HDD).

Our analytical endeavours encompass an examination of the distribution and frequency of antler sizes, coupled with a comparative assessment against samples of hunting trophies described by Ward (1907). This investigation aims to highlight possible deliberate selection tendencies pertaining to the type of red deer antler employed as raw material.

Furthermore, we employed the K-means clustering algorithm to identify discernible patterns of standardization inherent in artefacts made of red deer antlers.

Description

Possible selection choices of antler material

The majority of antlers recovered from the Brânzeni III-Țiganca site, with few exceptions, were naturally shed. Consequently, their procurement is not linked to hunting activities. We assume that the red deer antlers employed as the primary raw material for tool manufacturing at Brânzeni III-Țiganca were locally sourced, collected within the vicinity of the archaeological site.

To discern potential patterns in the selection of these collected antlers, we juxtaposed the beam circumferences of antler fragments and artefacts, where such measurements were available (as detailed in tab. 1), with measurements of hunting trophies documented by Ward (1907). Ward's records encompassed measurements of antlers from several subspecies of red deer, each characterized by distinct antler sizes and robustness. The study of subfossil remains red deer from the Holocene of the East Carpathian region confirmed that the red deer population in this area belongs to the Iranian-Caucasian subspecies, *Cervus elaphus maral* Ogilby (Croitor, Cojocaru, 2016). This subspecies is characterized by notably large body size and robust antlers, making it the largest among red deer subspecies. Additionally, *C. elaphus maral* antlers are distinguished by a less branched crown when compared to the West European subspecies, *Cervus elaphus elaphus*.

For the sake of meaningful comparison, we exclusively utilized measurements of *C. elaphus maral* antlers provided by Ward (1907). The resulting plot (fig. 1), illustrating the beam circumferences of the two datasets, illustrates that the sample of antlers originating from Brânzeni III-Țiganca displays a more even distribution among various size categories. This suggests that antlers with a beam circumference of approximately 100 mm or greater were considered suitable raw material. In contrast, the sample of trophy antlers predominantly comprises larger specimens, with beam circumferences consistently exceeding 130 mm. The highest frequency of antlers within this dataset falls within the range of 150 to 180 mm.

Antler-made tools

The artefact assemblage under consideration encompasses a diverse array of tools made of distinct segments of antlers. All these implements uniformly feature meticulously drilled hafting holes, exhibiting regularity in their shapes. Predominantly, the most prevalent category of artefacts comprises hammer-like tools, typically fashioned from

the basal portion of antlers (fig. 2). As illustrated in figure 2, the hammer-like tool is crafted from the proximal section of a naturally shed antler. Despite extensive grinding of the tool's surface, remains of antler burr persist in the lower rounded section of the implement. Another noteworthy example is the hoe-like tool depicted in figure 3, which is made from an antler segment situated in the proximity of the bifurcation point of the trez tine (the third tine) of the primary beam. A subset of tools originates from antler tines, exemplified by the pick-like tool made of the brow (first) tine of antlers (fig. 4).

In terms of dimensions, the first two categories of artefacts (hammer-like and hoe-like tools) are gauged by measuring the circumference of the tools at their midpoints (tab. 2). This facilitates an evaluation of the relationship between tool size and hafting hole diameter. Measurements of the circumference of artefacts made of antler tines were not undertaken, as our analysis is primarily centred on artefacts fashioned from antler beam components. It is noteworthy that hafting holes with a diameter of 23-24 mm constitute the most prevalent category within the examined material, encompassing one-third of all the artefacts excavated from Brânzeni III-Țiganca (fig. 5). Diameters of hafting holes ranging from 20 to 24 mm are encountered in over 70% of the artefacts. Consequently, one can conclude that the dimensions of the artefacts exhibit a degree of uniformity.

Application of the K-means clustering algorithm reveals the presence of four distinct yet somewhat poorly separated clusters, each possessing unique characteristics (fig. 6). Cluster 0 predominantly comprises sizable artefacts fashioned from the largest antlers, featuring correspondingly large hafting holes (diameters ranging from 24 to 29 mm). Given the generally substantial and robust nature of these artefacts, their hafting holes tend to be relatively smaller.

Cluster 1 encompasses the smallest tools, displaying a nearly linear correlation between their dimensions and the diameter of the hafting hole. The hafting holes of artefacts within this cluster exhibit smaller diameters than those typically observed within the entire collection of artefacts from Brânzeni III-Țiganca. Evidently, the diameters of the hafting holes in these artefacts have been meticulously tailored to suit the dimensions of the original antler workpieces.

Cluster 2, characterized by a relatively compact nature, represents a group of highly „standardized” tools, typified by hafting hole diameters varying between 20 and 24 mm.

Cluster 3 encompasses artefacts of similar size to those in Cluster 2 but features relatively and absolutely larger hafting holes. This particular assemblage likely comprises variants of individual creativity and experimental technical endeavours.

Discussion

The profusion of antler-based artefacts uncovered at the Eneolithic site of Brânzeni III-Țiganca can be attributed to the distinctive and highly prized physical characteristics inherent to antlers. Antlers exhibit superior strength and robustness when compared to wood, and they possess greater elasticity than bone or stone materials, as extensively documented by Worley and Serjeantson (2014) and the associated references.

During the Eneolithic, tool-makers demonstrated a discerning preference for larger, sturdier, and more developed antlers, with a particular inclination towards specimens harvested from mature stags aged four years and older (Worley, Serjeantson, 2014). This choice in antler material selection is notably evident within

the Brânzeni III-Țiganca site. The extant analysis revealed an absence of antlers featuring a beam circumference less than 100 mm within the examined sample. Remarkably, antlers still attached to their pedicles are infrequently encountered, with the majority having shed naturally and exhibiting a relatively uniform distribution across size categories. This contrasts significantly with the hunting trophy sample outlined by Ward in 1908, where a pronounced preference for the largest antlers is evident.

Of particular interest within the Brânzeni III-Țiganca assemblage is the conspicuous gap in antler sizes between 160 and 180 mm in beam circumference. This disparity suggests that red deer antlers exceeding 160 mm in circumference may have been relatively scarce within the vicinity of the Brânzeni III-Țiganca site. The presence of several exceptionally large antlers at Brânzeni III-Țiganca, characterized by beam circumferences ranging from 180 to 200 mm, is noteworthy, especially given their relatively limited representation in the hunting trophy sample documented by Ward in 1908. It is conceivable that these exceptionally large antlers discovered at Brânzeni III-Țiganca may have been subjects of trade or natural exchange due to their high value as raw antler material.

The assessment of the degree of standardization of archaeological tools assumes profound significance in archaeological inquiry for a multitude of compelling rationales. This assessment offers invaluable insights into various facets of past societies, including their resource management and procurement strategies, technological proficiencies, cultural practices, economic organization, social structure, as well as indications of trade and interaction across different groups or regions (Maigrot, 2003; Vitezovic, 2013; Worley, Serjeantson, 2014; Sîrbu *et alii*, 2020; Vashanau *et alii*, 2020).

Deer antlers, as raw materials for tool production, exhibit marked morphological variability (Heintz, 1970), thereby presenting challenges in ascertaining the level of standardization achieved in the crafting of antler-made tools. The final form and function of these tools are inherently shaped by the unique contours and mechanical attributes of the chosen antler material, often bearing the imprint of individual creativity (Vashanau *et alii*, 2020). In light of this variation in the size and form of antler-made tools, it is reasonable to infer a moderate degree of standardization. However, certain characteristics belie this apparent diversity, suggesting that the antler-based tools from Brânzeni III-Țiganca exhibit a high degree of standardization, notwithstanding the inherent variability in antler materials.

Of noteworthy significance is the precision with which the hafting holes of these tools are consistently drilled, conforming to a standardized diameter range, typically measuring 23-24 mm. A category of artefacts characterized by smaller circumferences (cluster 1) demonstrates proportional reductions in hafting hole sizes, reflecting a methodological standardization tailored to the dimensions of the antler workpiece. The clustering patterns observed among these artefacts, showcasing varying degrees of uniformity, imply that the tools with hafting holes from Brânzeni III-Țiganca embody a high degree of technological standardization meticulously attuned to the specific tool types and inherent characteristics of the initial materials. These findings suggest the existence of a well-defined manufacturing process and provide compelling evidence for the likelihood of specialized tool production within the broader community.

Conclusions

The examination of raw antler materials and the array of tools fashioned from antlers at the Eneolithic site of Brânzeni III-Țiganca has unveiled a coherent antler material procurement strategy and a well-defined manufacturing process. Predominantly, the naturally shed antlers found within close proximity to the archaeological site were systematically collected. This collection process exhibited a degree of selectivity, as it primarily targeted antlers with a beam circumference exceeding 100 mm, and these antlers displayed a relatively uniform distribution across size categories. However, it is plausible that the acquisition of larger antlers, presumably highly prized, might have entailed elements of trade and exchange.

The diversity observed among the tools crafted from antlers does not obfuscate the discernible patterns of a well-defined manufacturing process, even though the inherent variability in antler materials imposes certain limitations on standardization. Notably, many of these tools exhibit a remarkable uniformity in the diameter of their hafting holes. Conversely, in smaller tools, the diameter of the hafting hole is thoughtfully adapted to the dimensions of the material workpiece. This pattern of adaptation underscores the presence of a meticulously executed manufacturing process.

In light of these observations, it becomes increasingly evident that a coherent manufacturing process prevailed at Brânzeni III-Țiganca, likely indicative of specialized tool production within the community.

Bibliography

- Cemârtan, G. I. (1978)**, *Remains of Mammals from the Late Trypillian Settlement of Bryzeny-Tsyganka*, in **Ganea, I. M.; Negadaev-Nikonov, K. N.; David, A. I. (Eds.)**, *Fauna of the Late Cenozoic of the Dniester-Prut Interfluve*, Editura Știința, Chișinău, p. 54-75,
- Croitor, R.; Cojocaru, I. (2016)**, *An Antlered Skull of a Subfossil Red Deer, Cervuselaphus L., 1758 (Mammalia: Cervidae), from Eastern Romania*, in *Acta Zoologica Bulgarica*, 68 (3), p. 407-414.
- Gál, E. (2014)**, *Evidence for the variable exploitation of Cervids at the Early Bronze Age site of Kaposújlak-Várdomb (South Transdanubia, Hungary)*, in **Baker, K.; Carden, R.; Madgwick, R. (Eds.)**, *Deer and People*, Oxbow Books, Oxford-Havertown, p. 92-102.
- Heintz, E. (1970)**, *Les cervidés villafranchiens de France et d'Espagne*, in *Mémoires du Muséum national d'histoire naturelle. Série C, Sciences de la terre*, 22 (1), Paris.
- Maigrot, Y. (2003)**, *Ivory, bone and antler tools production systems at Chalain 4 (Jura, France), Late Neolithic site, 3rd millennium*, in **Luik, H.; Choyke, A. M.; Batey, C. E.; Lõugas, L. (Eds.)**, *Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth, Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present*, 4th Meeting of the Worked Bone Research Group, Muinasaja Teadus, 15, Tallinn, p. 113.
- Marchevici, V. I. (1973)**, *Monuments of the Neolithic and Eneolithic Eras in Moldavia*, in *Archaeological Map of the Moldavian SSR*, volume 2, Editura Știința, Chișinău.
- Marchevici, V. I. (1974)**, *Research of the Moldavian Neolithic Expedition*, in *Archaeological Research of Moldova 1972*, Editura Știința, Chișinău, p. 26-51.

- Marchevici, V. I. (1981)**, *Late Trypillian Tribes of Northern Moldavia*, Editura Știința, Chișinău, p. 33-42.
- Sîrbu, G.; Krol, D.; Heghea, S. (2019-2020)**, *The Late Eneolithic groups from the Dniester-Prut interfluve: some questions of their external contacts and chronology*, in *Baltic-Pontic Studies*, 24, p. 104-139.
- Vashanau, A.; Malyutina, A.; Tkachova, M.; Chernyavskiy, M.; Tkach, E. (2020)**, *Early and middle Holocene Antler tools with holes from the gravel pits of the Smarhon Area, north-western Belarus*, in *Światowit*, 59, p. 89-110.
- Vitezovic, S. (2013)**, *From artefacts to behaviour: Technological analyses in prehistory*, in *Anthropologie*, 51(2), p. 175-194.
- Worley, F.; Serjeantson, D. (2014)**, *Red deer antlers in Neolithic Britain and their use in the construction of monuments*, in **Baker, K.; Carden, R.; Madgwick, R. (Eds.)**, *Deer and people*, Oxbow Books, Oxford-Havertown, p. 119-131.
- Ward, R. (1907)**, *Records of Big Game*, Fifth Edition, Rowland Ward, London.

Table 1. Measurements (mm) of red deer antlers from Brânzeni III-Țiganca.

Number	DLM	DAP	CFR
Br-T-1	54.3	72.1	158.0
Br-T-2	54.0	73.5	156.0
Br-T-3	52.0	80.0	-
Br-T-4	59.0	75.3	185.0
Br-T-5	-	-	120.0
Br-T-6	65.5	76.7	-
Br-T-7	38.0	57.4	129.0
Br-T-8	48.2	63.0	145.0
Br-T-9	45.0	62.4	133.0
Br-T-10	56.3	76.0	-
Br-T-11	55.0	76.1	150.0
Br-T-12	50.5	-	105.0
Br-T-13	-	73.5	-
Br-T-14	40.0	51.7	100.0
Br-T-15	45.6	59.3	116.0
Br-T-16	49.5	-	145.0
Br-T-17	45.0	64.2	126.0
Br-T-18	53.6	74.8	154.0
Br-T-19	33.0	50.5	110.0
Br-T-20	64.2	76.2	180.0
Br-T-21	69.4	92.0	193.0
Br-T-22	-	-	180.0
Br-T-23	-	-	130.0
Br-T-24	55.0	64.4	140.0

Table 2. Measurements of hammer-like tools made of red deer antlers.

Number	CFR	HHD
Br-T-25	220.0	18.0
Br-T-26	170.0	20.5
Br-T-27	180.0	17.7
Br-T-28	130.0	21.0
Br-T-29	165.0	21.0
Br-T-30	185.0	21.5
Br-T-31	190.0	23.0
Br-T-32	250.0	25.0
Br-T-33	160.0	23.0
Br-T-34	125.0	18.0
Br-T-35	80.0	14.0
Br-T-36	190.0	23.0
Br-T-37	192.0	20.5
Br-T-38	190.0	22.0
Br-T-39	182.0	26.5
Br-T-40	170.0	20.0
Br-T-41	135.0	29.0
Br-T-42	172.0	29.0
Br-T-43	180.0	23.0
Br-T-44	158.0	23.0
Br-T-45	223.0	26.0
Br-T-46	176.0	25.0
Br-T-47	169.0	23.0
Br-T-48	180.0	23.5
Br-T-49	180.0	23.5
Br-T-50	135.0	22.2
Br-T-51	220.0	27.0
Br-T-52	235.0	29.0
Br-T-53	210.0	23.0
Br-T-54	175.0	20.0
Br-T-55	175.0	24.0
Br-T-56	145.0	21.0
Br-T-57	170.0	23.6
Br-T-58	170.0	26.0
Br-T-59	190.0	22.5
Br-T-60	170.0	25.5
Br-T-61	180.0	23.0
Br-T-62	192.0	26.0
Br-T-63	175.0	21.5
Br-T-64	105.0	22.5

Number	CFR	HHD
Br-T-65	250.0	28.5
Br-T-66	142.0	27.5
Br-T-67	179.0	22.7
Br-T-68	179.0	23.6
Br-T-69	190.0	25.0
Br-T-70	152.0	20.7
Br-T-71	211.0	19.0
Br-T-72	130.0	17.0
Br-T-73	130.0	22.5
Br-T-74	175.0	22.0
Br-T-75	248.0	23.0
Br-T-76	190.0	23.0
Br-T-77	102.0	15.5
Br-T-78	135.0	20.2
Br-T-79	110.0	16.8
Br-T-80	116.0	20.0
Br-T-81	105.0	15.2
Br-T-82	104.0	16.8
Br-T-83	135.0	21.0
Br-T-84	115.0	17.6
Br-T-85	172.0	23.4
Br-T-86	171.0	23.0
Br-T-87	185.0	21.4
Br-T-88	130.0	19.5
Br-T-89	110.0	18.2
Br-T-90	112.0	19.7
Br-T-91	155.0	19.2
Br-T-92	151.0	19.8
Br-T-93	150.0	21.0
Br-T-94	158.0	23.0
Br-T-95	217.0	24.4
Br-T-96	180.0	25.5
Br-T-97	168.0	26.0
Br-T-98	157.0	21.5
Br-T-99	136.0	20.5
Br-T-100	190.0	26.8
Br-T-101	195.0	23.0
Br-T-102	190.0	23.7
Br-T-103	170.0	22.2

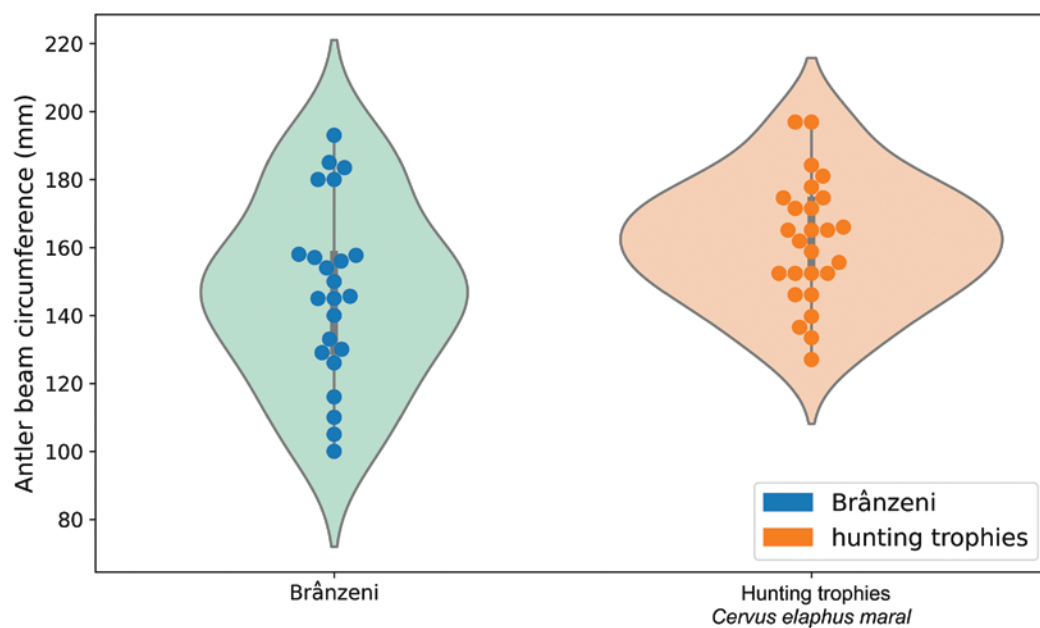

Fig. 1. Distribution of antler beam circumferences in the antler sample from Brânzeni III-Țiganca and the sample of antler hunting trophies (adapted from Ward, 1908).

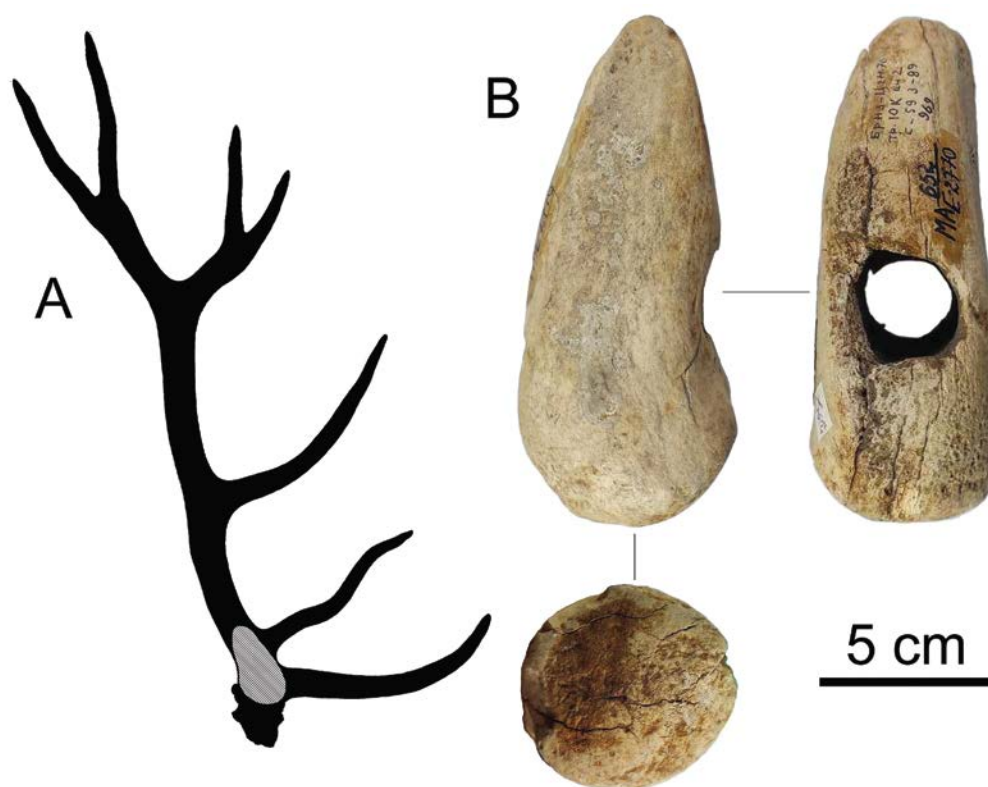

Fig. 2. The placement of the initial workpiece on the antler silhouette, delineated by the dashed area (A), employed in the crafting of the hammer-like tool (B).

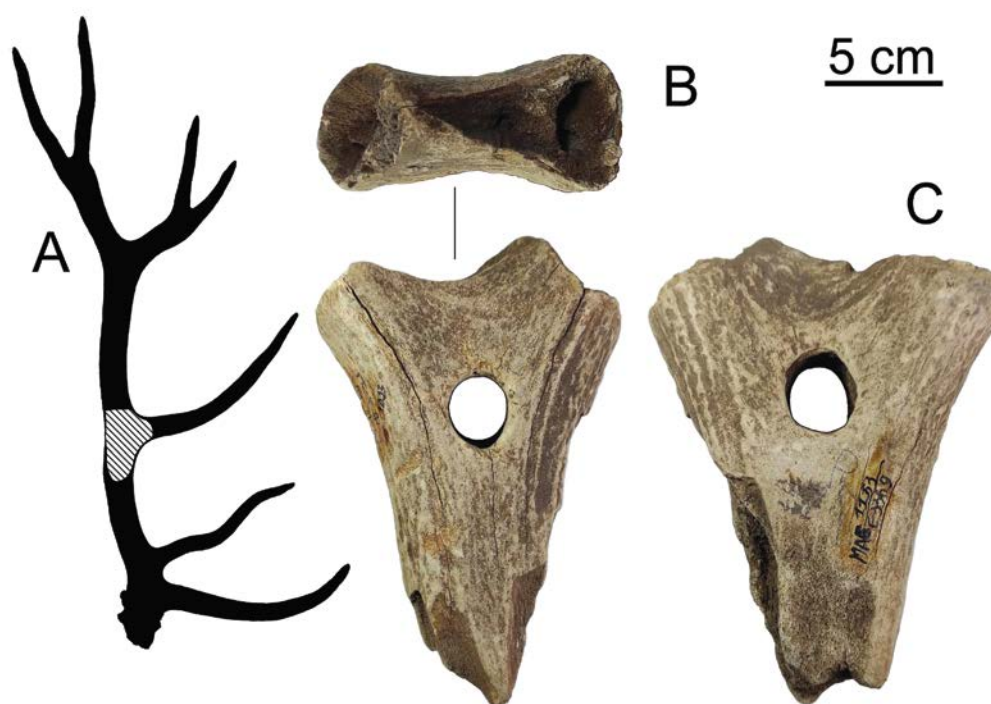

Fig. 3. The placement of the initial workpiece on the antler silhouette, delineated by the dashed area (A), employed in the crafting of the hoe-like tool (B, C).

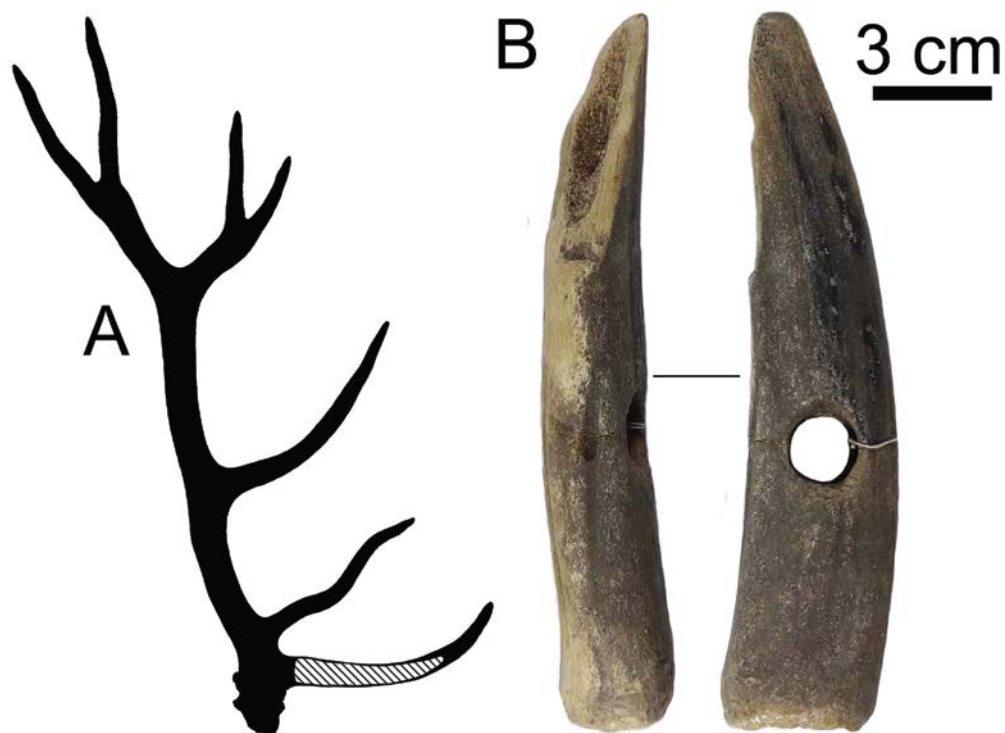

Fig. 4. The placement of the initial workpiece on the antler silhouette, delineated by the dashed area (A), employed in the crafting of the pickaxe-like tool (B).

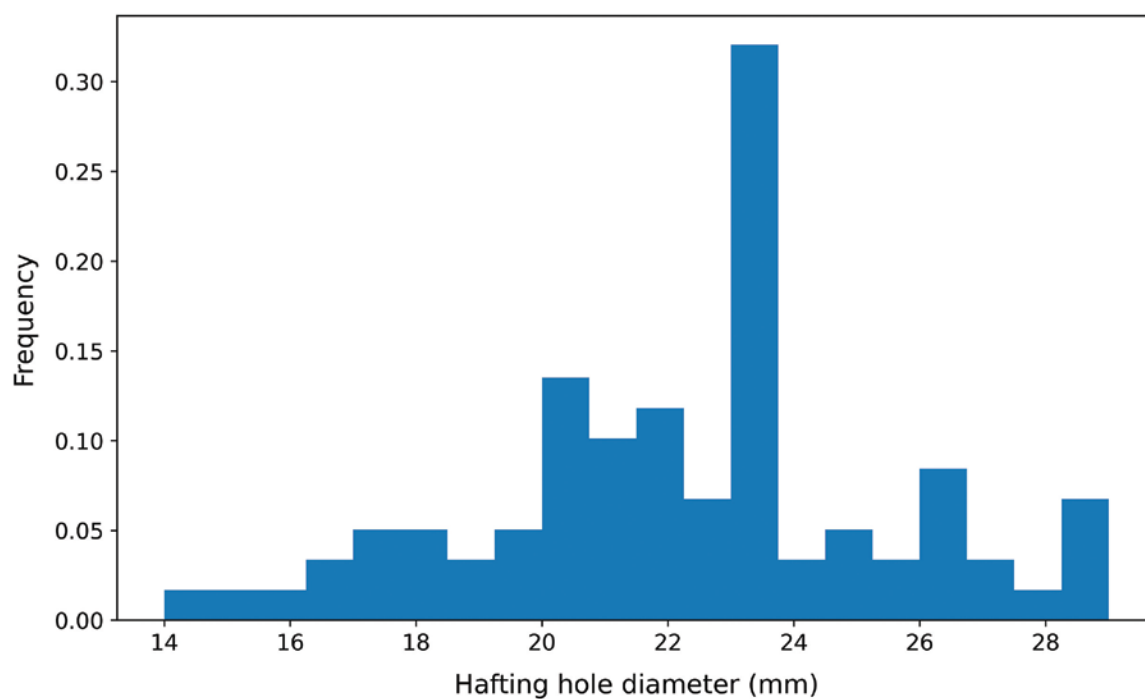

Fig. 5. Frequency of hafting hole diameters within the collection of antler-made tools from Brânzeni III-Țiganca.

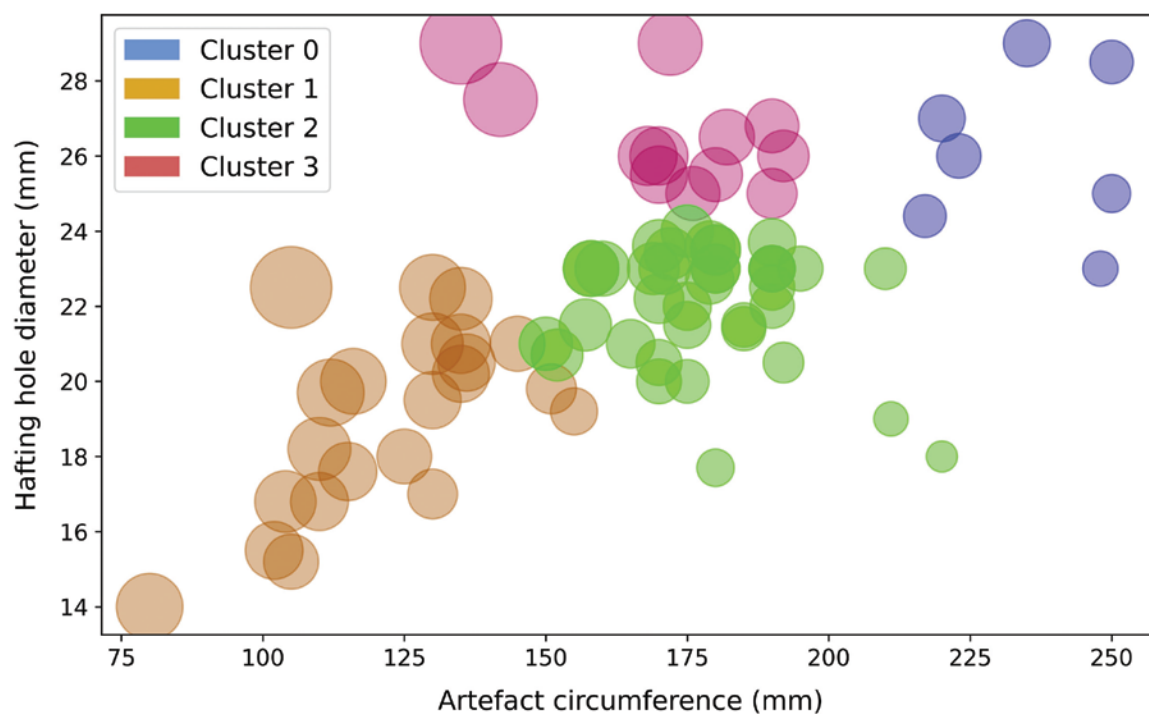

Fig. 6. K-Means clusters of antler-made tools from Brânzeni III-Țiganca. The size of the plot circles corresponds to the relative size of the hafting hole in relation to the tool's circumference.

DESCOPERIRI DE TOPOARE CU DISC ÎN DEPRESIUNEA MARAMUREȘ

Carol Kacsó*

Cuvinte-cheie: Depresiunea Maramureș, metalurgia bronzului, topor cu disc, depozit de bronzuri, descoperire izolată.

Schlüsselworte: Die Maramureș-Niederung, Bronzemetallurgie, Nackenscheibenaxt, Bronzedepotfund, Einzelfund.

Zusammenfassung

Aufgrund von Informationen aus der Literatur und Daten aus dem Studium mehrerer Museumssammlungen in Baia Mare, Sighetu Marmăției, Užgorod, Budapest, Wien usw. habe ich 129 Nackenscheibenaxtfunde in der Maramureș-Niederung identifiziert, sowie eine Axt vom Typ Drajna. Darüber hinaus gibt es zehn weitere Äxte, deren Einordnung problematisch ist, da ihre Beschreibung unvollständig ist oder bestimmte Merkmale fehlen, ihre Zugehörigkeit zur Gruppe der Nackenscheibenäxte aber nicht ausgeschlossen werden kann.

Die Verwendungs- und Niederlegungszeit der Nackenscheibenäxte in der Maramureș erstreckt sich, wie im gesamten Gebiet des oberen Theißbeckens, über einen Zeitraum von mehreren Jahrhunderten, etwa von der Mitte des 2. Jahrtausends v. Chr. bis in die späten Jahrhunderte dieses Jahrtausends. Während die Äxte aus der Mittelbronzezeit in der Maramureș selten sind, sind die Äxte aus der Spätbronzezeit in dieser Region relativ zahlreich vertreten. Vermutlich handelt es sich bei den mittelbronzezeitlichen Exemplaren aus der Maramureș um Stücke, die durch den Handel mit Gemeinschaften in benachbarten Gebieten hierher gelangten, während die spätbronzezeitlichen Exemplare in lokalen Werkstätten hergestellt wurden, höchstwahrscheinlich, zumindest teilweise, aus Erzen, die aus den Ressourcen der nahe gelegenen Berge gewonnen wurden.

Für die typologische Klassifizierung der Nackenscheibenäxte aus der Maramureș habe ich in erster Linie das von A. Vulpe in seiner Arbeit über die bronzezeitlichen Äxte in Rumänien ausgearbeitete Schema verwendet, das hauptsächlich auf den Schlussfolgerungen beruhen, die I. Nestor mehrere Jahrzehnte zuvor zu diesem Thema gezogen hatte.

Unter den in der Maramureș entdeckten Nackenscheibenäxte ist das früheste Exemplar dasjenige aus dem Depotfund von Săpânța, das zum Typ A₂ (Vulpe) gehört, die der

* Dr. Carol Kacsó, Baia Mare, România, carolkacso@yahoo.de.

Untervariante A 2 (Nestor) entspricht. Das in der frühen Mittelbronzezeit hergestellte Stück aus Săpânța wurde erst später deponiert, nämlich in der zweiten Hälfte der Mittelbronzezeit in Siebenbürgen, synchron mit der Reinecke-Phase B1 (modifiziert) in Mitteleuropa. Die Beweise dafür sind die anderen Bestandteile des Fundes, die darauf hinweisen, dass er zu den Depots vom Typ Koszider gehört.

Die nächste Etappe der Verwendung und Deponierung von Nackenscheibenäxten in der Maramureș wird durch die Äxte des Typs B₁ repräsentiert. Sie finden sich in der Zusammensetzung des IV. Depots von Câmpulung la Tisa sowie als Einzelfunde in Sighetu Marmăției.

Eine neue Phase der Verwendung von Nackenscheibenäxten in der Maramureș geht auf die späte Bronzezeit zurück, als die Typen B₃ und B₄ hier wie auch in anderen Territorien ihres Verbreitungsgebietes auftauchten. Bereits in der frühen Etappe dieser Periode entwickelte sich die metallurgische Tätigkeit in der oberen Theiß-Region und im gesamten Karpatenbecken deutlich, und es wurden neue Methoden zur Gewinnung und Verarbeitung der Bodenschätze und zur Herstellung von Fertigprodukten entwickelt. Auch in den Glaubensvorstellungen der Gemeinschaften, ihren religiösen Darstellungen und Zeremonien vollzogen sich wichtige Veränderungen. Bei diesen Zeremonien wurden vermehrt Metallstücke im Boden oder in Gewässern deponiert, ohne dass die Absicht bestand, sie wiederzugewinnen. Es ist sehr wahrscheinlich, dass die verstärkte Ausbeutung der Nichteisenerz- und Salzvorkommen der Maramureș nun begonnen hat.

I. Nestor datierte die Axtvarianten vom Typ B₃ in die Spätbronzezeit und A. Vulpe im gleichen Zeitraum, aber auch zu Beginn der Frühhallstattzeit; er stellte auch die folgende typologische Entwicklung der Varianten des Typs B₃ fest: Lăpuș-Dobrocina-Cehăluț-Breb-Târgușor.

Die Varianten des Typs B₄, die oft in Verbindung mit Äxten des Typs B₃ gefunden werden, wurden vom gleichen Autor ebenfalls in der Spätbronze- und Frühhallstattzeit eingereiht und in zwei typologische Gruppen unterteilt: die erste Gruppe (die Varianten Șomcuta und Sarasău, die auch als Übergangsformen bezeichnet werden könnten) entwickelte sich aus den B₃-Formen, und die zweite (die Varianten Rohod und Uioara) umfasste die weiter entwickelten Formen, die für eine spätere Phase charakteristisch sind. Mit Ausnahme der Variante Lăpuș, finden sich in den Funden aus der Maramureș alle anderen von A. Vulpe ermittelten Varianten der Äxte vom Typ B₃ und B₄. Unter den B₃-Äxten ist die Variante Cehăluț am zahlreichsten vertreten (49 St.; Depots - Budești 2 St., Câmpulung la Tisa II 2 St., Crăciunești 6 St., Ieud 4 St., Kalyny 2 St., Kriva 4 St., Rozavlea III 1 St., Sarasău III 11 St., Sârbi III 10 St., Sighetu Marmăției IV 3 St., Solotvino I 2 St.; Einzelfunde - Maramureș 2 St.). Relativ zahlreich sind auch die Äxte der Variante Dobrocina (17 St.; Depots - Crăciunești 2 St., Dragomirești 1 St., Rozavlea III 2 St., Solotvino I 9 St., Șieu I 1 St.; Einzelfunde - Maramureș 2 St.), während die Varianten Breb (4 Ex.; Depots - Breb 1 St., Crăciunești 1 St., Sarasău III 1 St., Sârbi III 1 St.) und Târgușor (6 St.; Depots - Crăciunești 1 St., Kriva 3 St., Sighetu Marmăției V 1 St.; Einzelfund - Maramureș 1 St.) in wesentlich geringerer Zahl auftreten. Unter den Äxten des Typs B₄ ist in der Maramureș die Variante Rohod am stärksten vertreten (14 Ex.; Depots - Borșa 1 St., Câmpulung la Tisa I 2 St., Kalyny 1 St., Krajnikovo 1 St., Kriva 4 St., Neresnycja 2 St., Șieu I 1 St.; Einzelfunde - Coștiui 1 St., Maramureș 1 St.).

Die anderen Varianten des Typs B₄ sind nur sporadisch in der Maramureș ans Licht gekommen: Șomcuta (2 St.; Einzelfunde - Maramureș), Sarasău (5 St.; Depots - Sarasău III 3 St., Săliștea de Sus 1 St., Sârbi III 1 St.), Uioara (1 St.; Einzelfund - Gorinčovo).

Abgesehen von den Ende der 1960er Jahre festgestellten Varianten der Äxte des Typs B₃ wurden in der Maramureș mehrere Stücke gefunden, die einige Charakteristika dieser Äxte aufweisen, sich aber in bestimmten Merkmalen von ihnen unterscheiden. So findet sich im Depotfund von Crăciunești eine Axt, die A. Vulpe als Mischform zwischen den Typen B₂ und B₃ betrachtete und die er als Crăciunești-Variante des Typs B₃ bezeichnete, die auch Elemente aufweist, die auf den Typ B₄ hindeuten (die erhöhten Kanten der Klinge, die sich auf der Schafröhre fortsetzen), was auf direkte Einflüsse aus Mitteleuropa zurückzuführen ist. Die acht Nackenscheibenäxte im Depotfund von Kriva, die alle unvollendet sind und von J. Kobal' als Äxte vom Kriva-Typ bezeichnet werden, sind ebenfalls ohne Analogien. Zwei weitere Äxte, die in der Maramureș gefunden wurden (Taf. 15/4-5), ohne dass ihre Fundorte angegeben wurden, unterscheiden sich von Äxten des Typs B₃, obwohl sie bestimmte Merkmale von ihnen aufweisen.

Von den 36 oder 37 auf dem Gebiet der Maramureș entdeckten Bronzedepts, die zum Uriu-Ópályi-Typ gehören, neun bestehen ausschließlich aus Nackenscheibenäxten, und in 13 weiteren Depots werden sie zusammen mit anderen Kategorien von Bronzestücken gefunden.

Es ist offensichtlich, dass die verschiedenen Depots nicht zur gleichen Zeit, sondern in größeren oder kleineren Distanzen niedergelegt wurden. Nach A. Vulpe bilden die Depots von Uriu-Ópályi-Typ, die er als Uriu-Dragomirești-Typ bezeichnete, „keinen chronologischen Horizont, sondern charakterisieren einen Zeitraum von etwa zwei Jahrhunderten (13.-12. v. Chr.)". Um chronologische Unterschiede zwischen den verschiedenen Depots dieses Typs in Maramureș festzustellen, habe ich das Vorhandensein des Leittyps, d. h. der Nackenscheibenäxte in ihrer Zusammensetzung und ihre typologische Entwicklung berücksichtigt und so drei Depotsgruppen gebildet, die sehr wahrscheinlich auch chronologisch differenziert sind. In die erste Gruppe habe ich die Depots von Rozavlea III, Solotvino I, Budești, Câmpulung la Tisa II, Dragomirești, Ieud, Sighetu Marmăției IV eingeordnet, die Äxte vom Typ B₃, Varianten Dobrocina und Cehăluț enthalten, in die zweite Gruppe die Depots von Breb und Crăciunești, mit Äxten vom Typs B₃, Varianten Dobrocina, Cehăluț, Breb und Crăciunești, in der dritten Gruppe die Depots von Sarasău III, Sârbi III, Săliștea de Sus, Șieu I, Kaliny, Kriva, mit Äxten vom Typs B₃, Varianten Dobrocina, Cehăluț, Breb, Târgușor, Kriva, und Äxten vom Typ B₄, Varianten Sarasău und Rohod, sowie die Depots von Borșa, Krajnikovo und Câmpulung la Tisa I, nur mit Äxten des Typs B₄, Variante Rohod.

Es scheint sehr wahrscheinlich, dass die Zeitspanne, in der die Uriu-Ópályi-Depots niedergelegt wurden, noch länger war als A. Vulpe angenommen hat. Die frühen Depots dieses Typs, die typologisch ältere Nackenscheibenäxte vom Typs B₃ enthielten, erreichten den Boden bereits in der frühen Spätbronzezeit und setzten damit eine Praxis fort, die zumindest in der Region der Theiß-Quellen seit der Mittelbronzezeit Tradition hat. Die aktivste Periode der Deponierungen der Depots vom Typ Uriu-Ópályi fällt in die Phase Spätbronzezeit 2. In der Zusammensetzung der Funde dieser Phase sind sowohl Äxte des Typs B₃ als auch des Typs B₄ vorhanden, mit unterschiedlichen Proportionen, wobei erstere

dominieren. Die jüngsten Depots vom Uriu-Ópályi-Typ, in denen die typologisch jüngeren Äxte des B₄-Typs auftauchen, stammen bereits aus der Phase Spätbronzezeit 3, in der auch die Depots vom Uioara-Typ in Siebenbürgen deponiert wurden.

Aus der Maramureş fehlen zumindest vorläufig die Depots vom Typ Uriu-Ópályi, die mit Sicherheit in die Spätbronzezeit 3 datiert werden können, aber solche Funde sind in benachbarten Gebieten zu finden. Aus diesem Territorium gibt es nur ein Depot aus der Spätbronzezeit 3, das ein Fragment einer Nackenscheibenaxt enthält. Es handelt sich um das I. Depot von Sighetu Marmatei, das ein unvollständig verschmolzenes Axtfragment enthält, das wahrscheinlich von einem Typ B₄ herrührt. Es ist schwierig, den Zeitraum zu bestimmen, in dem dieses Stück hergestellt wurde, aber es scheint, wie die Autoren der ersten Veröffentlichung meinten, dass es der späten Bronzezeit 2 (oder Br. D, in der Terminologie, die zum Zeitpunkt seiner Einführung in den wissenschaftlichen Kreislauf verwendet wurde) entspricht. Es handelt sich also um ein sogenanntes *Altmetall*, das vielleicht wegen seines symbolischen Wertes gesammelt und aufbewahrt wurde.

Unter den Einzelfunden von Nackenscheibenäxten aus Maramureş ist das in Săliştea de Sus gefundene Stück besonders bemerkenswert. Es wurde in der Nähe eines Salzwasserbrunnens in einem Gebiet gefunden, in dem Salz abgebaut wurde. Obwohl uns weitere Daten zu den Fundumständen der Axt fehlen, scheint es recht wahrscheinlich, dass ihre Deponierung mit der lokalen Salzgewinnung in der Bronzezeit zusammenhängt. Dieser Fundort gehört zu den vielen anderen Punkten in der Maramureş, an denen eine solche frühe Gewinnung stattfand. Die Axt aus Săliştea de Sus kann in die Gruppe der Einzelstückdepots eingeordnet werden und unterscheidet sich von anderen Exemplaren seiner Art auch durch die sichtbaren Spuren des Kontakts mit Feuer.

Die in Sighetu Marmatei, im Flussbett der Iza, gefundene Axt gehört zu einer besonderen Kategorie von Deponierungen. Die Gewässerfunde sind in Maramureş relativ zahlreich; auch mehrere andere Bronzen (Speerspitzen, Schwert) wurden in Sighetu Marmatei aus der Iza oder vom Flussufer entdeckt.

Eine einzige Axt vom Typ Drajna kam in der Maramureş vor. Sie befindet sich in der Zusammensetzung des sogenannten V. Depots von Sighetu Marmatei, zusammen mit einer Nackenscheibenaxt vom Typ B₃ und einer Schatlochaxt. Typologisch gehört die Axt vom Typ Drajna aus Sighetu Marmatei zur Variante 2, mit einem ellipsenförmigen Nacken. Abgesehen von den bereits dokumentierten Äxten des Typs Drajna und dem Exemplar aus Gâlgău Almaşului wurden Stücke dieses Typs in Cluj-Tufele Roşii, Țibucani und Cernavoda-Autobahn A2 gefunden. Sie kamen ans Licht in Gebieten, die mehr oder weniger weit vom Ursprungsterritorium (Suciu de Sus/Lăpuş) der Äxte vom Typ Drajna entfernt sind, im Verbreitungsareal der Noua- und Coslogeni-Kultur. Die ersten beiden scheinen importierte Exemplare zu sein, während die Axt von Cernavoda eine lokale Nachahmung sein könnte.

Mitte der 2000er Jahre wurde die Zusammensetzung mehrerer in Nordsiebenbürgen gefundener Bronzestücke quantitativ analysiert, darunter auch einige aus dem hier untersuchten Gebiet. Die Analysen weisen darauf hin, dass die Nackenscheibenäxte aus der Maramureş mit einer einzigen Ausnahme aus einer Legierung aus Kupfer und Zinn hergestellt wurden, wobei der prozentuale Anteil der beiden Metalle von einem Stück zum anderen variiert. Die erwähnte Ausnahme ist eine Axt aus dem Depot von

Crăciunești (Ro-2/78), die einen Zinngehalt von weniger als 1% aufweist, wobei keines der anderen Metalle in ihrer Zusammensetzung diesen Prozentsatz übersteigt, was bedeutet, dass sie als Kupferobjekt betrachtet werden kann. Auch in anderen Depots in der Maramureș sind Kupferstücke (Tüllenbeile, Sicheln, Kuchen, usw.) anwesen, aber auch im Depot von Bătarci, ebenfalls vom Typ Uriu- Ópályi.

Wie sich bei der Durchsicht der wichtigsten neueren Studien über die Nackenscheibenäxte herausstellte, die von I. Nestor und A. Vulpe aufgestellte Typologie mit einigen weiteren Nuancierungen und Beobachtungen (M. Rusu, J. Kobal', E. Kroeger-Michel, W. David u.a.) kann als akzeptabel angesehen werden. Auch die Datierung dieser Artefakte ist weitgehend geklärt, wenngleich die Einordnung einiger Exemplare in die Phase Spätbronzezeit 4 (Hallstatt B1) umstritten ist.

Fragen wie die nach dem Ursprung der Nackenscheibenäxte und ihrer Funktion sind nach wie vor ungelöst. Das Auftauchen von Bronzeäxten von außergewöhnlicher Qualität und Verzierung sowie anderer Objektkategorien in einer Region, in der es in der Frühbronzezeit keine kontinuierliche Produktion von Metallgegenständen gab, ist schwer zu erklären, auch wenn es hier in einer früheren historischen Phase wichtige Werkstätten für die Herstellung von Kupferstücken gab. Es wird eingeräumt, dass in den Gebieten Nordwest-Rumäniens, Nordost-Ungarns, Transkarpatiens und der Südost-Slowakei, in einem Territorium, das archäologisch als zur Otomani und Suciul de Sus Kultur gehörend definiert wurde, wichtige Machtzentren mit militärischer Stärke, aber auch mit wirtschaftlichen Ressourcen, unter der Anregung verschiedener äußerer Einflüsse aus unterschiedlichen Richtungen, entstanden sind, die in der Lage waren, den Warenverkehr über große Gebiete hinweg zu organisieren, und die die Aneignung des technologischen Wissens erleichterten, das zur Herstellung anspruchsvoller Metallgegenstände erforderlich war.

Die frühen Nackenscheibenäxte waren zweifellos Prunkwaffen oder Erkennungszeichen, die einigen führenden Persönlichkeiten der Gesellschaft gehörten. Ihre Massenproduktion begann in der frühen Spätbronzezeit, als sie vor allem als Waffen dienten und sich hauptsächlich im Besitz von Gemeinschaften befanden. Die Rolle von Erkennungsmerkmalen fiel Derivaten dieser Äxte zu, darunter die Äxte von den Typen Draja und Larga, aber auch einige einzigartige Exemplare mit einem ähnlichen Aussehen wie die Nackenscheibenäxte. In einer jüngeren Phase, noch zur gleichen Zeit wie die Herstellung von Äxten mit Waffenfunktion, tauchten Nackenscheibenäxte des Typs B₃ und B₄ auf, die diese Funktion verloren haben, nicht aber ihre Bedeutung als Votivobjekte oder Opfergaben in verschiedenen religiösen Ritualen.

Die Nackenscheibenäxte waren, wie andere Kategorien von Bronzen, natürlich auch wertvolle Objekte für die spätbronzezeitlichen Gemeinschaften. Einige von ihnen befanden sich, wie in der vorangegangenen chronologischen Phase, im Besitz mehrerer Generationen und wurden wahrscheinlich anlässlich außergewöhnlicher Ereignisse deponiert.

Die Äxte waren bei den kultischen Handlungen von großer Bedeutung. Diese Bedeutung hat sich durch die Jahrhunderte hindurch und teilweise bis in die Gegenwart erhalten, wie die Existenz von Bräuchen beweist, bei denen die Axt eine besondere Rolle spielt. Ein solcher Brauch ist auch aus der Maramureș, in den Gebieten von Botiza, Ieud usw. bekannt.

Pe baza informațiilor din literatură și a datelor obținute în urma studierii mai multor colecții muzeale din Baia Mare, Sighetu Marmăției, Užgorod, Budapesta, Viena etc., am identificat în Depresiunea Maramureș 129 de descoperiri de topoare cu disc, precum și un topor ce aparține tipului Drajna. La acestea se adaugă alte zece topoare, ale căror categorisire este problematică, întrucât descrierea lor este lacunară sau este lipsită de menționarea unor caracteristici definitorii, apartenența lor la grupul topoarelor cu disc neputând fi totuși fără dubii exclusă.

Perioada de folosire și de depunere a topoarelor cu disc din Maramureș se extinde, la fel ca pe întregul teritoriu al bazinului Tisei superioare, pe un interval de timp de mai multe secole, aproximativ de la mijlocul mileniului II î.e.n. până spre secolele de sfârșit ale acestui mileniu. În timp ce topoarele ce se încadrează în Bronzul mijlociu sunt apariții rare în Maramureș, cele din Bronzul târziu sunt prezente în număr relativ mare în această regiune. Este de presupus că exemplarele din Maramureș databile în Bronzul mijlociu sunt piese ce au ajuns aici în urma schimbului cu comunitățile din teritoriile învecinate, iar cele din Bronzul târziu au fost confecționate în ateliere locale, foarte probabil, cel puțin parțial, din minereuri extrase din resursele aflate în munții din apropiere.

Înainte de prezentarea catalogului de descoperiri de topoare cu disc din Maramureș precizez doar că pentru clasificarea lor tipologică am utilizat în primul rând schema elaborată de către A. Vulpe în lucrarea sa despre topoarele de bronz din România (1970), fundamentată mai ales pe concluziile trase în această problemă cu câteva decenii mai devreme de către I. Nestor (1938).

*

Catalogul descoperirilor (fig. 1)

I. Bronz Mijlociu

Câmpulung la Tisa (ung. Hosszúmező)

Potrivit descrierii lui G. de Mortillet, la expoziția universală de la Paris din anul 1867 au fost expuse mai multe obiecte despre care s-a afirmat că aparțin unei descoperiri provenite din această localitate. Acestea, sau majoritatea lor, sunt în mod aproape cert componentele unui depozit (depozitul IV¹).

1-2. Topoare cu disc (de tip B₁, varianta Ighiel ?), ornamentate pe disc cu un motiv perlat cruciform. Alte componente: brățări cu capetele deschise și suprapuse, brățări spiralice cu capetele terminate în spirale, butoni calotiformi cu două orificii pentru fixare, cuie cu capul rotunjit, perle de email (sticlă ?), perle de chihlimbar, vas de lut cu o toartă, ceașcă de lut cu două torți.

Piesele sunt menționate și în *Catalogue spécial* (1867, 36, nr. 197-205), unde se spune că ele au fost descoperite într-o urnă de mari dimensiuni și că sunt proprietatea Academiei de Științe Ungare². Pare destul de probabil că la aceste topoare se referă

¹ Ca și în cazul altor situații, pentru a nu produce eventuale confuzii, numerotez depozitele de bronzuri de la Câmpulung la Tisa în ordinea în care mi-au parvenit informațiile despre ele și nu după anii lor de descoperire, așa cum este uzual.

² Am încercat, fără succes, să identific piesele depozitului IV la Muzeul Național din Budapesta, unde, se pare, a ajuns colecția de antichități a Academiei de Științe Ungare. În registrele de inventar și în cartotecile muzeului nu am găsit până acum decât date cu privire la topoarele de tip B₃ găsite pe teritoriul Fabricii de cherestea (vezi mai jos).

și J. Werner, care afirmă că, potrivit informațiilor furnizate de Fr. Holste, ele se află la muzeul din Budapesta. Apartenența vaselor de lut, poate și a perlelor de email la depozit nu este certă.

Lit.: de Mortillet, 1867, p. 255-256; Werner, 1952, p. 308, lista 4, nr. 3; Ivanciuc, 2012, p. 12; Kacsó, 2013b, p. 146-147, 149, 151-152.

Săpânța (ung. Szaplonca)

Depozit de bronzuri.

A ieșit la iveală cu ocazia plantării de arbori, în 1961, la aproximativ 2 km sud-vest de localitate, pe o pantă de deal, în punctul *Prisaca*. Cu prilejul unei săpături de control, pe care Fr. Nistor a efectuat-o în aprilie 1962, au mai fost descoperite și alte obiecte. Printre acestea din urmă este menționat și un vas de lut, în care s-ar fi aflat câteva dintre piesele mici. S-a mai afirmat că alături de vas, la o adâncime de 0,60 m, ar fi fost depuse toporul și brățările. Apartenența vasului la depozit este însă incertă (Kacsó, 2015a, p. 504).

Topor cu disc de tip A₂, bogat ornamentat, lung. 22 cm. Alte componente: apărător de braț, apărător de braț asemănător, ruptă partea cu spirala mică, brățară spiralică fragmentară din bandă cu secțiunea semiovală, brățări spiralice fragmentare, pandantive semilunare fragmentare, fragment de tub spiralat, inel de buclă în formă de barcă, lung. 2 cm (în unele menționări apare ca fiind de aur, în altele ca fiind de bronz). Vasul de lut recuperat la locul descoperirii era de formă pătrată, culoarea cenușie, fiind decorat cu un șir de șanțuiri verticale.

Piesele s-au aflat inițial în colecția Nistor, apoi au ajuns, în afara vasului, despre soarta căruia nu avem date, la Muzeul Maramureșean din Sighetu Marmăției (în continuare MMSM). Câteva dintre piese s-au pierdut.

Lit.: Popescu, 1963, p. 99-100, 111, fig. 6; Popescu, Rusu, 1966, R8a, 8b; Mozsolics, 1967, p. 163-164; Hänsel, 1968, p. 62, 103, 107, 116, 189, lista 48, nr. 6; 213, lista 102, nr. 17; 215, lista 104, nr. 21; 216, lista 108, nr. 15; 223, lista 124, nr. 9; Vulpe, 1970, p. 67-68, nr. 302, p. 69-70, 76, pl. 20/302; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 44, pl. 10; 11/1-4; Kroeger-Michel, 1983, p. 188, lista 1, A-20, fig. 131c; 140a; 179; David, 2002a, p. 55-56, 62-63, 418, lista A. 1. 1. 4. 2, 481, pl. 30/1; Soroceanu, 2012a, p. 97-98, pl. 29; 30/1-5; Kacsó, 2013b, p. 148, 151, fig. 5-6.

Sighetu Marmăției (ung. Marámarossziget)

Descoperiri izolate.

1. Topor cu disc de tip B₁, varianta Bikács-Borlești. Descoperit în împrejurimile orașului, probabil încă înainte de primul război mondial. Păstrat la Déri Múzeum din Debrecen.

Lit.: Kroeger-Michel, 1983, p. 188, lista 2, B-17, pl. 49; Kacsó, 1995a, p. 10, fig. 14/1; David, 2002a, p. 420, lista A. 1. 2. 1. 2, 481; Kacsó, 2013b, p. 148, fig. 7/1.

2. Topor cu disc de tip B₁, probabil varianta Bikács-Borlești, cu partea superioară ruptă din vechime, lung. păstrată 17,5 cm. Descoperit cu prilejul construirii unui bloc de locuințe, în centrul orașului. În colecția MMSM (nr. inv. 7.560).

Lit.: Kacsó, 1995a, p. 10, fig. 14/2; 2013b, p. 149, fig. 7/2.

II. Bronz Târziu

Borşa (ung. Borsa)

Depozit de bronzuri.

În 1855, în timpul arăturilor au fost descoperite mai multe piese de bronz și de aur (despre ultimele se precizează că au ieșit la iveală pe proprietatea lui Ed. Szabó, respectiv că au fost descoperite pe malul râului Vișeu). Menționările ulterioare despre piesele găsite sunt în parte contradictorii, din acest motiv caracterul și conținutul exact al descoperirii nu mai pot fi stabilite. Pare totuși destul de probabil că toate obiectele au aparținut unui singur ansamblu, și anume unui depozit de bronzuri, care conținea și piese de aur.

Topor cu disc și spin cu partea dinspre tăiș lipsă și patru proeminente pe disc, de tip B₄, varianta Rohod. Alte componente: celt cu defect de turnare, având rupt manșonul găurii de înmănușare, spirală din sârmă, fragment de disc din placă, decorat cu linii concentrice și înălțat în partea centrală, verigi masive (brățări ?), cercel de tip Tarpa, format din două semiove legate între ele, două verigi (cu secțiunea rotundă ?), una fragmentară, verigi cu secțiunea rombică, verigă (cu capetele deschise ?). Primele patru piese sunt de bronz, celelalte de aur.

Piesele de bronz s-au aflat în colecția Graffenried, un inel de aur în colecția episcopului greco-catolic Ioan Anderco. Nu există niciun fel de date despre soarta pieselor.

Lit.: Seidl, 1856, p. 316-317, fig. 59-62; Kenner, 1863, p. 303, fig. 56; Rómer, 1864, p. 164, nr. 707; von Sacken, 1865, p. 125; Rómer, 1866, p. 120; Miksa, 1868, p. 40, 51; Gooss, 1877a, p. 474, 489; 1877b, p. 64; Pârvan, 1926, p. 343, 443, 760; Pink, 1928, p. 3, nr. 4; Pasternak, 1928, p. 169, nr. 27; Mitrea, 1941, p. 156, nr. 24; Roska, 1942, p. 46-47, nr. 176; Popescu, 1956, p. 227, fig. 139/1-4; Rusu, 1963, p. 207, nr. 11; 1972a, p. 44; 1972b, p. 483-484, nr. 12; Mozsolics, 1973, p. 123-124, 192; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 86; 1978, p. 116, nr. 121; Mozsolics, 1989, p. 171-172, fig. 4/4-7; Dietrich, 2021, p. 725, nr. 3152.

Breb (ung. Bréb)

Depozit de bronzuri.

Descoperit în apropierea cimitirului actual, în punctul *Misărnia (Măcelăria) Turcului*.

Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Breb, lama deplasată față de axul central, ruptă în zona tubului de înmănușare, deteriorat la disc și la tăiș, lung. 23,4 cm. Alte componente: trei fragmente, ce provin de la două sau trei verigi de picior deschise, secțiunea rotundă, corpul ușor fațetat prin batere.

Piesele au fost recuperate de către Fr. Nistor și se află acum în colecția MMSM (nr. inv. 4.724-4.727) (pl. 1).

Lit.: Nistor, Vulpe, 1969, p. 181, fig. 1A; Vulpe, 1970, p. 86, nr. 447, pl. 32/447; Mozsolics, 1973, p. 124; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 53, pl. 29, 1-3; 1978, p. 99, nr. 10, pl. 22C; Kroeger-Michel, 1983, p. 198; Kacsó, 1995a, p. 11, pl. 1/5-8; Petrescu-Dîmbovița, 1998, p. 62, nr. 475; 476, pl. 47/475; 476; Flontaș, 2014, p. 33, nr. 7, pl. 7/1-3.

Budești (ung. Budfalva)

Depozit de bronzuri.

Două topoare menționate de J. Mihályi ca fiind descoperite în această localitate, ce aparțin, foarte probabil, unui depozit, le-am identificat cu două piese care s-au aflat în colecția sa.

1. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, o parte a tăișului ruptă din vechime, lung. 22,8. 2. Topor de același tip și aceeași variantă, partea cu disc și spin ruptă recent, tubul de înmănușare spart pe o porțiune, lama ușor îndoită înspre tăiș, lung. păstrată 19,5 cm.

La Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș-Baia Mare (în continuare MJIAM) (nr. inv. 212, 214) (pl. 2/1-2).

Lit.: Mihályi, 1878, p. 16; Kacsó, 1977a, p. 141, fig. 1/5-6.

Câmpulung La Tisa (ung. Hosszúmező)

Depozite de bronzuri.

A. Depozitul I fost descoperit, se pare, în 1842, fiind constituit din două topoare, care au fost trimise pentru expertiză la Academia ungară. Deși cu ocazia primei menționări a descoperirii se vorbește de „*două topoare de cupru romane*”, acestea erau, foarte probabil, piese din epoca bronzului. De altfel, Fl. Rómer le-a identificat cu două topoare cu disc și spin aflate în colecția instituției menționate, care au figurat într-o expoziție la Bratislava. Unul dintre topoare este și ilustrat de către Rómer, iar celălalt, se pare, de către J. Hampel³. La aceste topoare face referire și J. Mihályi, care citează lucrarea lui Fl. Rómer și afirmă că ele, fiecare cu lungimea de 21 cm, au ajuns în colecția Muzeului Național Ungar. Soarta lor ulterioară a rămas neprecizată.

Este de menționat că S. Márki republică toporul ilustrat de Rómer, afirmând însă că acesta provine de la Peregu, jud. Arad, fiind descoperit în 1876, în urma arăturilor, împreună cu mai multe topoare finisate, care „*au fost folosite doar în ocazii excepționale, sărbătorești*”⁴.

Este cert că toporul ilustrat de Fl. Rómer și S. Márki nu putea aparține descoperirii de la Peregu (Mic ? / Mare ?) din 1876, întrucât el a fost publicat deja în 1866.

1-2. Topoare cu disc și spin de tip B₄, varianta Rohod (pe baza ilustrației publicate de Fr. Rómer și J. Hampel).

Lit.: ***, 1844, p. 70; Rómer, 1866, p. 29/120, fig. 43-44; Hampel, 1877, pl. 15/12; Torma, 1880, p. 116, nr. 46; Kacsó, 1995a, p. 11.

B. Depozitul II, descoperit înainte de 1899 pe teritoriul Fabricii de cherestea, era format din două topoare.

1-2. Topoare cu disc și spin de tip B₃, probabil varianta Cehăluț.

Piese au fost donate de G. Cserei la Magyar Nemzeti Múzeum din Budapesta (în continuare MNMB) (nr. inv. 10. 1899/1-2, în prezent neidentificabile).

Lit.: Hampel, 1899, p. 377; Pasternak, 1928, p. 167, nr. 17; Roska, 1942, p. 110, nr. 66; Hänsel, 1968, p. 192, lista 52, nr. 13; Vulpe, 1970, p. 84, pl. 27/374 („descoperire izolată”); Rusu, 1972b, p. 492-293, nr. 23⁵; Mozsolics, 1973, p. 183; Petrescu-Dîmbovița,

³ Nu este menționată localitatea de proveniență a piesei, doar locul său de păstrare, și anume muzeul de arheologie a Universității din Budapesta. Prin toate caracteristicile sale formale, acest topor este similar celui ilustrat de către Fl. Rómer.

⁴ Márki, 1892, ilustrația pe p. 13. Faptul că toporul prezentat este necizelat, așa cum a fost scos din tipar, constituie dovada, potrivit autorului, că locuitorii din preistorie au turnat astfel de obiecte și în împrejurimile Aradului.

⁵ În afara celor două topoare cu disc și spin sunt enumerate ca provenite de la Câmpulung la Tisa două plăci de centură, un fragment de centură, un vârf de lance, acestea din urmă considerate ca aparținând unui depozit, despre cele două topoare neputându-se preciza dacă fac parte din acest depozit sau reprezintă a altă descoperire. Din presupusul depozit menționat de M. Rusu, doar vârful de lance provine în mod cert de la Câmpulung la Tisa, el aparținând însă unei alte descoperiri decât cele două topoare ajunse la MNMB. Datele din literatură referitoare la cele două centuri sunt contradictorii, mai mulți autori, printre care

1977, p. 90⁶; Kroeger-Michel, 1983, p. 197, lista 10, D-569; Hansen, 1994, p. 580, nr. 88 („descoperire izolată”); Kacsó, 1995a, p. 12.

Coștiui (ung. Rónaszék)

Descoperire izolată.

Topor cu disc și spin. Potrivit descrierii lui J. Hampel, toporul avea pe disc șase mici proeminente, lama era ușor îndoită și cu marginile ridicate, prelungite pe tubul de înmănușare într-un unghi cu vârful rotunjit, unul dintre capetele tubului era îngroșat, celălalt nu, acesta din urmă având, la o distanță de 1 cm, o nervură circulară, tăișul fiind îndoit și deteriorat, lung. 24,8 cm. Pare destul de probabil că toporul a aparținut tipului B₄, varianta Rohod. Descoperit în 1844, a fost în colecția Liceului reformat din Sighetu Marmăției.

Lit.: Hampel, 1880, p. 63-64; 1892, p. 128-129; Pasternak, 1928, p. 167-168, nr. 19; Roska, 1942, p. 239, nr. 54; Vulpe, 1970, p. 101; Mozsolics, 1973, p. 173; Kacsó, 1995a, p. 19.

Crăciunești (ung. Tiszakarácsonyfalva)

Depozit de bronzuri.

Descoperit în 1972, în poziție secundară, în imediata vecinătate a *Stației de pompe*, aflată pe terasa joasă din stânga Tisei. Potrivit unei informații obținute imediat după descoperire, locul de depunere a depozitului s-ar fi aflat în apropierea locului său de descoperire, el fiind transportat aici împreună cu pietrișul folosit la nivelarea terenului. Potrivit unei informații primite de la G. M. Iuga, la rândul ei informată de unul dintre descoperitorii depozitului, acesta a fost într-adevăr adus, însă de la distanță mult mai mare, dintr-un punct aflat în raza localității Rona de Jos.

Din depozit au fost recuperate 39 de piese, dintre care 12 sunt topoare cu disc și spin, respectiv fragmente de astfel de piese:

1. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, reconstituit din patru bucăți, lung. 21,4 (?) cm. 2. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, lama ruptă în apropierea tubului de înmănușare, aici fiind constatată o cavitate în corpul lamei, realizată în cursul turnării, lung. 22,3 cm. 3-8. Topoare cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, exemplarul nr. 7 este rupt în două, probabil la descoperire, iar exemplarului nr. 8, de asemenea rupt în două, îi lipsește partea dinspre disc, lung. 22,1 cm, 24 cm, 24,8 cm, 22,8 cm, 23 cm, 14,6 cm. 9. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Breb, 24,4 cm. 10. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Târgușor, nervură circulară pe tub și șase proeminente pe partea superioară a discului, lung. 21,2 cm. 11. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Crăciunești, 26,3 cm. 12. Fragment de lamă de topor cu disc și spin, lung. păstrată 9,9 cm. Alte componente: topor cu gaură de înmănușare transversală de tip Ungureni (Șanț)-Dragomirești, varianta Ungureni (Șanț), celturi cu gura concavă, secțiunea hexagonală, brățări deschise cu secțiunea rotundă, ornamentate cu creștături, brățară

J. Mihályi și J. Hampel, afirmând că ele sunt descoperite la Călinești (vezi Kacsó, 2023, p. 48), iar fragmentul de centură a apărut la Sarasău (vezi Kacsó, 2009b, p. 62-63).

⁶ Pe baza informației primite de la M. Rusu, se vorbește de un depozit ce conține două topoare cu disc și spin, două centuri și un vârf de lance. Aceste „date”, care rezultă din amestecul unor informații referitoare la descoperiri diferite de pe raza localității Câmpulung la Tisa sau, eventual, de pe raza altor localități din Maramureș, sunt reluate de O. Bratu (2009, 247, nr. 172).

deschisă cu secțiunea rotundă, ornamentată cu incizii fine, brățară masivă deschisă, cu secțiunea rotundă, nedecorată, brățară masivă deschisă, de formă ovală, cu secțiunea octogonală, nedecorată, verigi de picior deschise, bară de bronz perforată (a), de care este prinsă, din antichitate, o brățară ornamentată cu creștături (b), bară de bronz asemănătoare, dar neperforată, ruptă și pilită în ruptură de descoperitori, turte de bronz, dintre care cinci perforate, trei având în masa lor și piese finite, respectiv deșeu de turnare parțial topite.

Depozitul a ajuns în două loturi, primul salvat de Fr. Nistor, la MMSM (nr. inv. 4646-4679, 7611-7615). Există informații despre încă o piesă - un topor cu disc sau un sceptru, care se păstrează într-o colecție particulară (pl. 4-12).

Lit.: Nistor, Vulpe, 1974; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 56, pl. 37/13-16; 38-40/1-5; Hänsel, 1981, p. 286; Kroeger-Michel, 1983, p. 193, lista 7a, D-165, 198; lista 10b, D-610, D-611, D-614, D-615, 200; lista 12, D-807, D-808, DDE-824, DDE-831, 201; lista 13, D-905; Kacsó 1990a; Hansen, 1994, 580, nr. 109; Kacsó, 1995a, p. 12-13, pl. II-V; Petrescu-Dîmbovița, 1998, p. 46, nr. 277-278, p. 49, nr. 345, p. 56, 59, nr. 438, 439, p. 68-69, nr. 630-633, p. 74, nr. 721, p. 75, nr. 744, p. 86, nr. 905, p. 90, nr. 955, pl. 31/277-278; 35/345; 45/438-439; 54/630; 55/631-633; 60/721; 61/744; 73/905; 76/955; Kacsó, 2013a, p. 228-229, 231-232, fig. 5; 8; 2015b, p. 258; Dietrich, 2021, p. 239, nr. 150-151, p. 242, nr. 167, p. 245, nr. 0183, p. 294, nr. 421, pl. 38/150; 39/151; 42/167; 48/183; 98/421.

Dragomirești (ung. Dragomérfalva)

Depozit de bronzuri.

Descoperit, probabil, între cele două războaie mondiale. Pare destul de verosimil că depozitul conținea un număr mai mare de piese, dintre acestea fiind cunoscute opt:

Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, finisat, se văd totuși urmele cusăturilor de turnare pe fețele înguste ale lamei, ușor asimetric, vârful spinului rupt recent, tăișul deteriorat probabil în momentul îndepărtării ciotului de turnare, lung. 19,6 cm. Alte componente: topor cu gaură de înmănușare transversală de tip Ungureni (Șanț)-Dragomirești, varianta Dragomirești, celt cu gura concavă, secțiunea corpului hexagonală, urmele ciotului de turnare pe manșonul găurii de înmănușare, tăișul ascuțit și cu o mică porțiune ruptă, suprafața zgrunțuroasă, brățară masivă deschisă, secțiunea rotundă înspre capete, ovală în mijloc, ornamentată cu grupuri de triunghiuri hașurate dispuse transversal și despărțite de creștături, care alternează cu spații nedecorate (decorul păstrat parțial), brățară asemănătoare, cu ornament apropiat, în bună parte șters, de dimensiuni mai mari, brățară asemănătoare, ornamentată cu creștături, fragmente de brățări asemănătoare, ornamentate cu creștături, respectiv cu grupuri de creștături ce alternează cu spații nedecorate.

M. Roska afirmă că depozitul a ajuns în colecția Dr. E. Andrassy din Valea lui Mihai, în registrul de inventar al acestei colecții, întocmit extrem de detaliat, nu apare însă niciun obiect de bronz provenit de la Dragomirești. Trei dintre piese (toporul cu disc și spin, celtul și o brățară masivă), care s-au aflat în colecția Fleissig, se păstrează la MNMB (nr. inv. 8. 1950. 43-45) (pl. 13).

Lit.: Roska, 1942, p. 69, nr. 64, fig. 71; Rusu, 1963, p. 205, nr. 25; 1964, p. 243; von Brunn, 1968, p. 32-34, 55, tab. 1/289; Hänsel, 1968, p. 192, lista 52, nr. 14, p. 212,

lista 100, nr. 4; Vulpe, 1970, p. 58, nr. 262, p. 85, nr. 434, pl. 17/262; 31/434; 68D; Bader, 1971, R 30; Mozsolics, 1973, p. 129-130, pl. 73A; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 59, pl. 47/1-8; 1978, p. 101-102, nr. 30, pl. 33B; Kroeger-Michel, 1983, p. 199, D-754; Hansen, 1994, p. 582, nr. 137; Kacsó, 1995a, p. 13; Petrescu-Dîmbovița, 1998, p. 45, nr. 258, p. 56, 66, nr. 591, p. 69, nr. 643, p. 76, nr. 752, p. 78, nr. 788, p. 164, pl. 29/258; 52/591; 55/643; 61/752; 64/788; Kacsó, 2011, p. 327; 2012, p. 183, pl. 5; David, 2013, p. 107, p. 123, nr. 81; Kacsó, 2015b, p. 258; Dietrich, 2021, p. 245, nr. 187, pl. 47/187.

Descoperire izolată (?)

De pe teritoriul localității sunt cunoscute două piese de bronz, un topor (cu disc și spin ?) și o spadă cu lama ruptă, apărute înainte de 1876, care s-au aflat în colecția Liceului pedagogic din Sighetu Marmăției. Nu există nicio informație sigură în legătură cu caracterul acestor descoperiri, ele sunt deci fie piese izolate, fie au aparținut unui depozit (sau depozite).

Lit.: Roska, 1942, p. 69, nr. 66; Alexandrescu, 1966, p. 189, nr. 304; Mozsolics, 1973, p. 130; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 59; 1978, p. 102, nr. 30; Bader, 1991, p. 168, nr. 422; Kacsó, 1995a, p. 19; 2011, p. 328; 2012, p. 185; 2015b, p. 266.

Gorinčovo (ung. Herincse)

Descoperire izolată.

Topor cu disc și spin de tip B₄, varianta Uioara, lung. 23 cm.

Lit.: Кобаль, 2007, p. 338-339, nr. 3, fig. 4; Kacsó, 2015b, p. 266.

Ieud (ung. Jód)

Depozit de bronzuri.

Descoperit în 1867, în punctul *La Runchi*. Era format din șase topoare cu disc și spin, depuse într-un vas de lut. Locul de descoperire se afla în vecinătatea unui izvor cu hydrotion, unde se găseau una lângă alta, pe panta unei ridicături de pământ, șase surpături, considerate de J. Mihályi ca provenite de la ocne de sare foarte vechi. Din cele șase topoare două s-au pierdut, iar patru au ajuns în colecția Mihályi, unde s-au amestecat cu alte piese. Identificarea lor s-a realizat pe baza unei informații a lui M. Rusu, care a remarcat pe unul din topoarele colecției eticheta „4 Jood” („4 Ieud”). La acest topor au fost adăugate alte trei, cu o patină identică. Potrivit unei alte informații, inițial în colecția Mihályi nu au fost decât trei topoare, două au ajuns în colecția unei asociații culturale românești, iar unul s-a pierdut.

1-4. Topoare cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, unul cu lama ușor îndoită, lung. 22,3 cm, 23,6 cm, 23,6 cm, 23,5 cm. 5-6. Topoare cu disc și spin, pierdute.

Depozitul se păstrează la MJIAM (nr. inv. 209-211, 213) (pl. 2/3; 3).

Lit.: Rómer, 1868, p. 189, nr. 1020; ***, 1876, p. 294; Gerlóczy, Dulácska, 1878, p. 165; Gooss, 1877a, p. 474, 517; Mihályi, 1878, p. 16; 1900, p. 618-619, nota 2; Roska, 1942, p. 114, nr. 13; Rusu, 1963, p. 206, nr. 35; Vulpe, 1970, p. 84-85, nr. 419-420, 422-423, pl. 30/419-420; Mozsolics, 1973, p. 144; Petrescu-Dîmbovița, 1976, p. 490, nr. 40; Kacsó, 1977a, p. 132, 140-141, fig. 1/1-4; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 61, pl. 50/11; 1978, p. 103, nr. 39, pl. 35C; Kroeger-Michel, 1983, p. 198, lista 10b, D-603, D-604, 200, lista 12, D-804, DDE-814; Hansen, 1994, p. 584, nr. 185; Kacsó, 1995a,

p. 13-14; 1995b, p. 136, lista 1, nr. 8; Vachta, 2008, p. 120, lista V. 1. 2, nr. 6; Kacsó, 2009a, p. 348, 357; 2009b, Anexa 1, nr. 15; 2011, p. 342-343; Țârlea, 2012, nr. 626; Soroceanu, 2012b, p. 239; Kacsó, 2015c, p. 59.

Kalyny (rom. Călineștii de Jos, ung. Alsókálfalva)

Depozit de bronzuri.

Descoperit în 1932. Dintre cele trei topoare, în greutate totală de 1,35 kg, se mai păstrează două. Pe baza unei fotografii de arhivă, s-a putut stabili apartenența tipologică și a celei de a treia piese.

1. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, lung. 22,5 cm. 2. Topor cu disc și spin de același tip și aceeași variantă. 3. Topor cu disc și spin de tip B₄, varianta Rohod, rupt în două imediat sub disc, lung. 25,1 cm.

Cele trei piese s-au aflat, din 1934, la Muzeul Lehoczky din Mukačevo, dintre acestea două se păstrează la Zakarpats'kij Kraežvcij Muzej, Ujgorod (în continuare ZKMU) (nr. inv. B₃-48/1-2) (pl. 14/1-2).

Lit.: Bernjakovič, 1960, p. 355, nr. 33; Kacsó, 1995a, p. 14, fig. 3/3-4 (informații suplimentare J. Kobal'); Kobal', 2000, p. 81, nr. 51, pl. 16, B; David, 2004, p. 80, lista B, nr. 56; Przybyła, 2007, fig. 2/8-9; Vachta, 2008, p. 120, lista V. 1. 2., nr. 7; Bratu, 2009, p. 284, nr. 513 („Kaliny II”)⁷; Kacsó, 2009b, Anexa 1, nr. 17; 2012, p. 183; 2015b, p. 260.

Krajnikovo (rom. Crăiniceni, ung. Mihálka)

Depozit de bronzuri.

În jurul anului 1920, cu prilejul unor lucrări de plantații într-o grădină, a fost găsit un topor cu disc și spin, care a ajuns în colecția Potuśniak, iar în 1986 în muzeul din Ujgorod. Ulterior, în același loc a mai fost găsit un topor cu disc și spin, astăzi pierdut. Cele două piese aparțin, foarte probabil, unui depozit.

1. Topor cu disc și spin de tip B₄, varianta Rohod, partea superioară lipsă, lung. păstrată 21,2 cm. 2. Topor cu disc și spin, pierdut.

În ZKMU (nr. inv. A-767) (pl. 14/3).

Lit.: Kacsó, 1995a, p. 14, fig. 3/5 (informații J. Kobal'); 2009b, Anexa 1, nr. 22; 2012, p. 183; 2015b, p. 260.

Kriva (rom. Criva, ung. Nagykirva)

Depozit de bronzuri.

Descoperit în 1966. Locul de depunere se află pe un deal relativ înalt, la circa 150 m în stânga Tisei, în punctul *Sokoliv Kamin*. Piese se aflau într-un vas de lut ars. Inițial au fost recuperate 19 bronzuri și vasul, ulterior încă zece bronzuri. Recent a fost publicată încă o piesă din depozit.

1-4. Topoare cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț mai mult sau mai puțin finisate, tășurile deteriorate. 5-12. Topoare de același tip, varianta Kriva, nefinisate, tășurile mai mult sau mai puțin deteriorate. 13-15. Topoare de același tip, varianta Târgușor, mai mult sau mai puțin finisate, tășurile ușor deteriorate. 16-19. Topoare cu disc

⁷ Este menționat încă un depozit („Kaliny I”), care ar fi fost descoperit în această localitate. Piese enumerate provin însă din două descoperiri provenite de la Călinești (vezi Kacsó, 2023, p. 47-50).

și spin de tip B₄, varianta Rohod, mai mult sau mai puțin finisate, tășurile deteriorate, trei exemplare cu proeminente pe disc. Alte componente: obiect în formă de pâlnie, ușor curbat, cu unul dintre capete îngroșat și deschiderea oval-alungită, celălalt capăt cu patru orificii, obiect de formă aproximativ triunghiulară, pe partea mai lată cu trei „degete”, pe fața interioară două clame de fixare, apărătoare de braț întregi și fragmentare, fragment de spirală din bară cu secțiunea rotundă, vas de culoare neagră în exterior, roșiatică în interior, marginea lată și rășfrântă în exterior, gâtul înalt și tronconic, limita dintre gât și corp marcată de o nervură circulară, corpul pântecos, decorat cu nervuri oblice extinse până la nervura circulară, aici fiind terminate cu mici proeminente.

În ZKMU (nr. inv. A-468 - 487. 693 - 698, 700. 701. 704. 707).

Lit.: Пеняк, 1972; Mozsolics, 1973, p. 183; Балагури, 1975, p. 270, fig. 4; Kacsó, 1995a, p. 14; Kobal', 2000, p. 83, nr. 65, pl. 5, B-9; David, 2004, p. 80, lista B, nr. 58-59; Przybyła, 2007, fig. 5/8; Кобаль, 2007, p. 339, nr. 4/1, fig. 2/1; Vachta, 2008, p. 94-95, fig. 74, p. 122, lista V. 1. 4, nr. 11; Kacsó, 2009b, Anexa 2, nr. 8; 2012, p. 184; 2015b, p. 260; Nebelsick, 2016; 2018, p. 154; Kacsó, 2018.

Maramureș

Descoperiri izolate, fără precizarea localității de descoperire.

1. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, parțial finisat, deteriorat la tăș în momentul îndepărtării ciotului de turnare, lung. 23 cm. A fost în colecția Mihályi, în prezent la MJIAM (nr. inv. 206) (pl. 30/1).

Lit.: Kacsó, 1977a, p. 132, fig. 2/13; Kroeger-Michel, 1983, p. 198, lista 10b, D-613; Kacsó, 1995a, p. 20; 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 266.

2. Topor cu disc și spin de tip B₃, variantă intermediară între variantele Breb și Târgușor, parțial finisat, câte o nervură circulară pe brațele tubului de înmănușare, lama dispusă asimetric față de axul central, tășul deteriorat, lung. 21,5 cm. Descoperit înainte de 1892, păstrat la Református Kollégium Múzeuma, Debrecen (nr. inv. B. 1967, 8) (pl. 15/5).

Lit.: Hampel, 1892, p. 86-87; Roska, 1942, p. 171, nr. 141; Kacsó, 1995a, p. 20, fig. 13/5; 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 266.

3. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Târgușor, parțial finisat, lama ușor curbată, tășul deteriorat, lung. 23,1 cm. Descoperit înainte de 1892, păstrat la Református Kollégium Múzeuma, Debrecen (nr. inv. B. 1967. 9) (pl. 15/6).

Lit.: Hampel, 1892, p. 87; Roska, 1942, p. 171, nr. 141; Kacsó, 1995a, p. 20, fig. 13/6; 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 266.

4. Topor cu disc și spin de tip B₃, variantă singulară, finisat, discul îngust și cu spinul conic înălțat de la bordura acestuia, secțiunile barei de sub disc și a părții superioare a lamei pătrat-rotunjite, a părții inferioare a lamei hexagonală, capetele tubului de înmănușare ușor îngroșate, în mijlocul tubului, pe ambele fețe, câte o mică proeminență circulară, lung. 19,8 cm. Achiziționat de T. Lehoczky în 2-3 septembrie 1883, în prezent la ZKMU (nr. inv. B₃-43/12) (pl. 15/4).

Lit.: Lehoczky, 1892, p. 159; Kroeger-Michel, 1983, p. 197, lista 10, D-583; Kacsó, 1995a, p. 20, fig. 13/3 (secțiunea barei de sub disc desenată greșit drept circulară); Kobal', 2005, p. 248, fig. 2/4; 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 266.

5. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, finisat, tubul de înmănușare scurt, lama ușor curbată, lung. 18,3 cm. Achiziționat de T. Lehoczky în 1883, în prezent la ZKMU (nr. inv. B₃-43/1) (pl. 15/3).

Lit.: Lehoczky, 1892, p. 159; Kroeger-Michel, 1983, p. 197, lista 10, D-584; Kacsó, 1995a, p. 20, fig. 13/4; Kobal', 2005, p. 248-249, fig. 2/5; 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 266.

6. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, puternic deformat, cu o parte a tubului de înmănușare ruptă din vechime, lung. 18 cm. În MMSM (nr. inv. 4.771) (pl. 15/1).

Lit.: Kroeger-Michel, 1983, p. 196, lista 10, D-535; Kacsó, 1995a, p. 20, fig. 13/1, pl. 1/9; 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 266.

7. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, cu partea superioară ruptă recent, lung. păstrată 16,8 cm. În MMSM (nr. inv. 4.772) (pl. 15/2).

Lit.: Kroeger-Michel, 1983, p. 200, lista 12, DDE-834; Kacsó, 1995a, p. 20, fig. 13/2, pl. 1/10; 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 266.

8. Topor cu disc și spin de tip B₄. A. Vulpe încadrează piesa în varianta Șomcuta. Descoperit înainte de 1885, a fost în NHMW (colecția Spöttl). În 1991 nu am reușit să identific piesa în colecția muzeului din Viena.

Lit.: Spöttl, 1885, pl. 3/63; Nestor, 1933, nota 525k; Roska, 1942, p. 171, nr. 141; Vulpe, 1970, p. 90, nr. 488, pl. 35/488; Hansen, 1994, p. 585, nr. 217; Kacsó, 1995a, p. 20; David, 2004, p. 78, lista A, nr. 8; Kacsó, 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 266, 268.

9). Topor cu disc și spin de tip B₄, varianta Șomcuta, a fost în MJIAM, în prezent neidentificabil.

Lit.: Vulpe, 1970, p. 90, nr. 487, pl. 35/487; Hansen, 1994, p. 85, nr. 216; Kacsó, 1995a, p. 20; 1999b, p. 69; David, 2004, p. 78, lista A, nr. 7; 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 268.

10). Topor cu disc și spin de tip B₄, varianta Rohod, a fost în MJIAM, în prezent neidentificabil.

Lit.: Vulpe, 1970, p. 93, nr. 514, pl. 37/514; Hansen, 1994, p. 585, nr. 215; Kacsó, 1995a, p. 20; David, 2004, p. 80, lista B, nr. 36; Kacsó, 2011, p. 388, 390; 2012, p. 185; 2015b, p. 268.

11-12). Topoare (cu disc și spin ?). Au fost în proprietatea lui Fl. Rómer.

Lit.: *Catalogue spécial*, 1867, 37, nr. 212-213.

Neresnycja (rom. Nereșnița, ung. Nyéresháza)

Depozit de bronzuri.

Potrivit datelor comunicate de către J. Mihályi, într-o salină din apropierea localității au fost descoperite, în 1843, două topoare cu disc și spin, lung. 26 cm fiecare, două celuri, șapte verigi (brățări ?), dintre care unele ornamentate, precum și o spirală. J. Mihályi precizează că cele două topoare au ajuns în colecția Liceului reformat din Sighetu Marmăției, fapt confirmat de inventarul pieselor prezentate în expoziția de la 1876 din același oraș, publicat chiar de două surse. J. Hampel descrie doar unul dintre aceste topoare, afirmând că a fost descoperit în 1844. Potrivit acestei descrieri, toporul avea

spinul bine dezvoltat, lama puternic lătită înspre tăiș, fiind prevăzut pe canturi cu nervuri ce se întâlnesc pe tubul de înmănușare, tăișul neregulat și cu resturile ciotului de turnare în mijloc, tubul de înmănușare cu capetele ușor îngroșate și cu vizibile cusături de turnare. Pe baza acestei descrieri, similare celei furnizate de J. Mihályi, este destul de probabil că topoarele au aparținut tipului B₄, varianta Rohod. Informația lui J. Hampel a fost preluată de J. Pasternak și K. Bernjakovič. Soarta pieselor este necunoscută.

Fără a cita vreo sursă de informare, Ed. Preisig vorbește de numeroase piese de bronz găsite în Königstal (Királyvölgy/Valea Regelui), din apropiere de Neresnycja. În prezent nu se mai poate stabili dacă este vorba de piesele depozitului descris de J. Mihályi sau de un alt lot de descoperiri.

Lit.: ***, 1844, p. 70⁸; Rómer, 1866, p. 120; ***, 1876, p. 294; Preisig, 1877, p. 302; Gerlóczy, Dulácska, 1878, p. 164; Hampel, 1880, p. 33; Torma, 1880, p. 116, nr. 46; Mihályi, 1878, p. 13, 16, 19, 22; Hampel, 1892, p. 4; Pasternak, 1928, p. 169, nr. 29; Roska, 1942, p. 20, nr. 65 („Alsóeznice” [Năsnița de Jos])⁹; Bernjakovič, 1960, p. 369, nr. 154; Kacsó, 1995a, p. 16; Kobal', 2000, p. 90, nr. 934¹⁰; Kacsó, 2009a, p. 348; 2012a, p. 184; 2013a, p. 227; 2015b, p. 261.

Descoperire izolată.

Potrivit lui S. I. Penjak, în muzeul din Užgorod se păstrează un topor cu disc și spin (nr. inv. B₃-481), ce provine din această localitate. J. Kobal' afirmă însă că amintitul muzeu nu a deținut niciodată o astfel de piesă descoperită la Neresnycja.

Lit.: Пеняк, 1972, p. 112; Kacsó, 1995a, p. 21; Kobal', 2000, p. 90, nr. 93.

Rozavlea (ung. Rozália)

Depozit de bronzuri.

Depozitul III a fost descoperit în 1971, la aproximativ 2 km nord-est de localitate, pe dealul *Butan*, la poalele căruia curge un mic pârau, *Valea Spinului*, ce se varsă în Iza. Primele piese au fost găsite la suprafață, pe panta sudică a dealului, celelalte la mică adâncime în pământ. De la locul de descoperire au mai fost adunate fragmente ceramice de la două vase, precum și un mic obiect de fier. Apartenența acestuia din urmă la depozit este nesigură.

1. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, cu partea superioară ruptă, lipsesc părți din tubul de înmănușare, tăișul deteriorat, lung. păstrată 18 cm. 2. Disc de la un topor cu disc și spin de tip B₃, probabil varianta Dobrocina, lung. păstrată 3,5 cm. 3. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, nefinisat, tăișul deteriorat, probabil în momentul îndepărtării ciotului de turnare, lung. 22,6 cm. Alte componente: topor cu gaură de înmănușare transversală de tip Ungureni (Șanț)-Dragomirești, varianta Dragomirești, două pumnale cu limbă la mâner de tip Rozavlea, celturi zvelte, secțiunea corpului ovală, sub bordura ușor îngroșată a găurii de înmănușare cinci nervuri, lama lărgită înspre tăiș, începutul lărgirii fiind marcat, pe ambele fețe late, de câte două mici praguri laterale,

⁸ Sunt menționate două piese „de cupru” găsite, în 1843, în hotarul localității.

⁹ Este menționat un singur topor cu disc și spin din colecția Liceului reformat din Sighetu Marmăției.

¹⁰ Trimiterile la lucrările lui J. Hampel sunt greșite. Afirmatia lui J. Kobal' că Mihályi ar fi predat Liceului reformat din Sighetu Marmăției două topoare nu este susținută de nicio informație din literatura mai veche.

celturi cu gura concavă, secțiunea corpului rectangulară, topor cu aripioare mediane de tip Uriu, seceră cu limbă la mâner, brătară deschisă, secțiunea rotundă, unul dintre capete deteriorat, neornamentată, fragmente de turte, fragment de limbă la mâner de la un cuțit de fier cu un buton terminal de bronz, fragmente dintr-un vas de lut cu pereți subțiri, de culoare neagră în exterior, cafenie în interior, pasta cu pietricele și nisip, arderea foarte bună, gâtul înalt, prevăzut în partea inferioară cu o șanțuire circulară, corpul bombat, decorat cu nervuri oblice; lipsesc resturi din margine și fund, fragmente atipice de vas de lut. În colecția MJIAM (nr. inv. 689-696, 710-716, 864-877, 19000) (pl. 16-19).

Lit.: Kacsó, 1972, p. 188-189; Rusu, 1972b, p. 16; 1974, p. 351; László, 1975, p. 21, nr. 13; Kacsó, Mitrea, 1976; László, 1977, p. 56, nr. 14; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 67-68, pl. 62/5-14; Pleiner, 1981, p. 116; Kroeger-Michel, 1983, p. 200, lista 12, D-809, 202, lista 13, DEE-923; Stoia, 1986, p. 7; Boroffka, 1987, p. 55, 70, nr. 23, fig. 6/2-11; Stoia, 1989, p. 48; Taylor, 1989, p. 69-70, 77, 79, fig. 8/3; Wanzek, 1989, p. 80; Boroffka, 1991, p. 11, nr. 30, fig. 7/1-10; Hansen, 1994, p. 588-589, nr. 312; Kacsó, 1995a, p. 16, fig. 6-9, pl. 6; Petrescu-Dîmbovița, 1998, p. 73, pl. 58/699; Pleiner, 2000, p. 23; Wanzek, 2002, cat. nr. 65; Kacsó, 2009a, 351, 357, fig. 11-14; Teržan, 2010, p. 209, nr. 14; Dietrich, 2010, p. 128, fig. 3/14-21; Popa, 2010, p. 332, 335, 337; Kacsó, 2011, p. 455-457; 2012, p. 184; Dietrich, 2012, p. 221-222, pl. 4/6-8; Țârlea, 2012, nr. 1.055; David, 2013, p. 107, 124, nr. 83; Kacsó, 2013a, p. 228-229, 232, fig. 4/1-3; Jahn, 2013, p. 377-378, nr. 120; 2015b, p. 261; Pare, 2017, p. 56, fig. 17/2; Dietrich, 2021, p. 198-199, nr. 24-31, pl. 6/24; 7/25-26; 8/27-28; 9/29-30; 10/31.

Sarasău (ung. Szarvasszó)

Depozit de bronzuri.

Depozitul III, format din topoare cu disc și spin, a ieșit la iveală în timpul arăturilor cu tractorul, în 1961, pe terasa superioară stângă a Tisei, la circa 300 m nord de șoseaua națională Sighetu Marmăției-Satu Mare (km 5-6), în vecinătatea drumului de care, zis *Răstoace*, în punctul *Coceniștea*, pe atunci proprietatea G.A.S. Sighetu Marmăției. Piese au fost recuperate de la descoperitori în mai multe rânduri de către Fr. Nistor. Ulterior, în apropiere de acest punct, în locurile numite *Pe Zănoage*, *Pe Țărmure*, respectiv în vecinătatea imediată a cimitirului de lângă calea ferată, au mai fost descoperite trei topoare, care au fost depuse la școala din localitate. Deși acestea din urmă au fost salvate din locuri diferite de punctul *Coceniștea*, pare destul de probabil că ele aparțin depozitului descoperit în 1961. Pentru această probabilitate pledează mai ales patina lor, identică cu a celorlalte piese, anii când au fost identificate artefactele, 1969, 1971, respectiv o dată neprecizată după 1961, date apropiate de anii de achiziționare a pieselor depozitului, precum și vecinătatea locurilor lor de apariție. Mai târziu, la aceeași școală au mai ajuns două topoare, despre care lipsesc orice fel de informații cu privire la condițiile și anul lor de descoperire, dar care, judecând după patina lor, s-ar putea să provină din același depozit. Desigur, nu poate fi exclusă nici posibilitatea ca cele cinci topoare să reprezinte depuneri izolate în apropierea locului de depunere a unui depozit format din aceeași categorie de obiect.

1. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, nefinisat, lama deplasată față de axul central, puternic deteriorat la tubul de înmănușare, o parte a discului și vârful

spinului rupte, tăişul deteriorat, lung. 23,4 cm. 2. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, spinul ușor deteriorat, discul asimetric față de axul central și cu un defect de turnare, lung. 22 cm. 3. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat complet, vârful spinului rupt din vechime, defect de turnare pe disc, pe tăiş un rest de ciot de turnare, lung. 21 cm. 4. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, partea cu disc și spin ruptă recent, defecte de turnare pe tubul de înmănușare, tăişul ușor îndoit prin batere cu ciocanul, lung. păstrată 16,1 cm. 5. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, deteriorat la disc și la tăiş, acesta din urmă și cu un rest de la ciotul de turnare. 6. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, cu un rest al ciotului de turnare pe tăiş, lung. 23,4 cm. 7. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, partea cu disc și spin și o porțiune din tăiş rupte din vechime, rest al ciotului de turnare pe tăiş, lung. păstrată 20,6 cm. 8. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, discul puternic îndoit, ciotul de turnare neglijent îndepărtat, producând deteriorarea tăişului, lung. 22,7 cm. 9. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, lama ruptă din vechime aproape de tubul de înmănușare, lung. păstrată 12,7 m. 10. Topor de același tip, varianta Breb, finisat, fiind totuși vizibile cusăturile de turnare pe lamă, tubul de înmănușare și bara de sub disc, lama ușor îndoită, tăişul ascuțit, aici fiind prezent un rest al ciotului de turnare, lung. 22,9 cm. 11. Topor de același tip, varianta Cehăluț, nefinisat, vârful spinului rupt recent, discul puternic deteriorat din vechime, lama ușor îndoită, tăişul neascuțit și cu un rest al ciotului de turnare, lung. 24,4 cm. 12. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, o parte a discului, vârful spinului și o parte a tăişului rupte din vechime, cealaltă parte a tăişului ruptă recent, defect de turnare pe lamă, lung. 24,4 cm. 13. Topor cu disc și spin de tip B4, varianta Sarasău, nefinisat, restul ciotului de turnare vizibil pe tăişul neascuțit, o scurtă nervură pe una dintre fețele barei de sub disc, lung. 23,1 cm. 14. Topor de același tip și aceeași variantă, parțial finisat, rupt în două din vechime imediat deasupra manșonului găurii de înmănușare, care este de asemenea rupt din vechime la unul din capete, aici fiind și deteriorat recent, restul ciotului de turnare vizibil pe tăişul neascuțit, trei nervuri pornite de la tăiş și prelungite până sub disc, lung. 21,8 cm. 15. Topor de același tip și aceeași variantă, parțial finisat, partea superioară ruptă din vechime, ciotul de turnare îndepărtat neglijent, producând deteriorarea tăişului, lung. păstrată 20,3 cm.

Depozitul se păstrează la MMSM (nr. inv. 4.680-4.689; cele cinci piese transferate de la Școala din Sarasău nu sunt încă inventariate) (pl. 20-24).

Lit.: Rusu, 1963, p. 206, nr. 63; Nistor, Vulpe, 1969, p. 182, fig. 1B; 2A; Vulpe, 1970, p. 85, nr. 424-429, p. 86, nr. 452, p. 91, nr. 497-499, pl. 30/424-429; 32/452; 36/497-499; 81A; Mozsolics, 1973, p. 179; Kacsó, Bura, 1974; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 68, pl. 63/1-4; 1978, p. 106, nr. 65, pl. 44D; Morintz, 1978, p. 172, fig. 94, nr. 63; Kroeger-Michel, 1983, p. 198, lista 10b, D-607, D-617, D-618, D-619, D-620, 202, lista 13, E-931, E-932, E-939, fig. 23/a, b; Schumacher-Matthäus, 1985, p. 151, 218, lista 14, nr. 19; Hansen, 1994, p. 589, nr. 329; Kacsó, 1995a, p. 16-17; 1995b, p. 134, 136, lista 1, nr. 19; Vachta, 2008, p. 120, lista V. 1. 2., nr. 16; Bratu, 2009, p. 337, nr. 988 („Sarasău II”; 13 topoare); Kacsó, 2009b, p. 60-62, pl. 5-10; 2011, p. 464-466; 2012, p. 184; Țârlea, 2012, nr. 1.076 („Sarasău II”); Kacsó, 2015b, p. 261.

Săliștea de Sus (ung. Felsőszelistye)

Depozit de bronzuri.

Dintr-o descoperire mai mare, făcută între 1920 și 1925, se păstrează într-o colecție particulară două piese:

1. Topor cu disc și spin de tip B₄, varianta Sarasău, vârful spinului și o parte a tubului de înmănușare rupte, lung. 26,8 cm. 2. Celt cu gura concavă, secțiunea ovală, lung. 11,5 cm (pl. 29/4-5).

Lit.: Nistor, Vulpe, 1969, p. 193, fig. 5; Vulpe, 1970, p. 91, pl. 36/496 („Săliște”); Mozsolics, 1973, p. 136; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 68, pl. 63/5-6 („Săliște, com. Băsești”); 1978, p. 106, nr. 66, pl. 45A („Săliște, Gem. Băsești”); Wanzek, 1989, p. 80, nr. 63 („Săliște”); Hansen, 1994, p. 589, nr. 326 („Săliște”); Kacsó, 1995a, p. 17; Bratu, 2009, p. 339, nr. 1.005 („Săliște, Băsești”); Kacsó, 2011, p. 481; 2012, p. 184; 2015b, p. 262; Dietrich, 2021, p. 260, nr. 250, pl. 58/250.

Descoperire izolată.

Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, cu urme (recente ?) de lovituri cu ciocanul în partea inferioară a lamei și cu semne vădite de contact cu focul, lung. 22,7 cm. Descoperit în 1988, în punctul *Ideaba Hotarului*, nu departe de fântâna cu apă sărată din locul numit *Ocna*, aflat la circa 2,5 km vest de localitate, pe malul stâng al văii *Calea Slatinei*, în apropiere de Dealul Osoi¹¹. În colecția MJIAM (nr. inv. 20.161) (pl. 29/3).

Lit.: Kacsó, 1995a, p. 22, fig. 10/5; 2011, p. 481; 2012, p. 184; 2015b, p. 268.

Sârbi (ung. Szerfalva)

Depozite de bronzuri.

Depozitul I, format dintr-un celt și un topor (cu disc și spin ?), a fost descoperit în 1849, în punctul de hotar *Valea Popii*. Toporul s-a aflat în colecția Mihályi.

Lit.: Rómer, 1868, p. 189, nr. 1021; Soroceanu, 1995, p. 32, 73; Kacsó, 2011, p. 288-289; 2012, p. 183; Dietrich, 2021, p. 733, nr. 3475.

Depozitul III a fost descoperit cu prilejul lucrărilor agricole din 1947, pe locul săteanului P. Iurca, în punctul *Pe vale*, pe malul drept al *Văii Popii*, lângă locul numit *Vârtoapele*, la adâncimea de 0,50 m, sub o grămadă de bolovani. Depozitul constă din 12 topoare (cinci întregi și șapte fragmentare).

1. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, nefinisat, tăișul deteriorat, lung. 23,3 cm. 2. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, discul și partea dinspre tăiș rupte, o spărtură pe tubul de înmănușare, lung. păstrată 18,6 cm. 3. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, rupt la tăiș, lung. păstrată 15,8 cm. 4. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, tăișul deteriorat prin îndepărtarea ciotului de turnare, lung. 24,7 cm. 5. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, tăișul deteriorat prin îndepărtarea ciotului de turnare, o mică spărtură (defect de turnare ?) pe lamă, lung. 22,9 cm. 6. Topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, tăișul deteriorat, lung. 22,4 cm. 7. Partea superioară a unui topor de același tip și aceeași variantă, nefinisat, cu lama ușor răsucită față de poziția inițială, lung. păstrată 13,1 cm. 8. Fragment de topor

¹¹ Potrivit informațiilor primite de la localnici, aici a existat mai demult o salină. Aceste informații sunt confirmate de cercetările geofizice efectuate recent de către M. Ilieș.

de același tip și aceeași variantă, se păstrează tubul de înmănușare, o parte din bara de sub disc și din lamă, lung. păstrată 9,4 cm. 9. Disc și spin de la un topor de tip B₃, probabil varianta Cehăluț, lung. păstrată 3,1 cm. 10. Partea superioară a unui topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, nefinisat, în zona spărturii se observă în lamă o cavitate, lung. păstrată 17,2 cm. 11. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Breb, discul deformat, partea superioară a spinului și partea dinspre tăiș rupte, lung. păstrată 20,1 cm. 12. Topor cu disc și spin de tip B₄, varianta Sarasău, nefinisat, cu câte un inel reliefat pe cele două brațe ale tubului de înmănușare, lama deplasată față de axul central, tăișul deteriorat, lung. 23,6 cm.

Pieseile au fost achiziționate în 1954 de Fr. Nistor. În colecția MMSM (nr. inv. 4690-4701) (pl. 25-27).

Lit.: Rusu, 1963, p. 206, nr. 66; Nistor, Vulpe, 1969, p. 182, fig. 2B; 3A; Vulpe, 1970, p. 84, nr. 403-412, p. 86, nr. 454, p. 91, nr. 505, pl. 29/403-412; 32/454; 36/505; Mozsolics, 1973, p. 180; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 69, pl. 64/7-11 („Sîrbi, com. Fărcașa”); 1978, p. 106, nr. 70, pl. 46B („Sîrbi, Gem. Fărcașa”); Kroeger-Michel, 1983, p. 194, lista 7b, DEE-236, 198, lista 10b, D-606, D-621, D-622, D-623, D-624, D-625, 200, D-803, DDE-832, fig. 197/a, b; Hansen, 1994, p. 590, nr. 362; Soroceanu, 1995, p. 32, 35, nota 95, 73; Kacsó, 1995a, p. 17; 1995b, p. 134, 136, lista 1, nr. 21 („Sîrbi II”); Vachta, 2008, p. 120, lista V. 1. 2, nr. 21; Bratu, 2009, p. 337, nr. 990 („Sârbi, *Pe vale Fărcașa*”); Kacsó, 2009b, Anexa 1, nr. 38; 2011, p. 288-289; 2012, p. 183; Țârlea, 2012, nr. 1187 („Sârbi, comuna Fărcașa”); Kacsó, 2015b, p. 262.

Sighetu Marmăției (ung. Marámarossziget)

Pe teritoriul localității au ieșit la iveală mai multe depozite de bronzuri. Ele nu au fost numerotate, conform uzanței, în ordinea apariției lor, pentru evitarea unor posibile confuzii viitoare, păstrez totuși numerotarea deja folosită în literatură, la care adaug noile identificări (depozite nou descoperite sau depozite mai vechi, nerepertoriare de alți autori).

Depozitul I a fost descoperit în vara anului 1943 (după alte surse 1941), de M. Lucineț, la aproximativ 300 m sud-vest de bifurcația *Văii Blidarului*, mic afluent dinspre stânga a Izei, pe mijlocul unuiia dintre drumurile din pădurea de fag pe care aceasta o străbate. Pieseile de bronz se aflau la mică adâncime în pământ, într-un vas mare de lut ars, care s-a spart la descoperire, fragmentele sale nefiind salvate. Depozitul a fost recuperat de la descoperitor de către Francisc Nistor.

Fragment din zona tubului de înmănușare de la un topor cu disc și spin parțial topit, greutate 119,5 g. Alte componente: pumnal fragmentar cu limbă la mâner cu marginile ridicate și două găuri de nit, garda trapezoidală cu marginile ridicate și cu nervură mediană ce se prelungește pe lamă, două găuri de nit, într-una fiind păstrat cuiul de nit, tăișurile bătute cu ciocanul, deteriorate, vârful rupt, fragment de lamă de spadă, la unul dintre capete tăișurile lățite prin ciocănire, decorat cu linii incizate paralele duble, celt cu gura concavă, secțiunea corpului hexagonală, manșonul găurii de înmănușare puternic deteriorat (turnare defectuoasă ?), tortița turnată doar parțial, celt cu gura concavă, secțiunea corpului ovală, spărturi în zona manșonului găurii de înmănușare, tortița ruptă, celt de tip transilvănean, lipsește partea inferioară, celt de tip transilvănean, lipsește partea superioară, celt cu manșonul drept și îngroșat, sub manșon, pe ambele laturi înguste, câte o perforație, decorat cu motive unghiulare în relief (lipsește), celt de același timp cu decor

asemănător, lipsește partea inferioară, topor cu aripioare mediane de tip Sighet, două seceri cu buton, una, cu vârful rupt, decorată cu o nervură paralelă cu bordura îngroșată, 14 seceri cu limbă la mâner, cele mai multe fragmentare (una pierdută), decorate cu nervuri pe limbă și lamă, ciot de turnare, fragment de bulgăre de bronz în care se distinge marginea unui celt de tip transilvănean, 21 turte fragmentare.

În MMSM (nr. inv. 4.728-4.753).

Lit.: Rusu, 1963, p. 208, nr. 55; Alexandrescu, 1966, p. 187, nr. 270, pl. 15/13; Nistor, Vulpe, 1969, p. 183, fig. 3B; 4A; Vulpe, 1970, p. 95, pl. 40/562; Rusu, 1972b, p. 525-526, nr. 64; Vulpe, 1975, p. 76, pl. 42/451; 61B; 62; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 106-107, pl. 185/10-18; 186/1-10; 1978, p. 127, nr. 172, pl. 134B¹²; Mozsolics, 1985, p. 34; Wanzek, 1989, p. 75, 80, 221, 231; Bader, 1991, p. 76, nr. 63, pl. 11/63; Hansen, 1994, p. 590, nr. 344; Kacsó, 1995a, p. 10, pl. 8A; 2009a, p. 351, 357, fig. 15-20; Bratu, 2009, p. 341, nr. 1.025; Kacsó 2011a, p. 496-498; 2012a, p. 177, 182, 184; Țârlea, 2012, nr. 1.216; Kacsó, 2013a, p. 228-232, fig. 4/5-8; 6; 2014, p. 148, 154, 160, fig. 7/6; 9/12; 2015c, p. 59, 64-65; 2016, p. 85-87, pl. 7-13A; Pavlin, Jašarević, 2016, p. 46, lista 11 (RO 01); Tarbay, 2017, p. 80, 95, lista 4.2, nr. 16; 2019, p. 310, lista 2, nr. 109; Dietrich, 2021, p. 260, nr. 251, p. 295, nr. 428, p. 374, nr. 0890, p. 375, nr. 0900, p. 444, nr. 1360, p. 543, nr. 1933, p. 590, nr. 2215, pl. 64/251; 100/428; 207/890; 211/900; 429/1933; 518/2215.

Depozitul IV a ieșit la iveală în vara anului 1985, în zona nord-vestică a *Dealului Solovan*, în imediata apropiere a punctului de unde izvorăște pârâul Spicul, aproximativ la cota 615 m. Bronzurile au fost găsite la foarte mică adâncime în pământ, nefiind semnalată prezența vreunui vas de lut. Gh. Todinca, de la muzeul din Sighetu Marmăției, a executat la fața locului o săpătură de control. Cu acest prilej nu s-au descoperit noi piese, dar s-a stabilit totuși că depunerea a avut loc în afara vreunei așezări.

1-3. Topoare cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț, unul rupt în trei bucăți din vechime și cu o parte a tubului de înmănușare lipsă, lung. 23 cm, 23 cm, 19,9 cm. Altă componentă: fragment de seceră, probabil de tipul cu cârlig.

În MMSM (nr. inv. 16.202-16.205) (pl. 28).

Lit.: Kacsó, 1995a, p. 5-6, fig. 1/1-4; Soroceanu, 1995, p. 31, 72; Kacsó, 2009b, Anexa 2, nr. 14; 2011, p. 497-499; 2012, p. 184; Țârlea, 2012, nr. 1218; Soroceanu, 2012b, p. 239; Kacsó, 2013a, p. 226; 2014, p. 148; 2015b, p. 262; 2015c, p. 59; 2016, p. 87, pl. 15-16.

Depozitul V, cu localizarea totuși incertă, a fost achiziționat de către T. Lehoczky la Sighetu Marmăției, în ziua de 15 februarie 1896.

¹² În aceeași lucrare, la p. 14-15, nr. 70-71, M. Petrescu-Dîmbovița menționează două seceri cu buton, iar la p. 29, nr. 672-677, la p. 31, nr. 712, la p. 32, nr. 763, la p. 43, nr. 1107, la p. 47, 1189, la p. 51, 1395 11 fragmente de seceri cu limbă la mâner fără loc de descoperire precizat, care s-ar fi aflat în colecția particulară Nistor, Sighetu Marmăției. Piese sunt ilustrate pe pl. 278/70-71; 280/672-677; 281/712; 281/763; 282/1107; 282/1189; 282/1395. În literatură nu se găsește nicio altă informație care să confirme existența unor astfel de piese în amintita colecție. Presupun doar că este vorba de secerile din depozitul I de la Sighetu Marmăției, prezentate însă prin desene inexacte. Remarc și faptul că atât în descrierea acestui depozit, cât și în ilustrația de pe pl. 134B lipsesc secerile. Această observație este făcută și de Ch. Jahn (2013a, nota 100), care vorbește, greșit, de depozitul Sighetu Marmăției II. La același autor (2013b, p. 382, nr. 146) secerile cu limbă la mâner menționate de M. Petrescu-Dîmbovița apar, la fel ca și în lucrarea cercetătorului ieșean, ca descoperite într-o localitate neprecizată din Transilvania.

1. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Târgușor, pe disc șase mici proeminente, lung. 20 cm. 2. Topor de tip Drajna, o parte a tubului de înmănușare ruptă, ceafa de formă elipsoidală, tăișul deteriorat, lung. 19,2 cm. Altă piesă: topor cu gaură de înmănușare transversală de tip Ungureni (Șanț)-Dragomirești, varianta Ungureni (Șanț), tăișul puternic deteriorat, lung. 18,1 cm.

Dintre acestea am identificat în colecția ZKMU, în decembrie 1991, doar două piese (nr. inv. B₃-123, B₃-131). Mai recent, J. Kobal' descrie și ilustrează și toporul cu disc și spin (nr. inv. B₃-125). Acesta fie a fost regăsit între timp, fie a fost reprodus după un desen mai vechi (pl. 29/1-2).

Lit.: Lehoczky, 1912, p. 32; Jankovich, 1931, pl. 6/17. 22 („Maramureș”); Nestor, 1933, p. 128 („Maramureș”); Mozsolics, 1973, p. 156 („Maramureș”); Kacsó, 1977b, p. 59, nr. 11 („Maramureș”); Kroeger-Michel, 1983, p. 203, lista 16, Dg-5 („Maramureș”); Kacsó, 1995a, p. 17, fig. 3/1-2; 2003a, lista 1, nr. 19, lista 2, nr. 23; Kobal', 2005, p. 251, fig. 2/6-8 („Maramureș”); Kacsó, 2011, p. 498-499; 2012, p. 184; Țârlea, 2012, nr. 1.219; David, 2013, p. 122, nr. 63; Kacsó, 2015b, p. 262; 2016, p. 87-88, pl. 17.

Depozitul VI, format dintr-un topor (cu disc și spin ?), un vârf de lance și cinci brățări, a fost achiziționat de Máramaros-vármegyei múzeum (Muzeul Comitatului Maramureș) din Sighetu Marmăției (nr. inv. III. 139-145) în decembrie 1902 de la M. Binder. Localizarea descoperirii este incertă. Piese nu se mai află în colecția MMSM.

Lit.: *Múzeumi évkönyv*, 1905, p. 84; Kacsó, 2011, p. 498-499; 2012, p. 177, 184; 2015b, p. 262; 2016, p. 88.

Depozitul VII, format din două topoare (cu disc și spin ?), a fost achiziționat de Máramaros-vármegyei múzeum (Muzeul Comitatului Maramureș) din Sighetu Marmăției (nr. inv. III. 532-533) în decembrie 1902 de la F. și L. Szöllösy. Localizarea descoperirii este incertă. Piese nu se mai află în colecția MMSM.

Lit.: *Múzeumi évkönyv*, 1905, p. 100; Kacsó, 2011, p. 498-499; 2012, p. 177, 184; 2015b, p. 262; 2016, p. 88.

Descoperiri izolate

Topor cu disc și spin găsit în albia râului Iza. S-a aflat în colecția MMSM, în prezent neidentificabil.

Lit.: Vulpe, 1978, p. 372; Kacsó, 2011, p. 499-500; 2012, p. 175, 185; 2014, p. 148; 2015c, p. 59; 2016, p. 88.

Topor cu disc și spin găsit în 1985 sau 1986 pe Dealul *Bortoșoi*, aflat în zona colinară de la sud de cartierul Iapa. Nu se cunoaște locul actual de păstrare a piesei. Informație Teofil Ivanciuc.

Lit.: Kacsó, 2011, p. 499-500; 2012, p. 185; 2015b, p. 268; 2016, p. 88-89.

Topor cu disc și spin, transformat în ciocan, lung. păstrată 8,5 cm. A fost achiziționat de T. Lehoczky în 1895.

Lit.: Lehoczky, 1895, p. 421, nr. 11 („Sighetu Marmăției”); Lehoczky, 1912, p. 32 („Maramureș”); Kacsó, 1995a, p. 20 („Maramureș”); Kobal', 2005, p. 250 („Maramureș”); Kacsó, 2011, p. 499-500; 2012, p. 185; 2015b, p. 268; 2016, p. 89.

Topor de luptă, probabil cu disc și spin. Donat de M. Balás la Máramaros-vármegyei múzeum (Muzeul Comitatului Maramureș) din Sighetu Marmăției în iulie 1902 (nr. inv. III. 18). Localizarea descoperirii este incertă. Piesa nu se mai află în colecția MMSM.

Lit.: *Múzeumi évkönyv*, 1905, p. 78; Kacsó, 2011, p. 499-500; 2012, p. 185; 2015b, p. 268; 2016, p. 89.

Topor de luptă, probabil cu disc și spin. Donat de E. Kárpáti la Máramaros-vármegyei múzeum (Muzeul Comitatului Maramureș) din Sighetu Marmăției în februarie 1903 (nr. inv. III. 695). Localizarea descoperirii este incertă. Piesa nu se mai află în colecția MMSM.

Lit.: *Múzeumi évkönyv*, 1905, p. 107; Kacsó, 2011, p. 499-500; 2012, p. 185; 2015b, p. 268; 2016, p. 89.

Solotvino (rom. Slatina, ung. Aknaszlatina)

Depozit de bronzuri.

Depozitul I. Descoperit la o dată neprecizată, foarte probabil după 1883 (nu este menționat în manuscrisul lui J. Mihályi). M. Roska prezintă următoarea compoziție a depozitului: șase topoare cu disc și spin întregi, zece fragmente de astfel de topoare, o daltă cu toc și două celturi, precizând că ele se aflau în colecția Mihályi. Dintre aceste piese au fost identificate cu suficientă siguranță doar fragmentele de topoare cu disc și spin (există de fapt 11 fragmente). Având în vedere patina sa, este posibil ca depozitul să-i aparțină și un fragment de topor cu gaură de înmănușare transversală.

1-6. Topoare cu disc și spin întregi (pierdute). 7. Fragment de topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, finisat, partea superioară ruptă din vechime, o porțiune din tubul de înmănușare și partea inferioară a lamei rupte recent, lung. păstrată 12,3 cm. 8. Fragment de topor de același tip și aceeași variantă, finisat, partea superioară și cea inferioară, precum și o bună parte a manșonului găurii de înmănușare rupte recent, lung. păstrată 10,5 cm. 9. Fragment de topor de același tip și aceeași variantă, finisat, partea superioară ruptă recent, cea inferioară din vechime, defect de turnare pe tubul de înmănușare, lung. păstrată 8 cm. 10. Disc și spin și bara de sub disc de la un topor de același tip și aceeași variantă, finisat, lung. păstrată 6,1 cm. 11. Fragment de topor de același tip, probabil aceeași variantă, finisat, părțile lipsă rupte recent, lung. păstrată 7,7 cm. 12. Fragment de topor de același tip, probabil aceeași variantă, finisat, partea superioară ruptă recent, tăișul neascuțit, ușor deteriorat în locul de unde a fost îndepărtat ciotul de turnare, lung. păstrată 19 cm. 13. Fragment de topor de același tip, probabil aceeași variantă, finisat, partea superioară și o porțiune din tăiș rupte recent, tăișul neascuțit, lung. păstrată 14,5 cm. 14. Fragment de lamă de topor de același tip, probabil aceeași variantă, rupt recent, lipsește o porțiune din tăișul neascuțit, un rest al ciotului de turnare, lung. păstrată 9,1 cm. 15. Disc și o parte din spin de la un topor de la același tip, varianta Dobrocina, o parte a discului și spinului rupte recent, se păstrează o mică porțiune din bara de sub disc. 16. Disc și spin și o mică porțiune din bara de sub disc, rupte recent de la un topor de același tip, varianta Cehăluț. 17. Porțiune ruptă recent de la tubul de înmănușare a unui topor de același tip. Alte componente: fragment de topor cu gaură de înmănușare transversală de tip Ungureni (Șanț)-Dragomirești, probabil varianta

Dragomirești, lama cu secțiunea dreptunghiulară, tăișul neascuțit și ușor deteriorat, daltă cu toc (pierdută), două celturi, dintre care unul cu gura concavă, deteriorat la tortiță (pierdute).

A fost în colecția Mihályi, în prezent la MJIAM (nr. inv. 215-226) (pl. 30/2-6; 31).

Lit.: Roska, 1928, p. 247; 1942, p. 12, nr. 13; Junghans *et alii*, 1968, p. 256-257, nr. 9.116 („localitate de descoperire neprecizată”); Vulpe, 1970, p. 65, nr. 282 („jud. Maramureș”), p. 81, nr. 249-354, 356-358¹³, p. 84, nr. 385, pl. 18, p. 282; pl. 25/349-354, 356-358; 27/385; Rusu, 1972b, p. 208, nr. 77; Mozsolics, 1973, p. 117¹⁴; Kacsó, 1977a, p. 132, fig. 2/1-12; Kroeger-Michel, 1983, p. 199; Hansen, 1994, p. 585, nr. 214 („Maramureș”); Kacsó, 1995a, p. 17-18; Kobal’, 2000, p. 95, nr. 126, pl. 16/A¹⁵; Kacsó, 2009a, p. 346; 2009b, Anexa 2, nr. 15; Bratu, 2009, p. 344, nr. 1.053; 2012a, p. 184; 2015b, p. 265.

Șieu (ung. Sajó)

Depozit de bronzuri.

Depozitul I a ieșit la iveală în 1913. S-a apreciat că în componența sa au existat piese în greutate de circa 100 kg, din care au fost salvate șase piese.

1. Topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, lung. 19 (?) cm. 2. Topor cu disc și spin de tip B₄, varianta Rohod, lung. 26 (?) cm. Alte componente: vârf de lance cu vârful și părți din tăiș rupte, tubul de înmănușare prelungit până la vârf și marcat de trei nervuri, două laterale și una mediană, brățări deschise, secțiunea rotundă, ornamentate cu creștături, brățară asemănătoare, cu capetele mult îndepărtate, ornamentată cu grupuri de creștături ce alternează cu spații nedecorate. Depozitului i-au mai aparținut, se pare, brățări de aur, „peceți” (?), eventual și seceri (ultimele nu sunt menționate în primele informații despre descoperire).

Piesele se aflau, în 1939, în colecția Dr. T. Kiss din Sighetu Marmăției. Soarta lor ulterioară nu este cunoscută (pl. 32).

Lit.: Ilea, 1939, p. 59; Popescu, 1941; Roska, 1942, p. 240, nr. 3; Rusu, 1963, p. 206, nr. 70; von Brunn, 1968, p. 290; Hänsel, 1968, p. 192, lista 52, nr. 12, p. 193, lista 53, nr. 10; Vulpe, 1970, p. 81, nr. 359, p. 93, nr. 532, pl. 25/359; 39/532; 81B; Rusu, 1972b, p. 528, nr. 67; Mozsolics, 1973, p. 173-174; Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 70, pl. 65/11-16; 1978, 107, nr. 75, pl. 48B; Morintz 1978, p. 172, fig. 94, nr. 70; Kroeger-Michel, 1983, p. 199, lista 11, D-720; Hansen, 1994, p. 590, nr. 343; Kacsó, 1995a, p. 18; Petrescu-Dîmbovița, 1998, p. 50, 73, pl. 37/367, 368; 59/710; David, 2004, p. 79, lista B, nr. 48; Bratu, 2009, p. 352, nr. 1129; Kacsó, 2011, p. 458-459; 2012, p. 185; Țârlea, 2012, nr. 1.292; Kacsó, 2015b, p. 265; Leshtakov, 2015, p. 200, pl. 32/1; Tarbay, 2015, p. 334, lista 2, nr. 37.

*

Dintre topoarele cu disc descoperite în Maramureș, cel mai timpuriu este exemplarul din depozitul de la Săpânța, care aparține tipului A₂ (Vulpe, 1970, p. 67-70), ce corespunde subvariantei A 2 (Nestor, 1938, p. 183). Confectionată încă în prima parte a Bronzului mijlociu, piesa de la Săpânța a fost depusă de abia într-o etapă ulterioară, și anume în a doua jumătate a Bronzului mijlociu din Transilvania, sincronă cu faza Reinecke

¹³ Nr. 355 nu aparține acestui lot.

¹⁴ În loc de daltă cu toc este menționat un celt.

¹⁵ Trimiterile la lucrările lui Hampel sunt greșite.

(modificat) B₁ din Europa Centrală. Dovadă în acest sens sunt celelalte componente ale depozitului, care indică apartenența acestuia la tipul de depozite Koszider.

Următoarea etapă de folosire și depunere a topoarelor cu disc din Maramureș este reprezentată de topoarele de tip B₁. Ele se găsesc în compoziția depozitului IV de la Câmpulung la Tisa, precum și ca descoperiri izolate la Sighetu Marmăției.

Deși menționat încă în secolul XIX, depozitul de la Câmpulung la Tisa a putut fi introdus de abia recent în repertoriul descoperirilor Bronzului mijlociu din Transilvania de Nord, chiar pe baza informațiilor regăsite din vechea literatură (Kacsó, 2013, p. 146-147, 151-152). Potrivit lui G. de Mortillet, în localitatea din Maramureș au fost descoperite, printre altele, „două topoare din bronz, cu tub transversal de înmănușare, ce poartă toate cusăturile de turnare – mari și numeroase, care dovedesc că turnarea nu se făcea cu foarte mare îndemânare. Capul toporului este alcătuit dintr-un disc ușor conic în mijloc, decorat cu o cruce ale cărei brațe se compun din două perle”¹⁶. Având în vedere descrierea inițială, am conchis că aceste piese au făcut parte, foarte probabil, din categoria topoarelor cu disc de tip B₁, eventual varianta Ighiel, iar depozitul căruia i-au aparținut poate fi încadrat tot în tipul Koszider (Kacsó, 2013, p. 147).

Dintre descoperirile izolate de topoare de tip B₁ de la Sighetu Marmăției, remarcabil este exemplarul ieșit la iveală cu prilejul construirii blocului de locuințe din centrul orașului, acesta având partea cu disc și bara de sub acesta intenționat îndepărtate. Retezarea părții superioare a topoarelor sau a spinului acestora este un obicei destul de frecvent mai ales în Bronzul târziu (Kacsó, 2015d, p. 546 cu numeroase exemple), care se adaugă altor tipuri de deformări intenționate ale topoarelor, al căror scop, ca și în cazul altor categorii de bronzuri, era privarea artefactului de funcția sa cotidiană sau simbolică și împiedicarea utilizării sale în viitor (Rezi, 2011). Chiar dacă ne lipsesc orice fel de informații cu privire la condițiile de descoperire ale toporului de la Sighetu Marmăției în discuție, este de presupus, având în vedere starea sa de păstrare, că acesta reprezintă un depozit de o singură piesă, respectiv o depunere intenționată, care a avut loc, probabil, în afara unei așezări contemporane.

O nouă etapă de utilizare a topoarelor cu disc în Maramureș aparține deja Bronzului târziu, atunci când apar și aici, ca și în alte teritorii ale ariei lor de răspândire, tipurile B₃ și B₄. Începând chiar cu faza timpurie a acestei perioade, în regiunea Tisei superioare, dar și în întreaga jumătate a Bazinului Carpatic activitatea metalurgică a cunoscut o dezvoltare accentuată, au fost identificate noi metode de extragere și prelucrare a bogățiilor subsolului, precum și de confecționare a produselor finite. Au avut loc și schimbări importante în ansamblul de credințe ale comunităților, în reprezentările și ceremoniile lor religioase. În cadrul acestor ceremonii au fost depuse în pământ sau în ape, fără intenția recuperării lor, un număr crescut de piese de metal. Pare destul de probabil că acum a început exploatarea intensificată a resurselor de minereuri neferoase și de sare ale Maramureșului.

I. Nestor a datat variantele topoarelor de tip B₃ în Bronzul târziu (1938, p. 192), iar de A. Vulpe în aceeași perioadă, dar și la începuturile Hallstattului timpuriu, stabilind următoarea evoluție probabilă a variantelor: Lăpuș-Dobrocina-Cehăluț-Breb-Târgușor (Vulpe, 1970, p. 88-89). Variantele tipului B₄, întâlnite de multe ori în asociere cu topoarele

¹⁶ „Deux marteau-haches en bronze, avec large douille transversale, portant toutes les bavures du moule; bavures larges et abondantes qui prouvent que le moulage ne se finissait pas très-habilement. La tête du marteau est formée un peu conique au centre, orné d'une croix dont chaque bras se compose de deux perles” (Mortillet, 1867, p. 256).

de tip B₃, au fost încadrate de același autor de asemenea în Bronzul târziu și la începuturile Hallstattului timpuriu, ele fiind împărțite în două grupuri tipologice: primul grup (variantele Șomcuta și Sarasău, care ar putea fi numite și de tranziție) s-a dezvoltat din formele B₃, iar cel de al doilea (variantele Rohod și Uioara) a cuprins formele mai evolute, caracteristice pentru o fază mai târzie (Vulpe, 1970, p. 96-98).

Cu excepția topoarelor cu secțiunile pătrate ale barei de sub disc și a lamei (varianta Lăpuș), toate celelalte variante ale topoarelor de tip B₃ și B₄ stabilite de A. Vulpe se găsesc în descoperirile din Maramureș. Dintre topoarele de tip B₃, prezența cea mai numeroasă este cea a variantei Cehăluț (49 de exemplare; depozite - Budești 2 ex., Câmpulung la Tisa II 2 ex., Crăciunești 6 ex., Ieud 4 ex., Kalyny 2 ex., Kriva 4 ex., Rozavlea III 1 ex., Sarasău III 11 ex., Sârbi III 10 ex., Sighetu Marmației IV 3 ex., Solotvino I 2 ex.; descoperiri izolate - Maramureș 2 ex.). Relativ numeroase sunt și topoarele variantei Dobrocina (17 exemplare; depozite - Crăciunești 2 ex., Dragomirești 1 ex., Rozavlea III 2 ex., Solotvino I 9 ex., Șieu I 1 ex.; descoperiri izolate - Maramureș 2 ex.), în timp ce variantele Breb (4 exemplare; depozite - Breb 1 ex., Crăciunești 1 ex., Sarasău III 1 ex., Sârbi III 1 ex.) și Târgușor (6 exemplare; depozite - Crăciunești 1 ex., Kriva 3 ex., Sighetu Marmației V 1 ex.; descoperire izolată - Maramureș 1 ex.) apar în număr mult mai redus. Dintre topoarele de tip B₄, cea mai bine reprezentată în Maramureș este varianta Rohod (14 exemplare; depozite - Borșa 1 ex., Câmpulung la Tisa 2 ex., Kalyny 1 ex., Krajnikovo 1 ex., Kriva 4 ex., Neresnycja 2 ex., Șieu I 1 ex.; descoperiri izolate - Coștiui 1 ex., Maramureș 1 ex.). Celelalte variante ale tipului B₄ au ieșit la iveală în Maramureș doar sporadic: Șomcuta (2 exemplare; descoperiri izolate - Maramureș), Sarasău (5 exemplare; depozite - Sarasău III 3 ex., Săliștea de Sus 1 ex., Sârbi III 1 ex.), Uioara (1 ex.; descoperire izolată - Gorinčovo).

În afara variantelor topoarelor de tip B₃ stabilite încă la sfârșitul anilor 1960, în Maramureș au fost găsite și câteva piese care prezintă unele caracteristici ale acestor topoare, se deosebesc totuși prin anumite trăsături de acestea. Astfel, în depozitul de la Crăciunești se află un topor, care este considerat de A. Vulpe o formă hibridă între tipurile B₂ și B₃, pe care o numește varianta Crăciunești a tipului B₃, aceasta prezentând și elemente ce prefigurează tipul B₄ (marginile reliefate ale lamei prelungite pe tubul de înmănușare), fiind rezultatul unor influențe directe venite din Europa Centrală (Vulpe, 1974, p. 12-13, fig. 2/12). Lipsite de analogii sunt și cele opt topoare cu disc din depozitul de la Kriva, toate nefinisate, definite de J. Kopal' drept topoare de tip Kriva (Kopal', 2000, p. 36-37, pl. 5/B 2-4; 6/11-15), care au lama cu secțiunea hexagonală, bara de sub disc cu secțiunea lenticulară, iar tubul de înmănușare prevăzut cu câte două îngroșări circulare înspre capete. Alte două topoare apărute în Maramureș, fără precizarea localităților lor de descoperire, sunt diferite de topoarele de tip B₃, cu toate că prezintă anumite caracteristici ale acestora. Este vorba de un exemplar intermediar între variantele Breb și Târgușor, parțial finisat, prevăzut cu câte o nervură circulară pe brațele tubului de înmănușare, cu lama dispusă asimetric față de axul central (Kacsó, 1995a, p. 20, fig. 13/5), precum și de un exemplar cu discul îngust și cu spinul conic înălțat de la bordura acestuia, secțiunile barei de sub disc și a părții superioare a lamei pătrat-rotunjite, a părții inferioare a lamei hexagonală, capetele tubului de înmănușare ușor îngroșate, având în mijlocul tubului, pe ambele fețe, câte o mică proeminență circulară (Kacsó, 1995a, p. 20, fig. 13/3).

Dintre cele 36 sau 37 de depozite de bronzuri descoperite pe teritoriul Maramureșului ce aparțin tipului Uriu-Ópályi¹⁷, nouă sunt formate exclusiv din topoare cu disc și spin, iar în alte 13 depozite acestea se află în asociere cu alte categorii de bronzuri.

Numărul pieselor din depozitele de topoare cu disc și spin variază de la 2 (Budești, Câmpulung la Tisa I, Câmpulung la Tisa II, Krajnikovo, Sighetu Marmăției VII) la 15 (Sarasău III). În depozitele mici sunt prezente topoare ce aparțin unei singure variante, în timp ce în depozitele mai mari apar combinate diferite variante de topoare de tip B₃ și B₄. Astfel, în depozitul de la Sârbi III se găsesc, alături de 11 topoare de tip B₃ (10 exemplare varianta Cehăluț, 1 exemplar varianta Breb) și un topor de tip B₄, varianta Sarasău, iar în depozitul de la Sarasău III se află 12 topoare de tip B₃ (11 exemplare varianta Cehăluț, 1 exemplar varianta Breb) și 3 topoare de tip B₄, varianta Sarasău.

În depozitele mixte se constată de asemenea o varietate mare a numărului de topoare, de la câte un singur exemplar de tip B₃ sau B₄ în depozitele de la Borșa, Breb, Dragomirești, Săliștea de Sus, Sârbi I la 19 topoare în depozitul de la Kriva, unde sunt asociate ambele tipuri de topoare, B₃ și B₄, ale Bronzului târziu, primul fiind reprezentat de mai multe variante (Cehăluț, Kriva, Târgușor), în timp ce cel al doilea tip este confirmat doar de o singură variantă (Rohod).

În mai multe depozite de topoare, dar și în cele mixte, apar, alături de exemplare întregi sau aproape întregi, piese fragmentare. Astfel, spre exemplu în depozitele de la Sarasău III se află 11 topoare cu disc și spin întregi și 4 fragmentare, iar în cel de la Sârbi III 5 topoare cu disc și spin întregi și 7 fragmentare, în depozitul mixt de la Crăciunești 9 topoare cu disc și spin întregi și 3 fragmentare, în cel de la Rozavlea III un topor cu disc și spin întreg și 2 fragmente, în cel de la Sighetu Marmăției IV 2 topoare cu disc și spin întregi și unul fragmentar. Fragmentarea este variată: la unele exemplare lipsesc părți din tăiș și din bara de sub disc, la altele lipsesc numai părți din tăiș sau din barele de sub disc, respectiv din manșonul găurii de înmănușare; există și piese din care se păstrează doar discul cu spin. După cum se poate constata din aceste exemplificări, nu a existat o anumită regulă cu privire la numărul pieselor întregi și a fragmentelor de topoare din depozite, dar nici în legătură cu proporția dintre cele două categorii de depuneri. Este de asemenea de remarcat faptul că în mai multe cazuri au fost depuse toate fragmentele ce au aparținut topoarelor după îndoirea și ruperea acestora, respectiv mai multe dintre fragmentele lor (vezi pl. 1/1 – Breb, pl. 5/1-3; 6/3 – Crăciunești, pl. 27/3 – Sighetu Marmăției IV).

Pare destul de probabil că în cele mai multe cazuri fragmentarea sau deformarea topoarelor cu disc, ca și a altor tipuri de piese de bronz a fost făcută intenționat, cu un scop ritual, motivul principal fiind deja cel menționat¹⁸. Au existat, firește, și cazuri în care fragmentarea topoarelor a fost neintenționată, aceasta având loc în timpul confecționării sau utilizării lor (Kacsó, 2015d, p. 546-547).

Este evident că diferitele tipuri de depozite de bronzuri nu au fost depuse concomitent, ci în intervale de timp mai mari sau mai mici. După părerea lui A. Vulpe, depozitele de tip Uriu- Ópályi, numite de el de tip Uriu-Dragomirești, „nu alcătuiesc un orizont cronologic, ci ele caracterizează o perioadă de tip de circa două veacuri (XIII-XII î.e.n.)”

¹⁷ Kacsó, 2015b, p. 256-265. Incertitudinea cu privire la numărul depozitelor de tip Uriu-Ópályi din Maramureș se datorează și faptului că nu există consens în ceea ce privește încadrarea cronologică și tipologică a depozitului de la Bârsana, vezi Kacsó, 2023, p. 52.

¹⁸ Vezi *supra*.

(Vulpe, 1974, p. 15). Pentru stabilirea unor diferențe cronologice între diferitele depozite de acest tip din Maramureș am avut în vedere prezența în compoziția lor a tipului conducător, și anume a topoarelor cu disc și spin, și evoluția lor tipologică, în acest fel stabilind trei grupuri de depozite, care se diferențiază, foarte probabil, și cronologic (Kacsó, 1990a, p. 247; 1995a, p. 8-9). În primul grup am încadrat depozitele de la Rozavlea III, Solotvino I, Budești, Câmpulung la Tisa II, Dragomirești, Ieud, Sighetu Marmăției IV, ce conțin topoare de tip B₃, variantele Dobrocina și Cehăluț, în grupul al doilea depozitele de la Breb și Crăciunești, cu topoare de tip B₃, variantele Dobrocina, Cehăluț, Breb și Crăciunești, în grupul al treilea depozitele de la Sarasău III, Sârbi III, Săliștea de Sus, Șieu I, Kaliny, Kriva, cu topoare de tip B₃, variantele Dobrocina, Cehăluț, Breb, Tângușor, Kriva, și topoare de tip B₄, variantele Sarasău și Rohod, precum și depozitele de la Borșa, Krajnikovo și Câmpulung la Tisa I, numai cu topoare de tip B₄, varianta Rohod.

Pare destul de probabil că intervalul de timp în care au fost depuse depozitele de tip Uriu-Ópályi a fost chiar mai îndelungat decât a presupus A. Vulpe. Depozitele timpurii de acest tip, care conțin topoare cu disc și spin de tip B₃ tipologic mai vechi, au ajuns în pământ deja în prima etapă a Bronzului târziu, continuându-se în acest fel o practică cu tradiții, cel puțin în regiunea izvoarelor Tisei, din Bronzul mijlociu. Perioada cea mai activă de depunere a depozitelor de tip Uriu-Ópályi se încadrează în faza Bronz târziu 2. În compoziția depozitelor acestei etape sunt prezente atât topoare de tip B₃, cât și cele de tip B₄, cu ponderi variate, dominând totuși primele. Depozitele de tip Uriu-Ópályi cele mai recente, în care apar topoarele de tip B₄ tipologic mai noi, datează deja din faza Bronz târziu 3, o etapă în care în Transilvania au fost depuse și depozitele de tip Uioara.

Din Maramureș lipsesc, cel puțin deocamdată, depozitele de tip Uriu-Ópályi ce pot fi datate cu certitudine în faza Bronz târziu 3¹⁹, astfel de depozite se găsesc însă în zone învecinate²⁰. Există doar un singur depozit din acest teritoriu ce aparține fazei Bronz târziu 3, care conține un fragment de topor cu disc. Este vorba de depozitul I de la Sighetu Marmăției, în care se află un fragment incomplet topit de topor, apreciat ca provenit, probabil, de la o piesă de tip B₄²¹. Este greu de stabilit perioada în care a fost confecționată această piesă, pare însă, așa cum au considerat și autorii primei sale publicări, că aceasta corespunde fazei Bronz târziu 2 (sau Br. D, în terminologia folosită la data introducerii sale în circuitul științific), fiind deci un așa-numit *Altmetall*, colecționată și depusă poate pentru valoarea sa simbolică.

În descrierea depozitului III de la Sarasău, autorii remarcă că topoarelor au rămas nefinisate, fiind vizibile cusăturile de turnare, care se continuă și pe dosul discului, turnarea având loc într-o formă trivalvă (Nistor, Vulpe, 1969, p. 182). Topoare cu cusăturile nefinisate se găsesc și în alte depozite maramureșene. Este însă de observat că din această regiune lipsesc tiparele pentru turnat bronzuri, dar și alte obiecte care pot fi puse în legătură cu confecționarea bronzurilor (nicovale, ciocane, cești de turnare, duze etc.), depozitele de

¹⁹ Într-un articol despre descoperirile epocii bronzului de la Sighetu Marmăției (Kacsó, 2016, p. 93), nu excludem totuși posibilitatea sincronismului cronologic dintre unele depozite târzii de tip Uriu-Ópályi din Maramureș și depozitele de tip Uioara (Bronz târziu 3).

²⁰ De ex. depozitele de la Ungureni II (Kacsó, 2003a, p. 268-272, pl. I-VI), din Depresiunea Lăpușului, și Bătarci, din Depresiunea Oașului (Kacsó, 2017, p. 13-17, fig. 8-16).

²¹ Nistor, Vulpe, 1969, p. 190-191. A. Vulpe (1970, p. 95, nr. 562, pl. 40/562) crede că fragmentul provine de la un topor al variantei Sarasău sau Uioara.

bronzuri au furnizat însă suficiente dovezi ale activității metalurgice locale (turte de bronz, bare, resturi de turnare etc.) (Kacsó, 2013a, p. 227-228). Lipsa anumitor artefacte legate de producerea obiectelor de bronz din Depresiunea Maramureș se datorează, fără îndoială, stadiului incipient al cercetării așezărilor epocii bronzului de aici. Cu siguranță, mai repede sau mai târziu, vor fi ieși la iveală astfel de artefacte și în acest teritoriu.

Dintre descoperirile izolate de topoare cu disc și spin remarcabilă este mai ales piesa apărută la Săliștea de Sus²². Așa cum am precizat, ea a fost găsită în apropierea unei fântâni cu apă sărată, într-o zonă în care s-a exploatat sarea. Deși ne lipsesc alte date cu privire la condițiile de descoperire ale toporului, pare destul de verosimil că depunerea sa a avut legătură cu extragerea locală a sării încă în epoca bronzului, acest loc alăturându-se numeroaselor alte puncte din Maramureș cu astfel de extracții timpurii²³. Toporul de la Săliștea de Sus poate fi încadrat în grupul depozitelor de o singură piesă, fiind deosebit de alte exemplare de acest fel și datorită vizibilelor urme ale contactului său cu focul. Unei categorii speciale de depuneri îi aparține și toporul găsit la Sighetu Marmației, în albia râului Iza. Descoperiri de *Gewässerfunde* sunt relativ numeroase în Maramureș, chiar din Iza sau din malul râului fiind extrase la Sighetu Marmației mai multe bronzuri (vârfuri de lance, spadă) (Kacsó, 2014, p. 147-148; 2015c, p. 59).

În Depresiunea Maramureș a fost descoperit un singur topor de tip Drajna. El aparține așa-numitului depozit Sighetu Marmației V, fiind în asociere cu un topor cu disc și spin de tip B₃ și un topor cu gaura de înmănușare transversală²⁴. Prin compoziția sa, această descoperire aparține tot categoriei depozitelor de arme. Tipologic, toporul de tip Drajna de la Sighetu Marmației se încadrează în varianta 2, cu ceafa elipsoidală (Kacsó, 1977b, p. 59). În afară de topoarele de tip Drajna deja repertoriile (Vulpe, 1970, p. 99-100; Kacsó, 2003a, p. 278-279) și exemplarul de la Gâlgău Almașului (Lakó, 1983, p. 76, nr. 31, pl. V/3), piese de acest fel au apărut la Cluj-*Tufele Roșii* (Rotea, 2017, p. 51, pl. XV; vezi și *infra*), Țibucani (Diaconu, 2019, p. 44-46, fig. 4; 2021, p. 143, fig. 2-3; vezi și *infra*) și Cernavodă-*Autostrada A2* (Сороच्याны *et alii*, 2019, p. 192, 202-205, fig. 9-10; vezi și *infra*). Ele au ieșit la iveală în zone mai mult sau mai puțin îndepărtate de teritoriul de origine al topoarelor de tip Drajna, regiunea Tisei Superioare, în aria de răspândire a culturilor Noua și Coslogeni. Primele două par să fie exemplare importate din aria Suciului de Sus/Lăpuș, în timp ce toporul de la Cernavodă ar putea să fie o imitație locală.

*

La mijlocul anilor 2000 a fost analizată cantitativ compoziția mai multor piese de bronz descoperite în nordul Transilvaniei, inclusiv unele ce proveneau din teritoriul aici cercetat²⁵.

În continuare prezint rezultatele în procente ale analizei compoziției unor topoare cu disc găsite în Depresiunea Maramureș (depozite sau descoperiri izolate):

²² Vezi *supra*.

²³ Harding, Kavruk, 2013, p. 159-167, fig. 5/1-12. În legătură cu exploatarea sării par să fie și depozitele de la Ieud, apărut în apropierea unor surpături considerate a fi posibile ocne de sare foarte vechi, și de la Neresnycja, găsit într-o salină, ambele informații fiind furnizate de J. Mihályi, (vezi *supra*).

²⁴ Vezi *supra*.

²⁵ Analizele au fost efectuate de prof. M. Prange de la Institut für Archäometallurgie din Bochum. Rezultatele obținute nu au fost până în prezent integral publicate.

Budești (depozit)

Nr. probă	Nr. Inv.	Cu	Sn	As	Sb	Pb	Fe	Ni	Co	Cr	Zn	Bi	Ag	P	S	Total
Ro-2/50	214	89,330	6,192	0,430	0,633	0,238	0,286	0,347	0,024	0,009	0,007	0,000	0,030	0,012	0,350	311,887
Ro-2/51	212	92,288	2,587	0,139	0,113	0,219	0,390	0,206	0,047	0,012	0,136	0,000	0,035	0,011	0,536	308,720

Crăciunești (depozit)

Nr. probă	Nr. Inv.	Cu	Sn	As	Sb	Pb	Fe	Ni	Co	Cr	Zn	Bi	Ag	P	S	Total
Ro-2/75	4648	87,306	9,326	0,196	0,191	0,118	0,113	0,263	0,025	0,008	0,009	0,000	0,030	0,014	0,474	4746,073
Ro-2/76	4647	89,269	7,253	0,193	0,311	0,435	0,015	0,281	0,019	0,009	0,002	0,000	0,033	0,005	0,040	4744,863
Ro-2/77	4649	87,391	8,582	0,148	0,086	0,077	0,216	0,201	0,023	0,009	0,013	0,000	0,026	0,012	0,708	4746,491
Ro-2/78	4651	94,851	0,038	0,372	0,131	0,101	0,402	0,280	0,052	0,010	0,017	0,000	0,017	0,012	0,748	4748,032
Ro-2/79	4650	93,246	1,705	0,121	0,897	0,183	0,870	0,078	0,067	0,014	0,258	0,000	0,035	0,016	0,834	4748,324

Ieud (depozit)

Nr. probă	Nr. Inv.	Cu	Sn	As	Sb	Pb	Fe	Ni	Co	Cr	Zn	Bi	Ag	P	S	Total
Ro-2/46	210	86,943	8,466	0,399	0,217	0,148	0,263	0,310	0,024	0,009	0,020	0,000	0,024	0,003	0,633	307,460
Ro-2/47	211	90,207	7,858	0,147	0,148	0,205	0,096	0,234	0,028	0,009	0,019	0,000	0,033	0,008	0,618	310,610
Ro-2/48	213	83,053	15,645	0,222	0,191	0,370	0,269	0,259	0,116	0,009	0,010	0,000	0,030	0,011	0,427	313,611
Ro-2/49	209	93,774	3,737	0,103	0,053	0,849	1,329	0,146	0,055	0,010	0,103	0,000	0,035	0,010	0,537	309,741

Maramureș (descoperire izolată)

Nr. probă	Nr. Inv.	Cu	Sn	As	Sb	Pb	Fe	Ni	Co	Cr	Zn	Bi	Ag	P	S	Total
Ro-2/162	206	91,88	7,530	0,273	0,433	0,258	0,079	0,286	0,031	0,026	0,009	0,000	0,033	0,008	0,300	307,155

Rozavlea (depozit III)

Nr. probă	Nr. Inv.	Cu	Sn	As	Sb	Pb	Fe	Ni	Co	Cr	Zn	Bi	Ag	P	S	Total
Ro-2/61	865	90,882	4,984	0,504	0,729	0,343	0,256	0,288	0,034	0,008	0,006	0,000	0,034	0,011	0,360	963,439
Ro-2/62	864	88,135	9,280	0,281	0,262	0,117	0,428	0,331	0,021	0,009	0,030	0,000	0,013	0,014	0,907	963,827

Săliștea de Sus (descoperire izolată)

Nr. probă	Nr. Inv.	Cu	Sn	As	Sb	Pb	Fe	Ni	Co	Cr	Zn	Bi	Ag	P	S	Total
Ro-2/45	20161	91,477	1,023	0,129	0,049	0,053	0,020	0,332	0,012	0,009	0,001	0,000	0,019	0,015	0,089	20254,199

Soltvino (depozit I)

Nr. probă	Nr. Inv.	Cu	Sn	As	Sb	Pb	Fe	Ni	Co	Cr	Zn	Bi	Ag	P	S	Total
Ro-2/39	215	87,968	4,783	0,595	0,603	0,430	0,071	0,432	0,029	0,009	0,003	0,000	0,038	0,021	0,048	310,029
Ro-2/40	216	86,797	7,771	0,252	0,320	0,246	0,024	0,434	0,021	0,008	0,005	0,000	0,037	0,003	0,036	311,956
Ro-2/41	218	90,726	4,916	0,543	0,606	0,149	0,105	0,493	0,033	0,017	0,016	0,000	0,031	0,021	0,310	315,966
Ro-2/42	217	90,971	3,718	0,234	0,434	0,283	0,640	0,424	0,042	0,020	0,090	0,000	0,038	0,003	0,445	314,341
Ro-2/43	226	88,013	4,134	0,525	0,523	0,309	0,084	0,444	0,030	0,015	0,003	0,000	0,035	0,018	0,248	320,380
Ro-2/44	225	86,994	4,362	0,461	0,727	0,107	0,114	0,438	0,026	0,012	0,004	0,000	0,042	0,010	0,259	318,556

Din analize rezultă că topoarele cu disc din Maramureș au fost confecționate, cu o singură excepție, dintr-un aliaj de cupru și staniu, procentele celor două metale diferind de la o piesă la alta²⁶. Excepția menționată este un topor din depozitul de la Crăciunești (Ro-2/78), care are un procent de staniu sub 1 %, niciunul dintre celelalte metale din compoziția sa nedepășind acest procent, ceea ce înseamnă că el poate fi considerat un obiect de cupru. Piese de cupru (celturi, seceri, turte etc.) se reîntâlnesc și în alte depozite maramureșene (Kacsó, 2013a, p. 232), dar și în depozitul de la Bătarci, tot de tip Uriu-Ópályi (Kacsó, 2017, p. 16-17).

*

Originea, răspândirea teritorială, condițiile de descoperire, tipologia, decorul, încadrarea cronologică, funcția topoarelor cu disc au fost discutate în numeroase studii. Dintre acestea menționez în continuare câteva mai recente.

În lucrarea despre depunerile de bronzuri dintre Valea Ronului și Bazinul Carpatic în perioada veche a Urnenfelderzeit, apărută în anul 1994, Sv. Hansen a discutat rezumativ și problematica topoarelor cu disc prezente în partea estică a teritoriului cercetat începând cu Bronzul timpuriu; autorul preciza că ele sunt egale cantitativ cu spadele și reprezintă obiecte de prestigiu cu o valoare deosebită, în special exemplarele cu decor îngrijit realizat din orizontul Apa-Hajdúsámson; în depozitele și în descoperirile izolate din Bronzul târziu topoarele cu disc apar sub un aspect total schimbat, ele fiind depuse mai ales nefinisate, de multe ori și cu ciaturile de turnare neîndepărtate; topoarele de tip B₃ și B₄ se datează în faza Uriu-Domănești (după von Brunn) și sunt, alături de unele tipuri de brățări și celturi, tipuri conducătoare ale acestei faze; mai rar și în special în depozitele de mari dimensiuni, topoarele cu disc și spin se găsesc și în descoperirile fazei Hallstatt A; având în vedere prezența topoarelor cu disc și spin cu precădere în partea nordică a Bazinului Carpat, ele erau interpretate ca un fenomen aflat în conexiune cu un anumit peisaj cultural; topoarele cu ceafa elipsoidal-turtită (= topoare de tip Draja [Vulpe]) au fost încadrate tot în faza Uriu-Domănești, fiind menționat și exemplarul înrudit din sanctuarul lui Zeus de la Dodona (Hansen, 1994, p. 197-204).

Într-un studiu din anul 1995, în care publicam depozitul de bronzuri format exclusiv din topoare cu disc și spin de la Lăschia, am prezentat și o listă de 28 de astfel de depozite, precum și o listă de 21 de topoare de tip B₄, varianta Uioara (Kacsó, 1995b, p. 136-137, listele 1 și 2). Anticipând studiile altor autori, am atras atenția și asupra faptului că mai multe dintre topoarele de la Lăschia, dar și topoare din alte depozite au deformate lamele și/sau tășurile și am formulat ipoteza potrivit căreia procedee de acest fel nu au avut vreun scop de natură profană, ci au fost în conexiune cu practicile de cult ale comunităților ce au depus bronzurile (Kacsó, 1995b, p. 135).

În același an, T. Soroceanu publica un studiu despre condițiile de descoperire ale depunerilor din epoca bronzului, aducând o contribuție importantă la problema semnificației depozitelor din spațiul carpat, în care a menționat mai multe descoperiri de topoare cu disc și spin (Crasna, Ieud, Lăschia, Sârbi III, Sighetu Marmăției IV etc.) și a conchis că majoritatea depunerilor cu topoare cu disc și spin se concentrează la nord de Someș, ele corespunzând cronologic aproximativ perioadei BD; pe baza datelor

²⁶ Procente asemănătoare prezintă și alte depozite de tip Uriu-Ópályi ieșite la iveală în zone învecinate Maramureșului, vezi Junghans *et alii*, 1968, p. 256-257, nr. 9092-9103 (Ungureni II), nr. 9104-9113 (Uriu).

comunicate cu prilejul publicării depozitului de la Lăschia, autorul a concluzionat că în cazul numărului de exemplare ce compun depozitele de topoare cu disc și spin, importante sunt cifra doi, respectiv multiplii cifrei trei²⁷.

Mai multe articole ce dezbăteau problematica topoarelor cu disc au fost publicate în anul 1996 în volumul omagial dedicat Amáliei Mozsolics (Kovács, 1996). Astfel, M. Sz. Máthé a repus în circulație toporul din depozitul de la Hajdúsámson, despre care s-a crezut că este pierdut (Máthé, 1996), V. Furmánek și K. Marková au prezentat al doilea depozit de la Včelince, care are în compoziție un topor de tip B₁ cu decor incizat pe lamă și pe partea centrală a tubului de înmănușare, dar și șase proeminente pe disc, element decorativ caracteristic topoarelor cu disc și spin târzii (Furmánek, Marková, 1996), M. Novotná a discutat pe scurt descoperirile de topoare cu disc și spin din Slovacia și a atras atenția asupra legăturilor acestora cu piesele similare din regiunea Tisei Superioare și din bazinul Someșului (Novotná, 1996), iar T. Bader a relatat despre mai multe descoperiri de bronzuri recente din nord-vestul României, dintre care câteva au în compoziție și topoare cu disc, iar depozitul de la Târșolț și un topor de tip Drajna²⁸.

În studiul despre toporul cu disc de la Bogata de Mureș apărut în anul 1997, A. Vulpe și V. Lazăr au actualizat listele cu descoperiri de topoare de tip A₁ și A₂ și au analizat în detaliu ornamentica acestora, făcând o serie de asocieri, inclusiv cu decorul ceramicii necropolei de la Lăpuș, pe care nu le-au judecat sincronic, ci diacronic²⁹.

Tot în anul 1997 a apărut studiul lui M. Salaș despre depozitul de bronzuri de la Poleșovice, în care se află și trei topoare cu disc și spin fragmentare; autorul a încadrat tipologic două dintre piesele mai bine păstrate potrivit schemelor elaborate de I. Nestor, A. Vulpe și A. Mozsolics în tipul B_{3a}, B₃, varianta Cehăluț, respectiv D și a precizat că teritoriul de origine a unor astfel de topoare este Tisa Superioară, Ucraina Transcarpatică și Transilvania, ele ajungând, probabil, ca piese de import, și în regiunile vestice (Salaș, 1997, p. 34, pl. 21/529-532).

În același an, A. Hänsel a publicat un volum despre descoperirile epocii bronzului din Bavaria aflate la Museum für Vor- und Frühgeschichte din Berlin, printre acestea numărându-se și toporul cu disc de tip B₂ decorat, găsit pe malul stâng al Dunării, în împrejurimile localității Regensburg; piesa a fost datată în Hügelgräberzeit evoluat, care corespunde cu etapa BC₂, respectiv SD I (Hänsel)³⁰.

De asemenea în anul 1997, M. Šmíd a publicat descoperirile dintr-o locuință și din două morminte de înhumatie apărute la Olomouc-Slavonín, în inventarul unuia dintre morminte aflându-se și un topor cu disc de tip B₁, despre care autorul aprecia că se alătură altor trei topoare fără condiții de descoperire precizate din Moravia, fiind primul topor care a ieșit la iveală într-un mormânt din acest teritoriu (Šmíd, 1997, p. 266, fig. 6/2).

În lucrarea din anul 1998, în care a analizat depozitul de la Chudl'ovo, J. Kobal' s-a ocupat pe larg de topoarele cu disc și spin din această descoperire, considerând că tipul

²⁷ Soroceanu, 1995. Într-un studiu mai recent (Soroceanu, 2012c) au fost menționate și alte descoperiri de topoare cu disc și spin (Băbești, Căuaș, Fântânele etc.).

²⁸ Bader, 1996. Autorul a reluat cu mici modificări tipologia pe care am propus-o pentru topoarele de tip Drajna și a schimbat denumirea variantelor: Târșolț, Prelipce și Oarța în loc de variantele 1, 2 și 3.

²⁹ Vulpe, Lazăr, 1997. O variantă în limba română a studiului, cu titlul *Toporul de luptă de bronz de la Bogata de Mureș*, a apărut în revista *Marmatia*, 7/1, 2003, p. 43-56.

³⁰ Hänsel, 1997, p. 44-45, fig. 17, pl. 33/4. Toporul a fost menționat și de I. Nestor (1938, p. 185).

căruia îi aparțin, desemnat de el drept tipul Ajak, și-a avut originea în topoarele de tip B₁ ale perioadei Koszider, evoluția sa fiind paralelă cu cea a tipului Nestor B₂, B_{3a} și B_{3b}, centrul său de confecționare aflându-se în regiunea cursului superior al Tisei (Kobal', 1998, p. 36-38, 42-43 – lista topoarelor cu disc și spin de tip Ajak).

În anul 1998 a apărut lucrarea lui M. Novotná despre cronologia depozitelor de bronzuri din Bazinul Carpatic, în care topoarele cu disc au reprezentat argumente pentru datarea orizonturilor Forró, numit și orizontul Ožd'anny, și Ópályi, pentru primul hotărâtoare fiind prezența, alături de alte bronzuri, a topoarelor de tip B₂, deși apariții rare în Bazinul Carpatic, ele având concentrarea maximă în Boemia, pentru cel de al doilea topoarele de tip B₃ și B₄; autoarea și-a exprimat părerea că orizonturile menționate sunt, cel puțin parțial, dacă nu în întregime contemporane, acestea fiind legate de medii culturale diferite (Piliny, respectiv Suci de Sus și Wietenberg) și ateliere deosebite (Novotná, 1998, p. 357-358).

În prezentarea armelor de metal din Bronzul mijlociu descoperite în regiunea Panoniei de Sud, publicată de I. D. Bogdanović tot în anul 1998, au fost menționate șase topoare cu disc, toate de tip B₁, dintre care trei provin din cimitire (Vatin, Sombor-Šaponja [două exemplare]), celelalte fiind piese izolate; ele au fost datate în perioada de tranziție de la Bronzul timpuriu la Bronzul mijlociu, respectiv în Bronzul mijlociu și au fost considerate ca aparținând echipamentului unor luptători (Bogdanović, 1998, p. 270-271, fig. 1/2-7; 5, dreapta sus; 6, stânga sus).

În același an, în studiul în care prezentam exhaustiv, pentru prima dată în literatură, depozitul de la Satu Mare, am conchis că în compoziția sa se află două grupuri de piese, unul format din produse de import, celălalt din bunuri confecționate în ateliere locale, printre acestea din urmă numărându-se și toporul cu disc de tip B₁, un argument pentru o astfel de încadrare fiind descoperirea în Banat, la Satchinez, a unei forme de turnat pentru topoare de acest tip (Kacsó, 1998, p. 12-13, pl. 1/1).

În articolul din anul 1999, în care a repus în discuție un fragment de lamă decorată de topor cu disc de tip A fără localitate de descoperire precizată, aflat în Helms-Museum, N. Boroffka a analizat decorul topoarelor de tip A, B₁ și B₂ și poziția lor cronologică, prezentând și liste de descoperiri de astfel de topoare (Boroffka, 1999).

Într-un subcapitol din monografia dedicată problemelor de cronologie și descoperirilor de metal din Bronzul timpuriu și mijlociu în sud-vestul României, apărută tot în anul 1999, F. Gogâltan a analizat topoarele cu disc ieșite la iveală în această zonă, atribuirile tipologice și încadrările cronologice fiind făcute mai ales pe baza concluziilor lui I. Nestor și A. Vulpe (Gogâltan, 1999, p. 145-148).

În lucrarea din anul 2000 despre depozitele de bronzuri din Ucraina Transcarpatică, J. Kobal' a indicat ca descoperite în această regiune 135 de topoare cu disc, ale căror încadrare tipologică și cronologică a fost efectuată conform criteriilor stabilite de I. Nestor și A. Vulpe; autorul a vorbit despre două mari centre de producție a topoarelor în perioada Bronz D, unul aflat în Transilvania, în care au fost confecționate în principal variantele Dobrocina, Cehăluț și Breb, celălalt în regiunea Tisei Superioare, unde au fost produse exemplarele variantei Târgușor; tipului B₃ i-a fost atribuită și varianta Kriva, prezentă doar în depozitul eponim (Kobal' 2000, p. 36-38, 83).

I. Bejinariu și É. Lakó au publicat, tot în anul 2000, toporul cu disc de tip B₁, varianta Ighiel găsit în așezarea de la Crasna, pe care l-au atribuit etapei de locuire Wietenberg IV și

I-au înscris cronologic fie într-o secvență ce începe în a doua parte a Bronzului mijlociu și continuă un anumit timp și în Bronzul târziu, fie se datează în întregime în Bronzul târziu I, în acest caz el reprezentând o piesă moștenită, poate un însemn de putere³¹.

În anul 2000 a fost publicat și articolul lui Ch. Huth despre calitatea și cantitatea sistemelor de schimb din Bronzul târziu și epoca timpurie a fierului, în care se vorbea de lingourile având forma obiectelor cotidiene, fiind amintite topoarele; acestea au fost folosite și ca obiecte rituale, autorul menționând în acest sens descoperirile fluviale; s-a afirmat totodată că, și în momentele în care rețelele de schimb funcționau încă perfect, topoarele erau o formă preferată de lingouri, fiind citate, printre altele, topoarele cu disc și spin de la Sarasău și Sârbi (Huth, 2000, p. 34).

În același an a apărut și studiul lui M. Montag despre decorul spiralic și reprezentarea păsărilor în epoca bronzului din Germania de Sud, în care a discutat și problema originii decorului spiralic de pe topoarele cu disc și spadele orizontului Hajdúsámson-Apa din spațiul ungaro-român, excluzând proveniența acestui tip de decor din Grecia miceniană; autoarea a vorbit și despre posibilitatea preluării decorului spiralic în teritoriul sud-german din spațiul româno-ungar, considerând că în acest sens ne stau la dispoziție puține descoperiri, a afirmat totuși că a existat un schimb cu Europa de Sud-Est, dovadă pentru acest fenomen fiind toporul cu disc fără decor de la Landsberg am Lech³², asemănător exemplarelor de la Winklarn și Kronsdorf, ambele din Austria; la întrebarea dacă aceste piese sunt importuri sau imitații locale a fost exprimată părerea că aceasta nu are nicio importanță, întrucât ambele alternative dovedesc transferul cultural; a fost menționată și ipoteza unei răspândiri teritoriale vaste a decorului spiralic, care este susținută și de descoperirea la Meißen, în Elba, a unui topor cu disc³³ cu un astfel de decor (Montag, 2000).

O reexaminare a problematicei ansamblului de topoare cu disc de tip A, B₁ și B₂ a fost realizată de W. David în monografia despre ornamentica și datarea grupului de depozite Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta³⁴. După un istoric al cercetării topoarelor cu disc, cu analiza meticuloasă a contribuțiilor lui I. Nestor, A. Mozsolics, B. Hänsel, A. Vulpe, E. Kroeger-Michel și a altor autori, W. David (2002a, p. 47-78) a discutat problemele legate de morfologia topoarelor și de tipurile și variantele acestora: fără tub de înmănușare (= Nestor A₁₋₂) – patru variante, cu tub de înmănușare (= Nestor B₁) - 12 variante, cu tub de înmănușare (= Nestor B₂) – cinci variante și cu tub de înmănușare integrat – trei variante (David, 2002a, p. 79-92), de ornamentică, fiind stabilite diferite stiluri de decor (stilul „clasic” Hajdúsámson-Apa, stilul „postclasic” Hajdúsámson-Apa etc.) (David, 2002a, p. 92-197), de răspândirea tipurilor și variantelor, cu specificarea că topoarele de tip A se întâlnesc cu preponderență la est de zona Tisei, cele de tip B₁ sunt răspândite pe un areal mult mai extins înspre est, sud și vest, iar cele de tip B₂ prezintă o densitate deosebită

³¹ Bejinariu, Lakó, 2000, p. 171-172, 176-177, fig. 35/6. Toporul a mai fost publicat de I. Bejinariu (2005, p. 52, pl. III/9). Pentru discuția cu privire la încadrarea cronologică și culturală a toporului de la Crasna vezi și Kacsó, 2003b, p. 84-86.

³² Piesa aparține tipului B₁.

³³ Piesa aparține tot tipului B₁.

³⁴ David, 2002a, p. 47-281. În același an, autorul a publicat un studiu în care a tratat în special problema cataramelor de centură decorate, timpurii, din Bronzul dunărean, dar s-a referit în mai multe rânduri și la topoarele cu disc, vezi David, 2002b.

în regiunile nordice ale spațiului Dunării de Mijloc (David, 2002a, p. 198-207), de datarea și de asocierile în depozite cu alte categorii de bronzuri (David, 2002a, p. 208-265), de „istoria” și originea topoarelor cu disc, create mai cu seamă pentru a fi purtătoare de simboluri (David, 2002a, p. 266-281).

În același an a apărut studiul lui L. Veliačik despre depozitul de bronzuri de la Makov, din care au fost salvate două topoare cu disc de tip B₁ (dintre care unul bogat decorat, celălalt nedecorat), un topor cu gaură de înmănușare transversală și două dălți; autorul remarca o anumită regularitate în combinația elementelor de decor de pe topoare și în modul lor de plasare, considerând că ele au avut o importanță simbolică deosebită și au jucat un rol magic în cadrul funcției lor cultice (Veliačik, 2002).

Tot în anul 2002 a publicat H. P. Uenze toporul cu disc și spin de tip B₄, varianta Rohod găsit în râul Inn, se pare că în apropierea localității Nußdorf am Inn (Uenze, 2002). Autorul relua ideea, exprimată deja în mai multe scrieri anterioare, că topoarele cu disc și spin recente au fost lăsate intenționat în starea de produse nefinisate, care nu puteau fi folosite ca arme de luptă sau de ceremonial; a fost discutată critic părerea lui A. Vulpe potrivit căreia aceste topoare-lingou erau standarde în sistemul de stabilire a greutăților, apreciindu-se că mărimea diferită a topoarelor indică o lipsă de concordanță în ceea ce privește greutatea lor, fapt ce pledează împotriva ipotezei că ele au servit drept etaloane de greutate (Uenze, 2002, p. 427). După H. P. Uenze, o posibilă interpretare a topoarelor cu disc este că ele erau ofrande, în procesul ritual neavând însemnătate greutatea sau frumusețea pieselor, ci doar numărul lor; a fost emisă și ipoteza potrivit căreia toporul apărut în Bavaria a aparținut unei persoane venite din Europa de Sud-Est și a fost depus potrivit tradiției din acest teritoriu (Uenze, 2002, p. 428).

În același an, R. Kustár și E. Wicker au publicat un raport despre săpăturile în cimitirul biritual de la Csólyospálos-Felsőpálos; într-unul dintre mormintele în urnă se afla, alături de trei ace fragmentare, o ceașcă și fragmente ceramice, un topor cu disc cu lama deformată, care aparține tipului B₁, varianta Senta-Cruceni; autoarele au menționat ca piese asemănătoare exemplarele de la Subotica, Veliki Gaj, Hodmezővásárhely (descoperiri izolate) etc., au remarcat prezența lor numeroasă în morminte și au presupus, judecând după aria de răspândire a variantei de topor aflate în discuție, existența unui centru metalurgic în Voivodina sau Ungaria de Sud, în care se confecționau astfel de topoare (Kustár, Wicker, 2002, p. 179, 183-184, pl. VII/1).

În volumul omagial dedicat lui A. Vulpe din anul 2003 (Kacsó, 2003) au apărut mai multe articole legate de problematica topoarelor cu disc, respectiv a derivatelor acestora. Astfel, în studiul lui W. David (2003) au fost abordate topoarele cu disc din Bavaria, ele fiind considerate dovezi ale existenței unor legături extinse în timp între teritoriul lor de descoperire și Transilvania; autorul a dedicat un paragraf separat toporului cu disc și spin de tip B₄ recuperat din albia râului Isar la Landshut³⁵; au fost prezentate informații noi și despre alte descoperiri de topoare din Europa Centrală, dar și despre descoperirea de bronzuri din secolul XIX de la Gaura (Valea Chioarului). Republicând cel de la doilea depozit de la Ungureni, ofeream pentru prima dată o descriere completă a acestei importante descoperiri

³⁵ Autorul menționa aici că toporul a ieșit la iveală împreună cu alte bronzuri, printre care și o seceră, apartenența lor la o descoperire unitară neputând fi certificată. Piesa a fost deja anterior repertoriată (vezi nota 30) și a fost republicată de W. David (2004, p. 70, fig. 4/1a-b; 5/1-a-b) și A. Hofmann (2014, p. 129, fig. 10).

cu mai multe tipuri și variante de topoare, precum și o ilustrare de bună calitate a pieselor sale, iar într-una dintre anexele lucrării o listă cu 26 de descoperiri de topoare de tip Drajna (Kacsó, 2003a). S. Stuchlík a examinat relația dintre Moravia și teritoriile sud-estice la începuturile epocii bronzului și a menționat localitățile de descoperire ale topoarelor cu disc din Moravia, toate, fără excepție, descoperiri izolate ce datează din etapa Bronz B1, originea lor fiind de căutat în Bazinul Carpatic (Stuchlík, 2003).

În anul 2003 apărea și lucrarea lui S. Gerloff despre însemnele cultului și puterii din epoca bronzului: conul de aur, capa și toporul, în care era formulată ipoteza potrivit căreia topoarele de tip B₃ și B₄ din Europa de Sud-Est, neutilizabile ca arme datorită diametrului prea mic al tocului lor de înmănușare, prezentau trăsături antropomorfe, ele fiind figuri îmbrăcate cu haine lungi, având pe cap pălării conice; aceste topoare, cu corespondente în descoperiri din Scandinavia, au fost interpretate ca posibile reprezentări stilizate sau „ascunse” ale unor divinități (Gerloff, 2003, p. 191-203).

O nouă analiză amplă cu privire la topoarele cu disc din Bavaria și din alte regiuni ale Europei Centrale a fost realizată de W. David într-un studiu publicat în anul 2004, în care a precizat condițiile de descoperire ale mai multor piese și natura și variabilitatea complexelor din care acestea proveneau, menționând de asemenea ipotezele formulate cu privire la funcția topoarelor târzii: standarde de greutate sau obiecte votive destinate a fi ofrande; autorul a anexat lucrării liste supraregionale de descoperiri de topoare de tip B₄, variantele Șomcuta și Rohod, precum și hărți de răspândire ale mai multor tipuri și variante de topoare cu disc (David, 2004).

Tot în anul 2004 publica B. Sicherl o monografie despre armele epocii mijlocii a bronzului din Cehia, nordul Austriei de Jos și sud-vestul Slovaciei, în care un capitol era dedicat topoarelor cu disc; în tipologizarea pieselor teritoriului cercetat autorul a apelat la sistemele lui I. Nestor și A. Vulpe, astfel fiind repertoriate topoare de tip B₁, B₂ și B₃, primul tip fiind reprezentat de variantele Szeghalom, Mezőberény, Bikács-Borlești și Senta, al doilea de varianta nou elaborată Zelené, precum și de variantele Stefkowa și Tachlovice, al treilea de varianta Lăpuș; autorul susținea că variantele Szeghalom și Mezőberény datează în teritoriul cercetat, ca și în toate celelalte teritorii în care este prezentă, din faza Bz B1, varianta Bikács-Borlești din faza Bz B1-Bz B2, varianta Senta, tipologic mai evoluată, tinde spre tipul B₂, cel mai vechi exemplar fiind cel de la Letkés, mormântul de la Senta, depozitul Pecica I și altele se încadrează în faza Bz B2, mormintele de la Kiskunmajska, Sombor, Cruceni etc. în faza Bz C, exemplarele variantei Zelené, confecționate fie în Boemia, fie în regiunea de amonte a Dunării Mijlocii, aparțin fazei Bz B2, varianta Stefkowa este reprezentată în teritoriul cercetat de exemplare databile în faza Bz C, respectiv în faza Bz C/D, iar varianta Tachlovice în faza Bz C; s-a afirmat, de asemenea, că topoarele cu disc de tip B₁ din Bazinul Carpatic și din zonele învecinate estice sunt prezente mai ales în depozite sau ca piese izolate, mai rar în morminte și doar printr-un singur exemplar în așezări, în sud-vestul Boemiei și în Austria de Jos apar alte morminte cu topoare cu disc, iar din regiunea guriilor Oderului este cunoscut un depozit, celelalte topoare din Bavaria, Saxonia, Silezia etc. sunt descoperiri izolate; topoarele de tip B₂ din nord-estul Bazinului Carpatic, Galiția, Moravia și Pomerania se găsesc preponderent în depozite, morminte cu topoare de acest fel lipsesc din Bazinul Carpatic, ele sunt însă bine reprezentate în Boemia, Oberpfalz și Austria de Jos, multe fiind piese

izolate; lipsa topoarelor cu disc din mormintele din jumătatea estică a teritoriului cercetat a fost considerată de autor ca o trăsătură a obiceiurilor de înmormântare; în ceea ce privește locul în care au fost confecționate topoarele cu disc, s-a concluzionat ca fiind foarte probabilă ipoteza unei producții locale în partea estică a teritoriului cercetat începând cu faza Bz B1, existând în același timp multiple căi de legătură prin care circulau și topoarele; în ceea ce privește funcția topoarelor, autorul afirma că nu există argumente împotriva caracterului lor de arme, în același timp decorul bogat al unor piese indică și alte funcții, printre care și cea de însemn de rang; în perioada post-Koszider (Bz B2-Bz C) topoarele apar ocazional în morminte, ornamentul lor se diminuează treptat și chiar dispare; în etapa recentă a epocii bronzului, topoarele cu disc își pierd funcția de arme de lovire și sunt de obicei nefinisate, ele servind drept unități standardizate pentru metal, respectiv „lingouri” (Sicherl, 2004, p. 86-97, pl. 6; 7/1-2).

În același an apărea volumul lui M. Gedl despre topoarele din Polonia, care cuprindea și un capitol dedicat topoarelor cu disc descoperite în această țară; ele au fost înșiruite în ordine tipologică și cronologică: topoare de tip B1, variantele Mezőberény (descoperiri izolate și un exemplar în depozitul de la Kurcewo) și Iclod (descoperire izolată), tip B2, variantele Stefkowa (trei exemplare în depozitul eponim; descoperire izolată) și Tachlovice (depozitele de la Stefkowa și Redzikowo), tip B3 (descoperire izolată), de asemenea au fost menționate și câteva topoare cu disc pierdute după descoperire; aceste piese au fost datate în Perioadele II și III, ce corespunde cu fazele Bz B – Bz D din Europa Centrală (Gedl, 2004, p. 34-40, pl. 5-8, 51-53).

În monografia despre depozitele de bronzuri ale etapelor Hügelgräberkultur și Urnenfelderzeit din Moravia, editată în anul 2005, M. Salaš a tratat într-un singur subcapitol topoarele cu disc și topoarele cu două brațe și a precizat că numărul lor total în teritoriul cercetat a ajuns la 14 exemplare în șase depozite, celor anterior cunoscute din lucrările lui S. Stuchlík și J. Říhovský adăugându-se piesele de la Polešovice și Hradisko 2; abordând topoarele de tip B2 din depozitul de la Kroměříž, autorul și-a exprimat părerea că acestea au apărut în Moravia în urma unor influențe venite fie din Boemia, fie din zona Carpaților, analogiile lor aflându-se la Hajdú, comitat, respectiv la Tachlovice și Třebívlice; din partea de est a Bazinului Carpatic provin și topoarele de tip B3, varianta Cehaluț de la Polešovice (Salaš, 2005, p. 72-74).

În același an, la prezentarea descoperirilor de bronzuri transilvănene aflate în colecția muzeului din Užgorod, J. Kobal' a descris și ilustrat mai multe topoare cu disc și spin de tip B3, respectiv un topor de tip Drajna, ce aparțin unor depozite (Halmeu, Ilba, „Comitatul Maramureș”); autorul a accentuat din nou supoziția potrivit căreia topoarele variantei Târgușor, numite de el varianta Ajak, reprezintă o dezvoltare tipologică din cele ale perioadei Koszider și se pot paraleliza din punct de vedere cronologic cu alte exemplare ale tipului B3 și, parțial, cu cele ale tipului B4 (Kobal', 2005).

Într-un studiu apărut de asemenea în anul 2005, în care se referea, în principal, la depozitele de bronzuri descoperite în Ungaria, Sv. Hansen a analizat succint și descoperirile din nordul Bazinului Carpatic, considerând că depozitele Ópályi, care au în compoziție și topoare cu disc și spin, unele dintre acestea fiind fragmentare, nu reprezintă un orizont de timp, ci mai mult un grup regional, răspândit la est de Tisa (Hansen, 2005, p. 215).

În articolul publicat în anul 2006 în volumul cu lucrările conferinței din anul precedent de la Užgorod (Kobal', 2006), A. László a discutat mai multe aspecte legate de aria de răspândire, tipologia și cronologia topoarelor de tip Drajna și a topoarelor (sau sceptrelor) cu tăișul spiralat, considerate arme de paradă sau de ceremonial; pentru acestea din urmă, autorul prezenta mai multe analogii și afirma că acestea au apărut în afara arcului carpatic și au aparținut elitelor populației Noua-Sabatinovka-Coslogeni, ele fiind rezultatul legăturilor dintre centrele metalurgice din regiunea Tisei Superioare și ale teritoriului nord-vest pontic³⁶. În același volum, L. Kruschel'nycka a prezentat obiectele de bronz găsite pe teritoriul culturii Noua din Ucraina de Vest, printre acestea figurând și toporul cu disc de la Stetziwka, încadrat în tipul B₁, autoarea afirmând că piesele de acest fel au probabil o durată de folosință mai îndelungată sau au fost păstrate ca fiind obiecte de valoare (Kruschel'nycka, 2006, p. 162-163, fig. 6/1). În același volum, în studiul lui V. Furmánek și J. Vladár erau menționate toporul cu disc de la Petrova Ves, interpretat ca dovadă a relației regiunilor vestice ale arcului carpatic cu Transilvania, dar și a legăturilor cu așezarea fortificată Věteřov de la Unín, precum și depozitele cu topoare cu disc de tip B₁ de la Makov și Včelince I (Furmánek, Vladár, 2006).

Tot în anul 2006 a fost publicată monografia depozitului de bronzuri de la Dipșa, în care se află și un fragment de topor cu disc și spin cu lama îndoită, încadrat în tipul B₄, varianta Șomcuta, la care se adaugă, eventual, și o lamă cu tăiș, pe care autorii au desemnat-o ca aparținând unui topor cu aripioare; în ceea ce privește etapa de utilizare maximă a unor astfel de topoare, asociate în numeroase descoperiri cu topoarele de tip B₃, s-a luat în considerație perioada Br D/Ha A, dar s-a afirmat că ele sunt prezente, printr-un număr restrâns de exemplare, și în Ha B₁³⁷.

Odată cu publicarea în anul 2007 a pieselor de bronz ale colecției Ferenc Floth, am abordat din nou unele probleme legate de topoarele cu disc și spin și cele de tip Drajna; am remarcat faptul că piesele de acest fel din colecție provin din zona bazinului Lăpușului și al Someșului Superior, aceasta fiind una dintre cele mai bogate cu descoperiri de topoare de acest fel; ele apar mai ales în depozitele de tip Uriu-Ópályi, se găsesc însă și în câteva monumente funerare din Bronzul târziu (Lăpuș, Libotin); tot aici au apărut și câteva piese izolate, dintre care unele aparțin categoriei „depozitelor de o singură piesă”, semnificația lor fiind similară cu cea a „depozitelor de mai multe piese” (Kacsó, 2007a, p. 44-45).

Tot în anul 2007, I. Bejinariu publica depozitul de bronzuri de la Brâglez, compus din aproape 200 de piese, multe fragmentare, printre acestea și trei fragmente de topoare cu disc și spin, dintre care două provin din lamă, iar unul din porțiunea tubului de înmănușare; într-o succintă discuție cu privire la această categorie de bronzuri, autorul remarca că majoritatea dintre ele se află, de cele mai multe ori sub forma unor piese întregi, în depozitele seriei Uriu, în depozitele seriei Cincu-Suseni ele fiind prezente mult

³⁶ László, 2006. O topor cu lama spiralată asemănătoare piesei de la Lozovo a fost descoperit, în secolul XIX, cu prilejul săpării canalului de moară Sárviz din comitatul Fejér. Este vorba de un topor, apreciat cu ocazia publicării sale a fi de cupru, cu ceafă semisferică, tub de înmănușare la un capăt terminat cu o proeminență alungită, de două ori perforată, și o lamă îndoită înspre vârf, acesta având forma unui cap de cal, vezi id. Kubinyi, 1861, p. 92, nr. 40, pl. IX/40.

³⁷ Ciugudean *et alii*, 2006, p. 37, pl. XXVIII/1 (fragment de lamă de topor [cu disc și spin ?]; XXVIII/6 (fragment de topor cu disc și spin).

mai rare, în majoritatea cazurilor în formă fragmentară (Bejinariu, 2007, p. 28, nr. 72-74, 47-48, pl. XIV/74-75; XIX/111).

În monografia care prezenta noi puncte de vedere cu privire la depozitele de bronzuri din regiunea Tisei Superioare, apărută în anul 2008, T. Vachta dedica un subcapitol consistent topoarelor cu disc, ale căror tipologie și cronologie erau discutate pe baza concluziilor lui I. Nestor și A. Vulpe; în legătură cu răspândirea acestei categorii de topoare se atrăgea atenția asupra faptului că exemplarele ce aparțin etapelor mai vechi ale epocii bronzului sunt răspândite în întregul Bazin Carpatic, lipsind totuși din regiunea Transdanubiei, o altă concentrare de topoare aflându-se în Boemia, aici ele găsindu-se în inventarul mormintelor, la fel ca și în sudul Bazinului Carpatic; cartarea topoarelor cu disc recente (B₃ și B₄), ce provin mai ales din depozite, prezintă un alt tablou: aria lor se restrânge preponderent la nordul Bazinului Carpatic, la vest de Bodrog apărând un număr limitat de piese; în special pe baza datelor comunicate cu prilejul publicării depozitului de la Läschia, a fost discutată problematica deteriorării intenționate a topoarelor cu disc; în ceea ce privește funcția topoarelor timpurii, care era considerată analoagă cu cea a spadelor, autorul afirma că acestea erau nu numai un mijloc de luptă, ci reprezentau și semne distinctive ale rangului grupurilor de vârf ale societății, în timp ce topoarele recente erau producții de masă, fără vreo funcție deosebită, ele fiind o palidă imagine a luxului înaintașilor (Vachta, 2008, p. 25-37).

De asemenea, în anul 2008, publicând mai multe colecții de bronzuri sălăjene vechi, care se află în prezent în patrimoniul muzeului din Zaláu, I. Bejinariu făcea anumite precizări cu privire la locurile de descoperire, uneori controversate, ale unor topoare cu disc și spin și admitea că depozitele ce conțin doar topoare de tip B₄ sunt ceva mai recente decât cele în care apar doar topoare de tip B₃; în ceea ce privește răspândirea topoarelor cu disc, se consemna că numărul lor scade în teritoriile sălăjene mai îndepărtate de Valea Someșului, iar din Depresiunea Șimleului ele chiar lipsesc (Bejinariu, 2008, p. 73-75).

Într-un amplu studiu publicat tot în anul 2008, A. Țârlea analiza conceptul de „depunere selectivă”, luând în discuție diferite aspecte cu privire la conținutul depozitelor și contextul în care acestea au ieșit la iveală; în legătură cu topoarele cu disc descoperite în România autoarea remarcă faptul că multe dintre ele au fost depuse neterminat sau au fost lucrate „fraudulos”, cu economie de material, aflându-se în contradicție cu imaginea oferită de puținele descoperiri din mormintele contemporane; s-a mai afirmat că topoarele cu disc, care aveau și funcția de a reprezenta statutul social al proprietarului, au fost adesea în uz vreme îndelungată, poate chiar de generații, înainte de depunere, din acest motiv succesiunea cronologică a diferitelor tipuri de topoare contribuie foarte puțin sau deloc la încercarea de stabilire a datei unui depozit (Țârlea, 2008, p. 86, 118).

În cartea publicată în anul 2009 despre contactele interculturale în vestul Carpaților la sfârșitul mileniului II și începutul mileniului I î.e.n., M. S. Przybyła a analizat și descoperirile de topoare cu disc din Polonia, poziția lor tipologică și cronologică, precum și legăturile acestora cu zonele din Bazinul Carpatic, unde au fost confecționate piese similare; a fost menționat, printre altele, depozitul de la Stefkowa, atribuit grupului Jasło, care datează din faza mai veche a metalurgiei Piliny (faza LB I sau fazele Br C1- Br C2); acestui grup i-au fost conferite și topoarele de tip B₃ de la Strachocina și Ulucz, considerate ca provenite din regiunea Tisei Superioare; după părerea autorului, legăturile

dintre aceste artefacte cu traseele de contact ce trec prin trecătorile Carpaților nu pot fi contestate, dar trebuie avut în vedere și rolul bazinului superior al Niprului, cu cultura Noua drept intermediar în transportul produselor de bronz provenite din centrele metalurgice aflate în regiunea Tisei; la începuturile perioadei LB III (faza Ha A), brățările deschise cu capetele subțiate, precum și alte obiecte tipice ale depozitelor de tip Uriu-Ópályi, în special topoarele cu disc și spin au fost înlocuite în estul Bazinului Carpatic cu un repertoriu de bronzuri de origine occidentală (transdanubiană), noua tradiție culturală nefiind legată de o schimbare de populație, ci cu adoptarea de noi modele, transferate, eventual, prin căsătorii supraregionale (Przybyła, 2009).

În articolul despre semnele de pe discul de la Nebra și ansamblul de simboluri ale Bronzului Vechi din spațiul bazinului Dunării Mijlocii și al Carpaților, apărut în anul 2010, W. David analiza diferitele motive ornamentale de pe piesele de bronz și aur, precum și de pe ceramică, printre care se află unele ce încorporează ca simboluri un conținut de idei mai mult sau mai puțin clar conturat; în acest sens au fost menționate și discutate, printre altele, topoarele cu disc decorate în așa-zisul stil Hajdúsámson-Apa din Bazinul Carpatic răsăritean și era subliniat faptul că topoarele cu greutatea mai mare și bogat decorate stau la începutul unui lanț evolutiv care se continuă până în Bronzul târziu (David, 2010, p. 439-486).

În același an, în monografia așezării Hajdúbajos-Cehăluț de la Nyíregyháza-*Oros „Úr Csere”*, autorii cercetării obiectivului au descris și ilustrat un fragment de tipar, găsit într-o groapă de formă rotundă, cu profil neregulat, împreună cu ceramică, cărbune și cenușă (complexul nr. 120); fragmentul reprezintă o parte dintr-o piesă în care au fost turnate topoare cu disc și spin de tip B₃, probabil varianta Târgușor, și constituie dovada existenței în așezare a unui atelier în care se confecționau astfel de topoare³⁸.

În volumul publicat în anul 2011 cu lucrările susținute în cadrul colocviului de la Târgu Mureș din anul precedent (Berecki *et alii*, 2011), studiul lui T. Soroceanu aborda problema dualității în depunerile epocii bronzului, fiind discutate în acest context și topoarele cu disc; au fost menționate mai multe descoperiri în care topoarele au avut o amplasare deosebită, de ex. în depozitul de la Hajdúsámson I topoarele au fost așezate perpendicular pe lama unei spade, cu tășurile îndreptate înspre vest și cefeale înspre est, poziție ce semnifică, poate, relația simbolică dintre căpetenie și luptătorii săi de elită, în depozitul de la Rozsály trei topoare erau înfipite în pământ în jurul unui vas ce conținea mai multe piese de aur, având funcția de a proteja principala valoare depusă, la Ópályi s-a constatat, de asemenea, că nouă topoare au fost depuse vertical cu tășul în jos în jurul unui vas de bronz (Soroceanu, 2011, p. 269-294). În același volum, în lucrarea lui B. Rezi despre distrugerea intenționată și fragmentarea pieselor de bronz din depozitele transilvănene ale Bronzului târziu, după ce s-a remarcat diferența în ceea ce privește proporția dintre piesele întregi și cele fragmentare în perioadele Bz D și Ha A1, au fost examinate diferite categorii de bronzuri, printre acestea și topoarele cu disc și spin; în Bz D fragmentarea topoarelor se focusează pe partea discului și a barei de sub disc, din care sunt îndepărtate părți mai mari sau mai mici, în felul acesta fiind alterată definitiv funcția artefactelor; în Ha A1, când topoarele de luptă sunt depășite numeric de spade și vârfuri de

³⁸ Marta *et alii*, 2010, p. 48-49, pl. XV/1. Fragmentul de tipar a fost publicat deja într-o lucrare apărută cu un an mai devreme, vezi Bejinariu *et alii*, 2009, p. 64-65, pl. XII/2.

lance, este mai frecventă îndoirea topoarelor, fragmentările fiind asemănătoare cu cele din perioada anterioară (Rezi, 2011, p. 311-312, fig. 4, pl. 7/1-4, 6-8).

În studiul publicat tot în anul 2011 despre metalurgia bronzului din zona Câmpiei Careiului și Văii Eriului, ce a aparținut comunităților Otomani, Zs. Molnár a analizat și topoarele cu disc din teritoriul și orizontul de timp cercetate, și anume piesele din depozitul de la Roșiori, precum și fragmentul de tipar pentru turnat topoare de tip B₁ de la Otomani-*Cetatea de Pământ*, toate fiind încadrate într-o etapă cronologică definită drept Bronz mijlociu III³⁹.

Într-un articol în care prezentau descoperiri recente de bronzuri din Sătmár, apărut de asemenea în anul 2011, L. Marta și J. Némethi descriau și ilustrau depozitul format din trei topoare cu disc și spin de la Tiream, precum și un topor cu disc și spin găsit, se pare, la Santău; depozitul, ce conține exemplare ale tipului B₃, varianta Cehăluț, respectiv B₄, varianta Rohod, era atribuit tipului Uriu-Ópályi, iar despre descoperirea izolată se preciza că extindea înspre vest aria de răspândire cunoscută a topoarelor de tip B₃, varianta Breb (Marta, Némethi, 2011, p. 89, 92-94, pl. 2; 5/3).

În repertoriul depozitelor de obiecte de cupru și bronz din Bronzul timpuriu și mijlociu de pe teritoriul României, publicat în anul 2012, T. Soroceanu aducea o serie de precizări, corecturi și lămuriri în privința mai multor descoperiri ce conțin și topoare cu disc (Soroceanu, 2012a). Date mult diferite de cele anterior publicate au fost menționate în legătură cu compoziția depozitului de la Gaura (în prezent Valea Chioarului); comparând descrierea pieselor din catalogul colecției Egger cu cea a lui J. Hampel (aceasta din urmă avută în vedere de majoritatea celor ce s-au ocupat de depozit), autorul ajungea la concluzia că la Gaura au fost descoperite 11 sau 12 bronzuri, dintre care două topoare de tip A₂ și câte un topor de tip B₁, respectiv de tip B₂, precum și alte două topoare (unul de tip indeterminabil, altul de variantă indeterminabilă, probabil tip A/B₁) care au aparținut fie unui singur depozit, fie la două diferite, cea de a doua alternativă părându-i a fi mai probabilă⁴⁰. T. Soroceanu a demonstrat fără dubii că așa-numitul depozit de topoare cu disc de la Iclod, format din 27 de piese, relativ des citat în literatură, nu a existat în realitate (Soroceanu, 2012a, p. 50-52), de aici fiind cunoscut, ca descoperire izolată din epoca bronzului, doar un topor cu disc de tip B₁. În capitolul cu privire la depozitul de la Apa, un pasaj destul de consistent a fost dedicat soartei toporului de tip A₂; potrivit datelor comunicate, părea că această valoroasă piesă este pierdută⁴¹, am aflat însă că ea a fost regăsită, că se păstrează în continuare în colecția Muzeului Național de Istorie a României și a figurat, printre altele, într-o expoziție organizată în China în anul 2016⁴², respectiv într-o expoziție din Belgia, la Liège, în perioada 8 noiembrie 2019-20 aprilie 2020⁴³. T. Soroceanu, pe lângă precizările cu privire la conținutul depozitului de la Roșiori, a atras atenția și asupra faptului că la mai mulți autori acesta figurează ca descoperit în localitatea Gepiu (Soroceanu, 2012a, p. 80-82). Remarc, de asemenea, că în repertoriu a fost publicat

³⁹ Molnár, 2011, p. 291-292. Varianta subcapitolului despre topoarele cu disc a fost publicată și în limba română, vezi Molnár, 2014, p. 99-101.

⁴⁰ Soroceanu, 2012a, p. 35-44. Vezi și Soroceanu 2012c, p. 55-57; Kacsó 2011, p. 565-571 (toporul de tip B₂ este considerat ca descoperire izolată).

⁴¹ Soroceanu, 2012a, p. 19-20. Această informație a fost preluată și de Pernicka *et alii*, 2016, notele 29 și 50.

⁴² Informație amabilă Sorin Oanță-Marghitu (e-mail din 9 iunie 2022).

⁴³ <https://m.facebook.com/MNIRoficial/photos/a.460210145437/10162585393325438/?type=3> (accesat la 13 iulie 2022).

pentru prima dată depozitul de la Șerbănești, singurul din Muntenia ce are în compoziție topoare cu disc de tip B₁ (Soroceanu, 2012a, p. 157-158).

Într-un studiu despre relațiile dintre cercul cultural Trzciniec și cultura Otomani/Füzesabony publicat tot în anul 2012, Pr. Makarowicz menționa ca aparținând celor mai timpurii artefacte din zona estică a teritoriului Trzciniec, ce au fost confecționate în stil transcarpatic, toporul din tumulul I de la Ivanje, respectiv toporul cu loc de descoperire neprecizat din regiunea Volhinia, primului lipsindu-i analogiile exacte, fiind totuși comparat cu unul dintre topoarele de la Drajna de Jos și atribuit, eventual, unei variante a topoarelor-ciocan ale orizontului Hajdúsámson, paralela celui de al doilea aflându-se în descoperirea de la Larga (Makarowicz, 2012, p. 184, fig. 5/1-2).

În volumul în care erau publicate lucrările colocviului de la Târgu Mureș dedicat meșteșugurilor și meșteșugarilor epocii bronzului din Bazinul Carpat, apărut în anul 2013 (Rezi *et alii*, 2013), în mai multe articolele erau discutate și probleme legate de topoarele cu disc. Astfel, D. Ložnjak Dizdar, prezentând un atelier metalurgic din Bronzul mijlociu de la Vincovici, a analizat pe larg un fragment de tipar pentru topoare cu disc, pe care l-a pus în conexiune cu topoarele de tip B₁ descoperite tot la Vincovici, precum și cu numeroase alte topoare de același tip găsite pe o extinsă arie; autoarea a discutat, de asemenea, situația cronologică și culturală și a altor tipare pentru topoare cu disc, inclusiv a celor de pe teritoriul României (Ložnjak Dizdar, 2013). G. Sánta a publicat rezultatele analizelor metalografice a numeroase piese de bronz Koszider și Hügelgräberkultur, printre care și compoziția unui topor cu disc de tip B₁ de la Szeged-*Alsótanya*, *Kancsalszél* (Cu 95.1 %, Sn 4.2 % etc.) (Sánta, 2013, p. 84, tabelul 1, fig. 1/1). În studiul în care atenția principală a fost acordată topoarelor cu gaura de înmănușare transversală din Europa Centrală și Răsăriteană, W. David s-a ocupat și de topoarele cu disc, constatând că acestea au avut o istorie a tipurilor concordantă cu cea a topoarelor cu gaura de înmănușare transversală, cele două categorii de arme fiind rar asociate în Bronzul vechi, în schimb în Bronzul târziu apariția lor comună este frecventă; de asemenea, ele își găsesc în același timp, în perioada depozitelor Hajdúsámson și Apa, punctul maxim de dezvoltare în forma unor arme de paradă bogat decorate, iar, spre sfârșitul evoluției, aria lor de răspândire se restrânge la nord-estul Bazinului Carpat cu epicentrul în teritoriul Tisei Superioare și al Someșului (David, 2013). În articolul în care prezenta date noi cu privire la metalurgia Bronzului târziu din bazinul Tisei Superioare, L. Marta a menționat, printre altele, formele de turnat, inclusiv pe cele pentru turnarea topoarelor cu disc și spin găsite în acest teritoriu, dar și topoarele finite, mai ales pe cele provenite din așezări și morminte, un accent mai pronunțat fiind pus pe topoarele de tip B₃, varianta Ajak (Târgușor), produse în ateliere din zona Tisei Superioare; autorul vorbea de existența în Bronzul târziu a unor centre de putere, care au fost și centre de producție pentru diferite categorii de bronzuri, printre acestea și topoarele cu disc și spin, considerate arme specifice ale războinicilor de elită (Marta, 2013). A. László a publicat toporul cu disc și spin de tip B₃, varianta Cehăluț descoperit pe teritoriul șantierului arheologic de la Bazga, punctul *Cetățuia*; după prezentarea condițiilor de descoperire, descrierea piesei, încadrarea sa tipologică și cronologică, originea, autorul a repertoriat topoarele cu disc găsite în teritoriul extracarpatic și a indicat topoarele cu ceafa elipsoidală ca tip înrudit cu topoarele cu disc, care apar rar la est și la sud de Carpați (Prelipce, Drajna); autorul a reluat și discuția cu

privire la topoarele sceptru cu lama spiralată, caracteristice în exclusivitate teritoriului extracarpatic, și la topoarele de tip Larga⁴⁴.

În același an, în revista *Gesta* apăreau două studii, în care erau prezentate rezultatele analizei compoziției pieselor depozitelor de la Hajdúsámson și Téglás, realizate cu metode diferite. În articolul având ca autori cercetători de la Debrecen (Déri Múzeum, Egyetem, MTA Atomki) erau descrise locul și condițiile de descoperire ale celor două depozite, istoricul cercetării și principalele păreri în legătură cu modul de realizare a decorului pieselor și cu funcția depozitelor; a fost descrisă metoda utilizată de analiză a compoziției bronzurilor: Emisia de raze X indusă de particule (Particle Induced X-ray Emission – [PIXE]) și au fost prezentate tabele cu aceste compoziții (pentru topoarele cu disc de la Hajdúsámson: Cu 88.02, 89.74, 90.15 wt%, Sn 11.19, 9.13, 9.26 wt% etc., pentru toporul de la Téglás: Cu 91.32 wt%, Sn 5.11 wt% etc.) (Dani *et alii*, 2013). În studiul lui E. Pernicka au fost detaliate metodele utilizate la stabilirea compoziției toporului cu disc de la Vámospercs, a unor piese din depozitul de la Hajdúsámson (două topoare cu disc, trei topoare cu gaura de înmănușare transversală) și a pieselor din depozitul de la Téglás (topor cu disc, mânerul și lama de spadă), și anume Spectroscopia de raze X cu dispersie de energie (Energy-dispersive x-ray fluorescence [EDXRF]) și analizele de izotopi de plumb, rezultatele pentru topoarele cu disc fiind Vámospercs Cu 95, Sn 3,7 etc., Hajdúsámson Cu 94, 94, Sn 7,0, 7,0 etc., Téglás Cu 93, Sn 4,0 etc.; potrivit autorului studiului, pare aproape sigur că cuprul pentru topoarele de la Hajdúsámson, toporul de la Vámospercs și mânerul spadei de la Téglás provine din zona Mitterberg din Salzburg, Austria, în timp ce lama spadei și toporul de la Téglás au fost confecționate din minereurile de cupru din valea Hron din Slovacia, deși Alpii de Est nu pot fi excluși în totalitate (Pernicka, 2013).

Tot în anul 2013 a fost publicat toporul cu disc de tip A₁ descoperit izolat, în 1989, în localitatea Petrova Ves, aflată în apropierea graniței dintre Slovacia și Moravia, foarte aproape, dar totuși în afara Bazinului Carpatic, la distanță apreciabilă de epicentrul ariei de răspândire a topoarelor de acest tip; analiza compoziției chimice a piesei a indicat un conținut de Sn de 4,01-6,6%, Ag de 0,35-0,46 %, Zn de 0,11-0,46 %; potrivit aprecierii cercetătorilor slovaci, decorul piesei a fost realizat după turnare, prin ștanțare (Furmánek *et alii*, 2013).

În același an, în volumul în care erau publicate lucrările conferinței de la Tulcea din 2012 (Ailincăi *et alii*, 2013), A. Țârlea și M. Florea, în încercarea „de a determina dacă și în ce mod mediul și condițiile de teren...au influențat cadrul social al comunităților Bronzului Mijlociu” din teritoriul României de Nord-Vest și a Ungariei de Nord-Est, au discutat și problematica topoarelor cu disc, dintre care cele de tip A₁ și A₂ sunt caracteristice în principal zonei dintre râurile Mureș și Tisa, ele răspândindu-se și înspre est și vest, iar cele de tip B₁ au o arie de distribuție mai mare și apar în variante mai numeroase; confecționarea lor a necesitat abilități tehnologice deosebite, iar cele de tip B₁ sunt mai lungi și mai grele, în special cele decorate; a fost remarcată asocierea în depozite a topoarelor cu disc de tip A₁ și A₂ și a apărătoarelor de braț de tip Apa, respectiv a

⁴⁴ László, 2013. Toporul a fost publicat și într-o variantă în limba română, vezi László *et alii*, 2013. În legătură cu topoarele cu disc și spin găsite pe teritoriul Moldovei trebuie amintit și fragmentul de tipar pentru turnarea unor astfel de topoare descoperit la Vârteșcoiu, vezi I. Motzoi-Chicideanu, *Observații asupra cimitirului din epoca bronzului de la Pietroasa Mică*, http://apar.archaeology.ro/imc_artrja.htm (accesat la 28 iulie 2022), nota 91, unde informația este menționată citându-se o comunicare a lui V. Bobi la Sesiunea anuală a Muzeului din Buzău, în aprilie 1993.

topoarelor de tip B₁ și B₂ și a apărătoarelor de tip Ighiel-Zajta; s-a afirmat și posibilitatea ca activitatea metalurgică să se fi desfășurat pe două niveluri: un nivel de bază cu tipuri mai puțin complicate de topoare, pumnale, spade scurte și un fel de „suprastructură”, constând din tipuri de topoare și spade mai sofisticate, apărătoare de braț masive etc.; în ceea ce privește apartenența culturală a depunerilor metalurgiei Hajdúsámson-Apa au fost luate în considerație comunitățile Otomani și Suciul de Sus, care au locuit în zone lipsite în etapa anterioară aproape total de obiecte de metal (Țârlea, Florea, 2013, p. 138-148). În același volum, B. P. Niculică a prezentat câteva observații în legătură cu descoperirile de bronzuri din Bucovina, precum și un catalog cu astfel de descoperiri, printre acestea figurând topoarele cu disc de la Cajvana (descoperiri izolate [?] din Bronzul mijlociu), Korovija și Prelipče (depozite din Bronzul târziu); în ceea ce privește piesele de la Cajvana, s-a afirmat că ele pot reprezenta importuri/stipendii din ariile Wietenberg/Otomani în mediul cultural local din nord-estul Moldovei, reprezentat de cultura Komariv (Niculică, 2013).

Într-o lucrare despre râul Oder având rol de coridor de comunicație la sfârșitul Bronzului timpuriu și începutul Bronzului mijlociu, publicat de asemenea în anul 2013, A. Swieder menționa mai multe artefacte găsite în apropierea gurii râului, printre acestea numărându-se și topoarele cu disc de tip B₁, variantele Gliniany, Meißen și Tărian, fiind ilustrat exemplarul de la Mirosławice (Swieder, 2013, p. 539, fig. 2/2).

În studiul publicat în anul 2014 despre toporul cu disc de tip A₁ de la Iorcani, descoperit la începutul anilor 1950 la poalele unui deal, în interfluviul creat de două izvoare, dar ajuns într-o instituție publică de abia în 2012, autorii au descris pe larg piesa, decorul său și modul în care s-a realizat acesta (fiind citate diferitele păreri exprimate în acest sens), starea actuală de păstrare a toporului, care a suferit multiple deteriorări recente, compoziția sa chimică (Sn 5,02, Pb 0, As 1.053 etc.); toporul aparține aceluiași tip și variantă ca și exemplarul de la Cajvana, cele două fiind singurele de acest fel găsite la est de Carpați; s-a presupus că toporul de la Iorcani, la fel ca și cel de la Cajvana, provine din zona culturii Wietenberg, piesa ajungând la locul în care a fost descoperită fie în urma unui schimb între comunități, fie a unei acțiuni voite sau forțate a proprietarului de a se despărți de ea; toporul este datat în Bronzul mijlociu, nu se poate însă preciza momentul și motivul depunerii sale, cea mai plauzibilă ipoteză în această direcție fiind aceea a unei depuneri votive în cadrul unui „schimb” între proprietar și divinitatea sa⁴⁵.

În articolul din același an despre identitatea războinicilor epocii bronzului în regiunea Mureșului de Jos, V. Sava și A. Ignat au repertoriat armele găsite în această zonă, printre care se numără și toporul cu disc de tip B₁, varianta Ighiel dintr-un mormânt cercetat la Pecica „Sit 14”; autorii au prezentat analogiile toporului apărute în același areal (Cruceni, Sombor, Senta, Kiskunmajsa etc.), pe care le-au datat în faza Bz B2-C⁴⁶.

În anul 2014 apărea și studiul lui H. Vandkilde despre descoperirile din epoca bronzului nordic, arta transculturală a războiului și zona de răscruce a Carpaților în secolul XVI î.e.n., în care a discutat și problemele legate de piesele depozitului de la Téglás, descriind și interpretând decorul acestora: între mâner și lamă spada are ca decor doi pești,

⁴⁵ Tencariu *et alii*, 2014. A fost publicat și un studiu cu privire la decorul toporului, vezi Sandu *et alii*, 2021.

⁴⁶ Sava, Ignat, 2014. Toporul din mormântul de la Pecica „Sit 14”, precum și alte topoare cu disc descoperite în zona Mureșului Inferior au fost discutate de cei doi autori și în alte studii, vezi Sava, Ignat, 2016; 2019.

care poartă cunoscuta figură a literei V curbat-ogival sau a V-ului în formă de pește; ca și alte topoare cu disc din arealul Carpaților, toporul din depozitul de la Téglás are pe fața îngustă ornamente care se termină cu o figură în formă de pește chiar lângă marginea tăioasă, în timp ce pe fața lată toporul are ca ornament un vârtej șerpuit, simbolizând probabil curgerea eternă a râului Oceanos; în contrast, razele solare împodobesc butonul mânerului spadei, discul toporului și capetele tubului de înmănușare, în acest fel fiind reprezentate ambele tărmuri ale cosmosului, cel de sus și cel de jos în ordinea corespunzătoare; având în vedere că V-urile curbate-ogivale sunt de diferite mărimi, variante și aplicații, autoarea sugera că ele au fost considerate uneori simboluri distincte sau având o simbolistică dublă, pește și curgerea apei; peștele poate fi văzut chiar trăgând pârâul spre vârful spadei sau spre muchia tăioasă a toporului, în direcția în care se presupune că se afla lumea de dincolo; se afirma că astfel de simboluri și imagini de pe arme indică prezența permanentă a unei forțe supranaturale; armele puternice i-ar putea face pe războinici puternici, cu toate acestea, acești războinici ar avea nevoie, totuși, de simboluri robuste pentru protecție, eficacitate în uciderea dușmanilor, pregătirea unei vieți într-o altă lume sau pentru a-și exprima afilierea lor la o anumită religie, armele, războinicii și moartea alcătuind o trilogie interculturală semnificativă; războinicii știu că moartea este întotdeauna un rezultat posibil al războiului, acesta fiind unul dintre motivele pentru care confruntările militare sunt „impregnate” de cele mai multe ori de ritualuri și religiozitate (Vandkilde, 2014, p. 617, fig. 6).

În cartea sa despre aspectele metalurgiei evidențiate în așezările tell ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic, apărută în anul 2015, A. Găvan remarcă faptul că topoarele cu disc se numără printre cele mai studiate artefacte ale epocii bronzului din această zonă datorită aspectului lor distinctiv și a decorului lor; ele apar și în componența a trei depozite descoperite în așezările *tell*, la Dunaújváros și la Včelince (I, II), un topor fragmentar fiind găsit în așezarea de la Nižná Myšľa, la acestea adăugându-se tiparul pentru turnarea discurilor la acest tip de topor ieșit la iveală pe teritoriul așezării de la Otomani-*Cetatea de Pământ*; toate aceste piese au fost datate în etapa Kozsider de la sfârșitul epocii mijlocii a bronzului, iar rolul topoarelor a fost apreciat ca fiind mai degrabă simbolic decât funcțional⁴⁷.

Tot în anul 2015 am publicat descoperirile izolate de topoare cu disc și spin de la Oarța de Sus și Odești, ambele de tip B₃, variantele Dobrocina, respectiv Cehăluț, prilej cu care am discutat despre decorul unor topoare târzii, despre deformarea, deteriorarea și fragmentarea intenționată sau neintenționată a topoarelor și metodele tehnice folosite pentru realizarea acestor acțiuni, despre piesele izolate și așa-numitele depozite de o singură piesă (Kacsó, 2015d).

În studiul despre descoperirile incidentale din epoca bronzului provenite de la Felnac apărut, de asemenea, în anul 2015, am descris și ilustrat și un topor cu disc ieșit la iveală mai demult în localitate, care a ajuns în cele din urmă în colecția muzeului din Arad; toporul este lipsit de analogii exacte, are totuși anumite asemănări cu piesele de la

⁴⁷ Găvan, 2015, p. 98-100. Autoarea a publicat și un studiu în două părți, în care a repertoriat și a discutat numai descoperirile legate de metalurgie în tell-urile epocii bronzului din vestul României, vezi Găvan, 2012; 2013. Descoperirile de bronzuri atribuite comunităților Otomani din vestul României, inclusiv topoarele cu disc, au fost menționate mai recent de către Gr. Fazecaș și F. Gogâltan într-un studiu cu două variante, română și engleză, vezi Fazecaș; Gogâltan, 2019a; 2019b.

Winklarn și Zelené, el putând fi considerat ca o variantă a topoarelor cu disc de tip B₁, care datează, foarte probabil, din perioada culturii tumulare (Kacsó 2015e, p. 30, fig. 4/4).

În același an, în lucrarea lui O. Chvojka despre epoca bronzului din Boemia de Sud și legăturile culturilor de aici cu regiunea Dunării și Bazinul Carpatic au fost amintite și ilustrate două topoare cu disc din zona menționată, care demonstrează aceste legături în Bronzul mijlociu: un exemplar de tip B₁ dintr-un mormânt (?) de la Rataje și unul de tip B₂, descoperire izolată, de la Sepekov (Chvojka, 2015, p. 13, pl. 3/1, 2-3).

Într-o lucrare apărută în anul 2016, realizată de cercetători din Germania, Austria și România, au fost prezentate rezultatele analizei compoziției chimice și a raporturilor izotopilor de plumb pentru 29 de piese din Bronzul timpuriu și mijlociu de pe teritoriul României, inclusiv pentru bronzurile ce aparțin depozitului de la Apa, scopul analizei fiind acela de a determina, prin compararea signaturii geochimice a acestora cu minereurile de cupru din mai multe zăcămintele aflate în Europa Centrală și de Sud-Est, proveniența cuprului folosit la turnarea lor; dintre cele trei topoare din depozitul de la Apa, unul este cu disc și aparține tipului A₂, fiind bogat decorat cu motive în spirală, îngrijit realizate; potrivit autorilor, pe baza caracteristicilor tehnologice constatate, nu se poate stabili cu certitudine dacă ele au fost obiecte de prestigiu sau au avut o altă funcție; s-a mai afirmat că obiectele depozitului de la Apa sunt exemplare timpurii ale unui nou stil și ale unor tehnici noi în prelucrarea bronzului, că descoperirea are asemănări stilistice cu materialele din Marea Egee și nordul Europei și că depozitul datează între 1600 și 1500 î.e.n., dintr-o perioadă când au avut loc schimbări semnificative în cultura materială dintr-un număr de regiuni ale Europei; piesele depozitului de la Apa au fost analizate prin metoda XRF cu dispersie de energie, inclusiv toporul de tip A₂, crezut pe atunci pierdut, echipa de cercetare având la dispoziție material de arhivă colectat pentru proiectul SAM; analiza izotopilor de plumb a fost realizată prin Multiple-Collector Inductively-Coupled Plasma Mass Spectrometry (MC-ICP-MS)⁴⁸; mostrele au fost dizolvate în HNO₃, iar plumbul a fost separat cu rășină de ioni cromatografic de matrice; rezultatele analizelor pieselor depozitului de la Apa pot fi comparate cu trei regiuni miniere din Europa Centrală, unde mineritul preistoric a fost confirmat sau, cel puțin, pare probabil; poate fi presupus cu siguranță că cantitatea substanțială de cupru, care a fost produsă în Bronzul timpuriu dezvoltat nu putea fi furnizată decât prin zăcămintele mai mari; aici a fost inclusă și regiunea minieră Baia Mare, deși aceasta constă în principal dintr-un grup plumb-zinc, acumulările locale de minereuri de cupru neputând fi, totuși, excluse; așa cum era de așteptat, toate piesele constau dintr-un bronz cu staniu, fără alte componente de aliere, în special fără adaos de plumb, ceea ce este important pentru discutarea izotopilor de plumb în relația cu posibila proveniență a cuprului; obiectele investigate conțin, în afară de staniu,

⁴⁸ MC-IC-PMS este un instrument care măsoară rapoartele izotopice care sunt utilizate în geochimie, geocronologie și cosmochimie. Un MC-IC-PMS este un spectrometru de masă hibrid care combină avantajele ionizării superioare a unei surse de plasmă cuplate inductiv și măsurătorile precise ale unui spectrometru de masă cu multicolector cu sector magnetic. Avantajul principal al MC-IC-PMS este capacitatea sa de a analiza o gamă mai largă de elemente, inclusiv cele cu potențial ridicat de ionizare care sunt dificil de analizat de către TIMS. Sursa ICP permite, de asemenea, flexibilitate în modul în care probele sunt introduse în spectrometrul de masă și permite analiza probelor introduse fie ca soluție aspirată, fie ca aerosol produs prin ablație cu laser, vezi https://serc.carleton.edu/research_education/geochemsheets/techniques/MCICPMS (accesat la 19 august 2022).

oligoelemente, care provin din cuprul utilizat; concentrațiile de staniu ale celor două spade de la Apa se situează între 8,4 % și, respectiv, 9,4 %, acestea fiind aproape de raportul de aliere ideal de 1:9; topoarele au concentrații mai mici de staniu decât spadele, care au fost totuși suficiente pentru a schimba culoarea și a spori calitatea lor; printre sursele improbabile de cupru pentru piesele de la Apa a fost enumerată și regiunea Baia Mare, deoarece mineralizarea majoră de aici este dominată de sulfuri de plumb și zinc cu aur și argint; un exemplu tipic citat a fost filonul principal de la Baia Sprie cu mai mult de 1000 m adâncime, care conținea mineralizarea Au-Ag în partea superioară, sulfuri de Pb-Zn în partea inferioară și mineralizarea Cu la mare adâncime; autorii au afirmat, de asemenea, că zăcămintele de cupru din Munții Metaliferi, în sudul Munților Apuseni, deși în cantități mari, sunt de calitate scăzută, care pot fi exploatare economic doar cu tehnologie modernă; potrivirea cea mai bună a cuprului pieselor depozitului de la Apa a putut fi stabilită cu minereurile de cupru din zona Mitterberg de lângă Salzburg, aceeași potrivire fiind constatată pentru piesele depozitului de la Hajdúsámson, contemporan cu depozitul de la Apa; dovezile combinate ale modelelor de oligoelemente și raporturile izotopilor de plumb indică ca foarte probabilă proveniența cuprului obiectelor de la Apa din zona Mitterberg; a fost analizat și toporul de tip B₁ de la Tărian, care are un decor foarte asemănător bronzurilor de la Apa și Hajdúsámson, sursa sa de cupru este însă diferită; pentru producerea obiectelor de bronz la sfârșitul Bronzului timpuriu și începutul Bronzului mijlociu au fost folosite mai multe surse, unele aflate în Munții Metaliferi Slovaci; au existat rețele majore și minore de schimb de cupru, care s-au manifestat în alte moduri decât rețelele de persoane sau grupuri de rang înalt, ce au schimbat obiecte de lux unice sau piese de mare valoare, precum armele⁴⁹.

Tot în anul 2016 T. Soroceanu republica depozitul de la Jabenita, din care s-au păstrat trei seceri cu cârlig, trei celturi de tip transilvănean și un topor cu ceafa discooidală; toporul este decorat pe segmentul puțin bombat de la ceafă cu un motiv interpretat de autor drept reprezentarea miniaturală a două seceri cu cârlig, plasate cu muchiile una spre cealaltă, înscrise într-un cerc plasat de-a lungul marginii cefei, linii dispuse în x-uri pe cele patru laturi ale barei de deasupra tocului de înmănușare, care are marginile îngroșate și crestate; după o trecere în revistă a diferitelor păreri exprimate în legătură cu categoria de piesă căreia îi aparține toporul de la Jabenita, autorul l-a definit drept *Schaftloch – bzw. Schaftrohraxt mit kugelsegmentförmigem Nacken*, respectiv (în formă prescurtată) *Axt mit Kugelsegmentnacke*; spre deosebire de celelalte bronzuri din depozit, despre care autorul afirma că sunt produse locale, toporul a fost considerat ca probabilă piesă de import, care a avut, prin simbolul miniaturizat al secerilor cu cârlig, o valoare deosebită (Soroceanu, 2016).

În același an, J. Puskás a pus în circulație o descoperire mai veche de la Zagon, care a ajuns, la începutul secolului XX, la Muzeul Déri din Debrecen; este vorba de un topor cu disc și spin de tip B₃, varianta Dobrocina, menționat în literatură încă în anul 1915, dar ignorat de cercetătorii care s-au ocupat de problematica topoarelor; reluând concluzii și observații formulate deja anterior în alte exegeze, autorul includea majoritatea topoarelor de tip B₃ în faza Reinecke Bz D, începuturile confecționării lor putând data din faza Br C; se afirma totodată că ele apar cu precădere în nord-vestul României, în partea

⁴⁹ Pernicka *et alii*, 2016a. Despre producția de cupru de la Mitterberg și distribuția sa în epoca bronzului vezi și Pernicka *et alii*, 2016b.

ucraineană a Maramureșului și în nord-estul Ungariei, în aria culturilor Suci de Sus și Lăpuș; toporul de la Zagon a fost interpretat de autor drept o piesă izolată sau un depozit de o singură piesă, care a ajuns la locul său de descoperire în urma contactelor interregionale, calea de comunicare cea mai frecventată dintre regiunea Tisei Superioare și Depresiunea Târgu Secuiesc, unde se află și localitatea Zagon, fiind considerată versantul vestic al Carpaților Răsăriteni, o regiune bogată în sare, de asemenea o importantă marfă de schimb (Puskás, 2016).

Tot în anul 2016, I. Bejinariu publica tiparul pentru turnat topoare cu disc, se pare de tip B₁, realizat din micașist, descoperit în așezarea Cehăluț-Hajdúbagos de la Șimleu Silvaniei; autorul și-a exprimat părerea că tiparul a fost deteriorat intenționat într-un context cu conotație rituală, cu scopul scoaterii sale din uz, dovezile în acest sens fiind urmele de lovire și tăieturile realizate cu un instrument ascuțit⁵⁰.

În același an, într-un articol semnat de I. Bejinariu și D. V. Sana, era prezentat depozitul de la Fântânele-Rus, format din două topoare cu disc și spin de tip B₃, unul varianta Lăpuș, celălalt apropiat de această variantă; depunerea topoarelor în albia unui torent sau pe malurile acestuia sugerează, potrivit autorilor, prezumtivul caracter votiv al depozitului; dintre posibilele funcții ale topoarelor cu disc și spin, autorii par a fi agreat pe cea de însemne de identitate ale comunităților din Bronzul târziu implicate în extracția și comercializarea sării; o parte a topoarelor a fost confecționată special pentru a fi depusă în pământ, ele fiind oferite de individ sau de colectivități zeilor, ajutând, printre altele, la asigurarea sau perpetuarea unui rang înalt în ierarhia socială; autorii au ajuns la concluzia că majoritatea depozitelor ce conțin topoare cu disc și spin descoperite în așa-zisul „Coridor al Someșului” aparține tipului Uriu-Ópályi, ele fiind în conexiune cu comunitățile de tip Suci de Sus-Lăpuș (Bejinariu, Sana, 2016).

În anul 2016 era publicat, de un colectiv de cercetători din Polonia, și depozitul de bronzuri de la Rzepedź, care conține un topor cu disc și spin, o brătară și numeroase sârme spiralate, bronzurile aflându-se inițial într-un vas de lut depus cu gura în jos pe o placă subțire de gresie; toporul aparține tipului B₃, cu lama asemănătoare exemplarelor variantei Târgușor, fiind decorat la capătul îngroșat al unuia dintre brațele tubului de înmănușare cu creștături; au fost menționate mai multe piese analoage toporului de la Rzepedź și s-a considerat, pe bună dreptate, că piesa de la Strachocina este cea mai apropiată tipologic, ele fiind date în intervalul Bz C și Bz D; autorii au apreciat că nu poate fi negată corelația dintre depozit și mediul cultural Piliny, vasul în care au fost depuse bronzurile a fost însă atribuit producției locale de ceramică; a fost emisă și ipoteza că depozitul de bronzuri ar putea reprezenta nu numai dovada unor influențe transcarpatice, ci chiar a prezenței fizice a elementelor de factură sudică în partea de est a Carpaților polonezi, ca urmare a utilizării căii de comunicație ce pleca din zona Slovaciei prin Pasul Łupków, aflat la doar 15 km distanță de locul descoperirii depozitului⁵¹.

Într-un articol publicat în anul 2017, F. Gogâltan prezenta, pe baza unor desene realizate în anii 1970, mai multe piese preistorice, printre care remarcabile erau trei tipare fragmentare și trei duze de lut, care au fost găsite la Dăbâca, la adâncimea de 2,00-2,25 m, pe

⁵⁰ Bejinariu, 2016. Piesa a fost republicată de același autor, vezi Bejinariu, 2022, p. 69, pl. LXIX.

⁵¹ Kotowicz *et alii*, 2016. Legătura unor topoare cu disc de tip B₃, cum sunt cele de la Strachocina și Ulucz, cu mediul Piliny a fost subliniată și de alți autori, vezi de exemplu Czopek, 2012, p. 63.

o vatră de foc și în imediata sa apropiere; potrivit autorului, în negativul tiparului nr. 1 se poate recunoaște un topor cu ceafa în formă de segment de sferă, având un mâner cilindric, ce se termină în partea opusă cu o proeminență tot în formă de segment de sferă (a fost exprimată și temerea că desenul nu este corect în toate amănuntele sale), în negativul tiparului nr. 2 se observă un topor, probabil plat, iar tiparul nr. 3 pare să fi servit la turnarea de topoare cu gaură de înmănușare transversală; s-a opinat că elementul ce poate determina încadrarea tipologică a topoarelor turnate în primul tipar este ceafa în formă de segment de sferă, care le-ar apropia de topoarele de tip B₁, varianta Bikács-Borlești; erau menționate, fără explicații detaliate, probabil considerându-se că dispun de caracteristici analoage, și topoarele de tip Drajna (Vulpe), respectiv cele definite *Äxte mit Kugelsegmentnacken* (Soroceanu); piesele de la Dăbâca au fost atribuite unui atelier metalurgic, datat în Bronzul mijlociu, eventual spre sfârșitul perioadei, în care a fost confecționat și un nou tip de topor, apreciat ca fiind o inovație tehnologică lipsită de succes⁵².

Tot în anul 2017, I. Tuțulescu și C. Terteci au publicat monografic depozitul de la Șerbănești; piesele depozitului (două topoare cu disc și un topor plat cu marginile ridicate), precum și un celt, aflat la circa 20 m de locul în care era depus depozitul, au fost descoperite cu ajutorul unui detector de metale; depozitul a ieșit la iveală pe marginea unui pârau, la adâncimea de 0,55 m; cele două topoare cu disc aparțin tipului B₁, și au fost atribuite variantei Iclod (Vulpe), respectiv Téglás (David); piesele descoperite au fost supuse unor investigații metalografice efectuate de o echipă din Germania (N. Boroffka, B. Nessel, E. Pernicka), rezultând o compoziție cu un procent foarte ridicat de staniu, 67,614 %, respectiv 56,942 % pentru topoarele cu disc, 61,977 % pentru toporul plat, 42,693 % pentru celt; autorii au explicat aceste procente ridicate de staniu prin faptul că probele recoltate proveneau din patina pieselor; s-a afirmat că o investigație în profunzimea artefactelor ar fi dat alte rezultate; depozitul a fost desemnat ca aparținând culturii Wietenberg, piesele sale fiind considerate obiecte de prestigiu (Tuțulescu, Terteci 2017).

În anul 2017 a fost publicată și lucrarea lui J. Dani despre zona de depunere aflată în perimetrul localității Hajdúsámson, unde au ieșit la iveală mai multe depozite de bronzuri, cel mai cunoscut dintre acestea fiind cel descoperit în noiembrie 1907 (depozitul I), format dintr-o spadă și 12 topoare; potrivit descrierii lui L. Zoltai, cel care a achiziționat depozitul pentru muzeul din Debrecen și a făcut primele cercetări la locul descoperirii, spada a fost depusă în nisip la 75 cm adâncime cu lama culcată orizontal și cu mânerul orientat înspre nord, cu topoarele așezate pe spadă, toate având tăișul îndreptat spre vest, iar ceafa spre est⁵³; autorul a considerat că depunerea a fost rezultatul unei ceremonii conștient planificate, caracterul său simbolic rezultând și din numărul pieselor pe care le

⁵² Gogâltan, 2017. Descoperirea este publicată și într-o variantă în limba germană, vezi Gogâltan, 2019. În completarea informațiilor bibliografice furnizate de F. Gogâltan, este de menționat că cercetările arheologice de la Dăbâca din anii 1973 și 1974 au fost descrise într-un scurt raport (Stoia, 1975, p. 283, nr. 63), unde se preciza că tiparele fragmentare de lut au apărut lângă o vatră în cel de al doilea nivel de cultură sesizat în incinta nr. 2, alături de fragmente ceramice decorate cu împunsături succesive, fiind remarcat tiparul pentru un topor cu buton semisferic, considerat a fi prototipul topoarelor cu disc. Acest tipar a fost apoi citat, în contextul discuțiilor cu privire la topoarele de tip Drajna (*Nackenknäufäxte* sau *Kugelknäufäxte*), de Soroceanu, Retegan, 1981, nota 72; Bader, 1996, nota 47, Kacsó, 2003a, p. 278, lista 1, nr. 6. După publicarea desenelor tiparelor de la Dăbâca, atribuirea unuia dintre topoarele turnate aici celor de tip Drajna nu pare a fi justificată.

⁵³ Vezi și *supra*.

conținea 12+1, fiecare dintre ele cu trăsături „masculine”, legate de activitatea de luptători; s-a apreciat că depozitul a fost fie o depunere votivă, fie o ofrandă dăruită unei zeități a războiului (Dani, 2017, p. 151-152).

M. Rotea a republicat, de asemenea în anul 2017, descoperirile din peștera Cioclovina cu Apă, ocazie cu care a prezentat și depozitul recent apărut de la Cluj-Napoca, punctul *Tufele Roșii*, care conține zece seceri cu cârlig, două celturi de tip transilvănean, într-unul păstrându-se o piesă fragmentară, un pumnal cu limbă la mâner și un topor de tip Drajna, decorat pe ceafă și pe marginile tubului de înmănușare, rupt în două intenționat în vechime la nivelul lamei; autorul a menționat și câteva topoare cu disc, pe care a sesizat diverse reprezentări: corăbii, valuri, siluete umane, pomul vieții, barca și soarele călătorind etc., care au fost interpretate drept simboluri găsite în noul set de credințe ale culturilor Wietenberg-Otomani/Füzesabony, majoritatea dintre ele fiind preluate din civilizația minoică, remodelate/reproiectate și transmise mai departe spre centrul și nordul Europei (Rotea, 2017).

Depozitul de bronzuri de la Prilog a fost și subiectul unei lucrări elaborate de L. Marta, M. L. Nagy și Z. Kádas, care a apărut în anul 2018; autorii au precizat că meritul salvării artefactelor i-a aparținut baronului József Vécsey, originar de la Livada, din apropiere de Satu Mare, cel care a consemnat și informațiile cu privire la condițiile de descoperire ale depozitului și a emis și primele ipoteze cu privire la motivele depunerii bronzurilor, considerate a fi provenite dintr-un atelier metalurgic, ele fiind ascunse de proprietarul lor, meșterul turnător, într-un moment de pericol; depozitul a fost publicat de mai multe ori, uneori cu greșeli sau informații contradictorii; după o analiză detaliată a tipurilor de bronzuri prezente în depozit și a poziției lor cronologice, autorii și-au pus întrebarea dacă aceste bronzuri au fost confecționate pentru a fi folosite cotidian sau pentru a fi depuse; în rezolvarea acestei dileme a fost considerată importantă prezența barelor și turtelor, care ar putea exprima întoarcerea în natură, un proces simbolic, în cursul căruia pământul s-a transformat în materie primă, la sfârșitul acestui proces, după mai multe operații de prelucrare, apărând obiectul finit; compoziția depozitului de la Prilog și modul în care au fost depuse piesele, topoarele fiind așezate deasupra turtelor, au fost de asemenea interpretate în sensul că turtele, o materie primă deja topită, au constituit un fel de tranziție între pământ și topoare (Marta *et alii*, 2018).

În volumul în care erau publicate lucrările colocviului de la Târgu Mureș dedicat conectivității în epoca bronzului din Bazinul Carpatic, apărut în anul 2018 (Rezi, Németh, 2018), în trei studii au fost discutate și probleme referitoare la topoarele cu disc. Astfel, în lucrarea lui J. Puskás erau prezentate cele două topoare aflate la Muzeul Déri din Debrecen, ce provin din localitatea Zagon, un exemplar de tip B₃ din Bronzul târziu, menționat deja de autor într-o lucrare anterioară⁵⁴, precum și unul de tip B₁ din Bronzul mijlociu, pe care A. Vulpe l-a atribuit variantei Bikács-Borlești, dar cercetătorul din Sfântu Gheorghe înclina să-l încadreze în varianta Ighiel (Puskás, 2018, p. 245-246, fig. 33/3). În studiul meu despre depozitul de la Kriva și poziția sa cronologică și culturală la începutul Bronzului târziu în regiunea Tisei Superioare am discutat, pe baza datelor furnizate de arheologii din Ucraina Transcarpatică (St. I Penjak, J. V. Kobal'), componentele

⁵⁴ Vezi Puskás, 2016.

depozitului: 19 topoare cu disc și spin, nouă apărătoare de braț și două obiecte, cărora le lipsesc corespondentele în depunerile locale; topoarele aparțin tipului B₃ (patru exemplare variantei Cehăluț, trei exemplare variantei Târgușor, opt exemplare variantei Kriva) și B₄ (patru exemplare variantei Rohod), în timp ce varianta Kriva a apărut doar în depozitul eponim, toate celelalte variante sunt bine reprezentate în regiunea Tisei Superioare, de altfel acest teritoriu se încadrează în principalul areal de răspândire a topoarelor cu disc și spin târzii (Kacsó, 2018). În articolul despre depozitele de bronzuri de la Pir și Ciumești, L. Marta și J. Némethi au indicat ca piese de factură locală în cea de a doua descoperire topoarele de tip B₄, celturile cu plisc, secerile cu buton, brățile cu secțiunea ovală⁵⁵, alături de care se află și câteva piese „străine”, de exemplu falera care se regăsește și în depozitul de la Pir (Marta, Némethi, 2018, p. 333).

Într-un articol apărut tot în anul 2018, au fost prezentate mai multe descoperiri de bronzuri ieșite la iveală recent pe teritoriul orașului Bechyně, între acestea numărându-se și depozitul găsit pe un teren la nord-vest de localitate, din care au fost salvate, în perioada 2014-2018, 18 piese, printre acestea și un fragment de topor cu disc de tip B₁, în al cărui tub de înmănușare au fost introduse trei brăți; depozitul a fost datat în Bz C, o etapă în care din Moravia sunt cunoscute foarte puține descoperiri de metale (Chvojka *et alii*, 2018, p. 46-48, fig. 3-5).

Într-un studiu publicat în anul 2019, Ch. N. Kleitsas a reluat discuțiile cu privire la toporul fragmentar de la Dodona, din regiunea Epir, descoperit încă la sfârșitul secolului XIX; după prezentarea caracteristicilor de formă și dimensiunilor păstrate ale piesei, precum și a diferitelor păreri exprimate cu privire la originea sa, autorul a concluzionat că în cazul piesei de la Dodona, care prezintă asemănări certe cu topoarele de tip Drajna și este datată între 1250 și 1150 î.e.n., nu poate fi vorba de o copie locală, aceasta și datorită faptului că din zona eladică lipsesc topoarele cu ceafa discoidală, dar și cele cu lama spiralată⁵⁶.

Tot în anul 2019 a fost publicat inventarul gropii nr. 121, dezvelită, în 2012, pe o terasă înaltă a Dunării, la Cernavodă, în cadrul unor săpături arheologice preventive, ce au precedat construirea autostrăzii nr. 2; în groapă au fost depuse trei vase de lut, dintre care unul cu gura în jos, peste care au fost așezate patru obiecte de bronz: un cazan nituit, o cupă, un cuțit lung/sabie scurtă și un topor cu tub de înmănușare transversal și cu ceafa în formă de calotă; autorii au remarcat originea nord-transilvăneană a toporului, pentru analogiile caracteristicilor sale de formă fiind menționate exemplare încadrate în tipurile Drajna și Larga; a fost subliniat și faptul că anumite dintre elementele toporului apar la topoare din stadii anterioare de dezvoltare; s-a precizat ca o trăsătură distinctivă a piesei de la Cernavodă secțiunea rombică a barei de sub ceafă și s-a consemnat că nervurile duble dinspre capetele tubului de înmănușare sunt apariții rare la piesele similare; toporul, ca și celelalte bronzuri aflate în groapă, este de bună calitate, având în compoziție un procent ridicat de staniu, 10,99 %; complexul de la Cernavodă, apreciat ca un unicat tipologic, cronologic și geografic, a fost datat în faza BD (sec. XIV-XIII a. Chr.) și atribuit culturii Coslogeni (Сорочану *et alii*, 2019).

⁵⁵ De fapt lingouri în formă de brătară deschisă, vezi Kacsó, 2007b, p. 353-354.

⁵⁶ Kleitsas, 2019. Autorul a discutat în mai multe studii problemele legate de toporul de la Dodona, cel mai recent dintre acestea, cunoscut mie, a apărut în 2021, vezi Kleitsas, 2021, p. 91-94, 138, nr. 37, fig. 20.

În volumul editat în onoarea lui Wojciech Blajer, apărut, de asemenea, în anul 2019 (Przybyła, Dziegielewski, 2019), au fost publicate două studii în care au fost discutate și problemele legate de topoarele cu disc. Astfel, J. V. Kobał' a analizat depozitul de bronzuri de la Stefkowa, care a fost și în atenția celui omagiat, concluziile acestuia, în special în legătură cu originea topoarelor aflate în compoziția depozitului, fiind pe larg prezentate de autor; potrivit părerii sale, singurul ansamblu din bazinul Tisei Superioare care conține un topor corespunzător tipului B₂ (Nestor) analog cu cele de la Stefkowa este depozitul de la Mali Heivtsi, în care se mai află o spadă cu limbă la mâner, un mâner ornamentat cu un capăt în formă de ciupercă, un topor de tip Drajna, un topor de tip B_{3a} (Nestor) și un fragment de topor de tip B_{2a1} (Nestor); cele două topoare de tip B₂ din depozitul de la Mali Heivtsi aparțin la variante diferite, care sunt legate de faze deosebite, varianta Stefkowa de faza Br C1, varianta Techlovice de faza Br C2, potrivit aprecierilor lui W. David; topoarele de tip B₂ apar în primul rând, așa cum constatare deja I. Nestor, în afara zonei principale de distribuție a topoarelor cu disc, nord-estul Ungariei și nord-vestul României, și sunt răspândite pe un vast teritoriu, din est, din Carpați (Stefkowa, Mali Heivtsi), până înspre vest, în bazinele Mării Baltice și ale Mării Nordului; autorul a remarcat încă o trăsătură care face legătura dintre descoperirea de la Stefkowa și bazinul Tisei Superioare, și anume natura complexului – depozit, acest tip de depunere cu topoare fiind caracteristic teritoriului Poloniei, Bazinului Carpatic și Moraviei, în timp ce topoarele din bazinul Boemiei, Bavariei și Saxoniei Inferioare provin cu precădere din înmormântări sau sunt descoperiri izolate; au fost subliniate și diferențele uriașe cu privire la motivele care au stat la baza depunerii topoarelor de tip B₂ și a poziției acestora în viața spirituală a oamenilor în diferite teritorii; compoziția depozitului de la Stefkowa indică legătura cu tradiția intracarpatică de depunere a depozitelor, acest fenomen fiind legat în bazinul Tisei Superioare, în perioadele Br A2/B1 – Br D, în principal de aspectul cultural cunoscut sub denumirea de cultura Suci de Sus/Stanovo; s-a apreciat, de asemenea, că o altă legătură între depozitul de la Stefkowa și bazinul Tisei Superioare este făcută tocmai de topoarele cu disc, de funcția și simbolistica lor posibilă; s-a precizat că în literatura de specialitate, topoarele de bronz cu disc sunt de obicei denumite arme, dar că eșantioane particulare ar fi putut avea funcții diferite (simboluri ale autorității, indicatori ai statutului social sau ai apartenenței la o anumită categorie); s-a considerat că depozitele de la Stefkowa și Mali Heivtsi I marchează probabil flancul cel mai estic al unei căi de comunicare care a condus din bazinul Tisei Superioare, bogat în resurse minerale (aur, argint, minereuri polimetalice, sare), în două direcții: înspre vest prin nordul Ungariei și Slovaciei, Moraviei și bazinului Boemiei și alături, de-a lungul râului Elba, până la Marea Nordului, iar înspre nord, în bazinul superior al Vistulei (San) (Stefkowa) și alături, de-a lungul Vistulei, până la coastele baltice; a fost formulată și ipoteza că topoarele de tip B₂ îndeplineau probabil o anumită funcție simbolică, ca un fel de „pașaport” internațional, care identifica persoanele angajate în aceste legături pe distanțe lungi cu scop mercantil, religios sau social (Kobał', 2019). O examinare a practicilor de depunere dintr-un teritoriu desemnat drept Transilvania de Vest, Centrală și de Est în perioada Reinecke Bronz C-D a fost efectuată de B. Rezi și F. Gogâltan; din teritoriul menționat lipsesc în bună parte, potrivit autorilor, topoarele cu disc și spin, acestea fiind totuși prezente în descoperirile din văile Someșului Mic și Someșului Mare; în privința depozitelor de tip Uriu-Ópályi din zona cercetată s-a

precizat, reiterându-se o constatare făcută deja anterior (Vulpe, 1970, nota 4 de la p. 5; Kacsó, 1990a, p. 245; Kacsó, 1995a, p. 7-8; Ettel, 1998, p. 383-384; Marinescu, 2002, p. 27; Hansen, 2004, p. 202), că cea mai frecventă combinație de piese ce le caracterizează este cea a topoarelor cu disc și spin, brățărilor și celturilor, existând și câteva depozite (Panticeu, Perișor) în care apar în număr mare secerile, acestea din urmă găsindu-se în principal în compoziția depozitelor de tip Ruginoasa-Cara; s-a afirmat că structura depozitelor cu topoare cu disc și spin aflate pe așa-numitul „culoar al Someșului” a fost determinată de centrul metalurgic al bazinului Tisei Superioare (Rezi, Gogâltan, 2019).

În anul 2019 a apărut și lucrarea lui V. Diaconu despre mărturiile din epoca bronzului apărute la Țibucani, care se păstrează în colecția școlii din localitate, printre acestea numărându-se și un topor de tip Drajna, probabil o descoperire izolată; în discuția cu privire la piesă autorul a afirmat, enumerând o serie de analogii, că este singurul artefact de acest tip găsit la est de Carpați, el fiind atribuit Bronzului târziu și considerat ca provenit din mediul culturii Suci de Sus⁵⁷.

În lucrarea despre armele din mormintele spațiului Dunării de Sus și Mijlocii în perioadele Bronzului timpuriu și mijlociu, apărută în anul 2020, W. David s-a referit și la topoarele cu disc, abordând nu numai pe cele din context funerar; astfel a fost menționat fragmentul de topor decorat în stil Hajdúsámson (variante de stil Turda-Zajta) din așezarea Füzesabony-Otomani de la Nižná Myšľa, alături de tiparul de topor de tip Apa-Nehoiu din așezarea Věteřov de la Waidendorf-Buhuberg, ca indicii suficiente cu privire la efectele obiceiurilor specifice de timp sau de grupuri culturale asupra remiterii culturii materiale; s-a precizat că în depozitele perioadei BB-vechi, careia îi aparțin culturile Gyulavarsánd-Otomani-, Füzesabony-Otomani, Vátya- și Mad'arovce, apar pentru prima dată topoarele cu disc, ale căror tipuri mai recente se găsesc în mormintele de bărbați din etapa evoluată a Hügelgräberkultur (BC1-BC2) între Banat în sud-est și Bavaria, respectiv Boemia în nord-vest; autorul remarcă și faptul că alăturarea de topor și spadă scurtă se găsește cel mai devreme în mormintele din perioada BB-recent și se întâlnește și în etapa evoluată a Hügelgräberbronzezeit (BC1), în acest orizont fiind prezente și topoarele cu disc (David, 2020).

În studiul cu privire la depozitele de topoare cu disc și spin publicat tot în anul 2020, L. Marta a evidențiat câteva modalități repetitive în care topoarele apar în contexte arheologice mai recente, evidențiind semnificațiile ce ar putea sta în spatele acestui fenomen; autorul afirmă că topoarele cu disc și spin aflate în număr mare în compoziția depozitelor din bazinul Tisei Superioare reprezintă o categorie de artefacte ce se pretează cel mai bine la o analiză a vieții obiectelor, supraviețuirea unor obiecte dincolo de epoca în care au fost create putând fi constatată și în cazul topoarelor cu disc, în acest sens fiind citate fragmentul de topor din depozitul de la Rohod (Ha B1), precum și exemplare din depozitele perioadei Ha A1, acestea prezentându-se sub forma unor obiecte fără destinație practică, uneori având un rol simbolic; păstrarea îndelungată a unor topoare este ilustrată și de descoperiri din așezări și cimitire, în acest sens fiind menționate descoperirile de la Libotin, Culciu Mare, Cruceni etc.; a fost pronunțată și părerea, deja anterior vehiculată (Kacsó, 2003a, p. 277; 2004, p. 17), potrivit căreia confecționarea unei părți a pieselor

⁵⁷ Diaconu, 2019. Discuția cu privire la toporul de la Țibucani a fost reluată de același autor într-un articol mai recent (Diaconu, 2021), în care au fost menționate și topoarele de la Prelipce, inclusiv cel de tip Drajna.

de bronz a avut ca scop depunerea lor, acestea fiind uneori averi create și depuse sub autoritatea unei persoane; autorul a discutat pe larg și problema funcției topoarelor cu disc, dar și cea a răspândirii lor teritoriale, fiind remarcată restrângerea spațiului în care acestea sunt prezente odată cu preluarea rolului avut de topoare de către spade în anumite teritorii; a fost formulată și posibilitatea ca, în corelația votiv/unitate de valoare, topoarele să reprezinte mijloace de plată pentru zei, într-o relație de tip *do ut des*; a fost subliniat și faptul că proveniența din surse diferite a topoarelor din depozite pledează pentru o valoare simbolică a acestei categorii de obiecte, aceasta oferind și indicii pentru luarea în considerare a naturii colective a actului de depunere; în concluziile autorului referitoare la depunerile de topoare cu disc remarc afirmația potrivit căreia transmiterea unor obiceiuri de depozitare evidențiază transmiterea unor credințe și concepții sociale în cadrul unor tradiții aflate vreme îndelungată în circulație, iar topoarele au fost vehicule de transmitere a ideologiilor, chiar și după renunțarea la ornamentarea lor (Marta, 2020).

Într-un articol apărut în anul 2021 despre depozitul de la Törökszentmiklós-Morotva köz-dűlő, G. J. Tarbay a discutat problema tradiției depunerilor în perioadele Br D și Ha A1 în estul Bazinului Carpatic, cu specială atenție la situația din estul Ungariei; autorul a ajuns la concluzia că există în acest teritoriu trei grupuri de depozite: A) depozite formate din materii prime, topoare cu aripioare, pumnale, celturi, seceri, topoare cu prag, dălți, ciocane, cuțite, fierăstraie, fibule, centuri, diademe etc., dominante fiind materiile prime, celturile și secerile, în unele descoperiri primind o importanță aparte podoabele de aur și spadele; depozitele Kurd și Aranyos, ce formează în principal acest grup, au fost depuse în Ha A1; B) depozite formate din vârfuri de lance, diferite podoabe, vase de bronz, topoare cu două brațe etc., aparțin orizonturilor Aranyos, Kurd și Ópályi; C) depozite dominate de prezența brățărilor și topoarelor cu disc, primele fiind caracteristice mai ales orizontului Kurd, ultimele orizontului Ópályi; s-a mai afirmat că pot fi identificate trei tradiții principale de depunere, care susțin în general teoria Amáliei Mozsolics cu privire la grupurile de teaurizare din estul Ungariei; a fost indicat și faptul că există suprapuneri ale diferitelor grupuri de depozite, mai ales în cazul grupurilor B și C, și că în depozitele din estul Ungariei se află mai multe categorii de topoare, dominante fiind celturile, topoarele cu disc și topoarele cu aripioare; dintre acestea, topoarele cu disc sunt majoritare în depozitele din Br D, în faza Ha A1 numărul lor scăzând drastic (Tarbay, 2021).

În anul 2022 a fost publicat studiul în care au fost abordate din nou, pe baza analizelor izotopice, problemele referitoare la depozitele de la Hajdúsámson, Apa și Téglás, la discul ceresc și depozitul de la Nebra, precum și la mai multe spade cu mânerul plin aparținând Bronzului nordic, contemporane cu descoperirile menționate din Europa Centrală; a fost subliniată încă o dată ipoteza că cele mai probabile surse de cupru pentru bronzurile din depozitele de la Apa, Hajdúsámson, Téglás și Nebra sunt regiunea Mitterberg din Austria și valea Hron din Munții Metalici Slovaci; analizele au sugerat că pentru producerea artefactelor din bronz din depozitele menționate a fost folosit și amestecul cuprului provenit din Slovacia și Austria; și la alte piese, de exemplu la spada de la Tanum, pare probabilă existența amestecului de cupru din Slovacia și regiunea Mitterberg; s-a afirmat că sursele staniului în obiectele de bronz examinate ar putea fi în regiunea Erzgebirge, dar este la fel de probabil că au fost folosite minereurile de casiterită din Cornwall, Masivul Central francez, Peninsula Iberică și Muntele Bukulja; rezultatele

subliniază că cele cinci artefacte de bronz din depozitul de la Apa au fost probabil produse în același timp în același atelier; un scenariu probabil ar fi putut fi astfel descris: toporul de tip Křtĕnov cu cele mai mari valori izotopice de staniu și cupru și toporul de tip Apa-Nehoiu cu cele mai mici au fost turnate mai întâi din aliaje cupru-staniu, iar apoi celelalte trei obiecte (două spade, toporul cu disc) dintr-un amestec de deșeuri; în timpul reutilizării, s-ar putea să fi fost adăugată o cantitate mică de tablă pentru a crește conținutul de staniu al bronzului; interpretările autorilor ar susține afirmația făcută într-un studiu comentat deja aici anterior (Pernicka *et alii*, 2016), potrivit căreia „cuprul pentru obiectele din depozitul de la Apa [a fost] cel mai probabil obținut din filonul principal Mitterberg, posibil din același episod de topire”, cercetarea recentă extinzând chiar această afirmație prin faptul că sugerează amestecarea nu numai de sortimente de cupru, dar și de bronzuri, care nu a fost niciodată luată în considerare anterior; s-a precizat că bronzurile din depozitele de la Hajdúsámson și Téglass ca ansambluri prezintă un model mai difuz în diagrama izotopilor de plumb și staniu și sunt în prezent dificil de integrat în conceptul de amestecare și reciclare a metalelor; autorii au mai afirmat că, în măsura în care interpretările sunt corecte, cel puțin două dintre topoarele cu gaura de înmănușare transversală și două dintre topoarele cu disc din depozitul de la Hajdúsámson au fost realizate dintr-o bază metalică comună și în același atelier în cadrul unei perioade scurte de timp; felul în care celelalte artefacte ale ansamblului, inclusiv spada, se referă la acest grup de topoare este greu de dedus; ele prezintă asemănări în izotopic și compoziție chimică, dar legătura cu restul depozitului rămâne deschisă în prezent, nefiind exclusă producția artefactelor în același atelier, eventual în momente diferite (Berger *et alii*, 2022).

Într-un studiu din același an, realizat de un colectiv de autori din Polonia și Ungaria, a fost discutat un topor cu disc de tip B₁, varianta Mezőberény, bogat decorat, descoperit izolat în 1933 la Cisek (Polonia), într-o zonă mlăștinoasă din valea râului Oder; analizele efectuate, care au fost comparate cu datele disponibile pentru exemplarele găsite în Bazinul Panonic, au evidențiat diferențe atât în ceea ce privește conținutul principalelor elemente de aliaj (staniul), cât și contaminarea naturală (de exemplu argint), ceea ce sugerează că toporul de la Cisek ar putea fi o imitație locală a modelelor sudice; detaliile procesului de turnare au fost determinate printr-o analiză neinvazivă a porozității interne și a urmelor de producție care a implicat, de exemplu, forjarea lamei toporului, care a fost realizată cu un scop specific, și anume de a administra lovituri; studiul a stabilit că unele dintre deformațiile suprafeței lamei toporului (crestături, fisuri) sunt recente, cu toate acestea, folosirea și deteriorarea toporului în timpuri preistorice este confirmată de o fisură corodată în soclul toporului (Nowak *et alii*, 2022).

În anul 2023 a apărut articolul lui Josyp Kobal', în care s-au repus în discuție topoarele cu disc definite de Ion Nestor drept varianta B_{3c} și pe care autorul le-a redenumit „de tip Ajak”⁵⁸; potrivit aprecierilor sale, aceste topoare s-au dezvoltat direct din varianta Zajta a tipului (subtipului, după autor) B₁ și nu reprezintă a formă de tranziție între tipurile (subtipurile) B₃ și B₄, cum s-a presupus anterior; ele au apărut în regiunea Tisei Superioare, fiind în conexiune cu cultura Suci de Sus/Felsőszöcs/Stanovo; topoarele B_{3c} s-au dezvoltat și au existat în paralel cu alte variante ale tipurilor (subtipurilor) B₂, B₃ și, parțial,

⁵⁸ Vezi *supra*.

B₄; a fost exprimată și părerea că ar fi necesară o reconsiderare a clasificărilor tipologice ale topoarelor cu disc și adoptarea în acest context a unor noi criterii (Kobal', 2023).

*

După cum a rezultat din trecerea în revistă a principalelor studii recente cu privire la topoarele cu disc, tipologia lor, stabilită de I. Nestor și A. Vulpe, cu unele nuanțări și observații ulterioare (M. Rusu⁵⁹, J. Kobal', E. Kroeger-Michel, W. David și alții), poate fi considerată acceptabilă. Datarea acestor artefacte este, de asemenea, în bună parte soluționată, chiar dacă există controverse cu privire la încadrarea unor exemplare în faza Bronz târziu 4 (Hallstatt B1)⁶⁰.

Rămân deocamdată fără o rezolvare mulțumitoare probleme precum originea topoarelor cu disc și funcția lor. Apariția unor topoare de bronz de calitate excepțională și cu un decor deosebit, dar și a altor categorii de obiecte, într-o regiune care în Bronzul timpuriu era lipsită de o producție continuă de piese de metal, este greu de explicat, chiar dacă au existat aici, într-o etapă istorică anterioară, importante ateliere de producere a pieselor de cupru. Este de admis că în teritoriile de nord-vest ale României, nord-est ale Ungariei, sud-est ale Slovaciei și Ucrainei Transcarpatice, într-un spațiu definit arheologic ca aparținând culturilor Otomani/Füzesabony și Suciul de Sus, s-au format, și sub impulsul unor variate influențe exterioare venite din diferite direcții, importante centre de putere, cu forță militară, dar și cu resurse economice, care au putut organiza circulația în zone întinse a unor mărfuri, de exemplu minereurile ce proveneau din regiunea Mitterberg și din Munții Metalici Slovaci, și au facilitat adoptarea cunoștințelor tehnologice necesare realizării unor obiecte de metal sofisticate.

⁵⁹ În teza de doctorat a lui M. Rusu, susținută la Universitatea din Iași (Rusu, 1972b), în care au fost repertoriote 100 de descoperiri de topoare cu disc (depozite și piese izolate), au fost aduse câteva completări la tipologie, despre care se afirma că au în vedere modificările tehnologice petrecute în activitatea de făurire a topoarelor, precum și „inovațiile” aplicate de meșteri pentru a se obține variante mai economicoase, care trebuiau să rămână însă eficiente. Autorul a vorbit, de asemenea, despre un proces îndelungat, în cadrul căruia evoluția topoarelor cu disc n-a cunoscut întotdeauna o linie ascendentă, ci și una regresivă, de la forma masiv elegantă a topoarelor de tip A până la exemplarele cele mai recente ale tipului B₄.

⁶⁰ Discuția pornește de la descoperirile făcute la mijlocul secolului XIX la Rohod. Este vorba de două topoare cu disc de tip B₄, varianta Rohod, care au fost publicate uneori împreună cu bronzuri mai recente (vezi Nestor, 1938, p. 192, pl. 72; Jóna, Kemenczei, 1965, p. 24, pl. LII/19-20 [„Rohod II”]; Vulpe, 1970, pl. 86A; Kroeger-Michel, 1983, p. 193, lista VIIa, DDE-181-182; David, 2004, p. 79, lista B, nr. 24-25; Kacsó, 2009b, p. 74, Anexa 1, nr. 34). Nu există niciun fel de date cu privire la condițiile de descoperire ale pieselor, care au fost donate, în 1868, muzeului din Nyíregyháza, se știe doar că ele au fost recuperate de la un atelier de topit cupru din Kisvárda (vezi Jóna, 1978, p. 146-147). Ar fi posibil să fie vorba aici de trei depozite diferite, așa cum a presupus A. Mozsolics (2000, p. 69-70; „Fund IV: Rohod-Somogyi”). T. Kemenczei (1984, p. 181-182, nr. 53 [„Rohod a”]) și-a exprimat de asemenea părerea că originea comună a pieselor este nesigură. Totuși, nu este exclus ca toate piesele recuperate să fi aparținut unui singur depozit, așa cum a afirmat G. V. Szabó (2019, p. 97, nota 140, fig. 87), un argument în acest sens fiind adus de descoperirea, la Újfehértó-Tóhát (Ungaria), a unui depozit ce conține, alături de alte piese, și două topoare cu disc și spin, diferența de timp dintre topoare și restul pieselor fiind apreciată la cel puțin două secole. Mai este de notat că și în depozitul III de la Rohod din Ha B1 (Mozsolics, 2000, p. 68-69, pl. 80-81) se află un fragment de topor cu disc și spin de tip B₄, varianta Rohod. Printre depozitele târzii cu topoare cu disc și spin, A. Vulpe (1970, p. 96) a enumerat, preluând informațiile de la J. Hampel (1892, p. 57-58), și depozitul de la Hajdúböszörmény ca având în compoziție topoare cu disc și spin. Potrivit Amáliei Mozsolics (1984, p. 89-90), astfel de piese nu au existat în depozit. Mai recent, G. Ilon (2015, p. 215) afirma, totuși cu semn de întrebare, că cele trei topoare cu disc au aparținut depozitului de la Hajdúböszörmény, descoperit în apropiere de ridicătura *Csege*.

Topoarele cu disc timpurii au fost, fără îndoială, arme de podoabă sau semne de distincție, care au aparținut unor vârfuri ale societății. Producția lor în masă a început în etapa timpurie a Bronzului târziu, când funcția lor principală a fost cea de armă, ele fiind deținute mai ales de comunități, rolul de semne de distincție revenind unor derivate ale acestor topoare, printre acestea numărându-se topoarele de tip Drajna și Larga, dar și unele exemplare unicat, cu un aspect apropiat topoarelor cu disc. Într-o etapă mai recentă, concomitent încă cu confecționarea topoarelor cu rol de armă, au apărut topoare cu disc de tip B₃ și B₄ care și au pierdut această funcție, dar nu și importanța lor ca obiecte votive sau de ofrande în diferite ritualuri religioase.

Topoarele cu disc, ca și alte categorii de bronzuri, au reprezentat, desigur, obiecte valoroase și pentru comunitățile Bronzului târziu. Unele dintre ele au fost, ca și în etapa cronologică anterioară⁶¹, în proprietatea mai multor generații și au fost depuse, probabil, cu ocazia unor evenimente excepționale⁶².

Topoarele, printre care și cele cu disc, au avut o importanță majoră în activitățile de cult. Această importanță s-a perpetuat de-a lungul timpului și s-a păstrat parțial chiar până în zilele noastre, dovadă fiind existența, și acum, a unor obiceiuri în care toporul joacă un rol deosebit. Un astfel de obicei se cunoaște și în Maramureș, din zonele Botiza, Ieud și altele, în care se înfige securea (toporul) în pământ, moment precedat de împrăștierea de sare în fața strungii oilor, cu scopul legării gurii lupului pentru a nu ataca oile și pentru a ține relele de o parte, dar și pentru a împiedica luarea laptelui de forțe potrivnice, considerat a fi un eveniment însemnat în viața obștii locale (Ivanciuc, 2023, p. 73).

Bibliography

*** (1844), în *Magyar Académiai Értesítő*, IV (febr. - apr.).

*** (1876), *Tárcza*, în *Archaeologiai Értesítő*, X, p. 284-296.

Ailincăi, S.-Cr.; Țârlea, A.; Micu, Cr. (2013), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice de la Babadag (1962-2012). Actele conferinței „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag”, Tulcea, 20-22 septembrie 2012*, Editura Istros, Brăila.

Alexandrescu, A. D. (1966), *Die Bronzeschwerter aus Rumänien*, în *Dacia*, N. S., X, p. 117-189.

Bader, T. (1971), *Dépôts de l'âge du bronze tardif du nord-ouest de la Transylvanie, Inventaria Archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques Roumanie*, Fascicule 6, Éditions de l'Académie de Roumanie, Bucharest.

Bader, T. (1991), *Die Schwerter in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde*, IV, 8, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Bader, T. (1996), *Neue Bronzefunde in Nordwestrumänien*, în Kovács, T. (Hg.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, p. 265-301.

⁶¹ Vezi depozitele de la Tiszaladány (Koós, 1989) și Săpânța (în articolul de față).

⁶² De exemplu în ceremonialuri legate de cultul funerar, vezi ansamblul de la Libotin, cu un topor cu disc de tip B₃, varianta Dobrocina (Kacsó, 1990b, p. 81, fig. 11/6) asociat cu ceramică de factură mai recentă.

Bejinariu, I. (2005), *Beiträge zur Kenntnis der Bronzemetallurgie im Nordwesten Rumäniens (unter Berücksichtigung des Oberlaufes von Crasna und Barcău),* în **Soroceanu T. (ed.),** *Bronzefunde aus Rumänien II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang / Descoperiri de bronzuri din România. Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor din epoca bronzului și prima vârstă a fierului în context european,* Biblioteca Muzeului Bistrița Seria Historica, 11, Editura Accent, Bistrița, Cluj-Napoca, p. 47-74.

Bejinariu, I. (2007), *Depozitul de bronzuri de la Brâglez (comuna Surduc, județul Sălaj) / Der Bronzefund von Brâglez,* Editura Mega, Cluj-Napoca.

Bejinariu, I. (2008), *Bronzuri preistorice din Sălaj (colecțiile Szikszai, Wesselényi-Teleki, Aszodi și descoperiri izolate aflate în colecția Muzeului din Zalău),* Editura Mega, Cluj-Napoca.

Bejinariu, I. (2016), *Contribuții la cunoașterea metalurgiei preistorice a bronzului din nord-vestul României. Tiparul de la Șimleu Silvaniei (județul Sălaj), punctul „Observator”,* în *Acta Musei Porolissensis*, XXXVIII, p. 121-137.

Bejinariu, I. (2022), *Contribuții arheologice la cunoașterea epocii bronzului în Depresiunea Sălajului, [II], Descoperirile de tip Cehăluț-Hajdúbajos din Bronzul târziu,* *Bibliotheca Musei Porolissensis*, XXIV, Editura Mega – Editura Porolissum, Cluj-Napoca.

Bejinariu, I.; Lakó, É. (2000), *Contribuții la cunoașterea Bronzului târziu din nord-vestul României. Așezarea de la Crasna,* în *Acta Musei Porolissensis*, XXIII, I, p. 153-219.

Bejinariu, I.; Sana, D. V (2016), *The Bronze Axe Hoard from Fântânele-Rus (Rus Commune, Sălaj County, Romania),* în *Analele Banatului. Arheologie-Istorie*, S. N., XXIV, p. 171-182.

Bejinariu, I.; Székely, Zs.; Sana, D. V. (2009), *Săpăturile arheologice de salvare pe șoseaua de centură a orașului Nyíregyháza. Descoperirile arheologice din epoca bronzului târziu din punctul „Úr Csere” (26 și 33 LH),* în *Marisia. Studii și Materiale Arheologie*, XXIX, p. 57-85.

Berecki, S.; Németh, R. E.; Rezi, B. (2011), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8-10 October 2010,* *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, IV, Editura Mega, Târgu Mureș.

Berger, D.; Brüggemann, G.; Bunnefeld, J.-H.; Pernicka, E. (2022), *Identifying mixtures of metals by multi-isotope analysis: Disentangling the relationships of the Early Bronze Age swords of the Apa-Hajdúsámson type and associated objects,* în *Archaeometry*, 64 (S1), p. 44-71 (<https://doi.org/10.1111>).

Bernjakovič, K. (1960), *Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpoukraine USSR),* în *Slovenská Archeológia*, VIII, p. 325-392.

Bogdanović, I. (1998), *Metal Weaponry of the Middle Bronze Age in the South-Pannonian Region,* în **Ciugudean, H.; Gogâltan, F. (Eds.),** *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24-28 September 1997,* Alba-Iulia, p. 267-280.

Boroffka, N. (1987), *Folosirea fierului în România de la începuturi până în secolul al VIII-lea î.e.n.,* în *Apulum*, XXIV, p. 55-77.

Boroffka, N. (1991), *Die Verwendung von Eisen in Rumänien von den Anfängen bis in das 8. Jahrhundert v. Chr., Vortrag gehalten zu Ehren von John Alexander auf dem Symposium „Europe in the 1st Millenium B.C. New York, 3rd - 4th april 1986 Institute of Archaeology Oxford”,* Berlin.

Bratu, O. (2009), *Depuneri de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în secolele XIII-VII a. Chr,* Editura Renaissance, București.

von Brunn, W. A. (1968), *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit, Römisch Germanische Forschungen, 29,* Verlag Walter de Gruyter & Co., Berlin.

Catalogue spécial (1967), *Catalogue spécial du royaume de Hongrie. Publié par la Commission royale,* Paris, 36, 37, Typographie Auguste Marc.

Chvojka, O. (2015), *Chronologie und Kulturen der südböhmischen Bronzezeit und ihre Parallelisierung zu den Donauebenen und Karpatenbecken,* în **Németh, R. E.; Rezi, B. (Eds.),** *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2-4 October 2014, Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica, VIII,* Editura Mega, Târgu Mureș, p. 9-22.

Chvojka, O.; Beneš, J.; John, J.; Šálková, T. (2018), *Nové depoty doby bronzové z Bechyňska,* în *Archeologické výzkumy v jižních Čechách*, 31, p. 45-86.

Ciugudean, H.; Luca, S. A.; Georgescu, A. (2006), *Depozitul de bronzuri de la Dipșa, Bibliotheca Brukenthal, V,* Muzeul Național Brukenthal, Sibiu.

Czopek, S. (2012), *The Piliny Culture in Polish territories – comments,* în **Kujowský, R.; Mitáš, Vl. (eds.),** *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám, Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes, XIII,* Archeologický ústav SAV Nitra, Nitra, p. 61-70.

Dani, J. (2017), *„Egyszervolt varázslatos bronzkori tájak...” Bronzkori deponálási zóna Hajdúsámson határában,* în **Szabó, G. V.; Bálint, M.; Váczi, G.; Lőrinczy, G. (red.),** *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolattrendszere. The second situla of Hajdúböszörmény and its relations, Studia Oppidorum Haidonicalium, XIII,* Eötvös Loránd Tudományegyetem-Régészeti Intézet, Hajdúsági Múzeum, Budapest, Hajdúböszörmény, p. 149-173.

Dani, J.; Török, Zs.; Csedreki, L.; Kertész, Zs.; Szikszai, Z. (2013), *A Hajdúsámsoni kincs PIXE vizsgálatának tanulságai,* în *Gesta*, XII, p. 30-47.

David, W. (2002a), *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta, Bibliotheca Musei Apulensis, XVIII,* Verlag Altip S. A., Alba Iulia.

David, W. (2002b), *Die ältesten verzierten Bronzegürtelhaken der donauländischen Bronzezeit,* în *Anodos*, 2, p. 67-90.

David, W. (2003), *Siebenbürgen, Maramureș und Bayern – ein Beitrag zu bronzezeitlichen Fernkontakten,* în **Kacsó, C. (Hg.),** *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare 10.-13. Oktober 2001, Bibliotheca Marmatia, 2,* Editura Casei Corpului Didactic, Baia Mare, p. 119-149.

David, W. (2004), *Südbayern als westliche Verbreitungsgrenze ostkarpatenländischer Nackenscheibenäxte der Mittel- und Spätbronzezeit*, în *Popelnicová pole a doba halštatská. Příspěvky z VIII. Konference, České Budějovice 22.-24. 9. 2004, Archeologické výzkumy v jižních Čechách – Supplementum*, 1, p. 61-89.

David, W. (2010), *Die Zeichen auf der Scheibe von Nebra und das altbronzezeitliche Symbolgut des Mitteleuropa-Karpatenraum*, în **Meller, H.; Bertemes, Fr. (Hrsg.),** *Der Griff nach den Sternen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005, Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*, 5/1, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Halle (Saale), p. 439-486.

David, W. (2013), *Eine mit Spiralhakenranken verzierte altbronzezeitliche Nackenkammast siebenbürgischen Typ aus Südwestböhmen. Wo wurden die Schaftlochäxte vom Typ Apa-Nehoiu hergestellt ?*, în **Rezi, B.; Németh, R. E.; Berecki, S. (Eds.),** *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 5-7 October 2012, Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, VI, Editura Mega, Târgu Mureș, p. 91-138.

David, W. (2020), *Waffen als Grabbeigabe im Raum der oberen und mittleren Donau während der Früh- und Mittelbronzezeit*, în **Kozubová, A.; Makarová, E.; Neumann, M. (eds.),** *Ultra velum temporis. Venované Jozefovi Bátorovi k 70. narodeninám, Slovenská Archeológia Supplementum*, 1, Nitra, p. 87-101.

Diaconu, V. (2019), *Artefacte din epoca bronzului provenite din localitatea Țibucani (județul Neamț)*, în *Memoria Antiquitatis*, XXXV, p. 41-55.

Diaconu, V. (2021), *A Draja type bronze axe (Nackenknaufäxte) from Eastern Romania*, în *Studia Antiqua et Archaeologica, Supplementum-Honoraria*, 27/2, p. 142-157.

Dietrich, O. (2012), *Travelling or not ? Tracing Individual Mobility Patterns of Late Bronze Age Metalworkers in the Carpathian Basin*, în **Marta, L. (Ed.),** *The Gáva culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gáva-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 17-18 June/Juli 2011, Studii și Comunicări Satu Mare*, XXVIII/I, p. 211-229.

Dietrich, O. (2021), *Bronzezeitliche Tüllenbeile aus Rumänien. Studien zur Chronologie, Chorologie und Hortung*, publicație online: <https://refubium.fu-berlin.de/handle/fub188/31025>. Berlin.

Ettel, P. (1998), *Kulturwandel im Karpatenbecken im Spiegel der jungbronzezeitlichen Hortfunde*, în **Küster, H.; Lang, A.; Schauer, P. (Hrsg.),** *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag*, Universitätsverlag Regensburg GMBH, Bonn, p. 373-388.

Fazecaș, Gr.; Gogâltan, F. (2019a), *Comunitățile Otomani din bazinul Crișurilor. O nouă perspectivă de la frontiera estică a complexului cultural Otomani-Füzesabony (CCOF)*, în *Acta Musei Porolissensis*, XLI, 2019, p. 53-80.

Fazecaș, Gr.; Gogâltan, F. (2019b), *The Otomani Communities in the Crișuri Rivers Basin. A New Perspective on the South-eastern Border of the Otomani-Füzesabony Cultural Complex (OFCC)*, în **Fischl, Kl. P.; Kienlin, T. L. (Eds.),** *Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 345, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, p. 317-349.

Flontaş, A. (2014), *Die Schmuckdepots des späten 2. Jahrtausends v. Chr. in Rumänien (Karpatenbecken)*, în *Revista Bistriţei*, XXVIII, p. 26-92.

Furmánek, V.; Marková, Kl. (1996), *Ein zweiter Bronzehortfund aus Včelince*, în **Kovács, T. (Hg.)**, *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, p. 37-146.

Furmánek, V.; Vladár, J. (2006), *Metallhortfunde aus dem Verfallhorizont der befestigten Siedlungen der Otomani- und Maďarovce-Kultur in der Slowakei*, în **Kobal', J. (Hg.)** *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5.-6. Oktober 2005*, Zakarpats'kij Krajevcij Muzej, Ujgorod, p. 184-225.

Furmánek, V.; Mišík, P.; Tóth, P. (2013), *Decoration Technology of the Bronze Axe-hammer from Petrova Ves*, în *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 74, p. 161-166.

Găvan, A. (2012), *Metallurgy and Bronze Age Tell-Settlements from Western Romania [I]*, în *Ephemeris Napocensis*, XXII, p. 57-90.

Găvan, A. (2013), *Metalurgia tell-urilor epocii bronzului din vestul României [II]*, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 5, p. 141-192.

Găvan, A. (2015), *Metal and Metalworking in the Bronze Age Tell Settlements from the Carpathian Basin*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca.

Gedl, M. (2004), *Die Beile in Polen IV (Metalläxte, Eisenbeile, Hämmer, Ambosse, Meißel, Pfrieme)*, *Prähistorische Bronzefunde*, IX, 24, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Gerlóczy, Gy.; Dulácska, G. (1878), *A magyar orvosok és természetvizsgálók 1876. augusztus 22-től egész 28-ig Máramaros-Szigeten tartott XIX. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest.

Gerloff, S. (2003), *Goldkegel, Kappe und Axt: Insignien bronzezeitliches Kult und Macht*, în **Springer, T.; Grebe, A. (Hrsg.)**, *Gold und Kult der Bronzezeit. Mystik der prähistorischen Sonnenreligion*, Verlag des Nationalmuseums, Nürnberg, p. 191-203.

Gogâltan, F. (1999), *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureşului. Cronologia și descoperirile de metal*, *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, XXIII, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara.

Gogâltan, F. (2017), *Dăbâca. Un atelier metalurgic al epocii bronzului din Transilvania / Dăbâca - Eine bronzezeitliches Metallhandwerk in Siebenbürgen*, în *Crisia*, XLVII, p. 15-26.

Gogâltan, F. (2019), *Bronzezeitliches Metallhandwerk in Siebenbürgen*, în **Neumann, D.; Woltermann, G.; Gleser, R. (Hrsg.)**, *Spezialisierungen in der Bronzezeit. Archäologische Quellen und Modelle. Beiträge zur Sitzung der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der 83. Tagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung e. V. 18.-21 September 2016 in Münster*, Lit Verlag Dr. W. Hopf, Berlin, p. 79-90.

Gooss, C. (1877a), *Skizzen zur vorrömischen Culturgeschichte der mittleren Donaueggen (Kap. I-IV)*, în *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, XIII, p. 407-537.

Gooss, C. (1877b), *Skizzen zur vorrömischen Culturgeschichte der mittleren Donaugegend (Fortsetzung und Schluss)*, în *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, XIV, p. 47-175.

Hampel, J. (1877), *Antiquités préhistoriques de la Hongrie*, Alexander Beszédes Éditeur, Esztergom.

Hampel, J. (1880), *Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma. Második közlemény*, în *Archaeologiai Közlemények*, XIII, p. 33-75.

Hampel, J. (1892), *A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. rész: A leletek statisztikája*, Az Orsz. Rég. és Embertani Társulat Kiadványa, Budapest.

Hampel, J. (1899), *A Nemzeti Muzeumi Régiségtár 1898. évi gyarapodása*, în *Archaeologiai Értesítő*, XIX, p. 376-378.

Hänsel, A. (1997), *Die Funde der Bronzezeit aus Bayern, Museum für Vor- und Frühgeschichte Bestandskataloge*, 5, Staatliche Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz.

Hänsel, B. (1968), *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kultarraumes*, 7-8, Rudolf Habelt Verlag GMBH, Bonn.

Hänsel, B. (1981), Rezension zu *M. Petrescu-Dîmbovița, Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens, PBF XVIII, 1, München, 1978*, în *Praehistorische Zeitschrift*, 56, p. 284-286.

Hansen, Sv. (1994), *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 21, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

Hansen, Sv. (2005), *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis*, în *Horejs, B.; Jung, R.; Kaiser, E.; Teržan, B. (Hrsg.), Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 121, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, p. 211-230.

Harding, A.; Kavruk, V. (2013), *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone*, Archaeolingua, Budapest.

Hofmann, A. (2014), *Die Forschungsgeschichte des Landshuter Höglbergs und sein mittel- bis spätbronzezeitlicher Siedlungskontext – Ein Beitrag zur Bronzezeit in Niederbayern*, în *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 46, p. 115-139.

Huth, Ch. (2000), *Quality and Quantity in the Late Bronze and Early Iron Age Exchange Systems*, în **Giumlia-Mair, A. (Ed.)**, *Ancient Metallurgy between Oriental Alps and Pannonian Plain. Workshop – Trieste, 29-30 October 1998*, Dipartimento di Ingegneria dei Materiali e Chimica Applicata Università di Trieste, Trieste, p. 25-39.

Ilea, V. (1939), *Orașul Sighet*, în *Sociologie Românească*, IV, 1-3, p. 48-59.

Ilon, G. (2015), *Customized Sacrificial Semiotics ? The Motifs of a Sword Unearthed in Hajdúböszörmény and its Analogies in Western Hungary: Csönge*, în **Rișcuța, N. C.; Ferencz, I. V.; Tutilă Bărbat, O. (Eds.)**, *Representations, Signs and Symbols. Proceedings on Religion and Magic*, Cluj-Napoca, p. 215-245.

Ivanciuc, T. (2012), *Din arheologia Țării Maramureșului. Istoricul cercetărilor. Bibliografia străină*, în *Marmatia*, 10/1, p. 7-22.

Ivanciuc, T. (2023), *Elemente preistorice prezente în „păcurăritul” maramureșean*, în *Anuarul Centrului de Cercetări*, III, Centrul de Cercetări Istorico-Teologice ale Credințelor și Cultelor din Maramureș sub egida Academiei Române, Giulești, p. 70-79.

Jahn, Ch. (2013), *Symbolgut Sichel. Studien zur Funktion spätbronzezeitlicher Griffzungensicheln in Depotfunden*, 1-2, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 236, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

Jósa, A. (1978), *Bronzlelet Rohodon*, în **Csallány, D. (red.)**, *Jósa András múzeumi és hírlapi cikkei 1908-1918*, *Jósa András Múzeum Kiadványai*, 13, Nyíregyháza, p. 142-159.

Jósa, A.; Kemenczei, T. (1965), *Bronzkori halmazleletek – Depotfunde aus der Bronzezeit*, în *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, VI-VII, 1963-1964, p. 19-45.

Junghans, S.; Sangmeister, E.; Schröder, M. (1968), *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Katalog der Analysen Nr. 985-10040, Studien zu den Anfängen der Metallurgie*, 2, 3, Verlag Gebr. Mann, Berlin.

Kacsó, C. (1972), *Unele date cu privire la cercetările recente din necropola tumulară de la Lăpuș*, în **Dumitrașcu, S. (red.)**, *Centenar muzeal orădean*, Muzeul Țării Crișurilor, p. 185-189.

Kacsó, C. (1977a), *Contribuții la cunoașterea metalurgiei cuprului și bronzului în nord-vestul României*, în *Apulum*, XV, p. 131-154.

Kacsó, C. (1977b), *Toporul de bronz de la Oarța de Sus*, în *Acta Musei Napocensis*, XIV, p. 57-62.

Kacsó, C. (1990a), *Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Crăciunești*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 41, p. 235-250.

Kacsó, C. (1990b), *Contribuții la cunoașterea Bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin*, în *Thraco-Dacica*, XI, 1-2, p. 79-98.

Kacsó, C. (1995a), *Al patrulea depozit de bronzuri de la Sighetu Marmăției*, în *Revista Bistriței*, IX, p. 5-48.

Kacsó, C. (1995b), *Der Hortfund von Läschia, Kr. Maramureș*, în **Soroceanu, T. (Hg.)**, *Bronzefunde aus Rumänien, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 10, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin, p. 131-140.

Kacsó, C. (1998), *Das Depot von Satu Mare*, în *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, XXXIX-XL (1997-1998), p. 11-31.

Kacsó, C. (2003), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare 10.-13. Oktober 2001, Bibliotheca Marmatia*, 2, Editura Casei Corpului Didactic, Baia Mare.

Kacsó, C. (2003a), *Der zweite Depotfund von Ungureni*, în **Kacsó, C. (Hg.)**, *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare 10.-13. Oktober 2001, Bibliotheca Marmatia*, 2, Editura Casei Corpului Didactic, Baia Mare, p. 267-300.

Kacsó, C. (2003b), *Descoperiri Wietenberg la Lăpuș*, în **Chiriac, A.; Cornea, L.; Ghemiș, C.; Moisa, G. (coord.)**, *In memoriam Nicolae Chidioșan*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, p. 77-99.

Kacsó, C. (2004), *Pledoarie pentru un corpus al descoperirilor de metale din epoca bronzului în nordul Transilvaniei*, în **Gaiu, C.; Bodale, H. (coord.)**, *Centru și periferie. Lucrările colocviului național, Bistrița 23-25 aprilie 2004*, Biblioteca Muzeului Bistrița. *Seria Historica*, 10, Editura Accent, p. 17-21.

Kacsó, C. (2007a), *Descoperiri de bronzuri din nordul Transilvaniei (I). Colecția Ferenc Floth, Studii și Cercetări Maramureșene*, 2, Editura Eurotip, Baia Mare.

Kacsó, C. (2007b), Recenzie la *Horia Ciugudean, Sabin Adrian Luca, Adrian Georgescu, Depozitul de bronzuri de la Dipșa, Bibliotheca Brukenthal V, Sibiu, 2006, 66 p., 13 fig., 86 pl. cu o contribuție de Tobias Kienlin și Ernst Pernicka*, în *Brukenthal Acta Musei*, II, 1, p. 351-356.

Kacsó, C. (2009a), *Die Salz und Erzvorkommen und die Verbreitung der bronzezeitlichen Metalldeponierungen in der Maramuresch*, în **Gancarski, J. (red.)**, *Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Materiały z konferencji, Krosno 25-26 listopada 2008 r.*, Krosno, p. 341-372.

Kacsó, C. (2009b), *Descoperirile din epoca bronzului de la Sarasău*, în *Marmatia*, 9/1, p. 59-100.

Kacsó, C. (2011), *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, vol. I-II, *Bibliotheca Marmatia*, 3, Editura Eurotip, Baia Mare.

Kacsó, C. (2012), *Maramuresch – eine bronzezeitliche Hortfundlandschaft im Obertheissgebiet*, în **Kujovský, R.; Mitáš, V. (eds.)**, *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*, *Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes*, 13, Nitra, p. 175-188.

Kacsó, C. (2013a), *Beiträge zur Kenntnis des bronzezeitlichen Metallhandwerks in der Maramuresch*, în **Rezi, B.; Németh, R. E.; Berecki, S. (Eds.)**, *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 5-7 October 2012*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, VI, Editura Mega, Târgu Mureș, p. 225-237.

Kacsó, C. (2013b), *Descoperiri de metale din Bronzul timpuriu și mijlociu în Maramureș*, în *Peregrinări arheologice între estul și vestul Europei. Studii în onoarea lui Tiberius Bader la aniversarea de 75 de ani*, *Studii și Comunicări Satu Mare*, XXIX/I, p. 145-166.

Kacsó, C. (2014), *Spada de bronz de la Sighetu Marmăției. Contribuții la cunoașterea Gewässerfunde ale epocii bronzului din România*, în *Terra Sebus*, 6, p. 147-182.

Kacsó, C. (2015a), *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, Ediția a II-a, revăzută și adăugită, vol. I, Editura Ethnologica, Baia Mare.

Kacsó, C. (2015b), *Bronzefunde vom Typ Uriu-Ópályi in der Maramuresch*, în **Szathmári, I. (Hg.)**, *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, p. 253-272.

Kacsó, C. (2015c), *Das Bronzeschwert von Sighetu Marmăției. Beiträge zur Kenntnis der bronzezeitlichen Gewässerfunde in Rumänien*, în **Ožďany, O. (ed.)**, *Popolnicové polia a doba halštatská. Zborník referátov z XII. medzinárodnej konferencie „Doba popolnicových polí a doba halštatská“ Hriňová-Poľana 14.-18. máj 2012*, *Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes*, XVII, Nitra, p. 59-72.

Kacsó, C. (2015d), *Topoarele cu disc și spin de la Oarța de Sus și Odești (jud. Maramureș)*, în **Spinei, V.; Ursulescu, N.; Cotiugă, V. (ed.)**, *Orbis Praehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmbovița - In memoriam, Honoraria*, 11, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 543-558.

Kacsó, C. (2015e), *Descoperiri din epoca bronzului de la Felnac (jud. Arad)*, în *Revista Bistriței*, XXIX, p. 23-41.

Kacsó, C. (2016), *Descoperiri din epoca bronzului de la Sighetu Marmației*, în *Angustia*, 20, p. 81-149.

Kacsó, C. (2017), *Descoperirile de bronzuri din Depresiunea Oașului. Cu specială privire asupra depozitului de la Bătarci*, Editura Eurotip, Baia Mare.

Kacsó, C. (2018), *Der Depotfund von Kriva und seine Stellung in der beginnenden Spätbronzezeit im Oberen Theissgebiet*, în **Rezi, B.; Németh, R. E. (Eds.)**, *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 13-15 October 2016*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, XV, Editura Mega, Târgu Mureș, p. 317-327.

Kacsó, C. (2023), *Obiective și descoperiri din epoca bronzului de la Călinești – Maramureș*, în *Apulum*, LX, p. 45-65.

Kacsó, C.; Bura, N. (1974), *Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Sarasău (jud. Maramureș)*, în *Acta Musei Napocensis*, XI, p. 1-4.

Kacsó, C.; Mitrea, I. (1976), *Depozitul de bronzuri de la Rozavlea (jud. Maramureș)*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 27, p. 537-548.

Kemenczei, T. (1984), *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, *Archaeologia Hungarica*, LI, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kenner, F. (1863), *Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie (1859-1861)*, în *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, 29, p. 185-337.

Kleitsas, Ch. N. (2019), *From the Snowy Mountains (Havasok = Carpathians) to the Wintry Dodona (Homer, Iliad, 16.234). The Case of a unique Late Bronze Age disc-butted axe from Epirus, NW Greece*, în *Roman Archeological Institute in Athens*, I, p. 33-43.

Kleitsas, Ch. N. (2021), *The Early Dodona (1500-800 B.C.). The Bronze Artefacts, Ephorate of Antiquities of Ioannina. Municipality of Dodoni*, 31, Ioannina.

Kobal', J. (1998), *Der Depotfund von Chudl'ovo (Kr. Uschgorod, Transkarpaten, Ukraine)*, în *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, XXXIX-XL (1997-1998), p. 33-53.

Kobal', J. (2000), *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, *Prähistorische Bronzefunde*, XX, 4, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Kobal', J. (2005), *Bronzezeitliche Metallfunde aus der Sammlung des Transkarpatischen Museums (Užgorod, Ucraina)*, în **Soroceanu, T. (Hg.)**, *Bronzefunde aus Rumänien II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang*, *Biblioteca Muzeului Bistrița Seria Historica*, 11, Accent, Bistrița, Cluj-Napoca, p. 245-263.

Kobal', J. (2006), *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczy zum 175. Geburtstag. Ushhorod*, 5.-6. Oktober 2005, *Zakarpats'kij Kraěvcij Muzej*, Ujgorod.

Kobal', J. V. (2019), *The Stefkowa hoard and its connections with the upper Tisa basin*, în **Przybyła, M. S.; Dziegielewski, K. (Eds.)**, *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, *Prace Archeologiczne*, 69, Jagiellonian University, Institut Archaeology, Kraków, p. 177-186.

Kobal', J. (2023), *Some remarks on the typology of Bronze Age disc-butted axes in light of a bronze hoard and the an axe variant*, în *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2021, p. 9-20.

Koós, J. (1989), *Der II. Bronzefund von Tiszaladány*, în *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989, p. 31-43.

Kotowicz, P. N.; Tribala-Zawiślak, K.; Duda, M. (2016), *The Bronze Hoard of the Piliny Culture from Rzepedź in south-eastern Poland*, în *Acta Archaeologica Carpathica*, LI, p. 83-101.

Kovács, T. (1996), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

Kroeger-Michel, E. (1983), *Les haches à disque du Bassin des Carpathes*, *Éditions Recherche sur les Civilisations, Mémoire n° 24*, Paris.

Kruschel'nycka, L. (2006), *Die Bronzegegenstände der Noua-Kultur in der Westukraine*, în **Kobal', J. (Hg.)**, *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag*. Ushhorod, 5.-6. Oktober 2005, Закарпатський краєзнавчий музей, Ужгород, 2006, p. 160-174.

id. Kubinyi, F. (1861), *Magyarországba talált kő- és bronzkori régiségek*, în *Archaeologiai Közlemények*, II, p. 79-113, pl. I-XXIV.

Kustár, R.; Wicker, E. (2002), *Biritualer Gräberfeldteil der Hügelgräberkultur in Csólyospálos (Ungarn)*, în *Anodos*, 2, p. 169-192.

Lakó, É. (1983), *Repertoriul topografic al epocii bronzului și al Hallstattului timpuriu în județul Sălaj*, în *Acta Musei Porolissensis*, VII, p. 69-100.

László, A. (1975), *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 26, p. 17-39.

László, A. (2006), *Über die Beziehungen, die kulturelle und chronologische Lage der Bronzefunde vom Typ Ópályi-Uriu-Drajna de Jos-Lozova-Pobit Kamák*, în **Kobal', J. (Hg.)**, *Bronzezeitliche Depotfunde - Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag*. Ushhorod, 5.-6. Oktober 2005, Закарпатський краєзнавчий музей, Ужгород, p. 124-143.

László, A. (1977), *Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX, p. 53-75.

László, A. (2013), *Über die Verbreitung der bronzenen Streitäxte mit Nackenscheibe in den aussenkarpatischen Gebieten. Eine neue in der Moldau entdeckte Nackenscheibenaxt*, în **Rezi, B.; Németh, R. E.; Berecki, S. (Eds.)**, *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 5-7 October 2012*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, VI, Editura Mega, Târgu Mureș, p. 251-264.

László, A.; Merlan, V.; Sandu, I.; Sandu, A. V. (2013), *Un topor de luptă cu disc și spin descoperit în Moldova*, în **Niculică, B. P.; Boghian, D. (ed.),** *Semper Fidelis. In honorem magistri Mircea Ignat, Bibliotheca Societas Pro Patrimonium, I*, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Suceava, p. 215-224.

Lehoczky, T. (1895), *Ung-, borsod- és beregmegyei régiségleletekről*, în *Archaeologiai Értesítő*, XV, p. 420-426.

Lehoczky, T. (1912), *Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére*, II, Grünstein Mór Könyvnyomda, Munkács.

Leshtakov, L. (2015), *Типология и хронология на бронзовите върхове за копия от късната бронзова и началото на ранножелязнат епоха в югоизточна Европа – Typology and Chronology of Late Bronze Age and Early Iron Age Bronze Socketed Spearheads in Southeastern Europe*, Ars et Technica Explicatus Ltd., София/Sofia.

Ložnjak Dizdar, D. (2013), *A Middle Bronze Age Metallurgical Workshop in Vincovici*, în **Rezi, B.; Németh, R. E.; Berecki, S. (Eds.),** *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 5-7 October 2012*, Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica, VI, Editura Mega, Târgu Mureș, p. 65-76.

Makarowicz, Pr. (2012), *Zwischen baltischem Bernstein und transylvanischem Gold. Der Trzciniac-Kulturkreis – nordöstlicher Partner der Otomani/Füzesabony Kultur*, în **Jaeger, M.; Czebreszuk, J.; Fischl, Kl. P. (Eds.),** *Eclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 9, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Poznań, p. 177-214.

Marinescu, G. G. (2002), *Bronzuri descoperite în nord-estul Transilvaniei*, în *Revista Bistriței*, XVI, p. 25-46.

Márki, S. (1892), *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, I, Monographia-Bizottság, Arad.

Marta, L. (2013), *New Data on the Practice of Metallurgy in the Upper Tisza Basin in the Late Bronze Age*, în **Rezi, B.; Németh, R. E.; Berecki, S. (Eds.),** *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 5-7 October 2012*, Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica, VI, Editura Mega, Târgu Mureș, p. 207-224.

Marta, L. (2020), *Disc-Butted Axe Hoards: The Votive Offering of Personal Possessions and the Materialisation of Social Collective Practices*, în **Maran, J.; Băjenaru, R.; Ailincăi, S.-Cr.; Popescu, A.-D.; Hansen, Sv. (Eds.),** *Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Volume to the memory of Alexandru Vulpe. Proceedings of the Conference in Tulcea, 10-13 November, 2017*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 350, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, p. 187-203

Marta, L.; Némethi, J. (2011), *Descoperiri de bronzuri din Sătmar*, în *Studii și Comunicări Satu Mare*, XXVII/1, p. 89-102.

Marta, L.; Németh, J. (2018), *The Bronze Hoards from Pir und Ciumești. Reflections of Cultural Mobility and Connectivity in the Carpathian Region and the North-Western Balkans*, în **Rezi, B.; Németh, R. E. (Eds.),** *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 13-15 October 2016, Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, XV, Editura Mega, Târgu Mureș, p. 329-344.

Marta, L.; Nagy, M. L.; Kádas Z. (2018), *Egy bronzdepó leporolása, avagy az újraértelmezett rózsapallagi raktárlelet*, în **Nagy, M. L.; Szőlősi K. L. (eds.),** „Vadrózsából tündérsípót csináltam”. *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára – „To make a fairy’s whistler from a briar rose”. Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday*, Jósza András Múzeum, Nyíregyháza, p. 79-96.

Marta, L.; Sava, D. V.; Bejinariu, I.; Nagy, M. L.; Berendi, E. (2010), *The Late Bronze Age Settlement of Nyíregyháza-Oros „Úr Csere”*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare.

Máthé, M. Sz. (1996), *The „missing” axe of the Hajdúsámson treasure*, în **Kovács, T. (Hg.),** *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, p. 125-128.

Mihályi, J. (1878), *A történet előtti Máramaros*, Manuscris la Serviciul județean al Arhivelor Naționale Maramureș, Baia Mare, în fondul Colecția personală „Acad. Ioan Mihályi de Apșa”, nr. inv. 470, cota 16/1878.

Mihályi, J. (1900), *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Tipografia lui Mayer și Berger, Maramureș-Sziget.

Miksa, Gy. (1868), *Magyar történelmi emlékek külföldön (Különös tekintettel az egykori Erdélyre)*, Gámán János könyvnyomdája, Kolozsvár.

Molnár, Zs. (2011), *Die Bronzemetallurgie in den Otomani-Gemeinschaften von der Carei-Ebene und dem Uriu-Tal*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 62, p. 269-330.

Molnár, Zs. (2014), *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei. Ceramică și metal*, *Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum*, 10, Editura Mega, Cluj-Napoca.

Montag, M. (2000), *Das Problem der süddeutschen Spiral- und Vogelornamentik*, în **Mühldorfer, B.; Zeitler, J. P. (Hrsg.),** *Mykene – Nürnberg – Stonehenge. Handel und Austausch in der Bronzezeit*, *Abhandlungen der Naturhistorischen Gesellschaft Nürnberg*, 43, p. 95-108.

Morintz, S. (1978), *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, *Biblioteca de Arheologie*, XXXIV, Editura Academiei Române, București.

de Mortillet, G. (1867), *Promenades préhistoriques à l’Exposition universelle*, în *Matériaux pour l’Histoire de l’Homme* 5&6, Mai&Juni 1867, p. 181-284.

Mozsolics, A. (1967), *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mozsolics, A. (1973), *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mozsolics, A. (1984), *Rekonstruktion des Depots von Hajdúböszörmény*, în *Praehistorische Zeitschrift*, 59, 1, p. 81-93.

Mozsolics, A. (1985), *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mozsolics, A. (1989), *Bronzezeitliche Goldohrringe von Dobrovitza*, în *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 118/119, 1988-1989, p. 163-174.

Mozsolics, A. (2000), *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló*, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 17, Verlag Oetker/Voges, Kiel.

Múzeumi évkönyv (1905), *Múzeumi évkönyv. A máramaros-vármegyei múzeum-egyesület története és a múzeum tárgyainak jegyzéke*, Ny. Sichermann Mór, Máramarossziget.

Nebelsick, L. D. (2016), *Bronze mounts of an ostentatious ship from Kriva on the Tisza in Carpathian Ukraine between Scandinavian, Aegean and Near Eastern maritime Traditions*, în *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin. Program and Abstracts of the International Scientific Colloquium from Târgu Mureş 13-15 October 2016*, Târgu Mureş, p. 34-35.

Nebelsick, L. D. (2018), *Apotheose. Eine dynamische Deutung urnenfelderzeitlicher Vogelsymbolik*, în **Kreiner, L. (Hg.),** *Symposium 27.02-01.03.2014. Opfer- und Festplätze von der Bronze- zur Latènezeit*, *Archäologie im Landkreis Dingolfing-Landau*, 5, 2016, p. 143-175.

Németh, R. E.; Rezi, B. (2015), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2-4 October 2014*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, VIII, Editura Mega, Târgu Mureş.

Nestor, I. (1933), *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *Berich der Römisch-Germanischen Kommission*, 22 (1932), p. 11-181.

Nestor, I. (1938), *Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien*, în **Sprockhoff, E. (Hg.),** *Marburger Studien. Gero Merhart von Bernegg gewidmet*, Darmstadt, p. 178-192.

Niculică, B. P. (2013), *Câteva observații privind descoperirile de bronzuri din Bucovina*, în **Ailincăi, S.-Cr.; Târlea, A.; Micu, Cr. (ed.),** *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice de la Babadag (1962-2012). Actele conferinței „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag”*, Tulcea, 20-22 septembrie 2012, Editura Istros, Brăila, p. 185-214.

Nistor, F.; Vulpe, A. (1969), *Bronzuri inedite din Maramureş în colecția prof. Francisc Nistor din Sighetul Marmăției*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 20, p. 181-194.

Nistor, F.; Vulpe, A. (1974), *Depozitul de bronzuri de la Crăciunești (Maramureş)*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 25, p. 5-11, 17-18.

Nowak, K.; Tarbay, J. G.; Maróti, B.; Kis, Z.; Káli, Gy. (2022), *Czekan z tarczowatym obuchem z Ciska. Śmiercionośna broń czy oznaka prestiżu?*, în *Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu Archeologia*, 23, p. 85-110.

Novotná, M. (1996), *Ein weiterer Hortfund aus der Gemeinde Gemer*, în **Kovács, T. (Hg.)**, *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, p. 163-173.

Novotná, M. (1998), *Zur Chronologie der Bronzehortfunde im Karpatenbecken*, în **Fritsch, B.; Maute, M.; Matuschik, I.; Müller, J.; Wolf, Cl. (Hrsg.)**, *Tradition und Innovation. Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft. Festschrift für Christian Strahm*, *Internationale Archäologie Studia honoraria*, 3, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., p. 349-369.

Pare, C. F. E. (2017), *Frühes Eisen in Südeuropa: Die Ausbreitung einer technologischen Innovation am Übergang vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.* în **Mirošayová, E.; Pare, C. F. E.; Stegmann-Rajtár, S. (Hrsg.)**, *Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien*, *Archaeolingua*, 38, Archaeolingua Alapítvány, Budapest, p. 11-116.

Pasternak, J. (1928), *Ruské Karpaty v archeologii. Les Carpathes Ruthènes en Archéologie*, *Práce z vědeckých ústavů*, XVIII, Universita Karlova, Filozofická fakulta, V Praze.

Pavlin, P.; Jašarević, A. (2016), *Depo iz starejšega obdobja kulture žarnih grobišč iz Paležnice Donje pri Doboju (Bosna in Hercegovina)*, în *Arheološki vestnik*, 67, p. 31-72.

Pârvan, V. (1926), *Getica. O protoistorie a Daciei*, Cultura Națională, București.

Pernicka, E. (2013), *Analyses of Early Bronze Age metal objects from the Museum Debrecen, Hungary*, în *Gesta*, XII, p. 48-55.

Pernicka, E.; Nessel, B.; Mehofer, M.; Safta, E. (2016a), *Lead Isotope Analysis of Metal Objects from the Apa Hoard and Other Early and Middle Bronze Age Items from Romania*, în *Archaeologia Austriaca*, 100, p. 57-86.

Pernicka, E.; Lutz, J.; Stöllner, Th. (2016b), *Bronze Age Cooper Produced at Mitterberg, Austria, and its Distribution*, în *Archaeologia Austriaca*, 100, p. 19-55.

Petrescu-Dîmbovița, M. (1977), *Depozitele de bronzuri din România*, *Biblioteca de Arheologie*, XXX, Editura Academiei Române, București.

Petrescu-Dîmbovița, M. (1978), *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, *Prähistorische Bronzefunde*, XVIII, 1, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

Petrescu-Dîmbovița, M. (1998), *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, *Prähistorische Bronzefunde*, X, 4, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Pink, K. (1928), *Goldstabringe aus Dakien*, în *Numismatische Zeitschrift*, 61, p. 1-11.

Pleiner, R. (1981), *Die Wege des Eisens nach Europa*, în **Haefner, H. (Hg.)**, *Frühes Eisen in Europa / Acta des 3. Symposiums des „Comité pour la siderurgie ancienne de l'UISPP“*, Schaffhausen und Zürich 24. – 26. Oktober 1979 / *Festschrift Walter Ulrich Guyan zu seinem 70. Geburtstag*, Schaffhausen, p. 115-128.

Pleiner, R. (2000), *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*, *Archeologický ústav AVČR*, Praha.

Popa, Cr. I. (2010), *Problematica turtelor de cupru și bronz din Bazinul Carpatic și câteva precizări necesare cu privire la depozitul de bronzuri de la Pânade*, în **Popa, Cr. I.; Totoianu, R.**, *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*, *Bibliotheca Musei Sabesiensis*, I, Editura Altip, Sebeș, p. 321-347.

Popescu, D. (1941), *Bronzehort (?) von Șieu (Maramureș)*, în *Dacia*, VII-VIII (1937-1940), p. 145-146.

Popescu, D. (1956), *Cercetări arheologice în Transilvania. IV. Prelucrarea aurului din Transilvania înainte de cucerirea romană*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, II, p. 196-250.

Popescu, D. (1963), *Über die bronzezeitlichen Streitäxte mit Nackenscheibe*, în *Dacia*, N. S., VII, p. 91-114.

Popescu, D.; Rusu, M. (1966), *Dépôts de l'âge du bronze moyen*, *Inventaria Archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques Roumanie*, Fascicule 1, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest.

Preisig, Ed. (1877), *Geschichte des Máramoreser Bergbaues*, în *Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen*, XXV.

Przybyła, M. S. (2007), *Początki późnej epoki brązu w dorzeczach Sanu i Cisy – chronologia, obraz kulturowy i transkarpackie powiązania*, în **Chochorowski, J. (red.)**, *Studia nad epoką brązu i wczesna epoką żelaza. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięcielocie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, p. 571-640.

Przybyła, M. S. (2009), *Intercultural contacts in the Western Carpathian area at the turn of the 2nd and 1st millennia BC*, National Centre for Culture, Warsaw.

Przybyła, M. S.; Dziegielewska, K. (2019), *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, *Prace Archeologiczne*, 69, Jagiellonian University, Institut Archaeology, Kraków.

Puskás, J. (2016), *A Late Bronze Age Axe from Zagon/Zágon (Covasna County, Romania)*, în *Angustia*, 20, p. 151-165.

Puskás, J. (2018), *Middle Bronze Age Settlement Patterns and Metal Discoveries in the Valley of the Black River*, în **Rezi, B.; Németh, R. E. (Eds.)**, *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 13-15 October 2016*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, XV, Editura Mega, Târgu Mureș, p. 217-278.

Rezi, B. (2011), *Voluntary Destruction and Fragmentation in Late Bronze Age Hoards from Central Transylvania*, în **Berecki, S.; Németh, R. E.; Rezi, B. (Eds.)**, *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8-10 October 2010*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, IV, Editura Mega, Târgu Mureș, p. 303-334.

Rezi, B.; Németh, R. E. (2018), *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 13-15 October 2016*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, XV, Editura Mega, Târgu Mureș.

Rezi, B.; Gogâltan, F. (2019), *The bronze hoard from Breaza (Mureș County). Selective deposition in Transylvania at the beginning of the Late Bronze Age*, în **Przybyła, M. S.; Dziegielewska K. (Ed.),** *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, *Prace Archeologiczne*, 69, Jagiellonian University, Institut Archaeology, Kraków, 2019, p. 187-221.

Rezi, B.; Németh, R. E.; Berecki, S. (2013), *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 5-7 October 2012*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, VI, Editura Mega, Târgu Mureș.

Rómer, F. (1864), *Magyar régészeti krónika*, în *Archaeologiai Közlemények*, IV, p. 158-170.

Rómer, F. (1866), *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra, I. rész, Őskori műrégészet*, A Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága, Pest.

Rómer, F. (1868), *Magyar régészeti krónika*, în *Archaeologiai Közlemények*, VII, p. 6-82, 181-190.

Roska, M. (1928), *A tetétleni bronzkincs*, în *Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Archaeologiai Intezetéből*, IV, Szeged, p. 244-256.

Roska, M. (1942), *Erdély régészeti repertóriuma. I. Őskor*, Nagy Jenő és fia könyvnyomdája, Kolozsvár.

Rotea, M. (2017), *The Hoard from the „Cioclovina cu Apă” Cave: Context, Dating, and Significations*, în *Acta Musei Napocensis*, 54/1, p. 41-104.

Rusu, M. (1963), *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, în *Dacia*, N. S., VII, p. 177-210.

Rusu, M. (1964), *Depozitele de bronzuri de la Rebrîșoara (raionul Năsăud, reg. Cluj)*, în *Arheologia Moldovei*, II-III, p. 237-250.

Rusu, M. (1972a), *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, în *Acta Musei Napocensis*, IX, p. 29-63.

Rusu, M. (1972b), *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului*, teză de doctorat nepublicată, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, Facultatea de Istorie-Filozofie.

Rusu, M. (1974), *Începuturile metalurgiei fierului în Transilvania*, în **Daicoviciu, H. (red.),** *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Editura Dacia, Cluj, p. 349-360.

von Sacken, Ed. (1865), *Leitfaden zur Kunde des heidnischen Alterthumes mit Beziehung auf die österreichischen Länder*, Wilhelm Braumüller K. K. Hofbuchhändler, Wien.

Salaš, M. (1997), *Der urnenfelderzeitliche Hortfund von Polešovice und die Frage der Stellung des Depotfundhorizonts Drslavice in Mähren*, Moravské Zemské Muzeum, Brno.

Salaš, M. (2005), *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku*, I, Moravské Zemské Muzeum, Brno.

Sandu, I. G.; Vasilache, V.; Sandu, I.; Tencariu, F. A.; Sandu, A. V. (2021), *Study on the Middle Bronze Age Disc-Butted Axe Ornament from Archaeometallurgical Point of View*, *Applied Sciences*, 11, 9814 (<https://doi.org/10.9390/app11219814>).

Sánta, G. (2013), *Metal Analysis of Koszider and Tumulus Culture Bronzes: Contents, Similarities and the Question of Source Area*, în **Rezi, B.; Németh, R. E.; Berecki, S. (Eds.),** *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 5-7 October 2012, Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, VI, Editura Mega, Târgu Mureş, p. 77-89.

Sava, V.; Ignat, A. (2014), *Acquiring significance. Constructing warrior's identity at the Lower Mureş Walley*, în *Annales d'Université Valahia Targoviste. Section d'Archéologie et d'Histoire*, XVI-1, p. 7-35.

Sava, V.; Ignat, A. (2016), *The Beginning of the Late Bronze Age in the Lower Mureş Basin. On Overview*, în **Gogâltan, F.; Cordoş, Cr. (Eds.),** *Prehistoric Settlements: Social, Economic and Cultural Aspects. Seven Studies in the Carpathian area*, Editura Mega, Cluj-Napoca, p. 181-199.

Sava, V.; Ignat, A. (2019), *Late Bronze Age funerary practices in the Lower Mureş Basin*, în *Revista Arheologică*, S. N., XV, 1, p. 5-20.

Schumacher-Matthäus, G. (1985), *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*, *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte*, 6, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

Seidl, J. G. (1856), *Beiträge zu einer Chronik der archaeologischen Funde in der österreichischen Monarchie*, în *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, XV, p. 239-336.

Sicherl, B. (2004), *Studien zur mittelbronzezeitlichen Bewaffnung in Tschechien, dem nördlichen Niederösterreich und der südwestlichen Slowakei*, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 107, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

Šmíd, M. (1997), *Dům a dva kostrové hroby ze střední doby bronzové ve Slavoníně u Olomouce*, în *Pravěk N. Ř.*, 7, p. 255-270.

Soroceanu, T. (1995), *Bronzefunde aus Rumänien, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 10, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin.

Soroceanu, T. (1995), *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen—Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în **Soroceanu, T. (Hg.),** *Bronzefunde aus Rumänien, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 10, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin, p. 15-80.

Soroceanu, T. (2005), *Bronzefunde aus Rumänien II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang / Descoperiri de bronzuri din România. Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor din epoca bronzului și prima vârstă a fierului în context european*, *Biblioteca Muzeului Bistrița Seria Historica*, 11, Editura Accent, Bistrița, Cluj-Napoca.

Soroceanu, T. (2011), *Zweigeteilte Einheit oder geeinte Zweiheit ? Zur Frage der Dualität in bronzezeitlichen Deponierungen*, în **Berecki, S.; Németh, R. E.; Rezi, B. (Eds.),** *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 8-10 October 2010, Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, IV, Editura Mega, Târgu Mureş, p. 269-294.

Soroceanu, T. (2012a), *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien. Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*, *Archaeologia Romanica*, 5, Accent, Cluj-Napoca, Bistrița.

Soroceanu, T. (2012b), *Fundplätze bronzezeitlicher Horte im heutigen Rumänien*, în **Hansen, Sv.; Neumann, D.; Vachta, T. (Hrsg.)**, *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*, *Topoi*, 10, Berlin, Boston, p. 227-254.

Soroceanu, T. (2012c), *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes. II. Colecția Dr. Samuel Egger din Viena*, în *Marmatia*, 10/1, p. 53-108.

Soroceanu, T. (2016), *Der Bronzefund von Jabenîța (Görgénysóakna), Kr. Mureș, Siebenbürgen*, în **Zanoci, A.; Kaiser, E.; Kashuba, M.; Izbitser, E.; Băț, M. (Eds.)**, *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava / Man, Culture, and Society from the Cooper Age until the Early Iron Age in Northern Eurasia. Contributions in Honour of the 60th Anniversary of Eugen Sava*, *Tyragetia International*, I, National Museum of History of Moldova, Freie Universität Berlin, Chișinău, p. 163-180.

Soroceanu, T.; Retegan, A. (1981), *Neue spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens*, în *Dacia*, N. S., XXV, p. 195-229.

Spöttl, J. (1885), *Kupfer- und Bronze-Meisseln, sowie von Bronzebeilen*, în *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, XV.

Stoia, A. (1975), *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1973-1974)*, în *Dacia*, XIX, p. 269-307.

Stoia, A. A. (1986), *Metalurgia fierului în Hallstatt pe teritoriul României*, rezumatul tezei de doctorat, Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Istorie și Filozofie, Iași.

Stoia, A. (1989), *The beginning of iron technology in Romania*, în **Sørensen, M. L. S.; Thomas, R. (Eds.)**, *The Bronze Age – Iron Age Transition in Europa. Aspects of continuity and change in European societies c. 1200 to 500 B. C.*, *BAR, IS*, 483, p. 43-67.

Stuchlík, S. (2003), *Die Beziehungen Mährens zu den südöstlichen Gebieten am Anfang der Bronzezeit*, în **Kacsó, C. (Hg.)**, *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum: Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, *Baia Mare*, 10.–13. Oktober 2001, *Baia Mare*, 2001, p. 445-468.

Swieder, A. (2013), *Carpathian Basin, Oder, Baltic Sea. The role of the Oder River on communication corridor at the end of the Early and the beginning of the Middle Bronze Age*, în **Meller, H.; Bertemes, Fr.; Bork, H.-R.; Risch, R. (Eds.)**, *1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs ? 1600 – Cultural change in the shadow of the Thera Eruption ? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale) 4th Archaeological Conference of Central Germany October 14-16, 2011 in Halle (Saale)*, *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*, 9, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Halle (Saale), p. 539-549.

Szabó, G. V. (2019), *Bronze Age Treasures in Hungary. The Quest of Buried Weapons, Tools and Jewellery*, *Hereditas Archaeologica Hungariae*, 3, Archaeolingua Alapítvány, MTA Bölcsészettudományi Központ Régészeti Intézet, Budapest.

Tarbay, G. (2015), *The Reanalysis of the Eponymous Hoard from Gyermely-Szomor and the HaA2 Period in the Territory of Hungary*, în **Németh, R. E.; Rezi, B. (Eds.),** *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2-4 October 2014*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica*, VIII, Editura Mega, Târgu Mureş, p. 311-371.

Tarbay, G. (2017), *The Late Bronze Age Hoard from Oltárc Márki Hill. Analysis of prehistoric manipulations, selective fragmentation and non-ritual violence*, în *Zalai Múzeum*, 23, p. 73-137.

Tarbay, G. (2019), *On selection in „common hoards”. The Szajla hoard and some related finds from Late Bronze Age Carpathian Basin*, în **Przybyła, M. S.; Dzięgielewski K. (Ed.),** *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, *Prace Archeologiczne*, 69, Jagiellonian University, Institut Archaeology, Kraków, p. 273-347.

Tarbay, G. J. (2021), *O the Selection of Bronze Axes: The 1st Hoard from Törökszentmiklós-Morotva köz-dűlő*, în *Tisicum A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, XXIX, p. 23-43

Taylor, T. (1989), *Iron and Iron Age in the Carpatho-Balkans region. Aspects of social and technological change 1700–400 B. C.*, în **Sørensen, M. L S.; Thomas, R. (Eds.),** *The Bronze Age-Iron Age Transition in Europa. Aspects of continuity and change in European societies c. 1200 to 500 B. C.*, BAR, IS, 483, p. 68-92.

Tencariu, F.-A.; Vornicu, D.-M.; Vornicu, A.; Vasilache, V.; Sandu, I. (2014), *The „deposition” of a disc-butted bronze axe discovered in the Moldavian Plateau, Romania*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, XX, p. 115-132.

Teržan, B. (2010), *Observations on graves in Lapus*, în **Marta, L. (ed.),** *Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania*, *Studii și Comunicări Satu Mare*, XXVI/I, p. 203-218.

Torma, K. (1880), *Repertórium Dacia régiség- és felirattani irodalmához*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.

Tuțulescu, I.; Terteci, C. (2017), *Depozitul de bronzuri de la Șerbănești, jud. Vâlcea, în Oltenia. Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie*, XXIV, p. 47-59.

Țârlea, A. (2008), *The Concept of „Selective Deposition”*, în *Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie*, S. N., VI, p. 63-132.

Țârlea, A. (2012), *Obiceiul depunerii în spațiul carpato-balcanic în epoca bronzului și în prima epocă a fierului*, teză de doctorat nepublicată, Universitatea București, Facultatea de Istorie și Filozofie, București.

Țârlea, A.; Florea, M. (2013), *Hoard, Feasts and Travels. Possible Social and Economic Responses to Environment and Landscape During Middle Bronze Age in NW Romania and NE Hungary*, în **Ailincăi, S.-Cr.; Țârlea, A.; Micu, Cr. (ed.),** *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice de la Babadag (1962-2012). Actele conferinței „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag”*, Tulcea, 20-22 septembrie 2012, Editura Istros, Brăila, p. 131-168.

Vachta, T. (2008), *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 159, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

Vandkilde, H. (2014), *Breakthrough of the Nordic Bronze Age: Transcultural Warriorhood and a Carpathian Crossroad in the Sixteenth Century BC*, în *European Journal of Archaeology*, 17 (4), p. 602-633.

Veliačik, L. (2002), *Der Bronzehortfund von Makov, Bez. Čadca*, în *Anados*, 2, p. 331-338.

Vulpe, A. (1970), *Die Äxte und Beile in Rumänien I, Prähistorische Bronzefunde*, IX, 2, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

Vulpe, A. (1975), *Die Äxte und Beile in Rumänien II, Prähistorische Bronzefunde*, IX, 5, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

Vulpe, A. (1978), Recenzie la Günther Wegner, *Die vorgeschichtlichen Flußfunde aus dem Main und aus dem Rhein bei Mainz, Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte*, Heft 30, Kallmünz, 1976, în *Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Nouvelle Série*, XXII, p. 371-372.

Wanzek, B. (1989), *Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 2, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.

Wanzek, B. (2002), *Zur Syntax der Muster auf Griffzungensicheln im bronzezeitlichen Südosteuropa*, în EA-online, Feb 2002 (http://www.archaeology.ro/pagini/revista_EA_9.html).

Werner, J. (1952), *Mykenae-Siebenbürgen-Skandinavien*, în *Atti del I. Congresso Internazionale di Preistoria e Protostoria Mediterranea, Firenze-Napoli-Roma*, 1950, p. 293-308.

Балагури, Е. А. (1975), *Исследования археологических памятников Закарпаття за годы советской власти*, în *Slovenská Archeológia*, XXIII, p. 261-282.

Кобаль, Й. В. (2007), *Нові знахідки стародавніх бронзових предметів на Закарпатті*, în *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, p. 337-342.

Пеняк, С. И. (1972), *Бронзовый скарб села Крива Хустського району Закарпатської області*, în **Гранчак, І. М. (ред.),** *Дослідження стародавньої історії Закарпаття*, Ужгородський Державний Університет, Ужгород, p. 106-113.

Сорочяну, Т.; Добринеску, К.; Аилинкэй, С.; Бодоликэ, В.; Сава, Т. (2019), *Комплекс культуры Кослоджень (Яма № 121) в Чернаводэ – «Шоссе № 2, 152-й Км» как отражение восточно-европейского конвергентного взаимодействия в регионе Западного Причерноморья*, în *Tyragetia, S. N.*, vol. XIII [XXVIII], nr. 1, p. 183-228.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Karte der Nackenscheibenaxtfunde in der Maramureş.

Taf. 1. Das Depot von Breb.

Taf. 2. 1-2, Das Depot von Budeşti; 3, Nackenscheibenaxt aus dem Depot von Ieud.

Taf. 3. Das Depot von Ieud.

Taf. 4. Das Depot von Crăciuneşti.

Taf. 5. Das Depot von Crăciuneşti.

Taf. 6. Das Depot von Crăciuneşti.

Taf. 7. Das Depot von Crăciuneşti.

Taf. 8. Das Depot von Crăciuneşti.

Taf. 9. Das Depot von Crăciuneşti.

Taf. 10. Das Depot von Crăciuneşti.

Taf. 11. Das Depot von Crăciuneşti.

Taf. 12. Das Depot von Crăciuneşti.

Taf. 13. Das Depot von Dragomireşti.

Taf. 14. 1-2, Das Depot von Kaliny; 3, Nackenscheibenaxt aus dem Depot von Krajnikovo.

Taf. 15. Nackenscheibenäxte aus der Maramureş.

Taf. 16. Das III. Depot von Rozavlea.

Taf. 17. Das III. Depot von Rozavlea.

Taf. 18. Das III. Depot von Rozavlea.

Taf. 19. Das III. Depot von Rozavlea.

Taf. 20. Das III. Depot von Sarasău.

Taf. 21. Das III. Depot von Sarasău.

Taf. 22. Das III. Depot von Sarasău.

Taf. 23. Das III. Depot von Sarasău.

Taf. 24. Das III. Depot von Sarasău.

Taf. 25. Das III. Depot von Sârbi.

Taf. 26. Das III. Depot von Sârbi.

Taf. 27. Das III. Depot von Sârbi.

Taf. 28. Das IV. Depot von Sighetu Marmăţiei.

Taf. 29. 1-2, Das V. Depot von Sighetu Marmăţiei; 3, Nackenscheibenaxt von Săliştea de Sus;
4-5, Das Depot von Săliştea de Sus.

Taf. 30. 1, Nackenscheibenaxt aus der Maramureş; 2-6, Das I. Depot von Solotvino.

Taf. 31. Das I. Depot von Solotvino.

Taf. 32. Das I. Depot von Şieu.

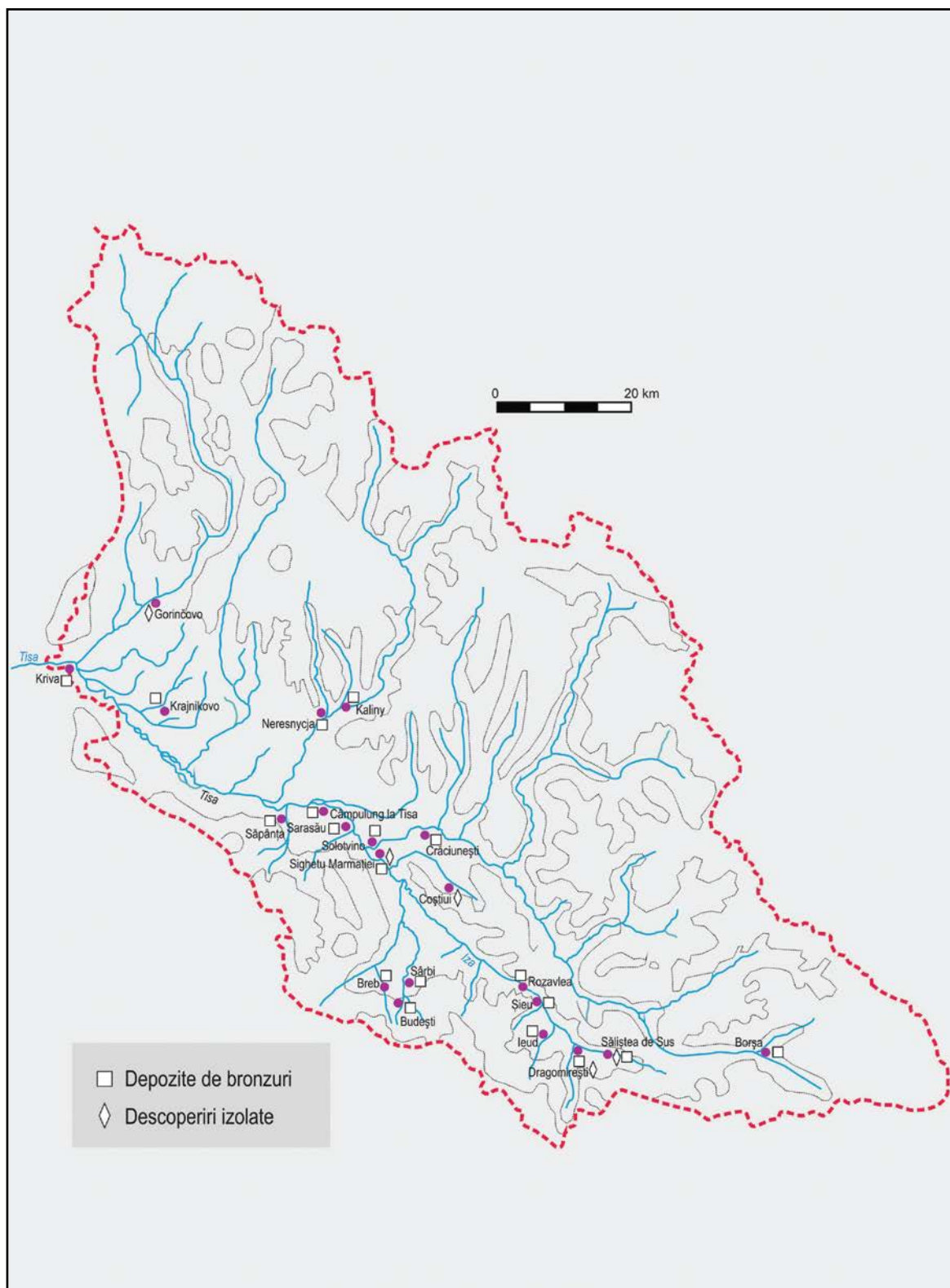
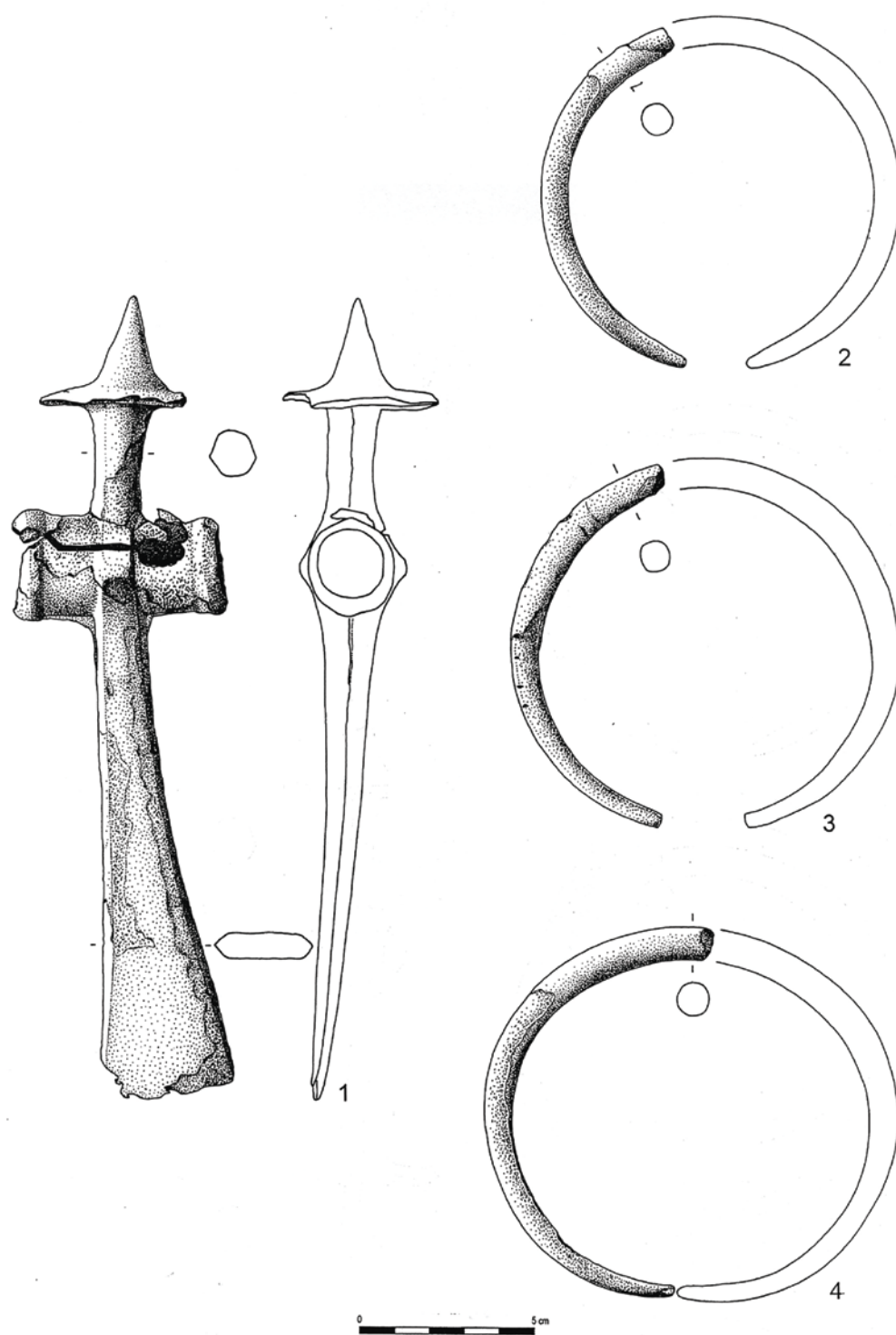
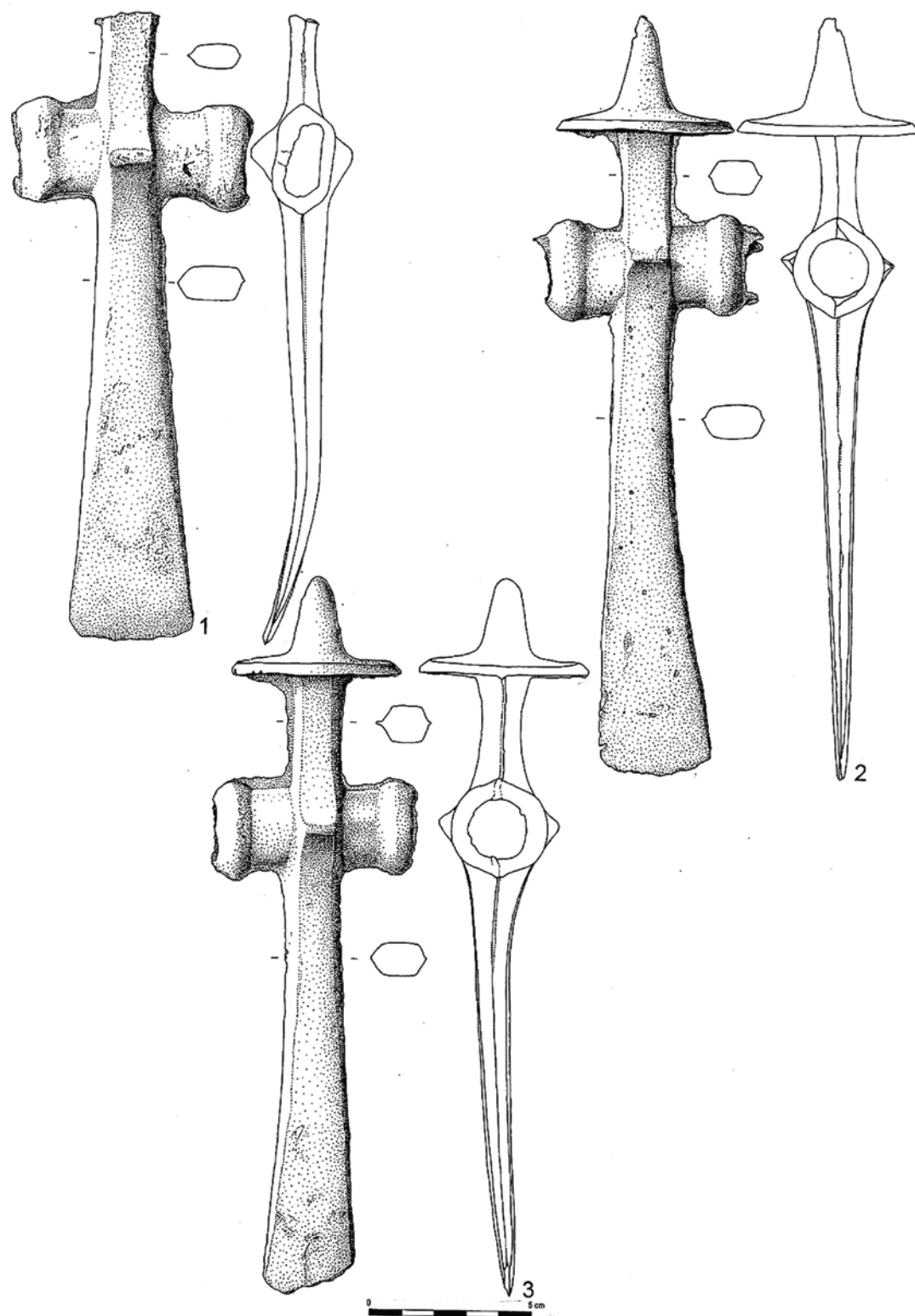

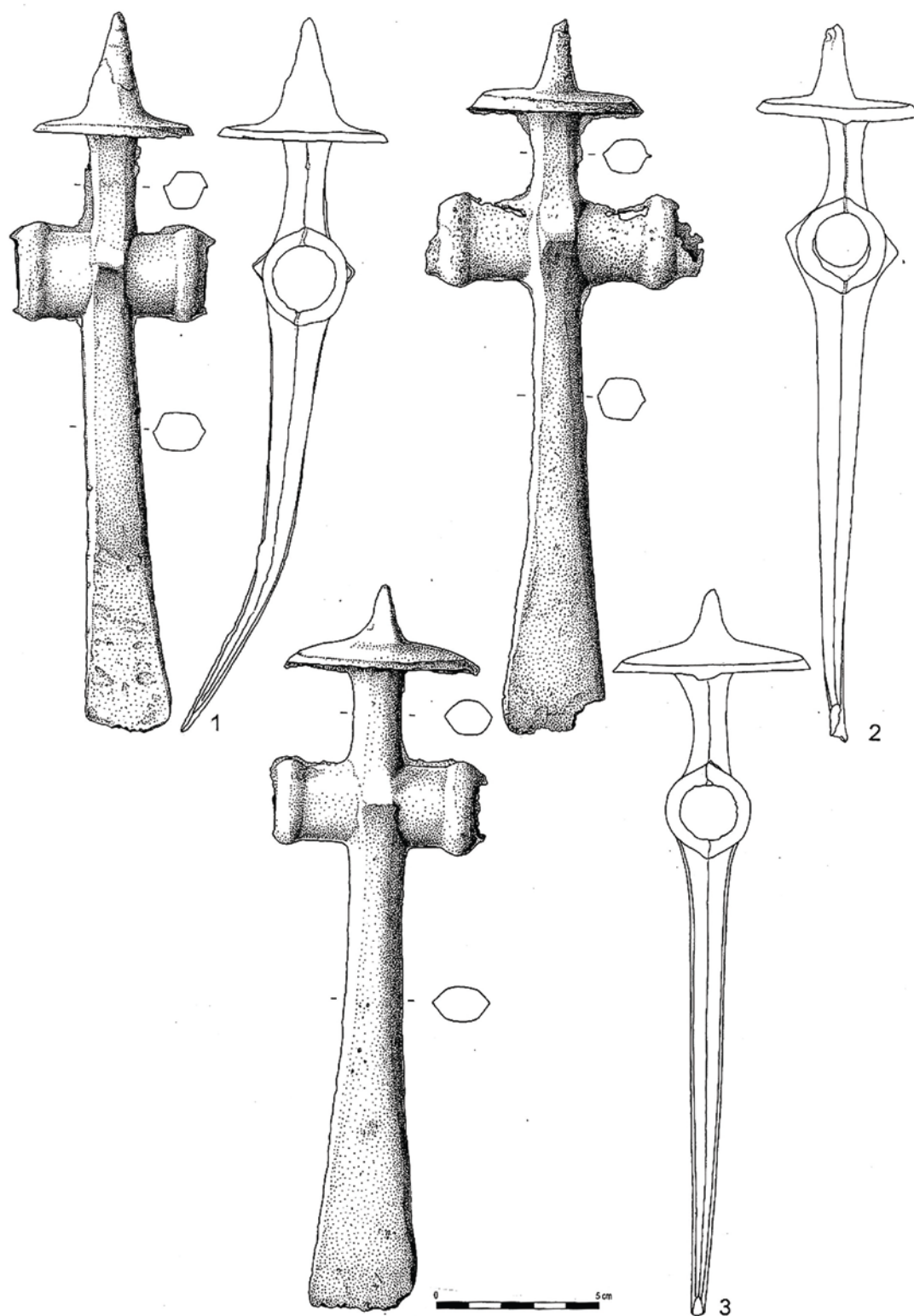
Fig. 1. Harta descoperirilor de topoare cu disc din Depresiunea Maramureș.

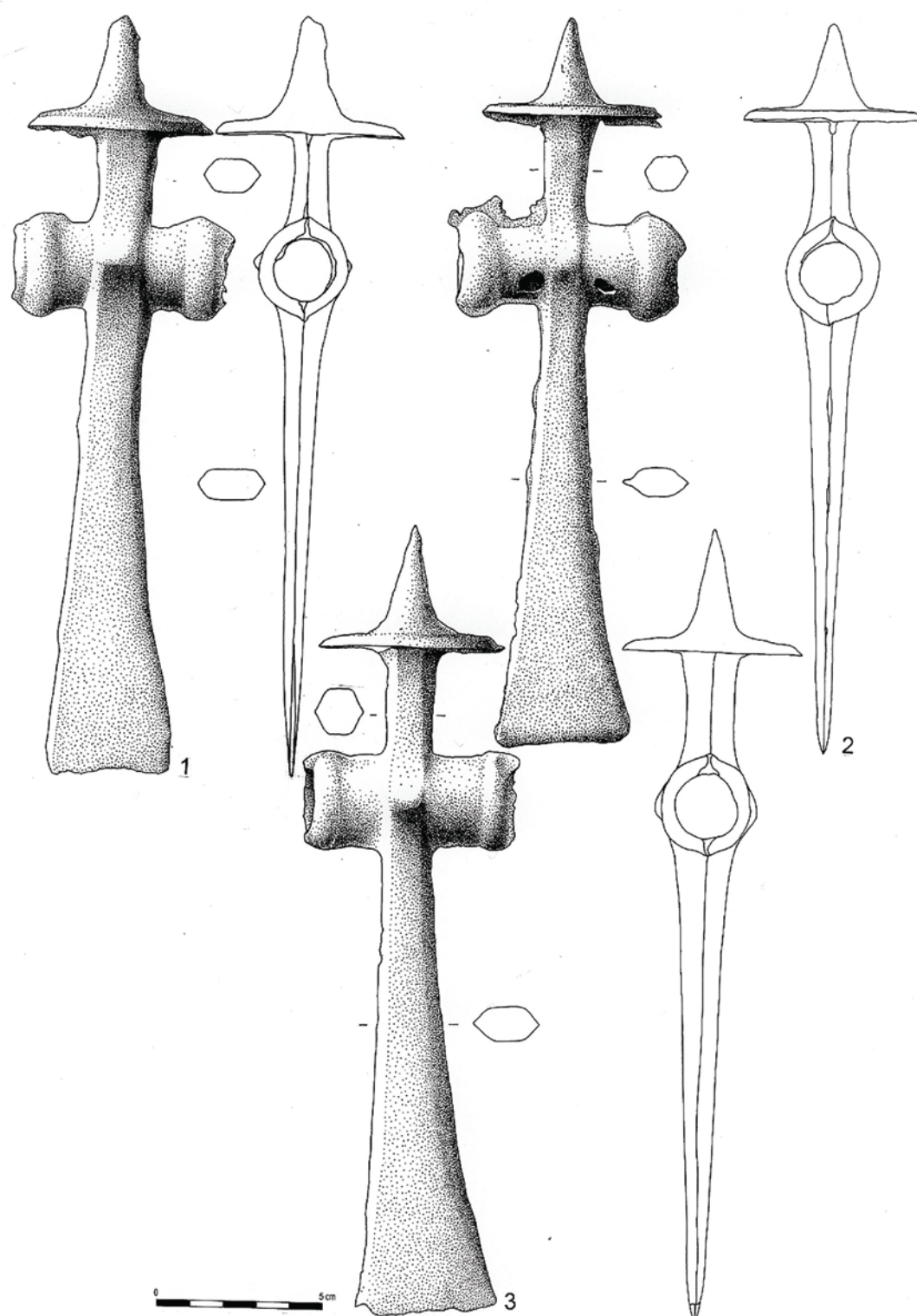
Pl. 1. Depozitul de la Breb.

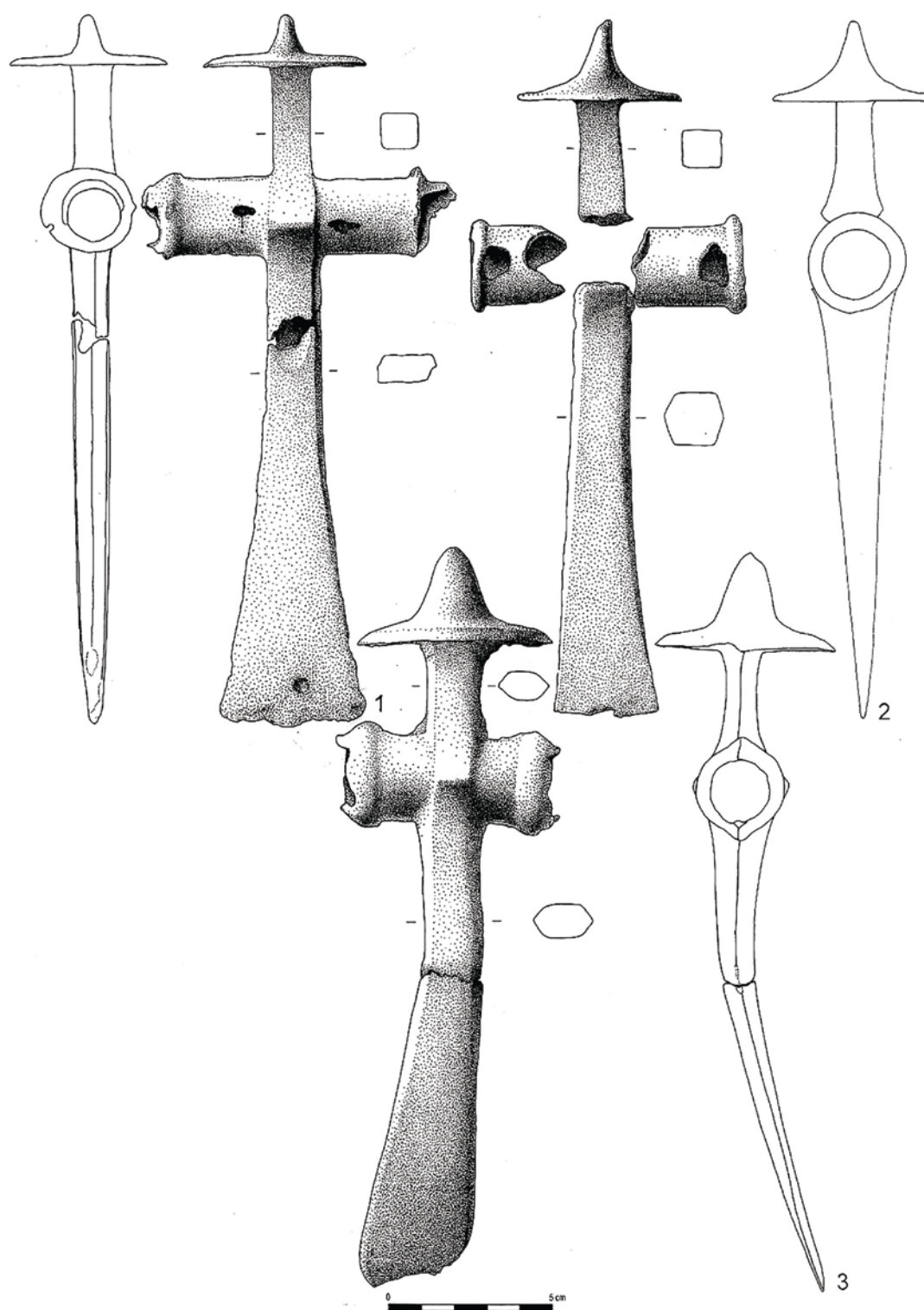
Pl. 2. 1-2, Depozitul de la Budești;
3, Topor cu disc și spin din depozitul de la Ieud.

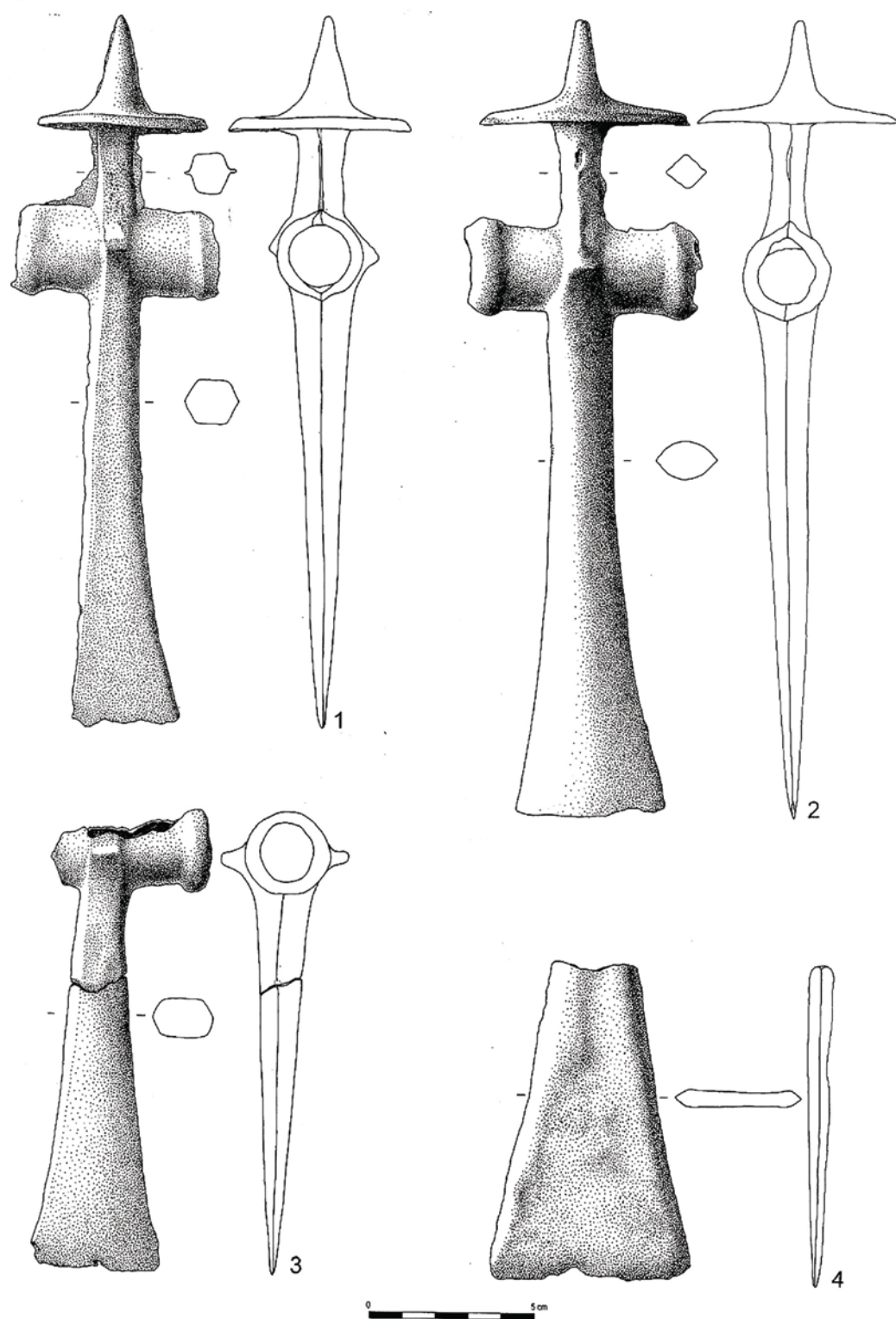
Pl. 3. Depozitul de la Ieud.

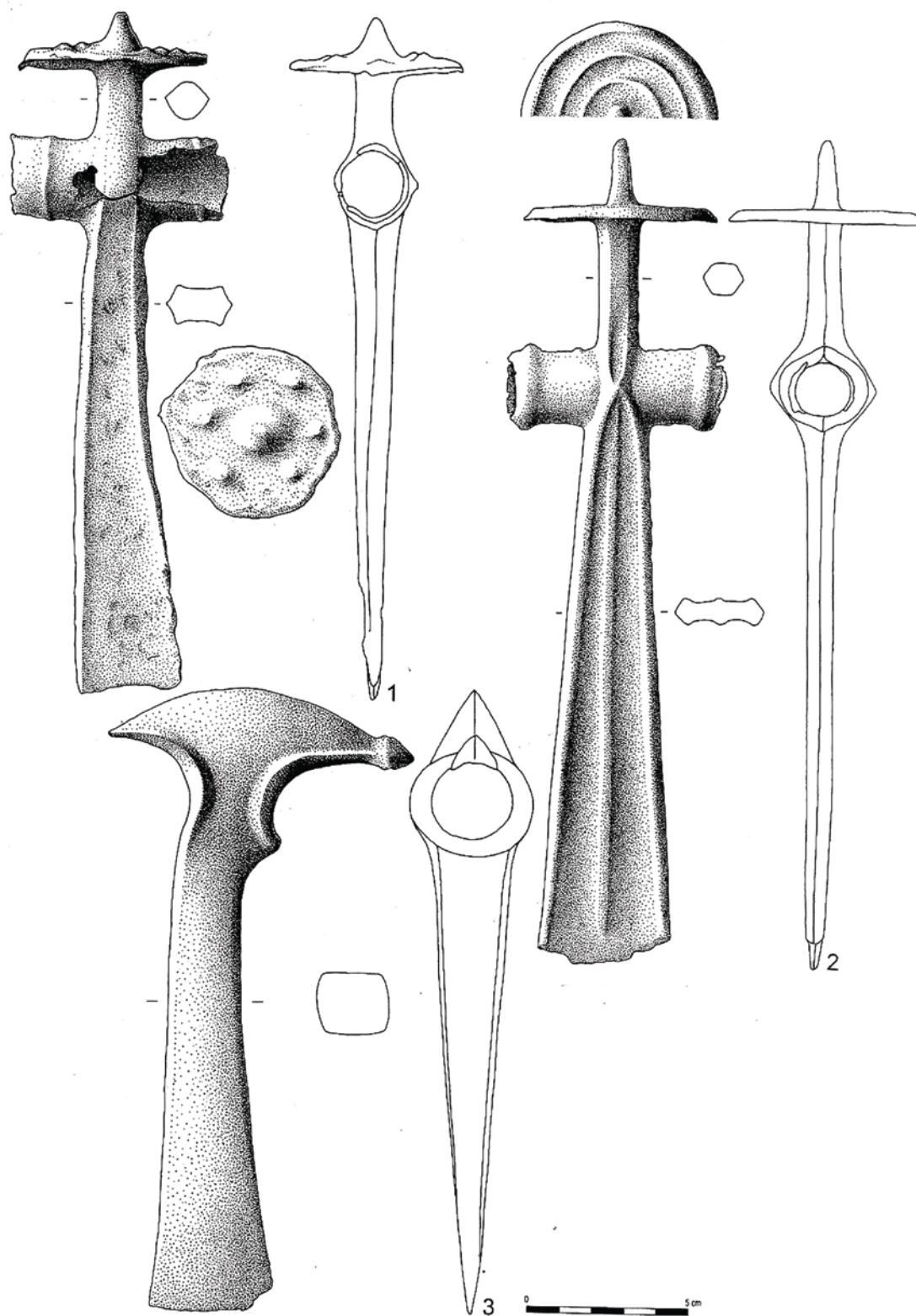
Pl. 4. Depozitul de la Crăciunești.

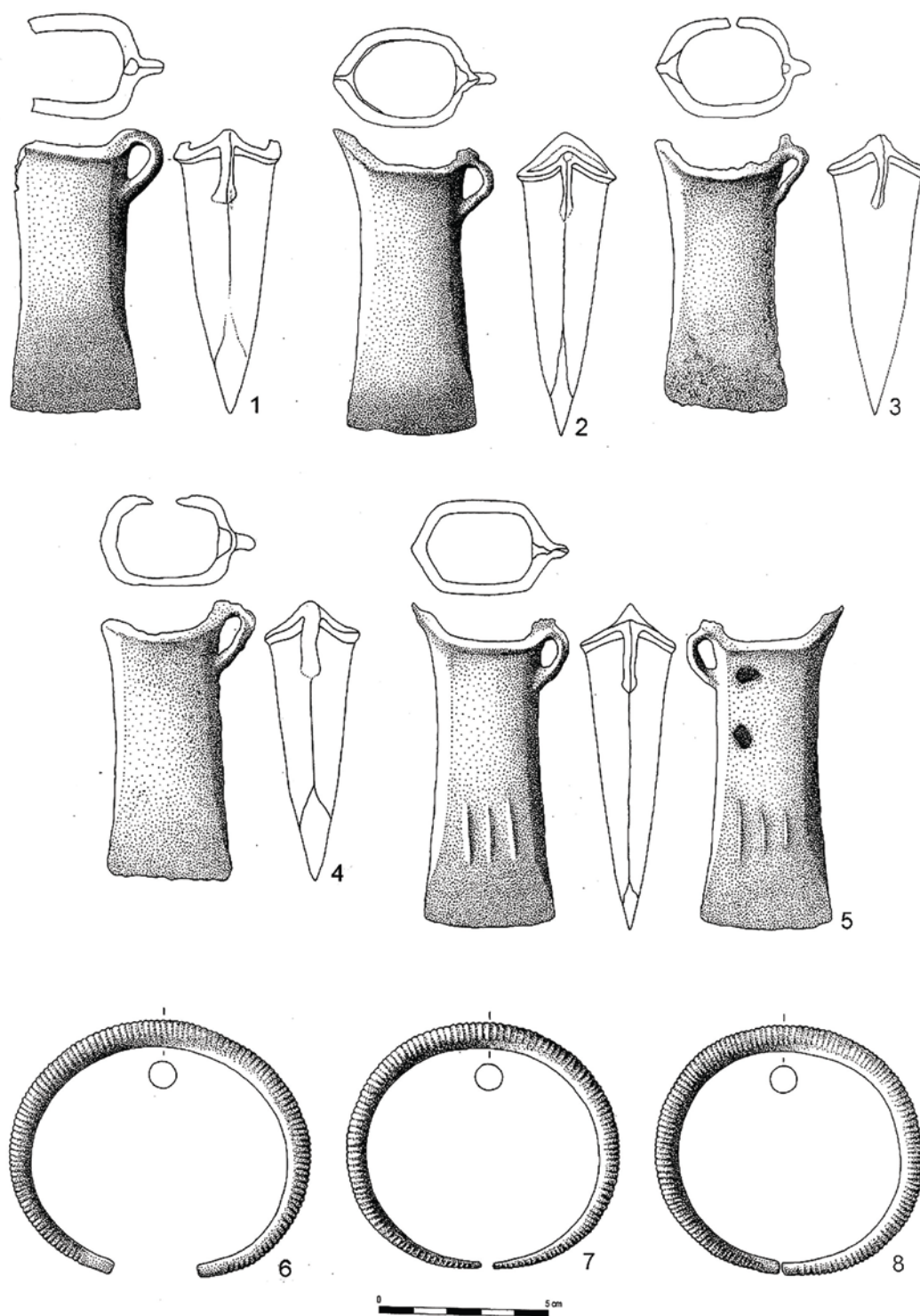
Pl. 5. Depozitul de la Crăciunești.

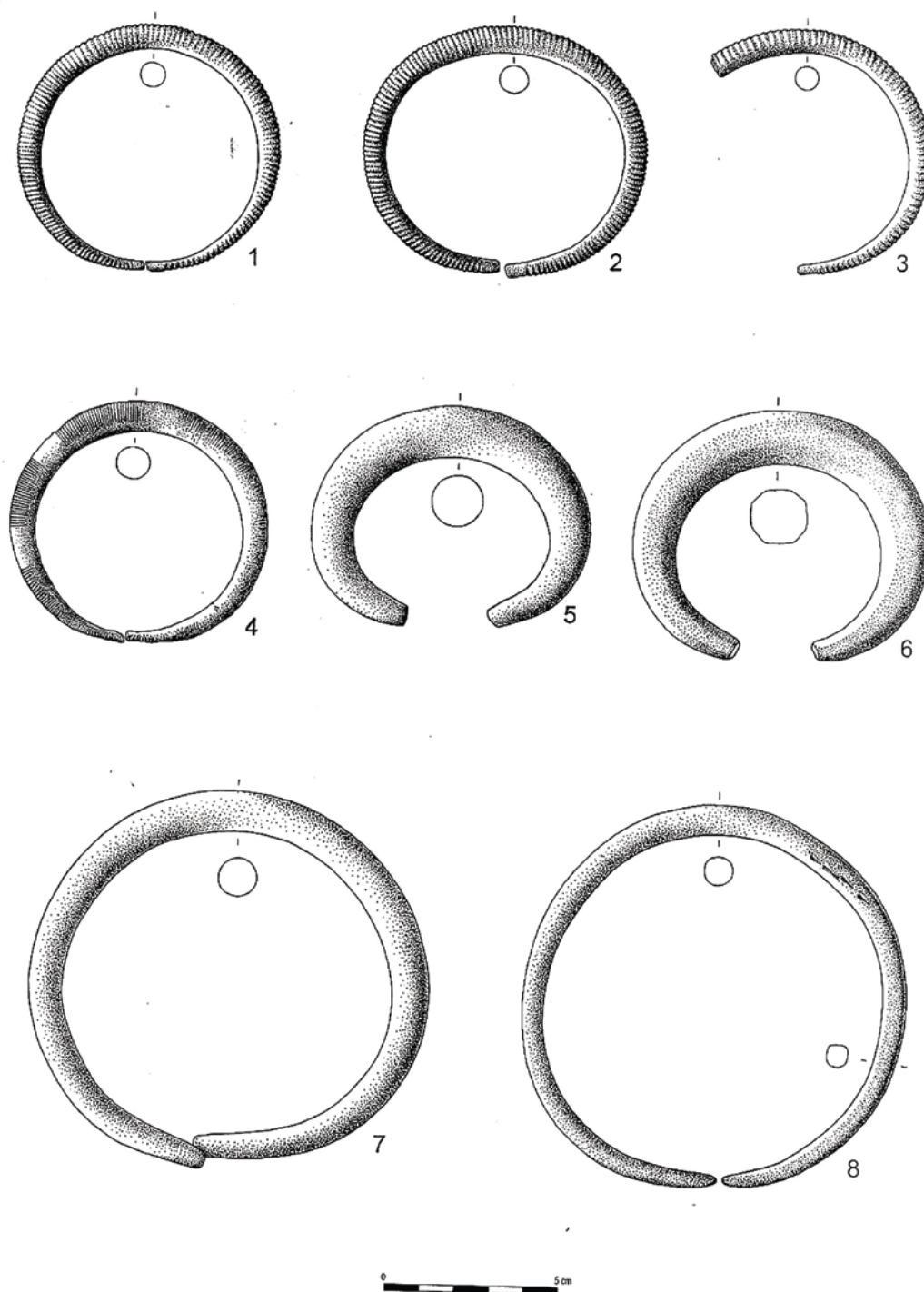
Pl. 6. Depozitul de la Crăciunești.

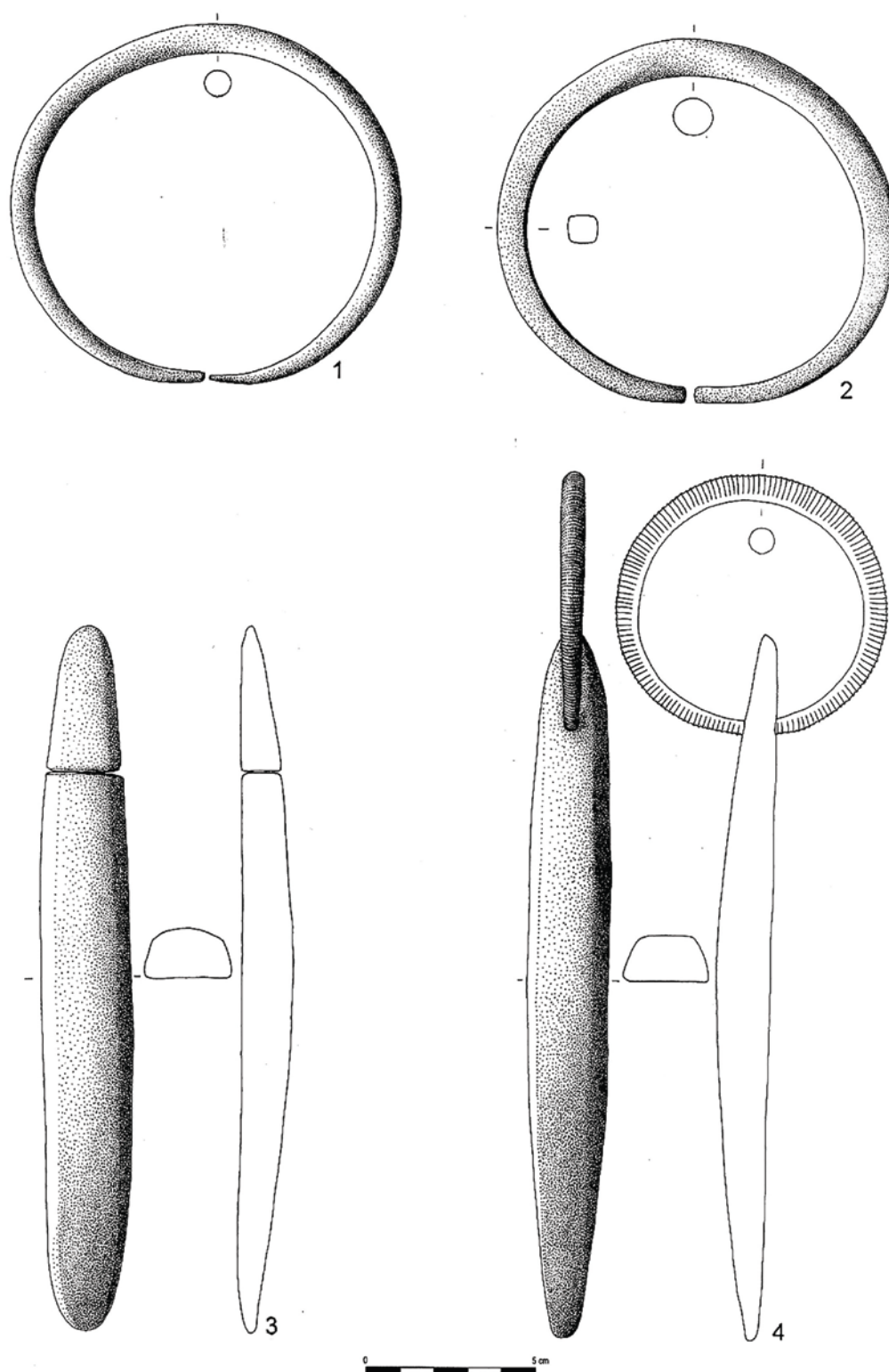
Pl. 7. Depozitul de la Crăciunești.

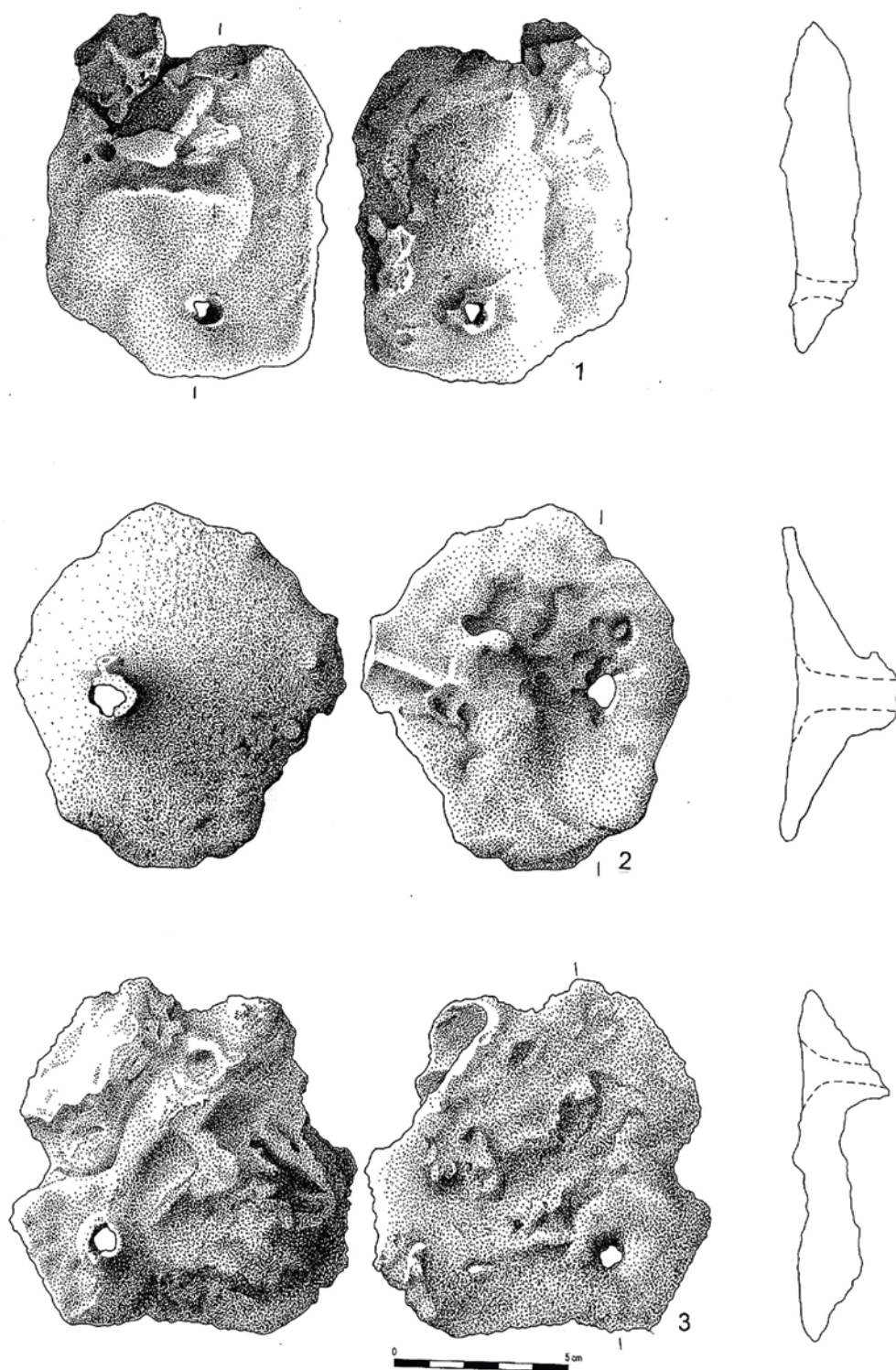
Pl. 8. Depozitul de la Crăciunești.

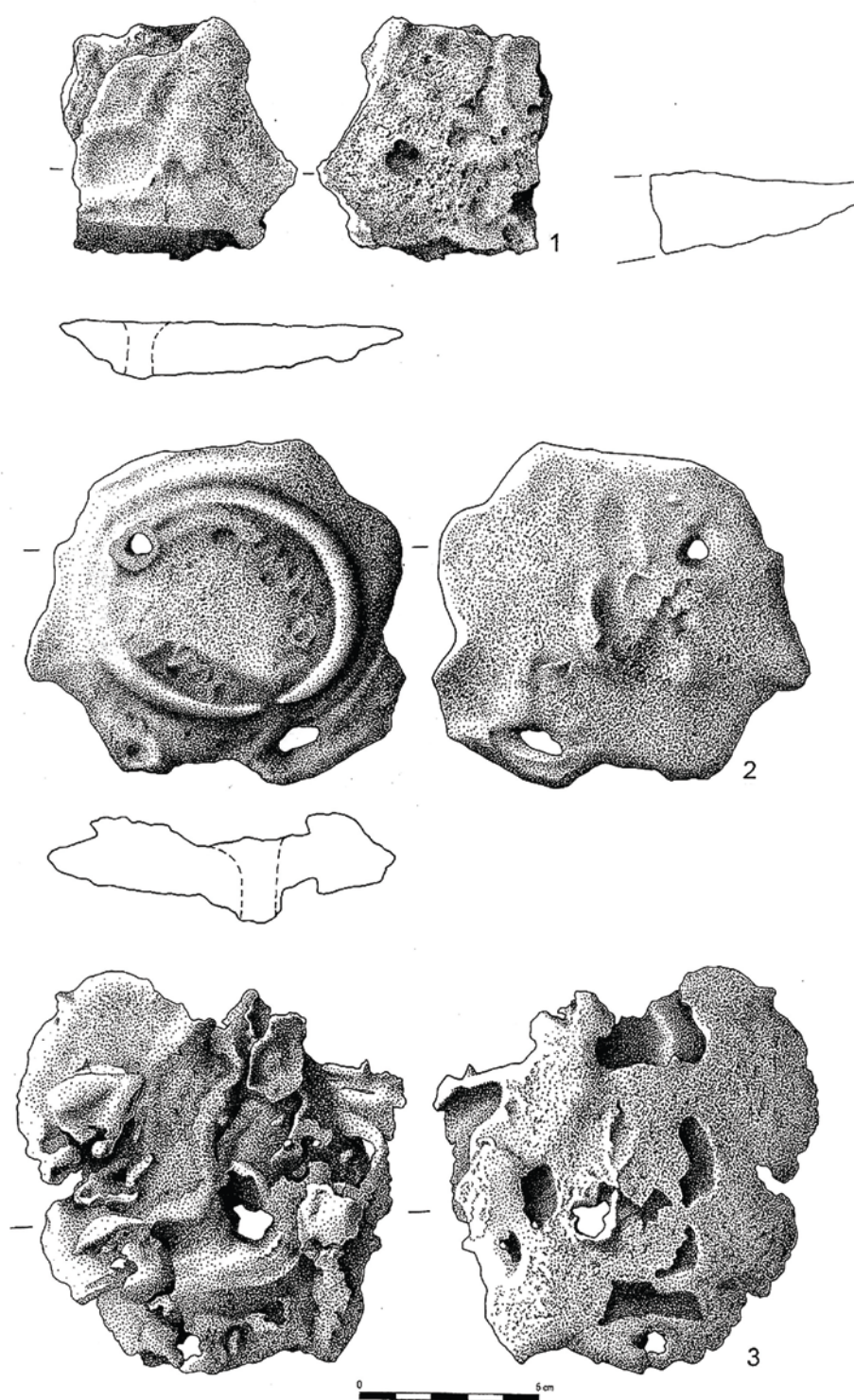
Pl. 9. Depozitul de la Crăciunești.

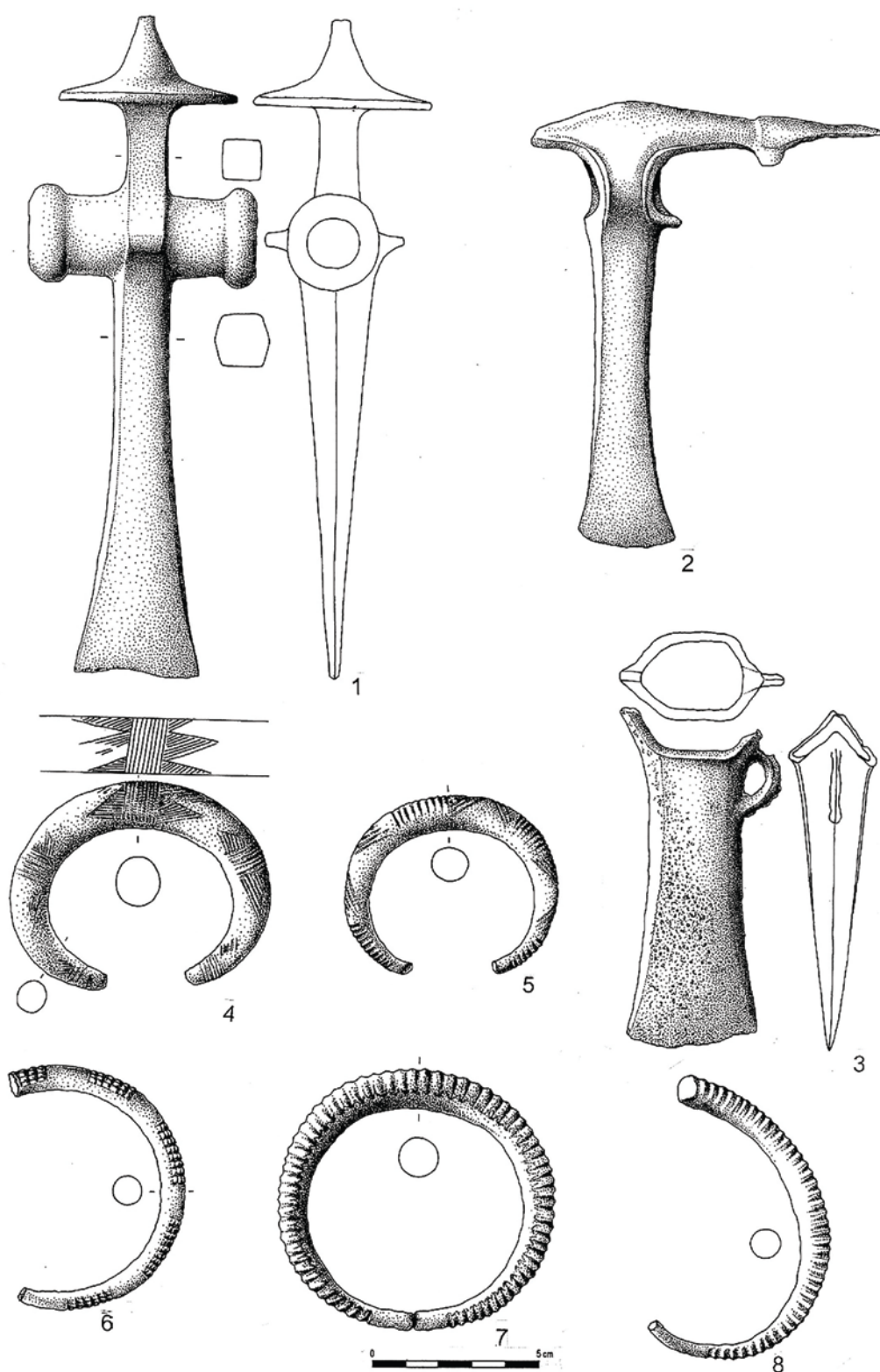
Pl. 10. Depozitul de la Crăciunești.

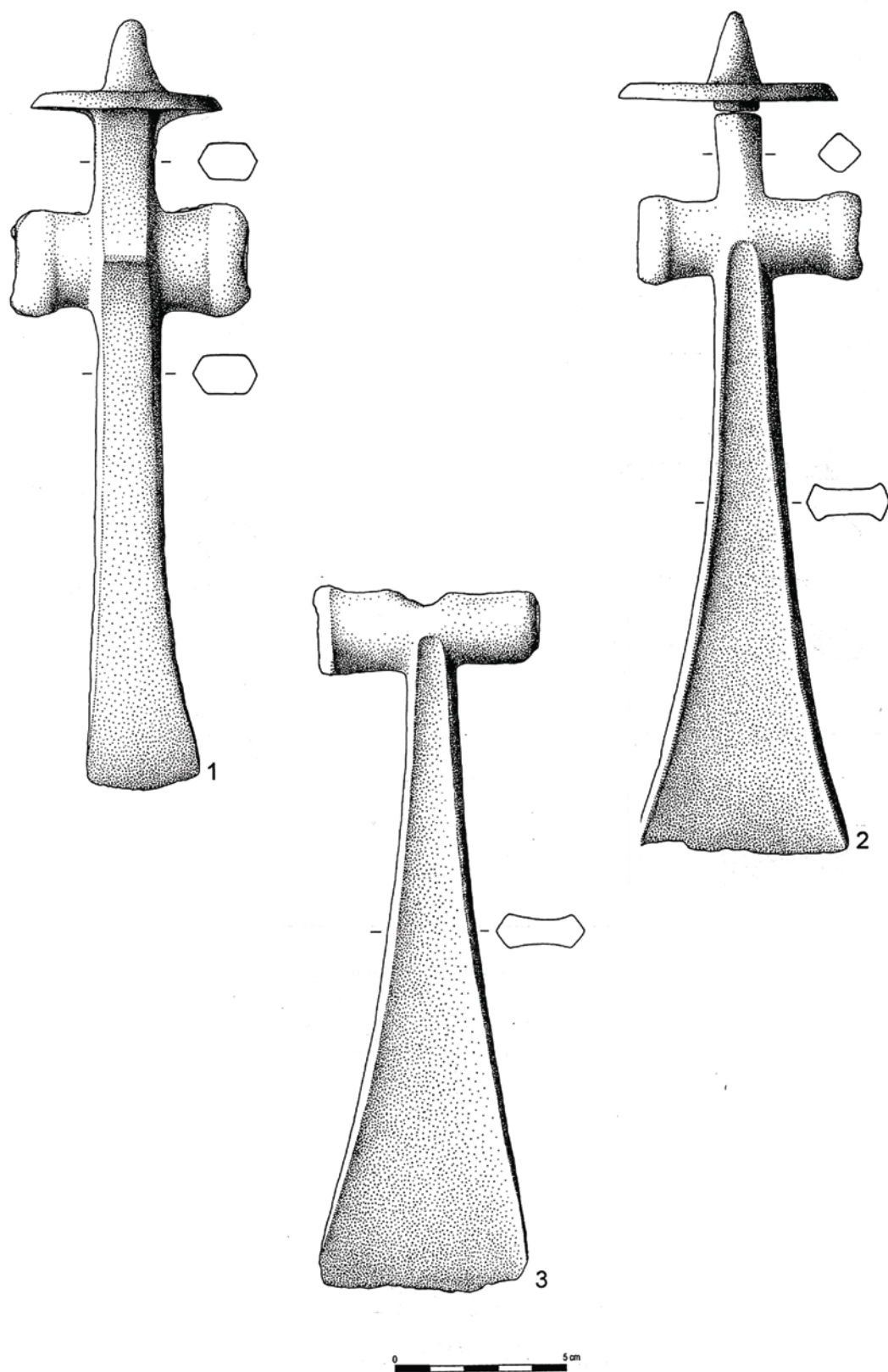
Pl. 11. Depozitul de la Crăciunești.

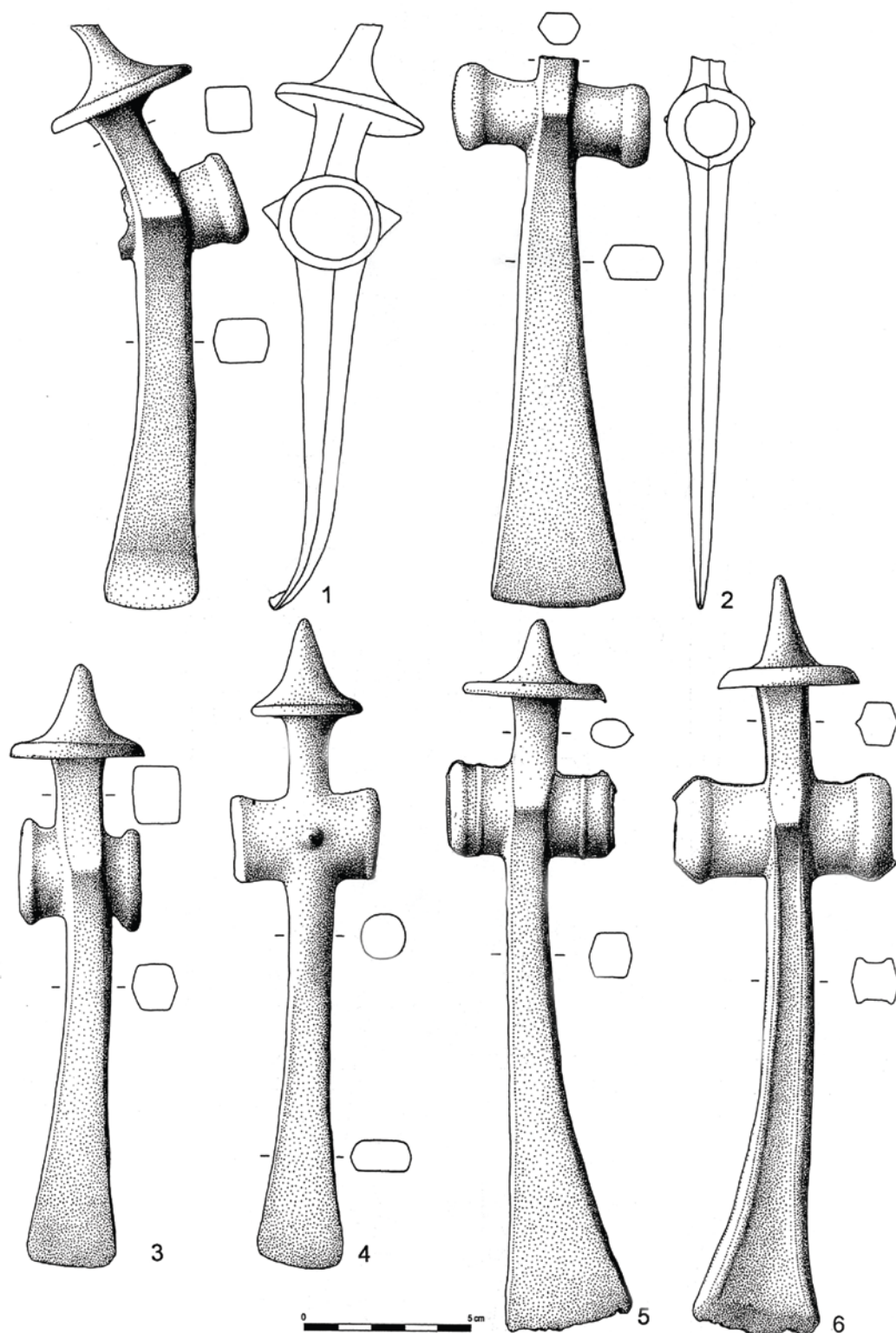
Pl. 12. Depozitul de la Crăciunești.

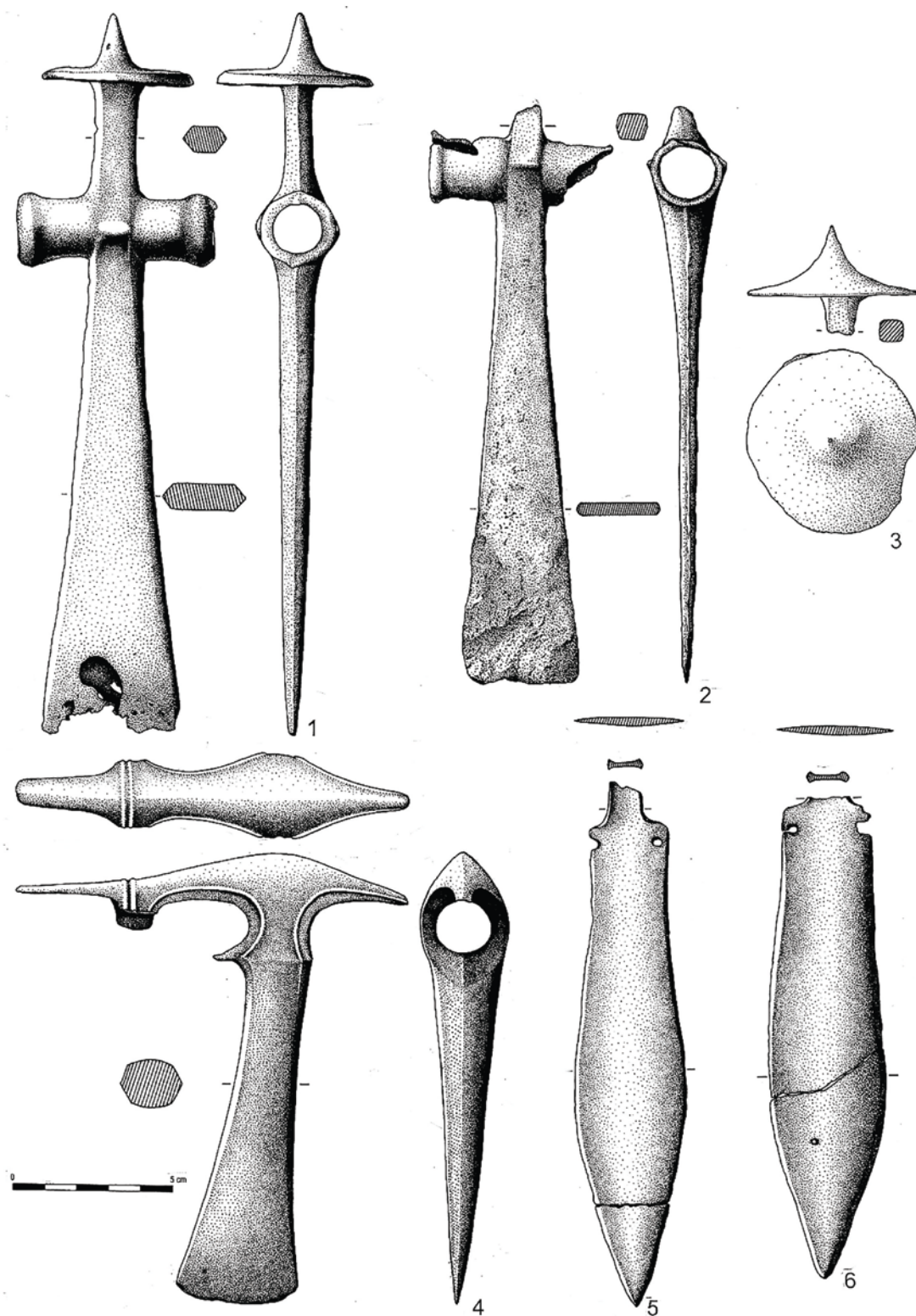
Pl. 13. Depozitul de la Dragomirești.

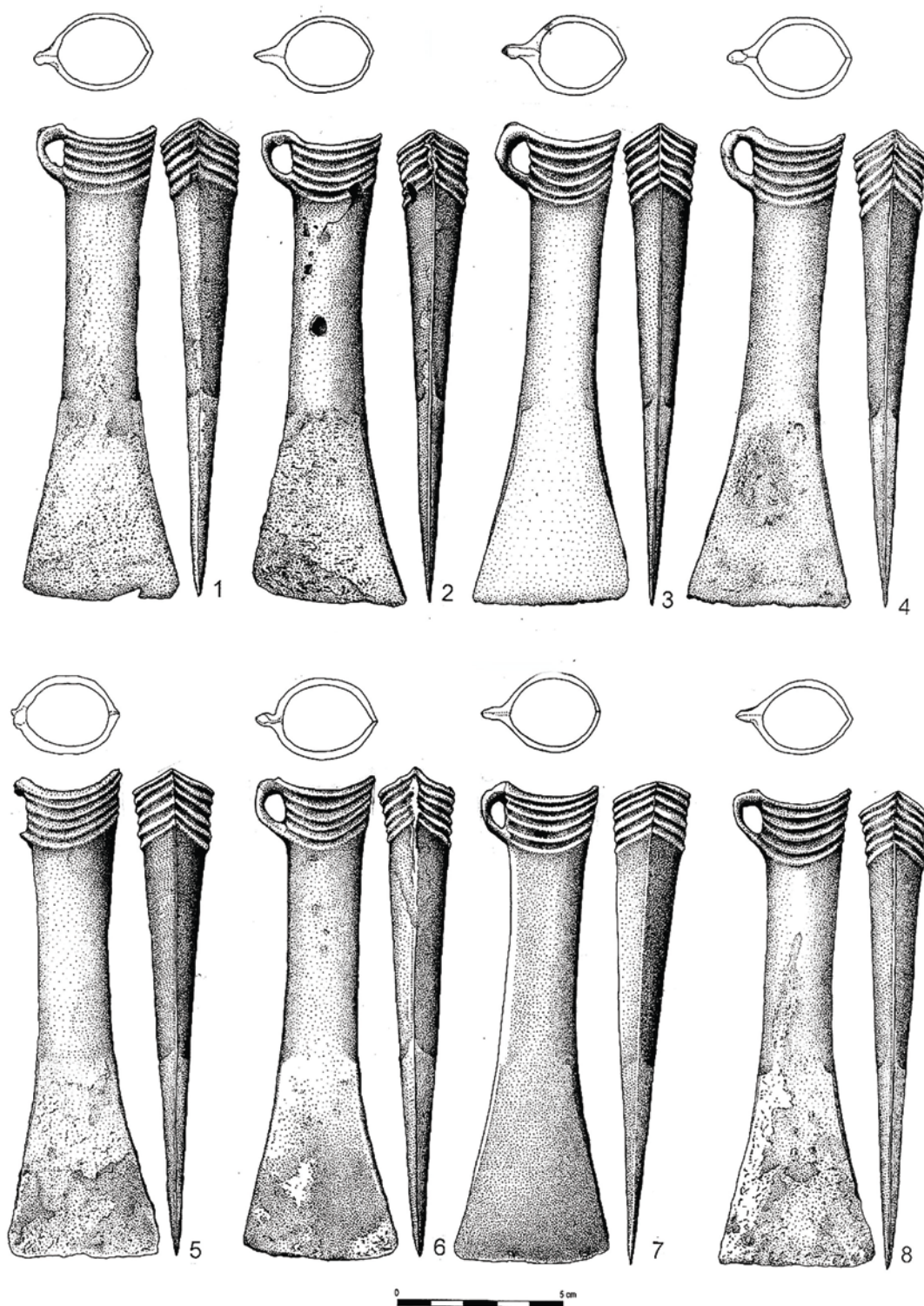
Pl. 14. 1-2, Depozitul de la Kaliny;
3, Topor cu disc și spin din depozitul de la Krajnikovo.

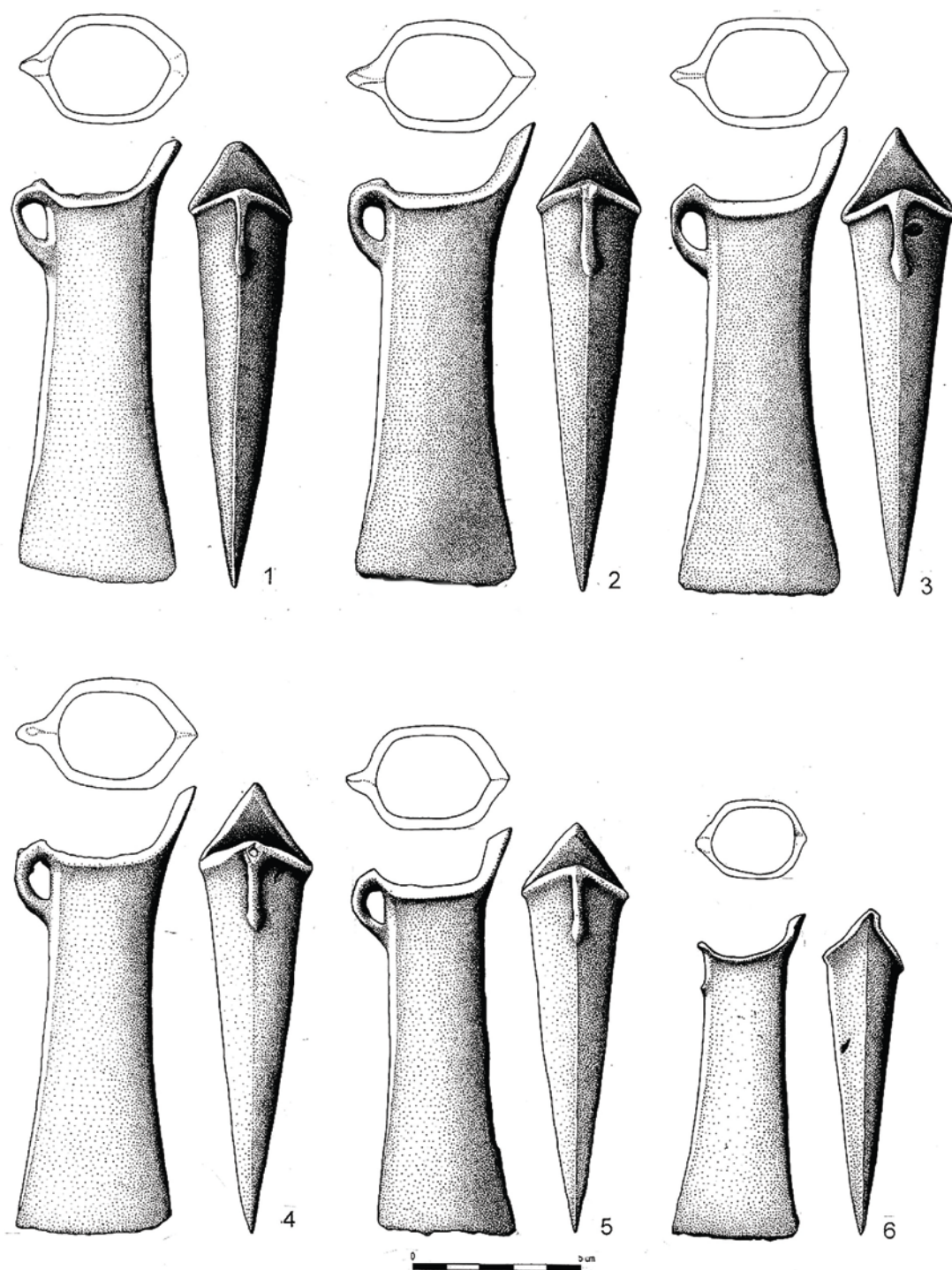
Pl. 15. Topoare cu disc și spin din Maramureș.

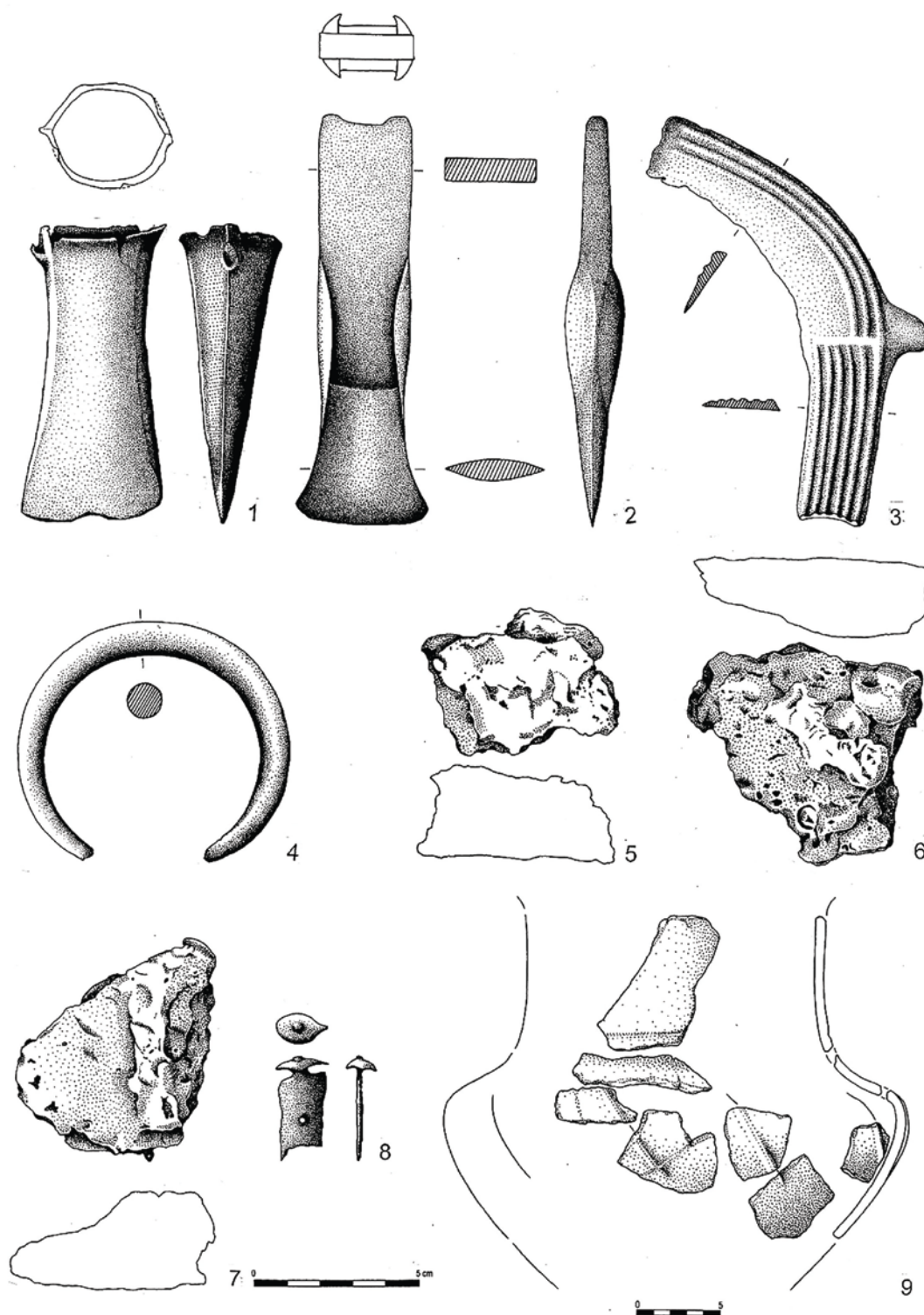
Pl. 16. Depozitul III de la Rozavlea.

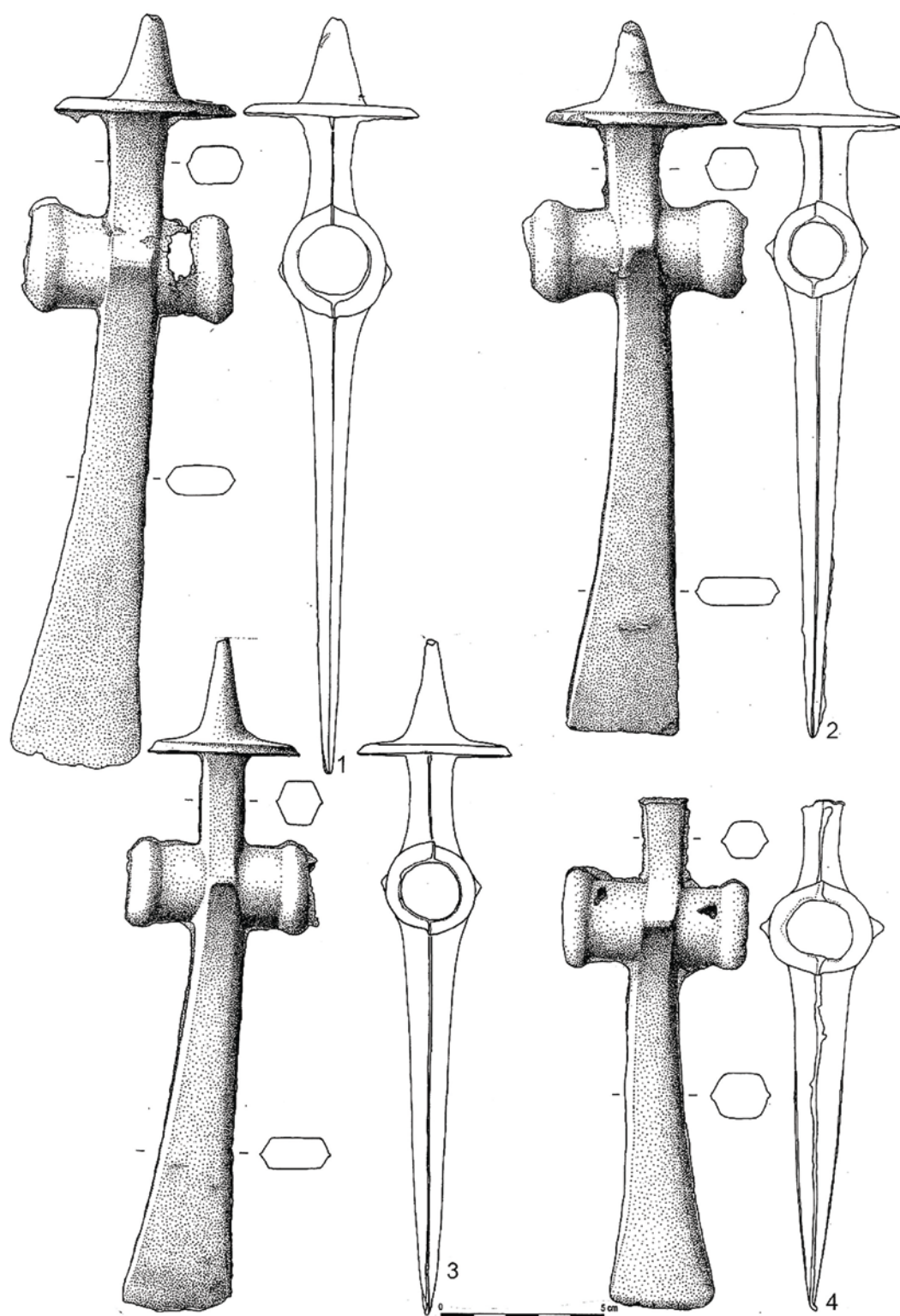
Pl. 17. Depozitul III de la Rozavlea.

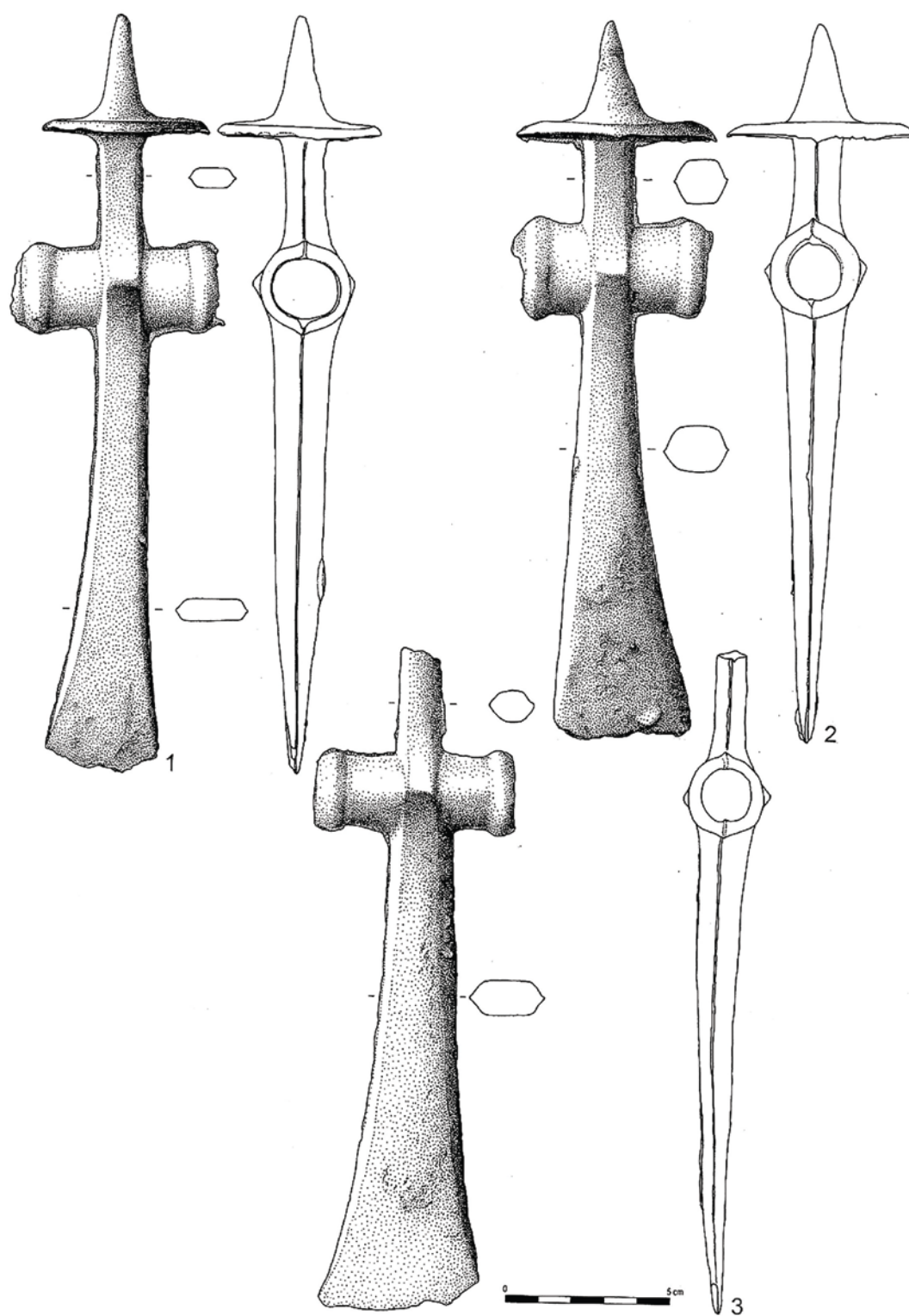
Pl. 18. Depozitul III de la Rozavlea.

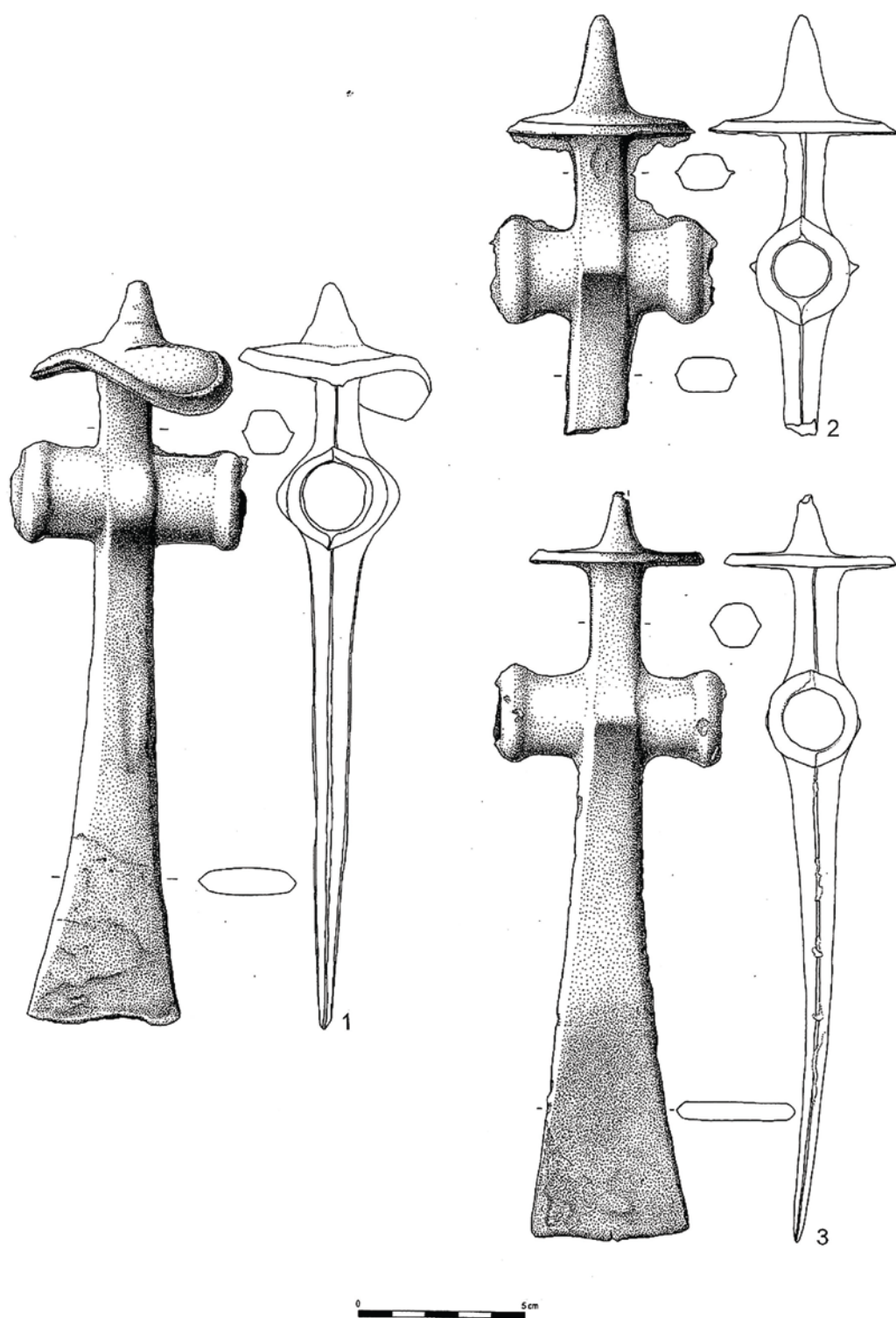
Pl. 19. Depozitul III de la Rozavlea.

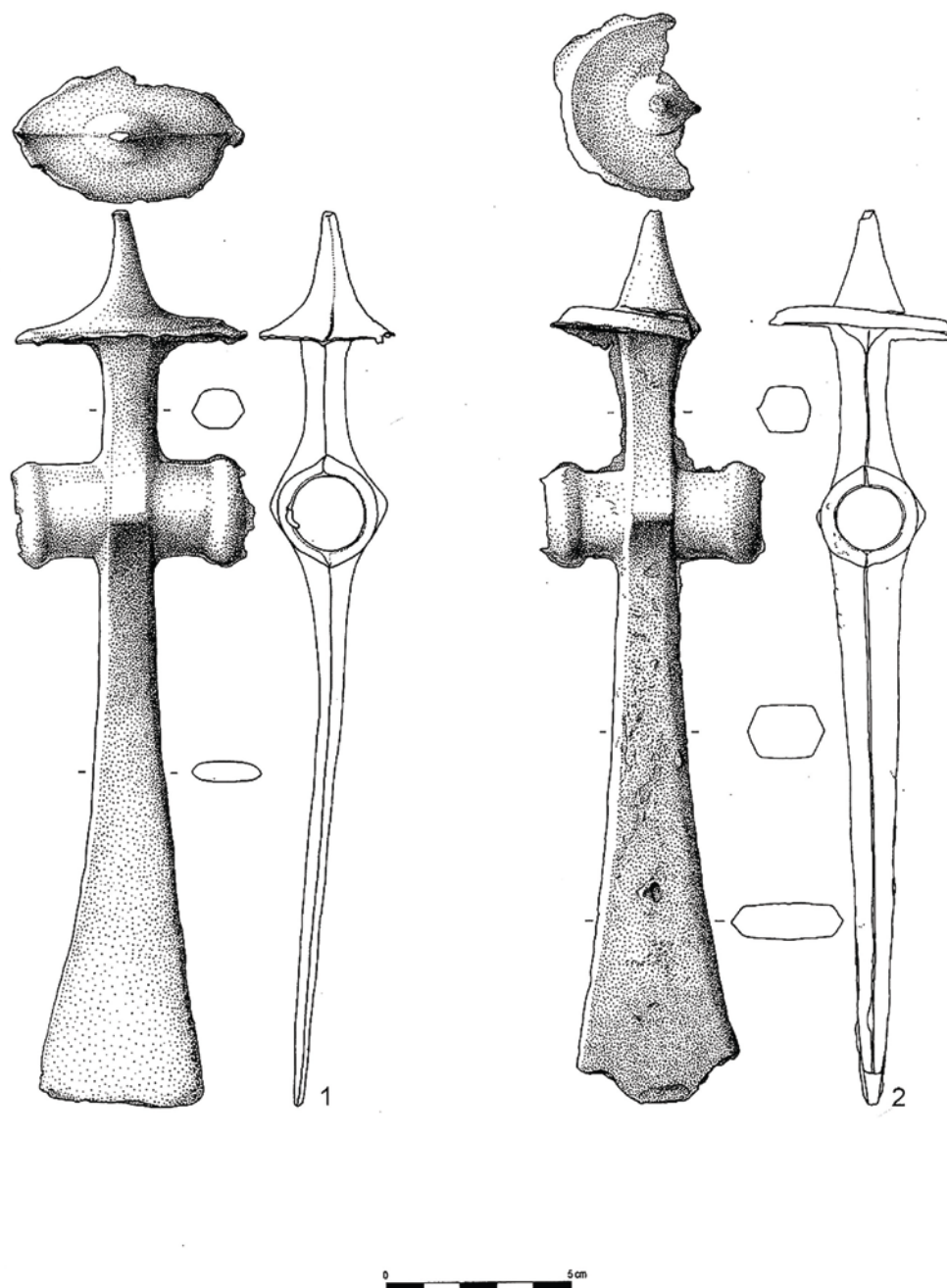
Pl. 20. Depozitul III de la Sarasău.

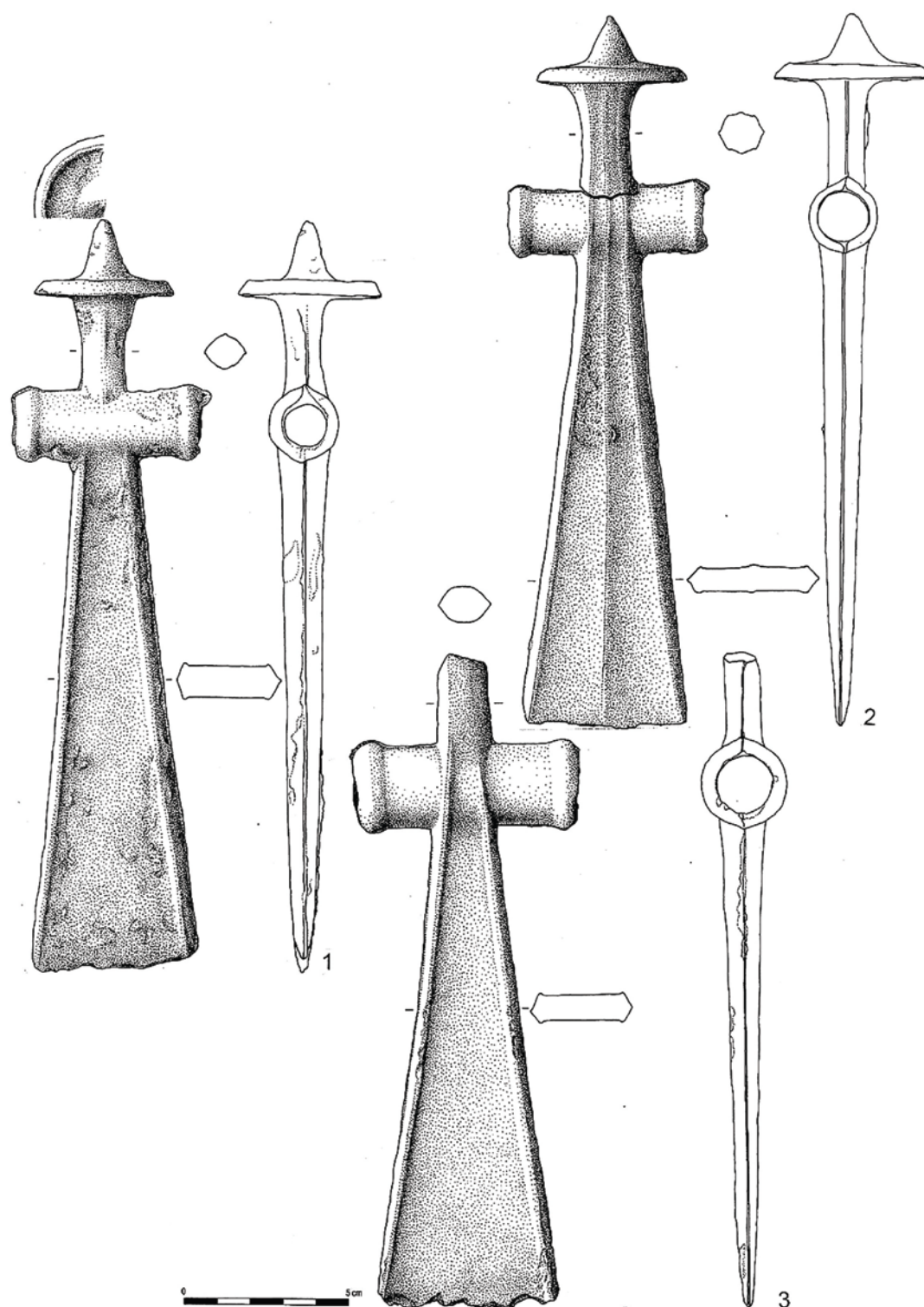
Pl. 21. Depozitul III de la Sarasău.

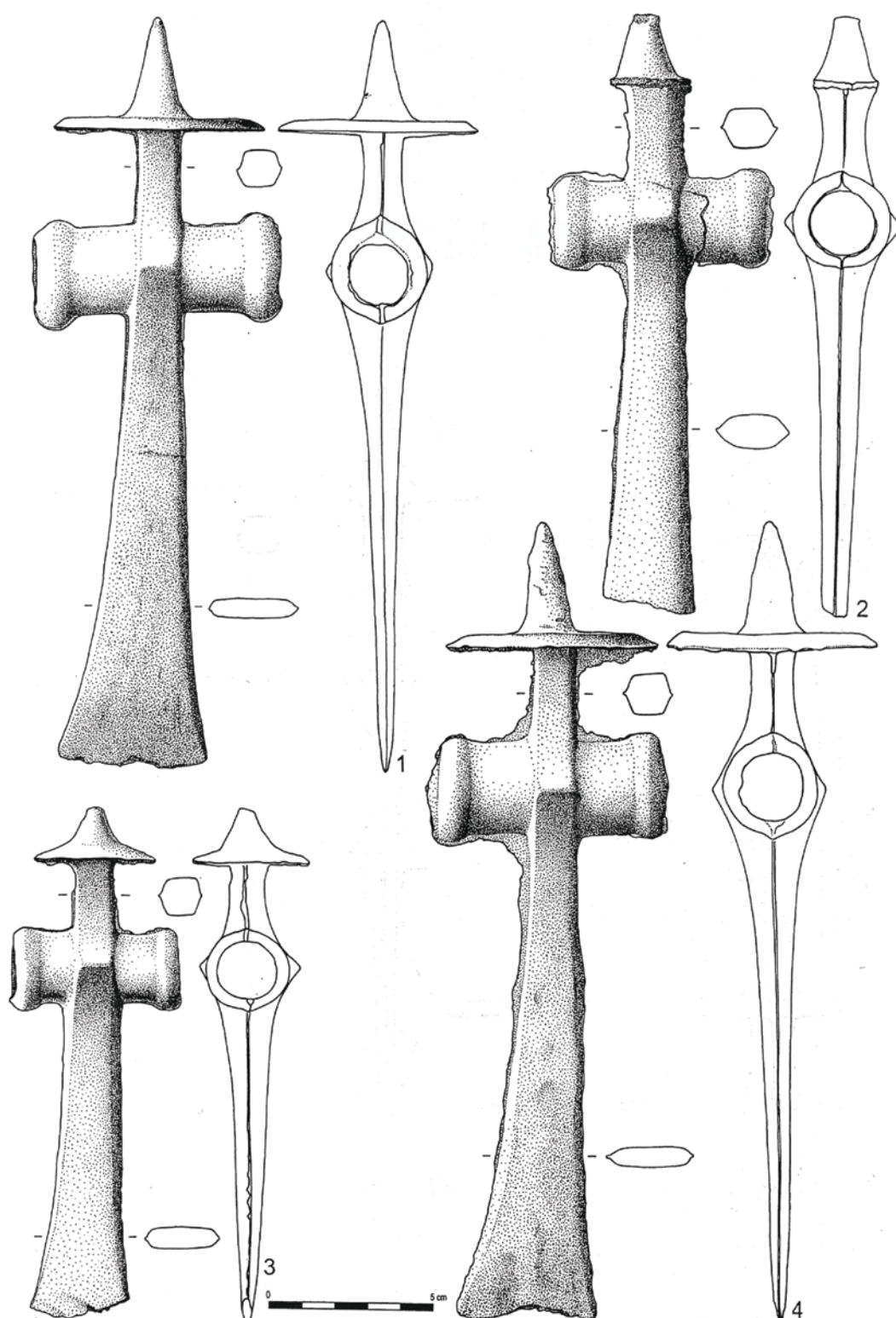
Pl. 22. Depozitul III de la Sarasău.

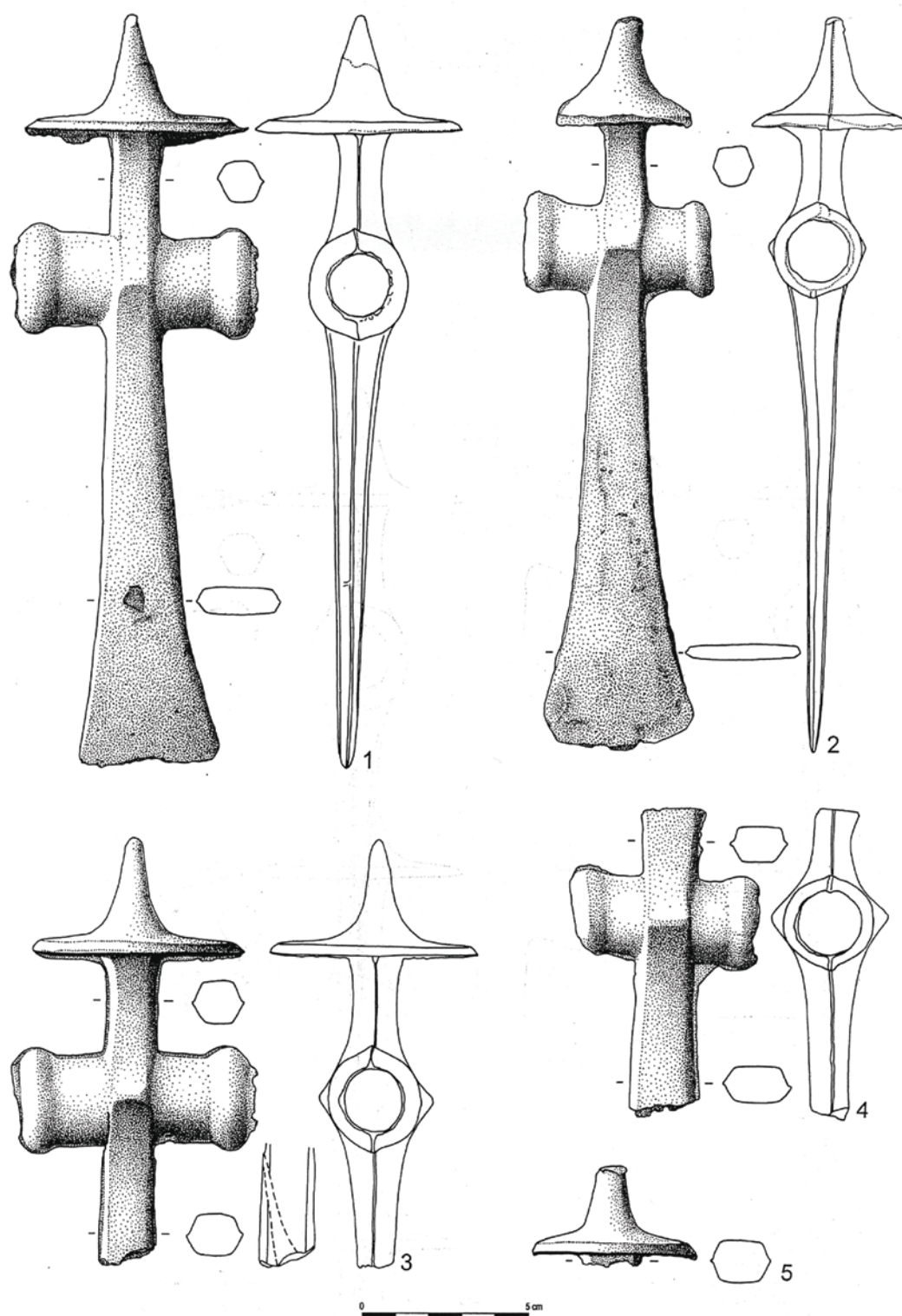
Pl. 23. Depozitul III de la Sarasău.

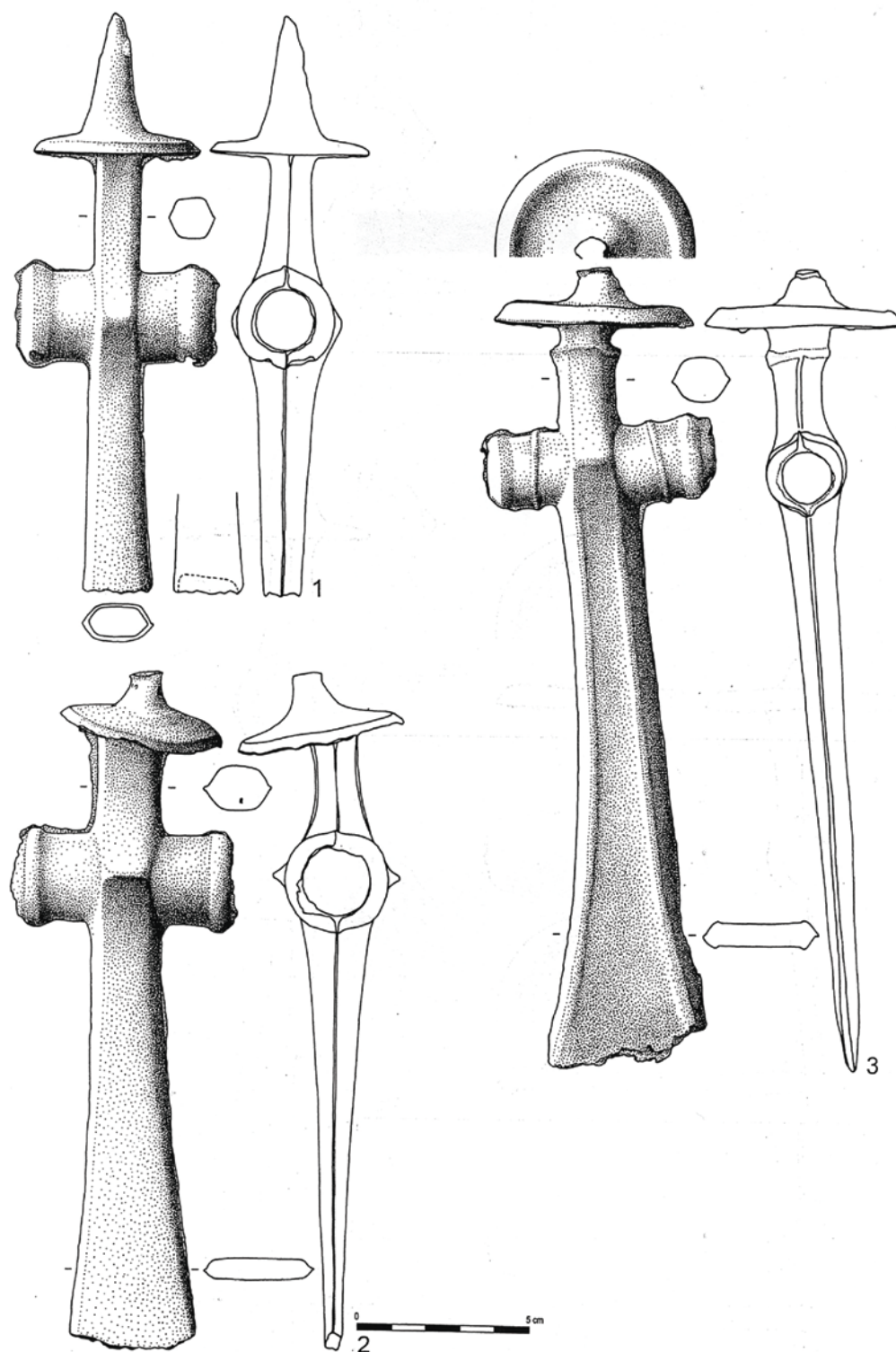
Pl. 24. Depozitul III de la Sarasău.

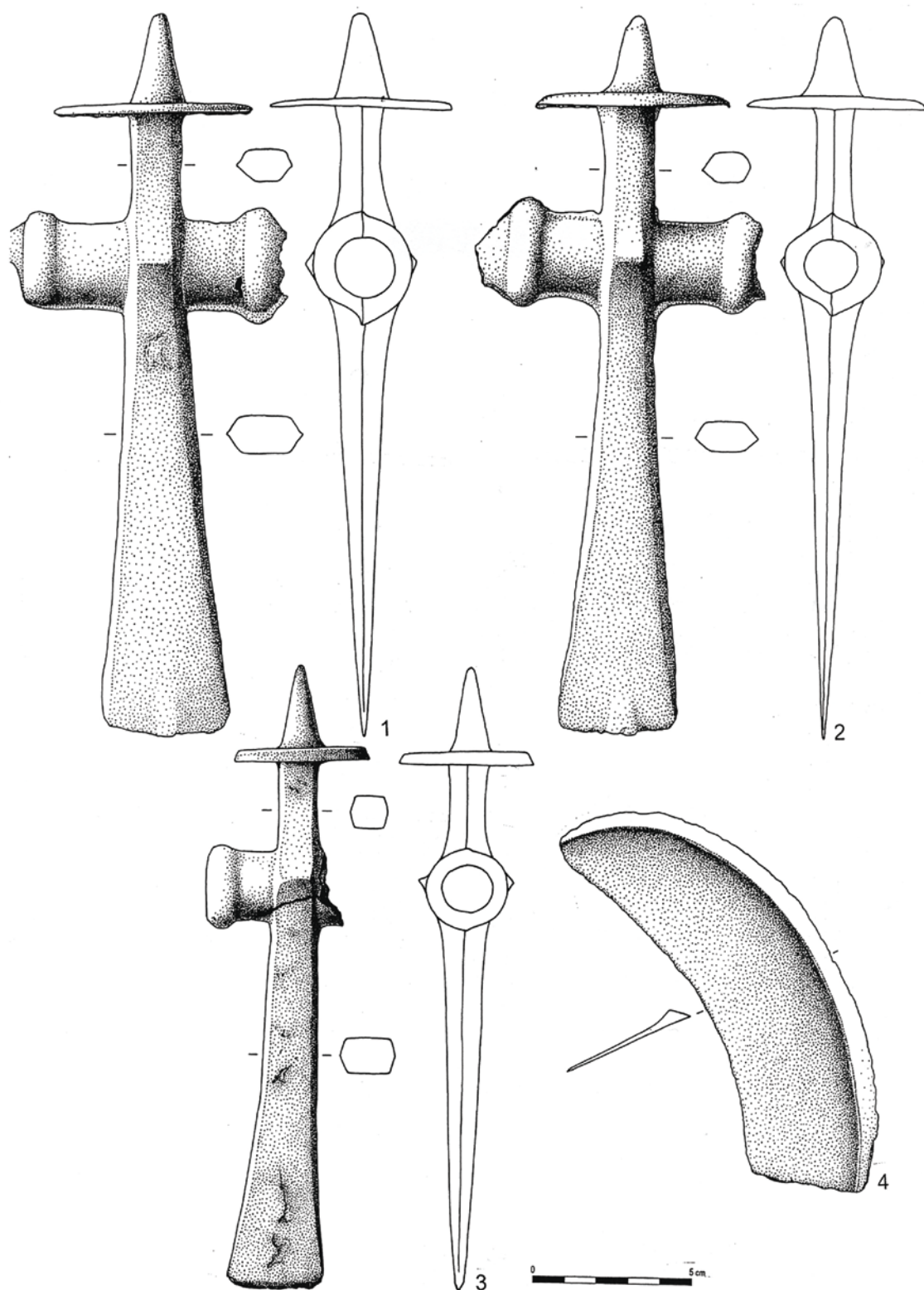
Pl. 25. Depozitul III de la Sârbi.

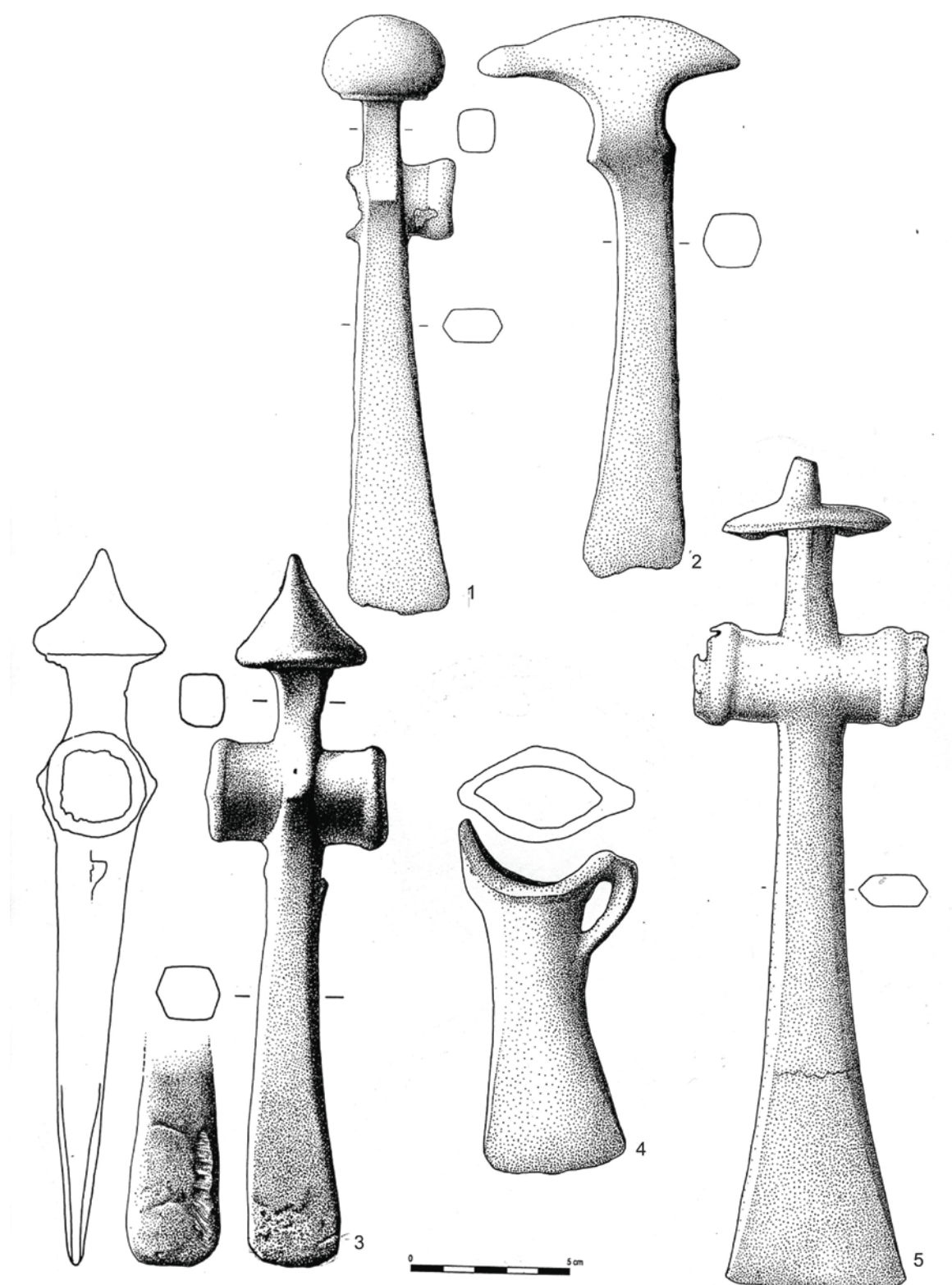
Pl. 26. Depozitul III de la Sârbi.

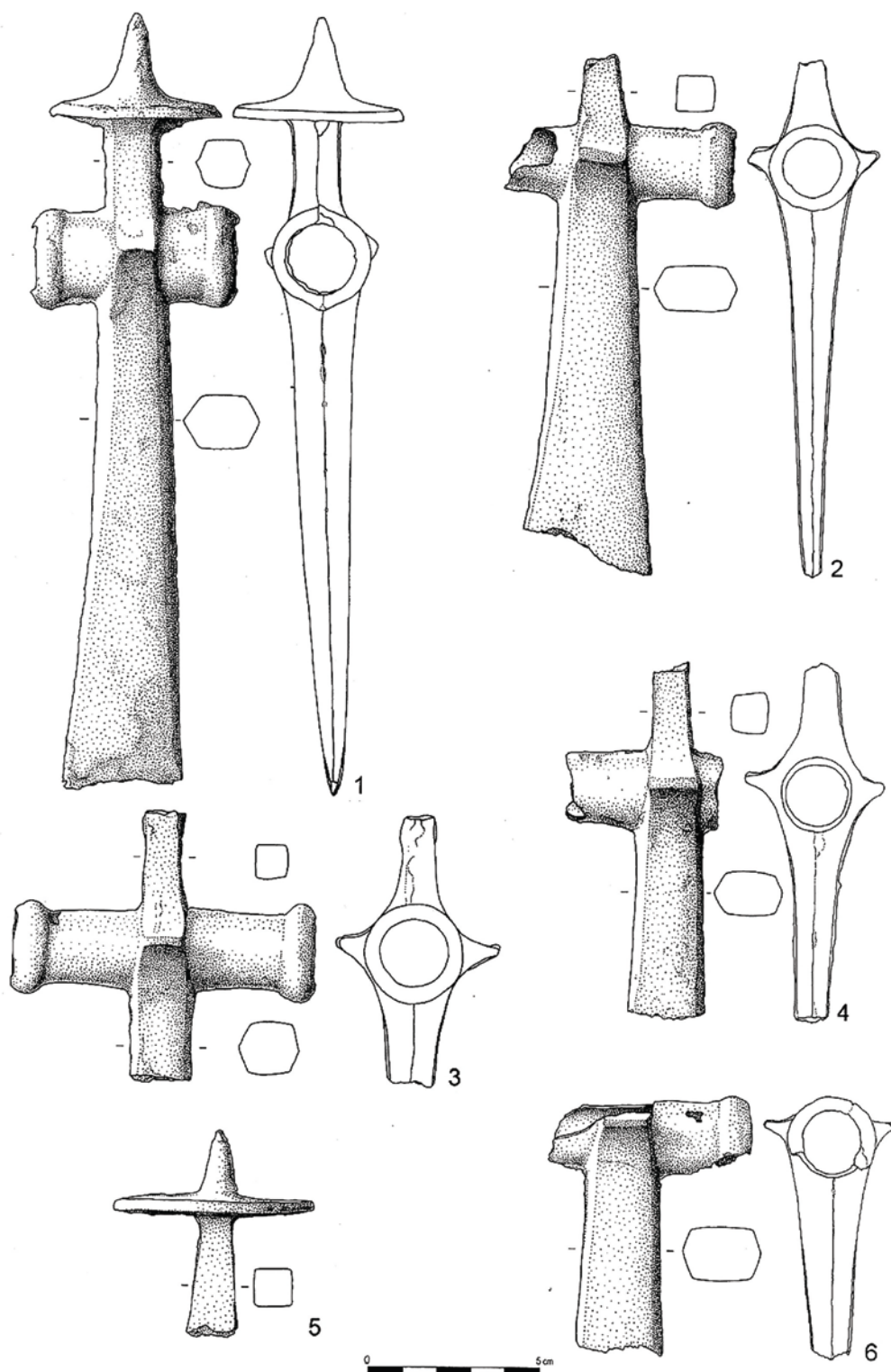
Pl. 27. Depozitul III de la Sârbi.

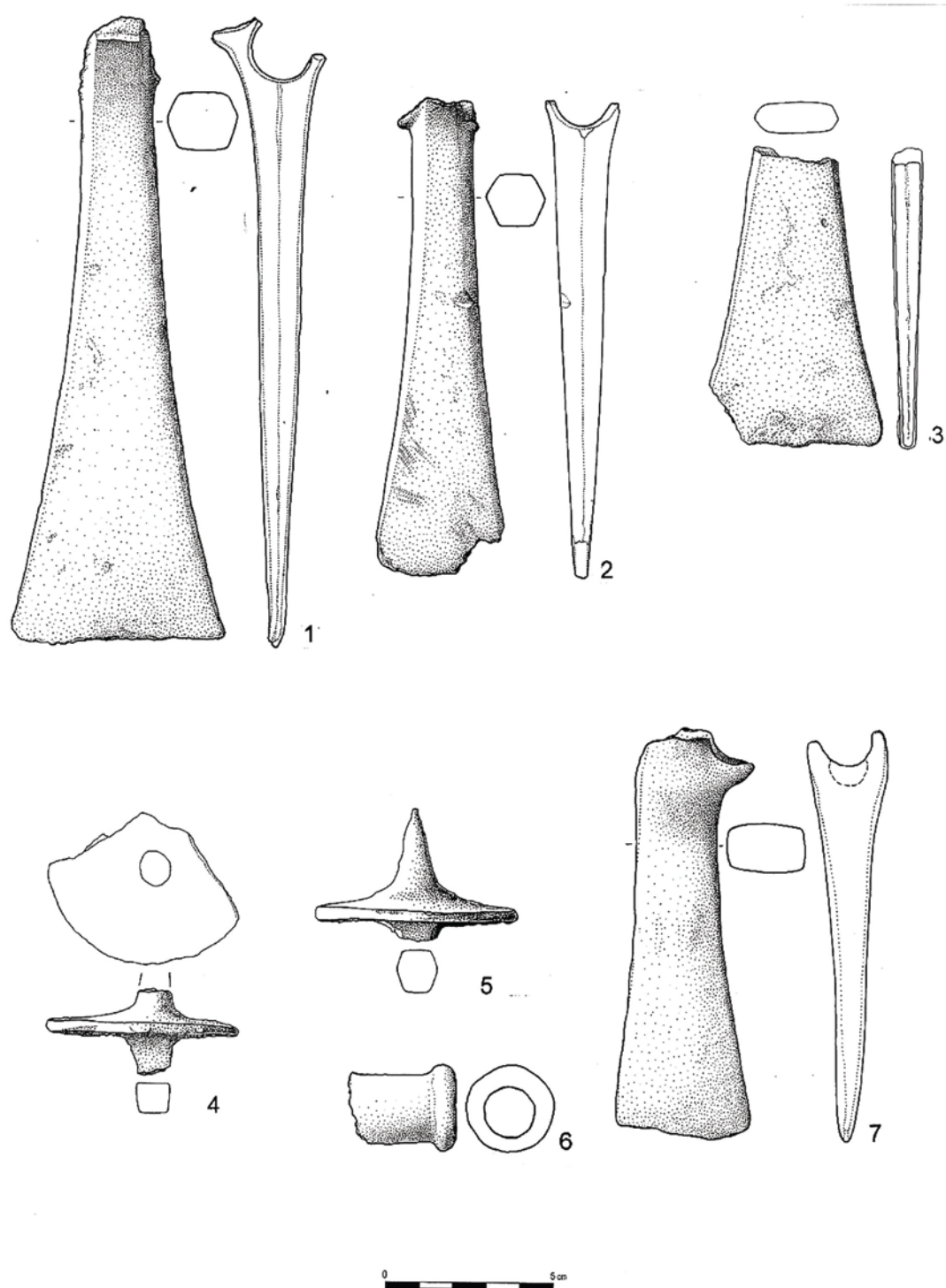
Pl. 28. Depozitul IV de la Sighetu Marmăției.

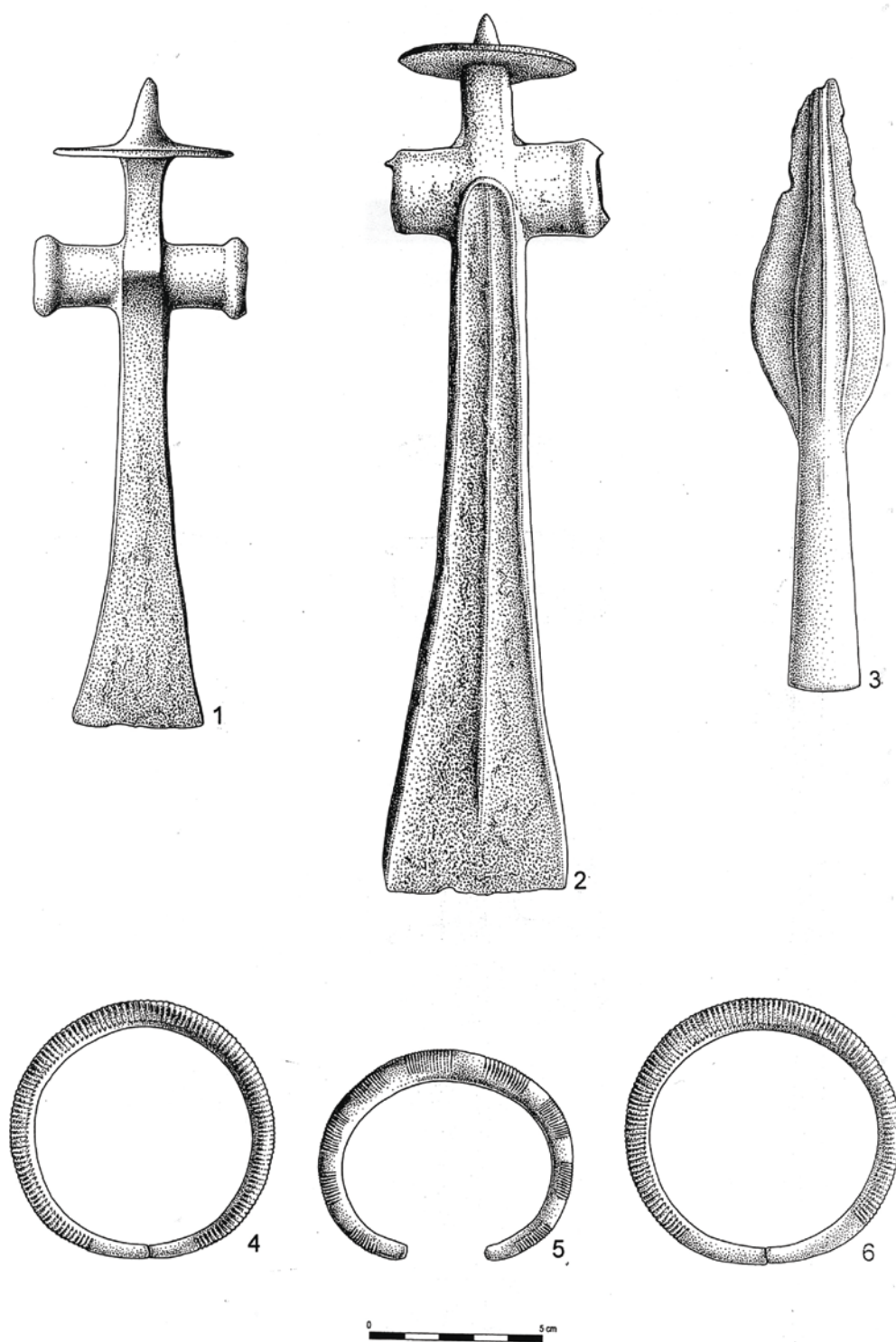
Pl. 29. 1-2, Depozitul V de la Sighetu Marmăției;
 3, Topor cu disc și spin de la Săliștea de Sus;
 4-5, Depozitul de la Săliștea de Sus.

Pl. 30. 1, Topor cu disc și spin din Maramureș;
2-6, Depozitul I de la Solotvino.

Pl. 31. Depozitul I de la Solotvino.

Pl. 32. Depozitul I de la Șieu.

ARHEOLOGIE ȘI ENTOMOLOGIE. CUIBURI DE VIESPI (HYMENOPTERA: SPHECIDAE, SCELIPHRON SP.) DESCOPERITE ÎN AȘEZAREA APARTINÂND CULTURII NOUA DE LA ZOLTAN, JUD. COVASNA

Corneliu Beldiman*

Cuvinte-cheie: epoca bronzului, cuib de viespe de noroi, cultura Noua, *Sceliphron*, Transilvania, Zoltan.

Keywords: Bronze Age, mud dauber wasp nest, Noua culture, *Sceliphron*, Transilvania, Zoltan.

Abstract

In this paper fragments of mud dauber wasps' nests dating from the Bronze Age (Noua culture, about 1500-1200 BC) from a Romanian archaeological site are described. The present discovery represents, to our knowledge, the first reported fragments of mud dauber nests recovered from an archaeological site in Romania and probably among the rare ones from Europe.

The archaeological site called Zoltan-Nisipărie is placed in the Covasna County, south-eastern Transylvania. The five fragments belong to two nests made by *Sceliphron* sp. wasps genus and they were described in terms of general and detailed morphology and morphometry. Two nest fragments preserve *in situ* secondary cells, showing evidence of nester occupation by other insects. Another important aspect of this discovery is the opportunity to extract and analyse a whole secondary cell from the original nest fragment. Various impressions of vegetal material (grass, straws etc.) and a seed on the nest fragments' surface were observed using microscopic techniques. The preserved pieces recovered from archaeological investigations provide important data regarding the local environmental conditions during the recent period of Bronze Age in an entropized environment of the Noua culture.

* Corneliu Beldiman, Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe, România, cbeldiman58@yahoo.com.

Introducere

Zoltan (magh. *Étfalvazoltán*) este un sat în componența comunei Ghidfalău, aflat la 8 km nord de municipiul Sfântu Gheorghe, județul Covasna. Situl arheologic din punctul numit *Nisipărie*, plasat în lunca Oltului, la marginea de nord a localității, a fost descoperit accidental de către localnici în 1970, cu ocazia extragerii nisipului și semnalat specialiștilor Muzeului Județean Covasna, respectiv directorului, arheologul Székely Zoltán. Între 1971 și 1972 acesta a efectuat cercetări arheologice sistematice, recuperând un material arheologic foarte bogat (Székely, 1977). Cercetările au fost reluate în 1996 de către Valerii Kavruk, directorul recent înființatului (pe atunci) Muzeu al Carpaților Răsăriteni, săpăturile derulându-se între anii 1996 și 2001 în sectorul sudic al sitului; în 2005, 2015-2018 au fost efectuate cercetări non-invazive, iar săpăturile au fost reluate în 2021 (fig. 1) (Cavruc, 1997; Popa, 2016; Ștefan, 2016; Kavruk, 2022).

Au fost precizate întinderea (suprafață de circa 18 ha, circa 1000 x 200 m) și etapele de locuire ale acestui foarte important sit pluristratificat. Cronologic, în acest sit au fost descoperite resturi de locuire din eneolitic (cultura Ariușd-Cucuteni), urmate de eneolitic final (cultura Coțofeni I), epoca bronzului: perioada timpurie (aspectul cultural Gornea-Foeni-Iernut-Zoltan), perioada mijlocie (aspect cultural hibrid necunoscut în Transilvania, numit Zoltan, combinând elemente ale culturilor Wietenberg, Tei, Monteoru și Costișa-Ciomortan); perioada târzie, sec. XV-XII î.Chr. (cultura Noua cu elemente Wietenberg). Cele mai importante descoperiri aparțin finalului epocii bronzului deoarece acest sit reprezintă, prin întindere, amploarea și rezultatele cercetărilor, cea mai importantă așezare a culturii Noua din spațiul intracarpatic (Cavruc, Cavruc, 1997; Kavruk, 2021; Popa, 2016; Ștefan, 2016; Beldiman, 2002a; Beldiman, 2002b).

Context

În aria cercetată au apărut o incintă de piatră, un cenușar și peste 50 de gropi cu inventar bogat și variat (fragmente ceramice, obiecte metalice, de os sau corn, oase de animale, fragmente de lipitură de la pereții unor structuri de lemn, cu pereții lutuiți etc.). În campania de cercetări din 1996, din cuprinsul caroului G-10 – în nivelul arheologic atribuit culturii Noua, s-au recuperat fragmente de la diverse vase ceramice, dar și trei fragmente provenind de la un cuib de viespi. Alte două fragmente de cuib au fost descoperite în 1999 în stratul de cultură aparținând culturii Noua. Materialul a rămas inedit.

Data fiind raritatea unor astfel de descoperiri în mediul arheologic din România și condițiile de conservare foarte bune ale pieselor, dar și prezența unor elemente rare din domeniul entomologiei, ne propunem analiza acestor obiecte, încercând să extragem și unele date, conservate exclusiv de aceste fragmente de cuiburi, privind arheologia și legate de relația habitat preistoric/mediu entomologic, într-un peisaj antropizat de acum circa 3300-3500 de ani.

O primă semnalare a descoperirii a fost făcută în cadrul unei comunicări (Popa *et alii*, 2022a), iar o scurtă variantă (în limba engleză) a acestei lucrări a fost publicată recent (Popa *et alii*, 2022b). Demersul de față este mult amplificat prin inserarea catalogului descoperirilor, care oferă o descriere detaliată a fiecărei piese, realizarea unei ilustrații mult îmbogățite, care cuprinde, între altele, și propunerile reconstituirilor grafice ale morfologiei cuiburilor și ale modului lor de fixare pe suprafața

structurilor antropice, utilizarea imagisticii obținute cu ajutorul Computer-Tomografului și imagistica obținută prin scanare 3D. Datele entomologice prezentate pe larg se regăsesc în lucrarea citată mai sus.

Descriere. Date generale. Metodologie

Descrierea propune adoptarea unor convenții și a unor sigle/abrevieri explicate, care să facă posibilă identificarea și definirea precisă a fiecărui fragment și detaliu (tabelele 1-3). Aceste sigle/abrevieri sunt articulate într-o ierarhie de tip taxonomic (fig. 3-4), permițând astfel regăsirea precisă a informației, pornind de la cuib și mergând până la detaliile fiecărui fragment. Cele cinci fragmente au fost descrise ca morfologie generală și detalii specifice: cuib, celule, celule secundare, capace ale celulelor, amprente, sămânță. La aceste date se adaugă morfometria (dimensiunile) (tabelul 4).

Toate piesele în discuție sunt resturi de cuiburi de lut, realizate de insecte. Ele sunt conservate în colecția arheologică a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe, județul Covasna. Fragmentele CB_I / FC_I (număr de inventar 25837) și CB_I / FC_II (număr de inventar MNCR-25838) provin din primul cuib (CB_I) (fig. 2/1-2), iar fragmentele CB_II / FC_III (număr de inventar MNCR-27535a), CB_II / FC_IV (număr de inventar MNCR-27535b) și CB_II / FC_V (număr de inventar MNCR-27535c) provin din cel de-al doilea cuib (CB_II) (fig. 2/3-5).

Piesele au fost examinate sistematic cu ajutorul unei lupe (cu ordin de mărire de 5x) și cu un stereomicroscop (tipul Leica M80, Leica Microsystems, Germania) cu o mărire standard de 7,5x-60x, echipat cu o cameră foto digitală de tip DFC290 HD¹. Scopul a fost acela de a identifica (în vederea definirii și analizei) toate detaliile morfologice ale resturilor de cuiburi de viespi, ceea ce permite o înțelegere exactă a felului în care au fost construite, a modului în care au fost generate amprente și modul în care au fost fracturate. Au fost identificate elementele de bază utilizate în descriere: celule, celule secundare, capacele unor celule, amprentele tulpinilor de plante, o sămânță fixată pe suprafața unui fragment, suprafețele cuiburilor care au fost fixate pe suporturi (lemn și lut, elemente ale unor structuri – pereți, acoperiș) și amprentele specifice produse de acestea, elementele vegetale ale structurilor de fixare înglobate în masa de lut (paie, fire de iarbă). Aceste detalii au permis propunerea de reconstituire a modului de fixare a cuiburilor pe structurile din sit (fig. 22). Toate detaliile observate ale fiecărui fragment au fost înregistrate în imagini digitale (vederi generale, detalii, macrofotografii, microfotografii, tomografii), dintre care o parte au fost folosite pentru a crea ilustrația acestui studiu (fig. 5-21).

Cele cinci fragmente de cuiburi de viespe provin din două contexte arheologice diferite; în funcție de morfologia lor generală, dar și de anumite detalii (celule, compoziția argilei, urme de ardere accidentală în preistorie), putem avansa ideea că acestea au aparținut unui număr de două cuiburi, cu morfologii și dimensiuni diferite; așa cum deja s-a precizat, două fragmente provin din cuibul I și trei fragmente din cuibul II. Primele două fragmente nu permit decât reconstituirea aproximativă a formei originale a

¹ Echipamente din dotarea Muzeului Național de Istorie Naturală „Grigore Antipa” din București, utilizate împreună cu Alexandra Popa în baza unui protocol de colaborare încheiat cu Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni (noiembrie 2022). Cercetătoarea a efectuat și o parte a microfotografiilor inserate în ilustrație (menționate ca atare la finalul studiului), pe care le utilizăm cu permisiunea sa.

cuibului (fig. 22/1), în timp ce celelalte trei pot fi juxtapuse, oferind astfel posibilitatea de a reconstrui forma originală a cuibului în proporție de peste 80% (fig. 22/3-4). Fragmentele de cuiburi de la *Zoltan-Nisipărie* au fost comparate cu cuiburile contemporane de viespi aparținând aceleiași specii/gen, aflate în colecția Muzeului Național de Istorie Naturală „Grigore Antipa” (fig. 24).

Cuiburile au avut probabil dimensiuni medii (lungime circa 150 mm), formă semicirculară sau semiovală, fiind fixate cu două fețe pe suprafața unor construcții cu pereți de lemn, acoperiți cu lut amestecat cu tulpini (iarbă, paie), la partea superioară a pereților și pe partea interioară a acoperișului, amenajat din trestie, rogoz sau crengi cu scoarță – sub streșină (fig. 22/2-3); un exemplu recent este inserat în fig. 24/3, provenind din colecția Muzeului Național de Istorie Naturală „Grigore Antipa”². Cuiburile de lut au fost fracturate în vechime (prin dislocarea intenționată a cuibului sau prin distrugerea accidentală a structurii pe care erau fixate) și, în proporții reduse, chiar și recent (la descoperire).

Fragmentele au dimensiuni diferite și formă generală poliedrică asimetrică, cu fețe de aspect neregulat triunghiulare, trapezoidale, pentagonale, hexagonale și de culoare gri deschis, brun-cărmiziu și roșu cărmiziu (CB_I); cenușiu și brun-cenușiu, cu urme de ardere neuniformă din vechime (CB_II); arderea s-a putut produce după fracturarea cuibului, în groapă sau la suprafața solului, odată cu clădirea și înainte de depozitarea în groapă.

Fragmentele sunt modelate din lut compact, relativ dur, nisipos, având compoziție diferită după locul de prelevare. Cele care aparțin CB_I au în compoziție nisip cu particule de calcar, fragmente de cochilii de scoici, rocă, paiete de mică (fig. 5-9, 15-16, 20/1-3), iar cele care aparțin CB_II au în compoziție predominant fragmente de rocă, dar și paiete de mică (fig. 20/4-6). Celulele secundare sunt modelate din lut friabil, cu o compoziție în care intră fragmentele de rocă, inclusiv calcar (fig. 16/7-9; 17-18). Celulele și spațiile dintre ele conservă relieful specific vălurit, rezultat din modelarea prin adăugare succesivă a bobitelor de lut și netezirea lor (fig. 15/3-4; 19/1, 4). Realizarea acestor structuri implica o soluție simplă și eficientă, respectiv completarea circumferinței (în proporție de minimum 1/4) unei celule noi cu aceea a unei celule preexistente, pe care se modela una nouă (perete comun); celulele sunt amplasate paralel unele față de altele, dar și oblic, juxtapuse, formând o „baterie”, toate fiind înglobate la final într-un strat de lut protector netezit (fig. 10).

Dimensiunile fragmentelor CB_I și CB_II și ale tuturor detaliilor sunt redată în tabelul 4 și nu revenim asupra lor în cuprinsul descrierilor.

Fragmentele conservă celulele, în număr variabil, întregi sau fragmentare, cu morfologie diferită: 1) lungi și înguste, cu pereți curbi, secțiuni circulare, ovale sau 2) triunghiulare cu colțuri rotunjite și extremități concave (CB_I) (fig. 10-11, 14; 15/1; 17/4). Celulele CB_II sunt scurte, ovale și largi, au secțiuni ovale și extremități concave (fig. 14). Celulele conservă la un capăt deschiderea făcută de adultul care a ieșit din ele. Două dintre acestea conservă capacul de lut, circular/oval, care acoperea/sigila celula (fig. 6; 13; 15/5-6; 20/9); unul este fragmentar și conservă în zona sa urmele de intervenție (mestecare) – margine cu morfologie zimțată – ale adultului din interior pentru a ieși din celulă (CB_II, fig. 13; 15/5-6), altul întreg, acoperind o celulă care, foarte probabil, a rămas sigilată, aceasta dovedind situația în care adultul nu a ieșit din celulă (fig. 6; 20/9). În unele dintre

² Date și fotografii puse la dispoziție de cercetătorul Alexandra Popa și utilizate cu permisiunea sa, ele fiind folosite la redactarea primului articol (Popa *et alii*, 2022b, p. 150-151, fig. 16-18).

celulele CB_I se păstrează celule secundare, întregi sau fragmentare, cu pereți arcuiți, relativ groși, de secțiuni circulare/ovale, o extremitate concavă și alta deschisă, modelate din lut friabil; în mod excepțional, una dintre celulele secundare, întreagă, în stare de conservare foarte bună, a putut fi extrasă din celula inițială (fig. 16/7-9; 17-18).

Pe suprafețele fragmentelor se păstrează amprente diverse, care sunt relativ comune în cazul cuiburilor de viespi; aceste amprente provin de la tulpinile unor plante (probabil trestie, rogoz, crengi cu coajă, fire de iarbă, păioase probabil cultivate) (fig. 19; 20/7-8; 21) din structura construcției pe care s-au fixat cuiburile (pereți de lemn, acoperiș de trestie/rogoz, lut cu fire de iarbă și paie tocate aplicat pe pereții de lemn), unele fiind înglobate în masa argiloasă care forma umplutura dintre celule (CB_I) (fig. 15/2). Aceleași amprente se prelungesc uneori pe fețe diferite ale fragmentelor, iar numerotarea inițială de pe prima față a fost menținută pe fața următoare pentru a nu crea confuzii în identificare și descriere. Pe suprafața CB_I / FC_II se păstrează, fixată la suprafață, o sămânță sferică (de mei?), probabil înglobată într-o bobiță de lut și transportată de viespe ca atare (fig. 9; 18/6).

Diagnoza arheobotanică, încă neefectuată, ne poate oferi mai multe precizări legate de speciile de plante.

Catalog

Cuantificarea elementelor morfologice arată că ne aflăm în fața a două cuiburi, din care provin 5 fragmente (2, respectiv 3), resturile au 3-6 laturi, iar structura și suprafețele lor relevă prezența a 20 amprente, 34 celule, 5 celule secundare, 2 capace, 1 sămânță, distribuite conform descrierilor și datelor din tabelele 1-3, graficul 1 și fig. 3-14.

Fragment I (CB_I / FC_I) (fig. 2/1; 3/1; 3-7)

Nr. inv. MNCR-25837 Zoltan-Nisipărie, 1999, *passim*.

Context arheologic – din stratul arheologic, Suprafața B.

Fragment de cuib (denumire preluată din terminologia entomologică) de lut. Formă generală poliedrică/prismatică asimetrică. Segmentul a rezultat prin fracturarea în vechime, fie intenționat (înlăturare cuib), fie prin distrugerea suportului (peretele locuinței), fie accidental, în nivelul arheologic. Culoarea fragmentului este gri-cărămiziu pe suprafețele nealterate (nefracturate) și cărămiziu deschis pe suprafețele fracturate, în spărtură putându-se observa compoziția lutului, în care intră microfragmente de calcar / de cochilii de scoici, de roci, de paiete de mică.

Descrierea adoptă convenții și abrevieri explicate (tabelul 1) și recurge la tipicul descrierii artefactelor arheologice. Fețele poliedrului sunt triunghiulare, trapezoidale, pentagonale, hexagonale asimetrice, rezultat al modelării de către insectă a celulelor, al asamblării celulelor prin adăugarea bobițelor de lut în spațiile dintre acestea și a acoperirii lor, ca și al fragmentării. Pe fețe se observă, mai ales în sectoarele de margine, conturul oval asimetric sau triunghiular cu colțuri rotunjite al celulelor și umplutura de lut dintre ele (care asigură soliditatea structurii cuibului), mai ales când înglobează tulpini. Unele celule sunt modelate folosindu-se peretele celulei alăturate, având, deci, un perete comun cu o celulă vecină.

Se definesc fețele poliedrului, astfel: Fața A (F_A), Fața B (F_B), Fața C (F_C), Fața D (inferioară) (F_D), Fața E (superioară) (F_E) (fig. 5-7). Definirea fețelor ține cont de poziția presupusă a cuibului în locul de amplasare (sub acoperiș – streășină, lipit de peretele de lemn lutuit sau de lut în amestec cu paie / fire de iarbă și de partea interioară a acoperișului, probabil de trestie, rogoz sau crengi cu coajă) (fig. 22/1-2).

Fiecare față are colțuri și margini, desemnate cu litere minuscule, potrivit regulilor stabilite în geometria plană: a), b), c), d), e), f). Fețele pot fi 1) nealterate (originale), păstrate așa cum au fost modelate de insectă sau 2) alterate (de fractură).

Curățarea sub microscop a sedimentului a pus în evidență detalii care altfel se puteau observa greu sau deloc. Pe fețe se pot observa (etichete cu abrevieri pentru fiecare față în fig. 5-7):

- celule (C, denumire preluată din terminologia entomologică), păstrate în întregime sau fragmentare, numerotate: C_1, C_2 etc., pe întreaga piesă;
- celule secundare / parazite, denumire convențională, propusă de noi (CS, numerotate CS_1, CS_2 etc. pe întreaga piesă), păstrate în întregime sau în stare fragmentară;
- amprente (A, numerotate: A_1, A_2 etc. pe întreaga piesă), păstrate în întregime sau în stare fragmentară, rezultate din modelarea lutului în jurul său pe fragmente de tulpini (de păioase – cereale; de iarbă; de trestie, rogoz etc.).

Numerotările amprentelor, ale celulelor și ale celulelor secundare sunt de 1 la x și nu pe fiecare față, această opțiune având ca scop evitarea suprapunerilor și complicarea artificială a descrierilor.

Fața A (F_A) (fig. 5) – prezintă o suprafață de aspect rugos, neregulat, rezultat din textura lutului și din modelarea de către insectă și montarea/fixarea pe un suport dur, foarte probabil peretele de lemn (lutuit) sau de lut în amestec cu tulpini (cereale – paie tocate) al unei structuri/construcții. Se observă prezența a 8 impresiuni, tubulare, cu margini rectilinii și diametru circular, ale unor tulpini (paie tăiate lung), cu lungimi variabile, desemnate cu siglele A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6, A_7.

Ampretele A_1, A_2, A_3, A_4 se plasează la distanțe egale între ele, au diametre cu dimensiuni identice, de formă circulară, care indică tulpini de păioase. A_1 se înfundă în masa de lut, A_2 are cele două extremități la vedere (E. inf și E. sup.), A_3 este scurtă, verticală, deasupra ei se află A_4, scurtă, dispusă oblic. A_3 are o extremitate vizibilă (E. inf.), A_4 are două extremități vizibile. Pe suprafața A_5 se observă șanțuri fine axiale, care indică relieful suprafeței tulpinii. A_5 este lungă, în formă de tunel, cu două extremități vizibile și a rezultat prin înglobarea tulpinii în masa de lut, E. inf. fiind plasată pe F_A și E. sup. pe F_E, colțul b) (F_E / A_5 E. sup. = F_A / A_5 / E. inf.). Între A_1 și A_2, la baza lor, mai jos de mijlocul laturii a) – b), lângă aceasta s-a observat la microscop, după curățare, existența unei alte amprente, A_6, tubulară, cu E. sup vizibilă. La fel este cazul amprentelor de fire de iarbă A_7 și A_7a (fig. 15/2; 19/6).

Suprafața interioară a amprentelor este lisă sau cu relief estompat, detaliu care arată construirea cuibului prin înglobare elementelor vegetale (tulpini fragmentare) ale lutuiei peretelui. A_1 se plasează pe latura a) – b) spre colțul b), este scurtă, orientată vertical și paralelă cu următoarele două amprente. A_2 are aceiași parametri, fiind de dimensiuni medii, A_3 la fel, dar fiind mai lungă, iar A_4 este scurtă, oblică față de suprafață și plasată spre centrul feței.

Pe F_A sunt evidente bobitele de lut folosite, prin juxtapunere, la modelarea cuibului (celule și umplutură), ele nefiind complet presate și netezite.

Fața B (F_B) (fig. 5) – are formă pentagonală asimetrică, suprafața neregulată, pe care se conservă spre latura b) – c) o amprență scurtă (A_8), dispusă la circa 45° (extremitatea stângă jos/extremitatea dreaptă sus); pe centru se află a doua amprență (A_9), mai lungă, dispusă tot oblic și paralelă cu A_8. Ambele amprente au diametrul relativ mare, din care se păstrează circa 1/4. Pe suprafață prezintă alveole circulare, ovale, poligonale asimetrice (mai evidente pe A_8), dispuse în șiruri, dovedind existența unor tulpini cu protuberanțe. Reprezintă foarte probabil impresiunile a două segmente lemnoase de la acoperișul construcției pe care s-a fixat cuibul de viespi. Suprafața interioară a amprentelor indică faptul că sunt impresiuni ale tulpinilor și nu fragmente de celule. După raportul de orientare F_A / F_B rezultă că acest cuib era fixat cu F_A pe un perete de lemn lutuit sau de lut în amestec cu tulpini (de cereale, paie tocate), iar cu F_B pe partea interioară a acoperișului de trestie (sub streășină) al construcției respective. Unghiul peretelui vertical/acoperiș oblic era de circa 60°.

Fața C (F_C) (fig. 6) – are formă hexagonală asimetrică, cu suprafața neregulată, pe care se conservă urmele a trei celule fragmentare (F_C / C_1, C_2, C_3), de formă ovală asimetrică în profil longitudinal și transversal, paralele, dispuse vertical, cu lungimea păstrată aproape integrală. Fracturarea a afectat celulele în plan longitudinal; se păstrează circa 1/3 din diametru.

Celulele acestei fețe oferă un bun exemplu al modului în care erau modelate, având un relief evident, păstrat în condiții optime. Pe suprafața amprentelor se observă un relief oblic rezultat prin asamblarea bobitelor de lut în rânduri netezite.

Fața D (F_D) (inferioară) (fig. 6) – este de formă aproximativ triunghiulară, cu un colț rotunjit (b), și margini ce au contur neregulat. Suprafața este, de asemenea, neregulată, rugoasă, rezultată prin fracturare recentă, lăsând la vedere celulele (indiciu al prelungirii cuibului în acest sector), pe ea se observă deschiderile (extremitățile inferioare, E. inf.) a cinci celule (C_4, C_5, C_6, C_7, C_8). Pe latura a) – c) se conservă conturul celor trei celule fragmentare ale F_C (C_1, C_2, C_3), respectiv extremitățile lor inferioare. Cele cinci celule sunt dispuse aproximativ paralel vertical, cu extremitățile pe F_D și Fața E (F_E). Deschiderile (extremitățile) sunt de formă ovală asimetrică, iar celulele se păstrează cu lungimea integrală și au secțiuni longitudinale cilindrice sau tronconice, cu margini sinuoase concave, sectorul median având diametrul mai mare decât acela al extremităților.

Celula C_4 – are extremitățile deschise, de formă ovală asimetrică. În interior se conservă o celulă secundară (CS_1) fragmentată, segmentul dinspre E. inf. fiind mobil, iar cel plasat spre E. sup. era fix.

Celula C_5 – are E. inf. deschisă, iar E. sup. închisă, nevizibilă; nu conține celulă secundară.

Celula C_6 – are E. inf. vizibilă, de formă ovală asimetrică, fiind acoperită cu un capac cu suprafața concavă sau E. sup. (suprafața interioară) a unui celule secundare fracturate neconservate; E. sup. nu este vizibilă.

Celula C_7 – are formă tronconică în secțiune longitudinală, cu E. inf. ovală și E. sup. deschisă, cu diametrul mai mare decât E. inf. a conservat în condiții foarte bune o

celulă secundară (CS_2) (fig. 7; 18) aproape întreagă, deschisă la E. inf. și închisă la E. sup., nefixată de pereții celulei, astfel putând fi extrasă (pe E. sup., F_E). Aceasta are pereți din lut friabil, necompactat, cu suprafața de aspect neregulat, o extremitate concavă, secțiuni ovale asimetrice, păstrând relieful rândurilor de bobite care, prin modelare, au creat pereții; textura lutului este bine vizibilă, cu fragment de rocă și paiete de mică.

Celula C_8 – are formă cilindrică în plan longitudinal, cu margini concave și deschideri ovale asimetrice pe ambele fețe. Nu are celulă secundară.

Fața E (F_E) (superioară) (fig. 7) – are formă similară celei a F_D, unghiuri comune și numerotare a celulelor comună. Rezultă integral prin fracturare recentă, lăsând la vedere celulele. Pe suprafața ei, de aspect neregulat, se conservă extremitățile superioare a trei celule (C_8, C_7, C_4). În F_E / C_4 se observă E. sup. a celulei secundare, de formă convexă asimetrică, având suprafața rugoasă (de modelaj). F_E / C_8 nu are celulă secundară, iar în F_E / C_7 s-a păstrat o celulă secundară (CS_2) cu E. sup. ca a celei din celula F_E / C_1 / CS_1; fiind nefixat de pereții celulei și păstrat în condiții foarte bune, a putut fi extras. Amprenta de tulpină de păioase din colțul b) este E. sup. a A_5 de pe F_A (F_A / A5 / E. sup.).

CS_2 este modelată din lut friabil, mai puțin dur decât restul celulelor și învelișul cuibului, prezintă relief de modelare, E. inf. (ieșirea adultului) are margini fracturate în vechime și recent. Formă generală cilindrică, ușor curbată, E. sup. convexă, secțiuni transversale ovale, secțiuni longitudinale cu pereți arcuiți (convex/concav).

Fragment II (CB_I / FC_II) (fig. 8-10)

Nr. inv. MNCR-25838, Zoltan-Nisipărie, 1999, *passim*.

Context arheologic – din nivelul cultural, Suprafața B.

Fragment de cuib (denumire preluată din terminologia entomologică), din lut. Formă generală poliedrică/prismatică asimetrică. Fragment rezultat prin fracturarea în vechime, fie intenționată (înlăturare cuib), fie prin distrugerea suportului (perete locuință).

Culoarea fragmentului este gri-cărămiziu pe suprafețele nealterate și cărămiziu deschis pe suprafețele fracturate, în spărtură putându-se observa compoziția lutului în care intră microfragmente de calcar / de cochilii de scoici, de roci, de paiete de mică.

Morfologia obiectului, culoarea, compoziția și textura lutului, morfologia și dimensiunile celulelor pledează pentru concluzia că FC_II făcea parte din același cuib cu FC_I, cele două fragmente neputându-se alipi, nefiind conexe.

Fețele poliedrului sunt triunghiulare, trapezoidale, pentagonale, hexagonale asimetrice, rezultat al modelării de către insectă, al asamblării celulelor prin adăugarea bobitelor de lut în spațiile dintre acestea și al fragmentării.

Suprafața este în întregime nealterată. Pe fețe se observă conturul oval asimetric sau triunghiular cu colțuri rotunjite al celulelor și umplutura de lut dintre ele, mai ales în sectoarele de margine ale fețelor.

Fața A (F_A) (fig. 8) – are formă hexagonală cu două colțuri – a) și b) – rotunjite. Suprafața prezintă un aspect neregulat, cu porțiuni adâncite, rezultate din modelarea lutului în vederea fixării cuibului pe un suport / perete de lut sau de lemn (nelutuit), nedefinibil pe baza morfologiei suprafeței respective a fragmentului de cuib. Această față este parțial nealterată, parțial cu urme de fracturare. Se observă bine relieful de modelare.

Pe această suprafață nu se observă nici impresiuni (amprente) ale unor tulpini și nici fracturi produse în vechime, ea fiind nealterată. Pe latura a) – f) se observă urmele modelajului sub forma straturilor succesive de lut în bobițe netezite, care dau un aspect vălurit sectorului respectiv.

Fața B (F_B) (fig. 8) – reprezintă una dintre extremitățile cuibului; are formă triunghiulară asimetrică, suprafața convexă neregulată este nealterată (exceptând porțiunile din jurul celulelor, fracturate recent) și are două colțuri rotunjite – a) și b). La colțul a) se observă o celulă (C₁), respectiv extremitatea sa inferioară (E. inf.); forma în secțiune a C₁/E. inf. este ovală asimetrică. E. sup. este închisă și nevizibilă, înglobată în masa de lut. C₁ nu are celulă secundară, iar orientarea ei este oblic în sus. La colțul c) se observă o altă celulă (C₂), cu dispunere oblică față de C₁, având E. sup. largă, ovală asimetrică; în interiorul C₂ se conservă o celulă secundară (CS₁) cu lungimea parțial păstrată, deschisă la ambele extremități, nefixată în interiorul C₂ (mobilă), dar care nu se poate extrage. CS₁ este modelată dintr-un lut friabil cu aceeași compoziție ca și a FC₂, are forma generală cilindrică, secțiunea transversală subcirculară. Fracturat în vechime (majoritatea suprafețelor) și recent (mici porțiuni). Pe latura b) – c) se observă o amprentă (A₁), probabil de tulpină, cu 1/3 din diametrul păstrată, având suprafața cu un șanț dispus axial și alveole estompate. O altă amprentă, scurtă, de tulpină (pai) (A₂) se plasează sub C₂, prezentând pe suprafață șanțuri fine axiale.

Fața C (F_C) (fig. 9) – are formă pentagonală asimetrică, suprafața nealterată (exceptând porțiunile din jurul celulelor, fracturate recent), cu aspect vălurit (modelarea lutului), rugoasă (textura lutului). Pe laturile a) – e) se observă foarte bine reliefurile de modelare. Extremitățile celulelor au în plan formă ovală asimetrică. În colțul b) se află o sămânță de formă sferică fixată parțial în stratul de lut. Pe suprafața ei se observă deschiderile a trei celule, de formă ovală asimetrică. Celula 2 (C₂) se observă cu extremitatea sa inferioară (E. inf.), în interiorul său se conservă o celulă secundară (CS₂), mobilă, păstrată pe o lungime de circa 3/4, fracturată recent. Celula 3 (C₃) are vizibilă E. inf., în timp de E. sup. este înglobată în masa de lut. În interior are o celulă secundară (CS₃), fixă, conservată pe circa 3/4 din lungime, fracturată în vechime (la ieșirea adultului), fiind deschisă la E. sup. (nu a fost necesară modelarea concavă/semisferică și nici fixarea unui capac pentru că acest rol de închidere era preluat de E. sup. a C₃). Orientarea C₃: paralelă cu C₂. Celula 4 (C₄) se observă cu E. inf. de formă ovală asimetrică, E. sup. fiind înglobată în masa de lut; nu are celulă secundară, iar orientarea sa este paralelă cu C₂ și C₃.

Fața D (F_D) (fig. 9) – are formă dreptunghiulară / trapezoidală asimetrică și o latură, a) – b) puternic arcuită (reprezentând F_C); colțurile sunt rotunjite. Suprafața este rezultată prin fracturarea în vechime, pe două planuri; se observă segmentele superioare, ovale în plan și în secțiune, cu diametre de mărimi diferite, ale unui număr de nouă celule, extremitățile lor superioare fiind închise și de formă concavă, înglobate în masa de lut. În interior se conservă foarte bine reliefurile de modelare (șiruri oblice de bobițe netezite). Aceste celule se păstrează pe o lungime de circa 1/6, 1/4, 1/3 din cea inițială. Orientarea acestor celule este oblică spre F_B. Celulele nu au structuri secundare. F_D prezintă un aspect de celule de stup.

Fragment III (CB_II / FC_III) (fig. 11-12)

Nr. inv. MNCR-27535-1, Zoltan-Nisipărie, 1996, Suprafața B, caroul G-10, -0,15-0,28 m.

Fragmentul, alături de FC_IV și FC_V, face parte din același cuib, așa cum arată morfologia generală a celulelor, culoarea și textura lutului, urmele de ardere; acestea din urmă, repartizate neuniform pe cele trei fragmente, par a sugera că arderea s-a produs după fracturarea cuibului. În plus, cele trei fragmente, rezultate din fracturarea recentă, deși au margini alterate prin microfracturare (probabil la descoperire și apoi la curățare) sunt conexe, ele putându-se alătura, permițând observații legate de mărimea, forma cuibului și orientarea în poziția fixă pe suport, dar și de numărul celulelor acestuia etc. A fost astfel posibilă aproximarea formei cuibului și a dimensiunilor (L – 50 mm, l – 45 mm, gr. – 30 mm) (fig. 22/4). Nici un fragment nu are celulă secundară. Caracteristicile generale ale FC_III, FC_IV, FC_V se deosebesc net de ale FC_I și FC_II.

Pentru acuratețea descrierii, fragmentele sunt prezentate separat.

FC_III are formă poliedrică asimetrică, culoare brun cenușiu și cenușiu închis pe sectoarele arse.

Fața A (F_A) (fig. 11) – are formă trapezoidal asimetrică, suprafața vălurită (convexă și concavă), în mare parte nealterată; laturile c) – d) și d) – a) reprezintă marginea cuibului, iar latura a) – b) a rezultat prin fracturare, respectiv conservă extremitățile a patru celule. Urme de ardere parțială spre latura a) – b). În sectorul central se observă două impresiuni (amprente, A_1 și A_2) rectilinii, dispuse vertical, parțial suprapuse, plasate pe aproape întreaga lungime a FC_III. A_1 este mai lată, cu 1/4 din diametru păstrată, iar A_2, mai îngustă, cu lățimea păstrată integral, este plasată în dreapta A_1, spre marginea c) – d). Acestea par a fi amprente suportului pe care s-a fixat cuibul, structură în care intrau tulpini provenind de la specii diferite, A_1 de la o specie precum trestia, rogozul, iar A_2 posibil de la un pai de cereale strivit, așa cum se găsea în compoziția vălătucilor de lut ai pereților diverselor structuri. Spre colțul b) se observă o altă amprentă (A_3), scurtă, oblică, cu șanțuri axiale pe suprafață, produsă de un fragment de tulpină de păioase. Spre colțul c) se observă o celulă (C_1), cu E. inf. ovală asimetrică; o porțiune a peretelui a fost dislocată în vechime pe suprafața A_2. E. sup. este înglobată în masa de lut. Diametrul C_1 este mai mic decât al restului celulelor.

Fața B (F_B) (fig. 11) – are formă pentagonală asimetrică, iar suprafețele sunt rezultate prin fracturare recentă, latura b) – c) este conexă la FC_IV. Urme de ardere extinse, mai puțin C_2 în interior. Fragmentarea pune în evidență existența a patru celule (C_2, C_3, C_4, C_5) scurte și late, ovale în secțiune transversală și longitudinală, orientate la orizontală, respectiv perpendiculare pe amprente de pe F_A. C_2 și C_3 păstrează lungimea integrală, C_4 1/3, C_5 1/4.

Fața C (F_C) (fig. 12) – are formă aproximativ triunghiulară simetrică, cu marginile concave, suprafața vălurită datorită prezenței a două celule, acoperite cu lut. Urme de ardere parțială, pe latura a) – c), în rest foarte slab. Relief vălurit al suprafeței, de modelare / înglobare celule în masa de lut. Suprafața este în mare parte nealterată. Pe F_C se atașează Fragmentul IV (FC_IV), care reprezintă peretele unei celule (C_6). C_6 se păstrează în proporție de circa 80%, prezentând fracturi recente. O altă celulă (C_7)

se plasează sub C_6, pe segmentul inferior al laturii a) – c); este păstrată în proporție de circa 1/3 din volum și 1/2 din lungime.

Fața D (F_D) (fig. 12) – are formă aproximativ patrulateră asimetrică (sau cvasitrapezoidală), suprafața vălurită, pe care se observă o amprentă (A_4) lată, scurtă, cu suprafața lisă, concavă, orientată oblic, acoperind circa 2/3 din F_D (stânga jos pe latura a) – d), dreapta sus pe latura b) – c). Reprezintă probabil impresiunea suportului de atașare a cuibului, probabil o creangă decojită sau o trestie mai groasă. Această amprentă este perpendiculară pe celelalte două amprente (F_A / A_1 și A_2), sugerând aceeași amplasare a cuibului la intersecția a două elemente ale unei structuri (perete), fără argumente legate de faptul că este vorba (ca în cazul CB_I) de o plasare sub streășină, la intersecția perete/acoperiș.

Fragment IV (CB_II / FC_IV) (fig. 13)

Nr. inv. MNCR-27535-2, Zoltan-Nisipărie, 1996, Suprafața B, caroul G-10, -0,15-0,28 m.

Acest fragment este de dimensiuni mai reduse și este conex cu FC_III / F_C, centru și latura a) – c). Suprafața este nealterată, de formă convexă la exterior.

Reprezintă peretele unei celule (C_6) sigilate, scurte și late, cu E. inf. concavă, iar E. sup. având capac (CP_1) intact, pe care se conservă urmele modelajului, respectiv două bobite suprapuse în jurul cărora s-a adăugat lut. Rezultă că adultul dezvoltat în celulă nu a ieșit din aceasta prin roaderea capacului, ci prin utilizarea unui sector alăturat, care a conservat conturul marginii generat cu acest prilej (Fig. 15/5-6). Pe suprafața interioară se mai observă un fragment de celulă. Urme de ardere evidente, mai ales la interiorul C_6. În partea inferioară, colțul c), lângă capac se observă un mic sector de celulă (C_5).

Fragment V (CB_II / FC_V) (fig. 14)

Nr. inv. MNCR-27535-3 Zoltan-Nisipărie, 1996, Suprafața B, caroul G-10, -0,15-0,28 m.

FC_V este conex cu FC_III pe F_B. Are formă aproximativ hexagonală asimetrică, cu grosime mică, suprafața nealterată reprezentând stratul de lut care acoperea celulele.

Fața A (F_A) (fig. 14) – exterioară, nealterată, pe segmentul superior al laturii e) – f) se observă o amprentă (A_1) îngustă, verticală, ca un șanț cu secțiune în formă de U, care se aseamănă cu amprenta FC_III / F_A / A_1, sugerând impresiunea unei tulpini (pai). O altă amprentă (A_2) se află sub colțul e), a fost produsă de o tulpină de păioase?, iarbă?, este scurtă, orientată oblic, fără curbura diametrului (pai strivit?), conservă 2/3 din grosime, fiind înglobată parțial în lut; pe suprafață are striții axiale fine; lățimea sa este mai mică decât a amprentelor de păioase de pe FR_I / F_A. Relieful de modelare (pereții exteriori ai celulelor) este bine conservat. Prezintă urme de ardere moderată uniformă.

Fața B (F_B) (fig. 14) – interioară; a rezultat prin fracturare recentă; conservă urmele a patru celule, dintre care trei completează celulele FC_III / F_B (C_2, C_3, C_4). Celula C_6 este păstrată pe aproape întreaga sa lungime și cu circa 1/2 din volum; prezintă în colțul b) un fragment al unei extremități (E. sup., 1/2 din diametru), fără capac; E. inf. este închisă. C_2 fără urme de ardere, C_3, C_4 și C_6 cu urme de ardere.

Fața C (F_C) (fig. 14) – la partea superioară a F_A / F_B se observă un sector concav (A_3) cu suprafața lisă, similar ca morfologie și orientare, dimensiuni cu FC_III /

F_D / A_3, rezultat probabil al fixării cuibului pe o creangă / tulpină de trestie din structura suportului (perete). O altă amprență (A_5) similară F_A / A_3, are diametru mic și striatii axiale pe suprafață. Ea se plasează lângă altă amprență (A_4).

Rezultate

Fragmentele de cuiburi recuperate din situl de la Zoltan-Nisipărie au fost construite de viespi aparținând, foarte probabil, genului *Sceliphron*. Confirmarea este dată de modelul specific de relief prezent pe unele dintre laturile cuiburilor, în timp ce suprafețele opuse sunt plane și netede (fig. 5; 8; 16/1-3), deoarece cuibul este, de obicei, fixat pe un substrat vertical, cu celule alăturate de-a lungul axei lungi sau scurte a cuibului sau dispuse oblic (Popa *et alii*, 2022b, p. 142 – cu bibliografia). Asemănarea dintre cuiburile contemporane (fig. 24) și cele preistorice (fig. 2) este, de asemenea, evidentă. Cel mai probabil, cuiburile inițiale erau de dimensiuni medii (aproximativ 150 mm lungime), de formă semicirculară sau semiovală, fixate cu două laturi pe suprafața de lemn a construcțiilor, pereții fiind realizați din lut amestecat cu fragmente de tulpini (iarbă, paie), aplicat pe lemn, acoperișul fiind confecționat probabil din materiale precum stuf, rogoz sau ramuri de copac cu scoarță. Cuiburile erau amplasate în partea superioară a pereților și în partea interioară a acoperișului, sub streșină (un exemplu contemporan în fig. 24/3). Pentru structura și morfometria fiecărui fragment, vezi tabelele 2-4, graficul 1 și fig. 3-4. Cuiburile au fost fracturate în preistorie (în mod intenționat sau accidental), dar prezintă și mici sectoare cu urme de fracturare recentă, probabil în cursul operațiunilor de degajare. Fragmentele au forma generală a unui poliedru asimetric, de diferite dimensiuni, cu formă triunghiulară, laturi triunghiulare, trapezoidale, pentagonale și hexagonale; culorile sunt gri deschis, maro-portocaliu și roșu (CB_I), gri sau brun-cenușiu, cu urme de ardere neuniforme (CB_II). Arderea ar fi putut avea loc în preistorie, după spargerea cuibului, în groapă sau la suprafața solului, în același timp cu construcția sau după ce a fost aruncat în groapă. Resturile cuibului CB_I conțin nisip cu fragmente microscopice de calcar, cochilii de moluște, roci, mica, în timp ce acelea din cuibul CB_II CB_I / FC_I / F_C conțin fragmente microscopice de rocă. Celulele secundare sunt modelate din argilă friabilă cu o compoziție în care intră fragmente de rocă microscopice, inclusiv calcar (fig. 7). Celulele și spațiile dintre ele păstrează aspectul specific ondulat rezultat în urma adăugării succesive de bobite de lut și de modelarea acestora (fig. 15/3-4; 17/4). Fragmentele de cuib păstrează un număr variat de celule, care sunt întregi sau fragmentate, N = 21 (CB_I) (fig. 5-10), respectiv, N = 13 (CB_II) (fig. 11-14). Unele dintre ele păstrează la un capăt deschiderea făcută de adult prin mestecare la ieșire. Două celule păstrează capacul de lut, circular/oval care acoperea celula, N = 2 (fig. 6; 13; 15/5-6; 20/9): un capac de lut este întreg și încă fixat pe o celulă fragmentară; pe el se observă unele detalii, care arată că adultul tânăr a mestecat nu capacul de lut, ci o mică zonă adiacentă pentru a ieși (CB_II, fig. 15/5-6). Celălalt capac de lut este întreg, și încă *in situ*, fixat pe o celulă sigilată, sugerând că adultul nu a ieșit (fig. 20/9). O parte a celulelor CB_I păstrează *in situ* celule secundare, N = 5, care sunt întregi sau fragmentare (fig. 16/7-9; 17); în mod excepțional, una dintre celulele secundare (CB_I / FC_I / CS_2) este întreagă (număr de inventar MNCR-27835b) și a putut fi extrasă din CB_I / FC_I / F_D (fig. 7; 18). Au fost observate celule secundare similare și pe cuiburile contemporane de *Sceliphron* (fig. 24/2).

Caracteristicile solului influențează dinamica activității de construire a cuibului viespilor din genul *Sceliphron* și greutatea pe care o transportă acestea. De exemplu, pentru *Sceliphron destillatorium*, masa uscată a bobitei de lut este de aproximativ 0,07 g. Presupunând că fragmentele de cuib aparțin acestei specii, putem aproxima numărul total al bobitelor de lut folosite pentru a construi cuiburile descoperite la Zoltan-Nisipărie. Fragmentele CB_I cântăresc 42 g, fiind realizate din aproximativ 600 de bobite de lut. Resturile CB_II cântăresc 20 g și au fost realizate din aproximativ 285 bobite de lut. Numărul bobitelor de lut corespunde curselor dus-întors efectuate de viespe între cuib și sursa de lut. Activitatea de modelare a bobitelor de lut la viespile *Sceliphron* este similară cu a altor specii și, conform observațiilor publicate, cuprinde patru faze: 1) identificarea în teren a unei surse de materie primă și a unei surse de apă în apropiere pentru modelarea bobitelor de lut; 2) îndepărtarea crengilor, frunzelor sau pietricelelor mici în locul ales; 3) modelarea bobitelor de lut; 4) transportul în zbor al bobitelor de lut.

Există studii care au stabilit timpii specifici ai acestor faze, în funcție de specie. De exemplu, pentru specia *Sceliphron destillatorium*, timpul total consumat pentru modelarea bobitelor de lut are valoarea medie de 26,83 secunde. Ținând cont de această valoare optimă și de posibilitatea ca fragmentele de cuiburi pe care le analizăm să aparțină speciei *Sceliphron destillatorium*, timpul efectiv de lucru estimat pentru CB_I este de aproximativ 3 ore. În mod similar, timpul de lucru efectiv estimat pentru fragmentele CB_II este de aproximativ 1 oră și 50 de minute.

Pe suprafața fragmentelor se observă diverse amprente de tulpini (probabil stuf, rogoz, crengi cu scoarță, iarbă, paie) (CB_I, N = 9; CB_II, N = 5) (fig. 5-6; 8-9; 11; 13; 15/2; 19; 20/7-8), care au fost produse de structura pe care au fost fixate cuiburile (pereți de lemn, pe care s-a aplicat lut în amestec cu iarbă și paie tocate; acoperiș realizat din stuf/trestie); o parte a acestui material vegetal a fost, de asemenea, integrat în pereții de lut ai cuibului, între celule (CB_I) – amprenta A_7 (fig. 5; 15/2); un perete de celulă are în structură amprente de paie tocate (fig. 21/3). Pe suprafața CB_I a fost descoperită o mică sămânță sferică (probabil de mei), înglobată circa jumătate în masa lutului (fig. 18/6). Este posibil ca sămânța să fi fost fixată accidental sau transportată (acoperită de argilă) de către viespe în timpul construirii cuibului.

Fragmentele de cuib recuperate din situl de la Zoltan-Nisipărie au fost identificate ca aparținând viespilor de noroi – *mud dauber wasps* (Hymenoptera, Apoidea: Sphecidae), genului *Sceliphron*, posibil speciei *Sceliphron destillatorium* (fig. 1), specie autohtonă, prezentă în România și astăzi. Viespile de noroi aparținând genului *Sceliphron* Klug, 1801, sunt solitare, prezentând o uniformitate morfologică și comportamentală. În prezent, genul *Sceliphron* cuprinde 35 de specii la nivelul întregului glob. În Europa sunt raportate șapte specii, dintre care patru native și trei alogene, invazive, introduse accidental, în diverse etape cronologice și prin diverse mijloace. În momentul de față, pentru România, în cadrul genului *Sceliphron*, sunt raportate trei specii: *Sceliphron* nativă = *Sceliphron destillatorium* (Illiger, 1807); speciile invazive *Sceliphron curvatum* (Smith, 1870) și *Sceliphron caementarium* (Drury, 1773). *Sceliphron destillatorium* este prezentă în toate regiunile României, cea mai veche mențiune fiind făcută în 1874. Pentru toate aspectele „tehnice” legate de construirea cuibului de lut, de biologia genului *Sceliphron* și de analiza unor

astfel de descoperiri în literatura internațională recomandăm o lucrare recentă (Popa *et alii*, 2022b, p. 136-152 – cu bibliografia).

Discuții. Valoarea entomologică și arheologică a descoperirii

Descoperirea de față a furnizat, după cunoștințele noastre, primele fragmente de cuiburi de viespi de noroi semnalate ca fiind descoperite într-o stațiune arheologică din România și probabil printre rarele de acest gen din Europa³. Raritatea se datorează, fără îndoială, în mare măsură, dincolo de fragilitatea obiectelor respective, și lipsei publicării datelor. În această etapă a studiului nostru nu avem cunoștință de alte vestigii similare, în pofida efortului de a cerceta literatura de profil arheologic și entomologic și contactării specialiștilor entomologi, în afara recent semnalatei descoperiri provenind din județul Neamț.

Descoperirea cuiburilor de viespi de la Zoltan-*Nisipărie* rămâne, fără îndoială, una destul de rară atât pentru România cât și, poate, pentru Europa. Ea este remarcabilă deoarece are o mare vechime, datând de acum 3300-3500 de ani (conform cronologiei generale a vestigiilor de locuire ale culturii Noua din situl respectiv); la aceasta se adaugă starea de conservare excelentă a fragmentelor, care a permis analiza sistematică și detaliată a suprafețelor cu ajutorul imagisticii furnizate de microscopia optică și digitală.

Prezența cuiburilor în situl arheologic menționat sugerează existența unui mediu sigur pentru viața viespile și apropierea sursei de lut și a surselor de hrană pentru viespi și larve (păianjeni). Astfel, cuiburile de viespi de noroi studiate indică existența unui mediu antropic optim. De asemenea, ele sunt, în egală măsură, dovezi entomologice și arheologice pentru o secvență în ciclul de viață al unei specii de viespi din genul *Sceliphron*. Ciclul de viață respectiv este bine studiat, dovedindu-se simplu și adaptat perfect resurselor mediului, fiind valabil și pentru cazul documentat în situl de la Zoltan-*Nisipărie*. Caracterul sinantropic al speciilor genului *Sceliphron* este un aspect important al descoperirii făcute în cadrul așezării din epoca bronzului (cultura Noua) de la Zoltan-*Nisipărie*. Prezența cuiburilor de viespi de noroi ar putea indica faptul că structurile durabile (cum ar fi locuințele) au existat pentru o perioadă suficient de lungă de timp, în lunile de vară, pentru ca viespile să construiască aceste cuiburi. Fără îndoială, ocuparea acestui tip de structuri nu a fost neapărat limitată doar la sezonul cald.

Deși nu se cunoaște nicio specie a genului *Sceliphron* care să își reutilizeze propriile celule sau celule conspecifice (realizate de alte specii din același gen), există totuși unele specii care „profită” de existența unor astfel de cuiburi având celule reutilizabile, părăsite de viespile de noroi; acest tip de comportament este cunoscut în mod curent sub denumirea de „închiriere”.

Fragmentele de cuib CB_I / FC_I – FC_II descoperite la Zoltan-*Nisipărie* prezintă câteva celule secundare (fig. 16-18) care nu făceau parte din cuibul original, ci aparțin, cel mai probabil, unei specii care își construiește propriile celule în interiorul unor celule de cuib abandonat. Speciile care reutilizează cuiburile goale ale genului *Sceliphron* pot fi

³ După comunicarea susținută la a XIX-a Sesiune de comunicări științifice a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe, 14-15 decembrie 2022 (Popa *et alii*, 2022a) și publicarea studiului (Popa *et alii*, 2022b), o descoperire (un fragment de cuib) similară CB_I de la Zoltan-*Nisipărie* ne-a fost semnalată ca provenind dintr-o așezare aparținând culturii Precucuteni din județul Neamț, aflată pe raza localității Topolița – informație furnizată de Dr. Vasile Diaconu, pentru care îi adresăm mulțumirile noastre. Piesa urmează a face obiectul unei analize detaliate în vederea publicării.

parazite sau doar refolosesc cuiburile abandonate (inquiline sau reutilizatoare). Acest comportament este bine documentat; unele studii au arătat că din 250 de celule de cuib abandonate de *Sceliphron destillatorium*, 215 au fost ocupate de „chiriași” cum ar fi albinele și viespile aparținând unui număr de 17 specii din 8 genuri.

Din punct de vedere entomologic, datele prezentate aici sporesc cunoștințele privind capacitatea unor specii de insecte de a utiliza cuiburi preexistente. Unele studii au sugerat că reocuparea cuiburilor este importantă în evoluția sistemelor sociale din mediul entomologic, în special pentru anumiți taxoni, care sunt mai puțin avantajați.

Cuiburile preistorice aparținând viespilor sunt uneori tratate ca niște curiozități de către arheologi și uitate printre descoperiri (atunci când sunt recuperate). Aici atragem atenția asupra faptului că trebuie ținut seama că artropodele (păianjenii sau viespile) pot fi excelenți indicatori ai condițiilor de mediu, iar cuiburile viespilor de noroi se numără printre puținele cuiburi conservabile care pot conține și astfel de resturi macroscopice fosilizate de artropode (Popa *et alii*, 2022b, p. 148-152 – cu bibliografia).

Amprente vegetale păstrate pe suprafața sau în structura fragmentelor de cuiburi descoperite la Zoltan-Nisipărie documentează, de asemenea, amplasarea cuiburilor pe structuri de lemn cu pereți lutuiți. Morfologia suprafeței pieselor, examinată sistematic în microscopie de mică putere, a relevat, la rândul ei, detalii (dovezi indirecte) privind existența în sit a unor tipuri de construcții/structuri (rezidențiale sau cu altă destinație) având pereți de lemn și acoperiș din material vegetal ușor (stuf, trestie). Speciile vegetale identificate ipotetic au fost deja numite – iarbă, cereale cultivate, trestie, rogoz, mei, iar aici trebuie să subliniem și importanța descoperii pentru domeniul arheobotanicii.

Concluzii

Fragmentele preistorice de cuiburi de viespi (din perioada cuprinsă între circa 1500 și 1200 î.Chr.) de la Zoltan-Nisipărie reprezintă o descoperire importantă și rară, provenind dintr-un sit arheologic explorat prin cercetări sistematice. Sub raport entomologic ele documentează, între altele, unul dintre cazurile rare în România, ca și în Europa, al unor cuiburi foarte vechi având celule secundare păstrate *in situ*, unele întregi, altele fragmentare. Prin urmare, ele oferă și ocazia de a dovedi, indirect, prezența unor specii de viespi sau albine care utilizează cuiburile altor specii. Mai multe metode (microscopie, Computer-Tomograf, scanare 3D) au fost aplicate în investigarea acestor obiecte. În viitor se poate recurge și la analiza compoziției chimice/petrografice pentru a elucida aspecte legate de distribuția și concentrația elementelor minerale ale lutului, prezența unui eventual conținut organic fosilizat, proprietățile fizice ale solului și identificarea locului de proveniență a lutului folosit la modelarea cuiburilor etc., ca și stabilirea în mod exact a relației dintre celulele originale și cele secundare.

Lucrarea de față reprezintă un punct de plecare pentru cercetări ulterioare privind relația dintre două domenii fundamentale: biologia (entomologia) și arheologia, dar și relația cu un al treilea domeniu, arheobotanica. Cuiburile de viespi de noroi sunt adesea construite pe structuri artificiale, cum ar fi partea interioară a acoperișurilor (streșini), poduri sau pereții clădirilor. Descoperirea de față ilustrează existența unui mediu antropogen având relații cu mediul entomologic în epoca bronzului. Pe de altă parte, fragmentele arse ale cuiburilor de viespi reprezintă un marker arheologic clar al existenței

unor structuri care ofereau condiții propice vieții insectelor, respectiv viespilor (Popa *et alii*, 2022b, p. 152 – cu bibliografia). Cuiburile de viespi conservă unele amprente vegetale (crengi cu scoarță, iarbă, tulpini de cereale, trestie, rogoz, o sămânță de mei) care documentează cu date importante (unice, în acest caz) existența speciilor respective, a structurii covorului vegetal, în arealul sitului.

În ultimă instanță, această lucrare evidențiază importanța unor astfel de elemente entomologice recuperate din mediul arheologic și își propune să stimuleze interesul pentru alte eventuale descoperiri similare nepublicate/nesemnate din România și/sau din străinătate (Popa *et alii*, 2022b, p. 152 – cu bibliografia). Astfel, prezentul studiu dorește să atragă atenția asupra acestui tip de obiecte din mediul arheologic aflate (și uneori uitate) în depozitele muzeale, în institute de cercetare etc. sau (de ce nu?) care sunt încă nedescoperite.

Mulțumiri

Autorul mulțumește d-lui Dr. Valerii Kavruk, managerul Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni din Sfântu Gheorghe, pentru permisiunea accesului la materiale, datele privind contextul descoperirii și realizarea studiului; d-lui Dr. Dan Lucian Buzea, șeful Secției Muzeologie din cadrul aceleiași instituții (până în septembrie 2023) pentru facilitarea demersurilor legate de realizarea scanărilor 3D; d-nei Iuliana-Elisabeta Bartók, în prezent (octombrie 2023) șefa Secției Muzeologie a aceleiași instituții, care a reidentificat în colecție obiectele și ni le-a pus la dispoziție pentru studiu; d-lui ing. Horia Vlădescu, directorul firmei ScanMed București (<https://www.scanmed.ro/>) și d-lui Dr. Viorel Dorin Bucur, medic radiolog în cadrul aceleiași firme, pentru realizarea imagisticii la Computer-Tomograf; Dr. Călin Achim Șuteu, managerul firmei GigapixelArt S.R.L., Alba Iulia pentru realizarea imagisticii 3D care urmează a se insera pe pagina web dedicată a muzeului (<https://sketchfab.com/MNCR>)⁴.

Bibliografie

- Beldiman, C. (2002a)**, Zoltan. *Industria materiilor dure animale în așezarea culturii Noua: privire generală*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din Romania. Campania 2001*, București, p. 345-349.
- Beldiman, C. (2002b)**, *Vârfuri de săgeți din materii dure animale descoperite în așezarea culturii Noua de la Zoltan, jud. Covasna*, în *Angvstia*, 7, p. 115-152.
- Cavruc, V. (1997)**, *The final stage of the Early Bronze Age in South-Eastern of Transylvania (in the light of new excavations at Zoltan)*, în *Thraco-Dacica*, 18 (1-2), p. 97-133.
- Cavruc, V.; Cavruc G. (1997)**, *Așezarea din epoca bronzului timpuriu de la Zoltan*, în *Angvstia*, 2, p. 157-174.
- Kavruk, V. (2021)**, *Cercetările arheologice la Zoltan-Nisipărie au fost reluate*, în *Mesagerul de Covasna*, 11.11.2021 (<https://mesageruldecovasna.ro/cercetarile-arheologice-la-situl-zoltan-nisiparieau-fost-reeluate/>, accesat la 27 noiembrie 2022).

⁴ Fotografiile și schemele fără mențiuni au fost realizate de Corneliu Beldiman.

- Kavruk, V. (2022)**, *Cercetări. Arheologie. Zoltan, com. Ghidfalău, jud. Covasna-Nisipărie* (<https://www.mnrcr.ro/cercetari+arheologie+zoltan>, accesat la 27 noiembrie 2022).
- Popa, A. (2016)**, *Cercetări magnetometrice recente la Zoltan, jud. Covasna. Observații privind limitele și structura interioară a așezării culturii Noua din punctul Nisipărie*, în *Angvstia*, 20, p. 189-198.
- Popa, A. F.; Kavruk, V.; Beldiman, C. (2022a)**, *O descoperire arheologică rară: fragmente de cuiburi de viespi în locuirea Noua de la Zoltan-Nisipărie, jud. Covasna*, comunicare susținută la A XIX-a Sesiune de comunicări științifice a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe, 14-15 decembrie 2022.
- Popa, A. F.; Kavruk, V.; Beldiman, C. (2022b)**, *Prehistoric nests of Mud Dauber Wasps (Hymenoptera: Sphecidae) discovered in Transylvania, Romania*, în *Travaux du Museum National d'Histoire Naturelle „Grigore Antipa”*, 65 (2), p. 135-156, <https://doi.org/10.3897/travaux.63.e98294>.
- Székely, Z. (1976-1977)**, *Contribuții privind epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 8-9, p. 25-36.
- Ștefan, D. (2016)**, *Cercetarea relației dintre mediul natural și comunitățile umane din trecut. Studiu de caz în așezarea din epoca bronzului de la Zoltan-Nisipărie*, în *Angvstia*, 20, p. 167-188.

LIST OF TABLES

- Table 1.** Zoltan-Nisipărie. Fragments of mud dauber wasps' nests. Conventionally defined elements of description – abbreviations.
- Table 2.** Zoltan-Nisipărie. Fragments of mud dauber wasps' nests. Conventional elements of description – quantitative status.
- Table 3.** Zoltan-Nisipărie. Fragments of mud dauber wasps' nests. Quantification of elements' description (see also Graph 1).
- Table 4.** Zoltan-Nisipărie. Fragments of mud dauber wasps' nests. Dimensions.

LIST OF GRAPHS

- Graph 1.** Zoltan-Nisipărie. Quantification of conventional elements of wasp nest fragment descriptions (see also Table 3).

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.** Zoltan-*Nisipărie*. Aerial view of the site and magnetometric diagnostic results (after Ștefan, 2016).
- Fig. 2.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests: 1-2, CB_I; 3-5, CB_II. Fragments: 1, FC_I; 2, FC_II; 3, FC_III; 4, FC_IV; 5, FC_V. General views.
- Fig. 3.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Taxonomy of the elements of the analysis (CB_I / FC_I, FC_II).
- Fig. 4.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Taxonomy of analysis elements (CB_II / FC_III, FC_IV, FC_V).
- Fig. 5.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_I / FC_I. General views of faces F_A and F_B with details indicated with abbreviations (cells, secondary cells, lids, impressions).
- Fig. 6.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_I / FC_I. General views of faces F_C and F_D with details indicated with abbreviations (cells, secondary cells, lids, impressions).
- Fig. 7.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_I / FC_I. General views of face F_E with details indicated with abbreviations (cells, secondary cells, lids, impressions); general views of secondary cell CS_2; section of secondary cell CS_2 (tomography).
- Fig. 8.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_I / FC_II. General views of faces F_A and F_B with details indicated with abbreviations (cells, secondary cells, impressions).
- Fig. 9.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_I / FC_II. General views of faces F_C and F_D with details indicated with abbreviations (cells, secondary cells, impressions, and seed).
- Fig. 10.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_I / FC_II. General views (CT scans) showing cell orientation, general morphology and sections.
- Fig. 11.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_II / FC_III. General views of faces F_A and F_B with details indicated with abbreviations (cells, impressions).
- Fig. 12.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_II / FC_III. General views of faces F_C and F_D with details indicated with abbreviations (cells, impressions).
- Fig. 13.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_I / FC_IV. General views of faces F_A, F_B and F_C with details indicated with abbreviations (cells, lid).
- Fig. 14.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Fragment CB_II / FC_V. General views of faces F_A, F_B and F_C with details indicated with abbreviations (cells, impressions).
- Fig. 15.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Microscopic views. 1-4, CB_I / FC_I; 5-6, CB_II / FC_IV. 1, cell interior; 2, stem impression (grain straw); 3-4, clay-buff relief of surface – space between cells; 5, detail of FC_IV / CP_1 lid, with reddening marks on left edge produced by wasp; 6, detail of FC IV / CP_1 lid.
- Fig. 16.** Zoltan-*Nisipărie*. Wasp nests. Microscopic views. CB_I / FC_I. 1-3, outer relief of nest and fragmentary cells; 4, stem impression; 5, clay structure inside a cell; 6, cell wall; 7-9, secondary cells in situ (1-9 – photo Alexandra Popa).

- Fig. 17.** Zoltan-Nisipărie. Wasp nests. Microscopic views. CB_I / FC_I. 1-9, secondary cells in situ; 4, secondary cell and section of main cell with triangular morphology, wall thickness and clay beans filling of the space between cells (1-9, photo Alexandra Popa).
- Fig. 18.** Zoltan-Nisipărie. Wasp nests. Microscopic views. CB_I / FC_I. 1-5, secondary cell CS_1 extracted from the main cell; 6, CB_I / FC_II millet (?) seed.
- Fig. 19.** Zoltan-Nisipărie. Wasp nests. Microscopic views. CB_I / FC_I. 1-4, stem impressions (cereal straw); 5, stem impressions (reed?); 6, stem impressions (wax straw, grass blade).
- Fig. 20.** Zoltan-Nisipărie. Wasp nests. Microscopic views. CB_I / FC_I. 1-2, fragmentary cells; 3, CB_II / FC_III; cell wall – structure; 4, cell walls; 5, with embedded mica straw; 6, cell – view of inner wall; 7, reed or cane stalk impression; 8, cane stalk impressions; CB_I / FC_I 9 FC_I / CP_1; 9, cell id (1-9, photo Alexandra Popa).
- Fig. 21.** Zoltan-Nisipărie. Wasp nests. Microscopic views. CB_I / FC_I. 1-2, impressions of cereal straw; CB_II / FC_III; 3, impressions of chopped cereal straw; 4, impressions of reed or reed stalk; CB_I / FC_I; 5-6, impressions of unidentified stalks.
- Fig. 22.** Zoltan-Nisipărie. Wasp nests. Proposed reconstruction of the general shape of the nests and how they were attached to wooden structures at the site. 1-2, CB_I / FC_I; 3-4, CB_II (juxtaposed fragments).
- Fig. 23.** Wasps belonging to the genus *Sceliphron* sp.; 2, transport of the clay bead; 3, 5, construction of a cell (1, <https://www.usgs.gov/media/images/sceliphron-caementarium-u-face-florida-biscayne>; 2, <https://www.alexanderwild.com/Insects/Hymenoptera/Apoid-Wasps/i-SC5MTZB/A>; 3, <https://www.flickr.com/photos/santidd/3928720484>; 4, Popa *et alii*, 2022b, p. 137, fig. 1; 5, <http://rahulalvares.com/2017/02/mud-dauber/>).
- Fig. 24.** Entire nests built by mud dauber wasps belonging to the genus *Sceliphron* sp. from the collection of the National Museum of Natural History „Grigore Antipa” in Bucharest; 1, nest of semicircular shape; 2, nest with secondary cells; 3, way of fixing the nest on a wooden structure (1-3, photo Alexandra Popa).

Tabel 1. Zoltan-Nisipărie. Elementele convenționale ale descrierii fragmentelor de cuiburi de viespi. Abrevieri.

Abrevieri	Echivalență
A_1, A_2 etc.	Amprente
a) –b), b) –c) etc.	Laturi ale fețelor fragmentelor de cuiburi
C_1, C_2 etc.	Celule
CB_I, CB_II	Cuib
CP	Capac (al celulei)
CS	Celule secundare
E.inf.	Extremitatea inferioară (a unei celule, amprente)
E. sup.	Extremitatea superioară (a unei celule, amprente)
F_A, F_B etc.	Fețe (ale fragmentelor de cuiburi)
FC_I, FC_II etc.	Fragmente (ale cuiburilor)
S_1	Sămânță

Tabel 2. Zoltan-Nisipărie. Elementele convenționale ale descrierii fragmentelor de cuiburi de viespi. Aspecte cantitative.

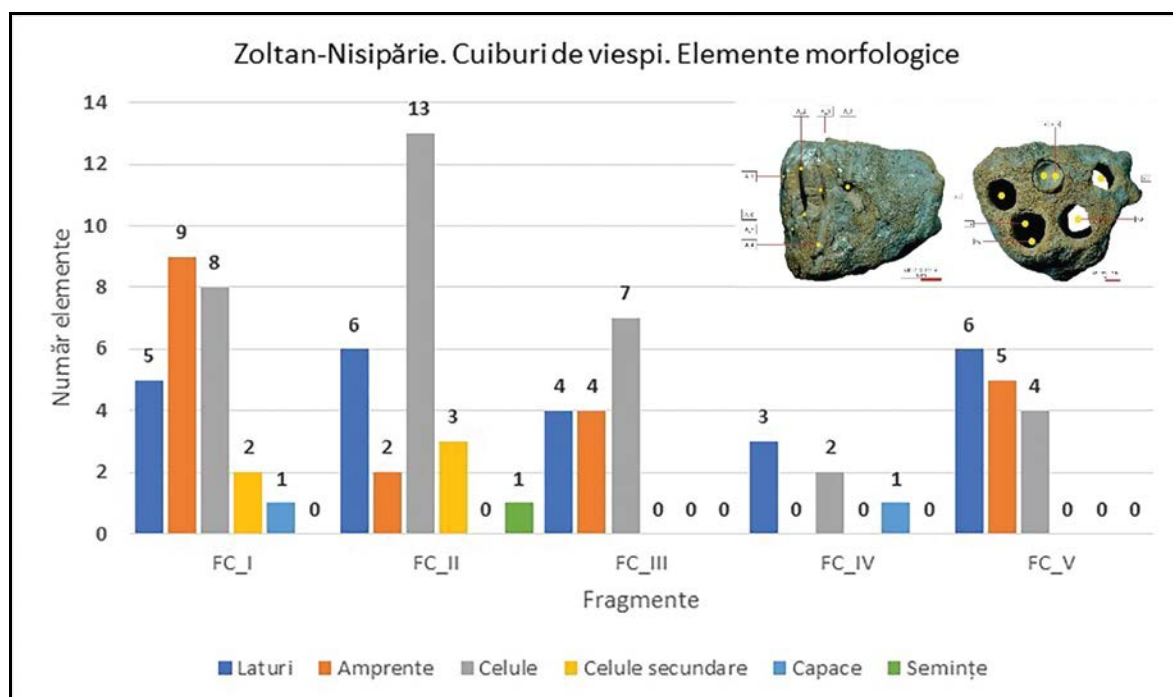
Cuib	Fragment	Nr. inv.	Laturi	Amprente	Celule	Celule secundare	Capace	Sămânță	Dimensiuni (L./gros) (mm)
CB_I	FC_I	MNCR-25837a MNCR-25837b	a – b b – c c – d d – e e – a	A_1 – A_9	C_1 – C_8	CS_1 – CS_2	CP_1	-	39,38 32,32 31,35
	FC_II	MNCR-25838	a – b b – c c – d d – e e – f f – a	A_1 – A_2	C_1 – C_13	CS_1 – CS_3	-	S_1	41,78 34,52 33,49
CB_II	FC_III	MNCR-27535a	a – b b – c c – d d – a	A_1 – A_4	C_1 – C_7	-	-	-	45,95 30,73 32,81
	FC_IV	MNCR-27535b	a – b b – c c – a	-	C_1 – C_2	-	CP_1	-	25,82 20,11 10,95
	FC_V	MNCR-27535c	a – b b – c c – d d – e e – f f – a	A_1 – A_5	C_1 – C_4	-	-	-	35,98 31,82 15,84

Tabel 3. Zoltan-Nisipărie. Cuantificarea elementelor convenționale ale descrierii fragmentelor de cuiburi de viespi a se vedea și graficul 1).

Cuib	Fragmente	Laturi	Amprente	Celule	Celule secundare	Capace	Semințe
CB_I	FC_I	5	9	8	2	1	-
	FC_II	6	2	13	3	-	1
1	2	11	11	21	5	1	1
CB_II	FC_III	4	4	7	-	-	-
	FC_IV	3	-	2	-	1	-
	FC_V	6	5	4	-	-	-
1	3	13	9	13	-	1	-
2	5	24	20	34	5	2	1

Tabel 4. Zoltan-Nisipărie. Fragmente de cuiburi de viespi. Morfometrie.

Parametri	CB_I (mm)	CB_II (mm)
Lungime celule	21-30	21,27-25,75
Diametru celule	7,12/6,82-10,45/8	11,35/7,80-13,60/12,75
Grosime pereți celule	2-2,25	1,60
Lungime celule secundare	25-27	-
Diametru celule secundare	7,50/8,80	-
Grosime pereți celule secundare	1,50-1,75	-
Diametru capace celule	6,70/6,62	9,27/8,70
Lungime amprente	3,75-21,30	23,75
Diametru amprente	2-4 (iarbă, paie), 11 (trestie, creangă copac)	17 (trestie, creangă copac)

Grafic 1. *Zoltan-Nisipărie.*
 Cuantificarea elementelor convenționale
 ale descrierii fragmentelor de cuiburi de viespi
 (a se vedea și tabelul 3).

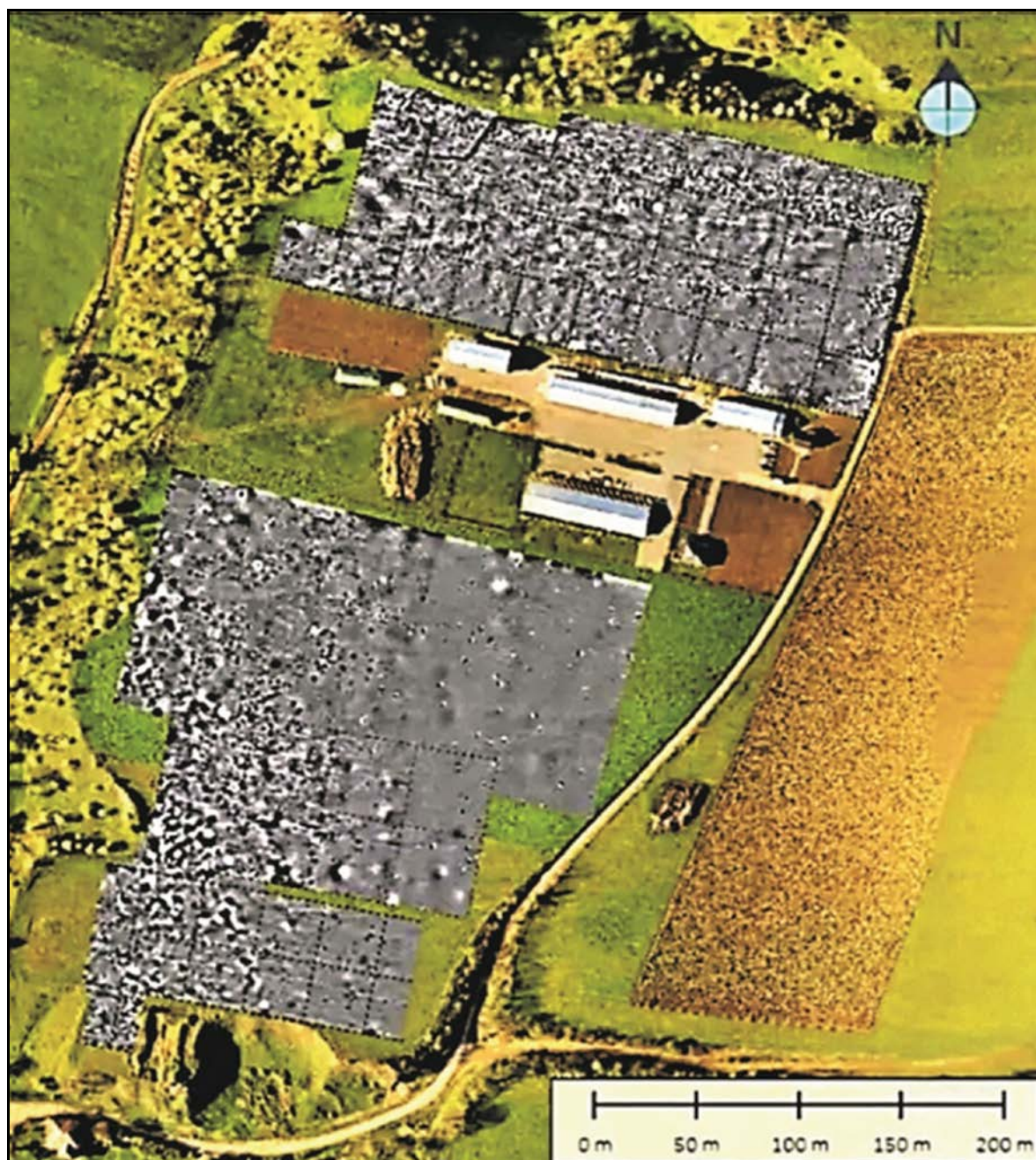

Fig. 1. Zoltan-Nisipărie.
Vedere aeriană a sitului
și rezultatele diagnozei magnetometrice
(după Ștefan, 2016).

Fig. 2. Zoltan-Nisipărie.

Cuiburi de viespi: 1-2, CB_I; 3-5, CB_II.

Fragmente: 1, FC_I; 2, FC_II; 3, FC_III; 4, FC_IV; 5, FC_V.

Vederi generale.

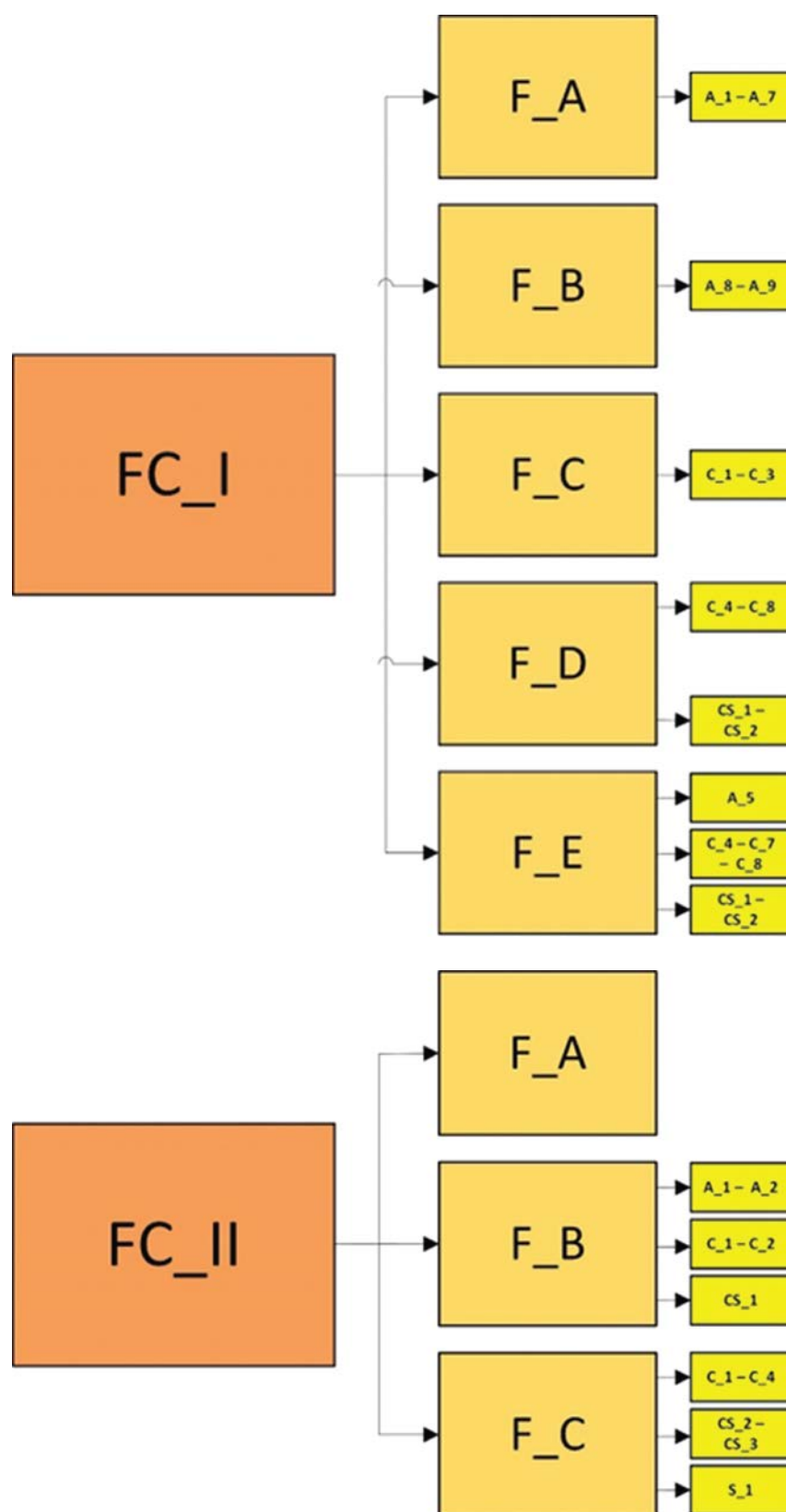

Fig. 3. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi.
Taxonomia elementelor analizei (CB_I / FC_I, FC_II).

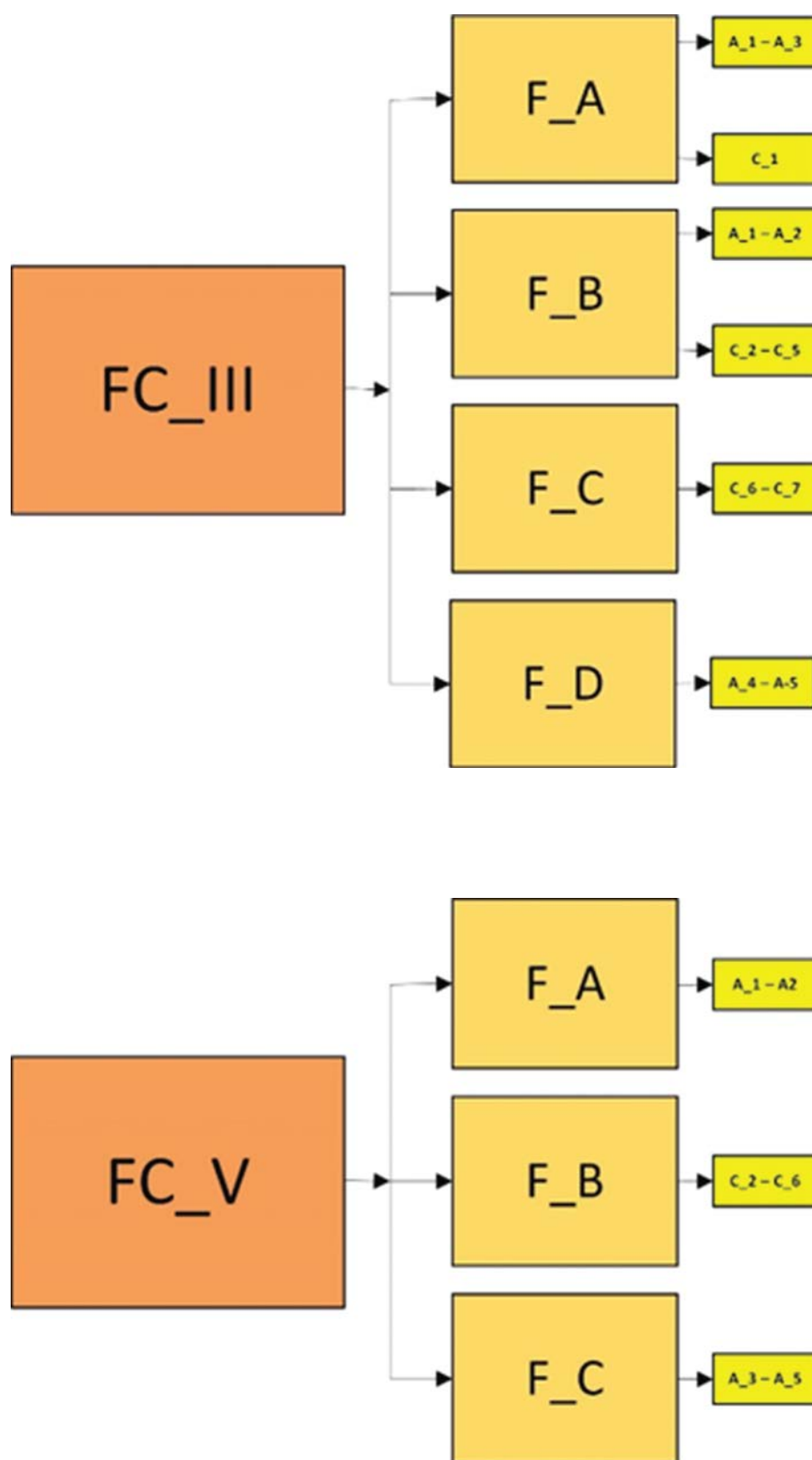

Fig. 4. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi.
Taxonomia elementelor analizei (CB_II / FC_III, FC_IV, FC_V).

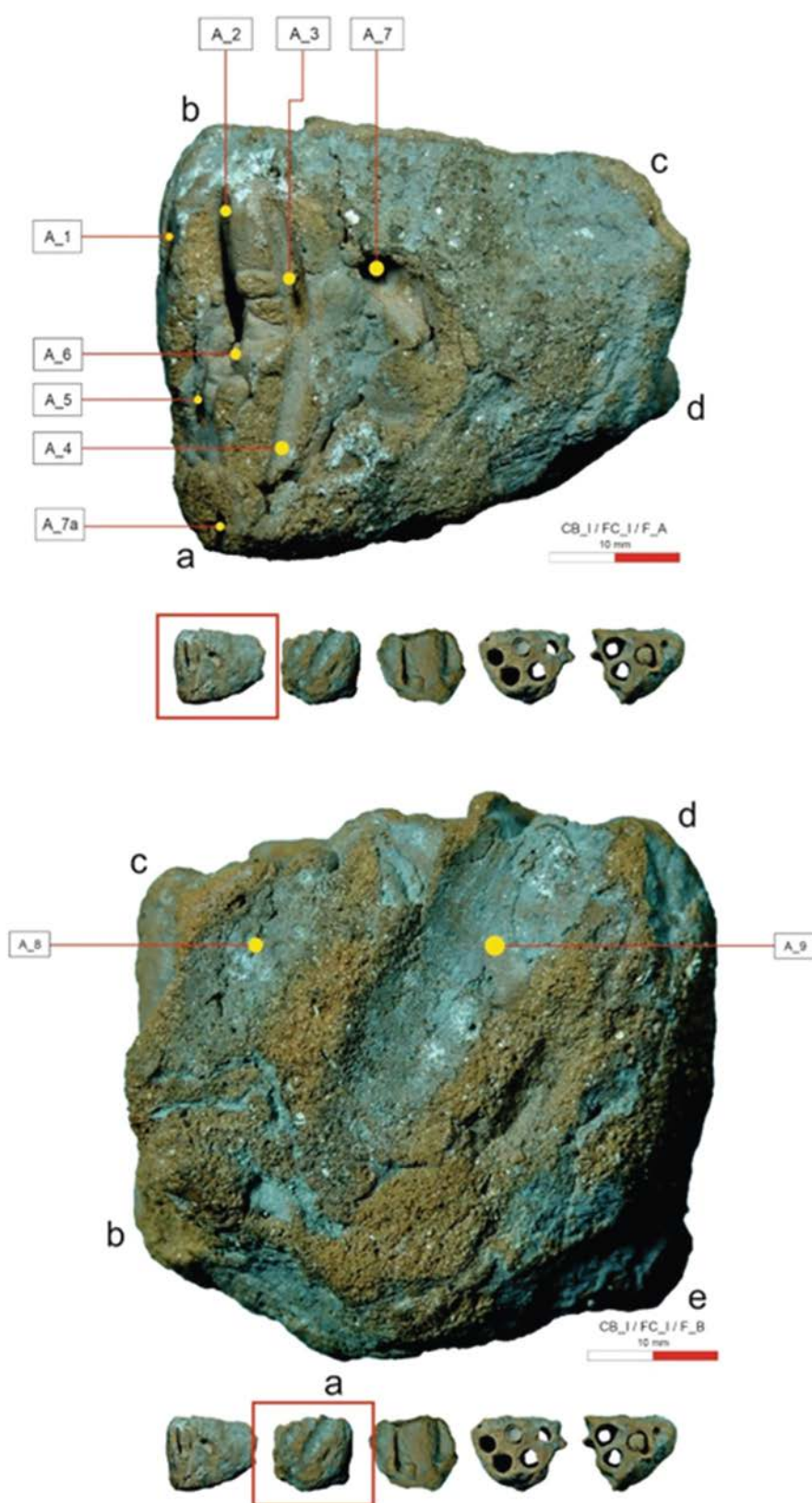

Fig. 5. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_I / FC_I.
 Vederi generale ale fețelor F_A și F_B
 cu detalii indicate cu abrevieri (celule, celule secundare, capace, amprente).

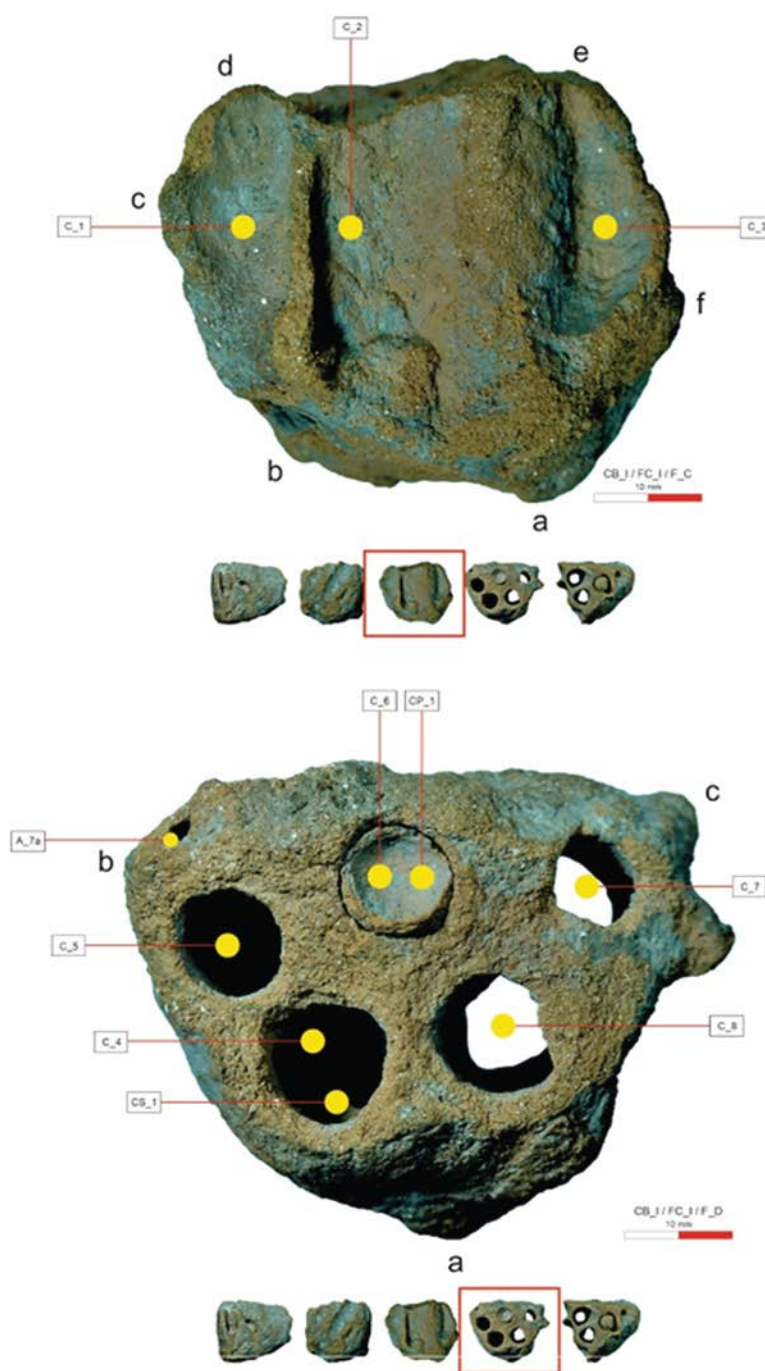

Fig. 6. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_I / FC_I.
 Vederi generale ale fețelor F_C și F_D
 cu detalii indicate cu abrevieri (celule, celule secundare, capac, amprente).

Fig. 7. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_I / FC_I.
 Vederi generale ale feței F_E cu detalii indicate cu abrevieri
 (celule, celule secundare, capace, amprente);
 vederi generale ale celulei secundare CS_2;
 secțiune a celulei secundare CS_2 (tomografie).

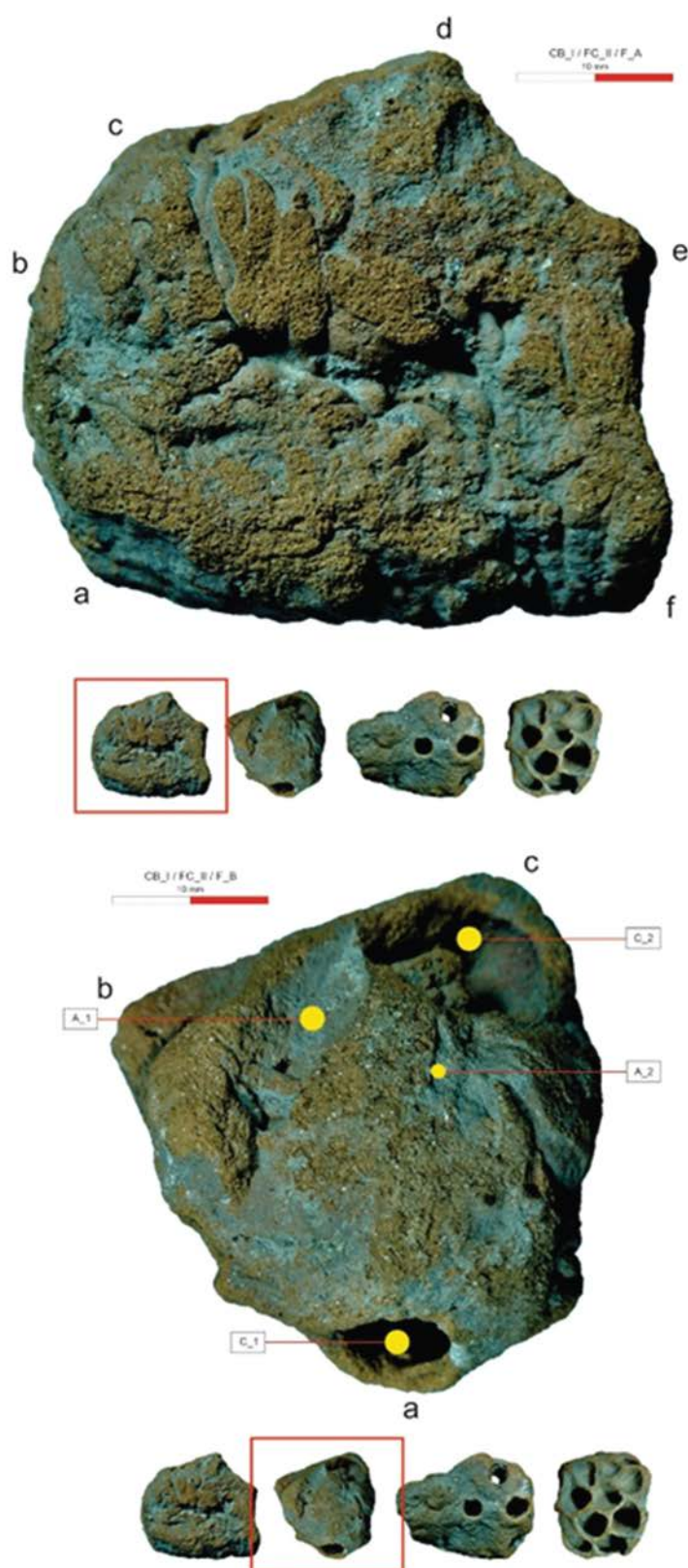

Fig. 8. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_I / FC_II.
 Vederi generale ale fețelor F_A și F_B
 cu detalii indicate cu abrevieri (celule, celule secundare, amprente).

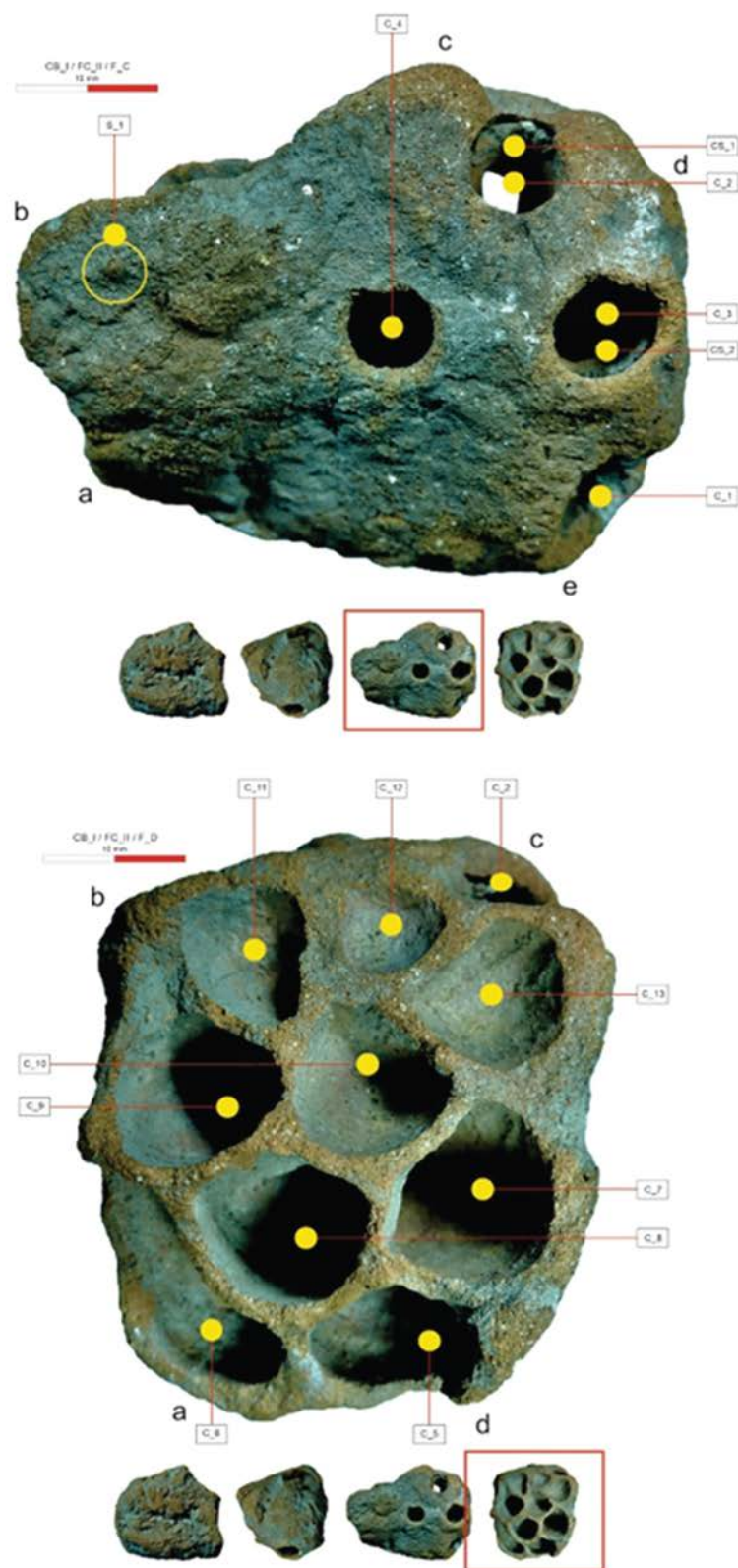

Fig. 9. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_I / FC_II.
 Vederi generale ale fețelor F_C și F_D
 cu detalii indicate cu abrevieri (celule, celule secundare, amprente, sămânță).

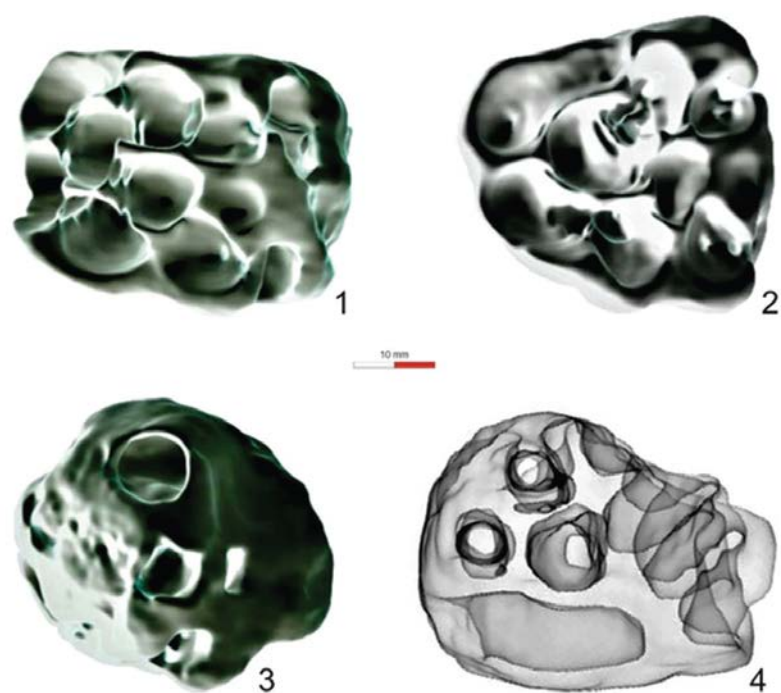

Fig. 10. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_I / FC_II.
 Vederi generale (tomografii)
 care arată orientarea celulelor, morfologia generală și a secțiunilor.

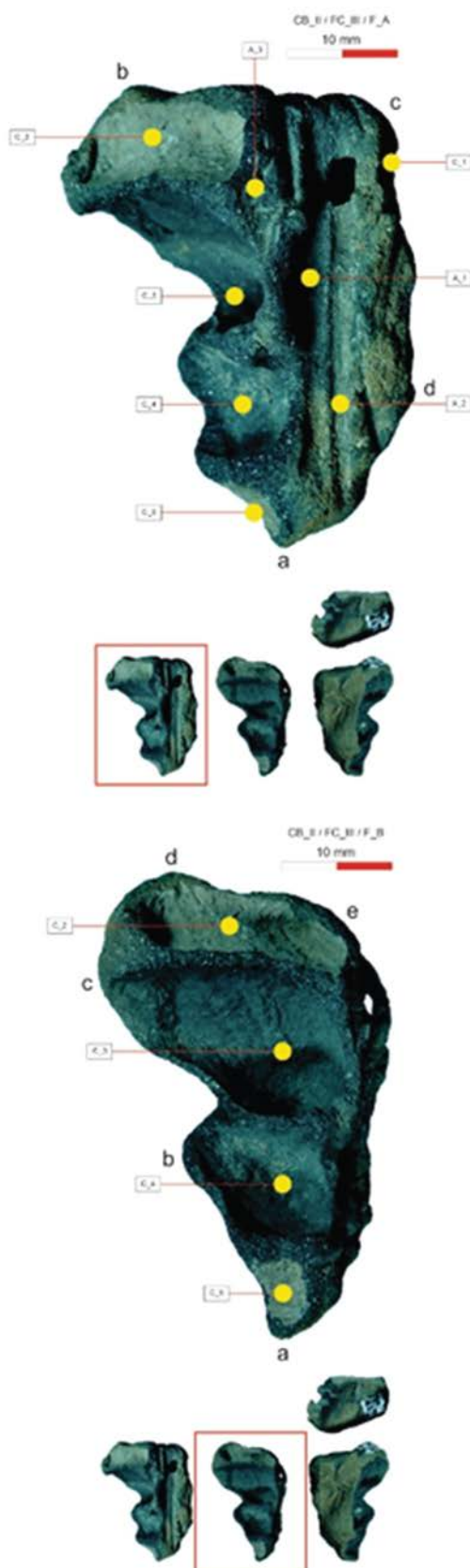

Fig. 11. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_II / FC_III. Vederi generale ale fețelor F_A și F_B cu detalii indicate cu abrevieri (celule, amprente).

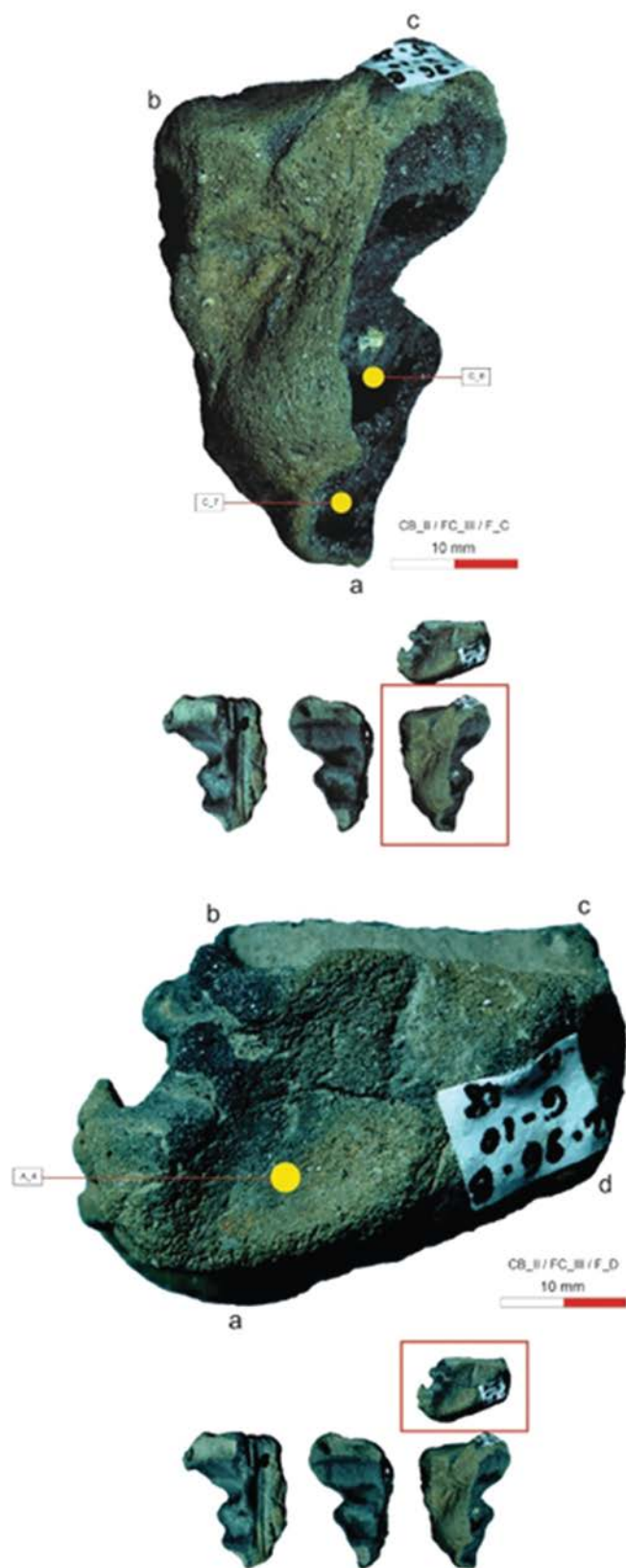

Fig. 12. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_II / FC_III. Vederi generale ale fețelor F_C și F_D cu detalii indicate cu abrevieri (celule, amprente).

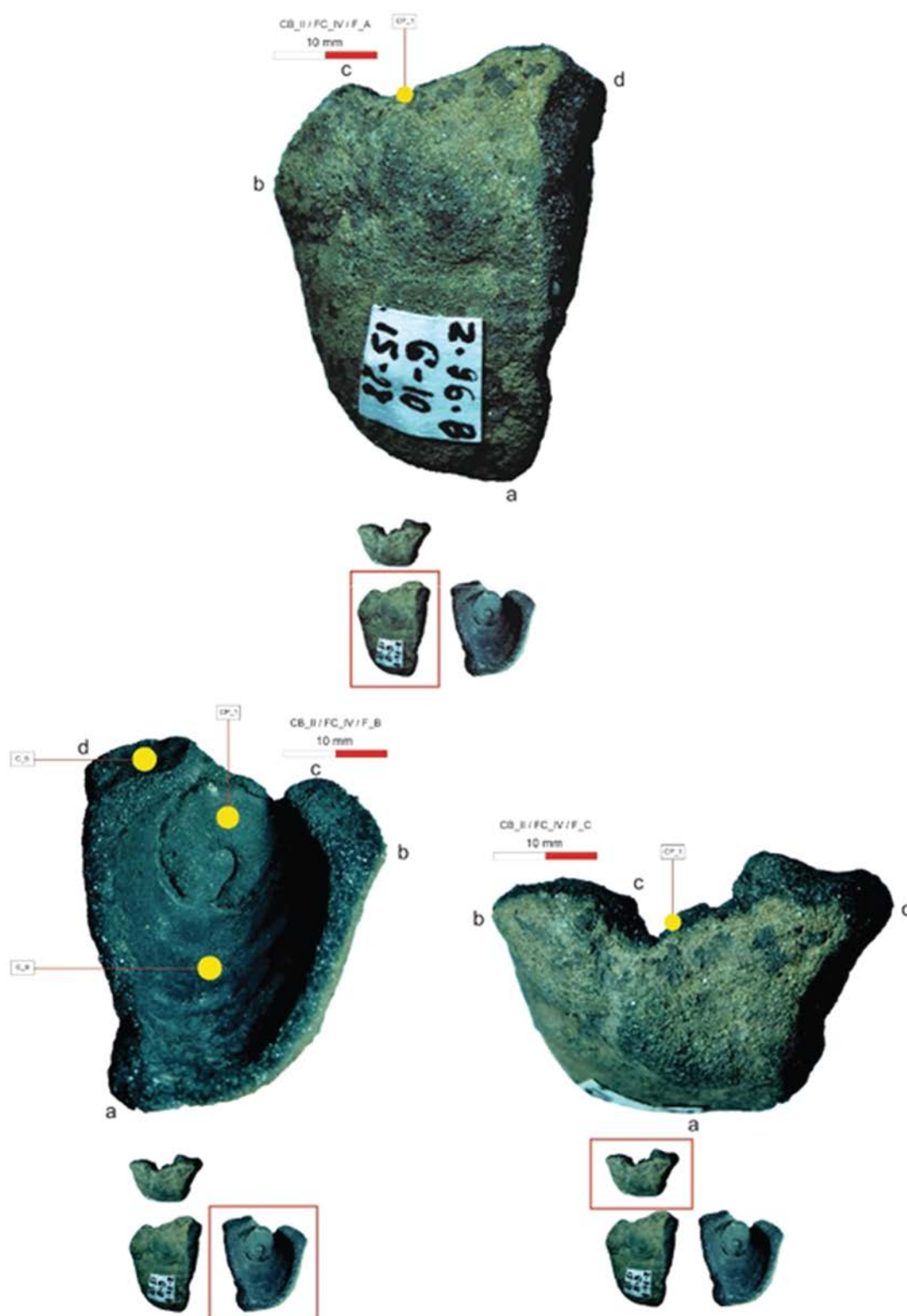

Fig. 13. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_I / FC_IV.
Vederi generale ale fețelor F_A, F_B și F_C
cu detalii indicate cu abrevieri (celule, capac).

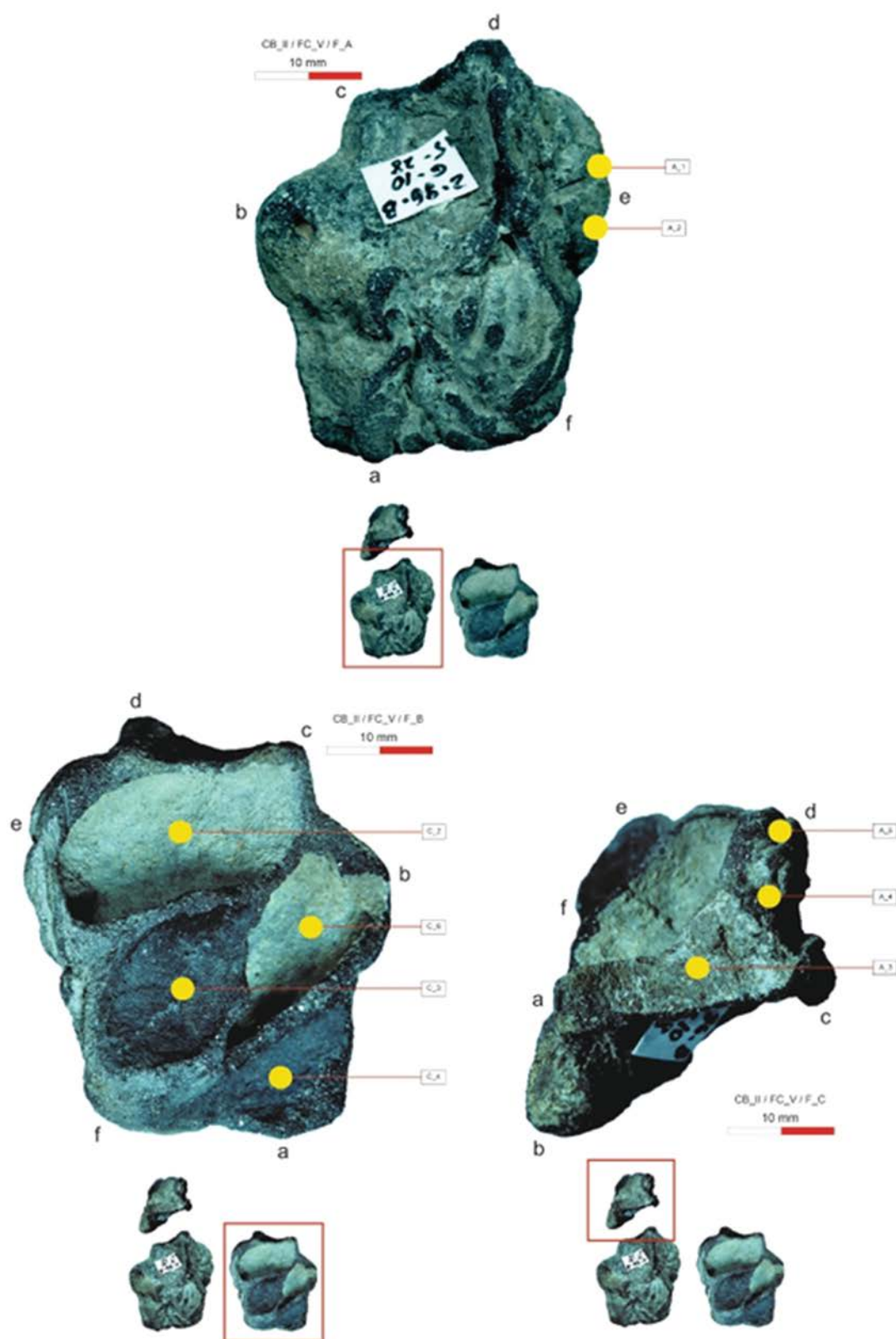

Fig. 14. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Fragmentul CB_II / FC_V.
 Vederi generale ale fețelor F_A, F_B și F_C
 cu detalii indicate cu abrevieri (celule, amprente).

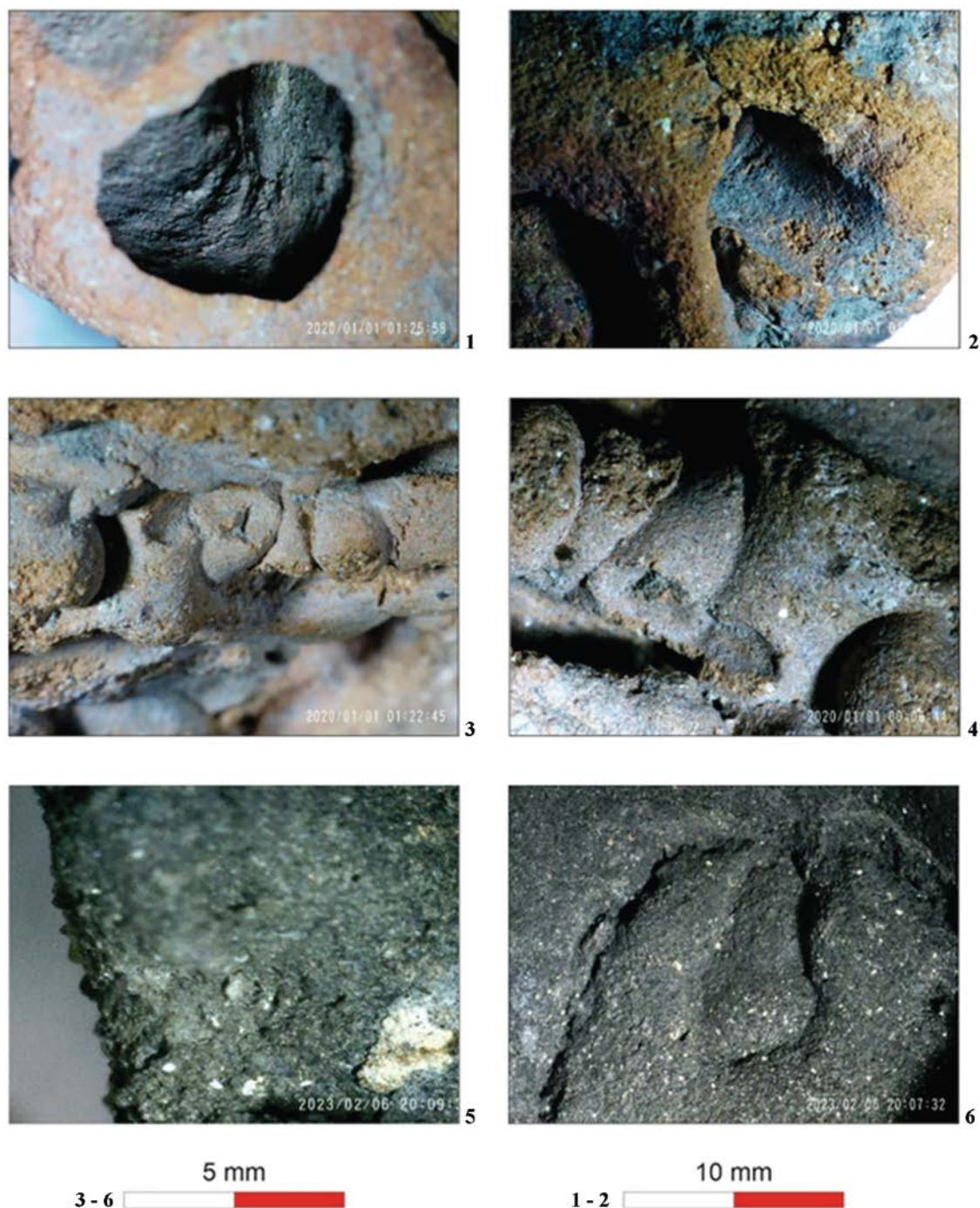

Fig. 15. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Vederi microscopice.

1-4, CB_I / FC_I; 5-6, CB_II / FC_IV.

1, interior celulă; 2, amprentă de tulpină (pai de cereale);

3-4, relieful cu bobite de lut al suprafeței – spațiul dintre celule;

5, detaliu al capacului FC IV / CP_1, cu urme de rosături pe marginea stângă, produse de viespe; 6, detaliu al capacului FC IV / CP_1.

Fig. 16. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Vederi microscopice. CB_I / FC_I.

1-3, relieful exterior al cuibului și celule fragmentare;

4, amprentă de tulpină; 5, structura lutului în interiorul unei celule;

6, peretele unei celule; 7-9, celule secundare *in situ*

(1-9, foto Alexandra Popa).

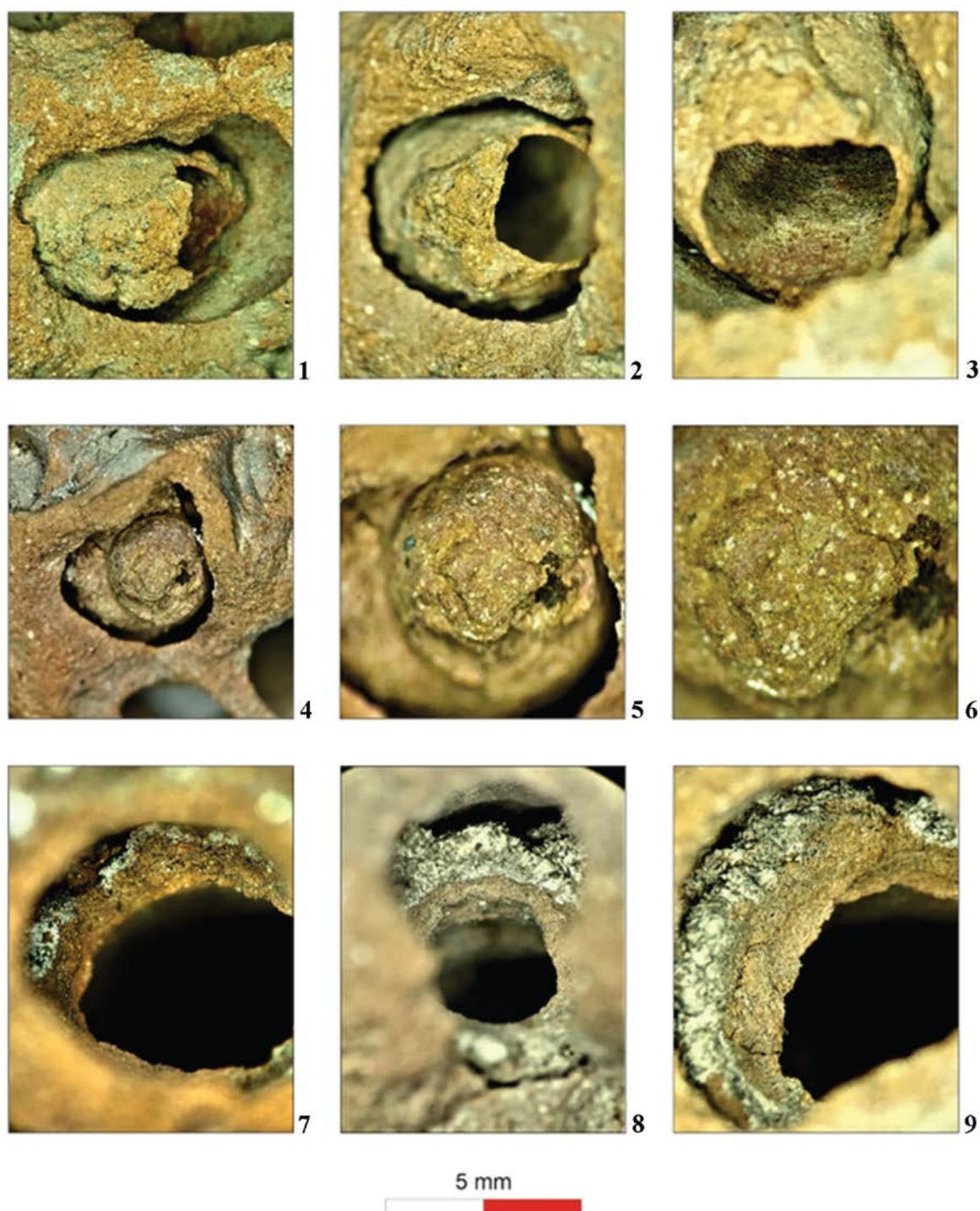

Fig. 17. Zoltan-*Nisipărie*. Cuiburi de viespi. Vederi microscopice. CB_I / FC_I.

1-9, celule secundare *in situ*; 4, celulă secundară
și secțiune a celulei principale, cu morfologia triunghiulară,
grosimea pereților și umplutura de bobite a spațiului dintre celule
(1-9, foto Alexandra Popa).

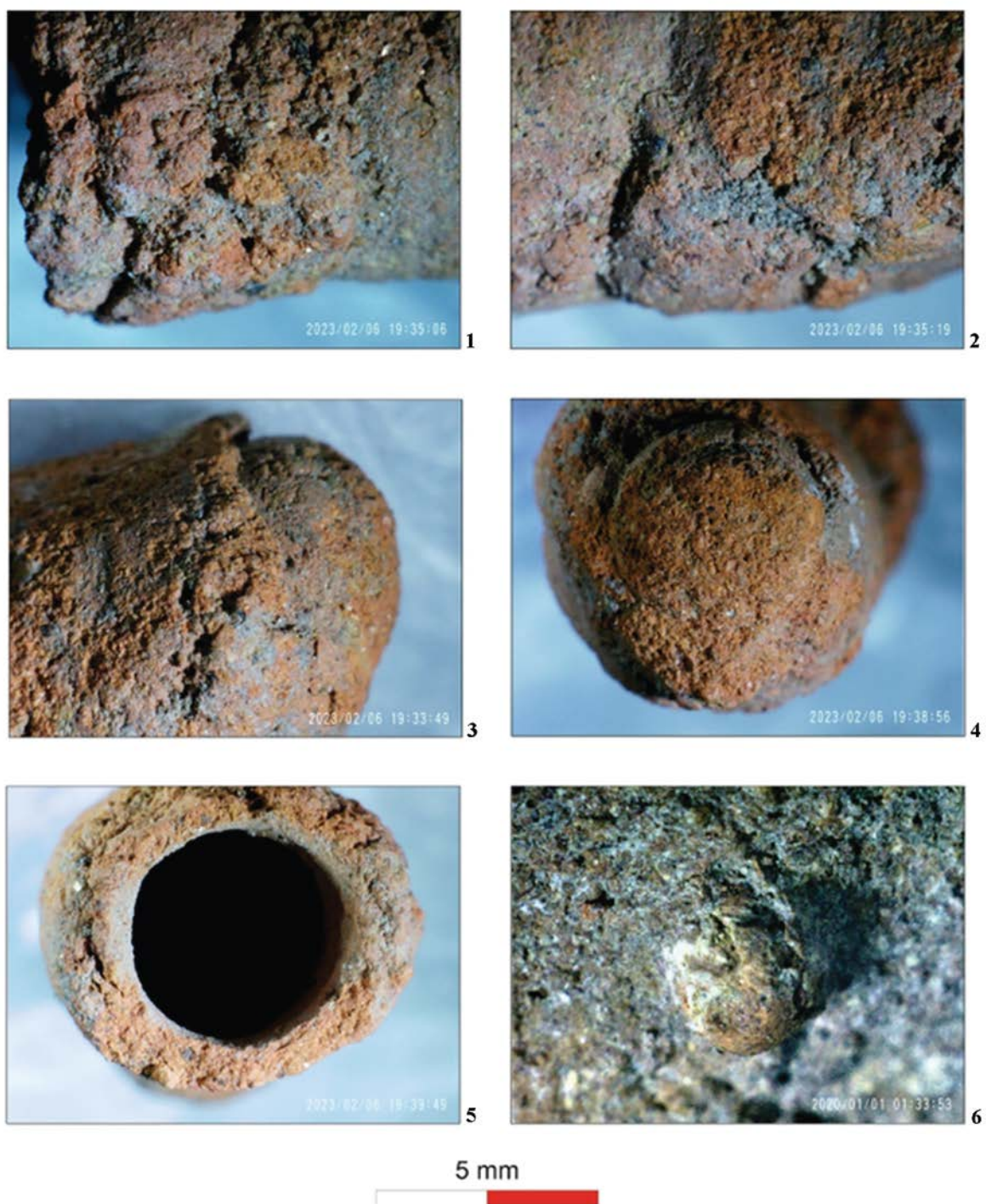

Fig. 18. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Vederi microscopice. CB_I / FC_I.
 1-5, celula secundară CS_1 extrasă din celula principală;
 6, CB_I / FC_II sămânță de mei?.

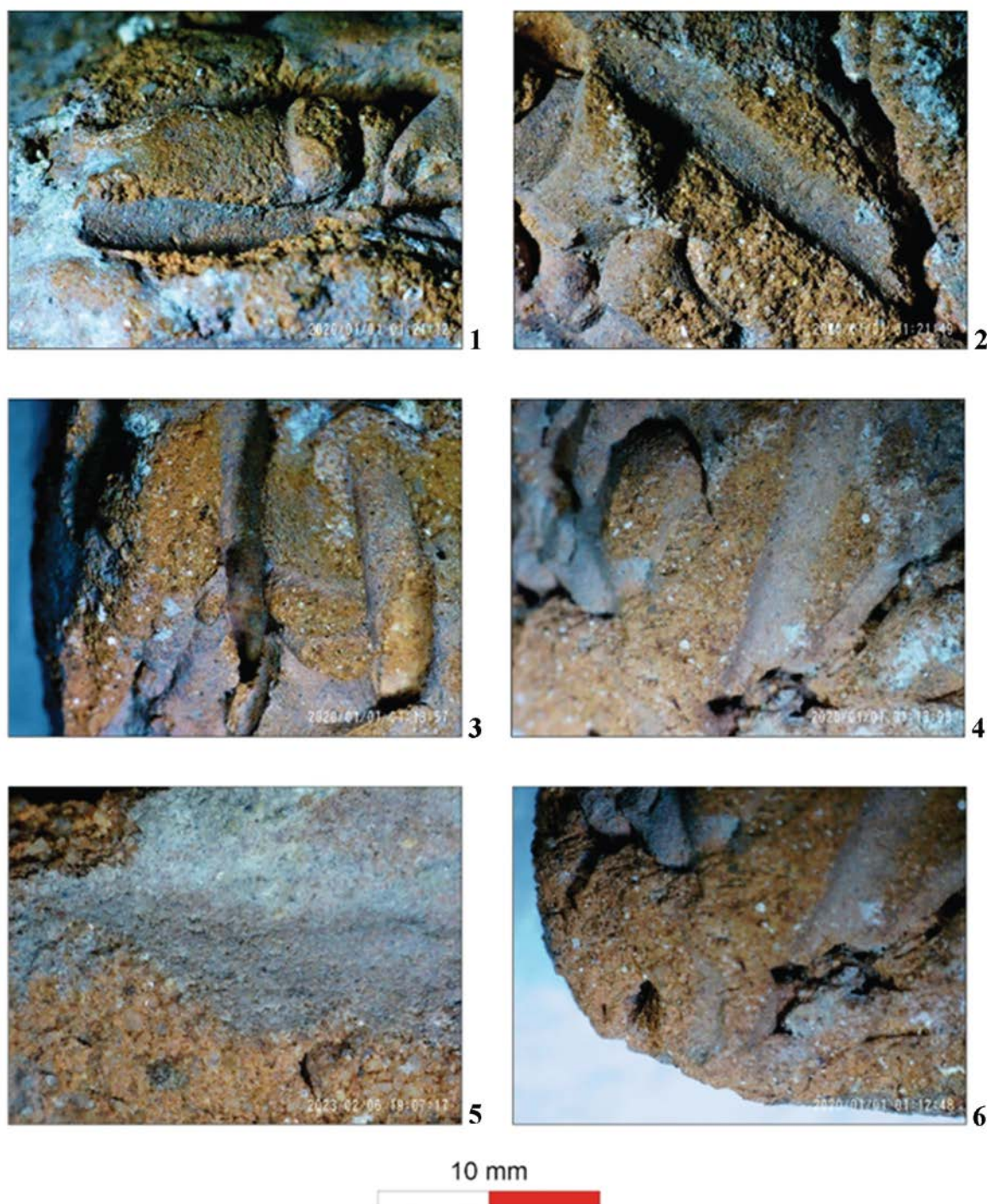

Fig. 19. Zoltan-*Nisipărie*. Cuiburi de viespi. Vederi microscopice. CB_I / FC_I.
 1-4, amprente de tulpini (paie de cereale);
 5, amprentă de tulpină (trestie?);
 6, amprente de tulpini (paie de cereale, fir de iarbă).

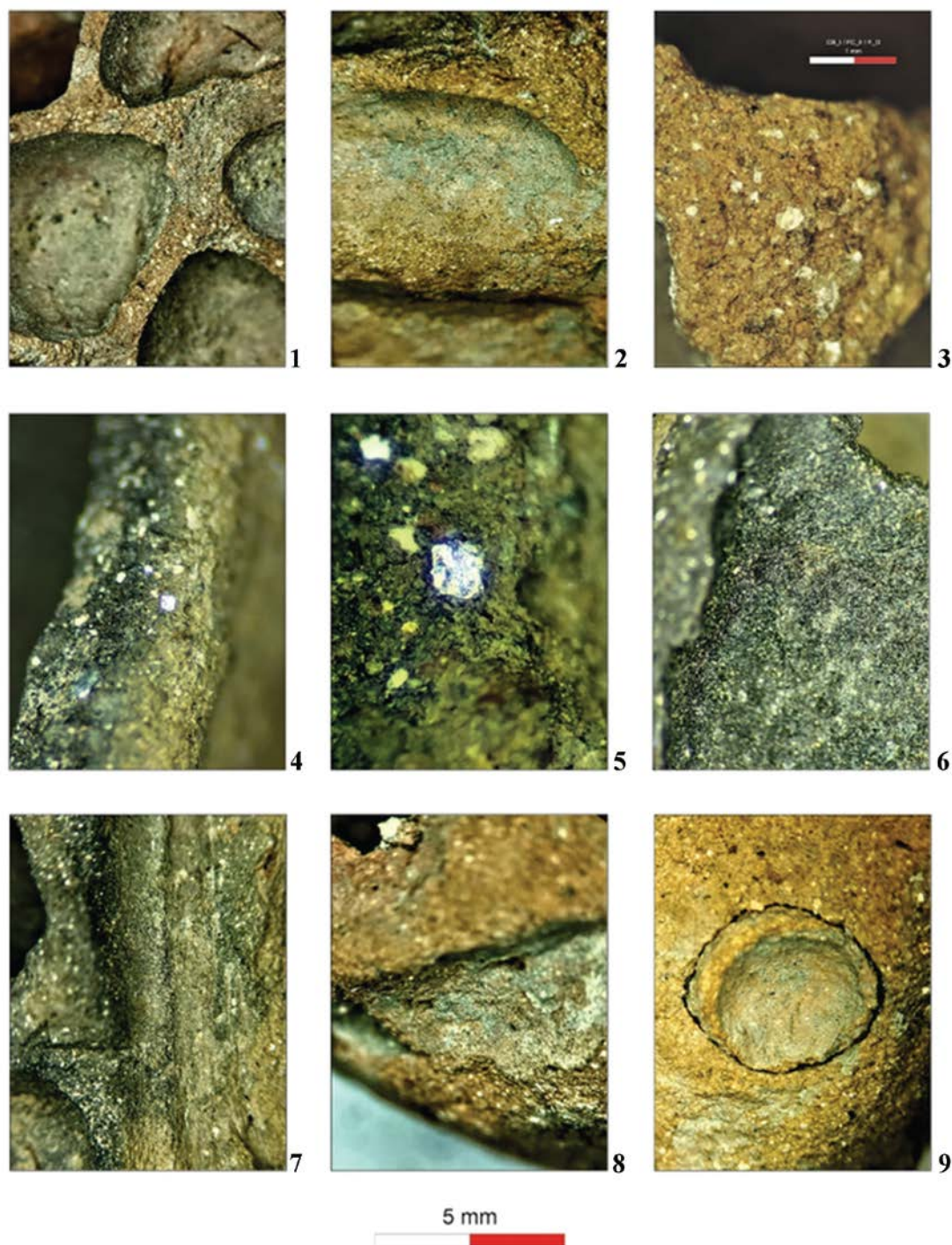

Fig. 20. Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Vederi microscopice. CB_I / FC_I.
 1-2, celule fragmentare; CB_II / FC_III;
 3, perete de celulă – structură; 4, pereți de celule; 5, cu paietă de mică înglobată;
 6, celulă – vedere a peretelui interior; 7, amprentă de tulpină de stuf sau trestie;
 8, amprente de tulpină de trestie; CB_I / FC_I;
 9, capac al celulei FC_I / CP_1 (1-9, foto Alexandra Popa).

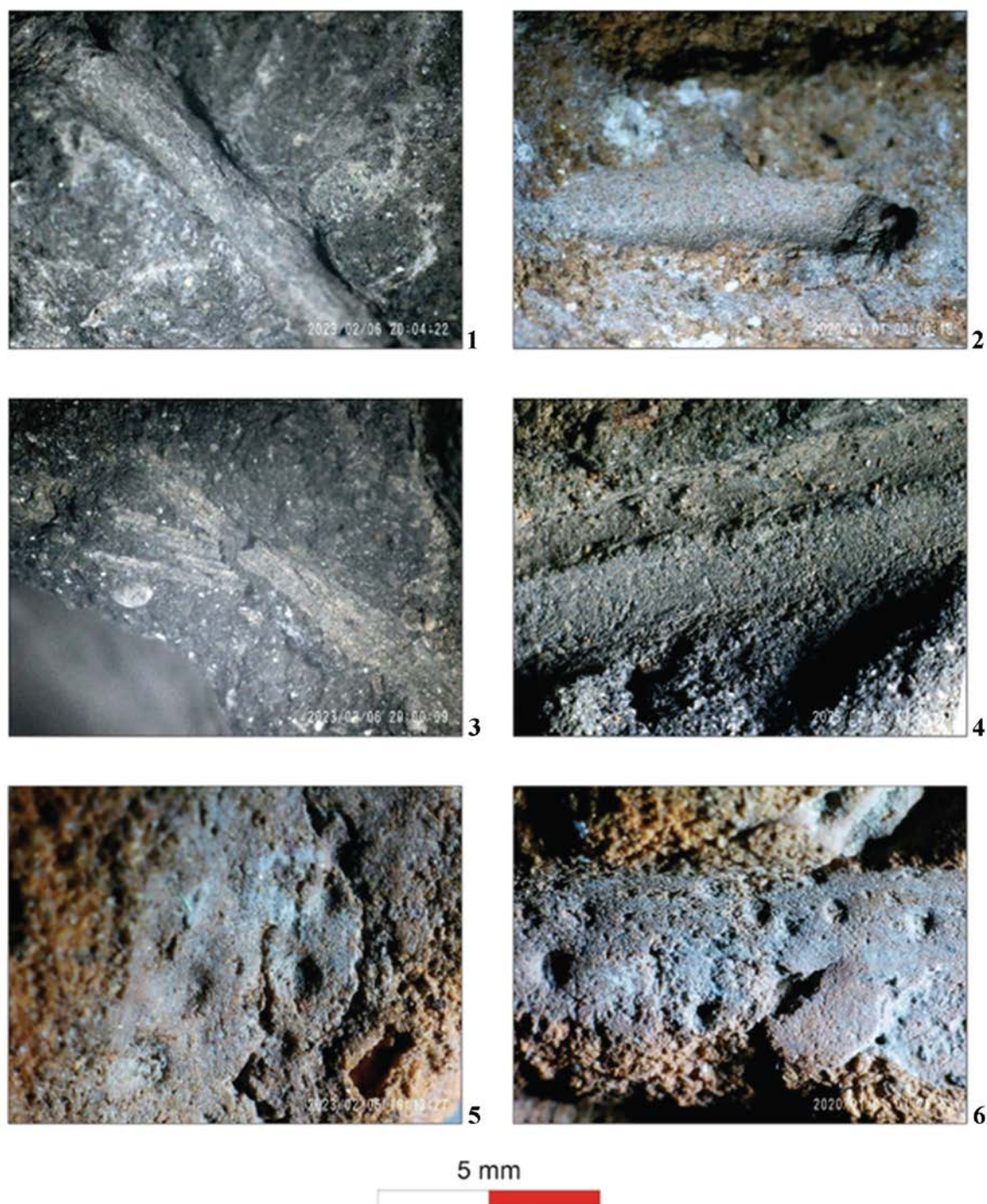

Fig. 21. Zoltan-*Nisipărie*. Cuiburi de viespi. Vederi microscopice. CB_I / FC_I.

1-2, amprente de paie de cereale; CB_II / FC_III;

3, amprente de paie de cereale tocate;

4, amprente de tulpină de stuf sau trestie; CB_I / FC_I;

5-6, amprente de tulpini neidentificate.

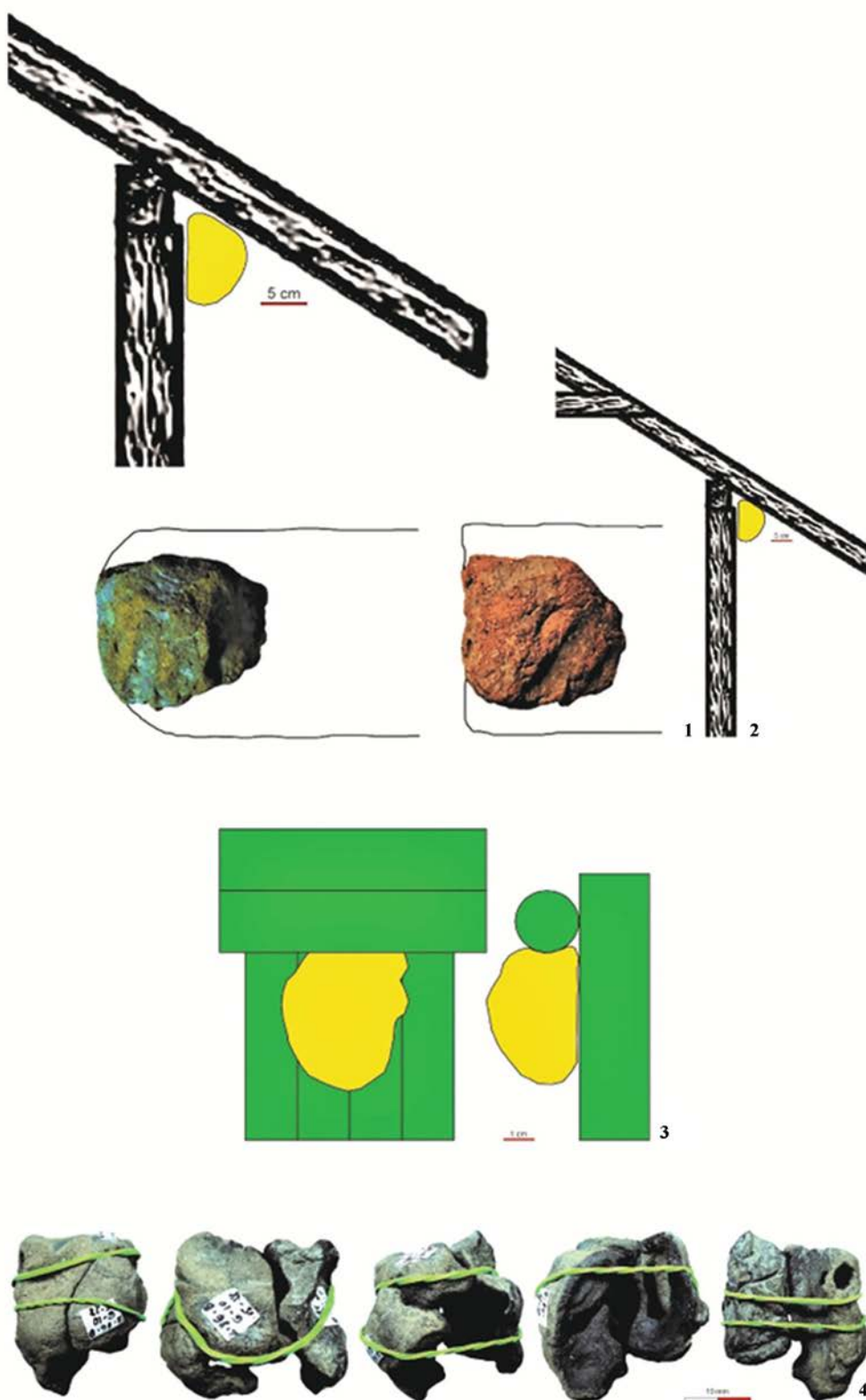

Fig. 22 Zoltan-Nisipărie. Cuiburi de viespi. Propuneri de reconstituire a formei generale a cuiburilor și a modului de fixare pe structuri de lemn din sit.
1-2, CB_I / FC_I; 3-4, CB_II (fragmente juxtapuse).

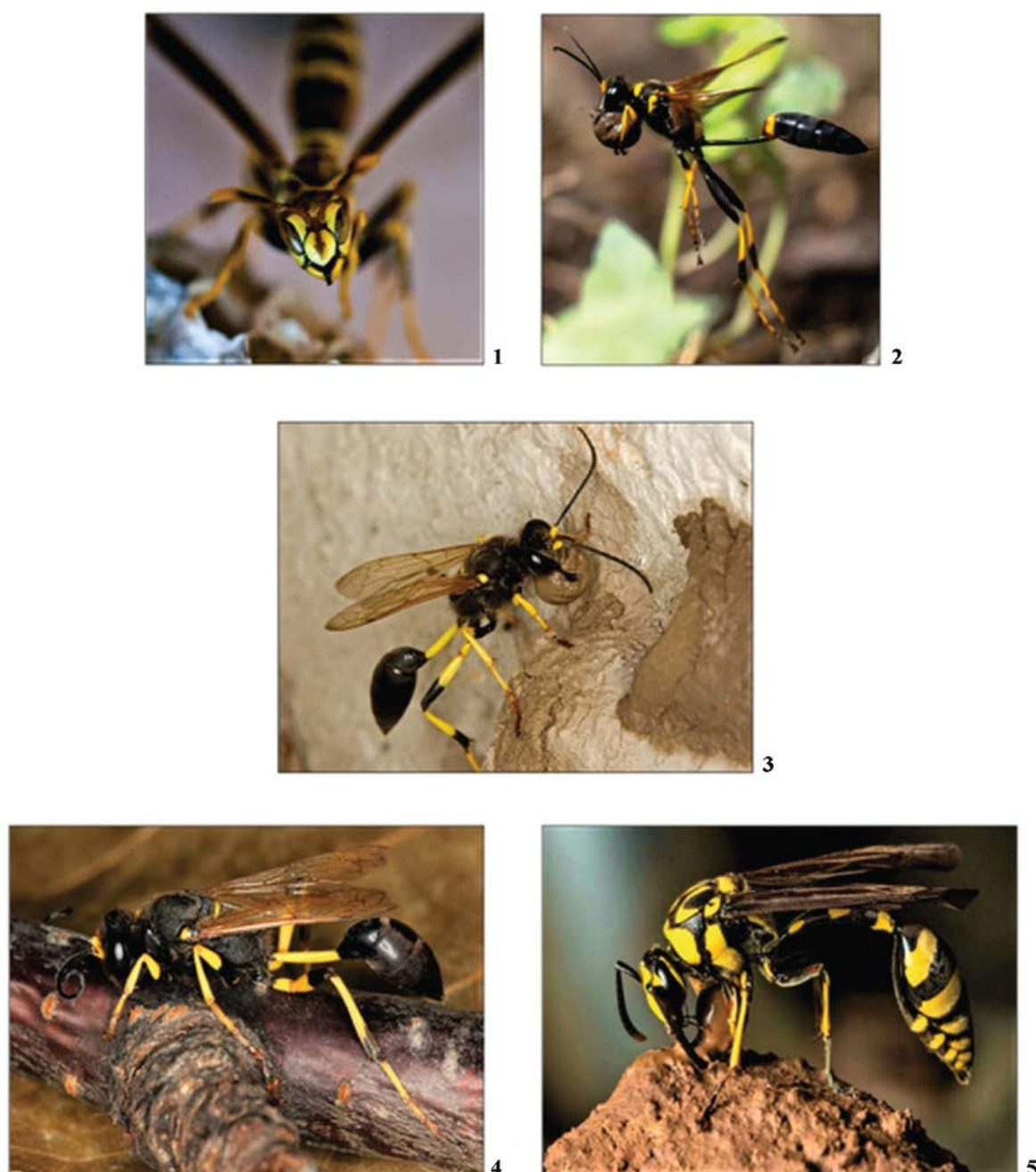

Fig. 23. Viespi aparținând genului *Sceliphron* sp.;
 2, transportul bobitei de lut; 3, 5, construirea unei celule
 (1, <https://www.usgs.gov/media/images/sceliphron-caementarium-u-face-florida-biscayne>;
 2, <https://www.alexanderwild.com/Insects/Hymenoptera/Apoid-Wasps/i-SC5MTZB/A>;
 3, <https://www.flickr.com/photos/santidd/3928720484>;
 4, Popa *et alii*, 2022b, p. 137, fig. 1;
 5, <http://rahulalvares.com/2017/02/mud-dauber/>).

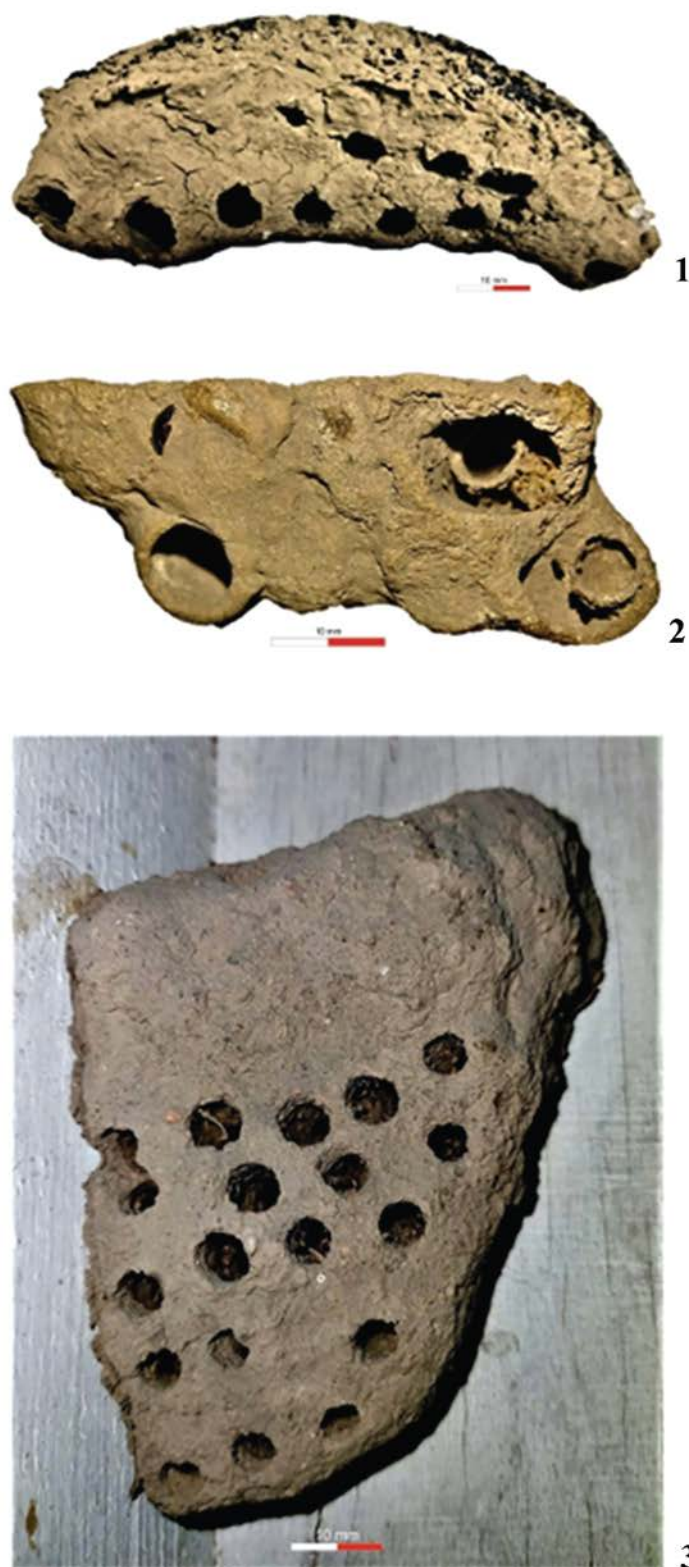

Fig. 24. Cuiburi întregi construite de viespi aparținând genului *Sceliphron* sp. din colecția Muzeului Național de Istorie Naturală „Grigore Antipa” din București;
1, cuib de formă semicirculară; 2, cuib având celule secundare;
3, modul de fixare a cuibului pe o structură de lemn (1-3, foto Alexandra Popa).

RESEARCH ON THE LATE BRONZE AGE IN NORTHEASTERN BULGARIA

Gabriela Dzhurkowska*

Keywords: northeast Bulgaria, Late Bronze Age, settlements, hoards, necropolises, pottery.
Cuvinte-cheie: nord-estul Bulgariei, Bronzul târziu, așezări, depozite, necropole, ceramică.

Abstract

During the Late Bronze Age, differences in the type of settlements are noticeable, in contrast to earlier periods. The Black Sea area is characterized by naturally fortified or stone-walled settlements that have apse buildings with stone construction. The buildings are close to each other. This type of construction is characteristic of the Black Sea region. Inland, the settlements are of the open type, covering a larger area; the buildings are of a wattle-and-daub construction, located at a great distance from each other. These settlements are characterized by the presence of not very deep ditches.

There is almost no evidence of the burial ritual, in contrast to the previous and subsequent periods. From the information we have, biritualism is present, which probably reflects a direct influence from the Coslogeni, Noua and Sabatinovka culture. There is data for used older burial spaces, burying their dead on the periphery of Early Bronze Age mounds. While cremation in urns, sometimes within the settlement and near settlement structures, is a custom more characteristic of the southern part of the range.

The large amount of hoards and stone moulds show that metallurgical activity was developed during the period in the territory of northeastern Bulgaria, and the presence of metallurgical workshops in some settlements speaks of local production.

Ceramic vessels and shapes show the closest similarities with the Coslogeni, Noua, and Sabatinovka cultures, and generally fit well into the system of the Late Bronze Age Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna group.

* Gabriela Dzhurkowska, „Neofit Rilski” Southwest University, Blagoevgrad, Bulgaria, gabriela.dzhu@gmail.com.

Introduction

The territory of northeastern Bulgaria, which will be considered in this article, includes the lands east of the Yantra River, in the north the natural border is the Danube River, the Stara Planina in the south and the Black Sea in the east.

A moderately continental climate prevails in the region, but with a strong influence from the northeastern Black Sea steppes. On the basis of the diverse relief and the presence of several large rivers, the existence of natural geographical roads should also be noted, which probably defined the directions of the trade routes and cultural contacts with neighbouring and more distant areas to the North and South. The economic and strategic importance of these routes inevitably had an impact on the concentration and location of the settlements. The importance of the area under consideration is emphasized by the fact that it is located at the crossroads between the inner Balkan lands and the northern Pontic steppes and can be considered as a contact zone in terms of the cultural processes that took place there. The high degree of human movement during the Late Bronze Age period can be linked to a number of factors, some of which are related to the development of metallurgy and the need for raw materials (Бориславов, 1990, p. 4; Гоцев, 1992, p. 70; Bolohan, 2005, p. 162).

The archaeological materials acquired during the regular and rescue archaeological excavation carried out in recent decades, supplemented by accidentally discovered single and collective finds, largely contribute to the enrichment of our knowledge about the Late Bronze Age in northeastern Bulgaria (fig. 1). In general, however, research in this part of the country remains scarce compared to other territories, where the source base is far more complete. In the Bulgarian scientific literature, the question of the type and structure of the settlements and the settlement system during the Late Bronze Age remains relatively little affected. This is especially true for the territory of northeastern Bulgaria. There are still no published objects that can fully characterize the settlement development, burial methods and other features of the culture. At the moment, there is still no standard set of data relating to habitat, size, facilities, etc., which would allow the creation of a reliable model and classification. However, the studies of Durankulak (Dobrich) provide a new contribution to the problematic of settlement architecture, as well as the first attempt at absolute dating. An important role is played by the studies from Yagnilo (Varna), where the similarities with the Coslogeni and Sabatinovka cultures are remarkable. The discovery of metal finds, especially bronze, from this region shows the importance of this space, located under the influence of the models of the northwestern Pontic or inner Carpathian metallurgical centres, a fact that is especially visible in the register of weapons and tools (Панайотов, 1988, p. 48; Bolohan, 2016, p. 89, 132).

There are several basic and general scientific publications on the subject area. In 1976, the German scientist B. Hansel's monograph on the problems of the development of archaeological cultures along the Lower Danube at the end of the Bronze Age and during the Early Iron Age was published. Another important work on the development of metallurgy is that of E. N. Chernykh (1978). In 2018, the comprehensive collection „Gold and Bronze” was compiled, which contains publications by Bulgarian and foreign authors related to the Bronze Age in Bulgaria. It examines a number of important questions about metallurgy

and metal objects, as well as important and eponymous finds. Therefore, the text will attempt to present a summary of available information on the subject of the region of northeastern Bulgaria during the Late Bronze Age. The works of I. Panayotov (1988; 1989; 1989) also contributed to the studies of the Bronze Age. There are not many completely published ceramic complexes from the Late Bronze Age in northeastern Bulgaria at the moment. The ceramic vessels and forms from the settlements near Tutrakan are presented at a larger extent (Alexandrov *et alii*, 1998, p. 7-30), Durankulak (Атанасов *et alii*, 2012, p. 48-68), and Panayot Volovo (Dzhurkowska, 2023, p. 183-214), the same goes for the necropolis near the village of Yagnilo (Tončeva, 1977, p. 147-164), as well as for the necropolis near to Vasil Levski (Panayotov, Angelova, 1986, p. 87-98). The published hoards of ceramic vessels discovered near the villages of Cherkovna and Esenitsa also contribute to these data (Hänsel, 1976, p. 77; Николов, Жекова, 1982, p. 87-94; Dimitrova, Dilov, 2018, p. 438-441).

Given the similarities in habitat, settlement type, ceramic repertoire, objects of bone, stone and metal, the considered territory is placed in the area of development of the Coslogeni culture, which spread in the lowland area of southeastern Romania (southeast of Muntenia and Dobrudja) and the northeastern part of Bulgaria approximately north of Varna (Bolohan, 2016, p. 283, pl. 3). Because of its location, this cultural group can be considered a bridge between the cultural phenomena of the northwestern Pontic region and those along the western and southwestern coasts of the Black Sea. At the end of the Bronze Age, this culture will reach to the west to the vicinity of the city of Zimnicea, as a result of which a contact zone will be created between the Coslogeni groups (last phase) and the Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna cultural group, which in turn covers a vast territory (Bolohan, 2016, p. 105-106).

This latter group is defined by three discoveries made in a necropolis in Zimnicea, Romania and two pottery deposits in Plovdiv and Cherkovna (Bulgaria), which share common characteristics.

Its area of distribution develops along the main rivers flowing into the Danube (Iskar, Vit, Osam, and Yantra) or the Aegean Sea (Mesta, Tunja, and Maritsa). In other words, it covers the territories north and south of the Danube River, reaching as far as northern Greece, eastern Macedonia and the island of Thasos – an extremely vast space bounded to the north by the Lower Danube, to the west by the Struma basin and to the south by the Aegean sea (Bolohan, 2016, p. 161, 177, pl. 49).

1. Settlements

During the Late Bronze Age, both north and south of the Danube and in the Pre-Balkans, a preference for location near the river can be observed. There is a preference for the use of sites with good located on the high terraces of watercourses. The low terraces of watercourses with very good solar exposure were also used, which can be explained by a system based mainly on animal husbandry and agriculture (Bolohan, 2016, p. 195).

There are five types of settlements known from the territory of Bulgaria: open, fortified, pile-dwelling settlements, tells and caves. Cave-dwelling is generally assumed to be related to cult activities rather than domestic ones and can be thought of as shelters used in less secure times or seasonal bases (Harding, 2000, p. 54). The most common are the

open settlements, located on extensive territories, often at great distances from each other (Бонев, 2003, p. 65), in contrast to the earlier stages of the Bronze Age, where smaller distances between them are encountered (Катинчаров, 1974, p. 2). The study of the area does not allow at the moment to propose a reliable model for their location, but rescue excavations in recent years indicate that the settlements may have occurred at shorter distances from one another. As an example, we can give the location of three late Bronze Age open settlements in the Shumen region – Panayot Volovo, Belokopitovo and Gradishte (fig. 2), which are located only a few kilometres from each other. Near them there is another settlement (to Srednia), with evidence of fortification (fig. 2). It is not impossible that with the increase of information and filling of the database, a pattern of settlement with a greater density of settlements will be outlined.

Due to the fact that the archaeological sites from the IInd millennium BC are sometimes thinly layered and without significant structures, unless they are located on prominent features in the landscape, they are rarely recorded. These thin-layer settlements were apparently short-lived, equipped only with ephemeral building structures and used by communities with an egalitarian structure. Rescue excavations carried out in Bulgaria in recent years, related to infrastructure projects, only confirm this (Атанасов *et alii*, 2012, p. 48; Athanasov, Krauß, 2013, p. 68).

However, from the territory of North-Eastern Bulgaria, so far, there is only data for the first four types (fig. 2).

1.1. Fortified settlements

In the 70s and 80s of the last century, several fortified settlements were studied; some of them were naturally fortified, and at others there is evidence of the construction of fortification facilities. Such is the settlement in the area of Dulapkulak, near the village of Draganovo (Dobrich), located on a hillside naturally fortified on three sides and standing above the surrounding terrain on a flat plateau (Бонев, 1976, p. 24; Димов, Бонев, 1994, p. 22).

Another fortified settlement from the Late Bronze Age with materials characteristic of the Noua and Coslogeni cultures is located between the villages of Sava and Tsonevo (Varna) (Тончева, 1979, p. 47). In the area „Reservata” between the villages of Elenovo and Drinovo (Targovishte), a site was studied, located on a low slope, which was additionally terraced during the occupation in the Late Bronze Age (Ангелова, 1997, p. 38).

Undoubtedly, one of the most significant and representative settlements of this era on the territory of northeastern Bulgaria is the settlement on the Big Island near the village of Durankulak (Dobrich). It is situated on the south-western periphery of the island, and in the northern part it is surrounded by a double-faced stone wall, built of large unworked stones with no filling in between (Бонев, 2003, p. 32). There is also evidence of terracing on the south-eastern slope of the island (under the enclosure wall) and of a stone paved fortification ramp (Атанасов *et alii*, 2012, p. 53).

There is also evidence of a fortified settlement from the Bronze Age near the village of Srednia (Shumen) in the Meshelik locality. It is located on a hill and is naturally fortified from the south and west, while traces of a ditch can be seen on the north (Стойчев, 2014, p. 605).

Southeast of the city of Tutrakan in the Gyaurlun area, on a plateau raising above the river, there is a site with remains from the Early Bronze Age and a settlement from the Late Bronze Age (Alexandrov *et alii*, 1998, p. 7). The settlement has an important strategic location and can be considered a bridgehead of the Lower Danube, as it is the pendant of Gradishte Coslogeni, located to the north of the river (Bolohan, 2011, p. 134).

The existence of fortified settlements during this period is perhaps an example of social differentiation in the respective society. As such, it represents a significant investment of both resources and labour, and it is worth considering whether such structures can be built through community decision-making, or whether it rather presupposes the existence of an elite who accumulated the necessary materials and provided and mobilized a large amount of manpower. Such settlements are often strategically located, possibly to control trade routes. There is no lack of evidence that this type of site was often a centre of craft production, which is confirmed by the finds, structures, buildings and facilities associated with the production of pottery, bronze objects and weapons or other more specific activities (Brück, Fokkens, 2013, p. 94, 95).

1.2. Settlements on tells

Information about the presence of a late bronze layer, from northeastern Bulgaria, is available only from the excavations in Ruse. Unfortunately, the Ruse tell settlement is today more famous for its problematic stratigraphy than for its interesting finds (Йорданова, 2015, p. 38, 39). The reports on the excavations of this site mention the presence of a stone enclosure wall made of stones bound with clay, and thus the settlement was interpreted as fortified (Кънчев *et alii*, 1987, p. 48; Кънчев *et alii*, 1988, p. 32). The fortification system forms a semi-arch on its southern and southeastern sides (Чернаков, 2022, p. 11). Whether this settlement may have had the same strategic position and characteristics as the settlement at Tutrakan it is a question worth pondering on.

The Late Bronze Age layers investigated are significant due to the fact that major changes took place during this period, both in what concerns the material culture and the structure of settlements. Unlike during the earlier stages of the Bronze Age when throughout Thrace many Early Bronze Age settlements continued to exist on Chalcolithic tells, at the end of the Bronze Age this trend came to an end (Катинчаров, 1974, p. 2).

1.3. Open settlements

In recent years, triggered by the increased construction activity of various types of infrastructures in the north-eastern part of Bulgaria, a number of new sites from the Late Bronze Age were investigated by rescue excavations, which has enriched our knowledge of the period in this region. In the Shumen region, three large settlement sites located close to one another were investigated, near the villages of Panayot Volovo, Belokopitovo and Gradishte, which are. The settlements are located on low slopes, near small streams (Гоцев *et alii*, 2013, p. 107; Лещаков, Василева, 2014, p. 133). At the sites near Panayot Volovo and Belokopitovo, shallow ditches dug into the sterile soil and filled with archaeological materials from the Late Bronze Age were recorded (Гоцев *et alii*, 2013, p. 107; Лещаков, Бабаджанов, 2019, p. 114, 115).

During rescue excavations in the „Outer City” in the Pliska Archaeological Reserve, a settlement from the Late Bronze Age was recorded, and the presence of a ditch was also evidenced (Димитров *et alii*, 2017, p. 534-536).

The two sites excavated in the area of the town of Targovishte were occupied during the period of the Late Bronze Age, as shown mainly by the remains of residential structures. The first one is located near the village of Voditsa, and the second one – near the village of Miladinovtsi. Both sites are located on gently slanting slopes (Дилов *et alii*, 2021, p. 367, 368; Иванов *et alii*, 2021, p. 407).

During a geophysical survey of a site dated to the Middle and Late Bronze Ages nearby the village of Kamenovo (Razgrad) in 2022, the presence of a large concentration of dark-coloured oval spots (interpreted as pits) and anomalies of greater intensity was found, possibly thermal facilities and remains of residential structures (Минков, Василева, in print). There is no evidence of the presence of fortifications at these sites.

As indicated above, in the case of fortification walls, what must be taken into account is the presence or absence of enclosure elements such as palisades or ditches, since the mere presence of such elements gives the settlement a completely different feel (Harding, 2000, p. 57, 58). Another issue is that the ditches mentioned above are shallower than expected and at the moment it is not possible to say with certainty whether they had a protective role and/or other function, for example drainage.

1.4. Pile-dwelling settlements / lakeside settlements

Of the lake settlements known so far on the territory of Bulgaria, there is evidence of Late Bronze Age materials from Lake Varna and from the Danube lakes near the village of Malak Preslavets (Silistra) (Бонев, 2003, p. 33).

Summarizing, one observes that the tendency is towards the abandonment of the tells, since there is data on the presence of a Late Bronze level only from Ruse, and in general there is not much data from the rest of Bulgaria. The use of dominant places, naturally or artificially fortified and advantageously located, is preferred.

2. Dwellings

The basic unit of residence is the house. Even in those regions where excavations and surveys have uncovered many house foundations, little is known about their superstructure. Usual evidence consists of postholes, which represent wall foundations (Harding, 2000, p. 24, 25).

In the modern world, our homes are spatially demarcated into workplaces and places of ritual, as well as those of political power. Despite the difficulty of reconstructing aspects of prehistoric societies such as forms of kinship, for example, there is good evidence that economic, ritual, and political activities were central to domestic practice in the Bronze Age, and that the house played a key role in building social identities (Brück, Fokkens, 2013, p. 83). Special attention should be paid to distinguishing between food production areas, and areas for other activities, etc. (Harding, 2000, p. 27). Last but not least is the question of the social significance of buildings. There are some examples from Europe where the buildings appear to have been occupied for a short time. Some authors suggest that the creation of a new household group (perhaps by marriage) was marked by the construction of a new house,

and conversely, the death of a household member may have been a catalyst for the abandonment of the dwelling. In such a context, it is hardly surprising that both construction and abandonment are sometimes ritualized (Brück, Fokkens, 2013, p. 87).

Unfortunately, the data available to date are not sufficient to construct a set of characteristics for both settlements and dwellings, and households. „Residential structures and household outbuildings from the Coslogeni group show the semi-nomadic character of the communities, which allowed for livestock farming, supplemented by cereal cultivation, fishing, and moderate exploitation of the forest. Livestock, apart from its important role in maintaining the livelihood of the communities, had an extremely important role in transport, implying specialization, increased mobility, as well as the ability to receive and distribute different types of artefacts or patterns” (Bolohan, 2016, p. 114).

From the data we have on the Black Sea region of northeastern Bulgaria, characteristic buildings have stone foundations and a rectangular plan, with an apse at one end. Such a construction model is attested in the settlements near Durankulak and the „Reservata” (Тодорова, 1987, p. 52; Ангелова, 1997, p. 41). From the settlement near Durankulak there are reports of buildings measuring 8 x 12 m, interpreted as family houses, and one of them as a palace building with a length of over 18 m. The furniture is characteristic of the era - adobe facilities - hearths, furnaces, clay troughs for chromels, etc. (Тодорова, Димов, 1985, p. 22, 23). The buildings are arranged in rows on the slope, distinguishing three construction phases, as during the later stages of redevelopment there is a trend to move from larger to smaller buildings (Тодорова, Димов, 1985, p. 24). Given the location and size of the individual buildings, it can be assumed that the settlement consisted of no more than ten simultaneous houses and other outbuildings (Athanassov, 2018, p. 430).

The houses from the second settlement are approximately of the same type. There is a total of nine buildings located on two arcuate parallel terraces following the natural configuration of the terrain with their length between 12 and 15 m and the width between 5 and 8 m. The thickness of the stone walls reaches 1.50 m. The distance between the buildings is short, no more than 1 m (Ангелова, 1997, p. 41).

This method of construction is a characteristic feature of the Black Sea area. However, the apsidal plan shows architectural archetypes in the Sabatinovka culture, as well as influence from the south, from the periphery of the Mycenaean world. The complication of residential structures, alongside stone enclosing walls suggests that this change and architectural diversification occurred in the context of accelerating social and political events, but also of increased mobility of Late Bronze Age communities, of the background of some consequences (demographic growth) or major environmental changes (Тодорова, 2011, p. 122, 123; Bolohan, 2016, p. 197, 220).

For the rest of the region of northeastern Bulgaria, different construction techniques are available. The buildings were constructed of wooden posts and wattle covered by daub, with levelled floor levels, sometimes plastered with a thin layer of clay. In some houses, rhombus decoration is attested on the inner side of the walls (Лещаков *et alii*, 2016, p. 165). This type of building has an approximately rectangular shape, with the dimensions 8 x 10 m. They are often located at a great distance from each other. They are usually marked only by badly preserved and burned destructions and stake holes (Alexsandrov *et alii*, 1998, p. 7; Гоцев *et alii*, 2013, p. 107; Лещаков *et alii*, 2016,

p. 165). Based on the preserved remains in their interior, the furnishings consisted of the basic features and equipment (hearths, chromels, etc.).

From some settlements there is evidence of semi-sunken structures, interpreted as residential. On the site near the village of Belokopitovo, one such building was studied, approximately oval in shape and 1.30 m in diameter. Its residential character is evidenced both by the remains of a hearth and the prints of postholes, as well as the inventory found in it (Бабаджанов, 2019, p. 14, 15). In the settlements near Panayot Volovo and near the village of Voditsa, similar structures have also been studied, which can perform the function of dwellings (Иванов *et alii*, 2021, p. 407; Dzhurkowska, 2023, p. 185).

From the site near the villages of Sava and Tsonevo, there is evidence of a negative structure filled with ash, animal bones and archaeological materials, interpreted as a „Zolnik” type building with approximate dimensions of 5 x 3 m (Тончева, 1979, p. 47). A structure of this type is also reported from a Late Bronze Age settlement near the village of Orlyak (Панайотов, Вълчева, 1989, p. 10). In the westernmost part of the Late Bronze Age settlement, near the village of Panayot Volovo, there is a complex of stone piles and a group of pits, some of which contain a concentration of large animal bones and ashes (Гоцев *et alii*, 2013, p. 107). This situation is reminiscent of some of the characteristics of the so-called „Zolnik” from the territories of the Noua and Coslogeni cultures. Also derived from these structures are two bone tools that have been reported to have a function related to leather processing (Dzhurkowska, 2023, p. 185). Probably, the structures near the village of Voditsa can be interpreted in the same way (Иванов *et alii*, 2021, p. 407, 408-409, fig. 2; 4). Some scientists suggest that the presence of such structures is an indication of direct penetration into the region of tribes that are carriers of these northern cultures (Бонев, 2003, p. 33).

3. Necropolises

Burials may be within the same monument, in well-defined cemeteries, or in clusters in the landscape. It is usually assumed that there is some form of connection between buried individuals. They are seen as representatives of a community in a broad sense (Holst, 2013, p. 112).

„More than 30 years after the identification and elucidation of the dominant features, relationship and position in the Sabatinovka-Noua-Coslogeni cultural complex, the data on the burial rite and ritual are quite scarce. Despite the fact that there is no reliable data on the burial practices of the Coslogeni group community, it can be said that they used older burial spaces, burying their dead on the periphery of the Early Bronze Age barrows” (Bolohan, 2016, p. 114, 115). Studies of burial mounds from the Early Bronze Age in the region of Varna and Razgrad, indicated the presence of later, secondary burials that date back to the Late Bronze Age (Александров, Славчев, 2021, p. 336-338; Александров, 2021, p. 338-340). From of a flat necropolis (Early Bronze Age) west of the village of Batin (Ruse), a grave was also uncovered, which, based on the ceramic vessel found in it, was assigned to the Late Bronze Age (Чернаков, 2022, p. 42). Both barrows and flat necropolises were probably characteristic of this period. Another example is known from the area of Isperih, from a low tumulus destroyed by an industrial area of the city. As part of a grave goods is founded represents a stone object from the type so called

sceptre-pestles, familiar from settlements and necropolises belonging to Coslogeni and Sabatinovka cultures (Stoyanov, 1997, p. 110; Zidarov, Agul'nikov, 2016).

There is almost no information about the funeral practices during this period in the territory of northeastern Bulgaria (fig. 3). Only two necropolises are known - near the village of Vasil Levski (Targovishte) and the village of Yagnilo (Varna).

The first necropolis yielded an inhumation burial, among which that of a child in hocker position but no grave goods. A double-edged bronze sword discovered by chance in the 1960s probably came from another grave in the same necropolis (Панайотов, Ангелова, 1986, p. 87-89). At this site, the archaeological material of a mixed nature is of interest, which includes elements from Coslogeni, Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna and even Tei IV-V (Bolohan, 2016, p. 115).

The second necropolis near the village of Yagnilo has cremation in urns (Tončeva, 1977, p. 147-164). There is an opinion that due to the similarity of the archaeological materials from the Northern Black Sea and those from the Noua, Sabatinovka and Coslogeni cultures, the rite attested in Yagnilo appeared under the influence of Noua, where this rite is associated to such burials (Панайотов, Вълчева, 1989, p. 11).

In the present stage, despite the rarity of grave discoveries, two main elements can be observed. In the northern part of the Coslogeni group, an area marked by different cultural influences where funerary conservatism is manifested in the sense of using older burial spaces. For the southern region, as research from Yagnilo shows, another type of funerary behaviour was adopted, marked by partial cremation of the deceased in large urns, near or inside residential buildings (Bolohan, 2016, p. 115). One of the structures from the site near the village of Panayot Volovo in a stone accumulation, a fragmented amphora-shaped ceramic vessel was found in the western periphery, with bones (human?) at the bottom (Гоцев *et alii*, 2013, p. 107). It is important to note here that if these bones do indeed belong to a burial, then this would support what was said about Yagnilo as well. Such a practice of placing the urns in the living space has been observed since prehistoric times (Бъчваров, 2003). In general, however, cremation was practiced in rare and possibly exceptional cases. The trend intensified with each successive age, and by the end of the Middle Bronze and the beginning of the Late Bronze Age, many cultural groups would impose the specific ritual of cremation as a primary funerary practice (Николов, 2022, p. 23).

From both sites there is evidence of archaeological materials that are characteristic of the settlements, which is why the researchers believe that there were also settlements near these necropolises (especially in the case of Yagnilo, where a part of the building and/or fortified stone wall has been studied) (Tončeva, 1977, p. 147-151; Панайотов, Ангелова, 1986, p. 90).

The Shumen History Museum stores a clay vessel discovered by accident near the village of Kriva Reka (Shumen) and there are reports that there were still a large number of ceramic fragments in the area. The vessel is richly decorated, with parallels in Tei culture. The most reasonable assumption is that it probably served as lid for another, larger vessel (urn?)¹ (Бабаджанов, 2008, p. 23-25).

¹ It may be a necropolis with cremation in urns, but without archaeological investigations at the site where the ceramic vessel was found, this remains only a guess.

Last but not least, this lack of necropolises can be explained by the transportation of the dead to specialized burial sites located near the Danube (Bolohan, 2016, p. 198).

4. The pottery

The distribution area of the Coslogeni culture covers Muntenia, Dobruja, North-Eastern Bulgaria up to the Yantra River and the Western Black Sea. Within the vast territory occupied by the bearers of this culture, certain typological differences are observed, which speak of the presence of local variants formed as a result of the influence of neighbouring territories. In the northwestern periphery of the cultural area, these influences are marked by the presence of forms typical of the Noua culture, and in the northeastern periphery there is a certain amount of ceramic forms characteristic of the Sabatinovka culture as well. The presence of such pottery at Troy (in late phase VII b1) speaks of the existence of close connections between the Western Black Sea and the Troas during the Late Bronze Age (Тодорова, 2011, p. 120).

As a general aspect, the ceramic of the Coslogeni group appears to be the least improved compared to the other two related ceramic groups. Although it is typologically quite uniform, it can be distinguished based on the analysis of the ratio between the final dimensions, the maximum height and the maximum diameter of three main types of ceramics: fine, medium and coarse. Recent research also confirms the existence of a fourth category called miniature vessels. The impurities in the clay are different in type, but two main categories of paste can be distinguished; coarse, where the impurities are poorly sorted and of large size (mostly in large vessels) and fine, with a more homogeneous composition and consists of well-sorted inclusions, although a large number of fragments is known which may represent an intermediate category - semi-fine. It most likely has two sides of exploitation – as domestic (mainly for vessels of the coarse pottery category) and as artisan, for fine ceramics and provision vessels. The colouring of the surface after firing is often uneven with coloured spots on the surface of the vessels. Only those made of fine clay are processed by uniform firing, which also favourably affects the appearance. In this case, the surface is well burned and there are traces of polishing on the outside. In addition, to ensure the uniformity of the walls of the vessels, they were smoothed on the outside. A layer of engobe with a functional or even decorative role is often placed over them, which is also an attempt to mitigate some of the manufacturing irregularities (Bolohan, 2016, p. 124; Sîrbu, 2023, p. 7).

According to the function it can distinguish five dominant vessel types - transport vessels, storage vessels, cooking vessels, and serving vessels (Bolohan, 2016, p. 200). In general, the typological analysis of the ceramics uncovered in the settlements of the Noua, Sabatinovka and Coslogeni cultures is difficult, considering the great variety of forms, the fragmentary state of the ceramics, to which is added the small number of publications in which the identified typological forms are presented. However, in a recent and detailed study devoted to these cultures, twelve types of ceramic forms with their adjacent sub-types were distinguished: kantharos; vessels with a handle (cups); small vessels with two handles; large vessels with profiled body and handles; large vessels with a profiled body (storage vessels); deep vessels with a wide opening (bowls/ pans); medium vessels

with a slightly profiled body (cooking pots); large storage vessels; miniature vessels (imitations of large vessels and cups); pans; lids; strainers (Sîrbu, 2023).

Decoration range is limited both in the positive (relief applied bands) or negative (the incisions) aspects. Applied decorations represented by elements that were added to the vessels' surface after their formation, but before their firing. It follows that two main techniques for external surface treatment of the vessel can be identified. The first of them was used for the larger and rougher vessels (storage vessels and cooking pots) and presented in single or double relief applied bands, located mainly under the rim of the vessels. Some of them may be horizontal, vertical, arched, and mixed, but the most common is the horizontal one. The second technique involves direct intervention on the walls of the vessel, by creating incised decorative registers, which appear most often on the kantharos-like vessels. In particular, triangles filled with linear incisions, as well as straight or wavy incised lines, and sometimes lines of dots were made by this technique. At some transport vessels or cooking pots, the circular or lenticular handles and knobs are placed in the region of maximum diameter which corresponds to the central area of the vessels. This aspect is quite common in the Sabatinovka culture area (Bolohan, 2016, p. 133-134).

In general, it can be said that, with few exceptions, the identified vessel forms are found in all three cultures. The other common feature is the huge proportion of coarse pottery to the detriment of the fine (Sîrbu, 2023, p. 27). Although undecorated vessels generally predominate, decorated ones provide good parallels. Some vessels from the settlement near Panayot Volovo, Shumen region, especially the cups, the jugs and kantharos-like vessels (Dzhurkowska, 2023, p. 207, fig. 9) show good parallels in shape and decoration in the Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna group (Bolohan, 2016, pl. 60; 61; F4 and the other plates for Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna).

Last but not least, the Coslogeni group should be divided into two phases, the latter of which could be referred to the earliest phase of the hoard horizons (see below), and its end to the beginning of the Babadag culture. The discoveries of recent years also suggest that a period of coexistence of the Coslogeni group with the Babadag group is possible (Hänsel, 1976, p. 74-77; Bolohan, 2016, p. 202).

4.1. Hoards of ceramic vessels

The function of this type of find is as debatable as that of the similar metal finds, also characteristic of the given period and region.

Two hoards of ceramic vessels are known from the territory of northeastern Bulgaria (fig. 4). One came from the village of Cherkovna (Razgrad), where eight whole vessels were discovered in a well. The find is considered definitive for the end of the Late Bronze Age (Hänsel, 1976, p. 77; Dimitrova, Dilov, 2018, p. 440, 441). In 1969, the local residents of the village of Esenitsa (Varna) came across another similar find. Seven or eight whole vessels containing the cereal remains were found in a pit in an upright position (Николов, Жекова, 1982, p. 87).

The two finds find the closest analogy in a hoard from Plovdiv. The researchers also found similarities with the ceramic from the necropolis near Zimnicea, as well as with that of the Coslogeni and Noua cultures. A similar find on the territory of Romania (Govora) contained seventeen vessels from the Verbicioara culture. All examples, based on

similar characteristics, can be included in the Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna cultural complex. Several opinions have been expressed in the scientific literature regarding the function of these hoards. Some researchers suggest that these structures had a cult character (cenotaphs), while others are more inclined to interpret them as storage facilities for vessels or for the harvest and provisions (Николов, Жекова, 1982, p. 89-92).

Pits with single whole vessels deposited in them were also discovered during the exploration of several other sites in the territory of northeastern Bulgaria. The presence of such structures (along with similar deposits of metal objects) has been widely discussed in the scientific literature, but there is still no clear explanation of their origin and function. This question has been widely discussed in the literature regarding pit complexes, which are very characteristic of the Early Iron Age in Thrace, for example.

In conclusion, it can be said that the ceramics from northeastern Bulgaria are defined as typical for the Noua, Coslogeni and Sabatinovka cultures and for the entire Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna group, where the ceramic forms are distributed fairly evenly over this surface, but it is noticeable that two of them (the amphorae-like vessels and kantharos, which have prototypes in the Middle Bronze Age) dominate quantitatively and qualitatively. Last but not least, research shows that in the northern region of this group, decorative motifs are almost absent. Amphora-shaped vessels are extremely rare in the Danube region, this indicates that their origin is limited to the range of Stara Planina and the Northern Mediterranean. The sporadic presence of amphorae in the Northern Balkans can be taken as accidental or as an effect of distance exchange. On the other hand, the analysis of the distribution of the kantharos shows a preference for funerary ceremony or places of worship and less for settlements. Decorated vessels of this type are more abundant than amphorae, which may support their special purpose (Bolohan, 2005, p. 165; 2016, p. 177, 179, 182).

5. Metallurgy

The 13th – 10th century BC period is characterized by the presence of hoards consisting of numerous bronze tools and weapons and casting moulds. The creation of Bronze Age metal hoards occurred based on culture-specific selection processes and rules. Some deposits consist of mixed objects, while there are those that contain only objects from one category, indicating that not everything can be mixed and matched with everything else (Dietrich, 2023).

Some of these hoards originated from the Transylvanian metallurgical centres and spread in an eastern direction, mainly along the course of the Danube River. Some researchers define this phenomenon as the Second Metallurgical Apogee (Тодорова, 2011, p. 116, 117). Although the territory of Northeastern Bulgaria falls within the area of the Dichev metallurgical centre, which includes the territories of the Noua, Coslogeni and Sabatinovka cultures, there are phenomena that show powerful metallurgical production with their own traditions (Лещаков, 2016, p. 31; Leshtakov, 2018, p. 284, 285).

The artefacts that originate from these complexes in the Bulgarian territory are divided into three chronological periods/horizons. The earliest one is „Sokol-Semerjjevo”, which dates from the second half of the 14th century BC to the first half of the 13th century BC. The second one, „Varbica II-Lesura” dates to the second half of the 13th – 12th century BC, while the latest period, which falls in the middle of the 11th century

BC is called „Esenitsa” (Hristova, 2018, p. 164). The contents of most of the mentioned Lower Danube hoards are of the same type - they consist of socketed axes, sickles and, rarely, swords. Thus, some could be identified as storage of newly made items awaiting distribution, while others were interpreted as accumulations of metal scrap. For example, trade finds may include multiple items of the same type, some of which are unfinished or unused. On the other hand, the „founders' treasures” contain a variety of different types of objects, some of which have been broken and mixed with foundry waste. Finally, hoards can also be categorized by artefact types, so individual deposits are associated with tools, weapons, and ornaments, respectively. These distinctions are sometimes treated as evidence of craft specialization (Bradley, 2013, p. 123).

There is data on hoards and metal assemblages from the territory of Bulgaria so far from many places. In northeastern Bulgaria, from the Dobrich region, there are some from the villages of Bozhurovo, Batovo, and Popgruevo. From the Varna region - from Suvorovo and Esenitsa. In the Shumen region - from the villages of Tykach, Cherencha, Dibich and Yankovo. In the Razgrad region, collective finds were found near Pobit Kamak, Loznitsa, Kubrat, Isperih, Zavet and Kamenovo. In the Ruse and Silistra regions examples come from Ryahovo, Semerdzhievo, Sokol, and Dulovo (fig. 4) (Hristova, 2018, p. 161-171).

Scholarly opinions differ on the purpose of such finds: that they are the pre-coin form of exchange means (Бонев, 2003, p. 70, 71) or „utilitarian treasures” buried due to limited access to metal, the disruption of the network for supplies and the emergence of shortages or even war. Some authors raise the question of the ritual nature of this type of products and the importance of metallurgy (especially of smiths) in prehistoric society (Иванова, 2012, p. 672, 673; Bradley, 2013, p. 122, 123). There are assumptions, and it is quite possible, that the smiths had a special position in the community, and they may have controlled the trade routes. They were probably well-integrated members of their communities who produced for different segments of the society and met different needs. Some of these deposits may be of a more specialized nature than is generally assumed. In fact, they may be the result of rituals undertaken by the smiths (Bradley, 2013, p. 129; Nessel, 2023, p. 81).

Metal ingots, on the other hand, are a category of objects closely related to metallurgical production (Leshtakov, 2018, p. 281). Ingots in the shape of ox-hide from the territory of northeastern Bulgaria are known from the village of Kamenovo (Razgrad), which according to some authors show an Aegean influence and got into the Black Sea, loaded on Mediterranean merchant ships (Тодорова, 2011, p. 119). The ingots of elliptical shape, which are known from the hoards from the village of Yankovo (Shumen) and from the village of Semerdzhievo (Ruse), on the other hand, are interpreted more as a semi-finished product that corresponds to the amount of metal needed for one pot (Leshtakov, 2018, p. 281).

The collective find of stone moulds from Pobit Kamak (Razgrad) is the largest collection of such objects to date in Europe. Typologically, the moulds show great variety. The wide range of objects shows that this find can be related to the work of a large metallurgical workshop (Leshtakov, 2018, p. 385). It also speaks of the presence of differentiated craftsmanship, and given the wide variety of moulds, it can be assumed that such workshops served different social groups (Jokenhovel, 2018, p. 171; Leshtakov, 2018,

p. 387). There are traces of metallurgical workshops from Durankulak (Тодорова, 2011, p. 117-119). The remains of clay facilities in the settlement near the village of Belokopitovo, on the other hand, lead to the suggestion that such facilities may also have been used in metallurgy and indicate the location of the metallurgical workshop in the settlement (Лещаков, 2016, p. 35). The hoard of casting moulds for making axes near the village of Esenitsa (Varna) may also be an example of an existing metallurgical workshop in the area (Йорданов, 2011, p. 140).

The objects cast in the Pobit Kamak moulds have analogies to the north and south (similar found in the shipwreck of Uluburun), which indicate increased trade relations, by water and land, in both directions (Jung, 2018, p. 241-253; Vassileva, 2018, p. 253-265; Leshtakov, 2018, p. 387). In other words, the Balkans played the role of an intermediary between Anatolia and the Carpathian Basin (Leshtakov, 2018, p. 279). The transportation of prestige goods can also be linked to changes in the political and social hierarchy and/or even the growth of some independent elites (Bolohan, 2005, p. 166). The hoard from the village of Semerdzhievo (Ruse), in turn, also shows local traditions, on the one hand; on the other hand, the presence of the double axe and ingots indicate contacts rather with the Aegean world (Hristova, Taneva, 2018, p. 434). Last but not least, the widespread use of tin in bronze production during the period also reinforces the need for distribution, as such deposits in the Lower Danube basin are unknown, and extends the exchange of cultural influences over a vast territory that covers the Northern Black Sea, Central Europe and the Aegean (Hristova, 2018, p. 163).

6. Flint, Stone and Bone artefacts

6.1. Flint

The repertoire of flint objects found in the Coslogeni group area is extremely small in quantity and limited in typology. However, a certain preference can be observed for the following category of artefacts used for cutting (mostly on grain crops), scraping (skins) or stabbing (Атанасов *et alii*, 2012, p. 57; Bolohan, 2016, p. 116; Иванов *et alii*, 2021, p. 407). Flint tools are characteristic of the settlements. The study of the collection from the site near Tutrakan shows that the raw material was from the area of Radingrad, i.e. near the settlement. The actual exploitation of the material took place outside the settlement, in all probability in workshops near the outcrops (Alexsandrov *et alii*, 1998, p. 22). The absence of cores, corticated pieces etc. as seen in the Durankulak example, also supports the above. Some retouched tools show similarities with those from Tutrakan, but to some extent, according to specialists, they are also characteristic of the Late Bronze Age in general. Last but not least, the issue of raw materials is important. For the considered area there are two potential deposits - one of the so-called Ludogorskie flint - in the area between Dulovo, Novi Pazar, Ruse and Dobrich, and the other in Miziyski - found in various places in the district, such as the Shumen and Provadia plateaus (Атанасов *et alii*, 2012, p. 56-57).

6.2. Stone

The use of stone objects made from a variety of local rocks, which had been subjected to complex technological processes involving cutting, grinding and, in some cases, drilling, continued during this period, alongside bronze objects. Many such artefacts

have been found in intermediate stages of processing or accompanied by auxiliary tools. It can be assumed that their functionality is differentiated. Simple-purpose objects served only a specific action, such as chromels, multi-purpose objects (axes) and prestige objects (maces or sceptres) (Bolohan, 2016, p. 117). As for the stone battle axes characteristic of the entire Bronze Age, based on the establishment of a large percentage of the raw materials from which they were made, it has been suggested that their production and distribution probably played a part in the economy during the Bronze Age, as finished products as well as tools. The establishment of their character and purpose shows their important role in the life of ancient people – as tools with which they change the surrounding world, weapons with which they fight and objects of cult and insignia (Николов, 2011, p. 36). Stone moulds for casting metal objects and sceptre-pestles (see above) can also be assigned to this category.

6.3. Bone

The current situation for the area of Coslogeni, Noua and Sabatinovka, based on the archaeozoological analyses, shows that the share of domestic (mainly herbivorous) animals is greater than that of wild ones. The largest percentage is for cattle, followed by small herbivores and even then horses and less often pigs (Diaconu, Sîrbu, 2021, p. 72; Bejinariu, 2023, p. 165-166). Research from the territory of North-Eastern Bulgaria does not differ from this picture, where in some structures with other bones, skulls of pigs and other large animals are found (Гоцев *et alii*, 2013, p. 107; Лещаков, Бабаджанов, 2019, p. 115).

In addition to the flint tools used in leather processing, a specific set of tools associated with this activity, so-called „notched shoulder blades”, is characteristic of the period, and in particular of these three cultural groups. Tracing this process is difficult archaeologically and mainly based on circumstantial evidence. The various tools associated with this activity only prove how intensively it was practiced during this period (Diaconu, Sîrbu, 2021, p. 72).

They represent a bone (probably the scapula of a larger animal) on the wider ends of which are notches. From the territory of Bulgaria there are several good specimens of such objects, near Panayot Volovo, as well as from other sites west of the Yantra River (Dzurkowska, 2023, p. 185, 203, fig. 5).

7. Chronology

In Bulgarian scientific literature, there are several opinions regarding the time of development of the Late Bronze Age and the same chronological limit, but 1600/1500 to 1200/1100 BC is accepted as the most general framework, which is increasingly confirmed by radiocarbon dating.

There are many problems to be resolved for the region of northeastern Bulgaria, as there is not yet a sufficiently good source base and the information we have from the sites studied so far is extremely insufficient. Despite the fact that the chronological framework of the Late Bronze Age is widely accepted, the beginning, the characterization of the individual phases and the end of this period in the indicated region must still be considered uncertain. Published Late Bronze Age finds and contexts are mostly dated to the second half or later phase of the period (Dzhanfezova, 2018, p. 308).

Last but not least, the fact that the considered area has significant differences in terms of geography and climate should be noted. The possibility that in the future more differences will emerge, both local and related to the contact zones with neighbouring cultures cannot be excluded (Панайотов, Вълчева, 1989, p. 12). In any case, more light will be shed on the matter as research and radiocarbon dates from sites in the area increase in recent years.

Conclusion

Despite the little information available so far, general conclusions can be drawn on life during the Late Bronze Age on the territory of Northeastern Bulgaria.

There was a preference for alluvial areas of large river basins, or even smaller streams, where it was possible to cultivate the soil, along with animal breeding to capitalize on secondary products. Thus, these waterways, especially the Danube River, served as important communication arteries for the movement of goods, technology and people.

A variety of settlements emerge in the area, in a strategic position to command and control some important areas. The presence of stone walls suggests that these settlements probably played the role of border posts that were responsible for defence and perhaps even the supply and distribution of resources and goods. On the other hand, the stone architecture speaks of the settled character of these communities. Last but not least, their location could delineate the boundary for the spread of these communities as well as control over the territory. The location of the fortified sites, together with that of Ruse, delineate a clear border, where hoards are also located. It is perhaps too much of a stretch at present to hypothesize settlement development on so few examples south of the Danube, but this may be a picture that shows a kind of community framework in the area of a larger cultural block (fig. 2). Thin cultural layer and the lack of impressive architecture of the settlements on the inner territory on the other hand, rather points towards an egalitarian model of habitation.

From the available information on the method of burial, it can be said that there is evidence of both inhumation and cremation - i.e. the influence of different cultural traditions. Archaeological materials include elements from the Coslogeni, Noua, as well as the Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna cultural group. Along with the use of older burial spaces, another type of funerary behaviour was practiced, expressed by cremation and placement of the bones in urns, within the living area of the settlement. The apparent absence of necropolises can perhaps be explained by the presence of large necropolises shared by several settlements, for example.

The ceramic of the studied territory is characteristic especially of the Coslogeni culture, but with elements from Noua and Sabatinovka. And in general, it fits well into the Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna culture group, which is distinguished mainly by the kantharos, a cup with a single handle and a reclining mouth and amphora-like vessel, as well as a definition of the types and motifs of decoration.

Flint, bone, and stone objects also provide good parallels with cultures to the north, and some artefact types indicate connections and perhaps distribution beyond the area under consideration, to the north and south. The raw materials for making these items were mined near the settlements. The discovery of some blanks and tools in the settlement area indicates

production, although there is no definite evidence of workshops. On the other hand, the discovery of notched shoulder blade tools in settlement structures may indicate that specialized leather-working activities may have been carried out within the settlement.

The need for raw materials, especially metal, at the end of the Bronze Age, also increased the need for its distribution, which in turn expanded exchange and cultural influence in this vast territory that began north of the Danube and ended south to the Aegean Sea and the island of Thassos.

In conclusion, it can be said that in this article an attempt has been made, based on the research so far in North-Eastern Bulgaria, to summarize the existing information, to categorize it to a certain extent and to draw some general conclusions. The existing examples of both settlement patterns and burial customs are insufficient to draw general conclusions. Only future studies and publications in the field will provide more clarity and confirm or refute some assumptions and hypotheses on the subject.

Bibliography

- Alexandrov, St.; Sirakov, N.; Petkov, E.; Gajdarska, B. (1998)**, *Trial excavations of a Bronze Age site near Tutrakan, North – West Bulgaria*, in *Archaeologia Bulgarica*, II, p. 7-30.
- Athanassov, B.; Krauß, R. (2013)**, *Der Ostbalkanraum zwischen mediterranen Hochkulturen und dem südöstlichen Europa in der Spätbronzezeit*, in **Bülow, G. (Hg.)**, *Kontaktzone Balkan. Beiträge des internationalen Kolloquiums „Die Donau-Balkan-Regionals Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd“*, Bonn, p. 63-79.
- Athanassov, B. (2018)**, *Settlement from the End of the Late Bronze Age on the Big Island in Durankulak Lake*, in **Alexsandrov, St.; Dimitrova, Y.; Popov, H.; Horejs, B.; Chukaley, K. (Eds.)**, *Злато & бронз / Gold & Bronze Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха / Metals, technologies and networks in the Eastern Balkans during the Bronze age*, Sofia, p. 429-432.
- Bejinariu I. (2023)**, *Recent Discoveries belonging to the Noua Culture in Transylvania*, in **Diaconu, V.; Gafincu, A. (Eds.)**, *The Bronze Age in Eastern Europe. Multidisciplinary approaches*, Bibliotheca Memoria Antiquitatis, XLVII, „Istros” Publishing House, „Constantin Matasă” Publishing House, Brăila – Piatra-Neamț, p. 159-181.
- Bolohan, N. (2005)**, *The Danube, Balkans, and Northern Aegean. Trade Routes, Influences and Buffer zones in the Late Bronze Age*, in **Laffineur, R.; Greco E. (Eds.)**, *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, 2004*, Aegeum, 25, Athens, p. 161-180.
- Bolohan, N. (2011)**, *Resuming the Research of the Coslogeni group (Late Bronze Age) settlement system. First step*, in *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, XXVIII, p. 128-138.
- Bolohan, N. (2016)**, *Bronzul târziu la Dunărea de Jos Componente și relații interculturale / Late Bronze Age at the Lower Danube Components and Intercultural Relations*, Editura Mega, Cluj-Napoca.

- Bradley, R. (2013)**, *Hoards and the Deposition of Metalwork*, in **Fokkens, H.; Harding, A. (Eds.)**, *The Oxford Handbook of The European Bronze Age*, Oxford University Press, Oxford, p. 121-139.
- Brück, J.; Fokkens, H. (2013)**, *Bronze Age Settlements*, in **Fokkens, H.; Harding, A. (Eds.)**, *The Oxford Handbook of The European Bronze Age*, Oxford University Press, Oxford, p. 82-102.
- Diaconu, V.; Sîrbu, M. (2021)**, *O îndeletnicire cu multe necunoscute. Prelucrarea pieilor de animale în perioada bronzului târziu*, in *Memoria Antiquitatis*, XXXVII, p. 71-92.
- Dietrich, O. (2023)**, *Selective Deposition of Socketed Axes. A Critical Appraisal of the Significance of „Pure” Hoards along the Lower Danube and in the Eastern Carpathian Basin*, in **Diaconu, V.; Gafincu, A. (Eds.)**, *The Bronze Age in Eastern Europe. Multidisciplinary approaches*, Bibliotheca Memoria Antiquitatis, XLVII, „Istros” Publishing House, „Constantin Matasă” Publishing House, Brăila – Piatra-Neamț, p. 275-290.
- Dimitrova, Y.; Dilov, D. (2018)**, *Chercovna hoard*, in **Alexsandrov, St.; Dimitrova, Y.; Popov, H.; Horejs, B.; Chukalev, K. (Eds.)**, *Злато & бронз / Gold & Bronze Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха / Metals, technologies and networks in the Eastern Balkans during the Bronze age*, Sofia, p. 438-441.
- Dzhanfezova, T. (2018)**, *The Making of Late Bronze Age Archaeological Cultures in Bulgaria*, in **Gimatzidis, S.; Pieniążek, M.; Mangaloğlu-Votrubá, S. (Eds.)**, *Archaeology across Frontiers and Borderlands. Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age*, *Oriental and European Archaeology*, 9, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, p. 307-332.
- Dzhurkowska, G. (2023)**, *Characteristic Features of the Bronze Age Pottery from a Site No. 1 Near the Village of Panayot Volovo, Municipality of Shumen, North-East Bulgaria*, in **Diaconu, V.; Gafincu, A. (Eds.)**, *The Bronze Age in Eastern Europe. Multidisciplinary approaches*, Bibliotheca Memoria Antiquitatis, XLVII, „Istros” Publishing House, „Constantin Matasă” Publishing House, Brăila – Piatra-Neamț, p. 183-214.
- Hänsel, B. (1976)**, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederungen der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn.
- Harding, A. F. (2000)**, *The Bronze Age house and village*, in **Alcock, S.; Dillehay, T.; Gosden, Ch.; Sinopoli, K. (Eds.)**, *European societies in the Bronze Age*, Cambridge, p. 22-73.
- Holst, M. K. (2013)**, *Burials*, in **Fokkens, H.; Harding, A. (Eds.)**, *The Oxford Handbook of The European Bronze Age*, Cambridge University Press, Oxford, p. 102-120.
- Hristova, T. (2018)**, *Hoards and Metal Assemblages on the Lower Danube during the Late Bronze Age*, in **Alexsandrov, St.; Dimitrova, Y.; Popov, H.; Horejs, B.; Chukalev, K. (Eds.)**, *Злато & бронз / Gold & Bronze Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха / Metals, technologies and networks in the Eastern Balkans during the Bronze age*, Sofia, p. 161-170.

- Hristova, T.; Taneva, S. (2018), *Hoard from Semerdzhievo, Ruse Region*, in Alexsandrov, St.; Dimitrova, Y.; Popov, H.; Horejs, B.; Chukalev, K. (Eds.), *Злато & бронз / Gold & Bronze Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха / Metals, technologies and networks in the Eastern Balkans during the Bronze age*, Sofia, p. 433-434.
- Jokenhövel, A. (2018), *Casting and Forging in Bronze Age Bulgaria*, in Alexsandrov, St.; Dimitrova, Y.; Popov, H.; Horejs, B.; Chukalev, K. (Eds.), *Злато & бронз / Gold & Bronze Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха / Metals, technologies and networks in the Eastern Balkans during the Bronze age*, Sofia, p. 171-180.
- Jung, R. (2018), *Warriors and Weapons in the Central and Eastern Balkans*, in Alexsandrov, St.; Dimitrova, Y.; Popov, H.; Horejs, B.; Chukalev, K. (Eds.), *Злато & бронз / Gold & Bronze Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха / Metals, technologies and networks in the Eastern Balkans during the Bronze age*, Sofia, p. 241-252.
- Leshtakov, L. (2018), *The Metallurgy of the Eastern Balkans and the Contacts with Central Europe and the Northern Black Sea Region in the Second Half of the Late Bronze Age*, in Alexsandrov, St.; Dimitrova, Y.; Popov, H.; Horejs, B.; Chukalev, K. (Eds.), *Злато & бронз / Gold & Bronze Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха / Metals, technologies and networks in the Eastern Balkans during the Bronze age*, Sofia, p. 277-286.
- Leshtakov, L. (2018), *Pobit Kamak Hoard*, in Alexsandrov, St.; Dimitrova, Y.; Popov, H.; Horejs, B.; Chukalev, K. (Eds.), *Злато & бронз / Gold & Bronze Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха / Metals, technologies and networks in the Eastern Balkans during the Bronze Age*, Sofia, p. 383-387.
- Nessel, B. (2023), *The concept and meaning of tools: functional aspects and social implications*, in Boutoille, L.; Peake, R. (Eds.), *Metalworkers and their Tools. Symbolism, Function, and Technology in the Bronze and Iron Ages*, Archaeopress Publishing LTD, Belfast, p. 71-83.
- Sîrbu, M. (2023), *Ceramica complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni. Tipologie*, in Tyragetia, Serie Nouă, XVII [XXXII], 1, p. 7-32.
- Stoyanov, T. (1997), *Analytical survey of the burial practices in Thrace at the end of the Bronze Age and in the first stage of the Early Iron Age*, in Sboryanovo, vol. 1, *Early Iron Age tumular necropolis*, International Scholars Publications, Sofia, p. 109-128.
- Tončeva, G. (1977), *Fouilles d'une necropole et d'un site de l'age du bronze recent du village Yagnilo, dep. de Varna, in Thracia*, IV, p. 147-164.
- Vassileva, M. (2018), *Late Bronze Age Scepter-Maces*, in Alexsandrov, St.; Dimitrova, Y.; Popov, H.; Horejs, B.; Chukalev, K. (Eds.), *Злато & бронз / Gold & Bronze Метали, технологии и контакти в Източните Балкани през бронзовата епоха / Metals, technologies and networks in the Eastern Balkans during the Bronze age*, Sofia, p. 253-264.

- Zidarov, P.; Agul'nikov, S. (2016),** *The pestles-scepters from Bulgaria and the southern contacts of the Noua, Sabatinovka and Coslogeni cultures*, in **Zanoci, A.; Kaiser, E.; Kashuba, M.; Izbitser, E.; Băţ, M. (Eds.),** *Mensch, Kultur und gesellschaft von der Kupferyeit bis Frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava*, Tyragetia International, I, Chişinău, p. 215-224.
- Александров, Ст. (2021),** *Спасителни археологически разкопки на надгробна могила, землище на с. Чудомир, общ. Лозница, обл. Разград*, in **Иванов, Г.; Дамянов, М.; Маджаров, К. (Eds.),** *Археологически открития и разкопки за 2020*, София, p. 338-341.
- Александров, Ст.; Славчев, В. (2021),** *Спасителни археологически разкопки на надгробна могила, землище на с. Златина, общ. Провадия, обл. Варна*, in **Иванов, Г.; Дамянов, М.; Маджаров, К. (Eds.),** *Археологически открития и разкопки за 2020*, София, 336-338.
- Ангелова, И. (1997),** *Предварителни резултати от археологическо проучване на праисторическото селище „Резервата” при с. Дриново*, in **Овчаров, Д. (Ed.),** *Попово в миналото II*, Попово, p. 38-42.
- Атанасов, Б.; Гацов, Ив.; Гюрова, М.; Неделчева, П. (2012),** *Кремъчни артефакти от селището от късната бронзова епоха на Големия остров в Дуранкулашкото езеро, Североизточна България. Състояние на проучванията*, in **Garbov, D. (Ed.),** *Селищна археология. Годишник на департамент „Археология”*, VII, p. 48-67.
- Бабаджанов, И. (2008),** *Глинен съд от къснобронзовата епоха от района на с. Крива река, Шуменско*, in *Известия на музея в Шумен*, XIV, p. 23-26.
- Бабаджанов, И. (2019),** *Жилище №2 от къснобронзовата епоха край с. Белокопитово, Шуменско*, in *Известия на музея в Шумен*, XVIII, p. 13-24.
- Бонев, А. (1976),** *Разкопки в м. Долапчулак край с. Драганово, Толбухински окръг*, in **Велков, В.; Катинчаров, Р. (Eds.),** *Археологически открития и разкопки за 1975*, Смолян, p. 24.
- Бонев, А. (2003),** *Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура – края на второто – началото на първо хилядолетие пр. Хр.*, in *Разкопки и проучвания*, XXXI, p. 9-163.
- Бориславов, Б. (1999),** *Южна Тракия в края на бронзовата – началото на ранножелязната епоха. Проблеми на прехода. Автореферат на дисертация. СУ „Св. Кл. Охридски”*, София, p. 1-38.
- Бъчваров, К. (2003),** *Неолитни погребални обреди. Интрамурални гробове от българските земи в контекста на Югоизточна Европа и Анатолия*, София.
- Гоцев, А. (1992),** *Проучвания върху селищната система през ранножелязната епоха в Североизточна България*, in **Гергова, Д. (Ed.),** *Хелис, I*, София, p. 70-81.
- Гоцев, А.; Петрова, В.; Гатев, Й. (2013),** *Спасителни археологически проучвания на обект I по АМ „Хемус” (Км. 342 + 200 – 343 + 050) в землището на с. Панайот Волов, община Шумен*, in **Гюрова, М.; Стефанова, Т.; Димитров, П. (Eds.),** *Археологически открития и разкопки за 2012*, София, p. 107-109.

- Дилов, Д.; Чернаков, Д.; Русева, И.; Христова, Д.; Василева, П. (2021), *Спасителни археологически разкопки на обект от късната бронзова епоха при с. Маламировци, общ. Търговище*, in Иванов, Г.; Дамянов, М.; Маджаров, К. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 2020*, София, р. 367-369.
- Димитров, Я.; Стоянова, Х.; Иванов, С. (2017), *Спасително археологическо проучване на обект „Отвеждащ канал на пречиствателна станция за битови отпадни води в ЮЗ част на Външния град на НИАР „Плиска” ПИ № 039076, 000102, 042035, 030034, 000094, 003021 по плана на гр. Плиска, Шуменска област*, in Вагалински, Л.; Гюрова, М.; Стефанова, Т.; Иванов, Г.; Дамянов, М.; Иванов, М.; Чолакова, А.; Василева, Е.; Димитров, П.; Нехризов, Г.; Чолаков, И.; Кечева, Н.; Иванова, Н. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 2016*, София, р. 534-537.
- Димов, Т.; Бонев, Ал. (1994), *Праисторическо селище Драганово–Долапчулак, Добричко (халколит, бронз, р. желязна епоха)*, in *Археологически открития и разкопки през 1992-1993*, Велико Търново, р. 22-23.
- Иванов, Ст.; Минков, П.; Йорданов, Св. (2021), *Спасително археологическо проучване на селище от ранножелязна епоха и антични структури в м. Попастник, край с. Водица, общ. Попово, обл. Търговище*, in Иванов, Г.; Дамянов, М.; Маджаров, К. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 2020*, София, р. 407-410.
- Иванова, С. (2012), *Бронзови сърпове от археологически комплекси на територията на България*, in Draganov, D.; Popnedelev, T. (Eds.), *Collegium Historicum*, II, София, р. 652-674.
- Йорданов, К. (2011), *Добруджа през I-ото хил. пр. Хр. Гети*, in Спасов, Б. (Ed.), *История на Добруджа*, I, В. Търново, р. 131-222.
- Йорданова, Р. (2015), *Русенската селищна могила – характеристика и проблеми*, in *Bulgarian e-Journal of Archaeology/Българско е-Списание за Археология. Supplementum*, IV, р. 29-42, (be-ja.org/index.php/supplements/article/view/21/14, 07. 12. 2023).
- Катинчаров, Р. (1974), *Периодизация и характеристика на културата на бронзовата епоха в Южна Българи*, in *Археология*, XVI, р. 1-24.
- Кънчев, К.; Иванов, Д.; Великова, Е.; Кожухаров, Р. (1987), *Разкопки на Русенската селищна могила*, in Велков, В.; Катинчаров, Р.; Чичикова, М.; Кузманов, Г.; Ваклинова, М.; Христов, Здр.; Стоянов, Ст. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 1986*, Разград, р. 48-49.
- Кънчев, К.; Иванов, Д.; Кожухаров, Р. (1988), *Археологически разкопки на Русенската селищна могила*, in Велков, В.; Христова, Здр.; Радунчева, А.; Гергова, Д.; Кузманов, Г.; Щерева, И.; Попов, И.; Йовков, И.; Цветков, Б. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 1987*, Благоевград, р. 32-33.

- Лещаков, Л.; Василева, Е. (2014), *Предварителни археологически проучвания на обект 001, етап 3 по трасето на АМ „Хемус” (км 339+920 – 340+120) до с. Белокопитово, област Шумен*, in Гюрова, М.; Димитров, П.; Стефанова, Т.; Петрова, В.; Дамянов, М.; Чолаков, И.; Аладжов, А.; Нехризов, Г.; Иванов, Г. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 2013*, София, p. 133-134.
- Лещаков, Л. (2016), *Нови данни за развитието на металургията през късната бронзова епоха в Шуменско*, in Маразов, И. (Ed.), *Тракия и околният свят*, Шумен, p. 27-50.
- Лещаков, Л.; Василева, Е.; Джанфезова, Т. (2016), *Спасителни археологически проучвания на обект № 001, етап III по трасето на АМ „Хемус”, землище на с. Белокопитово, община Шумен*, in Аладжов, А.; Найденов, П.; Маджаров, К.; Бъчваров, К.; Стефанова, Т.; Иванов, Г.; Дамянов, М.; Иванов, М.; Беливанова, А.; Василева, Е.; Евелина Тодорова, Е.; Нехризов, Г.; Кечева, Н. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 2015*, София, p. 165-168.
- Лещаков, Л.; Бабаджанов, И. (2019), *Редовни археологически проучвания на селище от късната бронзова епоха и ранното средновековие край с. Белокопитово, Шуменско*, in Попов, Х.; Чолакова, А.; Иванов, И. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 2018*, София, p. 114-117.
- Лещаков, Л.; Бабаджанов, И.; Василева, Х. (2021), *Спасителни археологически проучвания на многослоен археологически обект при с. Градище, Шуменско*, in Иванов, Г.; Дамянов, М.; Маджаров, К. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 2020*, София, p. 362-366.
- Минков, П.; Василева, Ж. (in print), *Недеструктивно геофизично издирване на обект от средната и късна бронзова епоха в землището на с. Каменово, общ. Кубрат, обл. Разград*, in *Археологически открития и разкопки за 2022*, София.
- Николов, В.; Жекова, В. (1982), *Колективна находка на керамични съдове от късната бронзова епоха в с. Есеница, Варненски окръг*, in *Известия на народния музей Варна*, XVIII, p. 87-92.
- Николов, В. (2022), *Керамичният ансамбъл от XI–IX в. пр. Хр., произхождащ от структура 39 на некропола край селата Дрен и Делян. Дипломна работа за придобиване на образователно-квалификационната степен „магистър”*, София.
- Николов, М. (2011), *Типология и хронология на каменните бойни брадви от бронзовата епоха в българските земи. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор” научна специалност Стара история (праистория)*, София.
- Панайотов, И.; Ангелова, И. (1986), *Некропол от късната бронзова епоха в село Васил Левски, Търговишки окръг*, in *Интердисциплинарни изследвания*, XIV, p. 87-98.
- Панайотов, И. (1988), *Бронзовата епоха в Североизточна България*, in *Terra Antiqua Balkanica*, III, p. 46-50.
- Панайотов, И.; Вълчева, Д. (1989), *Археологическите култури от късната бронзова епоха в българските земи*, in *Векове*, XVIII, p. 5-15.

- Стойчев, Ст. (2014), *Издирвания на археологически обекти на територията на Шуменското плато*, in Гюрова, М.; Димитров, П.; Стефанова, Т.; Петрова, В.; Дамянов, М.; Чолаков, И.; Аладжов, А.; Нехризов, Г.; Иванов, Г. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 2013*, София, p. 604-605.
- Тодорова, Х.; Димов, Т. (1985), *Селище от Късната бронзова епоха на Големия остров при с. Дуранкулак, Толбухински окръг*, in Фол, А.; Йорданов, К. (Eds.), *Североизточна България, древност и съвремие*, София, p. 21-26.
- Тодорова, Х. (1987), *Разкопки на Големия остров при с. Дуранкулак, Толбухински окръг*, in Катинчаров, Р.; Чичикова, М.; Кузманов, Г.; Ваклинова, М.; Христова, Здр.; Стоянов, Ст. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 1986*, Разград, p. 51-52.
- Тодорова, Х. (2011), *Размах на металургията на калаения бронз. Късна бронзова епоха*, in Спасов, Б. (Ed.), *История на Добруджа*, I, В. Търново, p. 116-128.
- Тончева, Г. (1979), *Археологически разкопки на обекта Сава-Цонево*, in Велков, В.; Катинчаров, Р. (Eds.), *Археологически открития и разкопки за 1978*, София, p. 46-47.
- Чернаков, Д. (2022), *Праистория. Бронзова епоха. Библиография на русенската археология*, Русе.
- Черных, Е. Н. (1978), *Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии*, София.

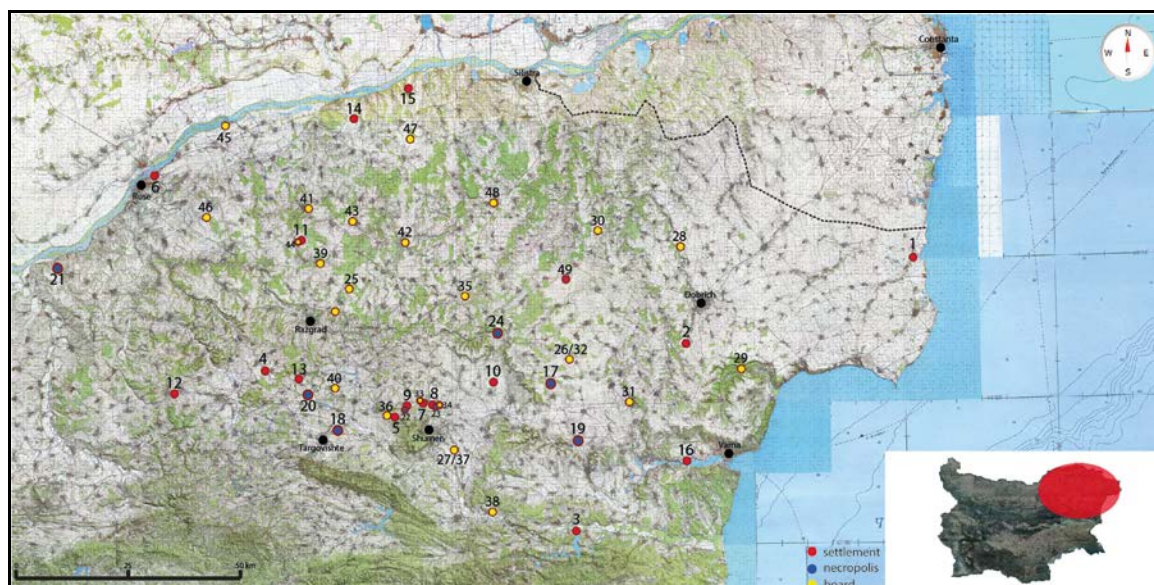

Fig. 1. Settlements, necropolises and hoards from the Late Bronze Age on the territory of northeastern Bulgaria:

1. Durankulak, Dobrich; 2. Draganovo, Dobrich; 3. Sava-Tsonevo, Varna;
4. Elenovo-Drinovo, Targovishte; 5. Srednia, Shumen; 6. Ruse, Ruse; 7. Belokopitovo, Shumen; 8. Panayot Volovo, Shumen; 9. Gradishte, Shumen; 10. Pliska, Shumen;
11. Kamenovo, Razgrad; 12. Voditsa, Targovishte; 13. Miladinovtsi, Targovishte;
14. Tutrakan, Silistra; 15. Malyk Preslavets, Silistra; 16. Ezerovo, Varna; 17. Yagnilo, Varna; 18. Vasil Levski, Targovishte; 19. Zlatina, Varna; 20. Chudomir, Razgrad;
21. Batin, Ruse; 22. Gradishte, Shumen; 23. Panayot Volovo, Shumen; 24. Kriva reka, Shumen; 25. Cherkovna, Razgrad; 26. Esenitsa, Varna; 27. Dibich, Shumen;
28. Bozhurovo, Dobrich; 29. Batovo, Dobrich; 30. Popgruevo, Dobrich; 31. Suvorovo, Varna; 32. Esenitsa, Varna; 33. Belokopitovo, Shumen; 34. Panayot Volovo, Shumen;
35. Tykach, Shumen; 36. Cherencha, Shumen; 37. Dibich, Shumen; 38. Yankovo, Shumen; 39. Pobit Kamak, Razgrad; 40. Loznitsa, Razgrad; 41. Kubrat, Razgrad;
42. Isperih, Razgrad; 43. Zavet, Razgrad; 44. Kamenovo, Razgrad; 45. Ryahovo, Ruse;
46. Semerdzhievo, Ruse; 47. Sokol, Silistra; 48. Dulovo, Silistra; 49. Orlyak, Dobrich.

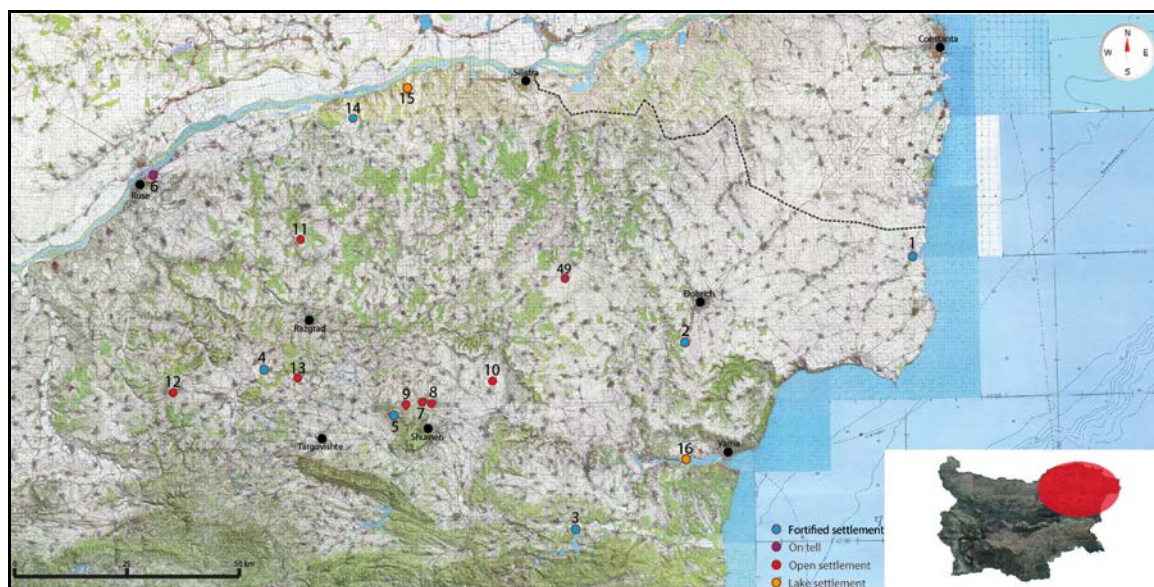

Fig. 2. Settlements from the Late Bronze Age on the territory of northeastern Bulgaria:
 Fortified settlement: 1. Durankulak, Dobrich; 2. Draganovo, Dobrich;
 3. Sava-Tsonevo, Varna; 4. Elenovo-Drinovo, Targovishte; 5. Srednia, Shumen;
 14. Tutrakan, Silistra; On tell: 6. Ruse, Ruse; Open settlement: 7. Belokopitovo, Shumen;
 8. Panayot Volovo, Shumen; 9. Gradishte, Shumen; 10. Pliska, Shumen;
 11. Kamenovo, Razgrad; 12. Voditsa, Targovishte; 13. Miladinovtsi, Targovishte;
 49. Orlyak, Dobrich; Lake settlement: 15. Malyk Preslavets, Silistra; 16. Ezerovo, Varna.

Fig. 3. Necropolises and burials from the Late Bronze Age on the territory of northeastern Bulgaria:
 Necropolises: 1. Yagnilo, Varna; 2. Vasil Levski, Targovishte;
 Single graves: 3. Zlatina, Varna; 4. Chudomir, Razgrad; 5. Batin, Ruse;
 6. Gradishte, Shumen; 7. Panayot Volovo, Shumen; 8. Kriva reka, Shumen.

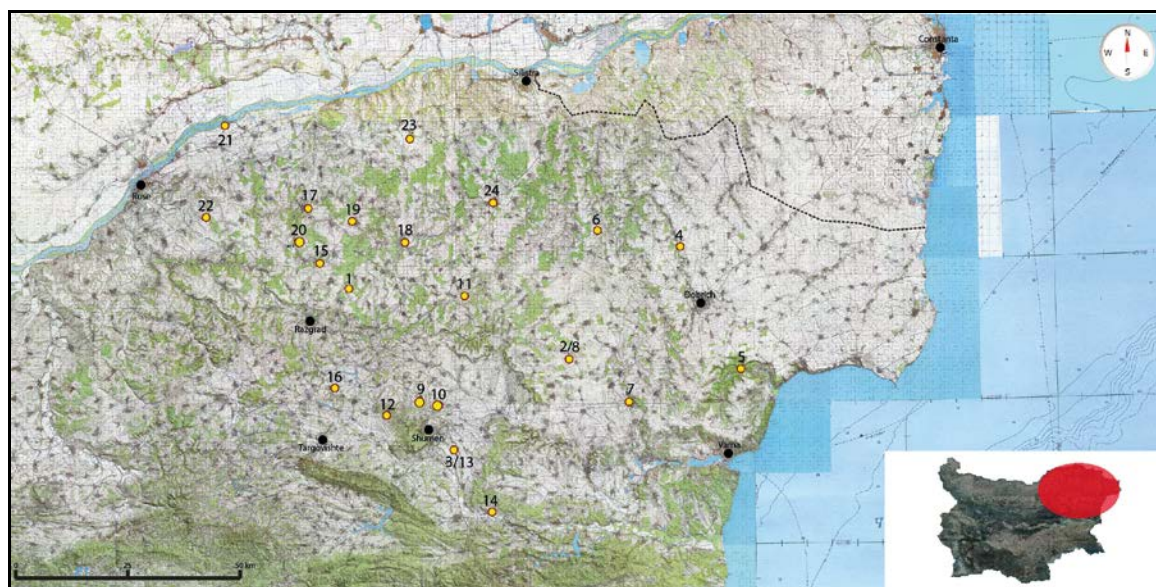

Fig. 4. Hoards from the Late Bronze Age territory of northeastern Bulgaria:
 Ceramic vessels: 1. Cherkovna, Razgrad; 2. Esenitsa, Varna; 3. Dibich, Shumen;
 Bronze artifacts and stone moulds: 4. Bozhurovo, Dobrich; 5. Batovo, Dobrich;
 6. Popgruevo, Dobrich; 7. Suvorovo, Varna ; 8. Esenitsa, Varna;
 9. Belokopitovo, Shumen, 10. Panayot Volovo, Shumen; 11. Tykach, Shumen;
 12. Cherencha, Shumen; 13. Dibich, Shumen; 14. Yankovo, Shumen;
 15. Pobit kamak, Razgrad; 16. Loznitsa, Razgrad; 17. Kubrat, Razgrad;
 18. Isperih, Razgrad; 19. Zavet, Razgrad; 20. Kamenovo, Razgrad; 21. Ryahovo, Ruse;
 22. Semerdzhievo, Ruse; 23. Sokol, Silistra; 24. Dulovo, Silistra.

DIONYSUS AND HIS CIRCLE ON ANATOLIAN GLYPTICS

Ergün Laflı*,
Martin Henig**

Dedicated to the 81st birthday of Professor Hugo Thoen

Keywords: engraved gems, *intaglio*, cameo, Hellenistic period, Roman period, Graeco-Roman glyptics, Turkish museums, Anatolian archaeology, museum studies, classical archaeology.

Cuvinte-cheie: pietre prețioase gravate, *intaglio*, cameo, perioada elenistică, perioada romană, gliptică greco-romană, muzee din Turcia, arheologie anatoliană, studii muzeale, arheologie clasică.

Abstract

In this brief paper we focus on glyptic depictions of Dionysus and his circle as exemplified by some gem examples from various Turkish museums. The aim is to compile an iconographic repertory of Dionysian gems in the Roman East and in doing so bring to life the cult associated with the most exotic member of the ancient Greek pantheon.

Introduction

This short paper concentrates on gems from Turkey depicting Dionysus and his circle (i.e. his thiasus) of satyrs, maenads, cupids, Pan, etc. and their association with wine. The past ten years has been a very productive period in Turkey for research on Graeco-Roman glyptics, especially by young scholars who have studied and catalogued such finds in local museums for their graduate theses. In this article we have attempted to collect relevant examples in respect to their contribution to Dionysian iconography, although we do not claim that this collection is in any way comprehensive.

Representations of Dionysus, satyrs and maenads, were particularly popular in all the arts throughout the Hellenistic and Roman periods, some rulers even identifying themselves with the god¹. The cult of Dionysus was under royal patronage at many

* Ergün Laflı, Dokuz Eylül University, Izmir, Turkey, ergun.lafli@deu.edu.tr.

** Martin Henig, University of Oxford, United Kingdom, martin.henig@arch.ox.ac.uk.

¹ On the world of Dionysus, his circle (thiasus) and their iconography, cf. Boardman, 2014; Isler-Kerényi, 2004; 2007; 2015; 2021; 2023; Hutchinson, 1986; 1991; Boucher, 1988; Gasparri, 1986; Kerényi, 1976.

Hellenistic courts and Antiochus VI in Syria (ruled 145-142 BC), Ptolemy XII in Egypt (ruled 80-58 BC and 55-51 BC) pronounced themselves as sharing the character of the god, as did Mithradates Eupator of Pontus (ruled 120-63 BC). It is not always clear if a complete identification or merely an association was intended. Ptolemaic kings and queens were recognized as living gods, as had been their Pharaonic predecessors, and they were assimilated to various gods and goddesses during their lifetimes. Dionysiac gems continue to be very popular throughout the Roman World with some variations in style.

Dionysus and his circle in the iconographic arts in Asia Minor

The earliest cult images of Dionysus depict a mature man with a beard and robes. In his hand he holds a fennel staff known as a „thyrsus” with a pine cone at the end. Later images show him as a beardless, voluptuous, nude or semi-nude androgynous youth. Greek literature of this period describes him to us as effeminate or „man-feminine”. His procession, his thiasus, consisted of wild female followers (maenads) and bearded satyrs with erect penises. Some of these figures were depicted equipped with thyrsos, others as dancing or playing music. In some depictions, the god himself stands in a chariot, often drawn by exotic animals such as lions or tigers, and is sometimes accompanied by a bearded, drunken Silenus, symbolizing a sage who instructs him. Dionysus is represented as the protector of all beings outside traditional society and therefore symbolizes everything that is chaotic, dangerous and unexpected, everything that escapes human reason and can only be attributed to the unpredictable actions of the gods. In most depictions the god wears a distinctive panther or leopard skin and carries a thyrsos. In his iconography, he is sometimes depicted wearing garlands of vines and snakes entwined in his hair or hanging around his neck. Serpents which emerge from the earth and shed their skins are symbols of rebirth and resurrection, while the phallus, also prominent in the cult, symbolised the life force and regeneration. The cult of Dionysus was closely associated with trees, especially the fig tree. The god is also closely associated with the transition between summer and autumn, the turning of the year.

Dionysus and his procession were widely depicted in ancient Greek art of the Classical period, especially on painted pottery vessels used for drinking wine. With the exception of some maenad reliefs, iconographic subjects specific to Dionysus were rarely seen in large-scale sculpture before the Hellenistic period, when they became common. With the Hellenistic period, the god was generally depicted as a naked young man. Among the well-known Late Classical-Hellenistic statues of Dionysus that have survived thanks to Roman copies of iconographic subjects are the so-called Faun Berberini (Glyptothek, Munich, acc. no. 218), the Belvedere Torso (Museo Pio-Clementino, Rome, acc. no. 1192) and the Resting Satyr attributed to Praxiteles (Capitoline Museum, Rome, acc. no. 739). In addition, in this context, the Hellenistic friezes depicting the thiasus of Dionysus in Cnidus, Teos and Kos in the Aegean should also be mentioned.

In the Hellenistic period, we observe that Pan, nymphs and hermaphrodites which emphasise the ambiguities and erotic potential always present in the Dionysiac circle, were added to the Dionysian triumphal procession and the number of representations of that event greatly increased.

In this period, we observe that Dionysus appealed to the local monarchies of the Hellenistic period for many reasons besides his being a god devoted to pleasure. Among them was that he appeared to be a deified human being from the East, and specifically India, which he had conquered, and that he indulged in mortal vanity and a glamorous lifestyle. Thus lovers of Dionysus in this period, his followers, often saw him as a progenitor, and this self-identification continued into the period of the Roman Empire, when the wealthy filled the gardens of their villas with statues of Dionysus and his thiasus, and continued to perceive Dionysus as a god whose appeal was addressed directly to them. We see this especially in the sarcophagus workshops such as that of Aphrodisias in Anatolia in the second century AD, whose sarcophagi depicting crowded scenes of Dionysus/Bacchus and his procession were popular amongst a wide clientele in Asia Minor and elsewhere.

Some significant images of Dionysus and his thiasus recently discovered in Asia Minor include a group of statues excavated in Soloi-Pompeiopolis near Mersin in Cilicia, a terracotta statue of Dionysus, Pan and some rhyta found during archaeological excavations carried out in the Kurul Castle in Ordu-Altınordu in north-eastern Turkey, a statue of Dionysus as a child found in Tripolis in Phrygia and published by A. Erdoğan and S. Arıcı (2018), and lastly a bronze life-size Dionysus statue from the Sebasteion in Boubon in northern Lycia, which was taken abroad illegally by a Turkish citizen, and came to light in Switzerland; it was transferred to England during the judicial process, and returned on 23 November 2002 to Turkey; today it is exhibited in the classical section of the Museum of Anatolian Civilizations in Ankara (Işık *et alii*, 2003, p. 90-93, fig. 56-57) (pl. 1-2).

Dionysus and his circle on Anatolian Graeco-Roman gems

Dionysus on gems

Depictions of Dionysus, satyrs and maenads² were popularly figured in jewellery (especially rings and necklace pendants) and seals in Asia Minor during the Hellenistic and Roman periods. Depicted in phallic form to emphasise his reproductive power, Dionysus himself metamorphosed over time, appearing bearded, strong and clothed, whereas in later periods he gained the appearance of an elegant and naked boy. He is usually depicted holding his pine-cone tipped thyrsos and a kalathos in his hands. On heads and busts, Dionysus is depicted with his head wreathed in vines with clusters of grapes, ivy and forest fruits.

Satyrs on gems

The satyrs in Dionysus' procession were daemonic figures symbolizing nature. Their bodies are always depicted as human beings above the waist, and often as goats below the waist; they frequently have goat-like tails. The glyptic representations of satyrs, at least their busts, were thoroughly described by T. Gesztelyi as early as in 1978. In earlier times they were represented as bearded old men with erect phalli, in later times, like Dionysus himself, they became to be depicted as young and beautiful. In later stages, depictions of child satyrs increased.

² On Dionysus on gems, cf. Plantzos, 1999, p. 86-87, as well as Overbeck, Overbeck, 2005; and on glyptic depictions of satyrs and maenads, cf. Henig, 1997.

Maenads on gems

Maenads were women intoxicated by the god and in myth, to be greatly feared as in ecstasy they were capable of tearing animals and even people apart, as in Euripedes' great play the *Bacchae*. In later art they were to a degree often tamed and appear for example as votaries in sacro-idyllic scenes (see Fellmann Brogli, 1996).

Pan on gems

Dionysus and Pan were often thought of as a pair, since they were both wild gods and part of a younger generation of deities. Pan is often shown holding or playing the pan pipes, the instrument pre-eminently associated with goatherds.

Erotes

Although erotes/cupids are often associated with Aphrodite, Eros being her wayward son, child satyrs or erotes with wings frequently appear in the thiasus representing the burgeoning life and fertility of the Bacchic realm, including on gems³.

Silenus and combination gems

The mask as shown on gems as on other works of art was associated with theatre and therefore with Dionysus as patron of drama. It was frequently employed as a device on Graeco-Roman ring stones, especially from the end of the Hellenistic period. In the case of masks shown in profile, the chin, mouth and nose are shown with horizontal short parallel grooves, in the „Chin-Mouth-Nose Style” popular in the first or second century AD⁴.

Catalogue of Dionysus and his circle on Anatolian glyptics

In this corpus below the order of the gems with Dionysus or his circle is based on the first hand on an iconographic hierarchy and secondly on the date of each gem.

No. 1 (pl. 3/1): Dionysus feeding his panther

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.591 (formerly in the Izmir Museum of History and Art). W. 11 mm, H. 14 mm, Th. 2 mm, Wg. 0.6 gr. Chalcedony.

Description: the god whose lower part is draped in a himation, is shown leaning upon a column; he holds a transverse sceptre and pours wine to the panther from a cantharus.

Comparison: Sena Chiesa, 1966, no. 359, and Zwierlein-Diehl, 1979, no. 1379, both depicting Dionysus (wearing himation) feeding the panther.

Dating: first century AD.

No. 2 (pl. 3/2): Dionysus feeding his panther

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.569 (formerly in the Izmir Museum of History and Art). W. 12 mm, H. 14 mm, Th. 3 mm, Wg. 0.8 gr. Amethyst *intaglio*.

³ Stuveras, 1969, especially chapter 2 – *Le putto bacchique*, p. 13-31. Note Richter, 1971, no. 167 for Bacchus feeding a panther as our no. 1 together with a vine, and an Eros in the field.

⁴ Maaskant-Kleibrink, 1978, p. 298-302. For the depiction with the body as a Silenus mask, the neck and head as a horse, and the back of the body as a cockerel, see: Lapatin, 2011, and many others, for instance Henig, Whiting, 1987, nos. 304-308; Konuk, Arslan, 2000, p. 177, no. 153; Middleton, 2001, p. 52, no. 29 (acquired in Tarsus).

Description: the god is depicted nude, standing holding an upright thyrsus and a cantharus from which he pours wine to his panther.

Comparison: Maaskant-Kleibrink, 1978, p. 210, no. 483; Allen, 2021, p. 383, fig. 8 (from Herculaneum).

Dating: first or second century AD.

No. 3 (pl. 3/3): Dionysus with thyrsus and cantharus

Museum of Burdur, acc. no. K.14-11.75. W. 9 mm, H. 12 mm, Th. 3 mm.

Description: Dionysus, depicted nude, holds an upright thyrsus, and pours from his cantharus as though to feed the panther which is not depicted.

Comparison: Sena Chiesa, 1966, no. 367; also Konuk, Arslan, 2000, no. 40 (where he leans on a column, and holds a transvers sceptre).

Dating: first or second century AD.

Reference: Kulbay, 2019, p. 61, no. 24.

No. 4 (pl. 3/4): Head of Dionysus or a young satyr or maenad

Museum of Anatolian Civilizations, Ankara. W. 6 mm, H. 11 mm, Th. 3 mm.

Amethyst. The stone was associated with Dionysus because of its supposed ability to prevent drunkenness. As very well-known, the name „amethyst” means „not intoxicated”. Because of this, several gems were designed with Dionysian themes, possibly to ward off the worst effects of inebriation.

Description: the youthful head is shown in profile with a hair-band of vine leaves.

Comparison: Henig, MacGregor, 2004, no. 3.67.

Dating: first century BC to first century AD.

No. 5 (pl. 3/5): Elderly, bearded satyr with a wine vessel

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.577. W. 10 mm, H. 13 mm, Th. 15 mm. It is carved on a veined agate.

Description: a standing bearded satyr facing right, pours wine from the wineskin on his back into the cantharus on his left.

Dating: second half of the first century BC.

Comparison: cf. Henig, 1975, no. 62 (bought by S. S. Lewis in „Smyrna”); Henig, MacGregor, 2004, no. 3.96.

No. 6 (pl. 3/6): Satyr with cornucopia

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.595 (formerly in the Izmir Museum of History and Art). W. 8 mm, H. 12 mm, Th. 2 mm, Wg. 0.39 gr. Carnelian.

Description: a youthful satyr is depicted from the front, muscular and naked, with his head turned to the left; he carries a cornucopia in his left hand rather than the more usual pedum or lagobolon; he raises his right hand to his mouth.

Comparison: Konuk, Arslan, 2000, no. 42; also Henig, Whiting, 1987, no. 248, with satyr raising his hand to his mouth in order to drink.

Dating: first century AD.

No. 7 (pl. 3/7): Satyr holding bunch of grapes, perhaps to an animal removed through damage to the stone

Museum of Şanlıurfa, acc. no. 4884. An acquisition from the province of Şanlıurfa. W. 11 mm, L. 14 mm, H. 3 mm, Wg. 1.2 gr. Dark red-brown jasper. Oval shape. With cracks on its top and bottom edges.

Description: a satyr (or very possibly the young Dionysus), nude with nebris draped over his left arm holds out a bunch of grapes in his right hand, probably to an animal below though a large chip on the surface of the stone has removed most traces of this. Short ground line.

Comparison: Henig, 1975, p. 24, no. 61; 2007, p. 111, no. 158 where the animal is a panther.

Dating: first-second century AD.

Reference: Karul *et alii*, 2017, p. 404, figure at bottom left (with its impression).

No. 8 (pl. 3/8): Satyr milking a goat

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.558. W. 11 mm, H. 18 mm, Th. 4 mm, Wg. 1.1 gr. A piece from the upper part of the stone is missing. Carnelian.

Description: on the left side of the stage is a goat in profile, and behind the goat is a satyr engaged in milking it. That he is a satyr is confirmed by his nudity, hair and tail. The goat turns to the right and watches the milker.

Comparison: a common subject; both countrymen and satyrs are shown milking goats, but see for example Sena, Chiesa, 1966, no. 799, and Henig, Whiting, 1987, no. 296 where the milking figure is a satyr.

Dating: first-second century AD.

No. 9 (pl. 3/9): Elderly satyr seated in front of sacred column upon which is an image of Priapus, a thyrsus crossed behind it

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.599. Diam. 9 mm, Th. 2 mm, Wg. 0.3 gr. Carnelian.

Description: the satyr sits on a rocky ledge, his left leg stretched towards the pedestal on which there is a small image of Priapus, a minor rustic fertility god, protector of livestock, fruit plants, gardens, and male genitalia, which he contemplates.

Comparison: Maaskant-Kleibrink, 1978, no. 277 depicts an elderly satyr in front of a large image of Priapus; no. 343 with a scene similar to ours but the satyr is young.

Dating: Augustan date.

No. 10 (pl. 3/10): Head of a young satyr

Museum of Amasya. In a gold ring weighing 13.2 gr, its outer diameter comes to 27-34 mm, its inner diameter measuring 16-17 mm, its thickness 5 mm. Garnet set in a gold ring.

The fine depiction on our garnet ringstone represents a youthful, mischievously smiling satyr in left profile with a full leonine hairstyle, reminiscent of Alexander the Great's portrait type on Hellenistic coins, with small goat-growth on his jaw-line, suggesting he is a young man approaching maturity. He has a well-modelled, beardless face with a large eye, a pointed ear, and a prominent aquiline nose. A nebris decorated with three series of notches is tied around his shoulders, behind which is what might be a lagobolon, a

shepherd's crook that could be used for hunting hares or ruling the flock. The same object is found on another gem with a satyr bust, a popular subject on Greek and Roman gems.

As said above, during the Hellenistic and Roman periods gem images of rulers, emperors, and high-ranking persons were commonly given divine attributes. All sorts of idealized mythological creatures could feature in the images, including centaurs, sirens and satyrs, which were considered to be „lower” mythological and demonic beings, living somewhere on the outskirts of civilization and were particularly featured in the thiasus. P. Gołyźniak observes that the satyr and other members of the thiasus may refer to the symposium as an activity performed by the aristocracy as an affirmation of social status. Satyr busts are generally considered to emphasize youthfulness and vigour for Hellenistic ruler portraits, but the Amaseian image seems to display a trace of self-mockery – perhaps a high-ranking person was depicted here as a satyr, which is not uncommon on intaglios in Graeco-Roman Asia Minor. One may wonder whether the person portrayed here was called „Satyros”, which was indeed a very common male name in Roman Asia Minor. In Graeco-Roman portraiture realistic elements are often emphasized, such as the bulge under the small, protruding chin of the Amaseian satyr, which might hint at the portrayed's obesity. The large crease in the middle of the neck and the pronounced cheekbone should also be noted. The combination of features rendered in full plasticity with others represented with fine, graphic means is characteristic of early first-century AD gems figuring satyrs as well as other youthful busts, particularly in Asia Minor and the Levant. It remains for future research to determine whether the present *intaglio* from Amasya portrays a male ruler with the attributes of a satyr, or a satyr with the features of a particular human. The individualistic characteristics of the bust are likely to allude to a specific person.

From the Hellenistic period onwards, there are two distinct iconographic traditions in the representations of satyrs (and Pan). In the first, they are depicted as adults. The first ruler to represent himself in the guise of Pan was Antigonus II Gonatas, on coins minted after the Battle of Lysimachia in 277 BC in which he defeated the Celts. Coins with Pan heads continued to be common until the early second century BC, and there are numerous examples in coin hoards of Asia Minor.

An amethyst *intaglio* in the Bibliothèque nationale de France in Paris presents a head of a young man as satyr (acc. no. Luyens.71). It is signed by Epitynchanus, who was perhaps a relative or pupil of Dioscurides, the famous gem engraver who flourished during the reign of Augustus. If the portrayed, in the guise of Pan, is Gaius Caesar (20 BC – 4 AD), as has been proposed, the gem would have been engraved at the end of the first century BC or the very beginning of the first century AD. Epitynchanus also carved a sardonyx cameo with a portrait of a Julio-Claudian prince, possibly Gaius or Lucius Caesar in profile, now in the British Museum (acc. no. 1867,0507.496). A gem signed by Philemon now in the Palazzo Strozzi in Florence could belong to the same tradition – assuming it is an authentic piece.

The second iconographic tradition features a smiling young satyr. This image had a great success. Its prototype was probably created early in the second century BC, perhaps in Pergamum or Rhodos, or in another centre on the western coast of Asia Minor, maybe in Antioch-on-the-Orontes, close to the homeland of Dioscurides whose studio was located about seventy kilometres south-east of Aegeae in eastern Cilicia. We see the same subject

on a bronze lebes in the J. Paul Getty Museum, which is dated to the second half of the first century BC (Malibu, CA, acc. no. 96.AC.51).

To return to our gem in Amasya, a brownish carnelian ringstone now in the Museum of Fine Arts, Boston, MA, said to come from Asia Minor, offers perhaps the closest parallel among the many busts of youthful, smiling satyrs facing left (acc. no. 23.588). It is likely to be contemporary with the cameo in Antikensammlung Staatliche Museen in Berlin signed by Hyllos whose activity continued to the early Tiberian period, and almost certainly derives from it (acc. no. FG 11063). Probably of somewhat later date is a gem from Syria, now in the J. Paul Getty Museum in Malibu, CA (acc. no. 85.AN.370.80). It is an oval dark violet amethyst *intaglio* with the bust of a young satyr to the left wearing a nebris, inserted into a silver ring. The satyr's animal (donkey's?) ear is buried in his wavy, wild hair. Like his Amaseian counterpart, the Getty satyr displays a smiling, mischievous expression. A cloak-like garment is slung over his shoulders and is tied in front of his nebris. A similar, but later depiction is found on a gem from Roman Brigetio (mod. Szőny, Komárom) in Hungary, which is dated to the end of the second century AD. According to M. Henig, the same subject may be represented on a gem found in the drain of the bathhouse of Legio VI Victrix at York in Great Britain (Henig, 2007, App. 61), which was at first interpreted as the head of a maenad.

Dating: based on its shape, the stone used, its arrangement in the setting, and the style of the carving, we propose to date our ring to the Augustan age.

Reference: Laflı, Buora, 2023.

No. 11 (pl. 3/11): Head of a young satyr

Museum of Anatolian Civilizations, Ankara. W. 7 mm, H. 10 mm, Th. 4 mm.

Set in an iron ring, of broad form (Henig type V) characteristic of the second century AD.

Description: this is clearly a version of no.10 above, which may well have been produced in, or by, a gemcutter from Asia Minor.

Dating: second century AD.

No. 12 (pl. 3/12): Head of a satyr

Archaeological Museum of Aydın. Diam. 12 mm, Wg. 2.0 gr. Translucent glass. Almost circular shape. The *intaglio* is fairly intact but the depression in the area of the eye suggests a casting flaw, perhaps the result of an air bubble.

Description: an *intaglio* depicting the tousel-headed bust of a young satyr in profile to the right. In front of him a thyrsus which is associated with Dionysus and was thus a symbol of prosperity, fertility, and the good life which is described above. The *intaglio* is moulded, not engraved.

Comparison: possibly likewise, ultimately derived from the well-known young satyr type represented by Henig, 1994, no. 184.

Dating: first century BC – first century AD.

No. 13 (pl. 4/1): Eros seated on a pile of three rocks playing auloi

New archaeological museum in the Izmir Arts and Culture Factory, former Tekel Premises in Alsancak. W. 8 mm, H. 14 mm, Th. 3 mm. Red jasper. There is a chip on the top of the stone.

Description: Eros sits on a pile of three rocks, in profile to the right, his legs thrust forward so he seems to have difficulty in balancing as he plays his double flute with great gusto.

Comparison: Middleton, 1998, p. 48, no. 38 (from Epidaurum, Dalmatia); Middleton, 2001, p. 34, no. 16 (acquired at Ochrid, Macedonia). Richter, 1971, no 158 from Aquileia, and Guiraud, 1988, p. 178, no. 370 from Lyon shows Eros walking and playing auloi.

Dating: late first or early second century AD.

No. 14 (pl. 4/2): Head of a maenad

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.594 (formerly in the Izmir Museum of History and Art). Diam. 11 mm, Th. 2 mm. Carnelian. There are some imperfections on the edges of the stone.

Description: the head, wreathed in ivy, is depicted in profile to the left.

Comparison: Pannuti, 1983, no. 57 (from Pompeii); Henig, Whiting, 1987, no. 254; Henig, MacGregor, 2004, no. 3.68 = Middleton, 1991, p. 73, no. 102 (from Epidaurum, Dalmatia).

Dating: first century AD.

No. 15 (pl. 4/3): Head of a maenad

Museum of Fethiye, acc. no. 2128. Diam. 13 mm, Th. 2 mm.

Description: head of a maenad similar to no. 14, her head apparently wreathed with vegetation. The head is shown to the right; it should actually face left.

Dating: first century AD.

Reference: Kulbay, 2019, p. 62, no. 25.

No. 16 (pl. 4/4): Head of a maenad

Museum of Fethiye, acc. no. 5148. W. 7 mm, H. 10 mm, Th. 4 mm.

Description: it looks like no. 15 above. This gem shows an ecstatic head with long locks falling to the nape of the neck. The head is shown to the right; it should actually face left.

Comparison: an example in the British Museum, acquired in Athens is published as of Late Hellenistic date (Walters, 1926, no. 1166), which is ascribed by Plantzos, 1999, p. 56, 116, no. 89, as possibly intended to depict Mithradates VI. A similar head of a maenad published in Platz-Horster, 1987, no. 135 from the Colonia Traiana, Xanten is clearly of the Roman period. Note, also, a glass cameo in Oxford, Henig, MacGregor, 2004, no. 3.69.

Dating: perhaps first century BC or first – second century AD.

Reference: Kulbay, 2019, p. 64, no. 27.

No. 17 (pl. 4/5): Head or mask of Silenus

Museum of Anatolian Civilizations, Ankara. W. 8 mm, H. 13 mm, Th. 3 mm. Carnelian.

Description: a bearded head or theatre mask of Silenus in profile to the left.

Comparison: Middleton, 1991, no. 105.

Dating: first century AD.

No. 18 (pl. 4/6): A combination gem with head of Silenus on cockerel's legs (?), glume of wheat, griffin head and wing.

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.617 (formerly in the Izmir Museum of History and Art). W. 12 mm, H. 15 mm, Th. 3 mm, Wg. 0.89 gr. Red jasper.

Description: this is a fairly unusual combination in which the Silenus mask is on cockerel legs at an angle in profile to the left. The griffin head replaces the more usual horse head. In front of it is a large glume and behind it an aquiline wing. On the right of the gem is a tree.

Comparison: for the type in general see Lapatin, 2011. Note also Middleton, 1998, no. 47.

Dating: second century AD.

No. 19 (pl. 4/7): A combination gem figuring a conjoined head of Silenus and Pan

Archaeological Museum of İznik (ancient Nicaea), acc. no. 907. Acquisition from Mr. M. Altınölçek on 29 May 1968. L. 19 mm, d. 1 mm, diam. 8 mm, th. 10 mm, Wg. 1.3 gr. Burgundy coloured carnelian set in a bronze finger-ring.

Description: the *intaglio* figures a bearded head of Silenus which is conjoined with a youthful head of Pan who has short horns branching from his brows. The ring has an ovoid, narrow hoop, and the gem which is raised above the surface of the bezel is mounted on its side, so it is very probably a secondary mounting.

Comparison: for the *intaglio* note Pan's very small goat-like horns, as Konuk, Arslan, 2000, no. 157; Guiraud, 1988, no. 898 (from Saintes); Henig, 1994, no. 355. The ring is similar to the silver ring, Konuk, Arslan, 2000, no. 145; also note the bronze ring, Konuk, Arslan 2000, no. 95.

Dating: *intaglio* second century AD, ring probably third century AD.

No. 20 (pl. 4/8): Pan holding nebris and lagobolon

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.572 (formerly in the Izmir Museum of History and Art). W. 12 mm, H. 18 mm, Th. 4 mm, Wg. 1.14 gr. Carnelian.

Description: the figure of Pan is depicted standing, facing right and frontally. He holds an animal hide and lagobolon in his right hand and raises his left hand up. Pan's body details are extremely well rendered.

Comparison: Guiraud, 1988, no. 313; Henig, MacGregor, 2004, no. 3.70; Henig, 2007, nos. 147 and App. 40.

Dating: second century AD.

No. 21 (pl. 4/9): Pan with a goat

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.516. W. 10 mm, H. 13 mm, Th. 2 mm, Wg. 0.4 gr. Red jasper. The stone is split in half.

Description: a frontal and standing Pan, looking towards the right, and a goat standing up with both legs on his right. Pan is holding an object in his right hand.

Comparison: an amethyst from Salona depicts Pan holding a goat by its front legs; e.g., Middleton, 1991, no. 103; more often Pan is shown confronting a goat in a butting match, see Richter, 1971, no. 195; Guiraud, 1988, no. 317; and Henig, 2007, no. 145.

Dating: second – third century AD.

No. 22 (pl. 4/10): A bezel of a finger-ring engraved with the depiction of a komast dancer

Museum of Marmaris, acc. no. 2015/17 (A). H. 15 mm, W. 10 mm, Th. 2 mm, Wg. 2.4 gr. Silvered bronze ring. Shallow, oval-shaped. Intact and well-preserved. No evidence for the form of the ring. Confiscation by Mr Şahin Güzey on 26 January 2015. Inventoried on 4 February 2015.

It is a depiction of a female komast dancer, *κομασταί* in plural, literally „revellers” who were often connected with ritual celebrations. The dancer who is a squat and plump figure in the centre of the bezel, wears the characteristic short garment of komasts.

Dating: fourth – third century BC.

No. 23 (pl. 4/11): Eros burning a butterfly

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 007.879. Diam. 9 mm, Th. 4 mm, Wg. 0.4 gr. Carnelian. Poor workmanship, with only the outer contours engraved.

Description: Eros stands to the right holding the butterfly in his right hand and a torch in his left hand. The subject is concerned with the relationship of the body and its lusts (Eros) and the soul (Psyche) represented by the butterfly. The subject is fully discussed by Platt, 2007. Eros belongs in the first instance to the realm of Aphrodite who punishes him for his cruelty but Eros was also very definitely absorbed into the Dionysiac thiasus, see Stuveras, 1969.

Comparison: Henig, 1994, no. 296; 2007, nos. 119-122.

Dating: third century AD.

No. 24 (pl. 4/12): Gold finger-ring set with a sardonyx cameo figuring a hermaphrodite

Museum of Anatolian Civilizations, Ankara. Diam. of ring 29 mm, W. 4 mm, H. 12 mm, Th. 5 mm, Wg. 4.41 gr. Sardonyx.

Description: the hermaphrodite lies on her back upon a coverlet of animal skin. She is nude apart from a garment over her lower legs; there is a lyre on her left side; another instrument, possibly cymbals on her right. Unlike other images of a reclining hermaphrodite she is shown alone, without erotes in the field.

Comparison: Vollenweider, 1966, pl. 25/7 (in the British Museum); Gasparri, 1994, pl. 27 (in Naples), for reclining hermaphrodites. For a seated hermaphrodite, unveiling him/herself, Boardman, 2009, p. 43, no. 23 (in Malibu, CA).

Dating: both the ring, a simple hoop of rounded section, and the classicising cameo date to the Augustan or early Julio-Claudian period.

No. 25 (pl. 4/13): Vine leaf

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 016.130. W. 6 mm, H. 8 mm, diam. of ring 8 mm. Garnet set in a gold ring of early Roman form.

Description: the vine leaf is beautifully detailed and naturalistic.

Comparison: Hamburger, 1968, p. 35, pl. 7, no. 143 (from Caesarea Maritima); Pannuti, 1983, p. 169, nos. 326, 327 (from Pompeii); Richter, 1971, no. 394; Zwierlein-Diehl, 1991, p. 123, no. 2050. Note also Henig, MacGregor, 2004, p. 99, no. 9, 135 for a bunch of grapes between two vine leaves on a stem.

Dating: first century BC – first century AD.

No. 26 (pl. 4/14): Vine leaf

Archaeological Museum of Izmir, acc. no. 013.535. W. 1.1 mm, H. 1.4 mm, Th. 0.3 mm, Wg. 0.8 gr. Chalcedony.

Description: leaf similar to the last.

Dating: first century BC-first century AD.

No. 27 (pl. 4/15): Vine leaf

Museum of Kahramanmaraş. W. 12 mm, L. 15 mm, H. 3 mm, Wg. 1.3 gr. Jasper or cornelian. Oval shape. A crack in the middle of the surface.

Dating: second-third century AD.

No. 28 (pl. 4/16): Ivy leaf

Museum of Marmaris, acc. no. 9.38.2000 (Cnidus excavations acc. no. KD. 00/97). Found in the channel L1 at the Trench of Room L at the Terrace of Dionysus at Cnidus on 15 September 2000 by Mr. M. Dursun Çağlar. Inventoried on 22 November 2000. Diam. 8 mm, Th. 2 mm, Wg. 1.1 gr. Carnelian. Oval shape. Intact and well-preserved.

Description: a plain-edged and three-leafed ivy is centrally positioned on the shallow surface of the gem. It is perhaps associated with (Carian) Dionysiac/Bacchic rites. Ivy is not often depicted on Anatolian gems of any period whereas a garland of ivy was an appropriate honorific emblem upon funerary sculpture in Asia Minor. It was widespread in the Carian area.

Comparison: for two examples of ivy leaves on gems from Pompeii, cf. Pannuti, 1983, p. 168-169, nos. 324, 325. In these catalogue entries Ulrico Pannuti quotes Carian coins.

Dating: second century AD.

Conclusions

The number of gems published here is not particularly large and almost certainly by no means reflects the true picture. Dionysus and his thiasus were enormously popular on gems and other items throughout the Roman Empire, from Britain (Hutchinson, 1986) and Gaul to Syria and Egypt. However many of the unprovenanced Dionysiac gems in old collections abroad (for example in Germany, Britain, Russia, Poland, Austria, and the USA) as well as sculptures and bronzes may well have come from sites in Turkey, so it is possible he was especially venerated in Hellenistic and Roman times in Anatolia, which would not be surprising as in Turkey there were, as noted above, major centres for the production of sarcophagi depicting the Indian triumph of Dionysus (for example Madole, 2018).

Acknowledgements

Permission to publish 14 glyptic finds in two museums in Izmir was granted by the Turkish Ministry of Culture and Tourism, Directorate of the Cultural Monuments and Museums to E. Laflı on 13 April 2010 under permit B.16.0.KVM.0.13.04.00-155.01 (TA10.B81)-77614. The photos of these 14 gems in these museums were taken by E. Laflı in 2010.

Permission to publish two objects at nos. 22 and 28 conserved at the Museum of Marmaris was granted by the Directorate of Museum of Marmaris to Esat Onur Tuğay on

16 July 2023 under permit 60364499-155.01-E.149289. The photos of the gems were taken by E. O. Tuğay in August 2023 whom we would like to thank for allowance to use these photos in this paper.

Permission to publish no. 19 in the Archaeological Museum of İzmit was granted by the Directorate of the Museum of İzmit to F. H. Kaya on 15 March 2023 under permit 62901608-155.01/E. 228521. Figure 19 was taken by M. Albayrak and O. Yurteri in 2023 whom we would like to thank for allowance to use this photo in this paper.

Map 1 is included by arrangement with Dr Sami Patacı (University of Ardahan) in 2024 to whom we would like to express our sincere gratitude and appreciation.

Acknowledgments are due also to (in alphabetical order) Professor Erwin Pochmarski (Graz) and Professor Hugo Thoen (Deinze / Ghent), who kindly read a draft of the paper and shared their comments.

Bibliography

- Allen, R. (2021)**, *Signum and self: engraved gemstones and the expression of identity at Herculaneum*, in *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, 33 (19), p. 357-386, <https://doi.org/10.5617/acta.10450>.
- Boucher, S. (1988)**, *Dionysos/Bacchus (in peripheria occidentali)*, in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, vol. 4/1: *Eros (in Etruria) - Herakles*: Artemis & Winkler Verlag, Zurich, Munich, Düsseldorf, p. 908-923.
- Boardman, J. (2009)**, *The Marlborough gems formerly at Blenheim Palace, Oxfordshire*, Oxford University Press, Oxford.
- Boardman, J. (2014)**, *The triumph of Dionysos, Convivial processions, from antiquity to the present day*, Archaeopress, Oxford.
- Erdoğan, A.; Arici, S. (2018)**, *Tripolis' de Bulunmuş Çocuk Dionysos Heykeli*, in *Olba*, 26, p. 273-304.
- Fellmann Brogli, R. (1996)**, *Gemmen und Kameen mit ländlichen Kultszenen. Untersuchungen zur Glyptik der ausgehenden römischen Republik und der Kaiserzeit*, Europäische Hochschulschriften, Reihe 38, Archäologie 59 / European University Studies, Series 38, Archaeology 59 / Publications universitaires européennes, Série 38, Archéologie 59, Peter Lang Group AG, International Academic Publishers, Frankfurt/Main, Vienna, Bern.
- Gasparri, C. (1986)**, *Bacchus*, in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, vol. 3, *Atherion – Eros / Amor, Cupido*, Artemis & Winkler Verlag, Zurich, Munich, Düsseldorf, p. 540-566.
- Gasparri, C. (1994)**, *Le gemme Farnese, Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, Electra, Soprintendenza Archeologica di Napoli e Caserta, Naples.
- Gesztelyi, T. (1978)**, *Satyrbüsten auf Gemmen*, in *Acta classica Universitatis scientiarum Debreceniensis*, 14, p. 65-73.
- Guiraud, H. (1988)**, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule, Territoire français*, 48e Supplément à Gallia, vol. 1, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

- Hamburger, A. (1968)**, *Gems from Caesarea Maritima*, in 'Atiqot (English series), 8, p. 1-38.
- Henig, M. (1975)**, *The Lewis Collection of engraved gemstones in Corpus Christi College, Cambridge*, Supplementary Series 1, British Archaeological Reports Oxford Ltd., Oxford.
- Henig, M. (1994)**, *Classical gems. Ancient and modern intaglios and cameos in the Fitzwilliam Museum*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Henig, M. (1997)**, „Et in Arcadia Ego”: satyrs and maenads in the ancient world and beyond, in *Engraved gems: survivals and revivals*, Studies in the History of Art, 54; CASVA Symposium Papers 32, University Press of New England, Hanover, London, p. 22-31.
- Henig, M. (2007)**, *A corpus of Roman engraved gemstones from British Sites*, British Archaeological Reports, British Series 8, third edition, BAR Publishing, Oxford.
- Henig, M.; MacGregor, A. (2004)**, *Catalogue of the engraved gems and finger-rings in the Ashmolean Museum*, vol. 2, Roman, Beazley Archive - Studies in Gems and Jewellery 3, British Archaeological Reports, International Series 1332, Archaeopress, Oxford.
- Henig, M.; Whiting M. (1987)**, *Engraved gems from Gadara in Jordan. The Sa'd collection of intaglios and cameos*, Oxford University Committee for Archaeology, Monograph No. 6, Oxford University Committee for Archaeology, Oxford.
- Hutchinson, V. J. (1986)**, *Bacchus in Roman Britain: the evidence for his cult*, BAR British Series 151, British Archaeological Reports Oxford Ltd., Oxford.
- Hutchinson, V. J. (1991)**, *The cult of Dionysos/Bacchus in the Graeco-Roman world: new light from archaeological studies*, in *Journal of Roman Archaeology*, 4, 1991, p. 222-230.
- Işık, C.; Turan, N.; Özdemir, M.; Subaşı, İ.; Çanga, M.; Akça, E.; Kösekul, Y.; Ergürer, N.; Tekerek, A. (2003)**, *Yitik Miras'ın Dönüş Öyküsü*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2908, Ankara.
- Isler-Kerényi, C. (2004)**, *Civilizing violence. Satyrs on 6th-century vases*, *Orbis Biblicus et Orientalis*, 208, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Isler-Kerényi, C. (2007)**, *Dionysos in Archaic Greece. An understanding through images*, *Religions in the Graeco-Roman World* 160, Brill, Leiden, Boston.
- Isler-Kerényi, C. (2015)**, *Dionysos in Classical Athens. An understanding through images*, *Religions in the Graeco-Roman World* 181, Brill, Leiden, Boston.
- Isler-Kerényi, C. (2021)**, *Dionysos, the polis and power*, in **Doroszewski, F.; Karłowicz, D. (Eds.)**, *Dionysos and politics. Constructing authority in the Graeco-Roman world*, Routledge Monographs in Classical Studies, Routledge, London, <https://doi.org/10.4324/9781003050995>.
- Isler-Kerényi, C. (2023)**, *Dioniso 1976 e Dioniso 2001 a confronto*, in *Dionysus ex machina*, 14, 2023, p. 124-132.
- Karul, N.; Kozbe, G.; Yavuzkır, A. (2017)**, *Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Şanlıurfa.

- Kerényi, K. (1976),** *Dionysos. Urbild des unzerstörbaren Lebens*, Werke in Einzelausgaben, 8, Verlag Langen Müller Munich, Vienna.
- Konuk, K.; Aslan, M. (2000),** *Anadolu Antik Yüzük Taşları ve Yüzükleri. Yüksel Erimtan Koleksiyonu / Ancient gems and finger rings from Asia Minor. The Yüksel Erimtan Collection*, Duduman Ltd., Ankara.
- Kulbay, D. (2019),** *Konya, Burdur ve Fethiye Müzelerinin Arşivinde Yer Alan Betimlemeli Yüzük Taşları*, master's thesis, Selçuk Üniversitesi.
- Lafli, E.; Buora, M. (2023),** *A garnet ringstone from Amasya depicting the head of a satyr*, in *Mediterranean Archaeology*, 36, 2023, p. 23-37.
- Lapatin, K. (2011),** *Grylloi*, in **Entwistle, C.; Adams, N. (Eds.)**, 'Gems from Heaven'. *Recent research on engraved gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, British Museum Research Publication 177, Trustees of the British Museum, London, p. 88-98.
- Maaskant-Kleibrink, M. (1978),** *Catalogue of the engraved gems in the Royal Coin Cabinet. The Hague. The Greek, Etruscan and Roman collections*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Madole, S. (2018),** *A mythological frieze sarcophagus from Aphrodisias depicting the birth of Dionysos*, in *American Journal of Archaeology*, 122/1, p. 145-168.
- Middleton, S. H. (1991),** *Engraved gems from Dalmatia from the Collection of Sir John Gardner Wilkinson and Sir Arthur Evans in Harrow School, at Oxford and elsewhere*, Oxford University Committee for Archaeology, Monograph No. 31, Oxford University Committee for Archaeology, Oxford.
- Middleton, S. H. (1998),** *Seals, finger rings, engraved gems and amulets in the Royal Albert Memorial Museum, Exeter: From the collections of Lt. Colonel L. A. D. Montague and Dr. N. L. Corkill*, Sutton Publishing, Exeter.
- Middleton, S. H. (2001),** *Classical engraved gems from Turkey and elsewhere. The Wright Collection*, British Archaeological Reports, International Series 957, Archaeopress, Oxford.
- Overbeck, B.; Overbeck, M. (2005),** *Dionysus and his world. The fascination of precious gems*, The Hadjimichalis Estate, Athens.
- Pannuti, U. (1983),** *Catalogo della collezione glittica*, vol. 1, Museo Archeologico Nazionale di Napoli, Cataloghi dei Musei e Gallerie d'Italia, Istituto poligrafico e zecca dello Stato, Rome.
- Plantzos, D. (1999),** *Hellenistic engraved gems*, Oxford Monographs on Classical Archaeology, The Clarendon Press, Oxford.
- Platt, V. (2007),** *Burning butterflies: Seals, symbols and the soul in Antiquity*, in **Gilmour, L. (Ed.)**, *Pagans and Christians – from Antiquity to the Middle Ages. Papers in honour of Martin Henig presented on the occasion of his 665th birthday*, BAR International Series 1610, Archaeopress, Oxford, p. 89-99.

- Platz-Horster, G. (1987),** *Die antiken Gemmen aus Xanten im Besitz des Niederrheinischen Altertumsvereins, des Rheinischen Landesmuseums Bonn, der Katholischen Kirchengemeinde St. Viktor und des Regionalmuseums Xanten*, vol. 1, Kunst und Altertum am Rhein. Führer des Rheinischen Landesmuseums Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege 136, Landschaftsverband Rheinland, Cologne, Bonn.
- Richter, G. M. A. (1971),** *Engraved gems of the Greeks, Etruscans, and Romans*, part 2, *Engraved gems of the Romans; a supplement to the history of Roman art*, Phaidon Press, London.
- Sena Chiesa, G. (1966),** *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia*, vol. 2, Associazione nazionale per Aquileia, Aquileia.
- Stuvert, R. (1969),** *Le putto dans l'art romain*, Collection Latomus 99, Latomus, Brussels.
- Vollenweider, M.-L. (1966),** *Die Steinschneidekunst und ihre Künstler in spätrepublikanischer und augusteischer Zeit*, Verlag Bruno Grimm, Baden-Baden.
- Walters, H. B. (1926),** *Catalogue of the engraved gems and cameos, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum*, The British Museum, London.
- Zwierlein-Diehl, E. (1979),** *Antike Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien*, vol. 2, *Die Glasgemmen, die Glaskameen*, supplement to vol. 1, *Die Gemmen der späteren römischen Kaiserzeit*, part I, Götter, Prestel Verlag, Munich.
- Zwierlein-Diehl, E. (1991),** *Antike Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien*, vol. 3, *Die Gemmen der späteren römischen Kaiserzeit*, part 2, Prestel Verlag, Munich.

Pl. 1. Findspots of Hellenistic and Roman engraved gems with Dionysus and his circle in Asia Minor with the referred places highlighted (by S. Patacî, 2024).

Pl. 2. A bronze life-size Dionysus statue from the Sebasteion in Boubon in northern Lycia; mid-second century AD; Museum of Anatolian Civilisations, Ankara (by E. Laflı, 2005).

Pl. 3. Gems with Dionysus and his circle from Turkey
(1, 2, 4-12, by E. Laflı; 3, after Kulbay, 2019, p. 61, no. 24).

Pl. 4. Gems with Dionysus and his circle from Turkey
 (1, 2, 5, 6, 8, 9, 11-15, by E. Laflı; 7, by M. Albayrak and O. Yurteri;
 10, 16, by E. O. Tuğay; 3, after Kulbay, 2019, p. 62, no. 25; 4,
 after Kulbay, 2019, p. 64, no. 27).

DATE DESPRE O AȘEZARE A DACILOR LIBERI DE LA RĂUCEȘTI (JUD. NEAMȚ)

George-Dan Hânceanu*,
Vasile Diaconu**

Cuvinte-cheie: așezare, ceramică dacică, amfore romane, secolul III p. Chr., Răucești, județul Neamț.

Keyword: settlement, Dacian pottery, Roman amphorae, the 3rd century AD, Răucești, Neamț County.

Abstract

Following some surface researches carried out in the 1986's on the area of Răucești commune, it was identified a site with traces of habitation dating from the 2nd - 3rd centuries AD. In the year 1986, an archaeological survey was performed on two sections which were outlined and researched (noted S. I and S. II), confirming the presence of a Dacian settlement (on the place named *Trofinești*), initially dated *grosso-modo* in the 2nd - 3rd centuries AD. The Dacian pottery from the cultural layer and archaeological complexes (the dwellings noted as L. 1 and L. 2) is represented by hand-modelled forms (jar-type vessels, cup), as well as formed with potter's wheel (small amphorae, cups, bowls, colanders). The amphorae material is significant and important, mostly by helping narrowing down the dating of the settlement (in the second half of the 3rd century AD), through a stamped fragment. This settlement adds up to a low number of Dacian sites from the 2nd - 3rd centuries AD discovered and archaeologically researched in the north of the Moldavian Sub-Carpathians.

Introducere

În a doua jumătate a secolului XX activitatea arheologică de teren păstra printre priorități, alături de săpăturile sistematice, efectuarea de periegheze și sondaje. Preocupările arheologilor se concentrău pe creșterea numărului colecțiilor care să acopere pe deplin expozițiile muzeale. Pentru acest deziderat era necesară acumularea unei game extinse și variate de obiecte istorico-arheologice.

* Dr. George-Dan Hânceanu, Complexul Muzeal Național Neamț, Muzeul de Istorie Roman, România, georgehanceanu@yahoo.com

** Dr. Vasile Diaconu, Complexul Muzeal Național Neamț, Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, România, diavas_n82@yahoo.com.

În această serie de inițiative poate fi încadrat și sondajul arheologic din anul 1986, efectuat la Răucești (punctul *Trofinești*) (pl. I/1) de către arheologul Dr. Marius Alexianu¹, care a reușit cercetarea parțială a unei așezări, datată *grosso-modo*, la acel moment, în secolele II-III p. Chr. Dacă pentru restul teritoriului actual al județului Neamț dinamica locuirilor „dacilor liberi” este una destul de intensă (a se vedea Hânceanu, 2019, p. 255-263), în arealul subcarpatic se observă o densitate mai scăzută a așezărilor (pl. I/2), fapt care ar putea fi explicat, poate, prin condițiile de locuire mai puțin favorabile.

Argument

Din necesitatea completării unor goluri în cercetarea primelor secole ale mileniului I p. Chr. am considerat utilă valorificarea acestor descoperiri arheologice mai vechi, realizate pe teritoriul satului Răucești, și care oferă o serie de date valoroase pentru înțelegerea dinamicii locuirilor din sec. II-III p. Chr. în zona subcarpatică.

Cu toate că în arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu Neamț nu au fost găsite planuri sau însemnări de șantier, din marcajul unor fragmente ceramice provenite din sondajul amintit a rezultat că cercetarea intruzivă s-a materializat prin excavarea a două secțiuni (notate S. I și S. II), a căror dispunere și dimensiuni exacte rămân necunoscute. Singurele informații despre sondajul menționat le avem dintr-o cronică a săpăturilor arheologice din județul Neamț, publicată într-unul din numerele revistei *Memoria Antiquitatis* (Dumitroaia, 1987, p. 293).

Motivația reluării și valorificării inventarului descoperit a fost determinată, în primul rând, de importanța materialului amforistic, destul de diversificat tipologic. Ceramica dacică reprezintă circa 60% din lotul studiat de noi, iar cea de import acoperă 30%, restul fiind oase de animale și obiecte cu utilitate casnică. În cazul ceramicii dacice proporția este aproximativ egală între cantitatea modelată la mână și cea lucrată la roată.

Amplasament și săpătură²

Situl arheologic se află în zona de nord-est a județului Neamț, la contactul dintre zona subcarpatică și culoarul râului Moldova. Aflată în partea de sud-est a satului, pe terasa înaltă din dreapta pâraului Sărata (pl. I/1), așezarea din secolele II-III p. Chr. a fost investigată nu doar pentru confirmarea rezultatelor periegetice, sondajul având și rol de „salvare”. În anul 1986 s-au deschis două secțiuni (notate S. I - S. II), dintre care S. I a fost prelungită peste cei 30 m trasați inițial³. Pe baza aglomerărilor de chirpici descoperite și investigate s-a presupus existența a două locuințe (notate L. 1 și L. 2), fără ca dimensiunile secțiunilor să permită identificarea completă a laturilor și implicit a formelor acestora. Structura de locuire notată L. 1 a fost găsită în S. I, cu prilejul prelungirii respectivei secțiuni, fiind situată între 28,50 m și 31,50 m, cu adâncimea cuprinsă între 0,60 și 0,90 m. L. 2 a fost descoperită în S. II, însă, în lipsa carnetului de șantier și a planurilor, nu putem

¹ Dorim să-i mulțumim autorului cercetării de teren, domnului profesor Dr. Marius Alexianu, pentru permisiunea și încrederea acordată în vederea publicării materialului arheologic.

² În text sunt folosite următoarele prescurtări: L – locuință, La – lățime, Lg. – lungime, S – secțiune.

³ Potrivit informațiilor publicate în revista *Memoria Antiquitatis* (Dumitroaia, 1987, p. 293) se pare că săpătura cu caracter de salvare a inclus mai multe secțiuni și casete (fără să se precizeze numărul lor).

preciza detalii concrete⁴. În succinta semnalare publicată în anul 1987 se menționează investigarea așezării și prin câteva casete; nu excludem posibilitatea ca acestea să fi fost necesare în vederea decopertării exhaustive a complexelor amintite.

Descrierea materialului arheologic

Ceramica se află exclusiv în stare fragmentară⁵ și a fost descoperită atât în complexele arheologice, cât și în nivelul de locuire din secolele II-III p. Chr.

În proporție de aproximativ 60%, olăria este dominată de ceramica dacică, reprezentată prin ambele variante, categoria vaselor modelată cu mâna și cea lucrată la roată. Cea mai importantă cantitate ceramică provine din inventarul celor două locuințe, iar în asociere cu resturile de vase au fost găsite și materiale arheozoologice, precum și o cute de piatră.

A. Ceramica din nivelul de locuire (S. I și S. II)

I. Ceramica dacică modelată cu mâna

Este reprezentată prin cea mai cunoscută formă a olăriei dacice și anume *vasul borcan*, lucrat dintr-o pastă cu aspect grosier, având multe incluziuni litice în compoziție, acestea fiind uneori observate și pe suprafața exterioară a recipientelor. Aceste vase au, în general, formă bitronconică, gradul de arcuire al pereților fiind variabil. Partea superioară a recipientelor este evazată (pl. II/1, 3; IV/1, 2; X/1, 3; XI/1, 4), iar în unele cazuri se observă creștături oblice, realizate anterior arderii (pl. II/1; X/2). Pe corpul unora dintre exemplare se întâlnesc brâuri liniare sau alveolate (pl. II/5; IV/3; X/4, 5; XI/2, 3). Baza acestor vase este plată (pl. II/4; IV/4a-4c; X/6; XI/5). Potrivit resturilor ceramice avute la dispoziție se poate stabili că vasele-borcan erau de dimensiuni medii și mari, fiind arse în atmosferă semi-oxidantă, motiv pentru care unele fragmente au culoare gălbui-cărămizie și cărămizie, dar prezintă și intense urme de ardere secundară (pl. II/1, 3; X/2, 4-6; XI/1, 3-5).

Semnalăm și prezența unei tortițe de ceașcă (*cățuie*), cu aspect grosier, de culoare cărămizie și care provine de la un exemplar de dimensiune medie sau mare (pl. IV/5).

Două fragmente de la partea superioară a unor vase borcan, modelate cu mâna, una decorată pe gât cu un brâu alveolar, iar alta cu caneluri (pl. II/5, 6), ar putea să indice un posibil nivel mai vechi, getic. Din aceeași etapă cronologică poate să provină și fragmentul dintr-un corp de vas cu aspect grosier, de culoare cenușie, și o toartă lată, groasă, tot cenușie, din componența unei căni ori a unui castron (pl. IV/6, 7).

II. Ceramica dacică lucrată la roată

Este reprezentată prin forme cunoscute, precum fructiere, amforete, căni, străchini și castroane. Fragmentele indică unele caracteristici morfologice ale respectivelor vase: fructierele au buza scurtă, evazată plat, cupa mică și piciorul scurt (pl. II/7-9; IV/8; X/11, 12; XI/9). Amforetele au buza îngroșată, de tip colac, fiind prevăzute cu două torți, din

⁴ În aceeași sursă semnalată anterior (Dumitroaia, 1987, p. 293) se menționează și câteva gropi, care, alături de inventarul locuințelor, au furnizat ceramică dacică și de import, inclusiv obiecte din piatră, os și fier. Totodată, se specifică faptul că în stratigrafia S. I a fost surprins și un nivel al culturii Noua (neconfirmat de materialul arheologic).

⁵ Colegului muzeograf Dan Spătariu (Muzeul de Istorie Roman) îi mulțumim pentru realizarea desenelor.

care doar una s-a păstrat, iar baza este circulară (pl. II/10, 11; IV/11; X/8). Cămile au buza rotunjită și baza inelară (pl. II/13, 14; IV/12, 13; X/9, 10; XI/8, 10), străchinile au buza dreaptă și corpul tronconic (pl. IV/9, 10; XI/6, 7), iar castroanele au buza îngroșată, de tip colac și corpul tronconic (pl. II/12; X/7). Lucrate dintr-o pastă fină cu mult nisip în structură, recipientele sunt de culoare cenușie și cărămizie.

III. *Ceramica de import*

Amforele sunt reprezentate prin fragmente de torți cu șanțuire mediană sau laterală, baze inelare cu convexitate accentuată și porțiuni din zona gâtului, de culoare albicioasă, gălbui-cărămizie, cărămizie și roșie (pl. III/2-4, 7, 8, 10, 11; V/5, 6, 8; XII/1-8). Cinci fragmente de la gâtul și din corpul unor amfore, de culoare albicioasă (pl. III/5, 6; V/1, 3-4b), au pete de culoare gri-neagră, probabil de la lichidul depozitat (ulei, vin), iar altele, dar de culoare gălbui-cărămizie (pl. III/1a-1b, 9; V/7), prezintă la interior și exterior aceleași pete. Nu excludem posibilitatea ca după formă și culoare respectivele fragmente să facă parte din doar două recipiente. Fragmente similare au fost găsite cu prilejul reluării cercetărilor arheologice de la Piatra Neamț-Dărmănești (Garvăn *et alii*, 2014, p. 79-86; Hânceanu, 2015, p. 64, 113, fig. 5/4) și Roșiori-Țarina Veche (jud. Neamț) (Hânceanu, 2016, p. 65-66, 81, pl. IX).

Unul din fragmentele mai mari ale primului grup amintit (de culoare albicioasă), provenind de la gâtul unei amfore, are la exterior, spre buză, o șampilă (pl. V/2a). De formă rectangulară (Lg – 35 mm, La – 10 mm), șampila conține trei litere grecești, ΠΑΑ (Lg – 7 mm), dispuse în relief (pl. V/2b; XII/9). Dintre litere, prima și a treia sunt ilizibile în partea superioară, aspect datorat imprimării slabe a șampilei, dar și a faptului că fragmentul are o spărtură pe colțul drept al cartușului. Două fragmente de amfore romane cu aceleași litere (una incompletă) s-au descoperit în siturile de la Văleni-La Moară (jud. Neamț) (Ursachi, 1968, p. 122; 1970, p. 268; Hânceanu, 2015, p. 71, 82, tabel, nr. crt. 14, p. 101, pl. IX/2; p. 109, fig. 1/2, 2a) și Barboși-Cetățuie (jud. Galați) (Sanie, 1981, p. 140-141, inclusiv nota 82, p. 146, tabel, nr. crt. 33). În cazul așezării de la Văleni, gâtul de amforă romană este de culoare albicios-gălbuie, iar cele două litere (ΠΑ) sunt doar incizate în pasta moale, anterior arderii, dispuse la îmbinarea gâtului cu corpul. Fragmentul de la Barboși este de culoare roz-gălbuie pigmentată, cu dimensiunile cartușului mai mici (27 mm x 10 mm) decât ale celui de la Răucești. Șampila este dispusă invers (la baza gâtului) și conține trei litere – ΠΑΑ. Între cele trei fragmente amintite se pot stabili conexiuni privind proveniența și atelierul de olărie, care vor fi discutate spre finalul tematicii articolului.

B. *Ceramica din complexe arheologice (locuințele L. 1 și L. 2)*

I. *Ceramica dacică modelată cu mâna*

L. 1 a fost descoperită cu ocazia prelungirii secțiunii S. I, iar L. 2 a fost cercetată în urma trasării S. II. Fragmente mari de chirpici, pe care se observă urme ale structurii lemnoase (bârne și nuijele) (pl. VI) au fost identificate în L. 1, împreună cu resturi arheozoologice.

Atât în inventarul L. 1, cât și în L. 2 s-au descoperit vase borcan fragmentare, modelate dintr-o pastă cu multe pietricele folosite ca degresant, care dau recipientelor un aspect aspru, neuniform. Vasele-borcan au buza evazată (pl. VII/1; VIII/1; XIII/2; XIV/1),

uneori ornamentată cu „X-uri” (L. 2) (pl. VIII/3a-3b; XIV/4). Pe corp, unele dintre vase au brâuri simple, alveolare (L. 1) (pl. VII/3; VIII/4; XIII/4, XIV/2) sau crestate (L. 2) (pl. VIII/5; XIV/3). Majoritatea acestor recipiente au corpul bitronconic și baza plată (pl. VIII/6; XIV/5). Unele fragmente prezintă urme de ardere secundară (pl. VII/1, 3, 4; VIII/1, 4, 6; XIII/1, 4).

Din complexele arheologice amintite lipsesc ceștile (cățuile), deși sunt des întâlnite în mediul dacic, cel mai probabil fiind al doilea recipient modelat la mână ca frecvență, după vasul borcan.

Semnalăm în L.1 și prezența unui fragment de vas borcan cu buza dreaptă, decorat pe gât cu brâu alveolar, care poate proveni dintr-un nivel mai vechi, getic (pl. VII/5).

II. *Ceramica dacică lucrată la roată*

Principalele vase reprezentate sunt fructierele, amforetele și cănille, păstrate în stare fragmentară. Primele au buza îngustă, evazată drept, cupa mică și piciorul scurt (pl. VII/8; VIII/7-10; XIII/6; XIV/6, 9, 10). Amforetele au buza îngroșată, de tip colac, gâtul scurt și baza inelară (pl. VII/6, 7; IX/5, 6; XIII/5, 7). Probabil corpul era bitronconic, prevăzut cu două torți. Toate recipientele au fost lucrate dintr-o pastă fină, fie de culoare cenușie, fie de culoare cărămidie. Din căni s-au păstrat fragmente de torți și o buză, de culoare cărămidie și cenușie (pl. IX/1-3; XIV/8). Alte recipiente, semnalate într-o proporție infimă, sunt strachina, de culoare cărămidie (pl. IX/4) și strecurătoarea, acoperită cu angobă roșie (pl. VIII/11; XIV/7).

III. *Ceramica de import*

Asemenea situației din nivelul de locuire și în locuințe au fost descoperite multe fragmente de amfore (torți, baze inelare scobite, porțiuni de la gât cu locul de prindere al torților), fie de culoare albicios-gălbui și cărămidie (L. 1) (pl. VII/9-12; XIII/8, 9), fie de culoare gălbui-cărămidie și roșie (L. 2) (pl. IX/8-14; XIV/11-14).

Un fragment dintr-o cutie (pl. IX/7) indică și prezența acestui tip de obiect în așezare.

Chiar dacă este de importanță scăzută, trebuie menționat faptul că perimetrul așezării dacice a fost locuit și mai târziu, în epoca modernă, aspect semnalat prin intermediul fragmentelor ceramice de la străchini și căni cu o toartă.

Interpretări

Materialul arheologic rezultat din sondajul de la Răucești, efectuat în anul 1986, poate fi considerat „comun” în rândul descoperirilor din așezările dacilor liberi, formele vaselor dacice, în ambele variante (lucrată la mână ori la roată), fiind cele cunoscute în urma investigațiilor arheologice desfășurate încă de la jumătatea secolului trecut. Surprinde lipsa fusaiolelor, dar și raritatea ceștilor (cățuilor), de regulă nelipsite din inventarul acestor așezări. Similar altor situri și în această situație ceramica dacică lucrată la roată, de culoare cărămidie, uneori acoperită cu angobă roșie, este foarte puțină, comparativ cu cea de culoare cenușie.

Materialul amforistic semnalat în nivelul de locuire și în cele două locuințe este des întâlnit în majoritatea așezărilor din secolele II-III p. Chr., fiind de tipul Șelov C (Șelov, 1986, p. 395-400) ori Zeest 94 (Zeest, 1960). De altfel, așezarea a fost inclusă într-unul din repertoriile succinte ale descoperirilor de acest tip, de pe teritoriul județului Neamț (Hânceanu, 2010, p. 45, nr. 46). Pentru o imagine de ansamblu poate fi consultată o sinteză care include o mare parte din descoperirile amforistice de la est de Carpați (Croitoru, 2011). De altfel, încă din a doua jumătate a secolului trecut era semnalată prezența intensă a amforelor romane în așezările dacice din secolele II-III p. Chr. de la răsărit de Carpați (Ursachi, 1978, p. 147-185).

O excepție este fragmentul de amforă cu inscripție șampilată. Conform analogiilor, îndeosebi a celei de la Barboși, cele trei litere (ΠΙΑ) sunt din prima parte a cuvântului Πλάτων, întâlnit în ștampilele cosiene din cetatea Tyras-ului (Staerman, 1951, p. 41, fig. 5/155). Cronologic, complexul arheologic în care s-a găsit fragmentul șampilat de la Barboși a fost datat ulterior domniei lui Filip Arabul (244-249 p. Chr.) (Sanie, 1981, p. 141), situație care, prin asociere, poate indica datarea nivelului de locuire și implicit a așezării de la Răucești în a doua jumătate a secolului al III-lea, fiind una dintre locuirile târzii ale culturii „dacilor liberi” sau de tip Poienești-Vârteșcoiu.

Este o raritate pentru spațiul de la răsărit de Carpați descoperirea acestui tip de șampilă, care, de obicei, se întâlnește pe amforele grecești, cosiene. Amfore grecești, unele de tip Cos/Kos, au fost descoperite în diferite cetăți și așezări dacice din spațiul amintit (Tudor, 1967, p. 39-40; Sanie, 1973, p. 407). Prezența respectivei ștampile poate indica faptul că o parte din amforele romane au fost produse în foste ateliere de olărie grecești din zona Tyras-ului, după cucerirea romană.

Importanța răspândirii și circulației amforelor romane, precum și a celor grecești, în spațiul de la est de Carpați și nu numai, a fost în dese rânduri accentuată și discutată (doar câteva exemple: Brudiu, 1976, p. 159-163; Tudor, 1968, p. 391-400; Alexianu, 1988, p. 105-116; Opaț, 2011, p. 445-472; 2013, p. 21-65; Opaț, Paraschiv, 2013, p. 317-333; Popa, 2016, p. 203-242; Honcu, 2018, p. 439-449) motiv pentru care nu putem decât reconfirma rolul acestor mărfuri cu ulei și vin pentru comunitățile dacice ale spațiului amintit.

Regretabil este faptul că cercetarea arheologică a așezării dacice de la Răucești a rămas la stadiul acestui sondaj⁶, întrucât materialul arheologic indică un potențial deosebit al comunității; probabil, o extindere a investigației ar putea aduce noi și semnificative informații despre locuirea dacică din acest areal geografic. Chiar și la acest nivel, așezarea de la Răucești (punctul *Trofînești*) contribuie la îmbogățirea patrimoniului arheologic antic din județul Neamț și implicit la repertoriul siturilor dacice descoperite și cercetate arheologic în nordul Subcarpaților Moldovei.

⁶ Asemenea multor așezări dacice de pe teritoriul actual al județului Neamț (a se vedea Hânceanu, 2010, p. 41-48; 2019, p. 255-258).

Bibliografie

- Alexianu, M. (1988)**, *Răspândirea amforelor cu inscripții în teritoriul dacic liber din estul României*, în *Arheologia Moldovei*, XII, p. 105-116.
- Brudiu, M. (1976)**, *O amforă cu ulei de măsline din sec. II-III e.n. descoperită la Schela, jud. Galați*, în *Muzeul Național*, III, p. 159-163.
- Croitoru, C. (2011)**, *Roman discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st century B.C. – 5st century A.D.)*, Istros Publishing House, Brăila.
- Dumitroaia, D. (1987)**, *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1986)*, în *Memoria Antiquitatis*, XV-XVII (1983-1985), p. 291-295.
- Garvăn, D.; Hânceanu, G.-D.; Roman, C.-C.; Ceașu, S. (2014)**, *Date generale privind așezarea carpică de la Piatra Neamț-Dărmănești*, în *Acta Musei Tutovenssis*, IX-X, p. 79-86.
- Hânceanu, G.-D. (2010)**, *Obiecte romane în situl dacic de la Roșiori-Neamț*, în *Carpica*, XXXIX, p. 32-65.
- Hânceanu, G.-D. (2015)**, *Vase dacice și de import cu semne și inscripții, din siturile secolelor II-III p. Chr., descoperite în județul Neamț*, în **Ciupercă, B. (coord.)**, *Arheologia Mileniului I p. Chr. (Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr.)*, IV, Editura Istros, Muzeul „Carol I” Brăila, p. 57-117.
- Hânceanu, G.-D. (2016)**, *O locuință cu fragmente de amfore romane din așezarea dacilor liberi de la Roșiori-Neamț*, în **Ciupercă, B. (coord.)**, *Arheologia Mileniului I p. Chr. Identități și schimburi culturale*, V, Editura Istros, Muzeul „Carol I” Brăila, p. 61-88.
- Hânceanu, G.-D. (2019)**, *Etapele cercetării arheologice a siturilor dacilor liberi de pe teritoriul județului Neamț*, în **Diaconu, V.; Pîrnău, L. (ed.)**, *Un secol de arheologie în spațiul est-carpatic. Concepte, metode, tendințe*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Editura „Constantin Matasă”, Brăila – Piatra-Neamț, p. 243-279.
- Honcu, Ș. (2018)**, *Considerații despre stadiul actual al cercetării amforelor din spațiul est-carpatic din perioada secolelor II-III d. Hr.*, în **Forțiu, S. (ed.)**, *ArheoVest. In Memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în arheologie*, JATEPress, Kiadó, Szeged, Timișoara, VI₁, p. 439-449.
- Opaiț, A. (2011)**, *Amforele din spațiul est-carpatic*, în **Sanie, S.; Marin, T. (ed.)**, *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a. Chr. - II p. Chr.)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, vol. I, Iași, p. 445-472.
- Opaiț, A. (2013)**, *Producția și consumul de vin în ținuturile dintre Carpați și Marea Neagră (secolele II a. Chr. – II p. Chr.): unele considerații*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 64 (1-2), p. 21-65.
- Opaiț, A.; Paraschiv, D. (2013)**, *On the Wine, Olive Oil and Fish Supply of the Countryside in Roman Dobrudja (1st – 3rd Centuries AD)*, în **Buzoianu, L.; Dupont, P.; Lungu, V. (Eds.)**, *PATABS III: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea (Production et commerce amphorisques en Mer Noire)*. Actes de la Table Ronde internationale de Constanța, 6-10 October 2009, Pontica, XLVI, Suppl. 2, p. 317-333.

- Popa, A. (2016)**, *Roman Amphorae beyond the frontiers of the Roman provinces of Dacia and Moesia Inferior*, în **Bârcă, V. (Ed.)**, *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the province of Dacia and their relations with the Roman Empire*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, 1, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, p. 203-242.
- Sanie, S. (1973)**, *Importuri elenistice și romane în câteva cetăți și așezări dacice din Moldova*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 24 (3), p. 407-434.
- Sanie, S. (1981)**, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n. – III e.n.)*, Editura Junimea, Iași.
- Šelov, D. B. (1986)**, *Les amphores d'argile claire des premiers siècles de notre ère en Mer Noire*, în **Empereur, J. Y.; Garlan, Y. (éds.)**, *Recherches sur les amphorae grecques École Française d'Athènes*, Athènes, BCH Supplement, XIII, p. 395-400.
- Staerman, E. M. (1951)**, *Керамические клейма из Тире в связи с вопросом о клеймах неизвестных центров*, în *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института Археологии*, XXXVI, p. 31-48.
- Tudor, D. (1967)**, *Răspândirea amforelor grecești ștampilate în Moldova, Muntenia și Oltenia*, în *Arheologia Moldovei*, V, p. 37-80.
- Tudor, D. (1968)**, *Importul de vin și untdelemn în Provincia Dacia*, în *Apulum*, VII/1, p. 391-400.
- Ursachi, V. (1968)**, *Cercetările arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman în zona râurilor Siret și Moldova*, în *Carpica*, I, p. 111-188.
- Ursachi, V. (1970)**, *Săpăturile arheologice de la Văleni*, în *Materiale și cercetări arheologice*, IX, p. 265-270.
- Ursachi, V. (1978)**, *Elemente și influențe romane la est de Carpați în secolele II-III e.n.*, în *Hierasus*, I, p. 147-185.
- Zeest, I. B. (1960)**, *Keramicheskaya tara Bospora*, Izd-vo Akademii nauk SSSR, Moscow, 1960.

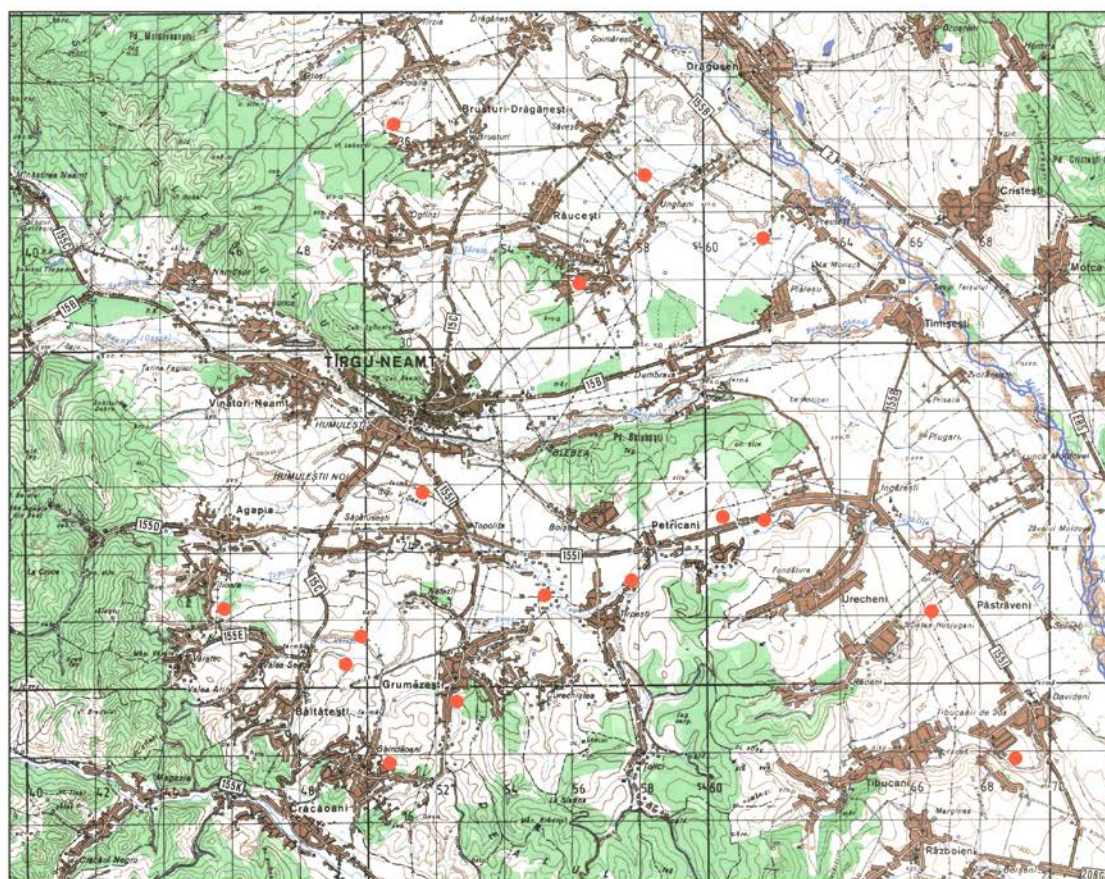
LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I.** 1, the emplacement of the settlement from Răuceşti (*Trofineşti*); 2, the territorial dynamics of the sites attributed to the 2nd – 3rdAD in the Northern area of the Moldavian Sub-Carpathians.
- Pl. II.** Dacian pottery modelled by hand (1, 5, 9, with secondary burning) and on the pottery wheel (7-14) from the S. I. cultural layer: 1-4, rims, body and bases of jar-type vessels (1, decorated with notches; 3, with alveolar belt); 5, 6, rims of jar-type vessels with alveolar belt or grooves (from a possible Getae level); 7-9, fragments of fruit bowls; 10-11, rim and base from small amphorae; 12, bowl rim; 13-14, rims and bases from cups. 1-4, 7-14, 3rd century AD.
- Pl. III.** Imported pottery from the S. I cultural layer: 1-11, fragments of Roman amphorae, brick and white coloured, with pigmentations (1, 5, 6, 9, with spots on the outside). 3rd century AD.
- Pl. IV.** Dacian pottery, hand modelled (1-5, with secondary burning) or on the pottery wheel from S. II cultural layer: 1-4c, rims, body and bases of jar-type vessels (3, with alveolar belt); 5, cup handle; 6-7, body and handle of a vessel (cup/bowl from a possible Getae level); 8, fruit bowl rim; 9-10, bowl rims; 11, small amphorae rim; 12-13, cup fragments. 1-5, 8-13, 3rd century AD.
- Pl. V.** Imported pottery from the S. II cultural layer: 1-4b, rim fragments from a Roman amphora with a white-brick colour, with spots on the inside and outside and with a stamped inscription – ΠΛΑ; 5-8, fragments of Roman amphorae, brick and red coloured, with pigmentations. 3rd century AD.
- Pl. VI.** The L. 1 dwelling: 1-3, mudbricks fragments.
- Pl. VII.** Dacian pottery, hand modelled (1, 3, 4, with secondary burning) or made on the potter's wheel (6-8) and imported pottery (9-12) from L. 1: 1-4, rims, body and bases of jar-type vessels (3, with alveolar belt); 5, vessel rim decorated on the edge with an alveolar belt (from a possible Getae level); 6-7, rim and base from small amphorae; 8, cup rim from a fruit bowl; 9-12, fragments of Roman amphorae, white-brick coloured and with pigmentations. 1-4, 6-12, 3rd century AD.
- Pl. VIII.** Dacian pottery, hand modelled (1, 2, 4, 6, with secondary burning) or made on the potter's wheel (7-11) from L. 2: 1-6, rims, bodies and bottom of jar-type vessels (3a-3b, decorated with X's); 4, 5, decorated with a simple or notched belts); 7-10, fragments of fruit bowls; 11, sieve fragment. 3rd century AD.
- Pl. IX.** Dacian objects (1-7) and Roman pottery (8-14) from L. 2: 1-3, fragment of cups and small cups; 4, bowl fragment; 5, 6, rim and base from small amphorae; 7, fragmentary sharpening stone; 8-11, amphorae handles; 12-14, rim and ring-shaped bases of amphorae. 3rd century AD.
- Pl. X.** Dacian pottery, hand modelled, brick and grey coloured (2, 4-6, with secondary burning) or made on the potter's wheel (7-12), grey coloured, from the S. I cultural layer: 1-6, rims (2, decorated with notches), bodies (with linear or alveolar belt) and bases of jar-type vessels; 7, bowl rim; 8, fragment of a small amphora; 9-10, cup bases; 11-12, fruit bowl fragments. 3rd century AD.

- Pl. XI.** Dacian pottery, hand modelled, grey and yellow-grey coloured (1, 3-5, with secondary burning) or made on the potter's wheel (6-10), brick and grey coloured, from the S. II cultural layer: 1-5, rims, bodies (with alveolar or double linear and alveolar belt) and base of jar-type vessels; 6-7, rims of bowls; 8, 10, cup fragments; 9, base of a fruit bowl. 3rd century AD.
- Pl. XII.** Imported pottery from the S. I (1-6) and S. II cultural layer (7-9): 1-8, fragments of Roman amphorae of brick and white colour with pigmentations (2-3, with spots on the outer side); 9, stamped neck of a Roman amphora. 3rd century AD.
- Pl. XIII.** Dacian pottery, hand modelled, brick and grey coloured (1, 3, 4, with secondary burning) or made on the potter's wheel (5-7), grey coloured and imported pottery (8-9) from L. 1: 1-4, flared rims, base and body (decorated with alveolar belt) from jar-type vessels; 5, 7, rim decorated with polished lines and base of small amphora; 6, cup rim from a fruit bowl; 8-9, bases of Roman amphorae. 3rd century AD.
- Pl. XIV.** Dacian pottery, hand modelled, brick coloured (1-2, 5, with secondary burning) or made on the potter's wheel, grey and red coloured (6-10) and imported pottery (11-14) from L. 2: 1-5, rims (4, decorated with X's), bodies (2-3, ornamented with linear belt or with notches) and bottom of jar-type vessels; 6, 9-10, fragments of fruit bowls; 7, sieve fragment; 8, small cup body; 11-14, fragments of Roman amphorae. 3rd century AD.

1

2

Pl. I. 1, amplasamentul așezării de la Răucești (punctul *Trofinești*);
2, dinamica teritorială a siturilor atribuite secolelor II-III p. Chr.
din zona de nord a Subcarpaților Moldovei.

Pl. II. Ceramică dacică modelată cu mâna (1, 5, 9, cu ardere secundară)

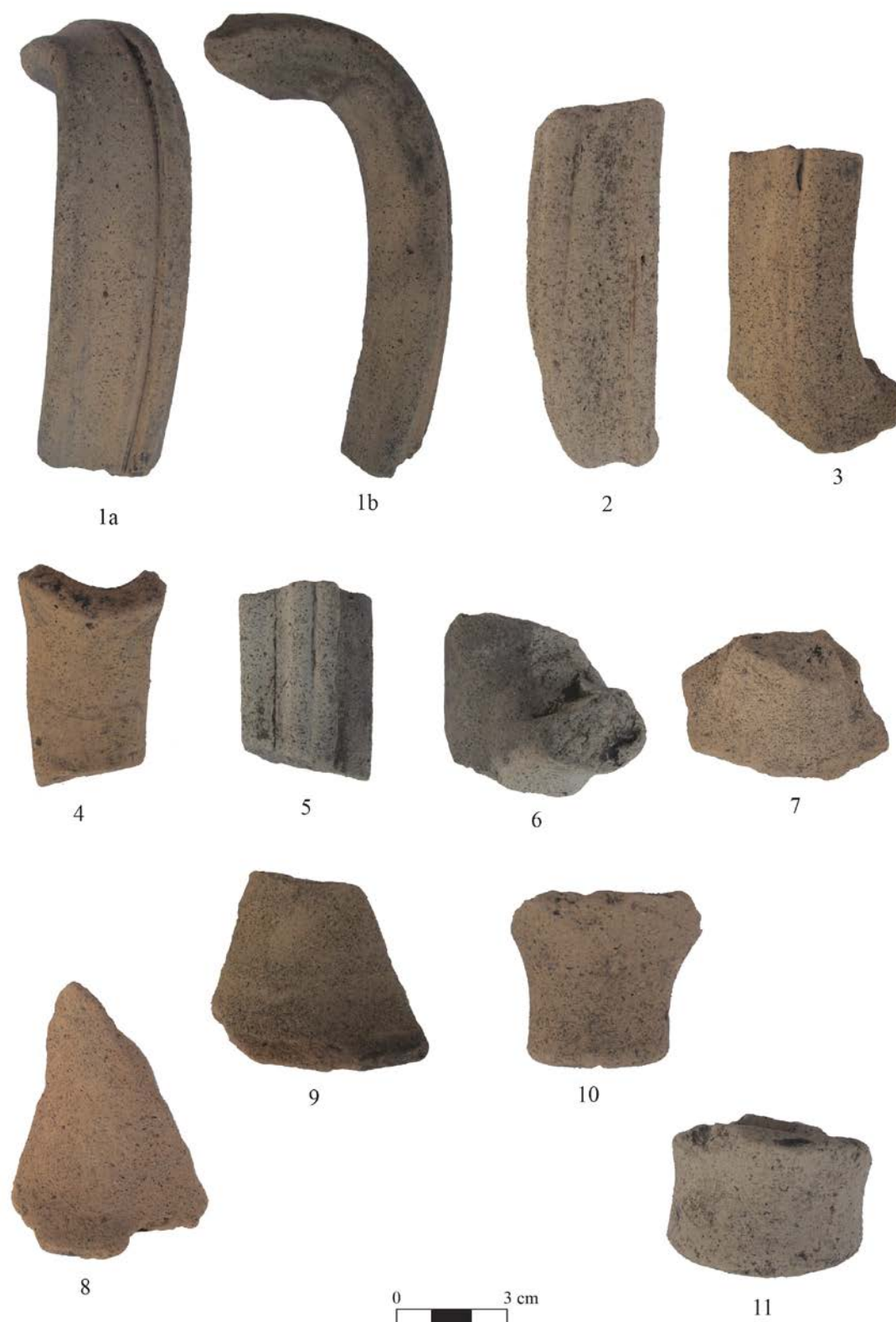
și lucrată la roată (7-14) din nivelul S. I:

1-4, buze, corp și baze de vase borcan (1, decorată cu creștături; 3, cu brâu alveolar);

5-6, buze de vase borcan cu brâu alveolar sau caneluri (dintr-un posibil nivel getic);

7-9, fructiere fragmentare; 10-11, buză și bază de la amforete; 12, buză de castron;

13-14, buză și bază de la căni. 1-4, 7-14, secolul III p. Chr.

Pl. III. Ceramică de import din nivelul S. I:
1-11, fragmente de amfore romane de culoare cărămizie
și albicioasă cu pigmentații (1, 5-6, 9, cu pete la exterior).
Secolul III p. Chr.

Pl. IV. Ceramică dacică modelată cu mâna (1-5, cu ardere secundară)
sau lucrată la roată din nivelul S. II:
1-4c, buze, corp și baze de vase borcan (3, cu brâu alveolar); 5, toartă de ceașcă;
6-7, corp și toartă de vas (cană/castron dintr-un posibil nivel getic);
8, buză de fructieră; 9-10, buze de străchini; 11, buză de amforetă;
12-13, fragmente de căni. 1-5, 8-13, secolul III p. Chr.

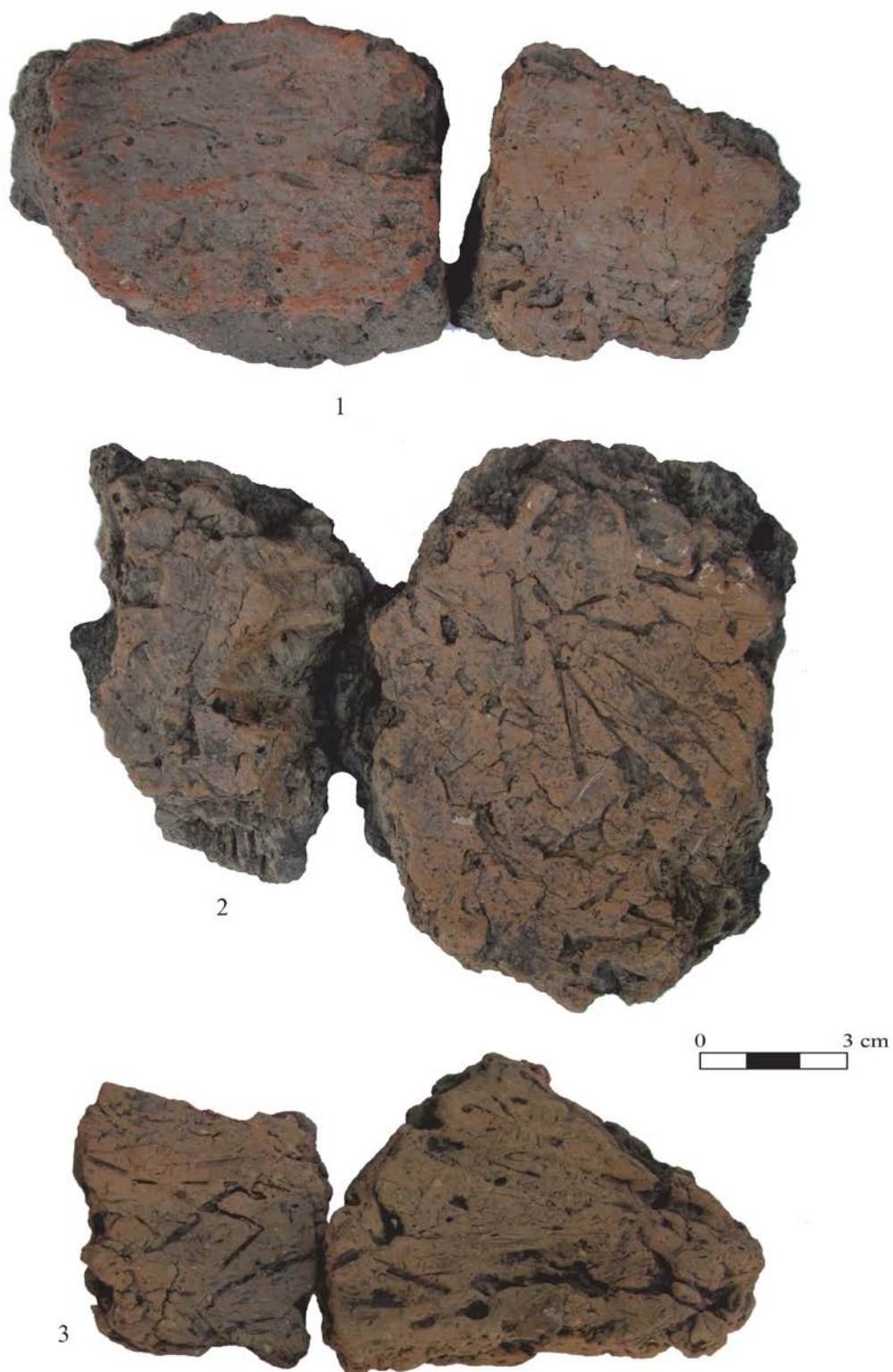

Pl. V. Ceramică de import din nivelul S. II:

1-4b, fragmente de la gâtul unei amfore romane de culoare albicios-cărmizie, cu pete la interior-exterior și cu inscripție șampilată – ΠΛΑ;

5-8, fragmente de amfore romane de culoare cărmizie și roșie cu pigmentații.

Secolul III p. Chr.

Pl. VI. Locuința L. 1:
1-3, fragmente de chirpici.

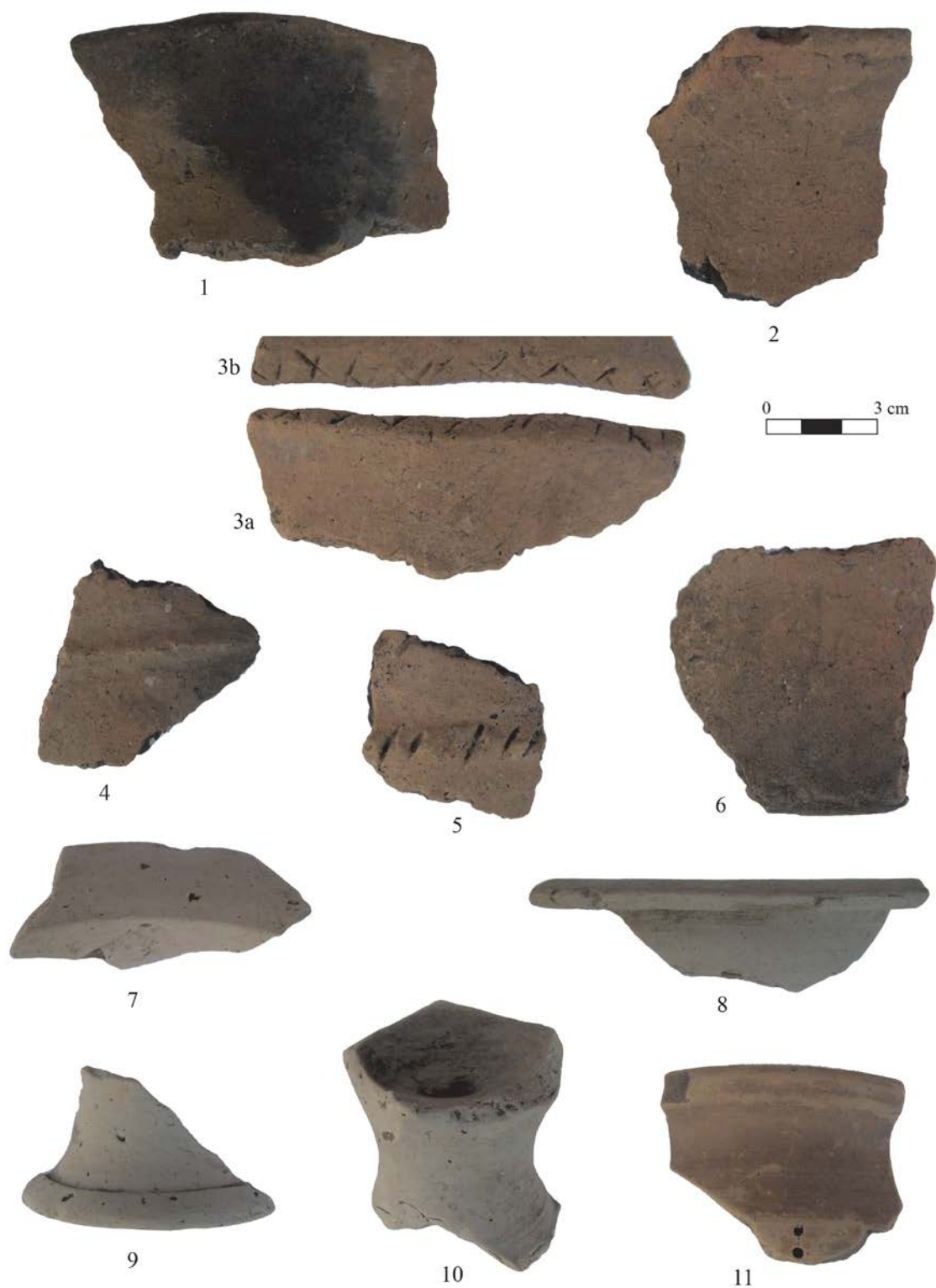
Pl. VII. Ceramică dacică modelată cu mâna (1, 3, 4, cu ardere secundară) sau lucrată la roată (6-8) și de import (9-12) din L. 1:

1-4, buze, corp și baze de vase borcan (3, cu brâu alveolar);

5, buză de vas decorată pe gât cu brâu alveolar (dintr-un posibil nivel getic);

6-7, buză și bază de la amforete; 8, buză de fructieră;

9-12, fragmente de amfore romane de culoare albicios-gălbuie și cărămidă cu pigmentații. 1-4, 6-12, secolul III p. Chr.

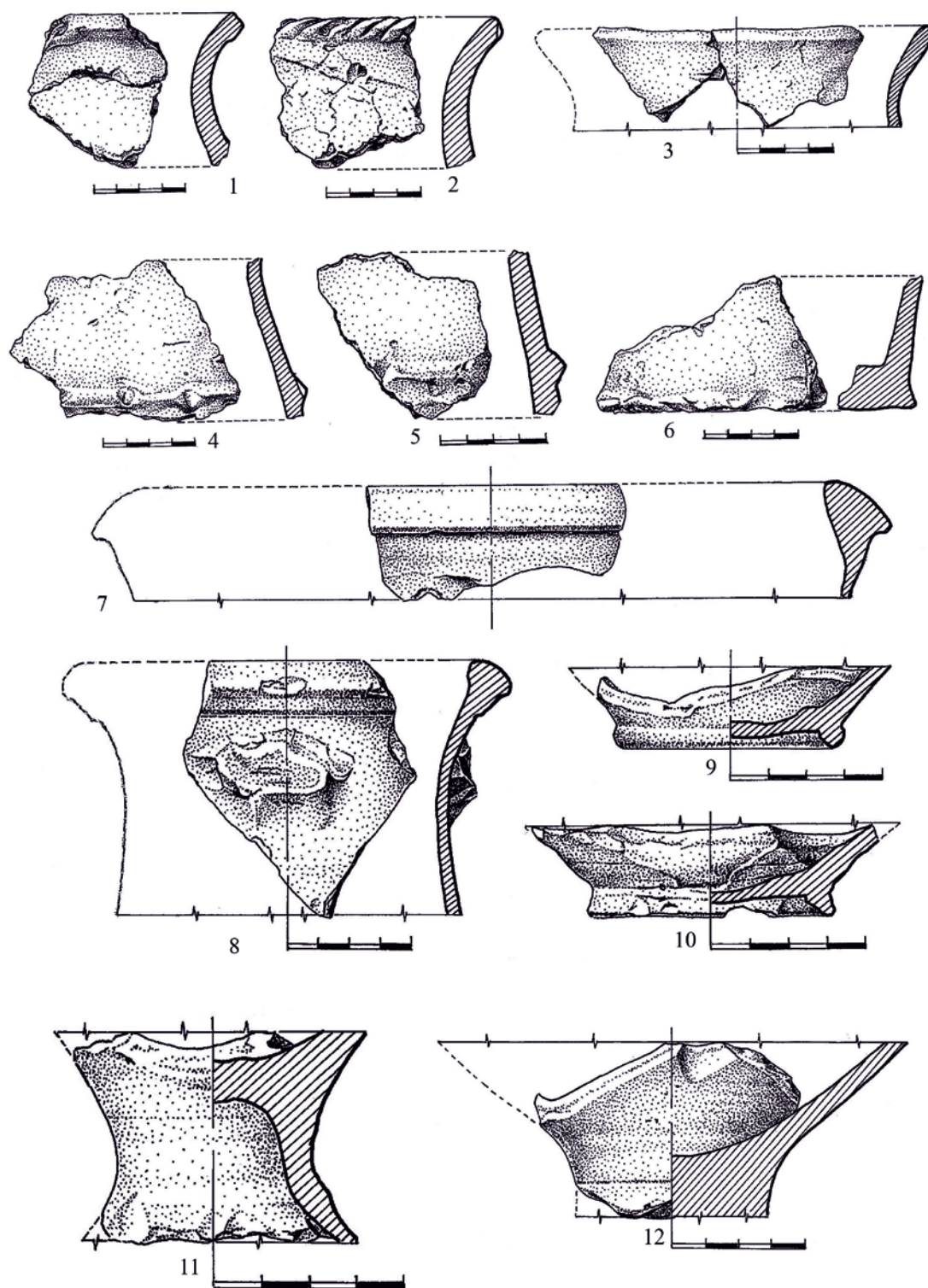

Pl. VIII. Ceramică dacică modelată cu mâna (1, 2, 4, 6, cu ardere secundară)
sau lucrată la roată (7-11) din L. 2:

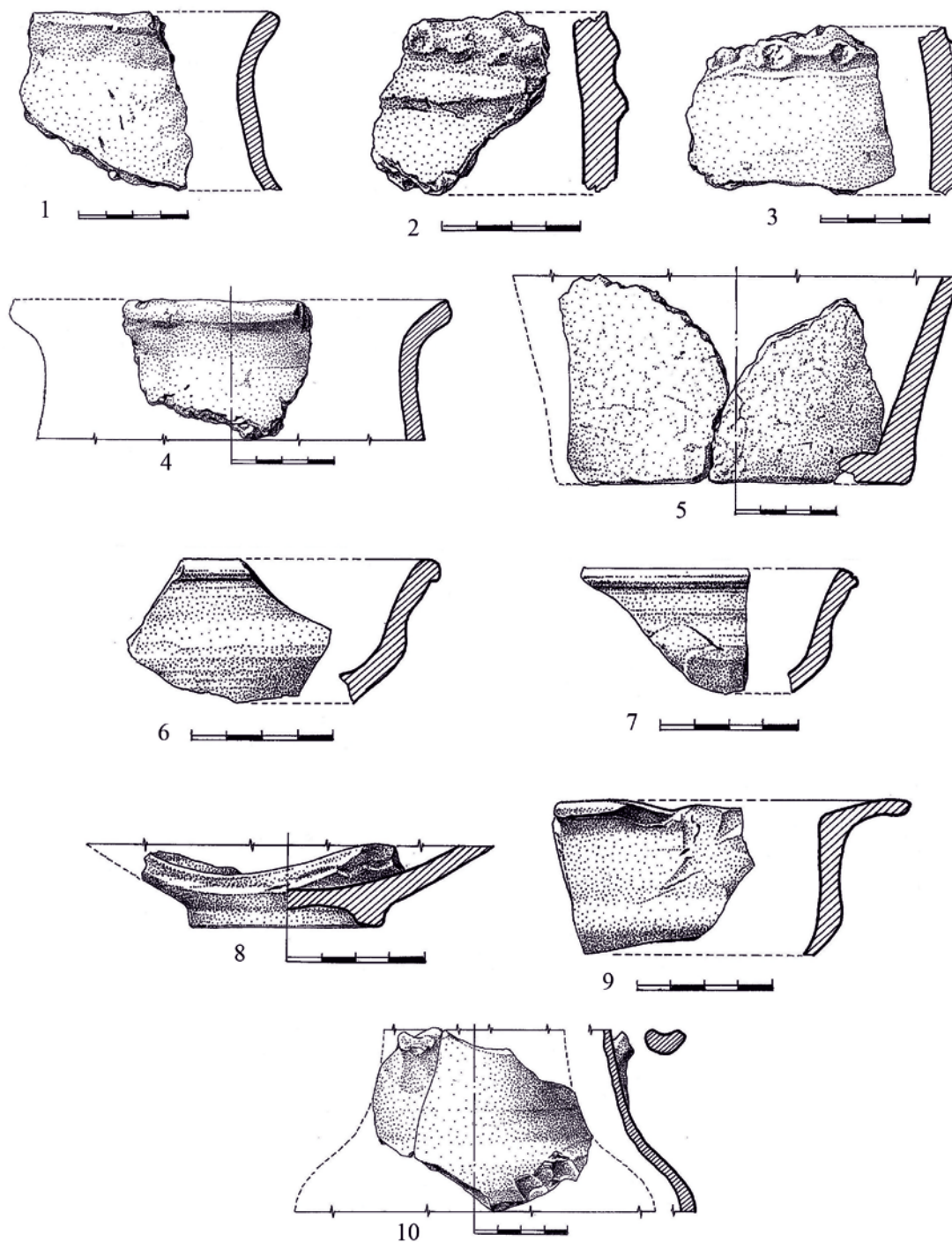
1-6, buze, corpuri și fund de vase borcan (3a-3b, decorată cu „X”-uri;
4-5, decorate cu brâu simplu ori crestat); 7-10, fragmente de fructiere;
11, fragment de strecurătoare. Secolul III p. Chr.

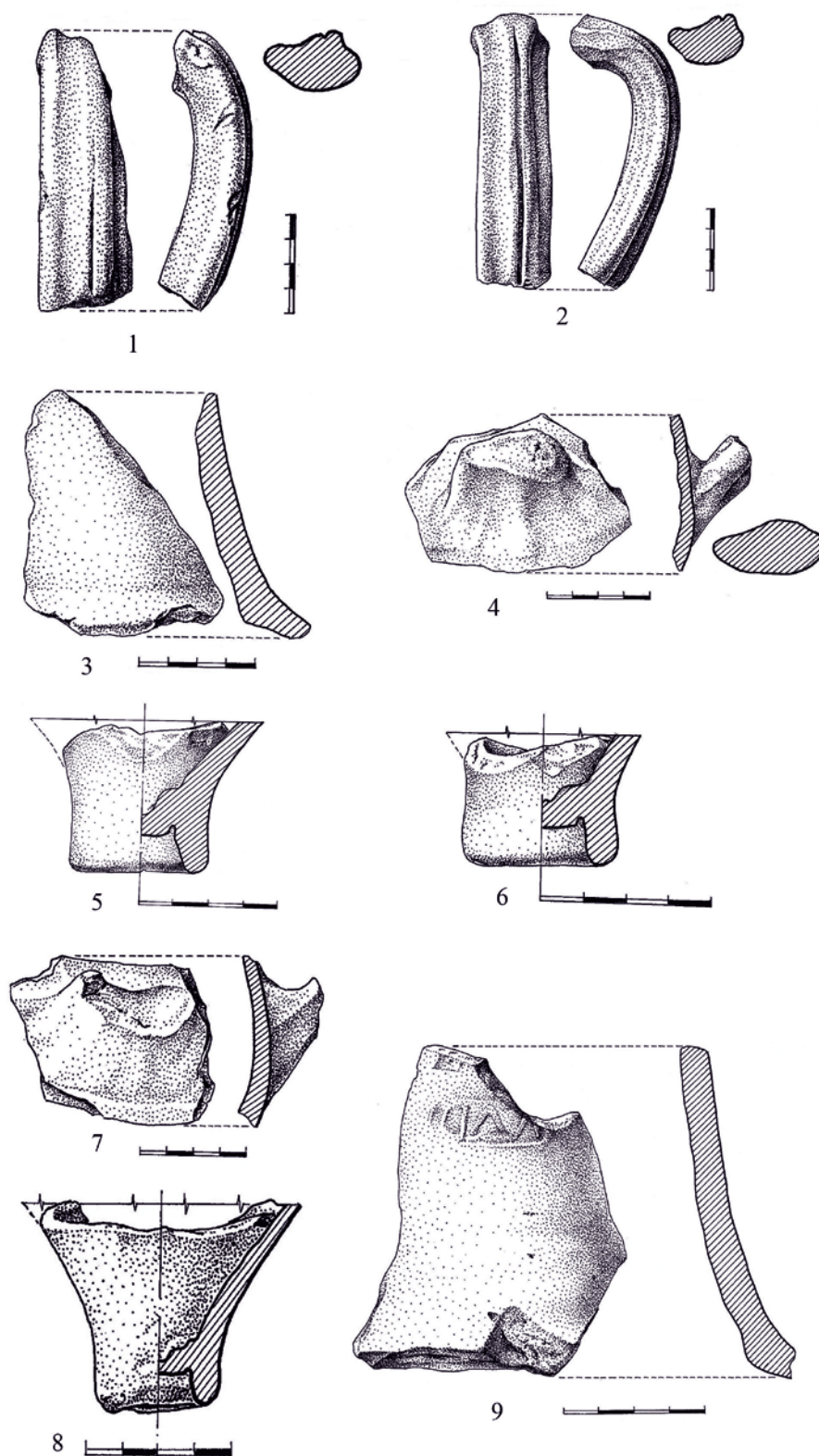
Pl. IX. Obiecte dacice (1-7) și ceramică romană (8-14) din L. 2:
 1-3, fragmente de la căni și căniță; 4, fragment de strachină;
 5-6, buză și bază de la amforete; 7, cute fragmentară; 8-11, torți de amfore;
 12-14, buză și baze inelare de la amfore. Secolul III p. Chr.

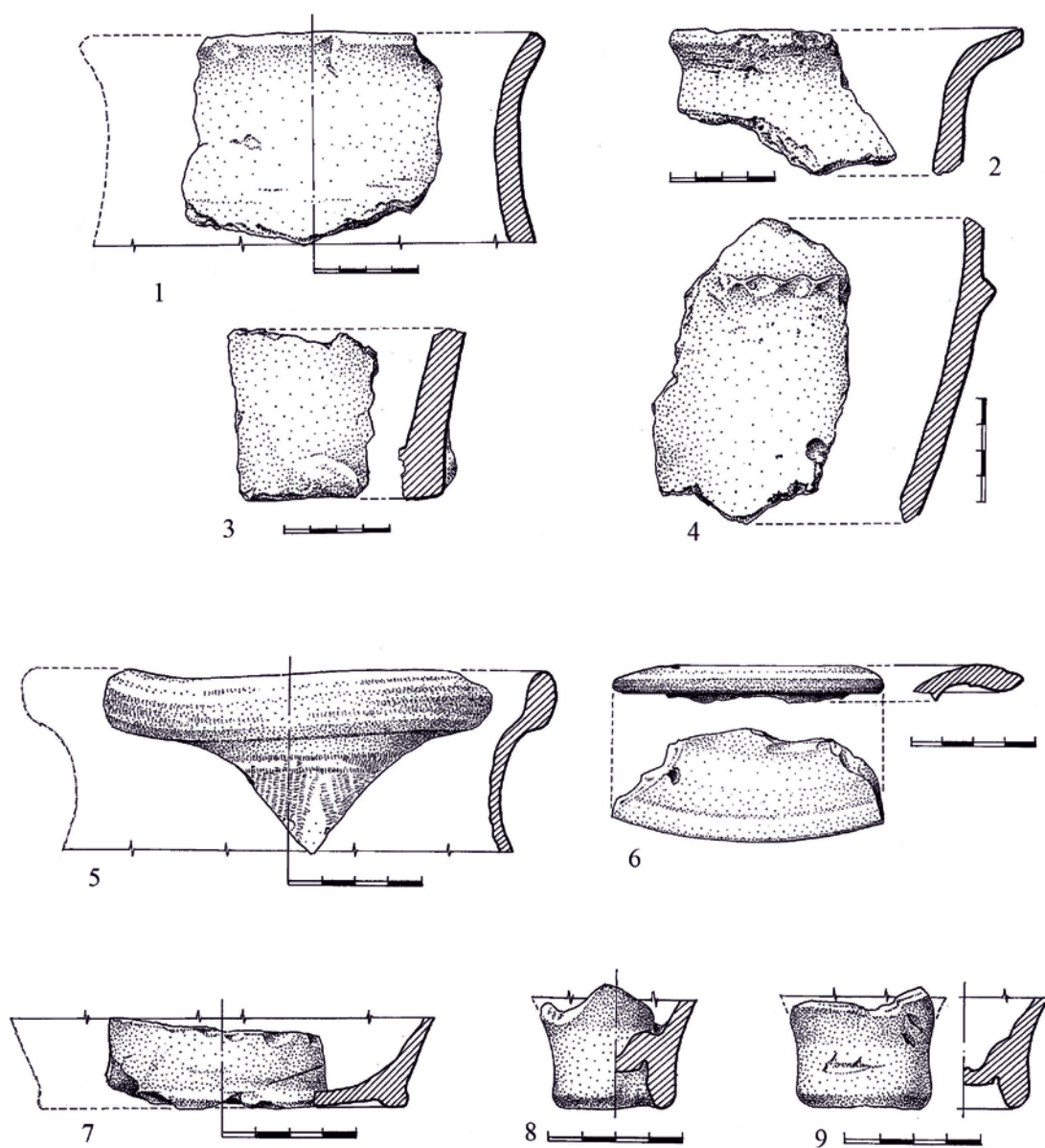
Pl. X. Ceramică dacică modelată cu mâna, de culoare cărămizie și cenușie (2, 4-6, cu ardere secundară) și lucrată la roată (7-12), de culoare cenușie, din nivelul S. I: 1-6, buze (2, decorată cu creștături), corpuri (cu brâu alveolar sau liniar) și baze de vase borcan; 7, buză de castron; 8, fragment de amforetă; 9-10, baze de câni; 11-12, fragmente de fructiere. Secolul III p. Chr.

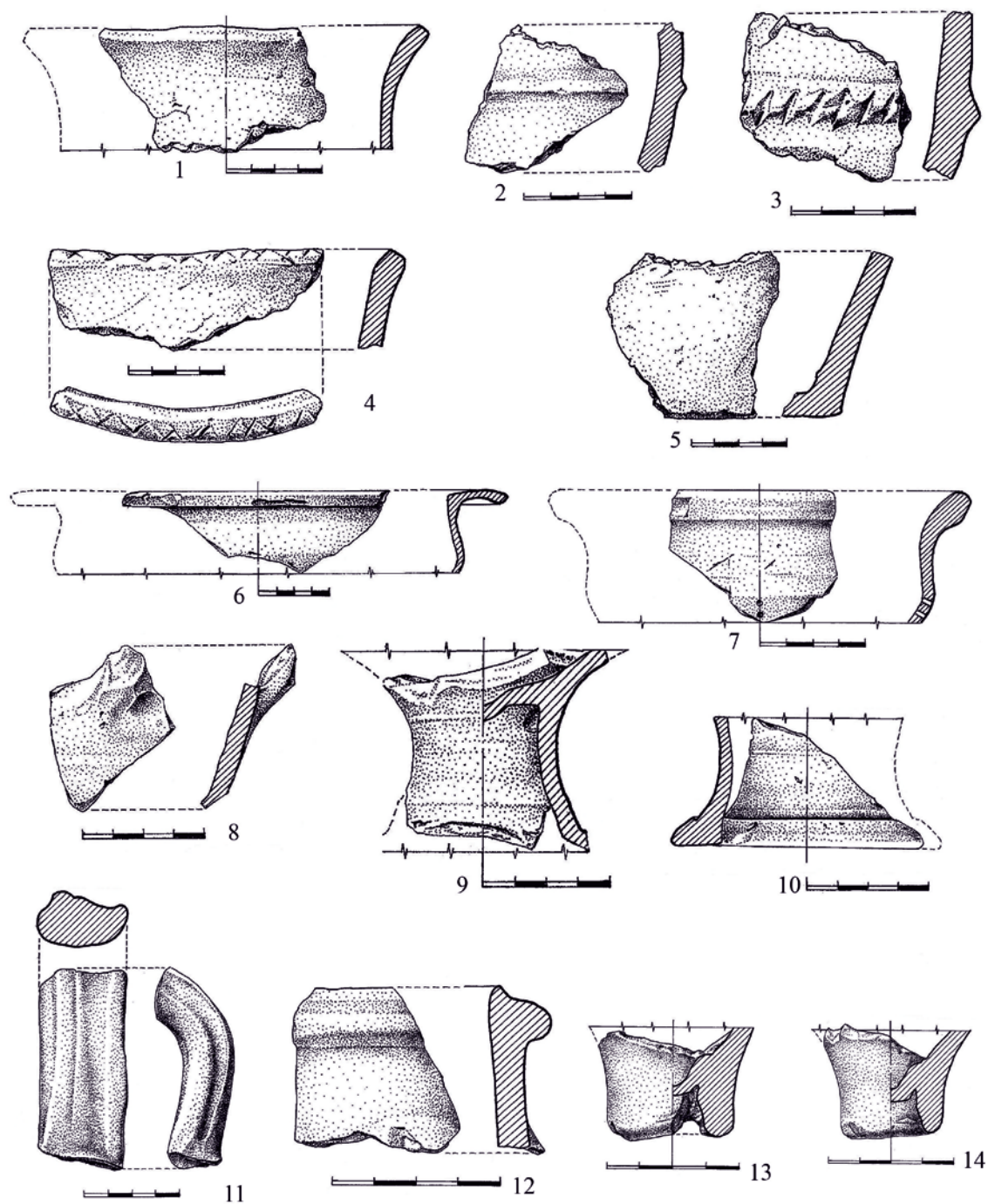
Pl. XI. Ceramică dacică modelată cu mână, de culoare cărămizie și gălbui-cărămizie (1, 3-5, cu ardere secundară) sau lucrată la roată (6-10), de culoare cărămizie și cenușie, din nivelul S. II: 1-5, buze, corpuri (cu brâu alveolar sau cu brâu dublu-liniar și alveolar) și bază de vase borcan; 6-7, buze de străchini; 8, 10, fragmente de căni; 9, buză de fructieră. Secolul III p. Chr.

Pl. XII. Ceramică de import din nivelurile S. I (1-6) și S. II (7-9):
 1-8, fragmente de amfore romane de culoare cărămizie și albicioasă
 cu pigmentații (2, 3, cu pete la exterior); 9, gât de amforă romană șampilată.
 Secolul III p. Chr.

Pl. XIII. Ceramică dacică modelată cu mâna, de culoare cărămizie și cenușie (1, 3, 4, cu ardere secundară) sau lucrată la roată (5-7), de culoare cenușie și ceramică de import (8, 9) din L. 1: 1-4, buze evazate, bază și corp (decorat cu brâu alveolar) de la vase borcan; 5, 7, buză decorată cu linii lustruite și bază de la amforete; 6, buză de la cupă de fructieră; 8-9, baze de amfore romane. Secolul III p. Chr.

Pl. XIV. Ceramică dacică modelată cu mâna, de culoare cărămizie (1, 2, 5, cu ardere secundară) și lucrată la roată, de culoare cenușie și roșie (6-10), și ceramică de import (11-14) din L. 2: 1-5, buze (4, decorată cu „X”-uri), corpuri (2, 3, ornamentate cu brâu liniar sau creștături) și bază de vase borcan; 6, 9-10, fragmente de fructiere; 7, fragment de strecurătoare; 8, corp de căniță; 11-14, fragmente de amfore romane. Secolul III p. Chr.

INFORMAȚII DOCUMENTARE

DESPRE DESCOPERIRILE MONETARE ROMANE

DE LA GHINDĂOANI (JUD. NEAMȚ)*

Lucian Munteanu **,
Vasile Diaconu ***,
Adelina Picior ****

Cuvinte-cheie: Ghindăoani, monede romane imperiale, tezaure, *Barbaricum*, Moldova.

Keywords: Ghindăoani, Roman Imperial Coins, Hoards, *Barbaricum*, Moldova.

Abstract

In the archive of the Museum of History and Ethnography in Târgu Neamț there are some unpublished documents, which refer directly to the discovery of Roman imperial *denarii* from Ghindăoani (Neamț County). One of the documents contains impressions of the obverse and reverse sides of two coins, a date („958.III”, probably March 1958) and the owner of the coins (the teacher Enea). The coins are two *denarii* from Marcus Aurelius: Diva Faustina II, years 176-180 (RIC III 743) and Antoninus Pius: Diva Faustina I, post 141 (RIC III 360a). Another document confirms that the museum received two coins from a local man, Vasile Gh. Leonte, through the teacher Mihai David. The legends of the coins were transcribed in the document, so that they could be easily identified: Hadrianus: Sabina, years c. 130-133 (RIC II.3 2500-2504 var.) and Commodus, years 190-191 (RIC III 219). We believe that all four *denarii* have their origin in a hoard known from the literature. It was discovered by Vasile Gh. Leonte in his yard, on the Leontești / Izvoare hill in Ghindăoani. This monetary deposit belongs to a small group of hoards, from the territory of western Moldavia, ending with issues from the period Elagabalus - Severus Alexander.

* Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Academia Română, în cadrul proiectului cu numărul GAR 138/2023.

** Dr. Lucian Munteanu, Academia Română, Institutul de Arheologie, Iași, România, lucanas2000@yahoo.com.

*** Dr. Vasile Diaconu, Complexul Muzeal Național Neamț, Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, România, diavas_n82@yahoo.com.

**** Adelina Picior, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Istorie, România, picioradelina@gmail.com.

Pentru a avea o imagine cât mai completă asupra descoperirilor de monede romane imperiale din Moldova este necesară folosirea tuturor categoriilor de surse disponibile. În unele cazuri, când, din diferite motive, piesele monetare nu pot fi studiate direct, orice informații referitoare la proveniența și identitatea acestora se dovedesc a fi extrem de prețioase.

Descoperirile monetare romane de la Ghindăoani

Din literatura de specialitate avem cunoștințe despre descoperirile de denari romani imperiali de pe teritoriul localității Ghindăoani (fig. 1).

1. Tezaurul de pe Dealul Ghindău

Relativ bine documentat este depozitul aflat la extremitatea de sud-vest a satului, în apropierea drumului spre comuna Crăcăoani, pe panta estică a Dealului Ghindău (fig. 2), în grădina lui Gh. Simion (Mitrea, 1968a, p. 178, nr. 58; 1968b, p. 454, nr. 58; Poenaru Bordea *et alii*, 1968; Mihailescu-Bîrliba, Poenaru Bordea, 1971; Mihailescu-Bîrliba, 1980, p. 266, nr. 112; Mihailescu-Bîrliba, Butnariu, 1988, p. 315, nr. 23; Ceaușu *et alii*, 2018, p. 90-91, nr. 5; a se vedea, mai recent, Munteanu *et alii*, 2023, cu întreaga bibliografie). Istoricul acestei descoperiri este unul destul de complicat și se întinde pe parcursul a câtorva decenii. Un prim lot, de 25 de monede, a fost dezvelit de către proprietarul terenului, între anii 1956-1959, cu ocazia lucrărilor agricole. Abia în anul 1959 acesta a vândut o parte dintre piese (10 ex.) directorului Muzeului din Târgu Neamț, D. Constantinescu. În mod inexplicabil, în momentul respectiv, tezaurul nu a fost semnalat. Celelalte 15 piese au rămas în posesia descoperitorului până în aprilie 1967, când au fost achiziționate de către muzeul local. În toamna anului respectiv, Gh. Simion a mai aflat alte patru monede, în același loc, care au ajuns în posesia lui I. Necșoiu, din Agapia (Poenaru Bordea *et alii*, 1968, p. 597).

În anul următor s-au recuperat alți nouă denari. Doi dintre ei au fost găsiți de I. Necșoiu, iar șapte provin din investigațiile arheologice realizate de către specialiști în grădina lui Gh. Simion și pe terenul învecinat, între 3-11 septembrie 1968 (Mihailescu-Bîrliba, Poenaru Bordea, 1971, p. 385). După 30 de ani a mai fost publicată o piesă, despre care nu știm când ar fi fost descoperită. Pe baza unei informații oferite de către M. David, ea ar aparține depozitului respectiv (Mihailescu-Bîrliba, Butnariu, 1988, p. 315, nr. 23; Poenaru Bordea, Mitrea, 1990, p. 304, nr. 60).

Astfel, din tezaurul descoperit la Ghindăoani, pe Dealul Ghindău, se cunosc 39 de denari originali, aflați într-o stare precară de conservare și având greutatea redusă, care se eșalonează pe tot parcursul veacului al II-lea d.Hr. (Traianus - 1 ex.; Hadrianus - 6 ex. [Sabina - 1 ex.]; Antoninus Pius - 10 ex. [Diva Faustina I - 1 ex.]; Marcus Aurelius - 12 ex. [Lucius Verus - 1 ex., Divus Antoninus Pius - 2 ex., Faustina II - 2 ex.]; Commodus - 7 ex.; Antoninus Pius - Commodus (?) - 1 ex.; Pertinax - 1 ex.; Clodius Albinus - 1 ex.) (Poenaru Bordea *et alii*, 1968; Mihailescu-Bîrliba, Poenaru Bordea, 1971; Mihailescu-Bîrliba, Butnariu, 1988, p. 315, nr. 23).

2. Tezaurul de pe Dealul Leontești / Izvoare

Pe teritoriul aceleiași localități, în partea ei de nord-est, a fost aflat un alt depozit de denari romani, care, din păcate, este foarte puțin cunoscut în literatura de

specialitate. Principalele informații pentru reconstituirea istoricului acestei descoperiri par să provină din două surse.

Prima semnalare, care conține și cele mai multe detalii, se datorează investigațiilor realizate de către Gh. Poenaru Bordea și V. Mihailescu-Bîrliba. Astfel, în perioada interbelică, un localnic, Gh. Leonte, ar fi găsit, în punctul *Leontești* (fig. 2), monede imperiale din argint. Șapte dintre ele au ajuns la Școala din Crăcăoani, de unde au dispărut. Cu această ocazie s-a născut și supoziția eronată a originii tezaurului în această localitate. Ulterior, în același loc din Ghindăoani, au mai fost dezvelite câteva piese, dintre care cinci exemplare erau păstrate, în anul 1967, în colecția Muzeului din Târgu Neamț, cu mențiunea „Ghindăoani”, fără detalii de proveniență. Ele au fost examinate și identificate sumar de către cei doi specialiști, astfel: Vespasianus - 1 ex.; Hadrianus - 1 ex.; Faustina I - 1 ex.; Crispina - 1 ex.; Elagabalus - Severus Alexander - 1 ex. S-a remarcat faptul că au o stare de conservare mai bună decât cele din depozitul de pe Dealul Ghindău. O precizare, aparent puțin importantă, e aceea că învățătorul M. David ar fi notat două dintre aceste monede în monografia comunei (Poenaru Bordea *et alii*, 1968, p. 600 și nota 12).

În urma cercetărilor de suprafață, realizate pe Dealul Leontești, au fost recuperate fragmente ceramice, care ar putea aparține unei așezări carpice (Mihailescu-Bîrliba, Poenaru Bordea, 1971, p. 385), deși periegeze recente nu au confirmat existența acestui sit (Ceașu *et alii*, 2018, p. 90, nr. 4).

Doar alte două mențiuni ulterioare aduc completări relevante. Una dintre ele vorbește despre aflarea a patru-cinci denari în anul 1936 și, respectiv, a două emisiuni, de la Hadrianus și Commodus, în anul 1958 (Mitrea, 1968a, p. 178, nr. 62; Mitrea, 1968b, p. 455, nr. 62; Mihailescu-Bîrliba, 1969, p. 427, nr. 11). O alta apreciază că cele cinci monede examinate și identificate în colecția Muzeului din Târgu Neamț ar fi fost găsite în anul 1958 (Mihailescu-Bîrliba, 1980, p. 265-266, nr. 111).

Cea de-a doua sursă o constituie mărturia învățătorului Mihai David-Ghindăoani, care, într-o oarecare măsură, a fost direct implicat în recuperarea unor piese din această descoperire. În monografia comunei Ghindăoani, care a fost semnată de acesta în anul 1985 și care se păstrează, în manuscris, la școala din localitate (Ceașu *et alii*, 2018, p. 88)¹, este consemnată o descriere succintă a respectivului episod. În anul 1936, localnicul Vasile Gh. Leonte ar fi descoperit câteva monede de argint în grădina sa, situată în partea de nord a satului, la poalele Dealului Izvoare. Acesta le-ar fi dat învățătorului Vasile Cucoș, din Ghindăoani, care le-a donat școlii din localitate. În vremea războiului, piesele respective s-au pierdut. În anul 1956, Vasile Gh. Leonte a predat alte două monede lui Mihai David-Ghindăoani, care, ulterior, au ajuns la D. Constantinescu, fondatorul Muzeului din Târgu Neamț și directorul acestuia (David-Ghindăoani, 1985, p. 25).

În ciuda unor inadvertențe minore, pare să existe o concordanță între cele două relatări păstrate despre această descoperire. Fără îndoială, este vorba despre un tezaur roman imperial, care își are originea în grădina lui Vasile Gh. Leonte, situată în nord-estul localității Ghindăoani. Este posibil ca cele două toponime – *Leontești* și *Izvoare* – să facă referire la același deal, urmând tradiții orale locale diferite. Recuperarea monedelor din depozit s-a realizat în două etape. Piese aflate în perioada interbelică, de către

¹ Mulțumim domnului Silviu-Constantin Ceașu (Complexul Muzeal Național Neamț – Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț), care ne-a pus la dispoziție fotocopii ale acestui manuscris.

proprietarul terenului, au fost predate la școala din Crăcăoani, de unde au dispărut. Ulterior, în anul 1956 sau 1958, același localnic a găsit alți câțiva denari, care au ajuns în colecția muzeului din Târgu Neamț.

Informații documentare despre monedele descoperite la Ghindăoani

În arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie din Târgu Neamț se păstrează trei documente inedite, datate în anul 1958, care fac referire directă la descoperirile de denari imperiali de la Ghindăoani.

Primul document (fig. 3) pare a fi singura filă care s-a păstrat dintr-un manuscris mai mare. Pe ea se află amprente aversurilor și reversurilor a două monede, obținute prin presarea directă a pieselor pe foaia de hârtie. Pentru a obține reproduceri cât mai fidele, imaginile au fost colorate cu creionul în timpul imprimării. În unele cazuri au fost notate, pe margine, literele care au putut fi descifrate din legende acestora. De asemenea, documentul mai cuprinde două însemnări de mână. Una conține numele localității – „Ghindăoani” și, probabil, o dată – „958.III”, care ar putea semnifica luna martie a anului 1958. Celălalt înscris, realizat de o persoană diferită, precizează că „monedele se găsesc la înv. Enea – Ghindăuani”.

Pe baza imaginilor, care nu au o calitate deosebită, am încercat să identificăm cele două monede imprimate:

1. Av. Bustul Faustinei II, drapat, spre dreapta, cu părul ondulat și prins într-un coc, la spatele capului DIVA FAV – STINA PIA;
Rv. Păun în picioare, văzut din față, având capul spre dreapta și coada desfăcută CONSECratio;
Marcus Aurelius: Diva Faustina II, *denarius*, Roma, anii 176-180 (RIC III, p. 273, nr. 743).
2. Av. Bustul Faustinei I, drapat, spre dreapta, cu părul ondulat elaborat în mai multe bucle în jurul capului și înfășurat spre vârful capului DIVA – FAVSTINA;
Rv. Ceres, cu voal, drapată, stă în picioare spre stânga, ținând două spice în mâna dreaptă și torță aprinsă, aproape vertical, în mâna stângă AVGV – STA;
Antoninus Pius: Diva Faustina I, *denarius*, Roma, post 141 (RIC III, p. 71, nr. 360a).

Următoarele documente sunt două adrese oficiale, având același număr de înregistrare (nr. 12.694), din data de 14 octombrie 1958. Ele au fost concepute de către Muzeul din Târgu Neamț, care, în perioada respectivă, purta denumirea de Muzeul Raional „Ștefan cel Mare”, fiind subordonat Secției de Învățământ și Cultură a raionului Târgu Neamț. Semnatarii actelor respective sunt șeful secției, D. Stirban și, respectiv, directorul Muzeului, D. Constantinescu. Unul dintre documente (fig. 4) este adresat lui Vasile Gh. Leonte, din comuna Ghindăoani și confirmă primirea, de către muzeu, a două monede, prin intermediul învățătorului Mihai David. În mod remarcabil, sunt reproduse doar legendele celor două piese, pe baza cărora vom încerca să le aflăm identitatea:

3. Av. Bustul Sabinei, drapat, cu părul strâns în coadă și purtând *stephane* SABINA AVGVSTA HADR AVGV P;
Rv. Concordia șașând spre stânga și ținând patera în mâna dreaptă CONCORDIA AVGV;

Hadrianus: Sabina, *denarius*, Roma, anii c. 130-133 (RIC II.3, p. 242, nr. 2500-2504 var.).

Obs.: Exclusiv pe baza inscripțiilor consemnate în document se poate stabili, cu precizie, grupa căreia îi aparține moneda de față. Cea mai recentă propunere de încadrare cronologică a emisiunilor respective este între anii 130-133 (RIC II.3, p. 33, 242-244). Atrage atenția faptul că, în descrierea din document, în legenda de avers apare HADR, în loc de HADRIANI. Nu avem cunoștință de existența unei astfel de variante în cataloage și în literatura de specialitate pe care am consultat-o. Din păcate, din informațiile păstrate, e imposibil de stabilit dacă piesa de la Ghindăoani reprezintă o variantă inedită a grupeii respective de denari sau, mai plauzibil, s-a strecurat o eroare în descifrarea sau transcrierea legendei acesteia.

4. Av. Capul lui Commodus, laureat, spre dreapta M COMM ANT P FEL AVG BRIT P P;

Rv. Concordia, drapată, stând în picioare spre stânga, ținând patera în mâna dreaptă întinsă și sceptrul în mâna stângă CONC COM P M TR P XVI COS VI;
Commodus, *denarius*, Roma, anii 190-191 (RIC III, p. 390, nr. 219).

Celălalt document (fig. 5), aflat în legătură cu adresa anterioară, aduce mulțumiri învățătorului Mihai David, din Ghindăoani, pentru faptul că a conservat o parte din monedele descoperite de către Vasile Gh. Leonte și, totodată, l-a îndemnat pe acesta să le dăruiască Muzeului.

Pentru mentalitatea din epocă, remarcăm relația deosebită dintre persoanele private și autorități, în privința recuperării patrimoniului cultural. Localnicii, pasionați de istorie, „dăruiesc” muzeelor artefactele descoperite întâmplător, iar oficialitățile le aduc „cele mai vii mulțumiri” și îi roagă să își „îndemne” consătenii să procedeze într-o manieră similară.

Considerații finale

Cele patru piese monetare romane, descrise în documente și identificate de noi provin, cu certitudine, de la Ghindăoani. Pe baza puținelor indicații care s-au păstrat, s-ar putea încerca stabilirea apartenenței lor la unul dintre cele două tezaure, descoperite în puncte diferite de pe teritoriul localității.

Cei doi denari, de la Sabina și Commodus, ale căror legende au fost consemnate în adresa de la muzeu, își au originea certă în depozitul găsit de Vasile Gh. Leonte în curtea sa, pe Dealul Leontești / Izvoare. Ei au fost descoperiți, probabil, în anul 1956 și au ajuns la muzeu doi ani mai târziu, prin intermediul învățătorului Mihai David-Ghindăoani. În chip fericit, informația din document este coroborată și completată de mărturia păstrată în manuscrisul monografic (David-Ghindăoani, 1985, p. 25). Este posibil ca piesele respective să reprezinte chiar cele două monede, de la Hadrianus și Commodus, despre care se avea cunoștință că ar fi fost descoperite în anul 1958 (Mitrea, 1968a, p. 178, nr. 62; Mitrea, 1968b, p. 455, nr. 62; Mihailescu-Bîrliba, 1969, p. 427, nr. 11). Într-o altfel de situație, denarul cu efigia Sabinei ar fi fost asimilat, generic, emisiunilor lui Hadrianus.

În schimb, proveniența celorlalte două monede, identificate de noi după amprente dintr-un document incomplet, apare îndoielnică. Este sigur doar faptul că, în martie 1958, ele se aflau la învățătorul Enea, din localitate, iar această informație a ajuns în posesia personalului

de la muzeu. Sunt indicii sumare, pe care le putem folosi în investigația noastră. Reamintim că primele piese din tezaurul de pe Dealul Ghindău au fost achiziționate de muzeu abia în 1959, conform chitanței din posesia descoperitorului (Poenaru Bordea *et alii*, 1968, p. 597, nota 2). Destinul lor, în această fază timpurie, pare să fie legat exclusiv de persoana lui Gh. Simion. De altfel, niciuna dintre piesele noastre nu este menționată în investigația extrem de riguroasă, realizată, la fața locului, de către cei doi reputați specialiști, cu ocazia publicării descoperirii.

Fără a avea nicio certitudine în acest sens, presupunem că cei doi denari amprentați ar putea să provină, mai degrabă, din depozitul de pe Dealul Leontești / Izvoare. Ei s-ar lega de cea de-a doua fază a acestei descoperiri, petrecută, probabil, în anul 1956.

În această construcție ipotetică, prin înglobarea noilor informații din documente, structura tezaurului de pe Dealul Leontești / Izvoare ar putea fi următoarea: Vespasianus - 1 ex.; Hadrianus - 2 ex. [Sabina - 1 ex.]; Antoninus Pius - 2 ex. [Faustina I - 1 ex.; Diva Faustina I - 1 ex.]; Marcus Aurelius - 1 ex. [Diva Faustina II - 1 ex.]; Commodus - 2 ex. [Crispina - 1 ex.]; Elagabalus - Severus Alexander - 1 ex. Astfel, nucleul de piese antonine devine unul consistent, completându-se cu denari din această perioadă, care se înscriează cronologic. Descoperirea noastră ar aparține unui grup restrâns de tezaure, de pe teritoriul Moldovei apusene, care se încheie cu emisiuni din perioada Elagabalus - Severus Alexander (Munteanu, Honcu, 2020, p. 346-347). Din păcate, în momentul de față nu știm câte dintre piesele din acest depozit se mai păstrează în muzeu, iar reperarea acestora în colecția numismatică este imposibil de realizat.

Addenda

Deși nu se află în legătură directă cu descoperirile monetare romane de pe teritoriul localității Ghindăoani, prezentăm alte două documente aflate în arhiva Muzeului din Târgu Neamț. Ele conțin câteva referiri la situația patrimoniului numismatic al instituției, în perioada de început a existenței sale.

Primul dintre ele este o adresă (nr. 14.424/19 noiembrie 1958) din partea Muzeului din Târgu Neamț (fig. 6), semnată de către directorul D. Constantinescu, prin care roagă specialiștii de la Secția Numismatică a Bibliotecii Academiei Republicii Populare Române să ofere sprijin pentru identificarea monedelor deținute. Documentul ar fi conținut și șase grafite după piese romane, care, din păcate, nu s-au păstrat în arhivă. În schimb, aflăm că, în depozitul muzeului, se află „un număr apreciabil de monete antice [...] o parte din aceste monete sînt din colonii, unele din Macedonia, iar cele mai multe din epoca Imperiului și bizantine”. Se intenționează identificarea acestor piese, unele dintre ele inedite și expunerea lor în cadrul unei „secții numismatice”. O mențiune interesantă este aceea referitoare la „resturile de monete falsificate în Cetatea Neamțului”, descoperite chiar în urma cercetărilor lui D. Constantinescu (Constantinescu, 1946, p. 160-161), care sunt deja accesibile publicului în compartimentul „Cetatea Neamțului”.

Răspunsul din partea Bibliotecii Academiei Republicii Populare Române (nr. 7914/16 decembrie 1958) (fig. 7), semnat chiar de șeful Cabinetului Numismatic, O. Iliescu, ar fi conținut o listă cu descrierea și determinarea pieselor, care, din păcate, s-a pierdut. Solicitarea trimiterii unui specialist care să se ocupe de cercetarea întregii colecții numismatice din depozitul muzeului este însă respinsă, sub pretextul lucrărilor aflate în desfășurare în cadrul Cabinetului Numismatic din București.

Bibliografie

- Ceaușu, S.-C.; Gafincu, Al.; Diaconu, V.; Preoteasa, C. (2018),** *Cercetări arheologice de suprafață în comuna Ghindăoani (județul Neamț)*, în *Memoria Antiquitatis*, XXXIII-XXXIV (2017-2018), p. 85-116.
- Constantinescu, D. (1946),** *Raport asupra săpăturilor din anul 1942 dela Cetatea Neamțului*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pe 1943*, p. 136-178.
- David-Ghindăoani, M. (1985),** *Ghindăoani, o veche localitate istorică (studiu monografic). 1395-1585. 590 de ani de la prima atestare documentară*, manuscris.
- Mihailescu-Bîrliba, V. (1969),** *Descoperiri de monede antice și bizantine*, în *Memoria Antiquitatis*, I, p. 423-433.
- Mihailescu-Bîrliba, V. (1980),** *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Bibliotheca Historica Romaniae, XXIII, Editura Academiei Române, Bucurest.
- Mihailescu-Bîrliba, V.; Butnariu, V. (1988),** *Descoperiri monetare din Moldova. I*, în *Arheologia Moldovei*, XII, p. 311-320.
- Mihailescu-Bîrliba, V.; Poenaru Bordea, Gh. (1971),** *Notă adițională privind tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani*, în *Studii și Cercetări de Numismatică*, V, p. 385-388.
- Mitrea, B. (1968a),** *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 19, 1, p. 169-182.
- Mitrea, B. (1968b),** *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumaine*, în *Dacia*, N.S., XII, p. 445-459.
- Munteanu, L.; Cristea-Stan, D.; Diaconu, V. (2023),** *Analiza compoziției aliajului unor monede romane imperiale din tezaurul de la Ghindăoani (jud. Neamț)*, în **Aparaschivei, D.; Bilavski, G.; Pîrnău, L. (ed.),** *Varia archaeologica (III). Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc*, Editura Mega, Cluj-Napoca, p. 277-287.
- Munteanu, L.; Honcu, Șt. (2020),** *Some Remarks on the Chronology of Denarii Hoards from the Eastern Carpathian Barbaricum*, în **Găzdac, C. (Ed.),** *Group and individual tragedies in Roman Europe. The evidence of hoards, epigraphic and literary sources*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, p. 345-358.
- Poenaru Bordea, Gh.; Mitrea, B. (1990),** *Découvertes monétaires en Roumanie - 1989 (XXXIII)*, în *Dacia*, N.S., XXXIV, p. 299-308.
- Poenaru Bordea, Gh.; Mihailescu-Bîrliba, V.; Artimon, Al. (1968),** *Un mic tezaur de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani (jud. Neamț)*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 19, 4, p. 597-611.
- RIC – The Roman Imperial Coinage. II.3. Abdy, R.A.; Mittag, P.F. (2019),** *From AD 117 to AD 138 – Hadrian*, Spink, London; **III. Mattingly, H.; Sydenham, E.A. (1930),** *Antoninus Pius to Commodus*, Spink & Son Ltd., London.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Ghindăoani village (source: Google Earth).

Fig. 2. Hoards discovered at Ghindăoani: 1. Ghindău hill; 2. Leontești / Izvoare hill (source: cimec.ro).

Fig. 3. Document from Târgu Neamț Museum archive (without registration number/folio 5).

Fig. 4. Document from Târgu Neamț Museum archive (no. 12.694/14.10.1958/folio 44).

Fig. 5. Document from Târgu Neamț Museum archive (no. 12.694/14.10.1958/folio 45).

Fig. 6. Document from Târgu Neamț Museum archive (no. 14.424/19.11.1958/folio 51).

Fig. 7. Document from Târgu Neamț Museum archive (no. 7914/16.12.1958/folio 65).

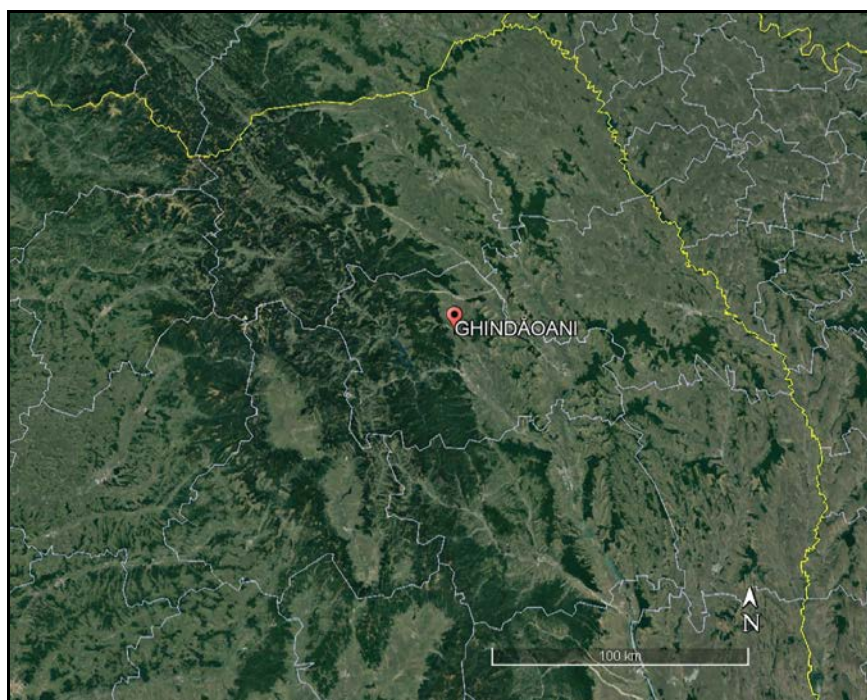

Fig. 1. Localitatea Ghindăoani (sursa: Google Earth).

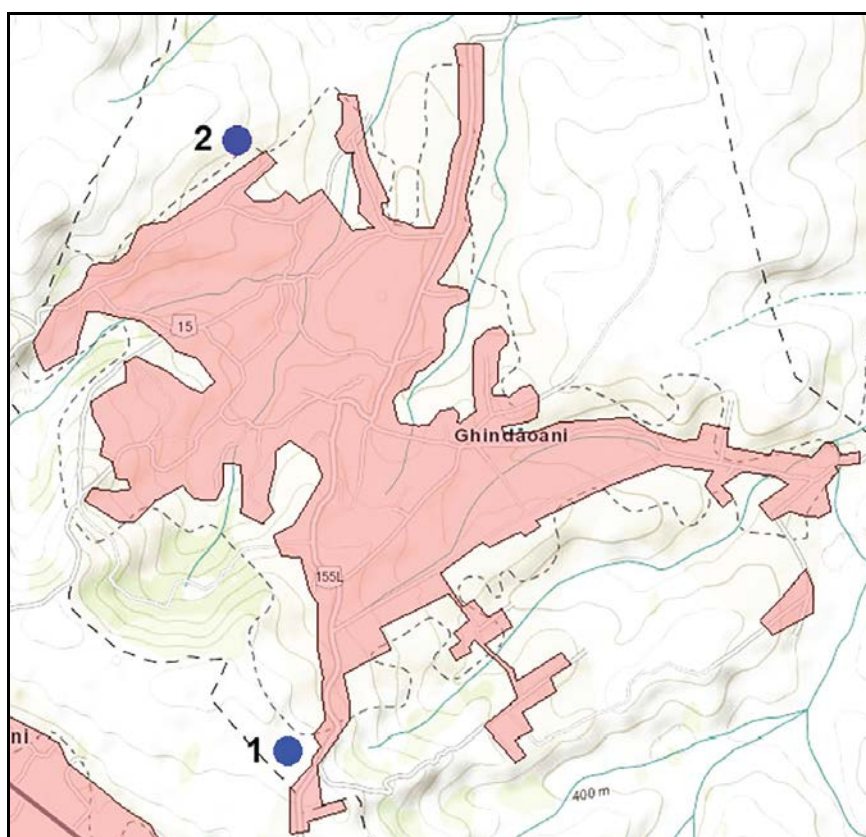

Fig. 2. Tezaurele descoperite la Ghindăoani: 1, Dealul Ghindău; 2, Dealul Leontești / Izvoare (sursa: cimec.ro).

Fig. 3. Document din arhiva Muzeului din Târgu Neamț (fără număr de înregistrare/fila 5).

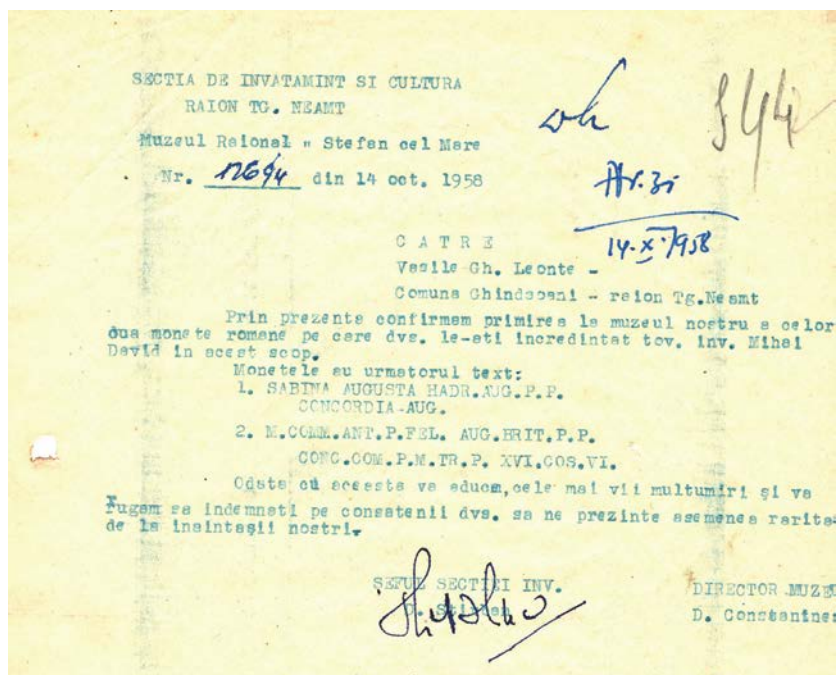

Fig. 4. Document din arhiva Muzeului din Târgu Neamț (nr. 12.694/14.10.1958/fila 44).

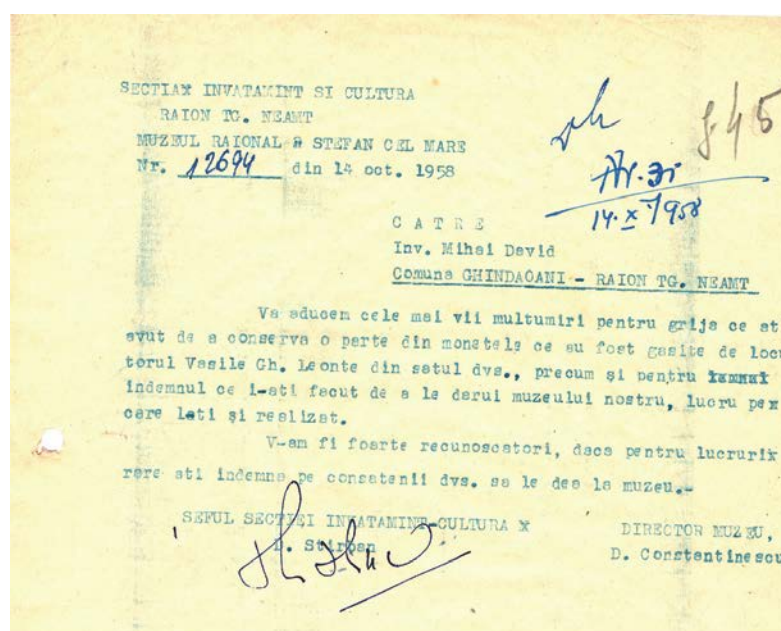

Fig. 5. Document din arhiva Muzeului din Târgu Neamț
(nr. 12.694/14.10.1958/fila 45).

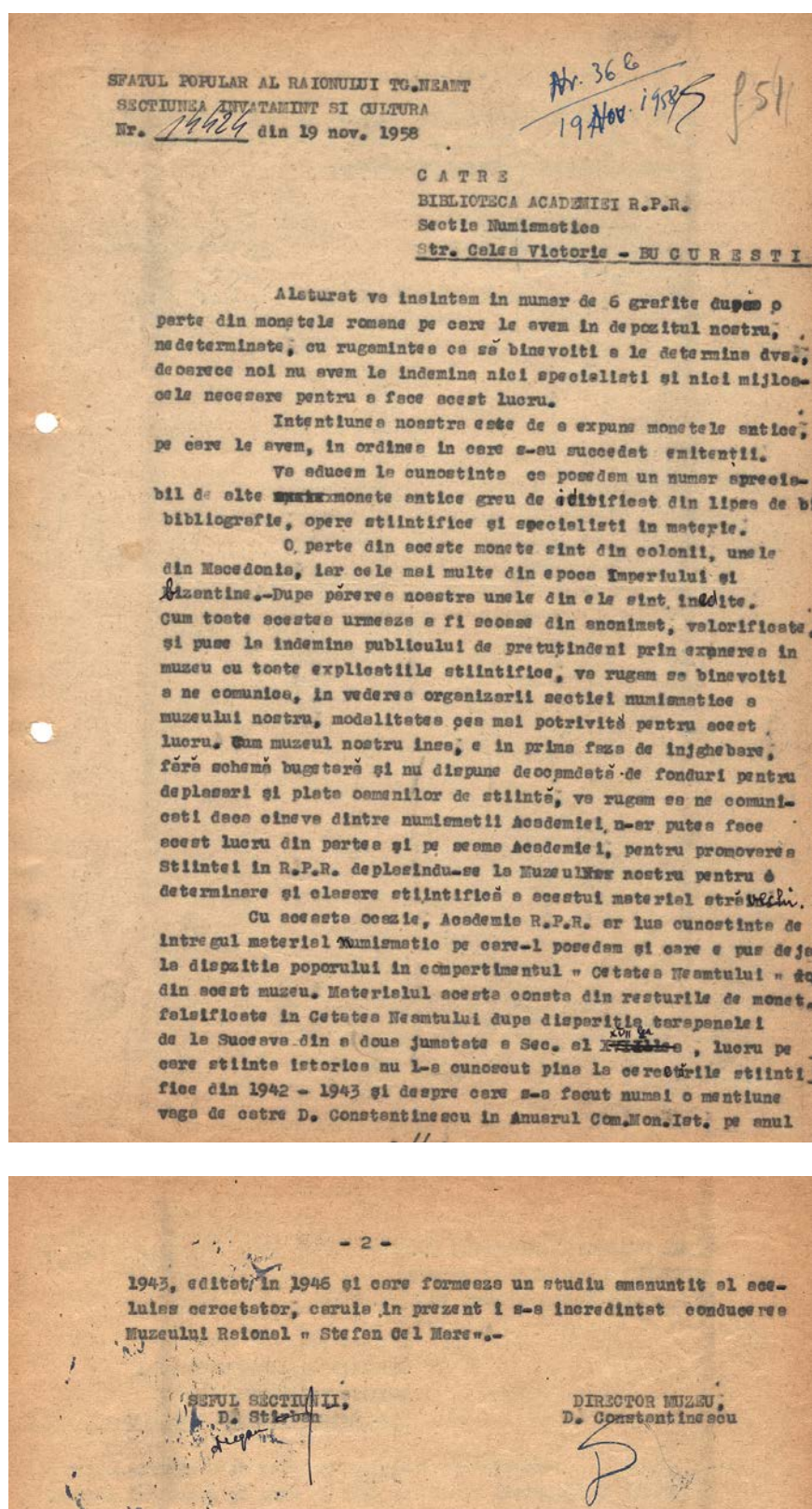

Fig. 6. Document din arhiva Muzeului din Târgu Neamț
(nr. 14.424/19.11.1958/filele 51-52).

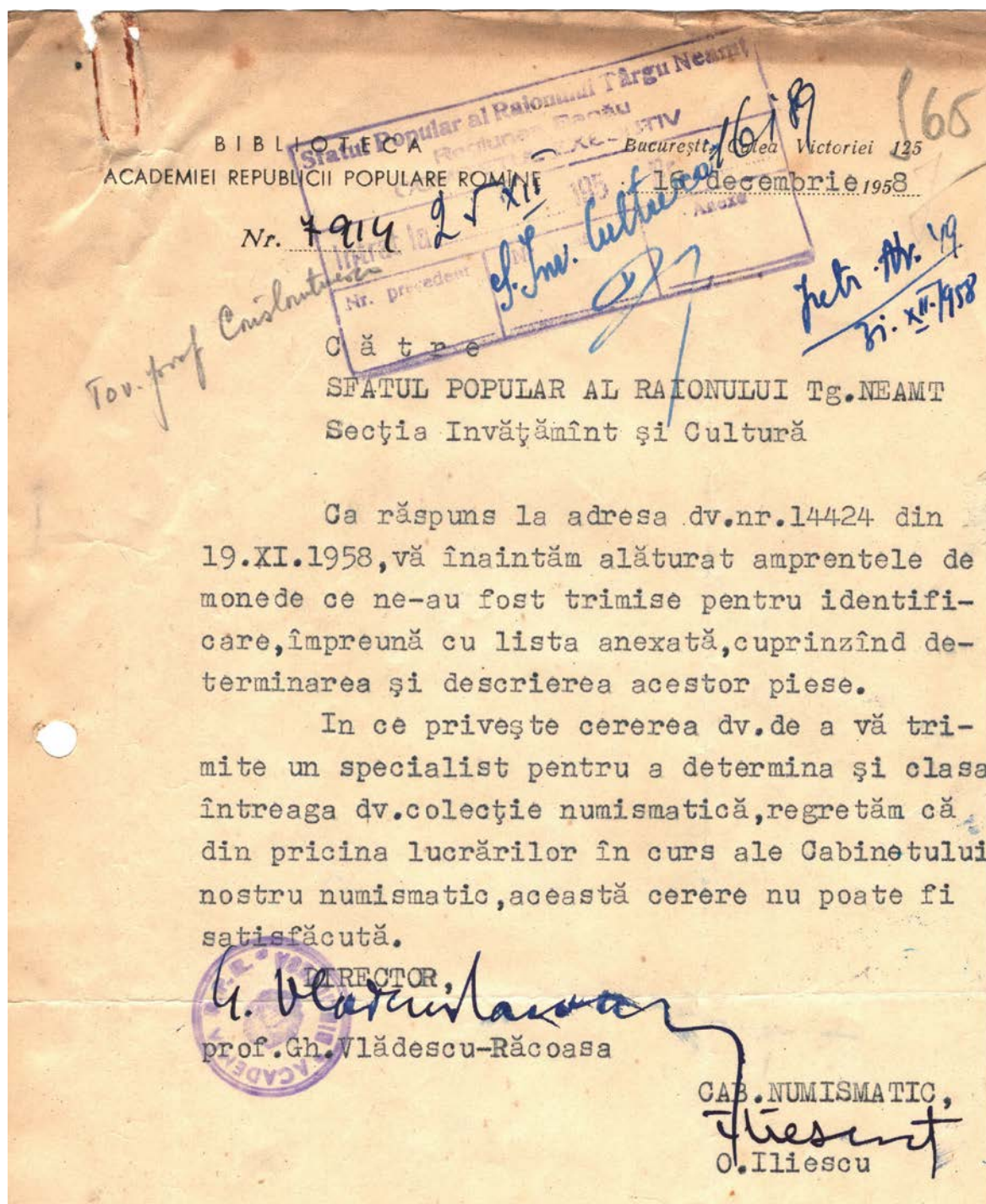

Fig. 7. Document din arhiva Muzeului din Târgu Neamț
(nr. 7914/16.12.1958/fila 65).

EVALUAREA POTENȚIALULUI ARHEOLOGIC AL COMUNEI FRĂTEȘTI, JUDEȚUL GIURGIU, PRIN CERCETĂRI DE TEREN RECENTE

Elena-Cristina Nițu^{*},
Gheorghe Olteanu^{**},
Florin-Ionuț Lupu^{***},
Marian Leu^{****}

Cuvinte-cheie: cercetări de teren, descoperiri arheologice, valea Dunării, comuna Frătești.

Keywords: field surveys, archaeological discoveries, Danube valley, Frătești locality.

Abstract

In 2022, a team of archaeologists from the „Princely Court” National Museum Complex Târgoviște carried out field surveys in Frătești, Giurgiu County, in order to discover, locate and establish the protection zone of the archaeological sites. The researches were performed as part of a project concerning the General Urban Plan of the locality. According to the National Archaeological Repertory, only two archaeological sites are documented and registered on the territory of the village. Our research has revealed that the archaeological potential is greater than what was described, therefore apart from the two known settlements, five other sites have been discovered. Consequently, according to recent results, seven archaeological sites have been registered and delimited in Frătești, this being the current stage of research and their continuation may be an approach that leads to new discoveries.

^{*} Dr. Elena-Cristina Nițu, Complexul Național Muzeal Curtea Domnească Târgoviște, România, elenacristinanitu@yahoo.com.

^{**} Dr. Gheorghe Olteanu, Complexul Național Muzeal Curtea Domnească Târgoviște, România, olteanu_muzeu@yahoo.com.

^{***} Dr. Florin-Ionuț Lupu, Complexul Național Muzeal Curtea Domnească Târgoviște, Muzeul Evoluției Omului și Tehnologiei în Paleolitic, România, florinionut_lupu@yahoo.com.

^{****} Dr. Marian Leu, Complexul Național Muzeal Curtea Domnească Târgoviște, Muzeul Evoluției Omului și Tehnologiei în Paleolitic, România, leumarian1993@gmail.com.

Introducere

În anul 2022, o echipă a Complexului Național Muzeal Curtea „Domnească Târgoviște” a realizat cercetări de diagnostic arheologic în comuna Frătești, județul Giurgiu, în scopul localizării siturilor arheologice și stabilirea zonelor de protecție ale acestora, pentru proiectul investițional privind actualizarea Planului Urbanistic General.

Comuna Frătești este localizată în partea central-sudică a județului Giurgiu, fiind alcătuită din satele Cetatea, Frătești (reședința) și Remuș. Din punct de vedere fizico-geografic, teritoriul comunei Frătești se află în zona de interferență a două mari unități de relief: Câmpia Română, cu subunitatea sa Câmpia Burnasului, și Valea Dunării, cu subunitatea Terasa I „Călărași”. Mare parte din suprafață se încadrează în zona reliefului dezvoltat pe depozite loessoide, corespunzătoare Burnasului.

Geologia zonei este complexă și poate fi explicată mai bine prin caracteristicile generale ale Câmpiei Burnasului. Baza depozitelor este alcătuită din elemente balcanice, reprezentate prin silexuri din pietrișurile de Frătești (aceste depozite caracteristice poartă numele comunei descrise în prezentul studiu), peste care s-au suprapus niveluri de argile, nisipuri și luturi (depozite loessoide). Este cunoscut că în această zonă Dunărea a format șase terase, mare parte dintre ele distruse ulterior. De asemenea, Burnasul este acoperit cu depozite loessoide, având grosimi destul de mari (Mihăilescu, 1969).

Conform Repertoriului Arheologic Național, pe teritoriul comunei sunt documentate și înregistrate doar două situri arheologice: așezarea Remuș-*La seră* (Cod RAN 102936.01; LMI GR-I-s-B-14825); Frătești-*Dealul Lagărului* (Cod RAN 102918.01; LMI GR-I-s-B-14782). Al doilea sit este necropola de la Frătești, cercetată în două etape: 1968-1969, cercetări conduse de Suzana Dolinescu-Ferche (1970); 1974, cercetare exhaustivă coordonată de Constantin Isăcescu (1982). În total, în urma acestor săpături au fost descoperite 39 de morminte, încadrate cronologic în sec VII-VIII d. Chr.

Pentru siturile cunoscute, în afară de bibliografia existentă, de un real folos au fost informațiile primite de la profesorul Dumitru Burlacu, care a realizat mai multe periegeze pe teritoriul localității, fiind responsabil și cu colecția muzeală de la Frătești, precum și de la personalul primăriei. Nu au fost efectuate sondaje, prin urmare diagnosticul nostru s-a bazat doar pe observații de suprafață.

Cercetările noastre au evidențiat faptul că potențialul arheologic este mai mare decât ceea ce se cunoștea, astfel că în afară de cele două așezări, au mai fost documentate alte cinci situri. Prin urmare, în acest moment, pe teritoriul comunei Frătești au fost identificate șapte situri, concentrate în două zone distincte, pe care le vom descrie succint în continuare.

Scurtă descriere a așezărilor identificate

1. Frătești-*Dealul Lagărului*

(Cod RAN: 102918.01; coordonate: 43°59'20" N, 25°58'1" E).

Așezarea Frătești-*Dealul Lagărului* este localizată în nordul satului, pe partea dreaptă a pâraului Daia, și a fost cercetată în 1977 sub coordonarea lui Valeriu Leahu (1979). Situl era cunoscut încă din 1975 (Isăcescu, Burlacu, 1975; 1978), îndeosebi prin descoperirile expuse în muzeul local, care proveneau din acel loc. Materialele descoperite în urma cercetărilor au fost atribuite culturii Tei.

Chiar dacă zona este destul de amplă (circa 8 ha), cercetările noastre au reliefat existența unor urme arheologice foarte slabe, fiind identificate doar puține fragmente ceramice, de dimensiuni mici și destul de rulate, fragmente de chirpici, precum și o așchie debordantă din silex patinat. Acestea nu ne permit o încadrare mai exactă, însă atribuirea inițială pare să fie corectă. De altfel, în urma sondajelor întreprinse aici, și Valeriu Leahu observa că locuirea era situată la suprafață, având un stadiu de conservare destul de precar. Cel mai probabil, agricultura intensivă practică recent a distrus deja o mare parte din ceea ce mai rămăsese din sit.

2. Remuș-*La seră*

(Cod RAN: 102936.01; coordonate: 43°56'7" N, 25°58'12" E)

Aproape de municipiul Giurgiu, la aproximativ 300 m sud de satul Remuș, între calea ferată și drumul care face legătura cu orașul București, au fost descoperite două situri: o necropolă din epoca bronzului și o așezare dacică. În timpul cercetărilor noastre de teren, în zona unde este menționat situl, nu au fost identificate materiale arheologice. De asemenea, C. Isăcescu și D. Burlacu (1978) precizează că pe parcursul lucrărilor de amenajare a serelor situl a fost distrus.

Este evident că, așa cum s-a specificat în bibliografie, așezarea probabil a fost afectată de construirea serelor, dar nu putem preciza amploarea distrugerilor și, prin urmare, este dificil de exclus posibilitatea ca măcar parțial să mai fi rămas ceva din ea. Observațiile noastre au fost îngreunate de faptul că tot în aceeași zonă, de-a lungul timpului, au fost depozitate diverse resturi, prin urmare nu s-a putut analiza foarte bine terenul. Până la efectuarea unor cercetări intruzive, conform surselor bibliografice, considerăm că zona poate să rămână în continuare declarată ca sit arheologic și protejată conform legislației în vigoare.

3. Frătești-*Dealul Făgădău / La Siliște*

(coordonate: 43°59'52" N, 25°57'14" E)

În Frătești, la aproximativ 3 km nord-vest de sat, pe partea stângă a heleșteului Frătești I, în punctul *Dealul Făgădău / La Siliște* au fost identificate urme consistente de locuire, așezarea fiind întinsă pe o arie considerabilă (circa 15 ha). Se pare că în acest loc se află vechea siliște a satului Frătești. Fragmentele ceramice recuperate de la suprafață sunt foarte amestecate, acestea aparținând unui interval cronologic destul de larg, însă marea majoritate sunt medievale. Atât poziția, cât și densitatea urmelor de locuire, sunt dovezi pentru existența unui sit relativ semnificativ, chiar dacă este evidentă o deteriorare a acestuia la suprafață, în principal din cauza lucrărilor agricole. Starea fragmentară a materialelor ceramice, cât și lipsa elementelor tipice permit doar o încadrare cronologică generală (epoca bronzului, epoca migrațiilor, evul mediu – sec. XV-XVII).

4. Bălănoaia-*Lacul Oncești*

(43°57'45" N, 25°55'18" E)

În Bălănoaia, la aproximativ 1 km nord-vest de sat, pe partea stângă a lacului Oncești 2, a fost localizată o așezare destul de întinsă (circa 3,5 ha), din care s-au recuperat materialele ceramice care pot fi atribuite evului mediu timpuriu – cultura Dridu (sec. IX-XI).

Spre deosebire de celelalte puncte cu potențial arheologic, de aici au fost recoltate și fragmente osteologice umane și animale. Este posibil ca locuirea să fi fost poziționată destul de aproape de suprafața solului și a suferit distrugerii ample din cauza lucrărilor agricole.

5. Tumuli

Tot în localitatea Bălănoaia au mai fost identificați trei tumuli. Aceștia sunt localizați pe *Dealul Bălănoaia* (mai apare și sub denumirea de *Dealul Măgura*), la 1 km nord de sat și 500 m est de drumul DN5B.

- Tumulul 1 (43°57'55" N, 25°56'11" E) se află într-o stare de conservare destul de bună, având o înălțime de 1,5 m și un diametru de circa 50 m.

- Tumul 2 (43°57'25" N, 25°55'28" E) este, de asemenea, bine conservat, având o înălțime maximă de aproximativ 2 m și un diametru de circa 35-40 m.

- Tumulul 3 este situat foarte aproape de cel de-al doilea (43°57'24" N, 25°55'23" E), prezintă o secțiune transversală, însă în bibliografia de specialitate nu am identificat nicio mențiune cu privire la descoperirea sau cercetarea acestuia (fiind situat lângă un releu, cel mai probabil intervenția are legătură cu lucrările legate de acest obiectiv). Are un diametru de aproximativ 35-40 m și o înălțime puțin peste 1 m.

Concluzii

Chiar dacă evaluarea noastră de teren nu a implicat o cercetare integrală a teritoriului comunei Frătești, accentul fiind pus pe zonele unde s-a considerat că există posibilitatea existenței unor locuiri vechi, este evident că această zonă are un potențial arheologic destul de mare.

Ca urmare a cercetărilor de teren, au fost localizate cele două situri înregistrate în RAN: situl arheologic de la Frătești-*Dealul Lagărului* (RAN: 102918.01) și situl arheologic de la Remuș-*La seră* (RAN: 102936.01). În afară de acestea, au fost descoperite alte cinci situri: Frătești-*Dealul Făgădău*, Bălănoaia-*Lacul Oncești*, Bălănoaia-Tumuli 1, 2, și 3. Prin urmare, conform rezultatelor recente, în comuna Frătești au fost înregistrate și delimitate șapte situri arheologice, acesta fiind stadiul actual al cercetărilor, reprezentând un început al investigării arealului, iar continuarea lor poate fi un demers care să conducă la noi descoperiri.

Bibliografie

- Dolinescu-Ferche, S.; Ionescu, M. (1970), *La nécropole bi-rituelle du VIIIe siècle a Frătești-Giurgiu*, în *Dacia*, N.S., XIV, p. 419-430.
- Isăcescu, C. (1982), *Noi date privind necropola feudal-timpurie de la Frătești – Giurgiu*, în *Cercetări Arheologice*, 5, p. 201-212.
- Isăcescu, C.; Burlacu, D. (1975), *Mărturii ale istoriei străvechi a zonei Giurgiu aflate la Muzeul școlar Frătești*, Sesiunea științifică „Ilfov, file de istorie”, Giurgiu, 6-7 decembrie.
- Isăcescu, C.; Burlacu, D. (1978), *Noi descoperiri arheologice în zona Giurgiu*, în *Ilfov. File de Istorie*, p. 43-55.
- Leahu, V. (1979), *Sondajul arheologic de la Frătești, jud. Ilfov*, în *Cercetări Arheologice*, 3, p. 43-51.
- Mihăilescu, V. (1969), *Geografia fizică a României*, Editura Științifică, București.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.** Location of the sites discovered in Frătești, Giurgiu County.
- Fig. 2.** Frătești-Dealul Lagărului site, general images and ceramic fragments recovered from the surface.
- Fig. 3.** Dealul Făgădău-*La Siliște* site, images of the site discovery and detail with ceramic fragments collected from the surface.
- Fig. 4.** Bălănoaia-*Lacul Oncești*, images of the site discovery and detail with ceramic fragments collected from the surface.
- Fig. 5.** Bălănoaia-Barrow 1, general images.

Fig. 1. Localizarea siturilor descoperite în comuna Frătești, județul Giurgiu.

Fig. 2. Situl arheologic de la Frătești-Dealul Lagărului, imagini generale și fragmente ceramice recuperate de la suprafață.

Fig. 3. Dealul Făgădău-*La Siliște*,
imagini cu locul descoperirilor și detaliu
cu fragmente ceramice recoltate de la suprafață.

Fig. 4. Bălănoaia-Lacul Oncești,
imagini cu locul descoperirilor
și materiale ceramice recuperate de la suprafață.

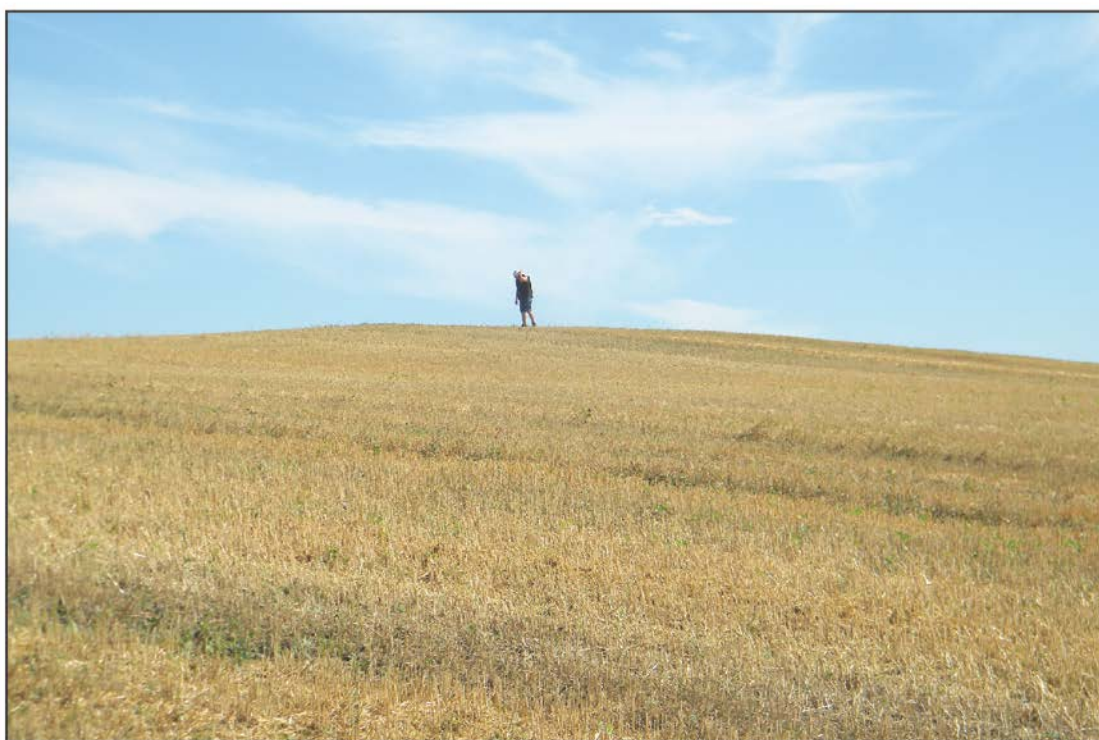
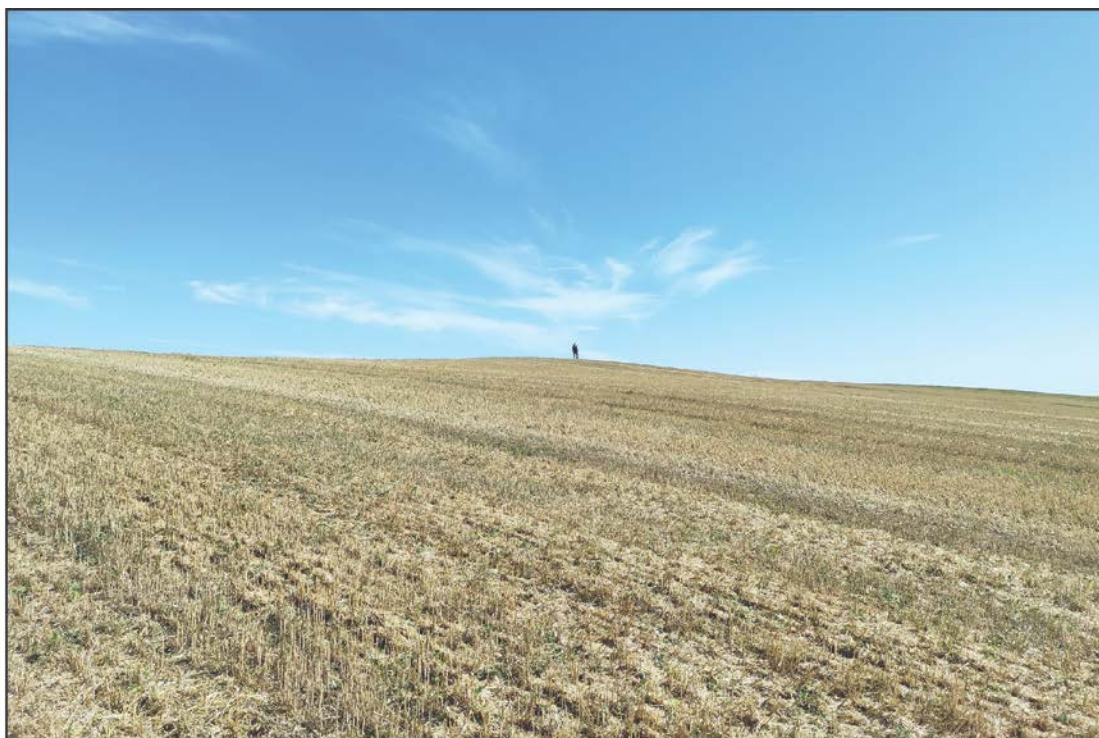

Fig. 5. Bălănoaia-Tumul 1, imagini generale.

DATE ANTROPOLOGICE

PRIVITOARE LA MATERIALUL OSTEOLÓGIC

DESCOPERIT ÎN TUMULUL 1 DE LA ROGOJENI

(R-NUL ȘOLDĂNEȘTI, REPUBLICA MOLDOVA)

Angela Simalcsik*

Cuvinte-cheie: Rogojeni, tumulul 1, bronz timpuriu, comunități Iamnaia, date antropologice.

Keywords: Rogojeni, tumulus 1, Early Bronze Age, Yamnaya communities, anthropological data.

Abstract

This article presents the anthropological data resulting from the analysis of the skeletons from the two graves investigated in a tumulus located in the north of the Pruto-Nistean area, namely, tumulus 1 from Rogojeni in the Șoldănești district. Both graves date from the Early Bronze Age, being assigned to the Yamnaya migratory communities.

The individual in grave 1 is an anthropologically male individual, with a biological age at death of 50-60 years, and the one in grave 2 is anthropologically female, with a biological age at death of 40-50 years. Both individuals had good dental health and degenerative changes characteristic of old age. Analysis of musculoskeletal stress markers shows terrestrial hypermobility and physical exertion through the upper limbs. Traces of ochre (cherry-red or brick-red) were identified relatively evenly distributed on the skeletal elements of the two individuals, being more intense on the cranial components.

The observations resulting from the anthropological analysis highlight the phenotypic structure of these individuals being characteristic of Yamnaya.

* Dr. Angela Simalcsik, Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov”, Academia Română – Filiala Iași, România; Rezervația Cultural-Naturală „Orheiul Vechi”, Republica Moldova; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale din Chișinău, Republica Moldova, angellisimal@gmail.com.

Câteva date arheologice despre tumulul 1 de la Rogojeni

Tumulul 1 de la Rogojeni (r-nul Șoldănești, Republica Moldova), parte componentă a unui grup tumular format din trei movile situate pe malul stâng al râului Răut, a fost cercetat în anul 2013 în cadrul unor săpături arheologice de salvare realizate de către cercetătorii Agenției Naționale Arheologice, sub coordonarea arheologului Serghei Agulnicov. Cercetarea a fost determinată de reabilitarea drumului național M2 Chișinău-Soroca. Tumulul a suferit distrugerii antropice moderne în mai multe sectoare, cele mai afectate fiind cele de nord-est și sud-vest. În porțiunea conservată a movilei au fost descoperite două morminte (M. 1 și M. 2), ambele datate în perioada timpurie a epocii bronzului și atribuite comunităților Iamnaia (etapa târzie). După demantelarea tumulului, la adâncimea de 1,48 m, s-a descoperit o platformă de piatră de formă dreptunghiulară neregulată, alcătuită din pietre neprelucrate de calcar. În interiorul structurii de piatră, la marginea platformei, la adâncimea de 1,57 m, a fost descoperită o stelă funerară cu urme de prelucrare, cu trăsături antropomorfe schițate, pe suprafața căreia încă se mai puteau distinge urme discrete de ocră roșu și resturi putrezite de așternut vegetal. În partea de nord-vest a structurii, printre pietre, la adâncimea de 2,26 m, s-a găsit o așchie de silex nistrean. Datele arheologice privind tumulul 1 de la Rogojeni au fost publicate integral (Agulnicov *et alii*, 2014). În articol au fost incluse și câteva date antropologice, care în acel moment aveau statut preliminar.

Scopul articolului de față este acela de a introduce în circuitul științific informațiile complete rezultate din analiza antropologică a celor două schelete descoperite în tumulul 1 de la Rogojeni și de a le integra în tabloul antropologic al bronzului timpuriu din spațiul est-carpatic.

Material de studiu și metode de analiză antropologică

Au fost analizate oseminte provenite de la doi indivizi, ale căror resturi scheletice au fost descoperite în cele două morminte cercetate în perimetrul tumulului 1 de la Rogojeni.

Analiza antropologică s-a realizat în laboratoarele Agenției Naționale Arheologice din Chișinău și a vizat următoarele: identificarea elementelor scheletice și stabilirea lateralității oaselor pare (White *et alii*, 2011); aprecierea modificărilor tafonomice, estimarea vârstei biologice în momentul decesului și determinarea sexului antropologic (Ubelaker, 1979, p. 72-80, 82-114; Buikstra, Ubelaker, 1994, p. 15-46; Walrath *et alii*, 2004; Schmitt, 2005; Latham, Finnegan, 2010); identificarea anomaliilor, trăsăturilor epigenetice, patologiilor și traumatismelor (Aufderheide, Rodriguez-Martin, 1998; Ortner, 2003; Mann, Hunt, 2005; Waldron, 2009; Mann *et alii*, 2016); identificarea particularităților scheletice considerate adaptări funcționale sau indicatori ocupaționali (Blondiaux, 1994; Pálfi, Dutour, 1996; Robb, 1998; Villotte *et alii*, 2016; Molleson, 2007).

Rezultatele analizei antropologice

1. Scheletul din mormântul 1 (M. 1)

În cazul mormântului 1 a fost identificată o groapă de formă rectangulară, cu colțurile rotunjite, care prezenta o treaptă pe toate laturile. Defunctul a fost depus în decubit dorsal, cu capul orientat spre nord-vest, fața în sus, genunchii inițial ridicați, ulterior căzuți pe partea stângă și mâinile întinse de-a lungul corpului (fig. 1/1).

Sub schelet, la baza gropii funerare, s-au identificat urme maronii provenite de la un așternut vegetal cu care aceasta a fost amenajată. La 0,35 m nord-vest de craniu se afla un vas modelat cu mâna – o amforetă cu corpul ovoidal, gâtul cilindric cu buza evazată, fundul plat și două tortițe dreptunghiulare (fig. 1/2). Sub vas s-au identificat urme de ocru roșu (Agulnicov *et alii*, 2014, p. 35, 37-38, fig. 3).

Stare de reprezentare și conservare. Osemintele analizate provin de la un singur individ. Scheletul, descoperit în conexiune anatomică, este slab reprezentat, resturile fiind în stare precară de conservare. Din segmentul cranian au fost disponibile pentru analiză câteva fragmente din frontal (cel mai mare provine din peretele superior al orbitei de pe partea stângă), părți din parietale, temporale, occipital și sfenoid, la care adăugăm câteva fragmente din mandibulă și din maxilarul superior (fig. 2/1), dar și 15 dinți izolați (13 de pe arcada inferioară și doi de pe cea superioară). Singura porțiune craniană reconstituită este zona simfizei mandibulare. Segmentul postcranian este reprezentat doar prin două corpuri vertebrale toracice (incomplete), câteva fragmente din falangele membrelor superioare și multe alte fragmente extrem de fragile provenite de la alte oase nedeterminabile anatomic (fig. 1/3).

Estimarea vârstei biologice și determinarea sexului antropologic. Grosimea frontalului și parietalelor, marginea superioară îngroșată a orbitelor (fig. 2/2), aspectul pătratic al simfizei mandibulei (fig. 2/3), dimensiunea mare a dinților (fig. 3/1-2) și aspectul robust al vertebrelor și falangelor pledează pentru sexul antropologic masculin. În ceea ce privește vârsta biologică în momentul decesului, aceasta a fost stabilită după gradul de uzură a coroanelor dentare (fig. 3/1-2) și este de 50-60 de ani (adult bătrân sau *maturus* III).

Caracteristici morfometrice. Din cauza gradului ridicat de fragmentare, dar și a absenței numeroaselor părți, neurocraniul nu s-a pretat unui studiu biometric (fig. 2/1). Singurele observații sunt următoarele: frunte largă, relief osos supraorbital moderat, grosime considerabilă a marginii orbitare (fig. 2/2). Viscerocraniul lipsește complet. În pofida stării incomplete a mandibulei, se poate deduce robustitatea acesteia. Simfiza mandibulară este masivă, extrem de evidențiată, cu aspect piramidal clar conturat (fig. 2/3). Statura scheletică nu a putut fi estimată, situație valabilă și pentru tipul antropologic.

Starea dentiției. Dentiția este reprezentată doar prin dinți izolați căzuți *postmortem* din alveole. De pe arcada superioară s-au conservat doar cei patru premolari (ambii P¹ și ambii P²). De pe arcada inferioară, pentru analiză am avut disponibili dinții monoradiculari de pe partea stângă (I₁, I₂, C#, P₁ și P₂) și întreaga hemiarcadă de pe partea dreaptă (I₁, I₂, C#, P₁, P₂, M₁, M₂ și M₃) (fig. 3/1).

În pofida vârstei biologice avansate, starea de sănătate dentară este foarte bună. Lipsesc cariile și complicațiile acestora. Nu au fost înregistrate nici defecte hipoplazice de smalț dentar. Singura abatere este stratul de tartru supragingival gălbui-maroniu identificat pe toate coroanele dinților, puternic aderent la smalț, depunerile fiind mai consistente în regiunile masticatoare.

Uzura coroanelor dentare este moderată pe incisivi, canini și premolari (gr. 2-3) și extrem de avansată pe molari (gr. 4-5). În ceea ce privește tipul de uzură, acesta este unul mixt. Pe coroanele incisivilor, caninilor și premolarilor uzura este de tip atriție, adică fiziologică, produsă prin procesul de masticatie. Pe coroanele molarilor, dimpotrivă, uzura este de tip abrazie, denumită și ocupațională sau culturală, ce se produce în urma

consumului alimentelor cu duritate ridicată, dar poate fi și rezultatul utilizării dinților pe post de instrument de susținere sau tăiere (fig. 3/1-2).

Patologii osoase. Cele două corpuri vertebrale toracice prezente în inventarul osteologic prezintă osteofite pe margine, indicator al prezenței bolii articulare – osteoartrita.

Urme de ocră. Toate resturile scheletice prezintă urme de ocră roșu-vișiniu, acestea fiind extrem de intense și uniform distribuite pe segmentul cranian, cu precădere pe mandibulă (fig. 2/3).

2. Scheletul din mormântul 2 (M. 2)

Mormântul 2 este, de asemenea, un complex funerar cu treaptă, orientat pe direcția sud-est – nord-vest. Groapa avea formă rectangulară cu colțurile rotunjite. La nivelul treptei camerei funerare s-au descoperit resturi provenite de la nouă bârne din lemn așezate transversal, cu care aceasta a fost acoperită. Defunctul a fost depus în decubit dorsal, dar cu o ușoară înclinație spre stânga, cu genunchii inițial ridicați și ulterior căzuți spre partea stângă, craniul întors spre stânga, membrul superior drept îndoit din cot și îndreptat spre bazin, membrul superior stâng îndreptat în jos și îndoit din cot spre stânga (fig. 4/1). Sub schelet, pe fundul camerei funerare, au fost identificate urmele unui așternut vegetal. La 0,15 m de humerusul stâng se afla un vas modelat cu mâna – o amforă miniaturală cu corpul ovoidal, gâtul cilindric, fundul plat și două tortițe ovale în partea superioară a vasului (fig. 4/2) (Agulnicov *et alii*, 2014, p. 37-39).

Stare de reprezentare și conservare. Osemintele analizate provin de la un singur individ. Scheletul, descoperit în conexiune anatomică, este incomplet și extrem de fragil, afectat de factorii tafonomici. Din neurocraniu s-au păstrat fragmente din frontal, parietale, temporale și occipital, cel din urmă os fiind aproape complet. Procesul de reconstituire a calotei a eșuat din cauza numeroaselor distrugerii *postmortem*. Din maxilarul superior semnalăm doar prezența I¹ de pe partea stângă. Mandibula este într-o stare de conservare ceva mai bună, absente fiind doar o parte din corpul de pe partea dreaptă și ramurile verticale. Segmentul postcranian este reprezentat prin diafize ale humerusurilor, un fragment din diafiza radiusului de pe partea dreaptă și unul din diafiza cubitusului de pe partea stângă, fragmente din coxale, diafizele femurelor, tibiilor și peroneelor și metatarsianul I de pe partea stângă. Centura scapulară și coloana vertebrală sunt de asemenea prezente, însă extrem de sfărâmate (fig. 4/3).

Estimarea vârstei biologice și determinarea sexului antropologic. Aspectul moderat de robust spre gracil al oaselor, forma incizurii ischiatice a coxalelor (fig. 6/1) și relieful osos moderat pledează pentru sexul antropologic feminin. Semnele de degenerare articulară ce apar odată cu înaintarea în vârstă, țesutul osteoporotic din oasele lungi ale membrelor, alături de gradul moderat de obliterare a suturilor craniene și uzura accentuată a coroanelor dentare sunt indicii clare pentru o vârstă la deces de 40-50 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus* II).

Caracteristici morfometrice (Tab. 1-2). Gradul ridicat de fragmentare a neurocraniului nu permite decât puține observații. Occipitalul prezintă un grad de curbură atenuat, înălțime medie și lărgime foarte mare, protuberanță occipitală de gr. 1 și inserții musculare nucale abia vizibile (fig. 5/1). Procesul mastoid nu este voluminos (gr. 2), cu relief slab dezvoltat (fig. 5/2). Elementele viscerocraniului sunt extrem de tasate

și sfărâmate. Mandibula, din cauza gradului ridicat de fragilitate, s-a pretat doar unor observații morfoscopice, după cum urmează: robusticitate mică, corp scund și subțire, regiune simfizară butonată, neproeminentă și relief goniac atenuat (fig. 5/3). Osatura este gracilă. Statura scheletică nu a fost calculată, pentru că niciun os lung conservat nu este întreg sau întregibil. Estimată însă morfoscopic, aceasta pare a fi din categoria feminină mare. Tipul antropologic nu se poate aprecia din cauza gradului ridicat de fragmentare.

Starea dentiției. Observațiile au fost posibile doar în cazul arcadei inferioare, din care sunt prezenți următorii dinți: I₁, I₂, P₁, M₁ și M₂ de pe partea stângă și I₁, M₁ și M₂ de pe partea dreaptă. În ceea ce privește unitățile dentare de pe arcada superioară, s-a păstrat doar I¹ de pe partea stângă. În linii mari, starea dentiției este conformă cu vârsta biologică la deces.

Nici un dinte nu prezintă carii, abcese sau semne hipoplazice. Pe unele fețe ale molarilor și premolarilor este prezent un strat discret de tartru supragingival. Uzura coroanelor este moderată spre ridicată (gr. 3 spre 4), de tip atriție, produsă prin procesul fiziologic de masticatie. Modelul uzurii corespunde cu cel întâlnit la subiecții care preferă alimentele cu duritate ridicată.

Trăsături epigenetice/non-metrică dentare. I¹ de pe partea stângă, singurul dinte conservat de pe arcada superioară, are la nivelul coroanei *tuberculum dentale*, care este un derivat cingular exprimat pe suprafețele linguale ale dinților ca niște creste sau tuberculi. Este o trăsătură non-metrică dentară cu determinism genetic, considerată atavism, utilizată frecvent în studiile privind detectarea legăturilor de rudenie în populațiile dispărute. O altă abatere înregistrată la acest individ este absența congenitală a ambilor M₃.

Trăsături epigenetice/non-metrică osoase. Ambele coxale prezintă sulcus preauricular (gr. 1-2) (fig. 6/1), considerat de unii autori ca fiind un indicator al parturirii în cazul coxalelor feminine și al suprasolicitării ligamentelor musculare în cazul indivizilor de sex masculin, hipermobilitatea terestră fiind un factor important (Andersen, 1988).

Patologii osoase. Toate elementele scheletice implicate în mișcare, la care s-au conservat extremitățile, prezintă osteoartrită – boală degenerativă a articulațiilor, semnele bolii fiind incontestabile la nivelul coxalelor, ale căror cavitate acetabulară este extrem de corodată.

Indicatori musculo-scheletici. Inserțiile musculare de pe oasele implicate în mișcare sunt accentuate. Femurele prezintă creastă subtrohanteriană moderată. Humerusurile au relief accentuat (fig. 6/2), ceea ce indică suprasolicitarea mușchilor *deltoid* (cu rol în mișcarea brațului în sens anterior, posterior și lateral), *biceps brachial* (cu rol în flexia și extensia antebrăului și mișcarea de supinație) și *pectoral* (cu rol adductor al brațului). În plus, în locurile de inserție a mușchilor pe humerus s-au dezvoltat entezofitele – formațiuni ce apar în urma osificării ligamentelor/tendoanelor, fenomen ce poate fi pus pe seama activităților fizice intense care implică hipermobilitatea membrilor superioare sau a microtraumatismelor la nivelul ligamentelor musculare.

Urme de ocră. Toate resturile scheletice care au aparținut acestei femei prezintă urme de ocră roșu cu nuanțe cărămizii, distribuite uniform pe suprafața scheletului. Intensitatea acestora este mai accentuată pe elementele craniene.

Discuții

Analiza antropologică a celor două schelete descoperite în mormintele cercetate în perimetrul tumulului 1 de la Rogojeni, în pofida stării precare de conservare și gradului slab de reprezentare, scoate în evidență numeroase elemente comune ale acestora cu cele ale reprezentanților culturii Iamnaia.

Starea de sănătate dentară este bună, fără carii și fără căderi dentare *antemortem*, dar cu depuneri de tartru supragingival. Absența cariilor în tandem cu prevalențe crescute ale tartrului a fost înregistrată la numeroase comunități nomade și semi-nomade din epoca bronzului din spațiul est-carpatic, cum ar fi: Crihana Veche, r-nul Cahul (Ciobanu, Agulnicov, 2016; Ciobanu *et alii*, 2019); Cimișlia, r-nul Cimișlia (Popovici, Ciobanu, 2021); Brînzenii Noi, r-nul Telenești (Agulnicov, Mistreanu, 2014; Diaconu *et alii*, 2023); Ciumai, raionul Taraclia (Ciobanu *et alii*, 2016); Vânători, jud. Galați (Perianu, 1988); Holboca, jud. Iași (Necrasov, Cristescu, 1957); Târgu Frumos, jud. Iași (Boghian *et alii*, 2020); Crucea, jud. Iași (Enea *et alii*, 2021); Lungani, jud. Iași (Enea *et alii*, 2022); Zmeu, jud. Iași (Enea *et alii*, 2023), factorul determinant fiind consumul ridicat de proteine animale (Lukacs, 1989; Power, 1993; Forshaw, 2014).

Uzura de tip mixt a coroanelor dentare, care reprezintă o combinație între uzura de tip atriție/fiziologică și cea de tip abrazie/ocupațională, indică un consum de alimente cu consistență destul de dură (probabil carne insuficient preparată termic, cu fibrele musculare dure). Mixajul dintre atriție și abrazie este semnalat și la Ciumai, r-nul Taraclia (Ciobanu *et alii*, 2016), Crihana Veche, r-nul Cahul (Ciobanu, Agulnicov 2016; Ciobanu *et alii*, 2019), Târgu Frumos, jud. Iași (Boghian *et alii*, 2020), Crucea, jud. Iași (Enea *et alii*, 2021), Lungani, jud. Iași (Enea *et alii*, 2022) și Zmeu, jud. Iași (Enea *et alii*, 2023).

În ceea ce privește starea de sănătate la nivelul componentelor osoase, osteoartrita, adică boala articulară ce se dezvoltă odată cu înaintarea în vârstă, este prezentă la ambii indivizi, la bărbatul din M. 1 fiind dovedită de prezența osteofitelor vertebrale, iar la femeia din M. 2, prin corozionul cavității acetabulare a coxalelor. În ambele cazuri boala este cauzată de îmbătrânirea biologică și funcțională a articulațiilor, dar un alt factor de luat în seamă este și mediul de viață rece și umed. Numeroase manifestări ale osteoartritei la nivelul coloanei vertebrale și articulațiilor implicate în mobilitatea terestră sunt menționate la scheletele din tumulii de la Crihana Veche, r-nul Cahul (Ciobanu, Agulnicov, 2016; Ciobanu *et alii*, 2019), Cimișlia, r-nul Cimișlia (Popovici, Ciobanu, 2021), Brînzenii Noi, r-nul Telenești (Agulnicov, Mistreanu, 2014; Diaconu *et alii*, 2023), Ciumai, raionul Taraclia (Ciobanu *et alii*, 2016), Târgu Frumos, jud. Iași (Boghian *et alii*, 2020), Crucea, jud. Iași (Enea *et alii*, 2021), Lungani, jud. Iași (Enea *et alii*, 2022), Zmeu, jud. Iași (Enea *et alii*, 2023), Vânători, jud. Galați (Perianu, 1988), Ripiceni, jud. Botoșani (Brudiu, 2003) sau Cotârgaci, jud. Botoșani (Perianu, 1989).

Nu de puține ori simptomele de osteoartrită sunt agravate de suprasolicitarea musculo-scheletică. Aceeași situație poate fi menționată și la femeia din M. 2 de la Rogojeni, cu inserții musculare moderate spre accentuate la nivelul membrelor, dovadă a suprasolicitării musculare. În unele locuri de inserție s-au format entezofitele – tendoane și ligamente osificate.

Toate componentele scheletice conservate provenite de la cei doi indivizi prezintă pigmentări provenite de la ocră, de culoare roșie-vișinie (M. 1) sau roșie-cărămizie (M. 2). În ambele cazuri pigmentarea este mai uniformă și mai pronunțată în regiunea craniului.

În ceea ce privește studiul morfometric, din cauza subreprezentării scheletice și a stării precare de conservare, la scheletele de la Rogojeni (M. 1 – individ de sex antropologic masculin, M. 2 – individ de sex antropologic feminin) acesta se limitează doar la câteva observații, care exprimă foarte bine dimorfismul sexual, după cum urmează: masivitate și macrodimensionare scheletică (M. 1 și M. 2); robusticitate scheletică extremă (M. 1) sau moderată spre gracilă (M. 2); frunte largă (M. 1 și M. 2); occipital foarte larg, moderat de înalt și slab curbat (M. 2); relief cranian moderat (M. 1) sau doar schițat (M. 2); margine orbitară groasă și robustă (M. 1) sau subțire și gracilă (M. 2); oase neurocraniene de grosime considerabilă (M. 1) sau moderată (M. 2); mandibulă robustă, cu simfiză mandibulară piramidală proeminentă și relief accentuat (M. 1) sau gracilă, cu simfiză butonată atenuată și relief atenuat (M. 2); statură scheletică mare (la ambii indivizi estimată morfoscopic). Toate sunt trăsături care pledează pentru fenotipul europoid sau proto-europoid gracilizat, atât de caracteristic reprezentanților comunităților Iamnaia din spațiul est-carpatic. Același set de trăsături fenotipice întâlnim la reprezentanții comunităților Iamnaia descoperiți în tumulii de la Crihana Veche, r-nul Cahul (Ciobanu, Agulnicov, 2016; Ciobanu *et alii*, 2019), Cimișlia, r-nul Cimișlia (Popovici, Ciobanu, 2021), Brînzenii Noi, r-nul Telenești (Agulnicov, Mistreanu, 2014; Diaconu *et alii*, 2023), Ciumai, raionul Taraclia (Ciobanu *et alii*, 2016), Glăvăneștii Vechi, jud. Iași, Târpești, jud. Neamț, și Stoicani, jud. Galați (Haas, Maximilian, 1958), Holboca, jud. Iași (Necrasov, Cristescu, 1957), Valea Lupului, jud. Iași (Antoniou, Roșca-Gramatopol, 1966), Chersăcosu, jud. Vaslui (Merlan *et alii*, 2002), Corlăteni, jud. Botoșani (Haas, Maximilian, 1958), Gârceni, jud. Vaslui (Necrasov, 1964), Ripiceni, jud. Botoșani (Comșa, 2002), Cotârgaci, jud. Botoșani (Perianu, 1989), Arbănașu, Movila Bujoru, Grivița, Liești și Șerbăneștii Vechi, jud. Galați (Bălțeanu *et alii*, 1989), Târgu Frumos, jud. Iași (Boghian *et alii*, 2020), Crucea, jud. Iași (Enea *et alii*, 2021), Lungani, jud. Iași (Enea *et alii*, 2022) și Zmeu, jud. Iași (Enea *et alii*, 2023).

Puținele date antropologice rezultate din analiza celor două schelete descoperite în mormintele cercetate pe cuprinsul tumulului 1 de la Rogojeni evidențiază încă o dată, așa cum era de așteptat, structura fenotipică a acestora, ca fiind una caracteristică reprezentanților Iamnaia. Alți indicatori care integrează acești doi indivizi în tabloul general al migratorilor de la începutul epocii bronzului sunt starea de sănătate dentară, robusticitatea scheletică și prezența indicatorilor suprasolicitării musculo-scheletice.

Bibliografie

- Agulnicov, S.; Mistreanu, E. (2014)**, *Cercetările de salvare la tumulul de lângă s. Brînzenii Noi (r-nul Telenеști)*, în *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, I, 1-2, p. 43-54.
- Agulnicov, S.; Mistreanu, E.; Popovici, S. (2014)**, *Cercetări de salvare la tumulul de la Rogojeni, r-nul Șoldănești*, în *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, I, 1-2, p. 35-42.
- Andersen, B. C. (1988)**, *Pelvic scarring analysis – parturition or excess motion*, în *American Journal of Physical Anthropology*, 75, p. 181.
- Antoniou, S.; Roșca-Gramatopol, M. E. (1966)**, *Studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocru de la Valea Lupului*, în *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași*, XII, 1, p. 49-60.
- Aufderheide, A. C.; Rodriguez-Martin, C. (1998)**, *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bălțeanu, C.; Miu, G.; Tudose, A. (1989)**, *Contribuții la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocru din Câmpia Covurlui, județul Galați*, în *Studii și Cercetări Antropologice*, 26, p. 11-18.
- Blondiaux, J. (1994)**, *A propos de la dame d’Hochfelden et de la pratique cavaliere: discussion autour des sites fonctionnels femoraux*, în **Buchet, L. (ed.)**, *La femme pendant le Moyen Age et l’Epoque Moderne*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, p. 97-110.
- Boghian, D.; Enea, S.-C.; Ciobanu, I.; Popovici, S.; Simalcsik, A.; Pîrnău, R.-G. (2020)**, *Târgu Frumos, jud. Iași, Punct: La vest de oraș*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2019*, p. 545-547.
- Brudiu, M. (2003)**, *Lumea de sub tumuli din sudul Moldovei. De la indo-europeni la turanicii târzii. Mărturii arheologice*, Editura Printech, București.
- Buikstra, J. E.; Ubelaker, D. H. (1994)**, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series, No 44, Fayetteville.
- Ciobanu, I.; Vornic, V.; Agulnicov, S.; Noroc, I. (2016)**, *Tumulul 1 de la Ciurmai (com. Vinogradovca, r-nul Taraclia). Date preliminare*, în *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, III, p. 29-44.
- Ciobanu, I.; Simalcsik, A.; Bejenaru, L.; Pîrnău, R.; Agulnicov, S.; Popovici, S. (2019)**, *Considerații preliminare privind cercetările arheologice și interdisciplinare de la Crihana Veche (raionul Cahul). Campaniile 2016 și 2017*, în *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, IV, p. 71-118.
- Ciobanu, I.; Agulnicov, S. (2016)**, *Investigațiile arheologice de la Crihana Veche. Rezultatele campaniei 2015*, în *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, III, p. 45-60.
- Comșa, A. (2002)**, *Studiu antropologic referitor la două morminte descoperite la Ripiceni (județul Botoșani)*, în **Burtănescu, F.**, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut. Cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, Bibliotheca Thracologica, 37, p. 468-470.

- Diaconu, V.; Mistreanu, E.; Simalcsik, A.; Florescu, G.; Petrová, M. (2023)**, *Bronze Age burials in a tumulus from Brînzarii Noi (Republic of Moldova). Bio-archaeological data*, în **Diaconu, V.; Gafincu, Al. (Eds.)**, *The Bronze Age in Eastern Europe. Multidisciplinary approaches*, Bibliotheca Memoria Antiquitatis, XLVII, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Editura „Constantin Matasă”, Brăila – Piatra-Neamț, p. 104-137.
- Enea, S.-C.; Boghian, D.; Popovici, S.; Tencariu, F.-A.; Asăndulesei, A.; Brașoveanu, C.; Ciobanu, I.; Simalcsik, A. (2021)**, *Considerații preliminare referitoare la cercetarea tumulului T1/2021 de la Crucea (com. Lungani, jud. Iași, România)*, în *Arheovest IX2, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie. In Honorem Valeriu Sîrbu*, p. 579-607.
- Enea, S.-C.; Boghian, D.; Tencariu, F.-A.; Popovici, S.; Asăndulesei, A.; Brașoveanu, C.; Brunchi, R.-A.; Ciobanu, I.; Agulnicov, S.; Simalcsik, A.; Bobe, S. D. (2022)**, *Considerații preliminare privitoare la rezultatele cercetărilor arheologice din tumulul nr. 1 de la Lungani-După Vie (com. Lungani, jud. Iași)*, în *Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie. In Memoriam Felix Milleker (1858-1942)*, p. 103-130.
- Enea, S.-C.; Tencariu, F.-A.; Popovici, S.; Ciobanu, I.; Brașoveanu, C.; Brunchi, R.; Simalcsik, A.; Asăndulesei, A.; Boghian D. (2023)**, *Rezultatele preliminare ale cercetărilor arheologice din Tumulul 1 de la Zmeu (com. Lungani, jud. Iași, România)*, Volumul de rezumate al conferinței internaționale „Arheologie interdisciplinară: metode, studii, rezultate / Interdisciplinary archaeology: methods, studies, results”, 14-16 august 2023, Orheiul Vechi, Republica Moldova, p. 81-83.
- Forshaw, R. (2014)**, *Dental indicators of ancient dietary patterns: dental analysis in archaeology*, în *British Dental Journal*, 216, p. 529-535.
- Haas, N.; Maximilian, C. (1958)**, *Antropologicheskie issledovaniya okrashennykh kostyakov iz kompleksa moghil s okhroy v Glăvăneștii Vechi, Corlăteni i Stoicani-Cetățuie*, în *Sovetskaja Antropologiya*, 4, p. 133-146.
- Latham, K. E.; Finnegan, M. (2010)**, *Age estimation of the human skeleton*, Charles C. Thomas Publisher, Illinois, Springfield.
- Lukacs, J. R. (1989)**, *Dental Palaeopathology. Methods for reconstructing Dietary Patterns*, în **Iskan, M. Y.; Kennedy, K. A. R. (Eds.)**, *Reconstruction of Life from the Skeleton*, Alan R. Liss, New York, p. 261-286.
- Mann, R. W.; Hunt, D. R. (2005)**, *Photographic regional atlas of bone disease: A guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*, Charles C. Thomas Publisher, Illinois, Springfield.
- Mann, R. W.; Hunt, D. R.; Lozanoff, S. (2016)**, *Photographic regional atlas of non-metric traits and anatomical variants in the human skeleton*, Charles C. Thomas, Illinois, Springfield.
- Merlan, V.; Burtănescu, F.; Comșa, A. (2002)**, *Un mormânt Jamnaia cu lespede de piatră la Chersăcosu (com. Duda-Epurenii, județul Vaslui)*, în *Arheologia Moldovei*, 22, p. 209-214.

- Molleson, T. (2007)**, *A method for the study of activity related skeletal morphologies*, în *Bioarchaeology of the Near East*, 1, p. 5-33.
- Necrasov, O. (1964)**, *K izucheniyu antropologicheskogo sostava naseleniya bronzovogo veka vostochnoy chasti Rumynskoy Narodnoy Respubliki*, în *Trudy moskovskogo obshchestva ispytateley prirod*, IV, p. 270-284.
- Necrasov, O.; Cristescu, M. (1957)**, *Contribuție la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocru de la Holboca-Iași*, în *Probleme de Antropologie*, 3, p. 73-143.
- Ortner, D. J. (2003)**, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Academic Press, Oxford.
- Pálfi, Gy.; Dutour, O. (1996)**, *Activity-induced skeletal markers in historical anthropological material*, în *International Journal of Osteoarchaeology*, 11, 1, p. 41-55.
- Perianu, M. (1988)**, *Date antropologice privind mormintele din tumulul de la Vânători*, în *Thraco-Dacica*, 9, 1-2, p. 131-136.
- Perianu, M. (1989)**, *Privire antropologică asupra unor tumuli din epoca bronzului de la Cotîrgaci (comuna Roma, jud. Botoșani)*, în *Hierasus*, 7-8, p. 147-156.
- Popovici, S.; Ciobanu, I. (2021)**, *Cercetări arheologice la Cimișlia (1969, 2015, 2019)*, Chișinău, Bons Offices.
- Power, C. (1993)**, *Reconstructing Patterns of Health and Dietary Change in Irish Prehistoric Populations*, în *Ulster Journal of Archaeology*, 56, p. 9-17.
- Robb, J. E. (1998)**, *The interpretation of skeletal muscle sites: a statistical approach*, în *International Journal of Osteoarchaeology*, 8, 5, p. 363-377.
- Schmitt, A. (2005)**, *Une nouvelle méthode pour estimer l'âge au décès des adultes à partir de la surface sacro-pelvienne iliaque*, în *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 17, 1-2, p. 1-13.
- Ubelaker, D. H. (1979)**, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis and Interpretation*, Taraxacum, Washington D.C.
- Villotte, S.; Assis, S.; Alves Cardoso, F.; Henderson, Ch. Y.; Mariotti, V.; Milella, M.; Pany-Kucera, D.; Speith, N.; Wilczak, C. A.; Jurmain, R. (2016)**, *In search of consensus: Terminology for entheseal changes (EC)*, în *International Journal of Paleopathology*, 13, p. 49-55.
- Waldron, T. (2009)**, *Palaeopathology*, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Walrath, D. E.; Turner, P.; Brůžek, J. (2004)**, *Reliability test of the visual assessment of cranial traits for sex determination*, în *American Journal of Physical Anthropology*, 125, 2, p. 132-137.
- White, T. D.; Black, M. T.; Folkens, P. A. (2011)**, *Human osteology*, Amsterdam, Boston.

LIST OF TABLES

Tab. 1. Rogojeni, tumulus 1, grave 2. Measurements taken from the neurocranium.

Tab. 2. Rogojeni, tumulus 1, grave 2. Measurements taken from limb bones.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Rogojeni, tumulus 1, grave 1. 1, plan and section of the grave, skeleton *in situ* (after Agulnicov *et alii*, 2014, p. 37, fig. 3/1); 2, the vessel discovered on the left side of the skull (after Agulnicov *et alii*, 2014, p. 38, fig. 4/2); 3, representation of the skeleton (black – present and complete element; hatched – present, but incomplete element; white – absent element).

Fig. 2. Rogojeni, tumulus 1, grave 1. 1, cranial fragments; 2, the left orbital arch; 3, mandibular symphysis.

Fig. 3. Rogojeni, tumulus 1, grave 1. 1, the left lower dental hemiarcade, complete; 2, lower molars, abrasion type wear of crowns.

Fig. 4. Rogojeni, tumulus 1, grave 2. 1, plan and section of the grave, skeleton *in situ* (after Agulnicov *et alii*, 2014, p. 39, fig. 5/1); 2, the vessel discovered on the left side of the shoulder (after Agulnicov *et alii*, 2014, p. 39, 6/2); 3, representation of the skeleton (black – present and complete element; hatched – present, but incomplete element; white – absent element).

Fig. 5. Rogojeni, tumulus 1, grave 2. 1, occipital, incomplete; 2, the left mastoid process; 3, the mandible.

Fig. 6. Rogojeni, tumulus 1, grave 2. 1, the left coxal, incomplete; 2, humerus, pronounced muscle insertions.

Tab. 1. Rogojeni, tumulul 1, mormântul 2.
Dimensiuni prelevate de pe neurocraniu.

Nr. Martin	Dimensiuni (în mm)	
12	<i>ast-ast</i> (diametrul transversal maxim al occipitalului)	116
16	lărgimea maximă a <i>foramen magnum</i>	32

Tab. 2. Rogojeni, tumulul 1, mormântul 2.
Dimensiuni prelevate de pe oasele membrelor.

Os	Nr. Martin	Dimensiuni (în mm)	Partea dreaptă	Partea stângă
Humerus	5	diametrul maxim la mijlocul diafizei	22	-
	6	diametrul minim la mijlocul diafizei	20	-
	7	perimetrul minim al diafizei	65	-
Radius	4	diametrul transversal la mijlocul diafizei	16	-
	5	diametrul antero-posterior la mijlocul diafizei	9	-
Cubitus	11	diametrul antero-posterior la mijlocul diafizei	12	-
	12	diametrul transversal la mijlocul diafizei	15	-
Femur	6	diametrul antero-posterior la mijlocul diafizei	24	26
	7	diametrul transversal la mijlocul diafizei	23	26
	8	perimetrul la mijlocul diafizei	76	80
	9	diametrul transversal în treimea proximală a diafizei	30	32
	10	diametrul antero-posterior în treimea proximală a diafizei	25.5	26
Tibie	8	diametrul antero-posterior la mijlocul diafizei	27	27
	9	diametrul transversal la mijlocul diafizei	17	17
	8a	diametrul antero-posterior în treimea proximală a diafizei	32	34
	9a	diametrul transversal superior în treimea proximală a diafizei	19	20
	10b	perimetrul minim al diafizei	70	-

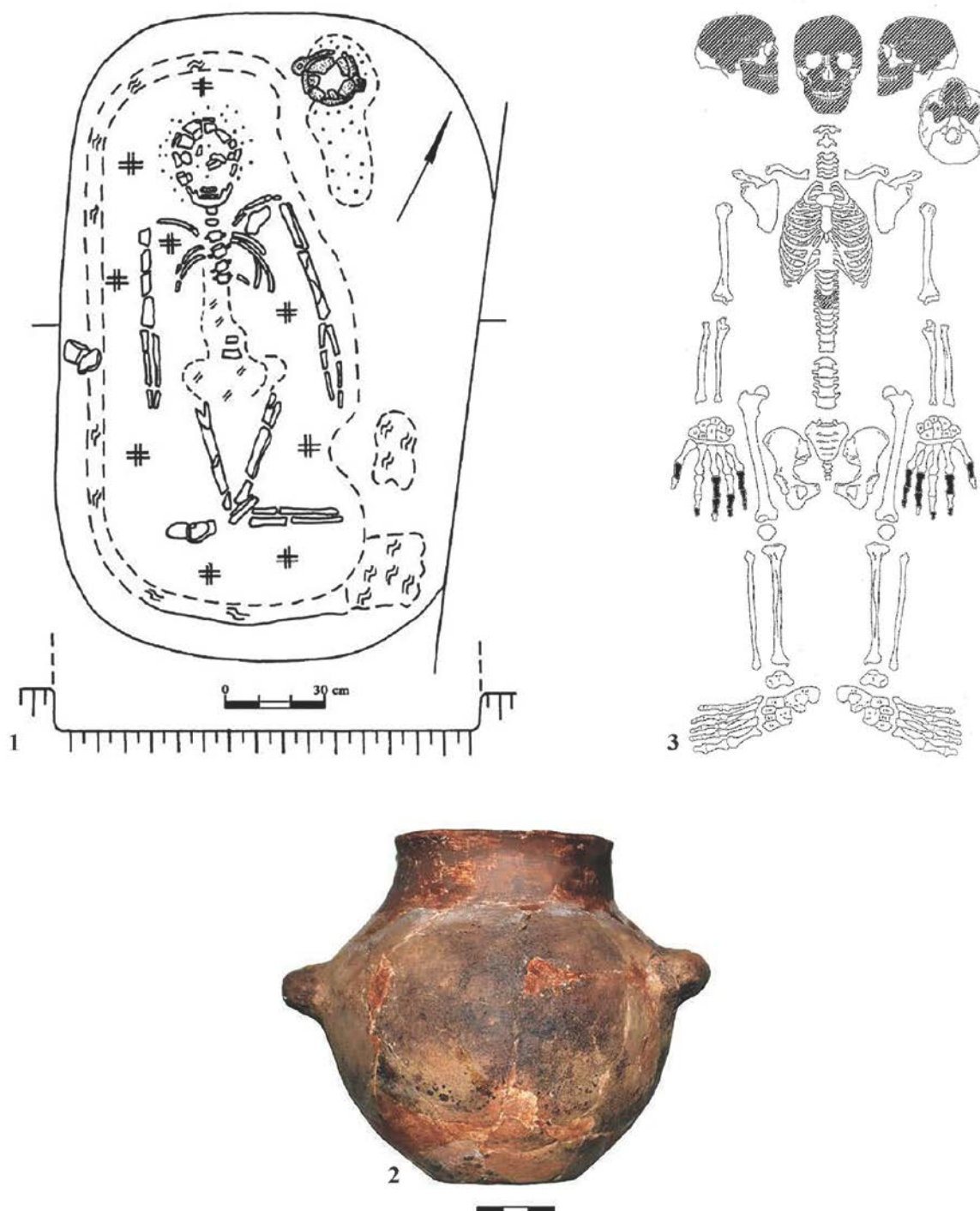

Fig. 1. Rogojeni, tumulul 1, mormântul 1.
 1, planul și secțiunea mormântului, scheletul *in situ*
 (după Agulnicov *et alii*, 2014, p. 37, fig. 3/1);
 2, vasul descoperit în partea stângă a craniului
 (după Agulnicov *et alii*, 2014, p. 38, fig. 4/2);
 3, reprezentarea scheletului (negru – element prezent, complet;
 hașurat – element prezent, incomplet; alb – element absent).

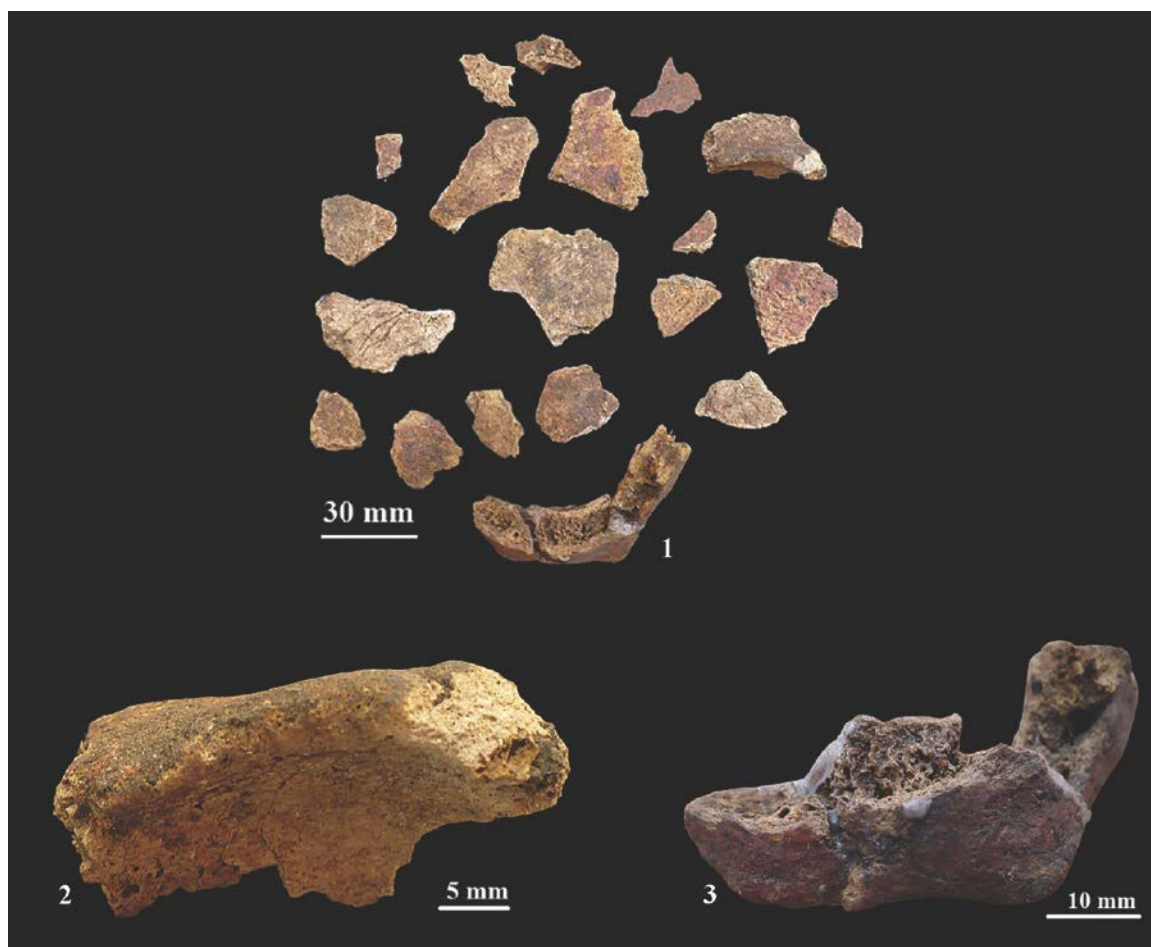

Fig. 2. Rogojeni, tumulul 1, mormântul 1.
 1, fragmente din segmentul cranian;
 2, arcada orbitei de pe partea stângă; 3, simfiza mandibulară.

Fig. 3. Rogojeni, tumulul 1, mormântul 1.
 1, dinții de pe hemiarcada inferioară stângă;
 2, molari inferiori, uzură de tip abrazie a coroanelor.

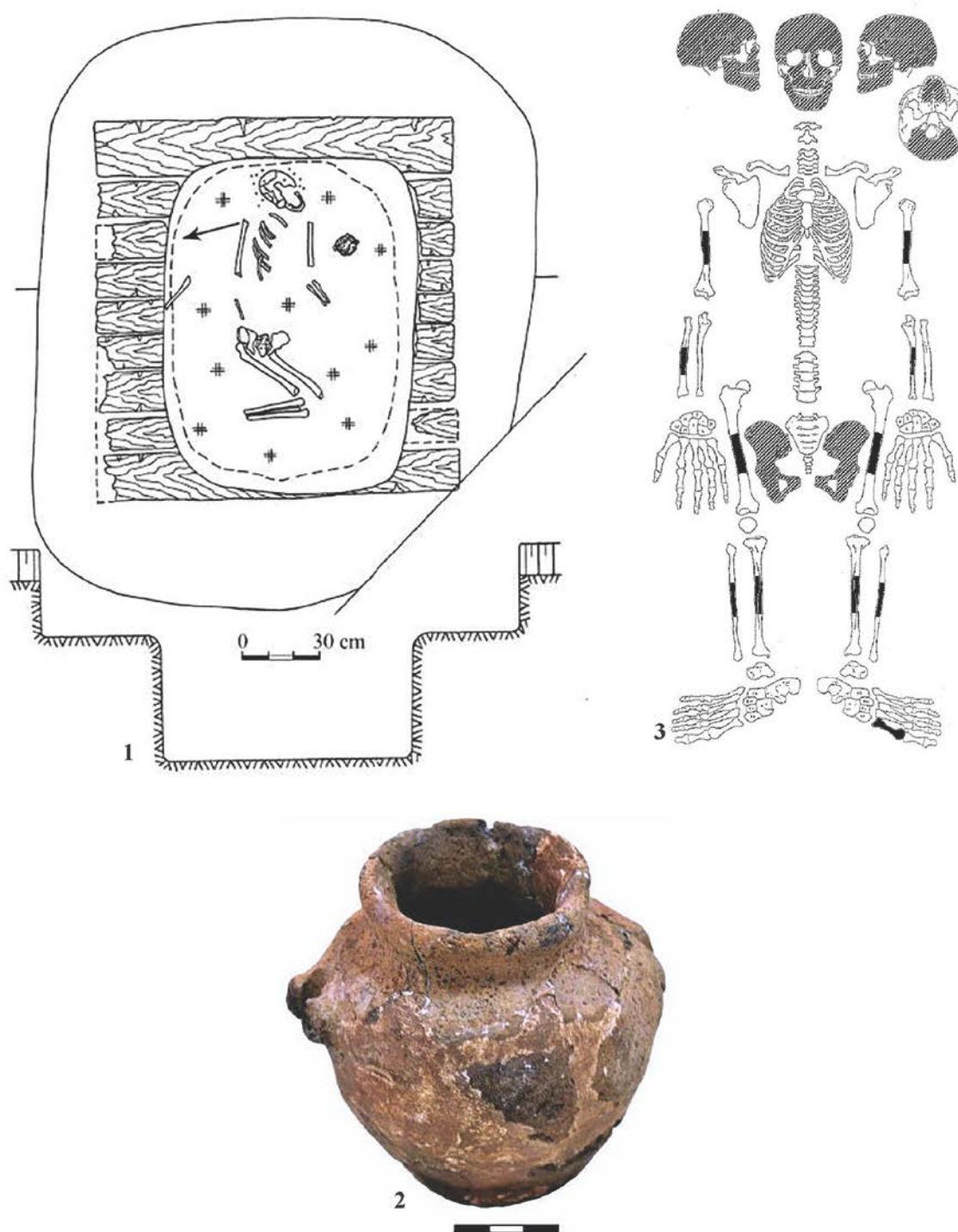

Fig. 4. Rogojeni, tumulul 1, mormântul 2.
 1, planul și secțiunea mormântului, scheletul *in situ*
 (după Agulnicov *et alii*, 2014, p. 39, fig. 5/1);
 2, vasul descoperit în partea stângă a umărului
 (după Agulnicov *et alii*, 2014, p. 39, 6/2);
 3. Reprezentarea scheletului (negru – element prezent,
 complet; hașurat – element prezent, incomplet; alb – element absent).

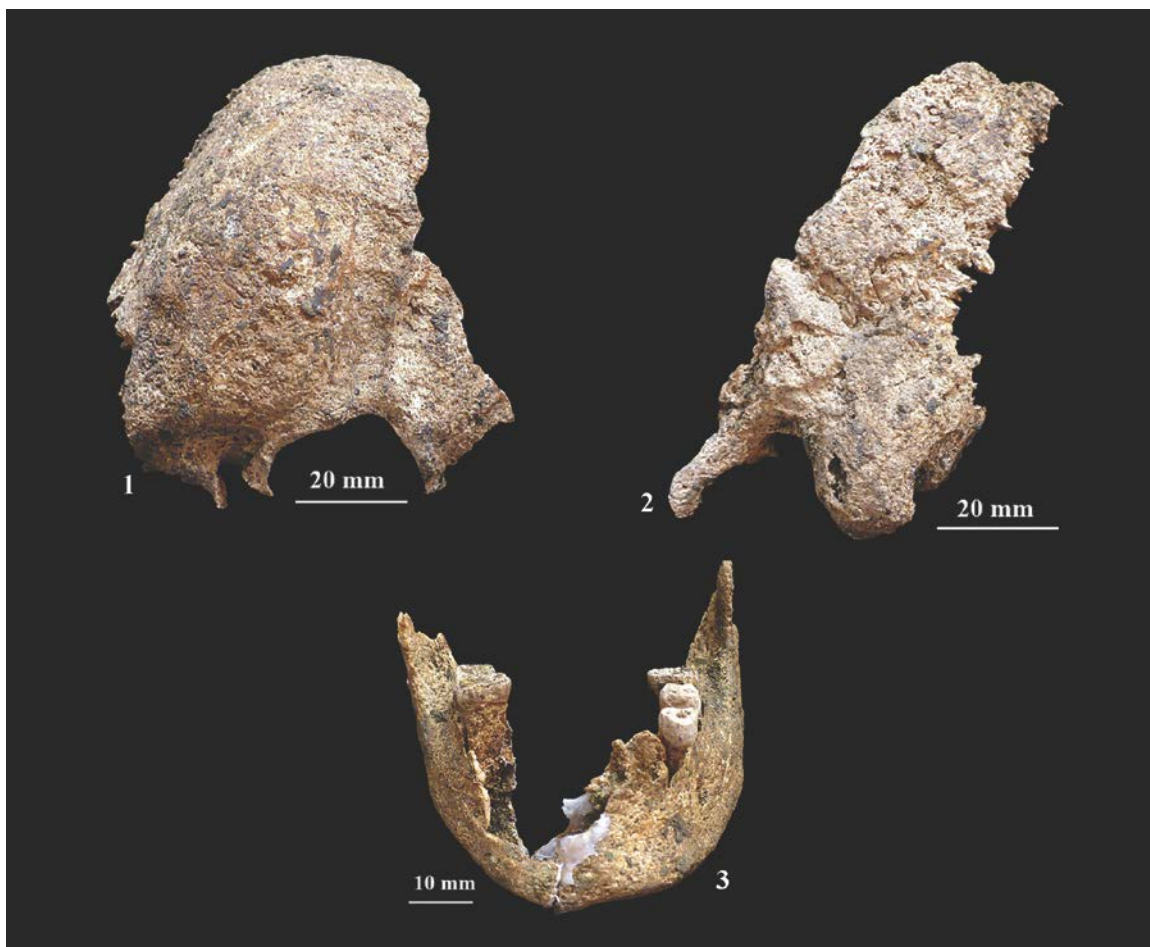

Fig. 5. Rogojeni, tumulul 1, mormântul 2.
1, occipital, incomplet; 2, procesul mastoid de pe partea stângă; 3, mandibula.

Fig. 6. Rogojeni, tumulul 1, mormântul 2.
1, coxalul de pe partea stângă, incomplet;
2, humerusuri, inserții musculare pronunțate.

REWRITING ROMAN RELIGION: HISTORIOGRAPHY OF A DECADE (2013-2023)

Csaba Szabó*

Keywords: roman religion, religious studies, historiography, research history, methodology.

Cuvinte-cheie: religia romană, studii religioase, istoriografie, istoricul cercetării, metodologie.

Abstract

Roman religious studies represent one of the booming fields of humanities and the study of the Roman Empire. The major changes and paradigmatic „turns” of social sciences had a transformative effect also in the discipline of Roman religious studies. In this article I will present the major methodological changes of the last decade, focusing on a selective list of works from the approximately 300 volumes published on Roman religion since 2013.

Religious communication with the gods of Rome had already caught the attention of ancient Latin authors. Many works and authors in Latin literature have dealt in detail with the specificities of Roman religion, establishing the roots of what might be called the ancient historiography of Roman religious studies or, perhaps better, ancient reflections on the nature of the gods, the proper way of religious communication. Here we need to highlight that the very notion of „*religio*” is coming from Rome, although the modern notion and “reinvention” of Roman religion would be untranslatable for the ancients. Polybius considered the religiousness of the Romans to be one of the successes of the political entity that grew from a city into an empire.

The materiality of ancient Rome – the Roman sacralised spaces, temples and sanctuaries that defined medieval European urbanisation, or the ancient images of the gods that radically influenced Renaissance thought and modern European visual language – are the most visible, still living legacy of Roman religious communication. Since the monumental work of J. Rosinus, this vast material heritage and the role of religion have been the subject of research in Roman history, archaeology and religious history (Rosinus, 1585). However, the main trends and methodological changes in this research, which has

* Dr. Csaba Szabó, University of Szeged, Department of Religious Studies, Hungary, szabocsaba.pte@gmail.com.

produced a library of literature, have so far only been summarised and subjected to historiographical analysis in shorter articles. While H. J. Rose's study provide mainly a bibliographical summary of the development of Roman religious studies as a separate discipline (Rose, 1960), C. R. Phillips III, J. Rüpke, J. B. Rives and A. Bendlin offered a more detailed historiographical analysis, focusing mainly on works on the history and sociology of religion from the second half of the 19th century onwards (Philips, 2007; Rives, 2010; Rüpke, 2012; Bendlin, Haase, 2013).

These works point to the tendency of how the study of Roman religion has moved from Mommsen's positivism, through the influential school of Georg Wissowa, to the deconstructive and critical tendencies of current research. While the paradigmatic works on Roman religion in the 19th century were primarily influenced by the main theoretical trends of classical history writing (colonialism, positivism, classical philology), in the 20th century the historiographical narrative was visibly shaped by the development of the science of religious studies (Religionswissenschaft, Academic Study of Religions). Since the last third of the 20th century, the study of Roman religion became highly influenced by New Archaeology (especially, the paradigmatic trends of archaeology of religion and the material turn) and new approaches from the anthropology of religion. New trends on global „*Alttertumswissenschaft*“ (ancient studies) aim to go beyond the limits of the Mediterranean and to focus on the interferences of cultures and religions beyond the limits of Europe, often producing intercontinental comparative case studies.

In this short article, I cannot aim to present a comprehensive history of Roman religious studies: such a work needs a monographic project; however, it is an urgent necessity of current scholarship. My focus will be on the major publications (monographs, syntheses) published on Roman religion in the last decade. I will focus on some of the 300 syntheses, monographs, collective volumes published since 2013 and will emphasize the main research fields, currents and trends in the contemporary study of Roman religion. The selection of the 300 works is of course, subjective and not comprehensive, but it represents the most important and cited works of the field in the last decade¹.

Lived religion, material turn, digital turn and the cognitive revolution: new perspectives

The last decade produced several major changes in the methodological approaches of the study of Roman religion. The most influential project of the decade was the ERC Advanced Project led by Jörg Rüpke and his team at the Max Weber Kolleg in Erfurt (Lived Ancient Religion Project – 2012-2017: Albrecht *et alii*, 2018; Rüpke, 2018), which produced at least 20 monographs and several studies (613 mentions of the lived ancient religion notion in Google Scholar). The project was questioning the dominant approach of polis-religion and focused on religious individualisation, the role of religious experiences, embodiment and local appropriations (Rüpke, Woolf, 2021). It has a major impact also on the role and integration of material religion (or archaeology of religion), as a tool or, often, agency of religious communication (Rüpke, Raja, 2015). The project united through dynamic academic

¹ List of the books: <https://religioacademici.wordpress.com/news/>, accessed 20.10.2023.

events (workshops, conferences, book-projects, grants) several dozens of scholars in Erfurt from all over the world, creating an unprecedented network of scholars of Roman religion (Gasparini *et alii*, 2020). Although, most of the researchers associated with LAR were focusing on the Western provinces and Rome, there were several important studies on ancient magic, the Jesus movement and textual religion too. The project was mainly focusing on the social and anthropological aspects of religious communication, often putting aside the role of divine agency and institutionalised forms and traditions of religion. This provoked several works as an answer for the project, creating an active and still ongoing debate on the long-term effect of such large-scale projects in European and global scholarship (Scheid, 2015; Mackey, 2022; Roubekas, 2022; North, 2023). The LAR project created not only an interdisciplinary approach to Roman religion, uniting scholars of antiquity, religious studies, sociology, classical philology, philosophy, archaeology and space studies, but also an intercontinental network, going beyond the traditional Western European countries.

Several books were published also in the booming field of archaeology of religion and material religion. The agency role of objects in religious communication is a consequence of the material turn in social sciences and emerged in the study of Roman religion only in recent decades. A large part of the 300 books of the last decade is focusing almost exclusively or in major part on the materiality of religion: statues, altars, sacralised spaces and the role of objects, as agents, actants or tools in religious communication. Material religion is often presented with a space theory and in the context of individual or collective religious experiences (Nielsen, 2014; Moser, Feldman, 2014; Szabó, 2018). Classical archaeological and provincial archaeological approaches are still strongly present in the scholarship (Arnhold, 2020; Gavrilović-Vitas, 2021), but new, theoretically innovative books are also present in the analysis of archaeology of Roman religion (Moser, 2019). Austria, France, Spain, UK and Germany are particularly active in the reinterpretation of the old material and the innovative publications of recent sanctuaries (Siemers, Klenner, 2021; Jobst, 2021; Grabherr *et alii*, 2021).

A still booming field of Roman religious studies is the special focus on divine names and archaeological histories, „biographies” of divinities. The ERC Advanced Project of Corinne Bonnet („Mapping Ancient Polytheisms”) produced several paradigmatic works on theonyms and their agency role in religious communication (Galoppin, Bonnet, 2021; Galoppin *et alii*, 2022; Porzia, Bonnet, 2023). Others are focusing on particular divinities, especially the cult of Roman Mithras (Mastrocinque, 2017; Adrych *et alii*, 2017; Walsh, 2018; Bricault, Roy, 2021; Bricault *et alii*, 2021; Fear, 2022) and Isis (Gasparini, Veymiers, 2018; Coarelli, 2019; Bricault, 2019; Mazurek, 2022) are popular subjects. The reinterpretation of the once-called „Oriental cults” also continued in the last decade, and several paradigmatic works tried to contextualize these in Roman or Eastern contexts as well (Bricault, Bonnet, 2013; Nikoloska, Müskens, 2015).

Healing, medicine and the body is another large theme often discussed in the context of Roman religion. The Asklepieia were one of the most wide-spread sacralised spaces in the Roman Empire, their architectural atmosphere and material heritage served as

places for dense and extraordinary religious experiences (such as the *incubatio*). Studies focusing on health, body and religion opened new perspectives of interdisciplinarity between science of medicine, classics and religious studies as well (Israelowich, 2015; Petridou, Thumiger, 2016; Draycott, Graham, 2017; Renberg, 2017).

The most significant change in Roman religious studies, as a sub-discipline of Roman Studies is the rapid emergence of Digital Humanities and networks studies (Blakely, Daniels, 2023). Since the paradigmatic work of Anna Collar (Collar, 2013; 2022), network studies are an emerging field in Roman religious studies, focusing on various case studies often in connection with other fields of social, economic and ecologic features (a good summary of the current projects: Mazzilli, 2023). Digital humanities is an emerging field in other fields of Roman Studies too and the currently running projects on Roman religious networks show a high degree of interdisciplinarity not only in the digital tools and primary sources used in the analysis, but also in the research fields involved (Bagnall, Heath, 2018). Despite the obviously impressive effects and results of these new projects, one needs to ask the methodological question: how do networks studies contribute to the understanding of Roman religion? We can observe that networks can be used mostly for the period of the Principate, as the Archaic and Republican periods rarely offer sufficient material for detailed analysis (except, perhaps, for some local case studies of well-excavated sanctuaries and their abundant – mostly ceramic - material evidence). The results can highlight the complexities of interconnectedness, levels and forms of mobilities, and visualise big data, which gives a remarkable form of visual summary of current scholarship. Networks studies also show a much higher degree of interdisciplinarity (economic studies, material studies-archaeology, ecology, sociology). In many cases however, these new currents did not offer a detailed analysis of the primary material evidence and their agency role in micro-spaces or on individual human agents (Glomb, 2022). Digital Humanities contributed also with stunning new forms of mapping Roman religion: digital databases and maps are indispensable forms of the recent projects, which we rarely found in more traditional classical scholarship (Szabó, 2020a). Digital religiouscapes offer again, new methods to visualise big data and to analyse the levels of interconnectivities in Roman religious communication (human, divine and material agencies as well). Digital humanities and networks studies are certainly the most dynamic research field within Roman religious studies, but it seems to show also a „generational gap”, which can lead to parallel sub-disciplines which will face a challenge in the future to communicate with each other.

Another major field of Roman religious studies is represented by the cognitive turn (Geertz, 2017). Several works are focusing on the reconstruction and analysis of religious experiences and sensorial landscapes of spaces, individuals and communities through the methods of cognitive studies (Martin, 2016; Alvar *et alii*, 2021; Eidinow *et alii*, 2022; Misic, Graham, 2024). Similarly to network studies, cognitive methods often overlook the details and local aspects of the primary sources, which create a methodological distance from the classical archaeology, philological or other, „old” disciplinary approaches in Roman religious studies.

The discipline is also having a new renaissance of self-reflection and a historiographic boom. Large-scale studies are focusing on particular authors, especially

Georg Wissowa (Begemann, 2022), Arthur D. Nock (Calhoun *et alii*, 2021) and Franz V.-M. Cumont (Bonnet, Praet, 2018; Lannoy *et alii*, 2019; Lannoy, Praet, 2023), but also on the historiography of Early Christian Studies (Bremmer, 2023) and several other scholars (Gillmeister, 2015; Szabó, Vivas Garcia, 2022). A comprehensive work on the historiography of Roman religious studies is still missing. Such an enterprise will be possible only within the framework of an international project, as the study of Roman Religion has become a truly global and interdisciplinary diverse field.

Roman religion in and beyond Europe: global perspectives

For a long time, Roman religious studies were dominated exclusively by European (mostly male) researchers. Patriarchal figures, such as Hermann Usener, Eduard Norden, Franz Cumont, Georg Wissowa, Franz Altheim or Maarten J. Vermaseren defined the scholarship for a very long time and their impact is still with us. Scholars from the New World entered the stage of historiography only in the later 20th century and for a very long time, American scholarship represented a continuation of continental, European traditions. Scholars from Asia (especially the Far East) and the global south will enter the research only in the second half of the 20th century (Tran tam Tinh, 1983). The last decade transformed and internationalised the research of Roman religion and the once conservative field born from the male-dominated German *Alttertumswissenschaft* became socially and culturally diversified and inclusive. Several important projects are led by women: the ERC Advanced Project of Corinne Bonnet and several Marie Curie actions focusing on religious networks and digital humanities (Mazzilli, 2023).

A large number of the major projects and books are authored and conducted by North American (USA, Canada) researchers, where several important authors are focusing on Roman religious studies (Clifford Ando, Denis Feeney, Andreas Bendlin, Gil Renberg, Dan-El Padilla Peralta, Harriet Flower, Eric Orlin, ZsuzsannaVárhelyi, Jacob Mackey to name a few). The global south is slowly emerging in the study of classical antiquity and Roman religion, especially Argentina and Brazil. Asia and Africa are still highly underrepresented, perhaps provincial Roman archaeology and religion is attested in the publications from North African countries, usually with local audience. Several case studies are attested from Israel, mostly focusing on local archaeology of religion. Eastern European scholarship – isolated and largely ignored for decades under the burden of the Iron Curtain – entered intensively in the international network of scholars, projects and conferences. The last decade produced several important monographs on archaeology of religion in provincial contexts of the Danubian provinces, but also studies on more general issues of Roman religion (Tóth, 2015; Szabó, Boda, 2014; Zerbini, 2015; Szabó, 2020b for a general overview of the regional studies).

The emerging study of empires (Empire Studies) and the research on ancient globalism produced several recent works focusing on comparative analysis of Roman religion (Kim *et alii*, 2021; Wright *et alii*, 2023). Such works emphasize the relevance of global, comparative approach, as a heritage of James Frazer or Mircea Eliade, but the methods and approaches on such comparativism are still under debate in religious studies (Freiberger, 2019).

Conclusions

Roman religious studies changed radically in the last decade. Several new syntheses were produced, which replaced or at least, completed the most popular manuals and companions used in university education and research. Several new fields – such as digital humanities, networks studies and cognitive studies – diversified the research and made it much more interdisciplinary. A large number of PhD students and established schools focusing on Roman religion in Erfurt, Münster, Graz, Toulouse, Madrid, Princeton, Toronto and many other universities in Europe, North America and beyond produced an abundance of literature since 2013. This is not only quantitatively impossible to survey anymore (13.600 articles and at least 300 books published since 2013 containing the notion of Roman religion in their title or abstracts in the Google Scholar database – a complete bibliography of all studies, articles, reviews is impossible to estimate), but methodologically also became so diverse, that one cannot be anymore a „specialist” in Roman religion: studies focusing on networks studies, cognitive studies, Roman provincial archaeology, economy of religion, cultural anthropology of Roman religion, votive epigraphy, classical philology are just few of the disciplines dealing with the matters of religion.

As the number of studies and sub-disciplines involved in the study of Roman religion are growing rapidly, the question remains regarding the future scopes and perspectives of the research. As a scholar formed in the old German school of provincial archaeology and history, I faced many times the methodological challenge to use the new theoretical trends and questions on the material evidence of Roman religion or to use the intellectual opinions and views on religion known from the ancient literary sources on particular, local case studies (Szabó, 2018; 2022). In numerous cases – individual divinities, provincial materials, small or even larger regions – the primary materials are not collected or were documented decades ago. New digital catalogues (see: lupa.at, Epigraphic Database of Heidelberg, Clauss-Slaby Database) will be indispensable for the future. New addenda and supplements for several of the EPRO volumes edited by Vermaseren need to be done and the new, digital corpora can serve as an endless resource for new methods of networks studies, sensoriality, cognitive studies or classical methods too. The future of Roman religious studies is certainly digital, but a constant reflection on the primary and secondary resources (literary, material and metahistoric) need to be the guiding principle of every new and old scholar of Roman religion.

Bibliography

- Adrych, Ph. B.; Dalglish, R.; Lenk, D.; Wood Rachel, S. (2017), *Images of Mithra*, Oxford University Press, Oxford.
- Albrecht, J.; Degelmann, Ch.; Gasparini, V; Gordon, R.; Patzelt, M.; Petridou, G.; Raja, R.; Rieger, A.-K.; Rüpke, J.; Sippel, B.; Urciuoli, E. R.; Weiss, L. (2018), *Religion in the making: the Lived Ancient Religion approach*, in *Religion*, 48/4, p. 568-593.
- Alvar, N. A.; Alvar, E. J.; Woolf, G. (2021), *SENSORIVM: The Senses in Roman Polytheism*, Brill, Leiden.
- Arnhold, M. (2020), *Transformationen stadtrömischer Heiligtümer während der späten Republik und Kaiserzeit*, Contextualizing the Sacred, 10, Brepols, Turnhout.
- Bagnall, R.; Heath, S. (2018), *Roman Studies and Digital Resources*, in *The Journal of Roman Studies*, 108, p. 171-189.
- Begemann, E. (2022), *The Correspondence between Georg Wissowa and Franz Cumont, 1888 to 1913*, in *Religion in the Roman Empire*, 8/1, p. 114-156.
- Bendlin A.; Haase, M. (2013), *Forschungsbericht Römische Religion (2009-2011)*, Archiv für Religionsgeschichte, 14, Konstanz, p. 239-363.
- Blakely, S.; Megan, D. (2023), *Data Science, Human Science, and Ancient Gods: Conversations in Theory & Method*, Lockwood Press, London.
- Bonnet, C.; Praet, D. (2018), *Science, Religion and Politics during the Modernist Crisis / Science, religion et politique à l'époque de la crise moderniste*, Brepols, Turnhout.
- Bremmer, J. (2023), *Foreword*, in Leppin, H. (Ed.), *The Early Christians. From the beginnings to Constantine*, Cambridge University Press, X-XVIII, Cambridge.
- Bricault, L. (2019), *Isis Pelagia: Images, Names and Cults of a Goddess of the Seas*, Brill, Leiden.
- Bricault, L.; Bonnet, C. (2013), *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, Brill, Leiden.
- Bricault, L.; Roy P. (2021), *Les cultes de Mithra dans l'Empire romain, 550 documents présentés, traduits et commentés*, Toulouse.
- Bricault, L.; Veymiers, R.; Amoroso, N. (2021), *The Mystery of Mithras: Exploring the Heart of a Roman Cult / Le Mystère Mithra. Plongée au cœur d'un culte romain*, Morlanwelz.
- Calhoun, M.; Kelhoffer, J.; Rotschild, C. (2011), *Celebrating Arthur Darby Nock. Choice, Change, and Conversion*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Coarelli, F. (2019), *Initia Isidis. L'ingresso dei culti egiziani a Roma e nel Lazio*, Agorà& Co, Roma.
- Collar, A. (2013), *Religious networks in the Roman empire: the spread of new ideas*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Collar, A. (2022), *Strong ties, social networks, and the diffusion of new ideas: Who do you trust?* in Collar, A. (Ed.), *Networks and the Spread of Ideas in the Past. Strong Ties, Innovation and Knowledge Exchange*, Routledge, London, p. 1-28.
- Draycott, J.; Graham, E. (2017), *Bodies of Evidence. Ancient Anatomical Votives Past, Present and Future*, Routledge, London.

- Eidinow, E.; Geertz, A.; North, J. (2022), *Cognitive Approaches to Ancient Religious Experience*, Cambridge University Press, Cambridge, 2022
- Fear, A. (2022), *Mithras*, Routledge, London.
- Freiberger, O. (2019), *Considering Comparison: A Method for Religious Studies*, Oxford University Press, Oxford.
- Galoppin, T.; Bonnet, C. (2021), *Divine Names on the Spot: Towards a Dynamic Approach of Divine Denominations in Greek and Semitic Contexts*, Peeters, Leuven.
- Galoppin, T.; Guillon, E.; Luaces, M.; Asuman, L.-L.; Lebreton, S.; Porzia, F.; Rüpke J.; Urciuoli, E. R.; Bonnet C. (2022), *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean. Spaces, Mobilities, Imaginaries*, De Gruyter, Berlin-New York.
- Gasparini, V.; Veymiers, R. (2018), *Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis. Agents, Images and Practices*, Brill, Leiden.
- Gasparini, V. (2020), *Lived Religion in the Ancient Mediterranean World. Approaching Religious Transformations from Archaeology, History and Classics*, De Gruyter, Berlin-New York.
- Gavrilović-Vitas, N. (2021), *Ex Asia et Syria. Oriental Religions in the Roman Central Balkans*, Archaeopress, Oxford.
- Geertz, W. A. (2017), *Religious bodies, minds and places. A cognitive science of religion perspective*, in Carnavale, L. (Ed.), *Spazi e luoghi sacri. Espressioni ed esperienze di vissuto religioso*, Edipuglia, Bari, p. 35-52.
- Gillmeister, A. (2015), *Between historiography and historiosophy. Tadeusz Zieliński's vision of Roman Religion*, in *Międzyhistoriografią a historiozofią Tadeusza Zielińskiego*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Glomb, T. (2022), *Connecting the Isiac Cults: Formal Modeling in the Hellenistic Mediterranean*, Bloomsbury, London.
- Grabherr, G.; Kainrath, B.; Fanum L. (2021), *Das keltisch-römische Stammesheiligtum auf dem Klosterfrauenbichl in Lienz*, Wien.
- Israelowich, I. (2015), *Patients and Healers in the High Roman Empire*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland.
- Jobst, W. (2021), *Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg / Carnuntum*, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna.
- Kim, H. J.; Lieu, N. S.; McLaughlin, R. (2021), *Rome and China. Points of Contact*, Routledge, London.
- Lannoy, A.; Bonnet, C.; Praet, D. (2019), «Mon cher Mithra...». *La correspondance entre Franz Cumont et Alfred Loisy*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
- Lannoy, A.; Praet, D. (2023), *The Christian Mystery Early Christianity and the Ancient Mystery Cults in the Work of Franz Cumont and in the History of Scholarship*, Franz Steiner, Potsdam.
- Mackey, L. J. (2022), *Belief and Cult: Rethinking Roman Religion*, Princeton University Press, Princeton.
- Martin, H. L. (2016), *The Mind of Mithraists. Historical and Cognitive Studies in the Roman Cult of Mithras*, Bloomsbury, London.
- Mastrocinque, A. (2017), *The Mysteries of Mithras: A Different Account*, Mohr Siebeck, Tübingen.

- Mazzilli, F. (2023)**, *A Decade of Network Studies on Religion in the Pre-Roman and Roman Periods*, in **da Vella, R.; Franceschini, M.; Mazzilli, F. (Eds.)**, *Networks as resources for ancient communities*, Tübingen University Press, Tübingen, p. 165-185.
- Mazurek, L. (2022)**, *Isis in a Global Empire. Greek Identity through Egyptian Religion in Roman Greece*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Misic, B.; Graham, A. (2024)**, *Senses, Cognition, and Ritual Experience in the Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Moser, C. (2019)**, *The Altars of Republican Rome and Latium Sacrifice and the Materiality of Roman Religion*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Moser, C.; Feldman, C. (2014)**, *Locating the Sacred*, Oxbow Books, Oxford.
- Nikoloska, A.; Müskens, S. (2015)**, *Romanising oriental gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period: new finds and novel perspectives*, Macedonian Academy of Sciences and Arts: University of Leiden, Skopje, Leiden.
- Nielsen, I. (2014)**, *Housing the chosen: the architectural context of mystery groups and religious associations in the ancient world*, Turnhout.
- North, J. (2023)**, *The Religious History of the Roman Empire. The Republican Centuries*, Oxford University Press, Oxford.
- Petridou, G.; Thumiger, Ch. (2016)**, *Approaches to the Patient in the Ancient World*, Brill, Leiden.
- Philips, C. R. (2007)**, *Approaching Roman religion. The case for Wissenschaftsgeschichte*, in **Rüpke, J. (Ed.)**, *A Companion to Roman religion*, Wiley-Blackwell, New York-Boston, p. 10-29.
- Porzia, F.; Bonnet, C. (2023)**, *Divine Names on the Spot II: Exploring the Potentials of Names Through Images and Narratives*, Peeters, Leiden.
- Raja, R.; Rüpke, J. (2015)**, *A Companion to the Archaeology of Religion in the ancient World*, Wiley-Blackwell, Leiden-Boston.
- Renberg, G. H. (2017)**, *Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*, Brill, Leiden.
- Rives, J. (2010)**, *Graeco-Roman Religion in the Roman Empire: Old Assumptions and New Approaches*, in *Currents in Biblical Research*, 8/2, p. 240-299.
- Roubekas, N. (2022)**, *The Study of Greek and Roman Religions. Insularity and Assimilation*, Bloomsbury.
- Rose, J. H. (1960)**, *Roman religion 1910-1960*, in *Journal of Roman Studies*, 50, 1-2, p. 161-172.
- Rosinus (1585)**, *Antiquitatum romanarum corpus absolutissimum*, Basel.
- Rüpke, J. (2012)**, *Wann begann die Europäische Religionsgeschichte? Der hellenistisch-römische Mittelmeerraum und die europäische Gegenwart*, in **Bultmann, C.; Rüpke, J.; Schmolinsky, S. (Hrsg.)**, *Religionen in Nachbarschaft: Pluralismus als Markenzeichen europäischer Religionsgeschichte Vorlesungen des Interdisziplinären Forums Religion der Universität Erfurt*, Aschendorff, Münster, p. 47-60.
- Rüpke, J. (2018)**, *Pantheon. A new history of Roman religion*, Princeton University Press, Princeton.
- Rüpke, J.; Woolf, G. (2021)**, *Religion in the Roman Empire*, Kollhammer, Stuttgart.
- Tóth, I. (2015)**, *Pannóniai vallástörténet*, L'Harmattan, Pécs-Budapest.

- Tran tam Tinh, V. (1983)**, *Sérapis Debout: Corpus Des Monuments de Sérapis Debout Et Étude Iconographique*, Brill, Leiden.
- Scheid, J. (2015)**, *The Gods, the State, and the Individual Reflections on Civic Religion in Rome*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Siemers-Klenner, I. (2021)**, *Archäologie des Mithraskultes Architektur und Kultpraxis am Beispiel der Tempel von Göglingen*, Kreis Heilbronn.
- Szabó, C. (2018)**, *Sanctuaries in Roman Dacia. Materiality and religious experience*, Archaeopress, Oxford.
- Szabó, C. (2020)**, *Mapping Roman religion. A methodological approach*, in *European Journal of Science and Theology*, 16/5, p. 183-195.
- Szabó, C. (2020)**, *Roman Religious Communication in the Danubian Provinces. Historiography and New Perspectives*, in **Petković, S.; Gavrilović-Vitas, N. (Eds.)**, *Ancient Cult in Balkans through Archaeological Findings and Iconography*, Serbian Archaeological Society, Belgrade, p. 159-172.
- Szabó, C. (2022)**, *Roman Religion in the Danubian Provinces: Space Sacralisation and Religious Communication During the Principate (1st-3rd century AD)*, Oxbow, Oxford.
- Szabó, C.; Boda, I. (2014)**, *Bibliography of Roman religion in Roman Dacia*, Editura Mega, Cluj-Napoca.
- Szabó, C.; Vivas Gustavo, G. (2022)**, *Alföldy and the study of Roman religion*, in *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61, 2, p. 1-14.
- Walsh, D. (2018)**, *The Cult of Mithras in Late Antiquity. Development, Decline and Demise ca. A.D. 270-430*, Brill, Leiden-Boston.
- Wright-Carr, D.; Simon, M. F. (2023)**, *From Ancient Rome to Colonial Mexico: Religious Globalization in the Context of Empire*, University Press Colorado.
- Zerbini, L. (2015)**, *Culti e religiosità nelle province danubiane*, Bologna I Libri di Emil.

CÂTEVA DATE ARHEOLOGICE

ASUPRA FORTIFICAȚIILOR DE LA CARANSEBEȘ

Silviu Oța*

Cuvinte-cheie: cetate, turn, ravelin, drum, Caransebeș, secolele XVII-XVIII, Imperiul Otoman, Imperiul Habsburgic.

Keywords: fortification, tower, ravelin, road, Caransebeș, 17th – 18th centuries, Ottoman Empire, Habsburg Empire.

Abstract

Archaeological research in Caransebeș began in 2017. In the same year, the first fragments of the small fortification inside the city were identified. This was still kept at a height of one meter and had a width of 2.20 m at the base. Another segment of the wall was also investigated during the year 2022, having the same constructive characteristics. Unfortunately, it was much more poorly preserved. Another fragment from the southern area was identified on another private property on Romanilor Street. It belonged to its southern area and is preserved at a height of approximately 1.5 m. The inner and outer walls were destroyed. It was built of river stone bound with good quality mortar. Behind the walls, on the surface of the ground, the presence of other structures, probably made of stone that belonged to this fortification can also be observed. The three precincts were also identified in the northern part of the city. They belonged to the fortified city, in the area of „the Transylvania Gate”. The material used was diverse, starting from broken quarry stone to cut blocks. However, no archaeological research was carried out here. The available maps from the 17th-18th centuries reveal the layouts made during the Austrian rule compared to its image during the Ottoman rule.

Stadiul cercetării

Studiul fortificațiilor orașului medieval Caransebeș, din punct de vedere arheologic, nu a constituit un subiect prea des abordat în literatura de specialitate. Singurele informații analizate sunt mai degrabă din perspectiva surselor cartografice (Sebestyen, 1984, p. 41-44) și documentare (Popa, 1989, p. 353-370; Groza, 1993, p. 89-99; Țeicu, 1998, p. 212, 241, fig. 95; Rusu, 2005, p. 507; Țeicu, 2009, p. 92,

* Dr. Silviu Oța, Muzeul Național de Istorie a României, București, România, silviuota@yahoo.com.

108-109, pl. 23/A). Situația menționată se datorează în principal inexistenței până nu demult a oportunității cercetărilor arheologice. Dacă totuși au existat, ele au fost de mică amploare și nu au fost vreodată analizate unitar. Mai mult decât atât, ele nu sunt publicate, ci constau doar în unele mențiuni destul de neclare (Groza, 1979, p. 353-355), ceea ce ne face să ne întrebăm dacă nu cumva este vorba doar de activități de tip edilitar, care au dus inevitabil la descoperirea unor vestigii sau artefacte medievale și moderne, fiind realizate în spațiul orașului medieval fortificat, devenit apoi cetate de tip bastionar.

Un foarte mare avantaj al cercetării arheologice a acestui oraș medieval constă în faptul că este singurul din Ungaria medievală unde predomina populația vlahă, alături oarecum de orașul Lugoj. Datorită faptului că era unul de graniță, în care au rezidat și alte etnii, putem observa cum s-a adaptat elita valahă în regatul ungar și cum a reușit să își organizeze spațiul în interiorul său (instituții, locuințe, ateliere, magazine, piețe, monumente de cult, drumuri etc.), viața cotidiană, religioasă și militară. De asemenea, putem identifica bunurile comercializate pe teritoriul orașului sau care au ajuns acolo într-o formă sau alta (cadouri, cumpărături de pe piețele altor orașe sau târguri, produse diverse aduse de către noii veniți și stabiliți în oraș sau în cartierele din jurul cetății), și care nu sunt menționate în documentele vremii. Nu trebuie uitați nici meșteșugarii locali sau meșteri străini veniți aici, care au desfășurat diverse activități, printre care enumerăm construcțiile laice (case diverse, drumuri, ateliere, magazine) sau religioase (biserici, mănăstiri, școala, moschei) ori militare (zidurile cetății interioare sau ale orașului). Fiind un oraș în care cele mai multe construcții laice particulare au fost din lemn (Holban *et alii*, 1970, p. 317), trebuie să avem în vedere prezența unor meșteri specializați în prelucrarea sa, dar și a pieselor auxiliare folosite, realizate din fier (cuie, scoabe, zăvoare etc.). Prezența în special a mercenarilor și a negustorilor aici au dus la apariția unor ateliere de prelucrare a fierului pentru întreținerea armamentului, a atelajelor, a pieselor de harnașament etc.

Evident, nu trebuie uitată și prezența altor etnii, precum sârbii, atestați în secolul al XVI-lea ca locuind într-un cartier aparte, dar în afara zidurilor orașului, pe malul opus al râului Sebeș (Ghidu, Bălan, 1909, p. 288, 296). Lor li se adaugă, dacă avem în vedere onomastica numelor nobiliare (Oța *et alii*, 2019a, p. 12-13), și persoane din alte părți ale regatului, dar și din spațiul balcanic, ajunse aici în special în scopuri comerciale, militare, administrative, ecleziastice sau de altă natură. În anii 1658-1688, principala perioadă în care orașul a aparținut Imperiului Otoman, trebuie să luăm în considerare și prezența unor grupuri de populație musulmană, cel mai probabil cu roluri administrative, comerciale, militare și clericale.

Un alt aspect care ar trebui menționat aici este că anterior existenței orașului sau a așezării Sebeș, apoi Caransebeș, cunoscut în documentele medievale, în teritoriul orașului de mai târziu au fost identificate două necropole de perioadă bizantină în cartierul Măhala (Iaroslavschi, 1975, p. 355-363) și o alta în actualul centru civic, sub biserica mănăstirii franciscane (Bona, 1993, p. 92-93). Existența acestor necropole este importantă și pentru ce avea să reprezinte mai târziu orașul medieval din punct de vedere al populațiilor atestate aici.

În timp au apărut și alte cartiere ale orașului, în afara zidurilor sale, ele fiind atestate în special în cursul secolelor al XVI-lea și până în cel de-al XVIII-lea, dacă avem în vedere sursele cartografice, dar și cele scrise.

Cercetările arheologice sistematice din interiorul orașului medieval fortificat Caransebeș¹ (inițial Sebeș) au început în cursul anului 2017².

Anterior începerii cercetării am avut la dispoziție o încercare de suprapunere a vestigiilor medievale figurate pe o hartă din veacul al XVII-lea, peste trama stradală actuală. Harta utilizată a fost realizată cel mai probabil în perioada în care Banatul Severinului era parte integrantă a Imperiului Otoman. În aceste condiții, săpăturile au început la vest de mica fortificație medievală, aflată între strada Potocului (la vest) și strada Romanilor (la est). Partea vestică a cetății poligonale se întinde pe proprietăți particulare de pe ambele străzi menționate (Oța *et alii*, 2018, p. 23; Oța *et alii*, 2023, p. 74-75).

Cercetările au continuat și în cursul anilor 2018 și 2019 pe aceeași proprietate de pe strada Potocului, iar din 2022 s-au extins pe o altă de pe strada Romanilor, pandant cu cea precedentă. O parte a rezultatelor au fost publicate în reviste de specialitate și volume din România (Oța *et alii*, 2018, p. 23-24; Oța, 2019, p. 277-292; Oța *et alii*, 2019a, p. 11-31; Oța *et alii*, 2019b, p. 131-146; Oța, 2023b, p. 333-352), Croația (Oța, 2022a, p. 181-193) și Polonia (Oța, 2022b, p. 151-174; 2023a, p. 95-126).

Cercetările sistematice au clarificat aspecte legate de trama stradală centrală, au condus la descoperirea unor porțiuni ale incintelor de nord ale orașului fortificat precum și a unui atelier de prelucrare a fierului. De asemenea, investigațiile arheologice au adus date noi referitoare la meșteșugurile practicate în oraș, la circulația bunurilor și a unor categorii de artefacte, la dispunerea locuințelor, și au dovedit existența unor biserici și cimitire medievale și premoderne etc.

Deși au fost identificate fragmente de ziduri, care au clarificat anumite particularități constructive ale micii fortificații, investigațiile sunt încă departe de a fi soluționat aceste probleme. Acest lucru se datorează în special distrugerii zidurilor care au fost în mare parte demantelate (Oța *et alii*, 2018, p. 23; Oța *et alii*, 2023, p. 74-75). O primă mare distrugere a fost amintită ca fiind în anul 1695, în timpul prezenței armatei otomane aici (Guboglu, 1974, p. 453). Totuși, cea mai amplă acțiune de acest fel au realizat-o austriecii la începutul veacului al XVIII-lea, în anul 1701, conform ultimelor cercetări³. Tot atunci au fost distruse și cetățile de la Lugoj, Ezeriș, Vrșac, Bocșa și Jdioara (Feneșan, 2019, p. 256).

¹ Aici vorbim doar de spațiul cuprins între zidurile de incintă, el fiind în Evul Mediu mai mare, cuprinzând și câteva suburbii. Din păcate, în acestea s-au realizat doar câteva cercetări arheologice de salvare, concentrate în zona centrală a orașului actual. Acestea au scos în evidență o biserică medievală, cimitirul aferent și fundațiile clădirilor ridicate în secolele XVIII-XIX în spațiul menționat (Bona, 1993). Cercetări arheologice efectuate în cursul anului 2017 de un colectiv format din S. Oța, A. Ardeș, D. Negrei și I. Leonti sunt momentan inedite. Tot în anul 2017, pe strada Romanilor (în partea de nord-est a orașului fortificat, în interiorul său), a mai avut loc o cercetare arheologică preventivă, condusă de O. Bozu de la Muzeul Banatului Montan din Reșița, la care a participat și I. Leonti de la Muzeul de Etnografie și al Regimentului de Graniță din Caransebeș. Cercetarea a dus la descoperirea unor ziduri de piatră orientate pe direcția vest-est, însă rezultatele nu au fost publicate decât parțial.

² Cercetările au fost începute la inițiativa Muzeului Național de Istorie a României și a Muzeului Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță din Caransebeș. Colectivul de cercetare era format din S. Oța, A. Ardeș și D. Negrei, apoi s-a extins din 2023 prin includerea lui I. Leonti.

³ Conform unei alte analize, cetăți din Banat, cu excepția Timișoarei, au fost demolate după tratatul de la Belgrad, din 18 septembrie 1739 (Feneșan, 1997, p. 68). Supoziția distrugerii Caransebeșului în anul 1701 este una mai veche și a fost vehiculată și de către Liviu Groza (1993, p. 95).

Configurația terenului din interiorul zidurilor orașului este una destul de diversă. Ea nu poate fi însă analizată pentru perioada Evului Mediu și premodernă decât în spațiul cercetat arheologic.

Terenul pe care a fost amplasat orașul fortificat este în pantă ușoară de la vest la est în primii metri, apoi aceasta se accentuează. De-a lungul laturii vestice există, și este menționată în sursele documentare, un mic curs de apă, care curge spre nord-vest. În momentul în care cetatea a fost reamenajată, se poate observa că a existat și un șanț umplut cu apă lângă ziduri și bastioane (pl. 1/2) (Groza, 1993, p. 93, fig. 3). Acesta, cel mai probabil, a fost valorificat de către austrieci pentru umplerea unui șanț de pe această porțiune. Pe laturile de nord și de sud, fiind în pantă, nu se pune problema folosirii acestui curs de apă.

Practic, există o parte de jos a orașului fortificat, plană, până în dreptul laturii estice a drumului care se poate observa pe prima hartă cunoscută, și anume cea din veacul al XVII-lea (pl. 1/1). Acesta străbătea orașul de la nord la sud. Urmează o mică zonă de pantă, care este cuprinsă între acest drum și vestul zidului fortificației interioare, dar și în interiorul ei, până spre zona centrală. Senzația de înclinare a terenului din partea central-vestică a orașului medieval ar putea fi dată de molozul și pietrele rezultate din distrugerea sa. Apoi terenul redevine relativ plan, cel puțin în spațiul din interiorul zidurilor, în zona estică a bisericii medievale nou descoperite în anul 2022 (Oța *et alii*, 2023, p. 74-75) și 2023⁴. Pe strada Traian Doda, aflată la nordul cetății interioare, în afara ei, dar și pe alte proprietăți private de la sud, există o astfel de pantă, dar relativ lină, ceea ce indică existența și a unei mici terase naturale, cu partea superioară în jumătatea de est a orașului medieval fortificat.

Conform **informației cartografice**, realizate în cursul secolelor XVII-XVIII, pe teritoriul actual al orașului au funcționat mai multe fortificații (pl. 1/4) (Groza, 1993, p. 96-97, fig. 5; 6). Cea mai veche a fost, cel mai probabil, cea din interiorul orașului înconjurat cu ziduri (pl. 1/1). Pe primul plan al orașului se poate observa că existau zece laturi, un turn spre sud-est și o poartă în partea opusă. Deși, pe primul plan cunoscut al Caransebeșului, și anume cel din timpul prezenței turcilor acolo, este marcat un singur zid, pe un altul, ceva mai recent (probabil realizat în 1717), se pare că existau două incinte concentrice, iar între ele mici turnulețe de formă rectangulară. O astfel de posibilă amenajare a fost surprinsă pe o proprietate de pe strada Romanilor și este poziționată în spatele incintei exterioare. Astfel de fragmente de zid mai sunt observabile pe alocuri pe un plan al cetății din perioada prezenței austrieșilor aici, dar sunt marcate doar în zona sa estică și parțial nordică (pl. 1/2).

Foarte probabil, fortificația prevăzută cu zece laturi din interiorul Caransebeșului înconjurat cu ziduri a constituit punctul de plecare în dezvoltarea viitorului oraș medieval, atestat pentru prima dată în cursul anului 1290 (DIR, 1952, p. 316).

În interiorul micii fortificații a funcționat, cel mai probabil, printre alte clădiri, o biserică (Oța *et alii*, 2020b, p. 157) și un cimitir (pl. 1/3). Conform cercetărilor arheologice din cursul anului 2023 și pe baza datelor stratigrafice, nu este exclus ca anterior acesteia să fi existat un alt lăcaș de cult care a fost distrus complet. Din spațiul ambelor monumente și

⁴ Cercetările din anul 2023 au confirmat existența unui lăcaș de cult și a necropolei aferente pe proprietatea de pe Strada Romanilor.

din afara acestora au fost descoperite resturi osteologice umane, împrăștiate atât în interiorul cetății cât și în fața ei, dar și câteva complexe funerare conservate *in situ*. Biserica mai apare și pe alte planuri (Sebestyen, 1984, p. 41), dar și pe cel realizat la comanda generalului Friedrich von Veterani (pl. 1/3).

Rezultatele cercetărilor arheologice

Având în vedere că în restul orașului fortificat nu s-au mai făcut cercetări arheologice sistematice, ci mai degrabă câteva sondaje în puncte disparate⁵ și ale căror rezultate sunt mai puțin cunoscute⁶, în prima etapă a fost trasată o secțiune (S.1/2017), pe direcția vest-est (pl. 2/1). Scopul principal a fost de a surprinde stratigrafia generală a zonei și eventual identificarea unor construcții care la suprafața solului nu erau vizibile decât în mică măsură, dată fiind distrugerea sistematică a unei părți a așezării și a zidurilor ce o înconjurau (Groza, 1993, p. 96).

Astfel, a fost identificat un fragment din partea de vest a cetății interioare (pl. 2/1; 3/1, 2). Inițial, a fost săpat un mic șanț de fundație, iar în el a fost ridicată talpa zidului din piatră de râu. Înălțimea păstrată a acesteia este de 1 m, iar lățimea la bază de 2,20 m. Materialul de construcție utilizat consta din piatră de râu legată cu mortar de bună calitate. Nu au fost observate însă fragmente de cărămizi, cel puțin în partea sa inferioară.

La o distanță de doi metri a fost cercetat un fragment din drumul reprezentat pe prima hartă cunoscută, unde erau desenate clădirile din timpul dominației otomane și, foarte probabil, și mai timpurii (pl. 2/2). Cel mai plauzibil, acesta a fost amenajat cu piatră imediat după 1550 (Oța, 2019, p. 281, 286, pl. 2/1-7) sau poate la începutul secolului XVII. Această ultimă supoziție este momentan doar o ipoteză de lucru, susținută doar de descoperirea unei monede, emisă în timpul lui Gabriel Bethlen, pe nivelul de funcționare al drumului.

În timpul amenajărilor austrieilor de la finalul veacului al XVII-lea (între 1688 și 1695/96), drumul de piatră, reprezentat pe prima hartă cunoscută a Caransebeșului, nu a fost demontat. La vest de drum, înainte de anul 1688, existau amenajate și trotuare cu rigole de scurgere a apei și a reziduurilor (pl. 2/2)⁷. Deoarece ele aveau o anume înclinație față de drum, pentru a le umple și a crea un plan orizontal în vederea construirii de clădiri noi, zona a fost amenajată cu piatră și moloz provenit de la casele distruse (Oța *et alii*, 2019c, p. 34-35; Oța *et alii*, 2020a, p. 69).

Peste drum și trotuar, din molozul rezultat (constând din pietre mărunte și mortar sfărâmat) în urma distrugerii parțiale a micii fortificații interioare, s-au construit bazele unor noi clădiri⁸, probabil cu suprastructură din lemn. În același scop au fost folosite resturile din casele, atelierele și magazinele existente anterior anului 1688, aflate la marginea vestică a trotuarului.

⁵ O fotografie din anii '50 arată că s-au mai făcut anumite lucrări, probabil în zona uneia dintre incintele orașului, acolo fiind descoperit cel puțin un fragment de zid.

⁶ Cercetări arheologice preventive desfășurate în cursul anului 2016 de către A. Ardeț și D. Negrei, momentan inedite.

⁷ Acestea au fost acoperite cu pietre pentru a fi realizată o zonă plană, care avea să constituie baza viitoarelor clădiri care urmau a fi construite de către austriei.

⁸ Prin compararea planurilor orașului fortificat, se poate observa că organizarea vechii cetăți din veacul al XVII-lea a fost complet schimbată.

Noile clădiri ridicate în perioada prezenței armatei austriece aici sunt observabile pe planurile mai târzii, precum cel din 1690 (pl. 1/2). Vechile construcții trebuiau eliminate pentru a da un aspect nou cetății. Dacă anterior, în interiorul zidurilor urbei, existau locuințe ale locuitorilor orașului, austriecii au considerat foarte probabil că aici trebuia să rezideze doar armata și administrația. Având în vedere și planurile din perioada în care ei au deținut cetatea, pentru spațiul micii fortificații interioare s-a propus o reamenajare fundamentală⁹. Probabil, ea nu a fost realizată deoarece în anul 1717, când este cunoscută o altă hartă, aceasta încă mai apare marcată având aceeași formă și dimensiune. Mai mult decât atât, aici au fost reprezentate chiar trei turnuri, însă lipsește cel de pe prima hartă a orașului (pl. 1/1), cel dinspre sud-est. Acolo nu mai este decât o întrerupere în zid, ceea ce ar putea indica prezența unei porți sau o eventuală distrugere care nu a mai apucat să fie reparată.

Un alt punct în care a fost identificat un fragment al zidului analizat este în Cas. 1/2017, amplasată la nord de S. 1/2017. Și aici avea aceleași caracteristici constructive (pl. 3/3, 4). Porțiunea de zid cercetată era orientată pe aceeași direcție, ceea ce arată că săpătura s-a desfășurat pe aceeași latură a fortificației. Cercetarea a fost doar parțială. În anul 2022, o nouă casetă (Cas. 3/2022) (pl. 4/1), amplasată la sud de S. 1/2017, la o distanță de 11 m, nu a adus prea multe informații suplimentare. În această porțiune de zid, fundația sa a fost realizată din piatră mărunță de râu, înecată în mortar. Lățimea incintei a fost surprinsă doar pe 1,50 m (pl. 4/4), iar înălțimea elevației zidului s-a păstrat doar pe 0,40 m (pl. 4/2-3). Trebuie precizat însă că foarte probabil ca latura sa estică să se afle în malul casetei, dacă avem în vedere că în S. 1/2017 ea avea o lățime de 2 m. În exteriorul ei nu au mai fost găsite vetre de foc la fel ca în S. 1/2017. Demantelarea puternică nu a permis efectuarea unor observații foarte clare asupra existenței aici a unei alte laturi a cetății. Ceea ce s-a putut observa din punct de vedere stratigrafic este nivelul de construcție al incintei (pl. 5/1), cel de demantelare al ei (pl. 5/2, 3), precum și molozul rezultat din clădirile din interior, deus peste cel al zidului fortificației (pl. 5/2).

Un alt fragment de zid a fost identificat pe o proprietate de pe strada Romanilor. Acesta făcea parte din zona sudică a cetății interioare. Paramentele sale interioare și exterioare au fost distruse și doar emplectonul mai este vizibil pe o înălțime de 1,5 m (pl. 4/5).

Din vechile fortificații ale orașului s-au mai păstrat doar câteva fragmente vizibile în partea sa de nord, în zona porții de Transilvania (pl. 6/2-4). Aici, ele mai au o înălțime de maxim 3-4 m. Au fost construite din piatră de râu amestecată cu piatră de carieră, cioplită sumar, dar și cu cărămizi dispartate. În lipsa unor cercetări arheologice este dificil de spus care părți ale zidurilor aparțin vechilor incinte și care sunt ridicate de către austrieci. De asemenea, este greu de precizat care sunt amenajările făcute în timpul stăpânirii otomane și care sunt mai timpurii. Foarte probabil că fragmente de ziduri au mai fost utilizate de către austrieci, iar altele noi au fost ridicate tot de aceștia. În această situație este drumul care duce din oraș la ravelin.

O imagine a unui fragment de zid, probabil al orașului, mai apare într-o imagine din a doua jumătate a secolului al XX-lea (pl. 6/1), dar nu putem spune cu precizie cărui fragment îi aparține.

⁹ Vezi planul de refortificare al Caransebeșului propus de către generalul Veterani (Groza, 1993, p. 93, fig. 3).

După cucerirea orașului de către austrieci, la colțurile cetății au fost amenajate bastioane. Ele au rămas doar la faza de pământ fixat probabil cu împletitură de nuiiele. Unele dintre acestea se mai pot observa parțial pe anumite proprietăți particulare.

O altă fortificație independentă se afla în partea de nord-vest a orașului, nu foarte departe de râul Timiș, și ocupa cel mai probabil o parte a terenului unde se află astăzi clădirea muzeului¹⁰. Aceasta nu va intra momentan în discuție deoarece acolo nu s-au făcut cercetări arheologice și este mai degrabă cunoscută prin documentația cartografică și unele documente, din păcate și acestea destul de neclare.

Piese de armament recuperate în timpul cercetărilor arheologilor sunt relativ puține. Acestea sunt reprezentate de o ghiulea din piatră (Oța *et alii*, 2019a, p. 23, pl. 4/1) descoperită în spațiul miciei cetăți interioare, trei fragmente de grenade sferice¹¹ (*el-humbarasi*)¹² cu o perforație pentru fitil (Oța, 2023c, p. 163-164, 169, pl. 3/1, 2) și un fragment de cap de topor de luptă (Oța, 2023c, p. 163, 170, pl. 4/3), utilizat în special de către armatele din Europa Centrală și de Vest (Popov, 2012, p. 98, 103). Ele au aparținut cel mai probabil secolelor XVI-XVII.

Două vârfuri de săgeată provin din zona farmaciei sau a magazinului de mirodenii, distrus de către austrieci și din locuința anterioară, aflată sub ea.

În interiorul miciei cetăți, în Cas. 1/B/2022, între cele două ziduri identificate, în stratul de moloz a fost găsită o bilă de plumb pentru muschetă.

Nivelul de demolare austriac de după 1688, din care a fost recuperat un fragment de grenadă (Oța, 2023, p. 164, 169, pl. 3/1) explodată (schijă), a fost datat cu o monedă otomană emisă în timpul domniei sultanului Suleiman al II-lea (1687-1691)¹³. Tot în apropiere, în același nivel de amenajare austriac a fost descoperită o monedă din anul 1696, cel mai probabil anul în care armatele imperiale au părăsit cetatea. Moneda de 15 kreutzeri din argint a fost emisă în timpul lui Leopold I (1658-1705) și provine din Cas. 1/2019.

Cu toate acestea, informația documentară indică existența unor mari cantități de armament în cetate (Guboglu, 1974, p. 452).

Concluzii

În jurul cetății centrale din piatră s-a dezvoltat orașul, în jurul căruia au fost construite trei rânduri de incinte paralele, care aveau șase turnuri, dintre care cinci erau rectangulare și unul semicircular (Groza, 1993, p. 91, fig. 2). Acesta din urmă a fost ridicat în partea de nord-vest a fortificației.

Deși, descrierile orașului sunt relativ sumare, dispunem totuși de câteva informații documentare asupra organizării militare interioare, cel puțin din perioada anilor 1658-1688. Printre altele știm că în veacul al XVII-lea, mica cetate interioară era bine apărată cu piese de artilerie, aici stabilindu-se sediul comandantului cetății în perioada în care Caransebeșul a

¹⁰ Pentru ridicarea topografică a zonei centrale a actualului oraș Caransebeș corelat cu cea iozefină din 1769-1773, dar și cu alte două mai timpurii, dintre care unul foarte probabil greșit datat (în 1717) sau cu o ridicare topografică a ruinelor încă vizibile în acea vreme. Vezi Onci, 2016.

¹¹ Un alt fragment este momentan inedit, fiind descoperit în campania din anul 2023 în molozul din interiorul bisericii medievale din cetatea mică.

¹² Ele mai sunt cunoscute și sub denumirea de bile (*yuvarlak*) de mână (Guboglu, 1974, p. 452).

¹³ Piesa provine din Cas. 1/2019.

aparținut Imperiului Otoman. Conform aceleiași surse, în interiorul său se ajungea pe o scară ce cuprindea 30 de trepte din piatră, situată în partea de nord-vest (Alexandrescu-Dersca Bulgaru, 1976, p. 534-535, 690-691). Este posibil ca și aici să fi existat două rânduri de ziduri paralele, iar între ele să fi funcționat diferite încăperi ale căror roluri pot fi doar presupuse. Cercetările arheologice viitoare vor confirma sau infirma aceste ipoteze.

Cercetările arheologice, pe lângă faptul că au confirmat informația documentară, momentan fie și parțial, au adus și precizări suplimentare importante. Materialul de construcție utilizat a fost destul de divers. Dacă fortificația interioară a fost construită cu piatră de râu înecată în mortar, la zidurile exterioare au fost folosite și pietre de carieră, și mai rar cărămizi intercalate printre ele. Drumul principal, din interiorul său, a fost amenajat cu piatră de râu, dar a fost dezafectat după 1688. Din păcate, partea superioară a elevației incintelor nu se mai păstrează.

Noua cetate, de tip bastionar, avea în componență vechile ziduri, întărite cu bastioane. Datorită timpului scurt de ședere al austriecilor aici, elementele defensive amintite au rămas ridicate cel mai probabil doar din pământ fixat cu nuiele. Cercetările viitoare poate vor aduce noi clarificări în acest sens.

În vecinătățile cetății existau suburbii cu biserici, mănăstiri, mori de apă, o școală și diferite locuințe. Într-o perioadă ceva mai târzie, au fost ridicate și alte două biserici ortodoxe, și anume „Sf. Ioan” (Ghidu, Bălan, 1909, p. 20, 22-31) și „Sf. Gheorghe” (Ghidu, Bălan, 1909, p. 20, 22, 32-38), dar în afara zidurilor orașului, spre sud. Cea mai timpurie dintre ele, și anume „Sf. Gheorghe”, pare a fi datată chiar din veacul al XV-lea. Lor li se adaugă și altele menționate în documente, dar acestea fac obiectul unui alt articol.

Bibliografie

- Bona, P. (1993),** *Biserica medievală din Caransebeș*, Inspectoratul pentru Cultură al Județului Caraș-Severin, Reșița, Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș, Caransebeș.
- Feneșan, C. (1997),** *Administrație și fiscalitate în Banatul Imperial 1716-1778*, Editura de Vest, Timișoara.
- Feneșan, C. (2019),** *Cetatea Jdioara – Sfârșit de drum (1693-1701)*, în *Analele Banatului. Arheologie – Istorie*, S. N., XXVII, p. 253-263.
- Ghidu, A.; Bălan, I. (1909),** *Monografia orașului Caransebeș*, Editura Autorilor, Caransebeș.
- Groza, L. (1979),** *Cetatea Caransebeșului. Dispunere și elemente componente*, în *Studii și Comunicări de Istorie*, 3, p. 341-358.
- Groza, L. (1993),** *Cetatea Caransebeș. Câteva precizări cronologice*, în *Banatica*, 12, II, p. 89-99.
- Iaroslavschi, E. (1975),** *O villa rustica la Caransebeș*, în *Banatica*, 3, p. 355-363.
- Oța, S. (2019),** *O stradă din Caransebeșul medieval (secolele XVI-XVII). Primele cercetări arheologice*, în **Costin Croitoru (ed.)**, *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea septuagenarii*, Editura Academiei Române, Editura Istros, București – Brăila, p. 277-292.

- Oța, S. (2022a), *An Iron Processing Workshop at Caransebeș (17th century)*, în Sekelj Ivančan, T.; Karavidović, T.; Tkalček, T.; Krznar, S.; Belaj, J. (Eds.), *Secrets of Iron – From Raw Material to an object. Proceedings of the 7th International Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 10th – 11th September 2020*, Zbornik Instituta za Arheologiju, Serta Instituti Archaeologici, XX, Zagreb, p. 181-193.
- Oța, S. (2022b), *Excavations from Medieval City of Caransebeș*, în Grabarczyk, T.; Pogońska-Pol, M. (Eds.), *Faces of War, 6, City and war*, Łódź, p. 151-174.
- Oța, S. (2023a), *The Teutonic Knights in the Southern Hungarian Kingdom. Preparation for Battle*, în Grabarczyk, T.; Pogońska-Pol, M. (Eds.), *Oblicza Wojny, 7*, Łódź, p. 95-126.
- Oța, S. (2023b), *Piese de harnașament medieval și modern descoperite în orașul fortificat Caransebeș*, în *Varia Archaeologica*, III, *Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc*, Iași, p. 333-352.
- Oța, S. (2023c), *Piese de armament descoperite în orașul Caransebeș (secolele XVI-XVII/XVIII). Considerații preliminare*, în *Banatica*, 33, p. 159-170.
- Oța, S.; Ardeț, A.; Negrei, D. (2018), *Caransebeș, jud. Caraș-Severin. Punct: Strada Potocului, nr. 22*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2017*, București, p. 23-24.
- Oța, S.; Ardeț, A.; Negrei, D. (2019a), *Archaeological Research in the City of Caransebeș (2017 Campaign). Preliminary Observations*, în Iusztin, Z. (Ed.), *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th-16th centuries)*, p. 11-31.
- Oța, S.; Ardeț, A.; Negrei, D. (2019b), *Cercetări arheologice în orașul medieval fortificat Caransebeș, campaniile 2017–2019 (observații preliminare)*, în *Tibiscvm. Arheologie – Istorie – Etnografie*, Serie nouă, 9, p. 131-146.
- Oța, S.; Ardeț, A.; Negrei, D. (2019c), *Caransebeș, jud. Caraș-Severin. Punct: Strada Potocului, nr. 22*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2018*, București, p. 34-35.
- Oța, S.; Ardeț, A.; Negrei, D. (2020a), *Caransebeș, jud. Caraș-Severin. Punct: Strada Potocului, nr. 22*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2019*, București, p. 69.
- Oța, S.; Ardeț, A.; Negrei, D. (2020b), *Medieval Cemeteries from the Territory of the present-day City of Caransebeș*, în Krznar, S.; Sekelj Ivančan, T.; Belaj, J.; Tkalček, T. (Eds.), *Life and Death in Mediaeval and Modern Times. Proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 6th – 7th June 2018*, Zbornik Instituta za Arheologiju, 14, Zagreb, p. 153-166.
- Oța, S.; Rancu, D.; Negrei, D. (2023), *Caransebeș, jud. Caraș-Severin. Punct: Strada Potocului, nr. 22*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2022*, București-Târgoviște, p. 74-75.
- Popa, R. (1989), *Caransebeș și districtul său românesc în secolele X-XIV*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 40, 4, p. 353-370.
- Popov, S. (2012), *Late Medieval War Hammers*, în *Archaeologia Bulgarica*, XVI, 2, p. 97-116.

- Rusu, A. A. (2005),** *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Editura Mega, Cluj-Napoca.
- Sebestyen, Gh. (1984),** *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă*, 15, 1, p. 41-49.
- Țeicu, D. (1998),** *Banatul montan în evul mediu*, Editura Mirton, Timișoara.
- Țeicu, D. (2009),** *Cetăți medievale din Banat/Medieval fortification in Banat*, Editura Muzeului Banatului Montan, Timișoara.

Izvoare istorice

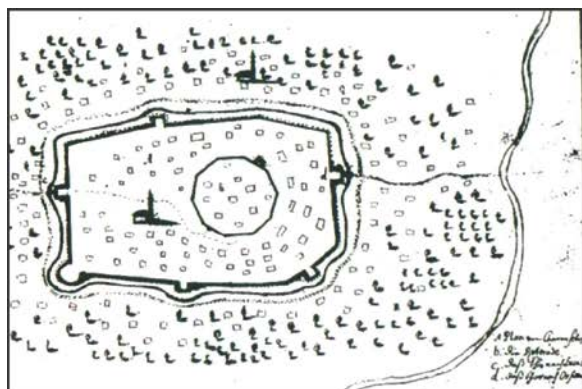
- Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. M.; Mehmet, M. A. (1976),** *Călători străini despre Țările Române*, VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- DIR (1952),** *Documente privind Istoria României, veacul XIII, C. Transilvania, Vol. II (1251-1300)*, București.
- Guboglu, M. (1974),** *Cronici turcești privind Țările Române. Vol. II. Sec. XVII – începutul sec. XVIII*, Editura Academiei Române, București.
- Holban, M.; Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. M.; Cernovodeanu, P. (1970),** *Călători străini despre Țările Române*, II, Editura Științifică, București.

Sitografie

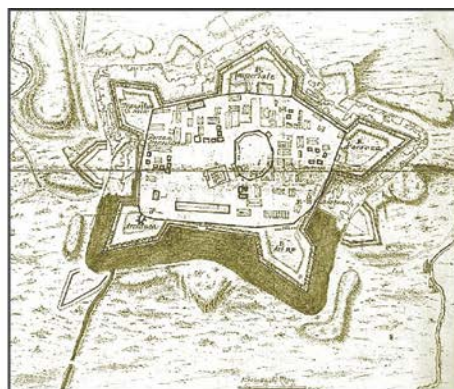
- Onci, O. (2016),** *Microberaria din ruinele Cetatii Caransebesului*, proiect de diplomă, https://issuu.com/piaonci/docs/podrumul_lui_homolka; accesat la 14.08.2019.

LIST OF ILLUSTRATIONS

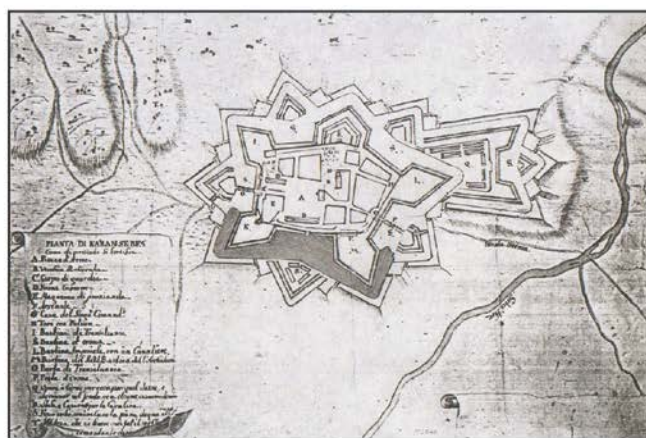
- Pl. 1.** 1, first plan of the fortified city of Caransebeș; 2, the plan of the bastion-type fortification, partially built over the old walls; 3, proposal from 1689 by General Friedrich von Veterani to restore the Caransebeș fortress (according to Groza, 1993); 4, the plan of the city of Caransebeș with its fortifications in 1717 (according to Onci, 2016).
- Pl. 2.** The trench 1/2017. 1, agglomeration of river stones over the medieval stone-paved street; 2, stone pavements and gutter after clearing the stones laid for the arrangement of the flat surface.
- Pl. 3.** The trench 1/2017. Citadel wall fragments inside the fortified city. 1, view from the west (exterior facade); 2, fragment of the facing interior and emplecton (working stage); 3, side view; 4, the square 1/2017, the outer facing of the same wall and emplecton (partial research).
- Pl. 4.** The square 3/2022. Fragment of the enclosure of the small fortification inside the city. 1, view of the square from the west; 2, the eastern half of the square; 3, constructive detail, with the foundation and the lower part of the elevation; 4, detail of the wall, seen from above; 5, fragment of the southern side of the inner citadel.
- Pl. 5.** The square 3/2022. 1, marking of the archaeological waste and the construction level of the wall on the northern profile; 2, dismantling levels; 3, image of work with stones and mortar resulting from the destruction of the western enclosure.
- Pl. 6.** 1, wall of the city fortification, from an unspecified area; 2-4, fragments of walls from the northern enclosures, in the area of Transilvania's gate (according to Onci, 2016).

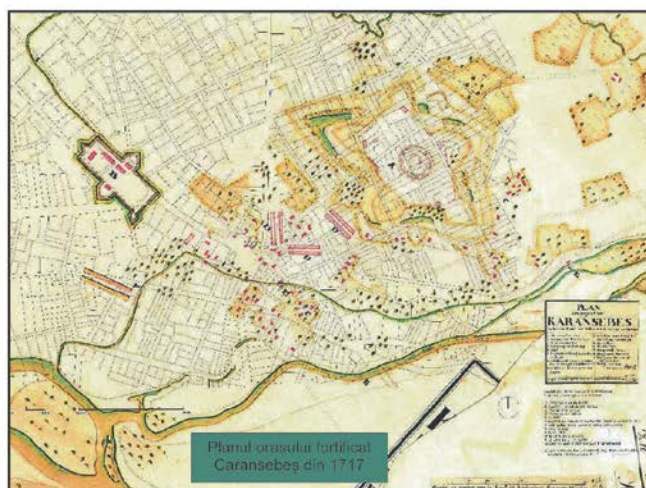
1

2

3

4

- Pl. 1.** 1, primul plan al orașului fortificat Caransebeș;
 2, planul fortificației de tip bastionar, ridicată parțial peste vechile ziduri;
 3, propunere din anul 1689 a generalului Friedrich von Veterani
 de refacere a cetății Caransebeș (după Groza, 1993);
 4, planul orașului Caransebeș cu fortificațiile sale în anul 1717 (după Onci, 2016),
 cel mai probabil greșit datat, sau realizat pe ruinele demolate.

1

2

Pl. 2. S. 1/2017. 1, aglomerare de pietre de râu peste strada medievală pavată cu piatră; 2, pavaje de piatră și rigolă după degajarea de pietrele puse pentru amenajarea suprafeței plane.

1

2

3

4

Pl. 3. S. 1/2017. Fragmente de zid din cetatea din interiorul orașului fortificat.

- 1, vedere dinspre vest (paramentul exterior);
 2, fragment din paramentul interior
 și emplecton (etapă de lucru); 3, vedere din lateral;
 4, Cas. 1/2017, paramentul exterior al aceluiași zid
 și emplecton (cercetare parțială).

Pl. 4. Cas. 3/2022. Fragment de incintă a micii fortificații din interiorul orașului.

- 1, vedere a casetei dinspre vest; 2, jumătatea estică a casetei;
- 3, detaliu constructiv, cu fundația și partea inferioară a elevației;
- 4, detaliu al zidului, privit de deasupra;
- 5, fragment din latura sudică a cetății interioare.

1

Nivel de construcție

Steril arheologic

2

Nivel demantelare
al zidului cetățiiNivel de demantelare
al unor clădiri interioare,
peste elevația distrusă a incinteiPiatră și mortar
rezultate din demolarea
incintei vestice a cetății

3

Pl. 5. Cas. 3/2022. 1, marcarea sterilului arheologic și a nivelului de construcție al zidului pe profilul nordic; 2, niveluri de demantelare; 3, imagine de lucru cu pietre și mortar rezultate din distrugerea incintei vestice.

1

2

3

4

Pl. 6. 1, zid din fortificația orașului, dintr-o zonă neprecizată;
2-4, fragmente de ziduri din incintele nordice,
în zona Porții de Transilvania
(după Onci, 2016).

RESTAURAREA UNOR VASE APARTINÂND CULTURII PRECUCUTENI DESCOPERITE ÎN SITURILE ARHEOLOGICE DE LA PODURI ȘI TOPOLIȚA

Dumitru Bostan*

Cuvinte-cheie: eneolitic, cultura Precucuteni, Poduri, Topolița, restaurare-conservare, vase.
Keywords: Chalcolithic, Precucuteni culture, Poduri, Topolița, restauration-preservation, vessels.

Abstract

At the archaeological site of Poduri-Dealul Ghindaru (Poduri commune, Bacău County) and Topolița-La nord-vest de sat (Grumăzești commune, Neamț County), following the research carried out, numerous Precucuteni-Cucuteni artefacts were discovered.

For the two restored vessels, the aim was to restore the general shape as faithfully as possible, and for this a device was made to help us with a symmetrical construction in accordance with the original profile of them.

In the case of tronconical vessel from Poduri, a device composed of a vertical metal axis and a layered wooden template to be rotated around this axis was chosen. At the base of the metal axis, a circular shape was cut out of a melamine wood panel on which to rotate the template at an equal distance from the respective axis.

In the case of bitronconical vessel from Topolița, the precise positioning of large portions of the vessel required the adoption of a similar procedure. For this, we also had to create a device made of a vertical, threaded metal shaft, around which, at equal distances, we placed the large vessel fragment in the centre. The shaft was mounted in a wooden pan, a fact that allowed us to adjust this rod to the expected height of the vessel. A cardboard disc threaded into the metal shaft was placed in the upper part of the shaft, which constituted the solid support on which the bottom fragment of the vessel was placed.

Currently both vessels are restored and preserved, so that they can be used for exhibitions and publications.

* Dumitru Bostan, Complexul Muzeal Național Neamț, Laboratorul de restaurare-conservare, Piatra-Neamț, România, bostandu@yahoo.com.

Introducere

Patrimoniul arheologic păstrat în diversele colecții muzeale trece prin mai multe etape până ajunge să fie valorificat expozițional sau publicistic, iar una dintre acestea este restaurarea-conservarea. Proces complex, în funcție de natura materialelor din care sunt realizate unele artefacte, restaurarea implică numeroase procedee de lucru, care însă nu au mereu caracter definitiv (Moldoveanu, 2003, p. 368-375). În anumite situații, bunurile arheologice necesită re-restaurare, folosindu-se materiale și tehnologii de dată recentă. Pornind de la aceste realități, am considerat necesară publicarea etapelor de restaurare a două vase atribuite culturii Precucuteni, care provin din două situri arheologice aflate în zona subcarpatică a Moldovei: unul dintre vase provine din stațiunea pluristratificată de tip *tell* de la Poduri-Dealul Ghindaru (județul Bacău), iar cel de-al doilea a fost descoperit în situl arheologic pluristratificat de la Topolița (județul Neamț) (fig. 1).

Situl arheologic Poduri-Dealul Ghindaru

Situl de la Poduri este amplasat în Depresiunea Tazlău-Cășin a Subcarpaților Moldovei, pe terasa de pe partea dreaptă a Tazlăului Sărat, în locul numit *Între Pârâie*, pinten desprins din Dealul Ghindaru și delimitat la sud de Pârâul Bisericii. În zonă se află și monumentul istoric Biserica de Lemn „Sf. Voievozi” din fostul cătun Rusăiești, înglobat în prezent în satul Poduri, comuna Poduri, județul Bacău (fig. 2) (Monah *et alii*, 2003, p. 13, 29).

Cercetările arheologice sistematice și interdisciplinare efectuate aici în perioada 1979-2011 (cu întreruperi) de colectivele de specialiști coordonate de Dan Monah și Gheorghe Dumitroaia au permis identificarea mai multor așezări eneolitice suprapuse, aparținând mai multor perioade de evoluție ale complexului cultural Precucuteni-Cucuteni (fazele Precucuteni II și III, etapele Cucuteni A₂ și B₁), de-a lungul a aproximativ 1200 ani, între cca. 4850-3650 B.C. (Monah *et alii*, 2003, p. 11; Dumitroaia *et alii*, 2009, p. 11-13; Preoteasa, 2011, p. 60-63, tab. 1).

Vas tronconic

Artefactul care face obiectul prezentării noastre este un vas descoperit în stare fragmentară. Acesta făcea parte din inventarul unui sanctuar din etapa Precucuteni II și proteja renumitul complex de cult *Soborul Zeițelor* (Monah *et alii*, 2003, p. 44).

Vasul, de dimensiuni relativ mari, a fost modelat din pastă fină, arsă oxidant, de culoare roșie-cărămizie și prezintă urme de ardere secundară intensă. Acesta are buza și fundul drepte, iar forma este tronconică. Decorul său a fost realizat prin excizie și incizie, registrele tectonice fiind delimitate de incizii circulare, iar motivele erau dispuse simetric. Pe umăr se regăsesc volute spiralice multiliniare prevăzute cu tangente și interspații hașurate, în zona diametrului maxim s-a trasat un șir circular de linii verticale paralele, sub acesta se află șiruri circulare suprapuse cu motivul degenerat al „tablei de șah”, iar spre bază s-au realizat spirale multiliniare continui, prevăzute cu tangente și interspații hașurate.

Lucrarea noastră reprezintă o încercare de reconstituire a obiectului pe baza fragmentelor găsite.

Vasul a mai fost restaurat anterior, însă de această dată a fost necesară o intervenție mai amplă asupra sa. În momentul preluării lui, câteva din etapele de laborator fuseseră deja parcurse, mai precis fragmentele fuseseră spălate, tratate chimic, lipite și

parțial completate cu ipsos (fig. 3/1). La o primă analiză s-a constatat că fragmentele ceramice nu au fost conservate, fiind absentă orice formă de protecție a suprafețelor.

Marginile fragmentelor prezentau urme de adeziv îmbătrânit, devenit casant, iar ipsosul de modelaj, cu ajutorul căruia s-au făcut completările, depășea dimensiunile lacunelor, acoperind parțial originalul, inclusiv zonele decorate (fig. 3/2, 3).

Fragmentele au fost imersate într-o baie de apă caldă, la temperatura de 40 °C. După aproximativ 15 minute adezivul, cel mai probabil aracet, s-a gonflat, permițând separarea în siguranță a fragmentelor și înlăturarea cu ușurință a resturilor aderente de ipsos și adeziv de pe margini și suprafețe. După aspect s-a constatat că lipirea a fost făcută cu adezivi de calități diferite, probabil în mai multe etape. În continuare, acolo unde a fost posibil fără a forța, s-au îndepărtat bucățile mari de ipsos. Resturile rămase pe suprafața ceramică s-au înlăturat mecanic cu bisturiul. După curățarea completă fragmentele au fost ținute într-o baie de apă distilată și apoi lăsate la uscat. După uscare s-a făcut o peliculizare cu *Paraloid B 72*, în acetonă în concentrație de 2 %. Pentru lipirea fragmentelor s-a folosit ca adeziv tot *Paraloid B 72*, într-o concentrație de 40 % în acetonă (Leahu, 2006, p. 89-92). Au urmat operațiunile de reconstituire cu ipsos de modelaj. Completările au fost șlefuite cu hârtie abrazivă de diferite granulații. Astfel, a rezultat un vas fragmentar care ne putea furniza deja câteva indicii asupra profilului inițial al artefactului (fig. 3/4).

În interiorul celei mai mari porțiuni de vas rezultate s-a turnat o baghetă de ipsos (fig. 3/5). Pe baza acestui arc de cerc am reconstituit circumferința maximă a piesei. Această etapă a contribuit la stabilirea justă a raportului între diametrul maxim și înălțimea obiectului.

Partea de jos a acestei porțiuni de vas a fost prelungită până la baza recipientului, urmărindu-i profilul. S-a realizat apoi o baghetă de ipsos, de data aceasta pe axa verticală, pe profilul interior, urmând ca potrivit acestei forme să fie decupat un șablon confecționat dintr-o placă de lemn stratificat (fig. 4/1, 2).

Rotirea baghetei de ipsos în jurul unui ax central avea să ne furnizeze volumul interior al vasului. Pentru realizarea acestei operațiuni s-a optat în favoarea unui dispozitiv compus dintr-un ax metalic vertical și șablonul de lemn stratificat care să fie rotit în jurul acestui ax. La baza axului metalic s-a decupat o formă circulară dintr-un panou de lemn melaminat pe care să se rotească șablonul la o distanță egală de axul respectiv (fig. 4/3). Procedul nu este unul inedit și este cunoscut mai ales de la realizarea elementelor de decor arhitectural din ipsos sau stuc ori din procesul de turnare în bronz a clopotelor (<http://allanconi.it>; <https://www.campanologia.it>).

În continuare s-a creat un miez din polistiren expandat pe care s-a încărcat un strat relativ subțire de lut de modelaj (fig. 4/4, 5). Rotirea acestui șablon în jurul miezului de lut ne-a dat posibilitatea reconstituirii volumului interior al vasului (fig. 4/6). A urmat poziționarea pe profil a fragmentelor ceramice (fig. 5/1, 2). S-a încercat, prin incizarea în lut, o reconstituire a elementelor de decor pe baza modulului deja existent pe fragmentul original, care ne-a asigurat și poziționarea corectă a fragmentelor ceramice rămase (fig. 5/3). O situație specială a constituit-o inserarea unor fragmente puternic deformate în urma arderilor secundare.

A urmat încărcarea cu ipsos, însă nu înainte de a introduce circular, în argilă, benzi de ceară dentară, care să ne ajute în final la păstrarea grosimii constante a vasului (fig. 5/4). După întărirea ipsosului s-a înlăturat miezul de polistiren și stratul de lut (fig. 5/5),

după care s-a turnat baza vasului. După uscarea ipsosului a urmat prelucrarea și finisarea acestor completări, obținându-se o suprafață care să rezoneze ca aspect cu cea originală și care să fie suportul pentru reconstituirea decorului incizat și excizat (fig. 6/1). Decorul a fost mai întâi desenat pe ipsos (fig. 6/2), după care a fost excizat cu ajutorul unor eboșoare de oțel (fig. 6/3, 4). A urmat o finisare sumară a traseelor excizate cu hârtie abrazivă fină pentru atenuarea asperităților.

Etapa finală a fost integrarea cromatică a ansamblului, care s-a făcut în culori acrilice, în mai multe straturi, până la obținerea unei tente plate (fig. 6/5, 6) (Istudor, 2006, p. 79-84).

Situl arheologic Topolița-La nord-vest de sat

Situl de la Topolița este situat în Depresiunea Neamț (Ozana-Topolița) a Subcarpaților Moldovei, pe terasa dreaptă a pârâului Valea Seacă, la limita dintre satul Topolița, comuna Grumăzești și satul Săcălușești, comuna Agapia, localități din județul Neamț (fig. 7).

Cercetările arheologice sistematice și interdisciplinare de aici au fost efectuate în anii 2017-2023 de colectivele de specialiști coordonate de Vasile Diaconu și Constantin Preoteasa (Preoteasa *et alii*, 2018, p. 237; Diaconu *et alii*, 2020, p. 392-397; 2021, p. 301-304; 2022, p. 403-406; 2023, p. 417-421).

Vas bitronconic

Artefactul prezentat în cele ce urmează a fost descoperit într-o stare fragmentară peste resturile pereților unei locuințe, în marginea sa vestică, alături de resturile ceramice ale unui alt vas (Diaconu *et alii*, 2020, p. 392).

Vasul, de dimensiuni medii, a fost modelat din pastă semifină, arsă oxidant, de culoare roșie-cărămizie și prezintă urme de ardere secundară. Acesta are buza evazată, corpul bitronconic și fundul drept. Decorul este așternut în registre tectonice, delimitate de linii incizate și șiruri de impresiuni, dispuse circular. Motivele decorative sunt simetrice și constau în caneluri circulare pe gât, spirale continui canelate prevăzute cu proeminente circulare la capete, în interspațiile hașurate cu incizii fiind realizate volute spiralice simple, pe corp.

Când au ajuns în laborator fragmentele de vas încă mai păstrau depuneri aderente de sediment, care au fost înlăturate prin spălare și, acolo unde a fost necesar, prin intervenție mecanică cu bisturiul. Pentru spălare am pregătit o baie de detergent C 2000 în concentrație de 2 %, la temperatura de 40 °C (CTS, 2009, p. 93). După curățare fragmentele au fost ținute într-o baie de apă distilată și apoi uscate (fig. 8/1). După uscare s-a făcut o peliculizare cu *Paraloid B 72*, în acetonă, în concentrație de 2 %, în mai multe straturi, operațiune necesară din cauza condițiilor speciale de zacere și a chimismului solului din situl de la Topolița (CTS, 2009, p. 21). Ceramica s-a dovedit a fi foarte absorbantă și destul de friabilă. Pentru lipirea fragmentelor s-a folosit ca adeziv *Paraloid B 72*, în concentrație de 40 % în acetonă (fig. 8/2). A urmat reconstituirea cu ipsos de modelaj, completările fiind șlefuite după uscare cu hârtie abrazivă de diferite granulații. Astfel, a rezultat o porțiune mare de vas care sugera deja întregul. Cele două fragmente mari au fost de la partea superioară a recipientului până la jumătate și respectiv de la baza vasului, pe care l-am completat cu ipsos atât cât ne-a permis profilul. La o primă

observație, după o încercare de juxtapunere a părților, am constatat ca între cele două fragmente mari lipsea o porțiune de aproximativ 10-12 centimetri.

Poziționarea precisă a fragmentelor, unul în relație cu celălalt, a necesitat crearea unui dispozitiv care să ne permită ca intervențiile ulterioare să se desfășoare fără eroare. Acest dispozitiv a fost realizat dintr-un ax metalic vertical, filetat, în jurul căruia, la distanțe egale, am plasat central fragmentul mare de vas. Axul a fost fixat într-o planșetă de lemn cu o piuliță, fapt care ne-a permis reglarea acestei tije la înălțimea preconizată a vasului (fig. 8/3). În continuare, am confecționat un disc de carton, prevăzut cu o piuliță centrală, pe care l-am înfiletat în axul metalic (fig. 8/4, 5). Acest dispozitiv, astfel creat, a constituit suportul solid pe care să așezăm fragmentul de la baza vasului (fig. 8/6). În acest moment cele două porțiuni mari de vas se aflau în apropiere, la distanța dorită, în așa fel încât completarea cu ipsos a golului rămas între ele să decurgă previzibil și în deplină siguranță.

Etapa următoare a constat în aplicarea în interior a cinci folii de ceară dentară, la intervale egale unele de altele, cu ajutorul cărora să creăm tot atâtea punți de ipsos, cu rolul de a fixa definitiv baza vasului de restul ansamblului (fig. 9/1). Pentru aceasta s-au preparat mai multe șarje de ipsos de modelaj care au fost aplicate pe foile de ceară la grosimea necesară. Golurile rămase au fost și ele umplute cu ipsos și completarea ansamblului, cel puțin în această fază de lucru, a putut fi considerată încheiată (fig. 9/2).

Vasul a fost întors în poziție funcțională și foliile de ceară au fost înlăturate (fig. 9/3). Completările de ipsos au fost prelucrate cu scule abrazive de degroșare și *glass-papir* de diferite granulații, până la obținerea unei suprafețe care să ne permită integrarea de volum a decorului. În cazul acestui artefact au fost reproduse cele câteva elemente particulare de decor, respectiv bumbii, care au fost plasați în funcție de desfășurarea frizei decorative. De asemenea, au fost reproduse și canelurile și inciziile care redau împreună plasticitatea vasului. Și aici trasele decorative au fost mai întâi desenate, iar apoi – cu ajutorul acelorași eboșoare – a fost înlăturat excesul de material până la obținerea reliefului dorit. Suprafețele obținute au fost prelucrate cu *glass-papir* din ce în ce mai fin, până la obținerea unei texturi similare celei originale (fig. 9/4, 5).

La final integrarea cromatică s-a făcut în culori acrilice, în mai multe straturi, până la deplina uniformizare (fig. 9/6, 7).

Încheiere

Am încercat în paginile anterioare să prezentăm două cazuri punctuale de restaurare-conservare a unor vase deosebite, descoperite în două așezări din faza Precucuteni II, din Subcarpații Moldovei.

Valorificarea celor două recipiente s-a impus deoarece modul de abordare a lor a fost unul complex, cu anumite provocări pentru restaurator. În cazul recipientului de la Poduri, restaurarea s-a justificat și prin prisma faptului că vasul a aparținut unui context arheologic excepțional, adăpostind celebrul complex de cult *Soborul Zeițelor*.

Nu în ultimul rând, demersul nostru a contribuit la obținerea a două obiecte de patrimoniu valoroase, ce pot fi valorificate atât expozițional, cât și publicistic, fiind atins astfel un obiectiv final al activității de cercetare arheologică interdisciplinară.

Bibliografie

- CTS (2009)**, *Catalogul general, produse, echipamente și instalații în serviciul restaurării*.
- Diaconu, V.; Gafincu, A.-M.; Hânceanu, G.-D.; Preoteasa, C.; Stigleț, D.-I. (2020)**, *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț, punct: La Nord-Vest de sat*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2019*, p. 392-397.
- Diaconu, V.; Gafincu, A.-M.; Stigleț, D.-I.; Hânceanu, G.-D.; Nicola, C.-D.; Preoteasa, C. (2021)**, *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț, punct: La Nord-Vest de sat*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2020*, p. 301-304.
- Diaconu, V.; Stigleț, D.-I.; Gafincu, Al.; Hânceanu, G.-D.; Preoteasa, C.; Nicola, C.-D. (2022)**, *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț, punct: La Nord-Vest de sat*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2021*, p. 403-406.
- Diaconu, V.; Stigleț, D.-I.; Gafincu, Al.; Hânceanu, G.-D.; Preoteasa, C.; Nicola, C.-D. (2023)**, *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț, punct: La Nord-Vest de sat*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2022*, p. 417-421.
- Dumitroaia, Gh.; Munteanu, R.; Preoteasa, C.; Garvăn, D. (2009)**, *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din Caseta C. 2005-2009*, *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, XXII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- Istudor, I. (2006)**, *Noțiuni de chimia picturii*, ediția a II-a, „Daim” Publishing House, București.
- Leahu, M. (2006)**, *Substanțele chimice și materialele utilizate în restaurarea bunurilor culturale*, București.
- Moldoveanu, A. (2003)**, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, ediția a II-a, București.
- Monah, D.; Dumitroaia, Gh.; Monah, F.; Preoteasa, C.; Munteanu, R.; Nicola, D. (2003)**, *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, XIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- Preoteasa, C. (2011)**, *Nouveaux repères chronologiques concernant l'habitation chalcolithique du tell de Poduri-Dealul Ghindaru (départ. de Bacău – Roumanie)*, în *Studii de Preistorie*, 8, p. 59-68.
- Preoteasa, C.; Diaconu, V.; Mischka, D.; Mischka, C.; Praschl, B.; Schaffer, M.; Wanka, F.; Gapp, F. (2018)**, *Topolița, com. Grumăzești, jud. Neamț, punct: La Nord-Vest de Sat*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2017*, p. 237.

Sitografie

<http://allanconi.it/lenostrecampane.php>

<https://www.campanologia.it/contenuto/pagine/01-ATS/ATS-I04/ATS-I04-01-Costruzione-Campana.htm>

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.** Location of the archaeological sites of Poduri and Topolița (Google Earth, 2021).
- Fig. 2.** Archaeological site Poduri-*Dealul Ghindaru*: aerial view (photo: C. Mischka, 2016).
- Fig. 3.** Stages of the restoration of the tronconical vessel from Poduri: 1, the vessel before restoration; 2, aged adhesive become brittle; 3, plaster additions superimposed on the ceramic surfaces; 4, assembly of a large vessel fragment; 5, casting a stick of plaster on the profile of the maximum circumference of the vessel (photos: D. Bostan, 2023).
- Fig. 4.** Stages of the restoration of the tronconical vessel from Poduri: 1, casting a plaster stick to find out the inner profile of the vessel; 2, drawing the inner profile of the vessel with the plaster stick; 3, creation of a template-type device for shape-loading the exterior of the vessel; 4, creating an expanded polystyrene core on which the outer layer of clay will be loaded; 5, loading the polystyrene core with clay; 6, rendering of the inner profile of the vessel (photos: D. Bostan, 2023).
- Fig. 5.** Stages of the restoration of the tronconical vessel from Poduri: 1, positioning the large fragment of the vessel on the profile; 2, profile positioning of small fragments; 3, incising the sequence of decoration elements; 4, inserting wax strips to keep the thickness of the fillings constant; 5, removing the polystyrene core and the clay layer inside the pot (photos: D. Bostan, 2023).
- Fig. 6.** Stages of the restoration of the tronconical vessel from Poduri: 1, loading the assembly to level and finishing the additions; 2, drawing the decor; 3, the reconstruction of the incised decoration; 4, the integration of a ceramic fragment deformed by secondary firing; 5-6, chromatic integration (photos: D. Bostan, 2023).
- Fig. 7.** Archaeological site Topolița-*La nord-vest de sat* (photo: V. Diaconu, 2022).
- Fig. 8.** Stages of the restoration of the bitronconical vessel from Topolița: 1, the vessel fragments after washing; 2, gluing the fragments; 3, arrangement around the axis of the large vessel fragment; 4, the support for the bottom fragment of the vessel; 5, placing the support on the metal shaft; 6, the overall integration of the vessel bottom fragment (photos: D. Bostan, 2023).
- Fig. 9.** Stages of the restoration of the bitronconical vessel from Topolița: 1, the application of sheets of dental wax in the created space; 2, creating plaster bridges for consolidation; 3, removal of wax films; 4, completing with plaster and integrating the decor; 5, detail from the decoration reproduction; 6, the interior of the vessel after colour integration; 7, chromatic integration (photos: D. Bostan, 2023).

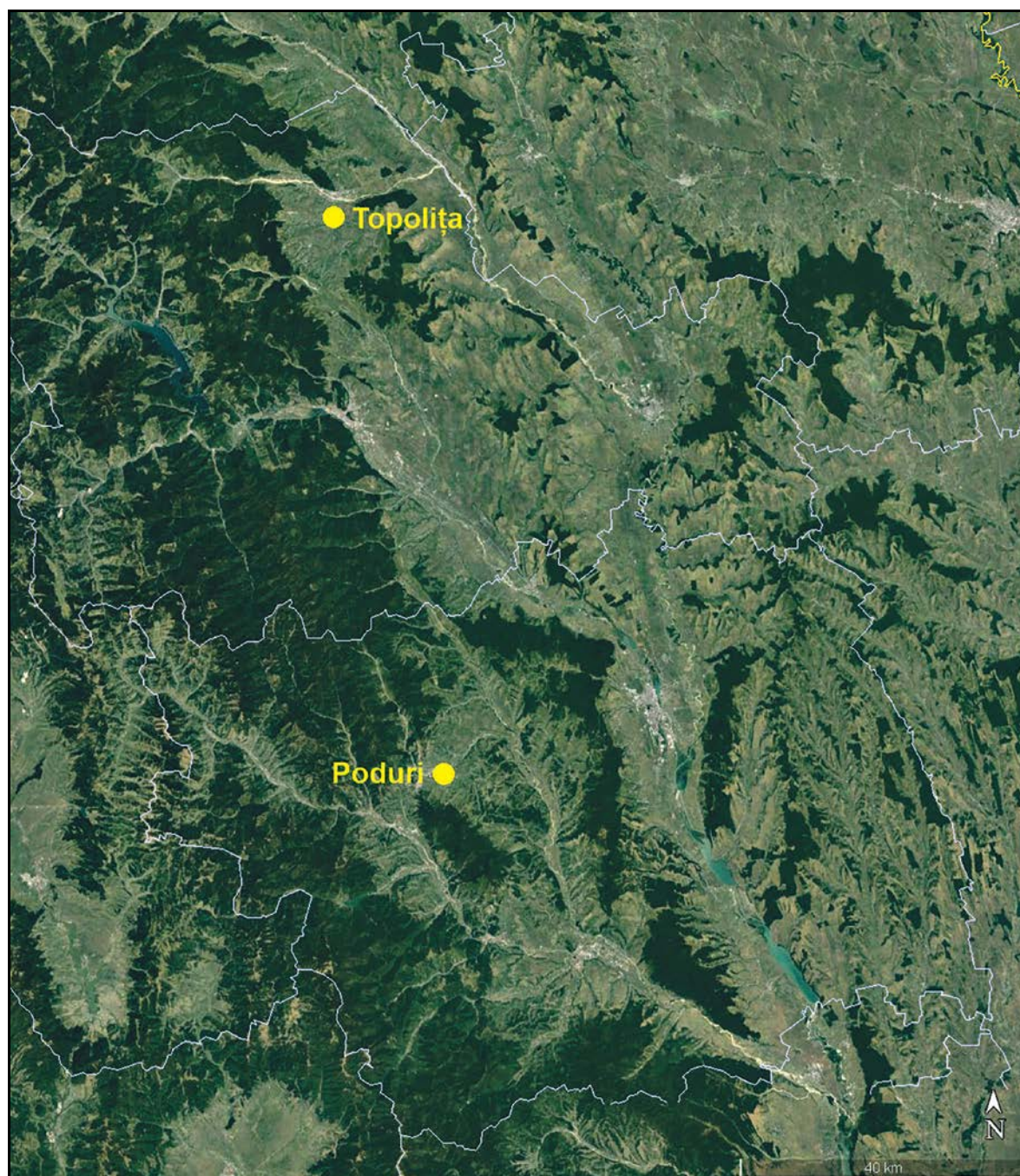

Fig. 1. Localizarea siturilor arheologice de la Poduri și Topolița (Google Earth, 2021).

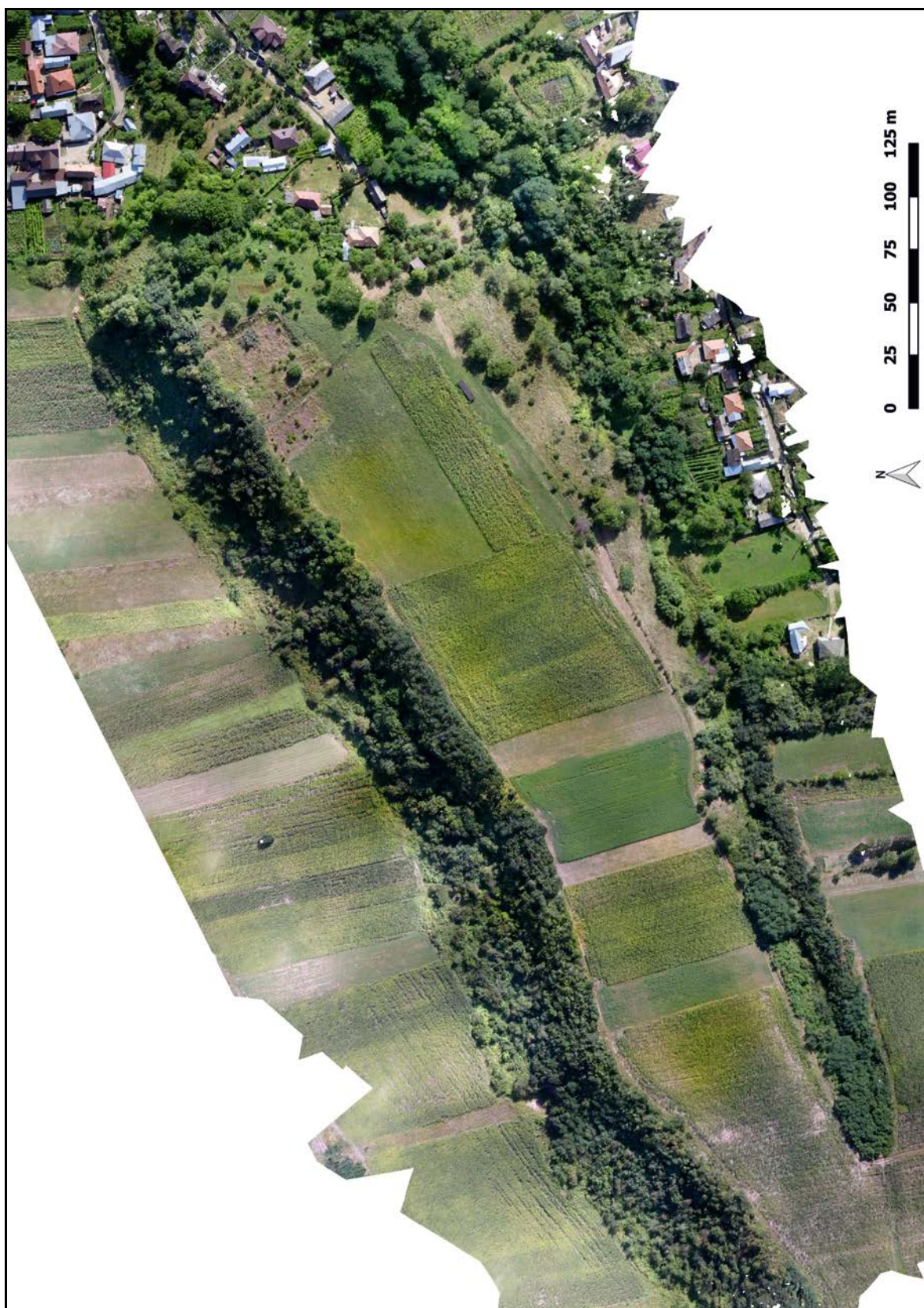

Fig. 2. Situl arheologic Poduri-Dealul Ghindaru: vedere aeriană
(foto: C. Mischka, 2016).

1

2

3

4

5

Fig. 3. Etapele restaurării vasului tronconic de la Poduri:
 1, vasul înainte de restaurare; 2, adeziv îmbătrânit devenit casant;
 3, completări de ipsos suprapuse pe suprafețele ceramice;
 4, asamblarea unui fragment mare de vas;
 5, turnarea unei baghete de ipsos pe profilul circumferinței maxime a vasului
 (foto: D. Bostan, 2023).

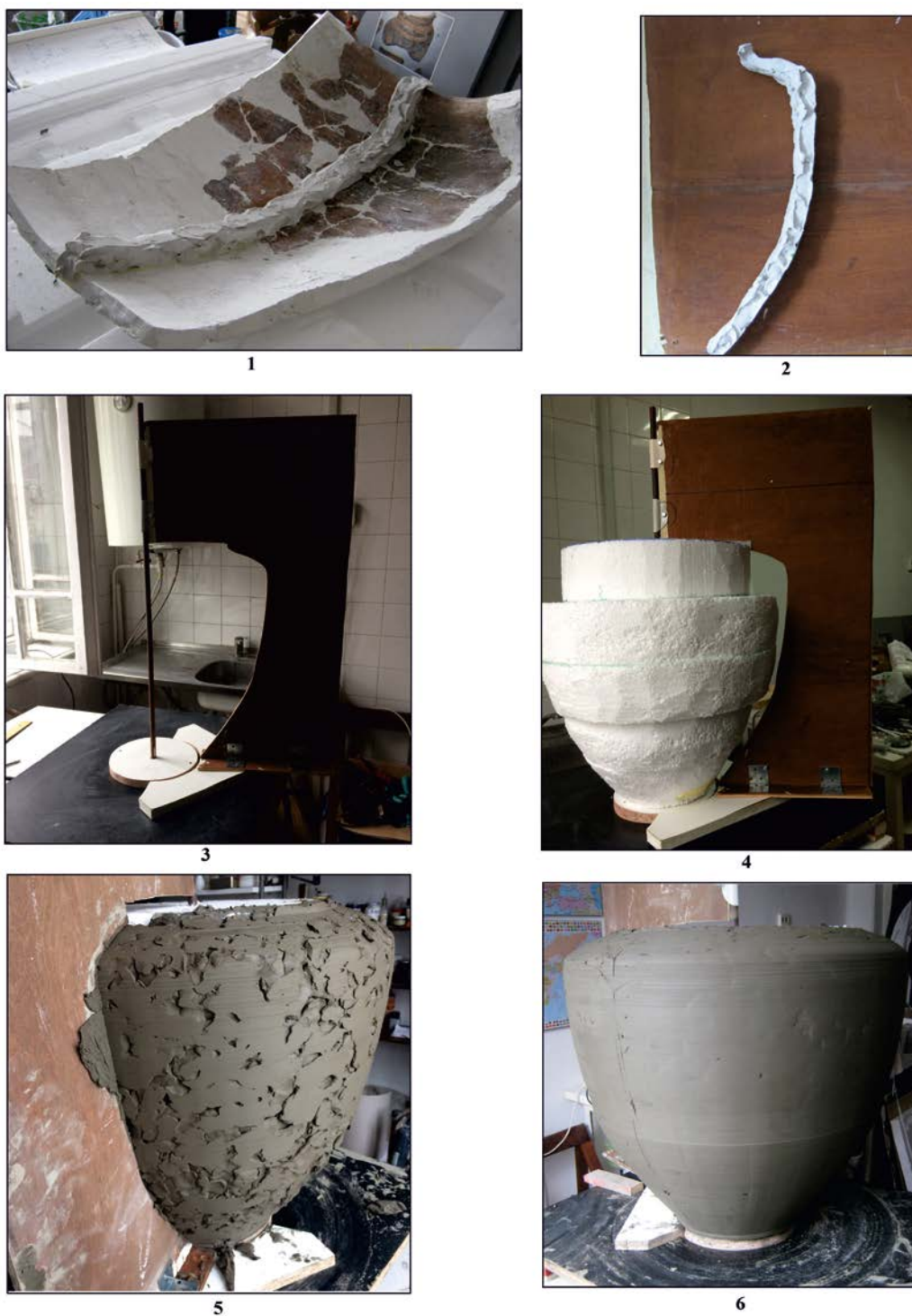

Fig. 4. Etapele restaurării vasului tronconic de la Poduri:

- 1, turnarea unei baghete de ipsos pentru aflarea profilului interior al vasului;
 - 2, trasarea profilului interior al vasului cu ajutorul baghetei de ipsos;
 - 3, crearea unui dispozitiv de tip șablon pentru încărcarea pe formă a exteriorului vasului;
 - 4, crearea unui miez de polistiren expandat pe care a va fi încărcat stratul exterior de argilă;
 - 5, încărcarea cu lut a miezului de polistiren; 6, redarea profilului interior al vasului
- (foto: D. Bostan, 2023).

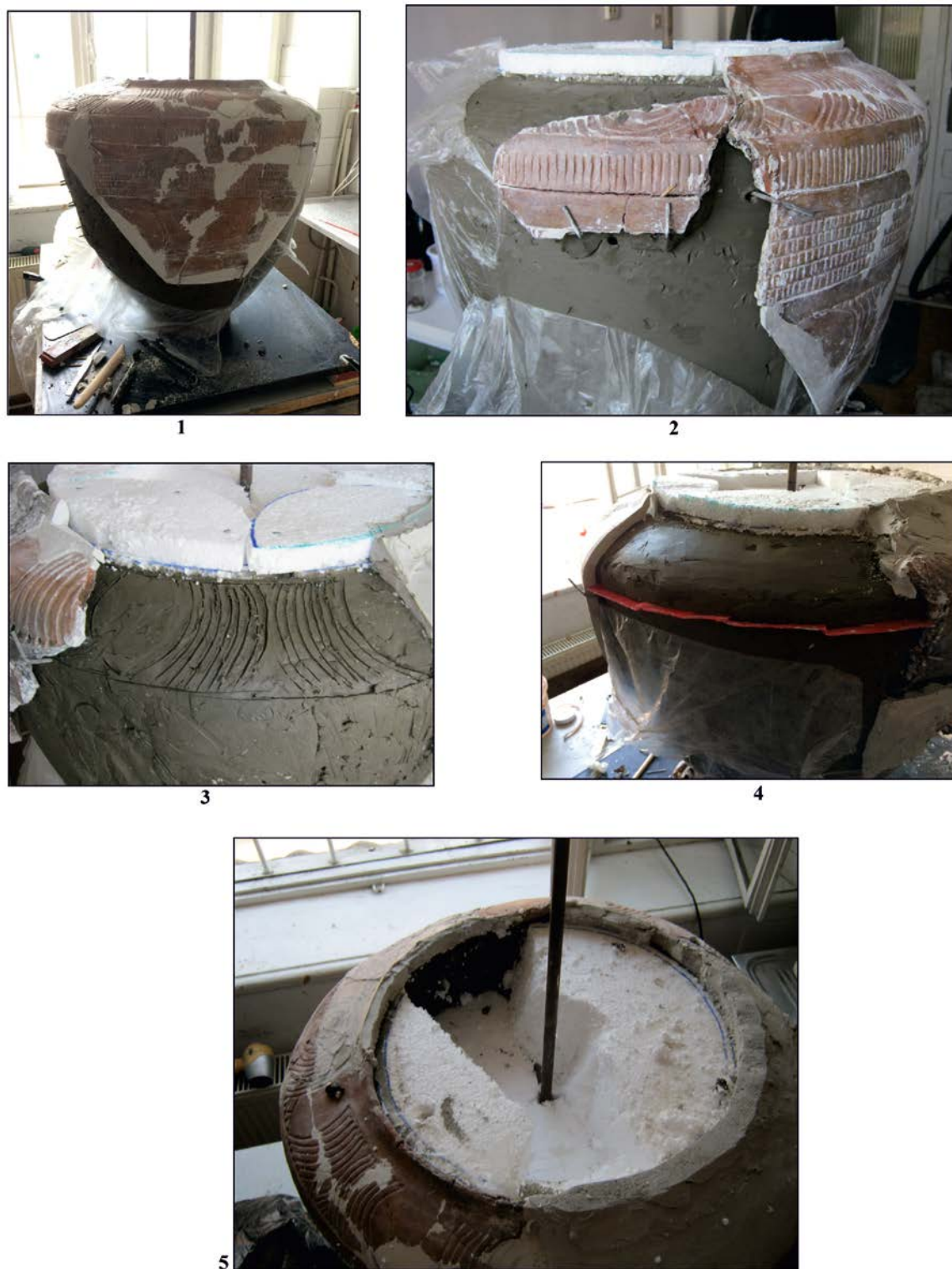

Fig. 5. Etapele restaurării vasului tronconic de la Poduri:

- 1, poziționarea pe profil a fragmentului mare de vas;
 - 2, poziționarea pe profil a fragmentelor mici; 3, incizarea succesiunii elementelor de decor;
 - 4, inserarea benzilor de ceară pentru păstrarea constantă a grosimii completărilor;
 - 5, înlăturarea miezului de polistiren și a stratului de lut din interiorul vasului.
- (foto: D. Bostan, 2023).

Fig. 6. Etapele restaurării vasului tronconic de la Poduri:
 1, încărcarea la nivel a ansamblului și finisarea completărilor;
 2, desenarea decorului; 3, reconstituirea decorului incizat;
 4, integrarea unui fragment ceramic deformat în urma arderilor secundare;
 5-6, integrarea cromatică (foto: D. Bostan, 2023).

Fig. 7. Situl arheologic Topolița-*La nord-vest de sat*: vedere aeriană (foto: V. Diaconu, 2022).

1

2

3

4

5

6

Fig. 8. Etapele restaurării vasului bitronconic de la Topolița:

- 1, fragmentele de vas după spălare;
- 2, lipirea fragmentelor;
- 3, dispunerea în jurul axului a fragmentului mare de vas;
- 4, suportul pentru fragmentul de baza vasului;
- 5, plasarea pe axul metalic al suportului;
- 6, integrarea în ansamblu a fragmentului de fund al vasului.

(foto: D. Bostan, 2023).

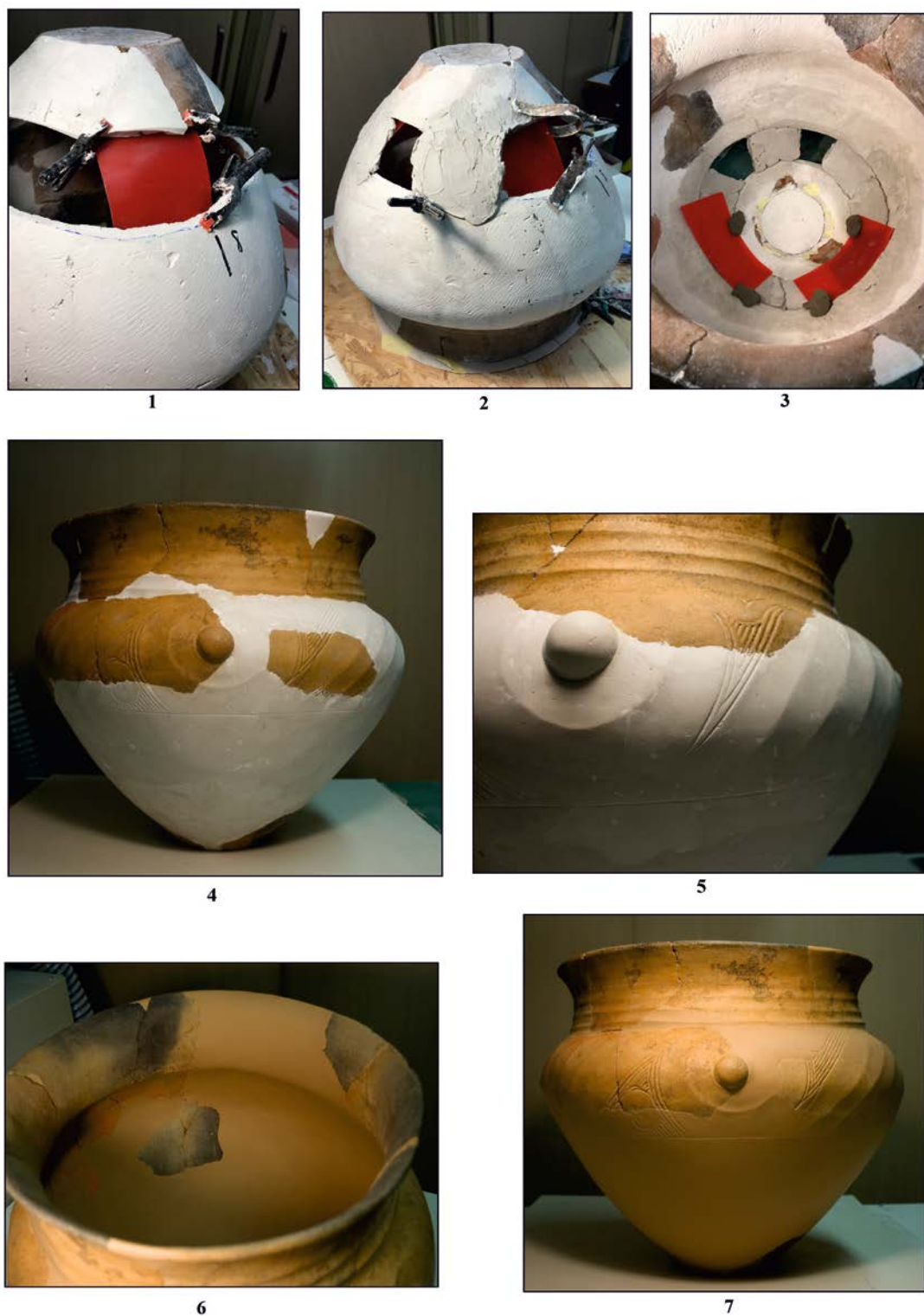

Fig. 9. Etapele restaurării vasului bitronconic de la Topolița:

- 1, aplicarea în spațiul creat a foilor de ceară dentară;
- 2, crearea unor punți de ipsos pentru consolidare; 3, înlăturarea foliilor de ceară;
- 4, completarea cu ipsos și integrarea decorului; 5, detaliu din reproducerea decorului;
- 6, interiorul vasului după integrarea cromatică; 7, integrarea cromatică.

(foto: D. Bostan, 2023).

EXPOZIȚIA
CULTURA CUCUTENI: APOGEUL ARTEI PREISTORICE EUROPENE
ȘI AL XX-LEA CONGRES MONDIAL
AL UNIUNII INTERNAȚIONALE
DE ȘTIINȚE PREISTORICE ȘI PROTOISTORICE
„INTERDISCIPLINARITATE ÎN ARHEOLOGIE”
ÎN CADRUL EVENIMENTULUI
TIMIȘOARA 2023. CAPITALĂ EUROPEANĂ A CULTURII

Constantin Preoteasa*

Cuvinte-cheie: expoziție temporară, artă preistorică, eneolitic, cultura Cucuteni, congres mondial, Uniunea Internațională de Științe Preistorice și Protoistorice, arheologie interdisciplinară, Timișoara, capitala europeană a culturii.

Keywords: temporary exhibition, prehistoric art, Chalcolithic, Cucuteni culture, world congress, International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences, interdisciplinary archaeology, Timișoara, European Capital of Culture.

Abstract

In 18 May - 1 October 2023, during the event *Timișoara 2023. European Capital of Culture*, in the Baroque Palace, the exhibition *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art* has been organised by Neamț National Museum Complex, Romanian Academy – Timișoara Branch, National Museum of Art in Timișoara and „Politehnica” University in Timișoara.

The exhibition brought together the most important collection of prehistoric art in Eastern Europe, consisting exclusively of prestigious artefacts (vases, anthropomorphic and zoomorphic representations, ornaments and cult objects), masterpieces of

* Dr. Constantin Preoteasa, Complexul Muzeal Național Neamț, Centrul Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni, Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni „Gheorghe Dumitroaia” Piatra-Neamț, România, constantin.preoteasa@yahoo.com.

decorative and figurative art, belonging to the most important civilisation of Old Europe – the Cucuteni culture.

All the pieces are part of the patrimony of the Cucuteni Eneolithic Art Museum „Gheorghe Dumitroaia”, the History and Archaeology Museum, both in Piatra-Neamț, the History Museum in Roman and the History and Ethnography Museum in Târgu Neamț.

This is practically the most important exhibition organized by the Neamț National Museum Complex, an institution that currently holds the richest collection of Cucuteni artefacts (of common use and prestige) in Romania.

The cultural event in Timișoara is a special opportunity for our institution to continue the tradition started in Thessaloniki (Greece) in 1997 and continued in Sibiu (Romania) in 2007, that of organizing exhibitions of prestigious Cucuteni artefacts in the European Capitals of Culture.

In 3-10 September West University in Timișoara hosted the XXth World Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences and the scientists, contributors to this event, had the opportunity to visit our exhibition.

În anul 2016 Parlamentul European acorda Timișoarei onoarea de a deține titlul onorific de capitală europeană a culturii în 2021. Astfel, orașul de pe Bega devenea al doilea centru urban din România care beneficia de acest statut privilegiat, deținut în 2007 și de Sibiu, în chiar primul an de apartenență al țării noastre la Uniunea Europeană.

Pandemia izbucnită în anul 2020 a determinat Consiliul de Miniștrii al Uniunii Europene să întrerupă temporar acest program până în 2023, declarat anul european al culturii. Tot acum orașele Timișoara, Elefsina (Grecia) și Veszprém (Ungaria) au avut privilegiul de a deține, în sfârșit, titlul onorific de capitale europene ale culturii (<https://culture.ec.europa.eu/news/three-new-capitals-of-culture-for-2023>).

Sub sloganul *Luminează orașul prin tine / Shine your light – Light up your city* ce amintește de anul 1884, când Timișoara devenea primul centru urban cu iluminare stradală electrică din Europa continentală, cosmopolita și multiculturală capitală a Banatului a propus o mare diversitate de proiecte și evenimente, cu scopul de a ilustra influența pe care oamenii o au asupra comunității în care trăiesc (<https://timisoara2023.eu/ro/despre/timisoara-2023/#/calendar-program-cultural-timisoara-2023>).

Același an 1884 are o însemnătate aparte și pentru cultura Cucuteni, atunci fiind descoperit întâmplător – în satul Băiceni, comuna Cucuteni, județul Iași – situl eponim pluristratificat al renumitei civilizații calcolitice din punctul *Cetățuia* (Schmidt, 1932; Petrescu-Dîmbovița, Văleanu, 2004).

În cadrul acestui eveniment cultural deosebit Complexul Muzeal Național Neamț, Academia Română – Filiala Timișoara, Muzeul Național de Artă din Timișoara și Universitatea „Politehnica” Timișoara au organizat o expoziție de excepție, intitulată *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene*, găzduită de Palatul Baroc în perioada 18 mai – 1 octombrie 2023 și însoțită de un catalog bilingv, editat în limbile română și engleză, cu scopul facilitării accesului cititorilor la o serie de informații reprezentative referitoare la tematica abordată (Preoteasa, 2023).

Anterior vernisajului expoziției, pe 13 mai 2023, cu prilejul Zilei Internaționale a Muzeelor și Noptii Europene a Muzeelor, publicul vizitator a avut ocazia să admire o parte dintre exponate, pregătite special în acest sens.

Expoziția a reunit cea mai importantă colecție de artă preistorică din răsăritul continentului, alcătuită exclusiv din artefacte de prestigiu (vase, reprezentări antropomorfe și zoomorfe, obiecte de podoabă și cult), capodopere ale artei decorative și figurative, aparținând celei mai strălucite civilizații ale Europei Vechi – cultura Cucuteni.

Toate piesele fac parte din patrimoniul Muzeului de Artă Eneolitică Cucuteni „Gheorghe Dumitroaia”, Muzeului de Istorie și Arheologie, ambele din Piatra-Neamț, Muzeului de Istorie din Roman și Muzeului de Istorie și Etnografie din Târgu Neamț.

Aceasta este practic cea mai importantă expoziție organizată de Complexul Muzeal Național Neamț, instituție ce deține în prezent cea mai bogată colecție de artefacte cucuteniene (de uz comun și de prestigiu) din România.

Evenimentul cultural de la Timișoara a constituit un prilej deosebit pentru instituția noastră de a continua tradiția începută la Salonic (Grecia) în 1997 și continuată la Sibiu în 2007, aceea de a organiza expoziții cu piese cucuteniene de prestigiu în capitalele culturale europene (Mantu *et alii*, 1997).

Expoziția *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene* a fost inclusă și în programul celui de-al XX-lea Congres Mondial al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice, cu tema *Interdisciplinaritate în arheologie*, organizat în cele mai bune condiții de Universitatea de Vest din Timișoara în perioada 3-10 septembrie 2023, prilej cu care participanții la eveniment, renumiți preistoricieni și protoistoricieni de la reputele instituții academice, universitare și muzeale din lumea întreagă, au avut posibilitatea să viziteze expoziția și să admire capodoperele artei decorative și figurative cucuteniene expuse în impunătorul Palat Baroc (<https://uispp2023.uvt.ro/>).

În cadrul congresului au fost acordate mai multe distincții unor renumiți arheologi din întreaga lume pentru contribuțiile semnificative avute la protejarea, cercetarea și valorificarea patrimoniului cultural preistoric și protoistoric. Între laureați s-a numărat și Prof. Univ. Dr. Florin Drașovean – curator al expoziției *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene* –, distins împreună cu Prof. Univ. Dr. Wolfram Schier pentru publicarea monografică a rezultatelor cercetărilor arheologice sistematice și interdisciplinare din cuprinsul celebrului sit neolitic pluristratificat de tip *tell* Uivar-Gomilă (județul Timiș). Anterior, pentru același volum, editorii și autorii au fost distinși cu Premiul „George Barițiu” al Academiei Române (Drașovean, Schier, 2020).

Mulțumiri

Succesul expoziției *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene* organizată în cadrul evenimentului *Timișoara 2023. Capitală europeană a culturii*, inclusiv pe durata celui de-al XX-lea Congres al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice – *Interdisciplinaritate în arheologie* se datorează numeroșilor specialiști care au contribuit la realizarea sa și cărora le mulțumim și pe această cale: Acad. Prof. Univ. Dr. Ing. Dan Dubină (președintele Academiei Române – Filiala Timișoara), Prof. Univ. Dr. Florin Drașovean (Academia Română – Filiala Timișoara – Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”, curator al expoziției), Lect. Univ. Dr. Filip Adrian Petcu

(directorul Muzeului Național de Artă Timișoara), Dan Șerban (Muzeului Național de Artă Timișoara, curator al expoziției), Conf. Univ. Dr. Ing. Florin Drăgan (rectorul Universității „Politehnica” Timișoara), Dr. Victor Bunoiu (Academia Română – Filiala Timișoara – Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”), Dr. Cristian Floca (Academia Română – Filiala Timișoara – Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”), Dr. Dragoș Diaconescu (Muzeul Național al Banatului Timișoara), Lect. Univ. Dr. Sorin Vlad Predescu (directorul Direcției Județene pentru Cultură Timiș), Dana Stancovici (Direcția Județeană pentru Cultură Timiș), Daniela Amariei (Complexul Muzeal Național Neamț – Centrul Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni – Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni „Gheorghe Dumitroaia” Piatra-Neamț), Florin Macoveiu (Complexul Muzeal Național Neamț – Centrul Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni – Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni „Gheorghe Dumitroaia” Piatra-Neamț), Dumitru Bostan (Complexul Muzeal Național Neamț – Laboratorul de Restaurare-Conservare), Florin Ghimiș (Complexul Muzeal Național Neamț – Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț), Claudia Maxim (Complexul Muzeal Național Neamț – Centrul Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni – Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni „Gheorghe Dumitroaia” Piatra-Neamț), Vladimir Stancovici (*Vladimir Stancovici Art & Design*).

Bibliografie

- Drașovean, Fl.; Schier, W. (2020),** *Uivar „Gomilă”. A Prehistoric Tell Settlement in the Romanian Banat. Vol. I. Site, Architecture, Stratigraphy and Dating, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 32, Verlag „Marie Leidorf”, Rahden / Westf., Editura „Mega”, Cluj-Napoca.
- Mantu, C.-M.; Dumitroaia, Gh.; Tsaravopoulos, A. (1997),** *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe / Ο Τελευταίος Μεγάλος Χαλκολιθικός Πολιτισμός Της Ευρώπης*, „Athena” Publishing House, București.
- Petrescu-Dîmbovița, M.; Văleanu, M.-C. (2004),** *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică. Săpăturile din anii 1961-1966*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XIV, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- Preoteasa, C. (2023),** *Cultura Cucuteni. Apogeul artei preistorice europene. Catalog de expoziție / Cucuteni Culture. Apogee of European Prehistoric Art. Exhibition Catalogue*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XLV, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț.
- Schmidt, H. (1932),** *Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. Die Befestigte Siedlung mit Bernalter Keramik von der Steinkupferzeit bis in die Vollentwickelte Bronzezeit*, Editura „Walter de Gruyter & Co.”, Berlin – Leipzig.

Sitografie

- <https://culture.ec.europa.eu/news/three-new-capitals-of-culture-for-2023>
<https://timisoara2023.eu/ro/despre/timisoara-2023/#/calendar-program-cultural-timisoara-2023>
<https://uispp2023.uvt.ro/>

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.** Logo of European Capital of Culture.
- Fig. 2.** 1, National Museum of Art in Timișoara – Baroque Palace; 2, Romanian Academy – Timișoara Branch.
- Fig. 3.** Poster of the Exhibition *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art*.
- Fig. 4.** Preamble of the Exhibition *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art* on the occasion of International Museum Day and European Museum Night.
- Fig. 5.** *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art* exhibition opening.
- Fig. 6.** *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art* exhibition visiting.
- Fig. 7.** *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art* exhibition: 1, room no. 1; 2, room no. 2.
- Fig. 8.** *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art* exhibition: 1, room no. 3; 2, room no. 4.
- Fig. 9.** *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art* exhibition: 1, room no. 5; 2, room no. 6.
- Fig. 10.** *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art* exhibition: 1, room no. 7; 2, room no. 8.
- Fig. 11.** Catalogue cover of the Exhibition *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art*.
- Fig. 12.** XXth World Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences *Interdisciplinarity in Archaeology*: 1, West University in Timișoara; 2, opening ceremony.
- Fig. 13.** XXth World Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences *Interdisciplinarity in Archaeology*: 1, Neo-Eneolithic session; 2, preventive archaeology session.
- Fig. 14.** XXth World Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences *Interdisciplinarity in Archaeology*: visiting the exhibition *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art* by specialists in prehistory and protohistory.
- Fig. 15.** XXth World Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences *Interdisciplinarity in Archaeology*: 1, monograph cover of the Neolithic archaeological site of Uivar-Gomilă (Timiș County); 2, diploma received by the authors of the archaeological research and the monographic volume.
- Fig. 16.** XXth World Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences *Interdisciplinarity in Archaeology*: the prize-winner Prof. Univ. Dr. Florin Drașovean – co-editor and co-author of monograph of the archaeological site of Uivar-Gomilă and curator of the exhibition *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art*.

Timișoara 2023
Capitală Europeană a Culturii

1

CAPITALĂ EUROPEANĂ
A CULTURII

Timișoara 2023
European Capital of Culture

2

EUROPEAN CAPITAL
OF CULTURE

Fig. 1. „Logo”-ul capitalei europene a culturii.

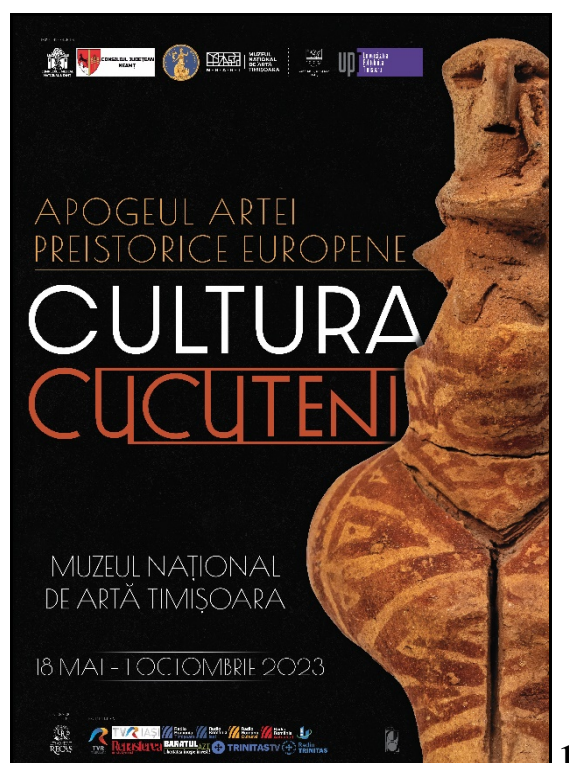

1

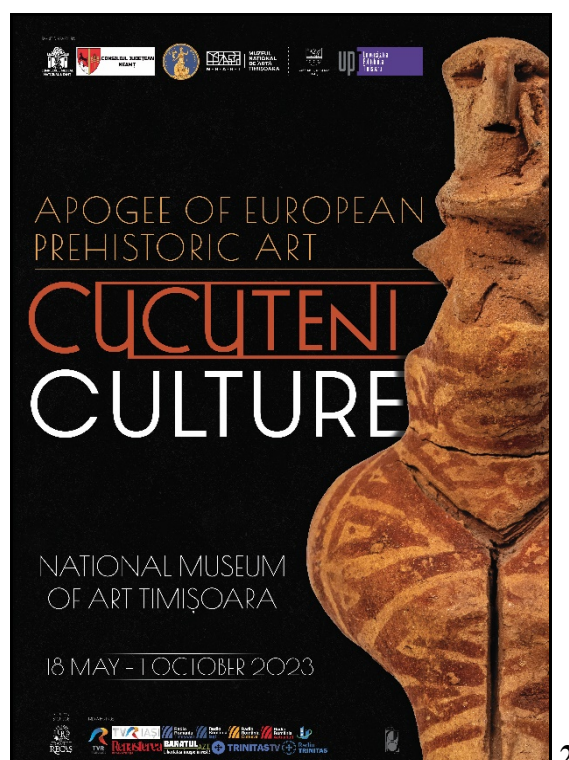

2

Fig. 2. 1, Muzeul Național de Artă Timișoara – Palatul Baroc;
2, Academia Română – Filiala Timișoara.

1

2

Fig. 3. Afișul expoziției *Cultura Cucuteni: Apogeul Artei Preistorice Europene* / *Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art*.

1

2

Fig. 4. Preambulul expoziției *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene* cu prilejul Zilei Internaționale a Muzeelor și Noptii Europene a Muzeelor.

1

2

Fig. 5. Vernisajul expoziției
Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene.

Fig. 6. Vizitarea expoziției
Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene.

1

2

Fig. 7. Expoziția *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene*:
1, sala 1; 2, sala 2.

Fig. 8. Expoziția
Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene:
1, sala 3; 2, sala 4.

1

2

Fig. 9. Expoziția *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene*:
1, sala 5; 2, sala 6.

1

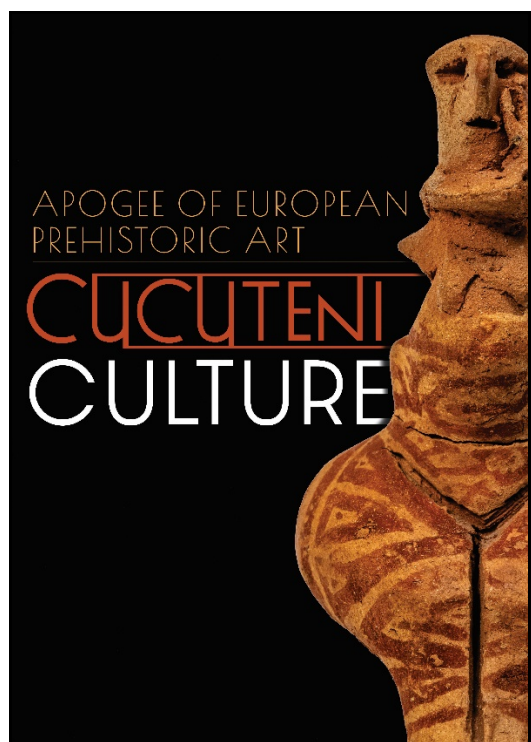

2

Fig. 10. Expoziția *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene*:
1, sala 7; 2, sala 8.

1

2

Fig. 11. Coperta catalogului expoziției
Cultura Cucuteni: Apogeul Artei Preistorice Europene /
Cucuteni Culture: Apogee of European Prehistoric Art.

1

2

Fig. 12. Al XX-lea Congres Mondial al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice *Interdisciplinaritate în arheologie*: 1, Universitatea de Vest Timișoara; 2, ceremonia de deschidere a evenimentului.

1

2

Fig. 13. Al XX-lea Congres Mondial al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice *Interdisciplinaritate în arheologie*: 1, sesiunea dedicată neo-eneoliticului; 2, sesiunea dedicată arheologiei preventive.

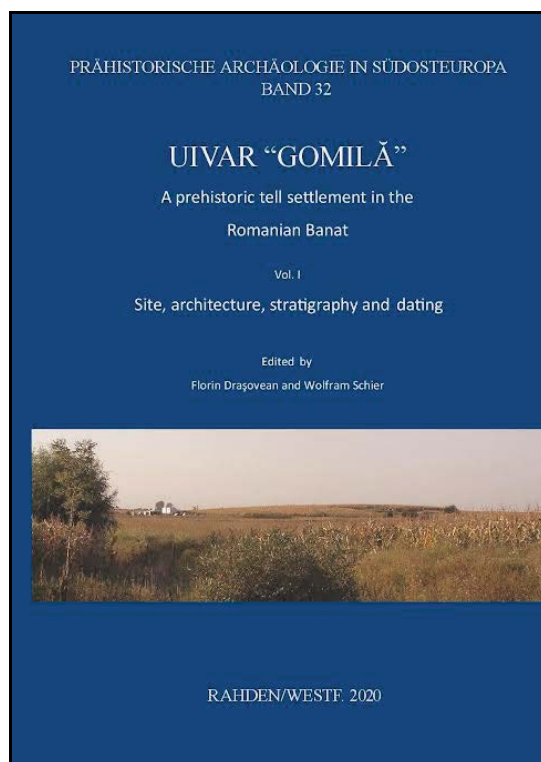

1

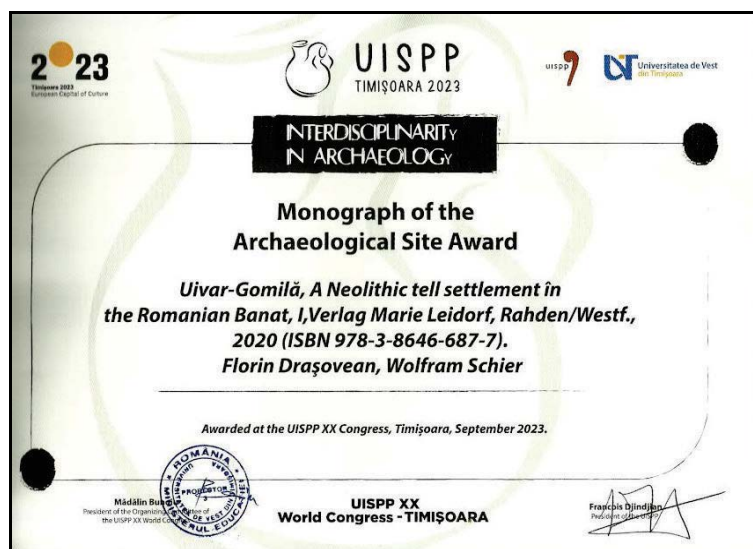

2

Fig. 14. Al XX-lea Congres Mondial al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice *Interdisciplinaritate în arheologie*: vizitarea expoziției *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene* de către specialiștii în preistorie și protoistorie.

1

2

Fig. 15. Al XX-lea Congres Mondial al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice *Interdisciplinaritate în arheologie*:
1, coperta monografiei sitului arheologic neolitic *Uivar-„Gomilă”* (județul Timiș);
2, distincția primită de autorii cercetărilor arheologice și volumului monografic.

Fig. 16. Al XX-lea Congres Mondial al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice *Interdisciplinaritate în arheologie*: laureatul Prof. Univ. Dr. Florin Drașovean – coeditor și coautor al monografiei sitului arheologic *Uivar-„Gomilă”* și curator al expoziției *Cultura Cucuteni: apogeul artei preistorice europene*.

IN MEMORIAM

DESPRE MUZEU ȘI MUZEOGRAFIE CU LINDA ELLIS

(11 IULIE 1956 – 29 MARTIE 2023)

Ioan Opriș*

În anii '80 ai veacului trecut o serie valoroasă de tineri americani și-au desăvârșit studiile doctorale pe subiecte „românești”. Strategia americană a inclus vizionar cercetări în fostul sistem socialist, controlat în toate de sovietici. Istorici, antropologi, etnologi, sociologi, arheologi au investigat realitățile de atunci din România, beneficiind de stagii de cercetare prevăzute în cadrul programelor culturale. Deschiderile politice, rolul activ jucat de români în politica internațională, o diplomatie preventivă promovată de către Nicolae Ceaușescu și colaboratorii săi bine pregătiți să introducă România în planul politic internațional au oferit strategilor americani posibilitatea de a-i studia pe români, situația lor din cadrul sistemului socialist ca și profilul lor comportamental, la ei acasă.

La această situație au avut, pe lângă oamenii politici răspunzători de politică externă, un rol însemnat, istoricii, arheologii, etnografii, artiștii români. Contribuțiile acestora sunt încă puțin cunoscute, deși s-ar cuveni să fie știute de cei care, acum, proiectează într-o nouă conjunctură, strategiile politice. Constantin Daicoviciu, Constantin C. Giurescu, Mircea Petrescu-Dâmbovița, Ioan I. Russu, Vladimir Dumitrescu, Dumitru Berciu, Emil Condurachi, Ion Nestor, Mihai Berza, Mihai Pop, Dumitru Aluaș, Paul Petrescu, Virgil Cândea, Mircea Malița, Virgil Vătășianu, Ion Frunzetti, iată doar câteva nume prestigioase, cu sprijinul cărora s-au făcut pași însemnați în perioada liberalizării – scurtă din păcate – din anii '70 și până la mijlocul deceniului următor.

Între cei peste 50 de tineri americani, foști bursieri în România – unii ajunși ulterior străluciți diplomați, universitari, sociologi, antropologi – se găsește și Linda Ellis¹ (fig. 1).

* Dr. Ioan Opriș, Universitatea „Valahia” din Târgoviște, România.

¹ Linda Ellis a fost profesor universitar emerit la Universitatea de Stat din San Francisco, specializat în antropologie, arheologie și muzeografie. Promotoare a metodelor moderne de investigație și interpretare, a considerat teritoriul și resursele acestuia ca esențiale, condiționale și determinante în evoluția comunităților. Adeptă a relației directe dintre pregătirea profesională și cerințele de valorificare a patrimoniului cultural, apreciază muzeele ca factori principali în educația contemporană. Autoare prestigioasă de cărți și studii aprofundate ocupă un loc de referință în literatura științifică de specialitate. A studiat îndelung și în strânsă colaborare cu renumiți specialiști români aspecte speciale privind evoluția așezărilor străvechi și a factorilor

De la David Funderback la Gail Kligman, de la Glee Wilson la Katherine Verdery. Pe Linda Ellis am întâlnit-o pentru început în drumurile mele la muzeele din Moldova, stabilind o platformă de dialog comun; am revăzut-o în repetate rânduri pe șantiere arheologice, tot din Moldova, la sesiunile naționale de arheologie fiind o prezență constantă. I-am apreciat orizontul cunoașterii în aria culturii cucuteniene, unde doctoratul său a condus la o serioasă contribuție, chiar la deschideri de orizont științific neîntrecute, iar publicarea tezei în BAR a dat un „semnal” decisiv pe seama valorii arheologiei din România². Ulterior, i-am apreciat stilul și tehnicile de lucru prin cele relatate de colegii cu care a colaborat direct: Dan Monah (fig. 2), Ștefan Cucos, Gheorghe Dumitroaia, Liviu Șovan, Alexandru Matei, Alexandru Barnea, Virgil Bârliba, Marius Alexianu ș.a. Lucrând în acei ani la Editura Științifică și Enciclopedică eram direct interesat de atragerea unor colaboratori prestigioși, iar preocupările muzeografice comune m-au apropiat de Linda Ellis.

Aici redăm, aşadar, în temeiul unor scrisori primite din partea cercetătoarei americane și a câtorva concepte de scrisori proprii adresate acesteia, preocupările care au fundamentat legăturile noastre³.

Pe o vedere reprezentând imaginea purtătorilor de daruri pentru stăpânii lor (Ti-Mastaba, 2500 î. Chr.), datată 29 noiembrie 1982 (fig. 4), Linda Ellis mulțumea pentru ajutorul dat, anunțând trimiterea a două cărți (cataloage) și a listei de publicații, din care să aleg ce mă interesa, publicate de Peabody Museum. Vorbea și scria deja în limba română, atentă la detalii: „Scuzați greșeli gramatice!”⁴

La 31 ianuarie 1983 o altă scrisoare-mi era adresată la Consiliul Culturii și Educației Socialiste, amintind despre autorizarea solicitată pentru participarea la săpăturile arheologice de la Poduri și întrebând dacă putea să locuiască în sat (fig. 5)⁵. Din partea mea, la 5 martie 1983 i-am comunicat – după o întâlnire cu directorul Muzeului din Piatra Neamț, Ștefan Cucos – asigurarea că era binevenită și așteptată la săpăturile arheologice organizate de muzeu. Întrucât se oferise să trimită, la schimb, cărți de specialitate, le-am notat pe următoarele: Giles Friedlaender, *The measure of man* (1976) și Hugh Henkem, *The Earliest European Helmets, Bronze Age of Early Iron Age* (1971)⁶.

Abia în luna mai 1983, Linda Ellis a primit scrisoarea oficială prin care i se aproba participarea la săpăturile arheologice din România (fig. 6), mulțumind într-o carte poștală datată 23 mai 1983. Oferta de a-mi trimite publicații americane era reînnoită.

La 6 ianuarie 1984 primeam felicitările de Crăciun (fig. 7) odată cu întrebarea – dragă mie – dacă am nevoie de alte cărți (fig. 8). I-am răspuns la 16 februarie 1984 – după ce-i expediasem prin Asociația România, inclusiv *Rapoarte de cercetare arheologică* pe anul 1981⁷.

specificali de civilizație din spațiul românesc. Cu o largă experiență muzeografică, Linda Ellis a fost cunoscută ca o veritabilă autoritate; a fost membru al Asociației Muzeelor Americane (<http://www.core.tdar.org>).

² D. N. Popovici (1986, p. 777-781) i-a făcut o consistentă recenzie, subliniindu-i valoarea, contribuțiile personale și unele scăderi.

³ Includem de asemenea o *Notă* (fig. 3) obligatorie conform legislației de atunci, adresată conducerii Editurii Științifice și Enciclopedice, prin care explicam natura legăturilor colegiale cu specialistă americană.

⁴ Cf. scrisoare, cu antet, autografă, cu datele poștei 30 noiembrie, respectiv 13 decembrie 1982 (Arhiva MNIR).

⁵ Începând cu data de 1 octombrie 1982, încetase funcționarea mea ca inspector la Consiliul Culturii și Educației Socialiste – Direcția Economică și a Patrimoniului Cultural Național, fiind transferat odată cu lotul „celor cu dosar problematic” (origine socială, rude în străinătate) la Editura Științifică și Enciclopedică.

⁶ Brionul scrisorii, dactilo (Arhiva MNIR).

⁷ Cf. brion scrisoare (Arhiva MNIR).

În același an, la 1 iunie, Linda Ellis primea *Préhistoire de la Roumanie*, „extrem de utilă și ajunsă în cel mai potrivit moment”, lucrarea lui Eugen Comșa (adevărat tutore al cercetătoarei), cel mai calificat – în opinia ei – să o fi scris. Mă anunța că și-a susținut teza de doctorat, primind titlul de doctor la 6 iunie. „Întrucât sunteți unul dintre cei care m-a susținut cel mai mult”, îmi trimitea un exemplar din teză, iar altul la Consiliul Culturii și Educației Socialiste. Teza publicată, urma să o trimită câtorva arheologi români, așa cum a promis, iar pentru 1985 a programat o versiune scurtă în românește, tot „așa cum a promis”.

Când urma să revină în țară, în 1 septembrie, mă anunța că-mi va aduce lucrarea *Metals in America's Historic Buildings* (1980). Toate cele menționate în scrisoare au fost respectate de Linda Ellis (fig. 9).

La 31 mai 1985, primeam o nouă scrisoare prin care eram anunțat că nu putea veni pentru săpături arheologice în România decât în anul următor și că avea nevoie în acest scop de o scrisoare de invitație trimisă de la Direcția Relații Externe, unde era director gentilul Vasile Ileasa (fig. 11). Cum deja apăruse lucrarea ei despre *Cucuteni*, dorea s-o doneze Bibliotecii Consiliului Culturii, cerându-mi în acest scop sprijinul.

Nu-i mergea prea bine, negăsind un serviciu potrivit calificării și fiindu-i greu ei și mamei sale să supraviețuiască. Și la ei era obișnuită „șmecheria” – ce bine știa românește! -, cu gelozie, invidie și inamici în profesie, așa că rămăsese la Peabody Museum, un doctor în arheologie fără salariu! Mi-a cerut din nou sprijin – oferit, desigur – ca să-i parvină *Thraco-Dacica* (vol. 3, cu 3 părți) și *Materiale și Cercetări Arheologice* (vol. 15-16)⁸.

De Crăciunul aceluia an, am primit din nou o felicitare, dar și vestea că primise o bursă de la Academia Americană de Științe pentru septembrie-noiembrie 1986 în România.

Mai mult, se angaja să xeroxeze pentru mine *Manual of Curatorship*, o carte scumpă și consistentă⁹. A urmat, la 17 februarie 1986 o mai lungă scrisoare, în care mulțumea pentru un nou lot de cărți și *Anuarul* evenimentelor din România (1986). Mulțumea pentru multele cărți și reviste trimise de-a lungul anilor, pentru ajutor și corespondență, crezând că, împreună cu Dr. Eugen Comșa, eram „cei doi români care i-am scris în mod regulat, în timp ce Dan Monah, doar o dată, iar alți colegi din România deloc”. Adăuga că mi-a rezervat un exemplar din *Cucuteni* și căuta *American Heritage Dictionary* ca să mi le trimită (fig. 11). Ce utile lucrări pentru documentare!, aduse în acel an și mult folosite.

Între timp obținuse un curs de antropologie la Universitatea din Boston, dar era doar temporar și fără un contract stabil, ceea ce se dovedea „extrem de dificil în zilele noastre”. Spera ca și mie să-mi meargă bine la Editură, ceea ce s-a dovedit a fi așa!

Încrezătoare în sprijin și sfat, mă întreba în aprilie 1986, într-o felicitare de Paști (fig. 13), dacă cunosc pe cineva interesat de *Antropologia Contemporană* (revista italiană de antropologie)?

⁸ La 26 iunie 1985 notam pe scrisoare că discutasem soluțiile cu Vasile Ileasa și referentul Gheorghe Ciuhurezu.

⁹ Cf. felicitare reprezentând *Boston Common at Twilight*, pictură de Childe Hassam, aflată în Muzeul de Artă din Boston, în plic, cu datele poștei 19 decembrie 1985 (Boston), respectiv 14 ianuarie 1986 (București) (Arhiva MNIR). *Manualul* (80\$) l-am folosit curent pentru documentarea mea și apoi pentru cursuri.

Evident că i-am făcut o recomandare de loc potrivit unei asemenea publicații. Și de Crăciunul aceluia an am primit mulțumiri pentru ajutor și, firește, felicitările de sărbători¹⁰.

Anul 1987 n-a fost prea bun pentru cercetătoarea ajunsă doctor în antropologie, așteptând peste 5 luni să „prindă” un post la San Francisco.

În sfârșit, un „post foarte bun”, asigurat după 5 ani de căutări! L-a obținut la Universitatea din San Francisco, pe un program de muzeografie (2 ani), fiind numită director la Museum Studies Program și profesor la facultatea de antropologie.

Câte 3 cursuri pe semestru, în domeniul muzeografiei, cu partea teoretică și alta practică, acestea-i reveneau Lindei Ellis (fig. 16). A trebuit să se mute de pe o coastă de ocean pe alta, făcând drumul lung de la Boston la San Francisco (fig. 15), împreună cu mama sa, într-un camion încărcat pe jumătate cu cărți!

În sfârșit, americanca de origine cehă, dobândise recunoașterea științifică! Ne-a bucurat și pe noi, cei câțiva români, care am încurajat-o în acei ani. În acea vară, la 15 iunie i-am scris, după ce mă sfătuisem cu Marius Alexianu, propunându-i publicarea unei versiuni în românește a tezei de doctorat la Editură¹¹. N-a uitat ca, la sfârșit de an, să mă felicite și să-mi mulțumească pentru cărțile primite și-n noul ei loc de muncă (fig. 17). A repetat felicitările și de Paști (fig. 18), în 1988, când, odată cu urările și cu mulțumirile repetate pentru cărțile ce i se trimiteau, a oferit din nou cărți de sociologie pe care era dispusă să le trimită în România.

La sfârșitul aceluia an primeam, de acum obișnuit, o nouă felicitare, datată, 12 decembrie 1988¹². A repetat și atunci mulțumirile pentru cărțile, multe, trimise de către Editură și Asociația România, amintind că și ea a expediat șase pachete cu cărți de sociologie și etnologie; a avut bune aprecieri și pentru cartea mea *Ocrotirea patrimoniului cultural* (Editura Meridiane, 1986), regretând că nu era în engleză, ca să o recomande studenților săi. Amintea că, în cursurile sale, a insistat pe prezentarea legislației naționale din diferite țări¹³.

În scrisoarea datată 23 august 1988, a repetat mulțumirile pentru multele cărți trimise, dar și informația că și ea a expediat încă două pachete și pregătea alte patru, pe care le trimitea cu vaporul din cauza costurilor poștale foarte mari; toate acestea erau cu subiecte de etnologie, sociologie și antropologie culturală, domenii noi și căutate de către specialiștii români (fig. 19). Spera să le găsească „case bune” (good homes); din păcate nu erau și de arheologie sau de antropologie naturală, acelea dăruindu-le facultății unde preda.

Anul 1989 mi-a adus – odată cu invitația Muzeului canadian al civilizației de a participa la inaugurarea noului sediu – o șansă incredibilă de a vizita mari muzee și din SUA. Incertitudinile legate de aprobarea călătoriei m-au determinat să nu o fac cunoscută prietenilor americani din timp. Așa că pe Linda Ellis am anunțat-o de prezența mea în America doar odată ajuns în Canada (fig. 20). I-am scris că voi prelungi călătoria incluzând și San Francisco și Los Angeles¹⁴. Era însă prea târziu pentru un aranjament la

¹⁰ Pe o felicitare în plic, cu un peisaj de iarnă de Alfred von Wierusz Kowalski, datată 16 decembrie 1986, trimisă în 18 decembrie 1986 și primită în 18 ianuarie 1987 (Arhiva MNIR).

¹¹ Copia scrisorii în Arhiva MNIR.

¹² Cu subiect *Iarna la Jones Inn* (de George Henry Durrie), tablou în Muzeul de artă din San Francisco, pe plicul însoțitor datele poștei 14 decembrie 1988 (San Francisco), respectiv 17 ianuarie 1989 (București) (Arhiva MNIR).

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Vezi, cu detalii, în Opriș, 2019, p. 52-63.

Universitatea unde predă, căci studenții erau în vacanță. Îmi va scrie despre regretul de a nu ne fi întâlnit, mulțumind iarăși pentru cărțile românești, într-o felicitare de Crăciun. Adăugase că „Îmi plac țara și oamenii foarte mult și-mi este dor de țara voastră!”

După decembrie din acel an, mari schimbări s-au petrecut cu mulți dintre români, schimbându-le chiar traseele profesionale. Sunt printre acei al căror destin a fost legat de aceste schimbări profunde, revenind în „sistemul” instituțiilor specializate pe ocrotirea patrimoniului cultural.

În noile ipostaze profesionale, au primit noi direcții și legăturile cu cercetători din străinătate, încurajați direct să se asocieze eforturilor de modernizare și de reformare din domeniile culturale. Și Linda Ellis a fost sprijinită să revină în România și să-și dea concursul la noul trend de cercetare; experiența ei arheologică, antropologică și muzeografică a făcut-o dorită ca unul dintre cei mai avizați cercetători americani asupra patrimoniului cultural din România. În anii postdecembriști a colaborat cu institute de arheologie și istorie, cu muzee, cu specialiști români mai bine și mai direct decât înainte.

De Crăciun, în 1994, felicitarea ei mă informa că în vară (iulie-august) a săpat la Scânteia (Iași) cu Magda Mantu și că încercase să mă găsească, dar fără succes (fig. 21).

Linda Ellis a revenit în 9 februarie 1995, revenind la ceea ce încă din 1992, stabilisem: să ne ofere sprijin pentru a consolida un program de informații între muzeele din România și cele din California (fig. 22). Dar deși „promisă” o listă a muzeelor din România, n-o primise încă! Detalia și spețele acestei colaborări, cerând să i se confirme interesul nostru serios pentru un asemenea program, desigur cunoscând și dificultățile: de limba (engleză sau spaniolă) și cele poștale.

Și de Crăciunul anului 1995, o nouă felicitare din parte-i mă anunța – odată cu urările cuvenite – că pregătea două articole despre arheologia din Moldova (sec. IV) și că dorea să mi le trimită¹⁵.

La 15 ianuarie 2001, Linda Ellis îmi scria la Fundația Culturală Română, nesigură dacă mai lucram acolo. Reușise după mulți ani, să organizeze un ONG pentru „asistarea arheologilor și muzeelor din România”, organizație care obținuse aprobările legale în California și pe cele federale (fig. 23). După stagiile sale din anii 1996 și 1999 pe șantierele din țară, a susținut în SUA mai multe conferințe și a publicat câteva articole, găsind cercetările de epocă romană și postromană demne de susținut. De altfel, anunța un nou stagiul de cercetare pentru vara aceluiași an, participând la săpăturile de la Porolissum cu Alexandru Matei și Marius Alexianu, fără să renunțe la colaborarea mai veche cu Magda Mantu.

La 29 martie 2023 Linda Ellis a încetat din viață, rămânând în urma ei amintirea unui foarte onest și elevat cercetător. Arheolog eminent, cu vocație și dăruire, Linda Ellis rămâne în memoria multor confrăți din România prin dorința sa de a înțelege fenomenele istoriei vechi, dar și mecanismele societăților care s-au perindat în spațiul carpato-pontic¹⁶. Meritul ei în ochii celor cunoscători este de a fi transferat în mediile americane idei, opinii și evaluări asupra specialiștilor români, aproape necunoscuți, pe care i-a considerat adevărate modele.

¹⁵ Pe plic datele poștei 18 decembrie 1995 (Stockton), respectiv 12 ianuarie 1996 (București) (Arhiva MNIR).

¹⁶ Vezi pentru contribuțiile sale muzeografice: Ellis, 2004, p. 454-466, unde conceptul arheologic se împletește cu multiplele consecințe – culturale, economice, politice și sociale – ale muzeificării rezultatelor.

Bibliografie

Arhiva MNIR, Arhiva Muzeului Național de Istorie al României, fond Ioan Opreș.

Ellis, L. (2004), *Museum studies*, în Bintliff, J. (Ed.), *A companion to Archeology*, Blackwell Publishing Ltd, p. 454-466.

Opreș, I. (2019), *Călătorii și impresii. Amintiri răzlețe*, Editura Oscar Print, București.

Popovici, D. N. (1986), *Recenzie*, Linda Ellis, *The Cucuteni – Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origin of Complex Society*, B.A.R., International Series 217, Oxford, 1984, 221 p. + X p, 76 fig. și 27 hărți în text, în *Acta Musei Napocensis*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 777-781.

Fig. 1. Linda Ellis, 11 iulie 1956 – 29 martie 2023
(foto San Francisco Chronicle, 1 aprilie 2023,
<https://www.legacy.com/us/obituaries/sfgate/name/linda-ellis-obituary?id=51533608>).

Fig. 2. Linda Ellis și Dan Monah
(Fototeca Complexului Muzeal Național Neamț).

N O T A

Subsemnatul Ioan Opreș, redactor la Editura științifică și Enciclopedică, am avut o întrevădere particulară-la data de 22 noiembrie 1986-cu dr. Linda Ellis, de la Universitatea Harvard, S.U.A.

Asupra întâlnirii, solicitată telefonic de cercetătoarea americană, am avisat conducerea instituției, C.C.R.S. și Centrula Editorială.

Întâlnirea a decurs de la orele 14¹⁵ la 15⁵⁰, desfășurându-se, în cea mai mare parte, în cadrul meselor oferite de subsemnatul.

Cunoscând-o pe specialistă americană din anul 1979, cu ocazia doctoratului ce și l-a pregătit în România, fiind în corespondență pe parcursul acestor ani, am beneficiat de un schimb reciproc de publicații (mai multă primind decât trimițând). Ca atare, întâlnirea avută, în cadrul căreia am schimbat amicale idei asupra stagiului actual (3 luni) pe care-l face în țara noastră s-a desfășurat în spiritul bunelor relații stabilite anterior.

În cadrul acestora, mai importante, ni se păr a fi:

1. Aprecierile laudative la adresa arheologiei și muzeografiei noastre, atât ca mișcare națională cât și ca fond patrimonial;
2. Oferta de a difuza achizițiile științifice (arheologice) românești acolo unde L. Ellis activează: prin cărțile noastre, articole de specialitate, recenzii, schimb de publicații;
3. Interesul cercetătoarei de a tipări în România teza sa de doctorat (tipărită de Universitatea Oxford-Anglia) într-o formă adecvată: în acest sens propun și o întâlnire cu conducerea Editurii unde lucrăm;
4. Solicitarea, în continuare, a cercetătoarei de a fi ajutată în dezvoltarea pe care o întreprinde. În acest sens i-am indicat o serie de specialiști și fonduri muzeale care-i pot fi de folos.

Apreciind că dr. L. Ellis face, prin activitatea ei, serviciu istoriografiei românești, mai menționez și donarea către subsemnatul a 7 studii (xeroxuri după revista *Studies in Conservation*) și a 2 lucrări de strictă specialitate.

București, 23 X 1986

Fig. 3. Notă adresată conducerii Editurii Științifice și Enciclopedice.

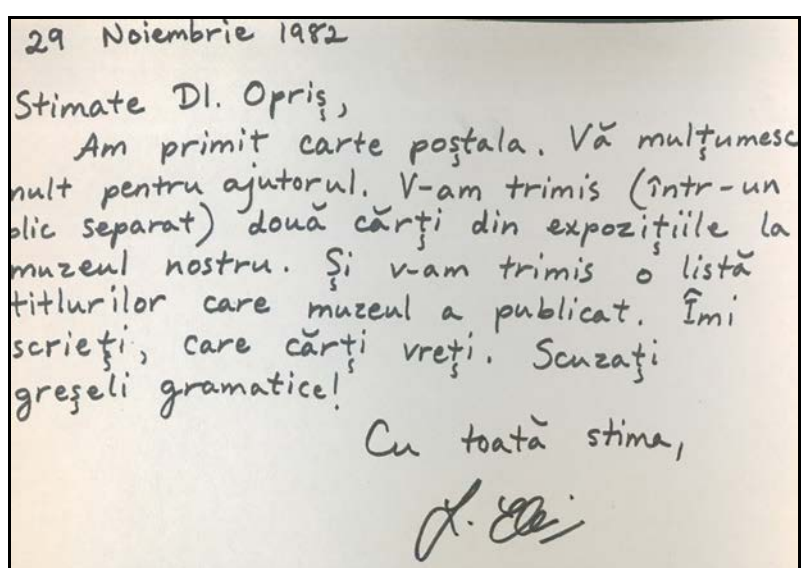
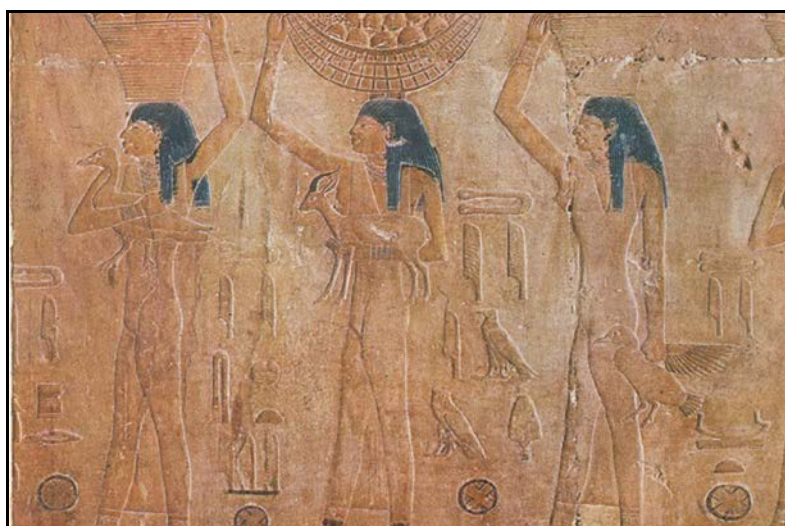
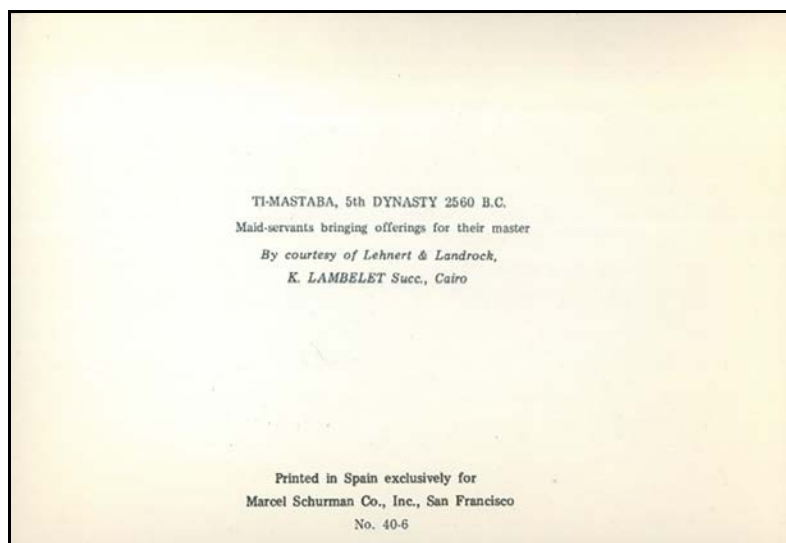

Fig. 4. Vedere trimisă de Linda Ellis, 29 noiembrie 1982.

PEABODY MUSEUM OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

HARVARD UNIVERSITY, 11 DIVINITY AVENUE, CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS 02138 U.S.A.
Telephone (617) 495-2248

31 Ianuarie 1983

Dl. Ioan Opreș
Consiliul Culturii și Educației Socialiste
Piața Științei, 1
București
ROMANIA

Stimate Dl. Opreș:

Sper că ați avut o sărbătoare bună!

La 30 noiembrie, v-am trimis două cărți publicate de Muzeul Peabody--
sper că le-ați primit și v-au plăcut.

Cu privire la călătorie mea în România în timpul vara, mi-ați scris
că voi primi o "scrisoare oficială" de la Consiliul Culturii. Până
acum, n-am primit o. Apreciez și va fi bine, dacă puteți s-mi
trimiți în curând, pentru că trebuie să mă duc la Washington (pentru
viza) și trebuie să fac planuri cu arheologii la Piatra. Pe
lângă această, am o întrebare: Pot să stau la șantierul (în satul)
sau trebuie să stau la hotelul (este o distanță mare între Piatra
și șantierul), și trebuie să obțin aprobare pentru această (și de
unde primesc aprobarea)?

Iarăși, vă mulțumesc pentru ajutorul dvs. și sper că sunteți
sanatos!

Cele mai bune urări,

Linda Ellis

Fig. 5. Scrisoare, cu antet, dactilo, semnată, 31 ianuarie 1983,
cu datele poștei 1 februarie (Boston), respectiv 15 martie 1983 (București)
(Arhiva MNIR).

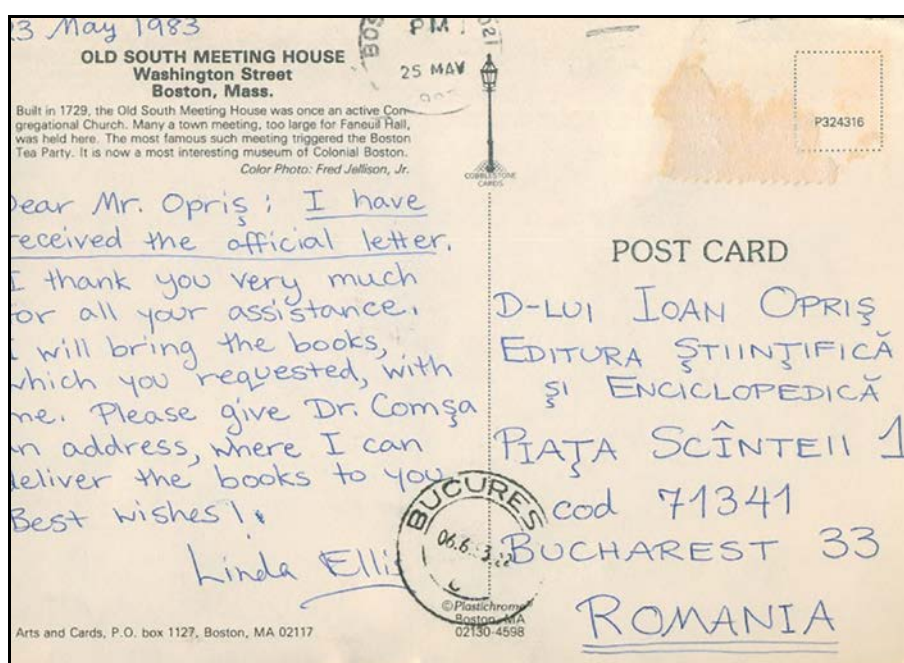
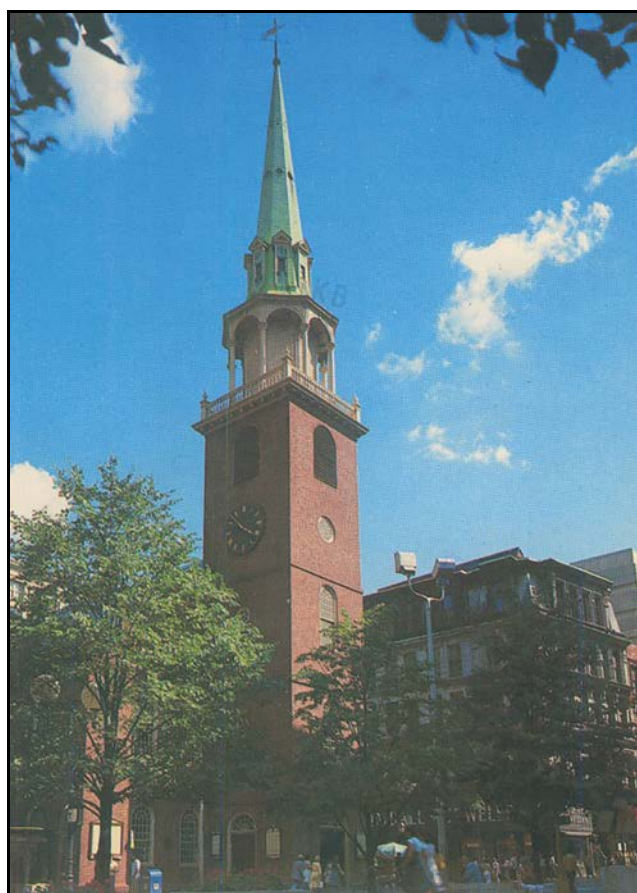

Fig. 6. Carte poștală reprezentând *Old South Meeting House* din Boston, 23 mai 1983, adresată Editurii Științifice și Enciclopedice, manuscrisă, semnată, cu datele poștei 25 mai, respectiv 6 iunie 1983 (Arhiva MNIR).

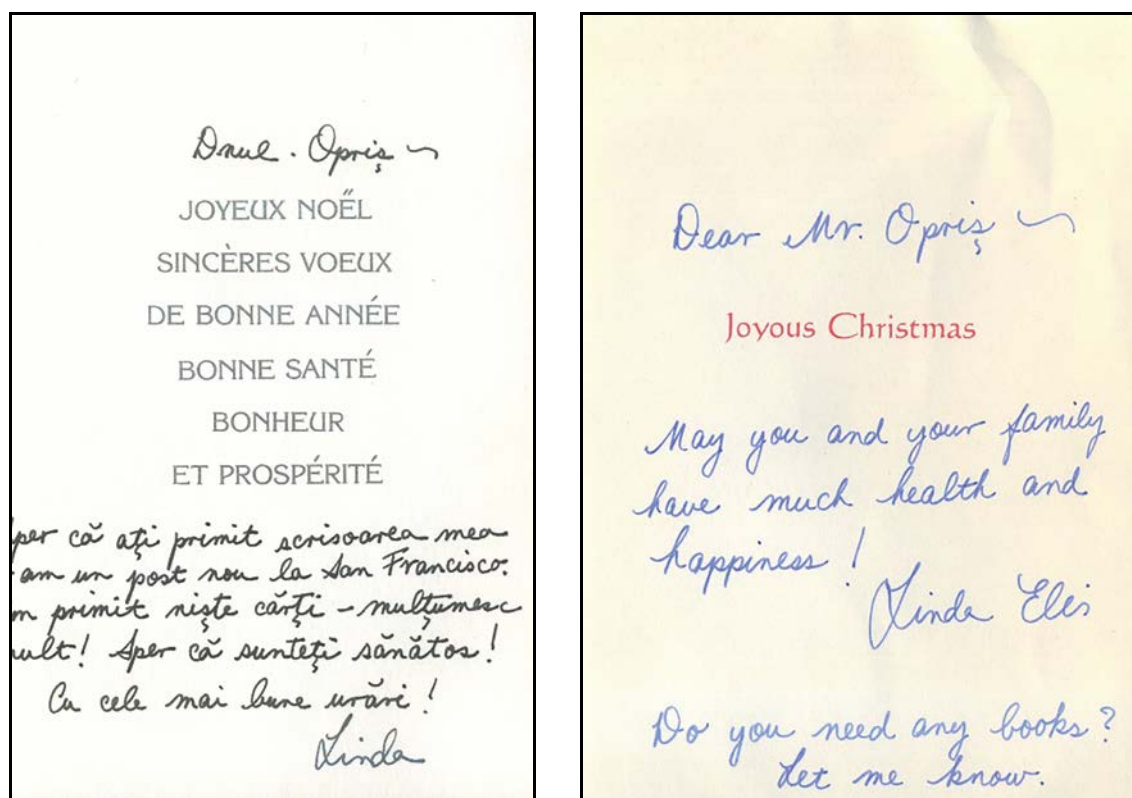

Fig. 7. Felicitări de Crăciun, 6 ianuarie 1984 (Arhiva MNIR).

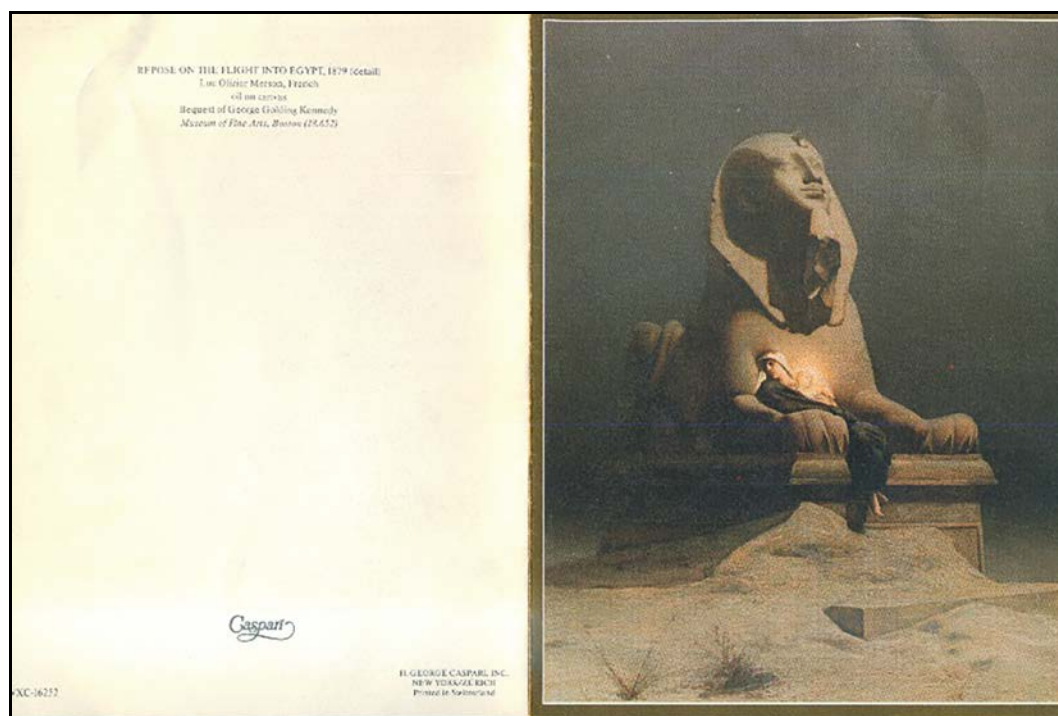

Fig. 8. În felicitare reprezentând *Repose on the flight into Egypt* de Luc Olizier Merson din Muzeul de Artă din Boston, în plic, nedatată, dar cu data poștei din România 6 ianuarie 1984 (Arhiva MNIR).

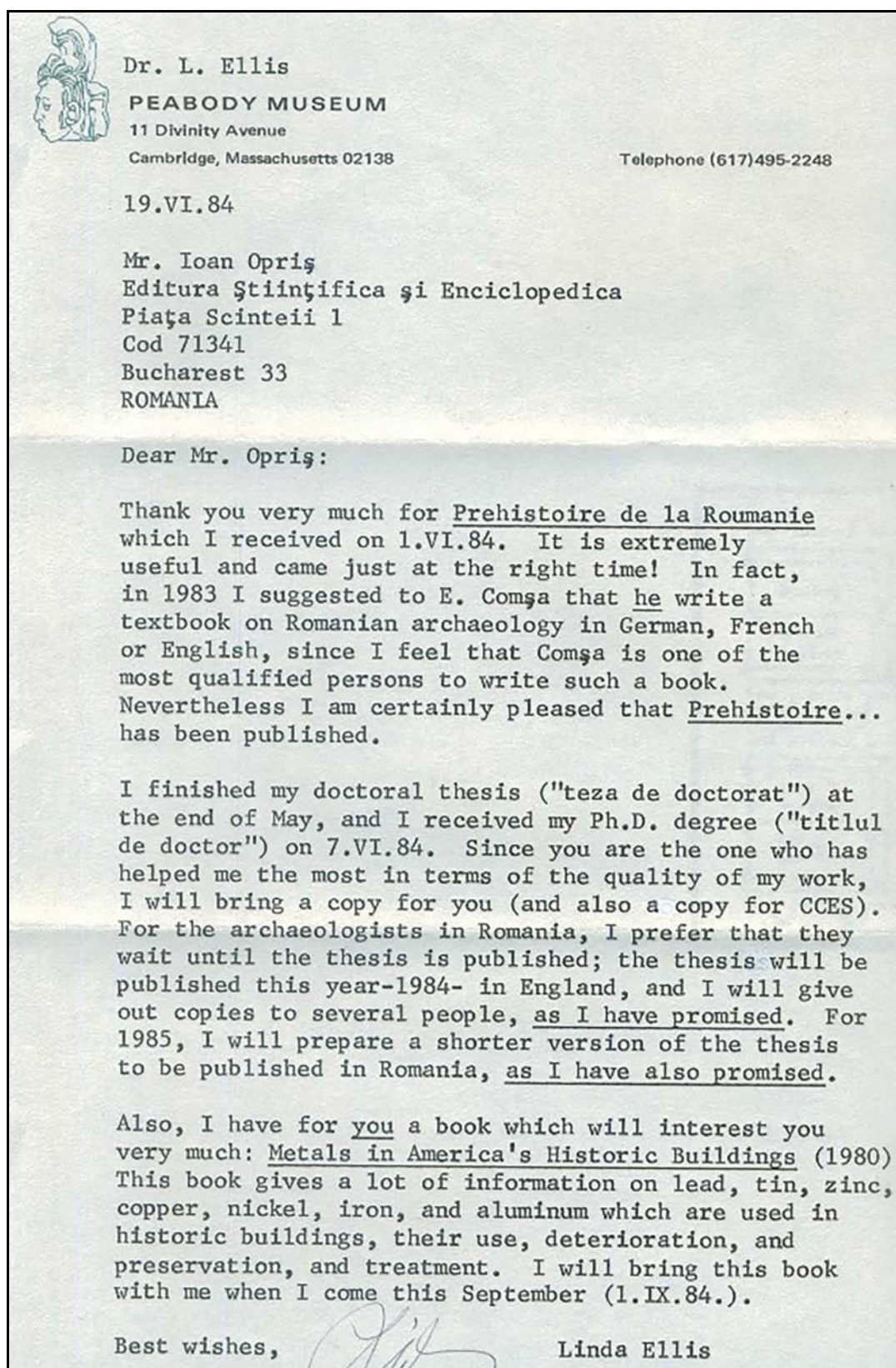

Fig. 9. Scrisoare, cu antet, dactilo, 19 iunie 1984, semnată, cu datele poștei 22 iunie (Boston), respectiv 4 iulie (București) în care Linda Ellis anunța că și-a susținut teza de doctorat (Arhiva MNIR).

Fig. 10. Linda Ellis pe șantierul arheologic de la Ghelăiești alături de ceilalți participanți la sesiunea științifică internațională dedicată centenarului descoperirii sitului eponim al culturii Cucuteni, organizată la Iași și Piatra-Neamț în anul 1984 (Fototeca Complexului Muzeal Național Neamț).

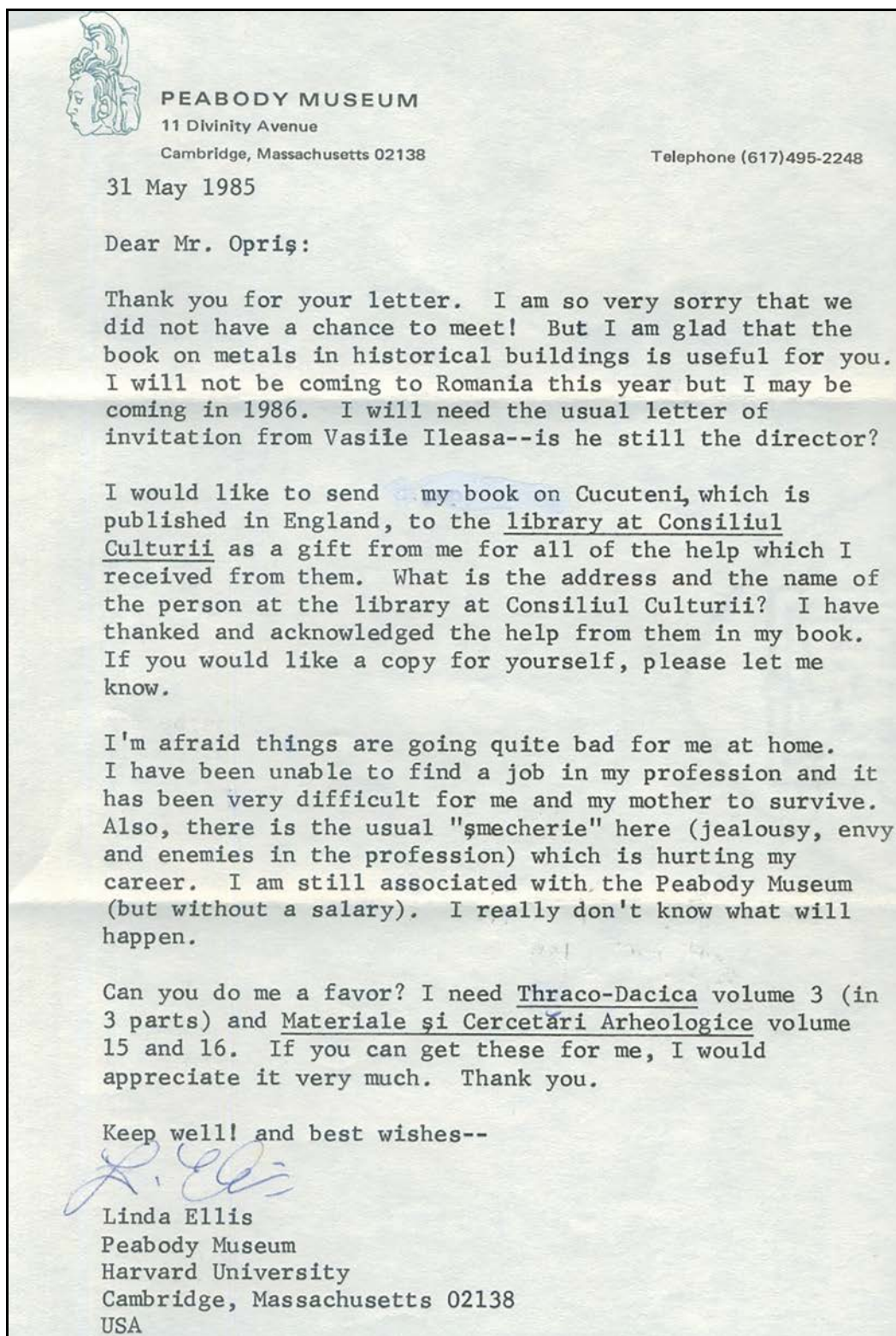

Fig. 11. Scrisoare cu antet, dactilo, semnată 31 mai 1985, însoțită de o carte de vizită, trimisă la Editura Științifică și Enciclopedică, cu datele poștei 3 iunie (Boston), respectiv 14 iunie 1985 (București), în care Linda Ellis anunța că nu poate participa la săpăturile arheologice din anul 1985 (Arhiva MNIR).

PEABODY MUSEUM
11 Divinity Avenue
Cambridge, Massachusetts 02138
Telephone (617) 495-2248

17 February 1986

Dear Mr. Opreș:

Thank you very much for the books which you recently sent to me. The yearbook on events in Romania is very useful - I did not know that such a publication existed. In fact, I would like to thank you for all of the books which have been sent to me and to thank you for your help and correspondence over the last few years! You and Dr. Comșa are the only 2 Romanians who have written to me on a regular basis! Dan Monah writes to me only once each year - no other Romanian colleagues write to me.

Anyway, I have made a xerox copy of the book "Manual of Curatorship" for you (it's terribly expensive - published in England - \$80, + import expenses = \$100). I also have for you a copy of my book. I will also get an American Heritage Dictionary (latest edition) for you.

I received a grant ("bursă") for from our National Academy of Sciences to come to Romania for 3 months in September 1986. I will bring the books with me because I have lost a lot of correspondence through the mail.

Right now, I hold a professional position as an anthropologist for our library. I also do some teaching at the University of Massachusetts in Boston (in anthropology), and research at the Peabody Museum. [When you write to me, please use the address on this letter, not "Center for Archaeological Research + Development".] Unfortunately, all of these jobs are temporary, and I have not been able to find a proper teaching position (with a contract). If I am able to find a permanent job, I would begin teaching in September and would not be able to come to Romania - however, finding jobs is extremely difficult nowadays.

I hope things are going better for you in your new position at the publishing house! Best wishes and thank you again for all of the books! I appreciate them!

Sincerely,
Elin

Fig. 12. Scrisoare cu antet, însoțită de carte de vizită cu noi coordonate, manuscrisă, semnată, 17 februarie 1986, cu datele poștei, 18 februarie (Boston), respectiv 20 martie (București) (Arhiva MNIR).

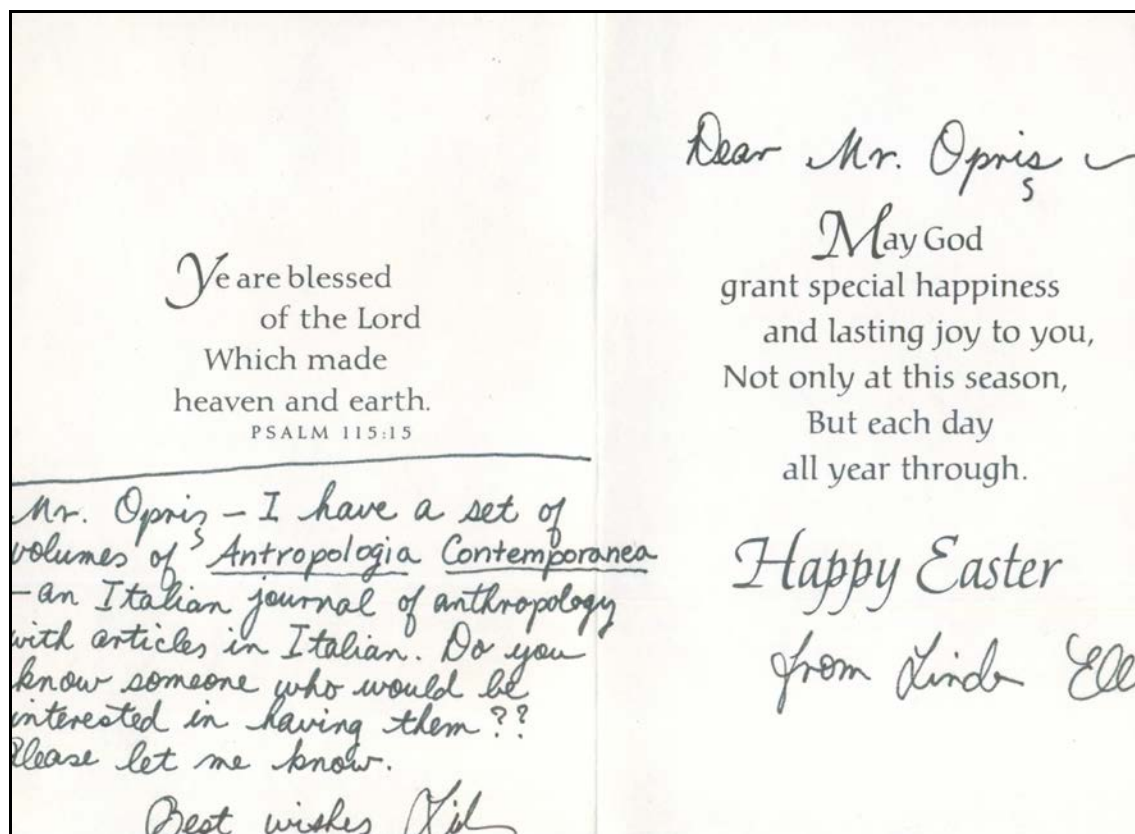

Fig. 13. Carte poștală cu versete din Psalmul 115:15, manuscrisă, semnată, în plic datat 21 aprilie (Boston), respectiv 8 mai 1986 (București) (Arhiva MNIR).

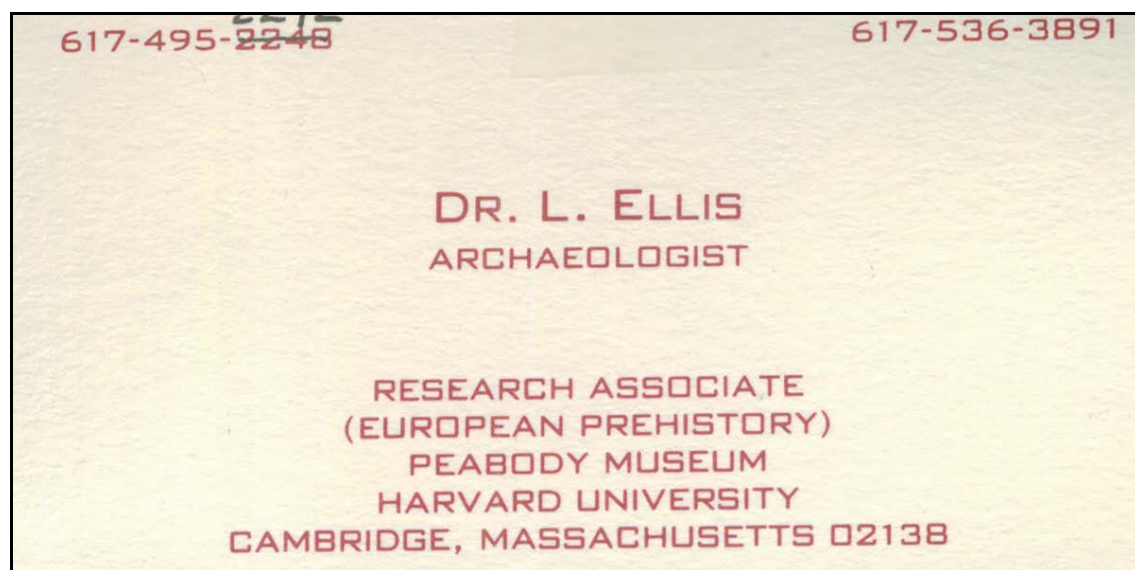

Fig. 14. Carte de vizită.

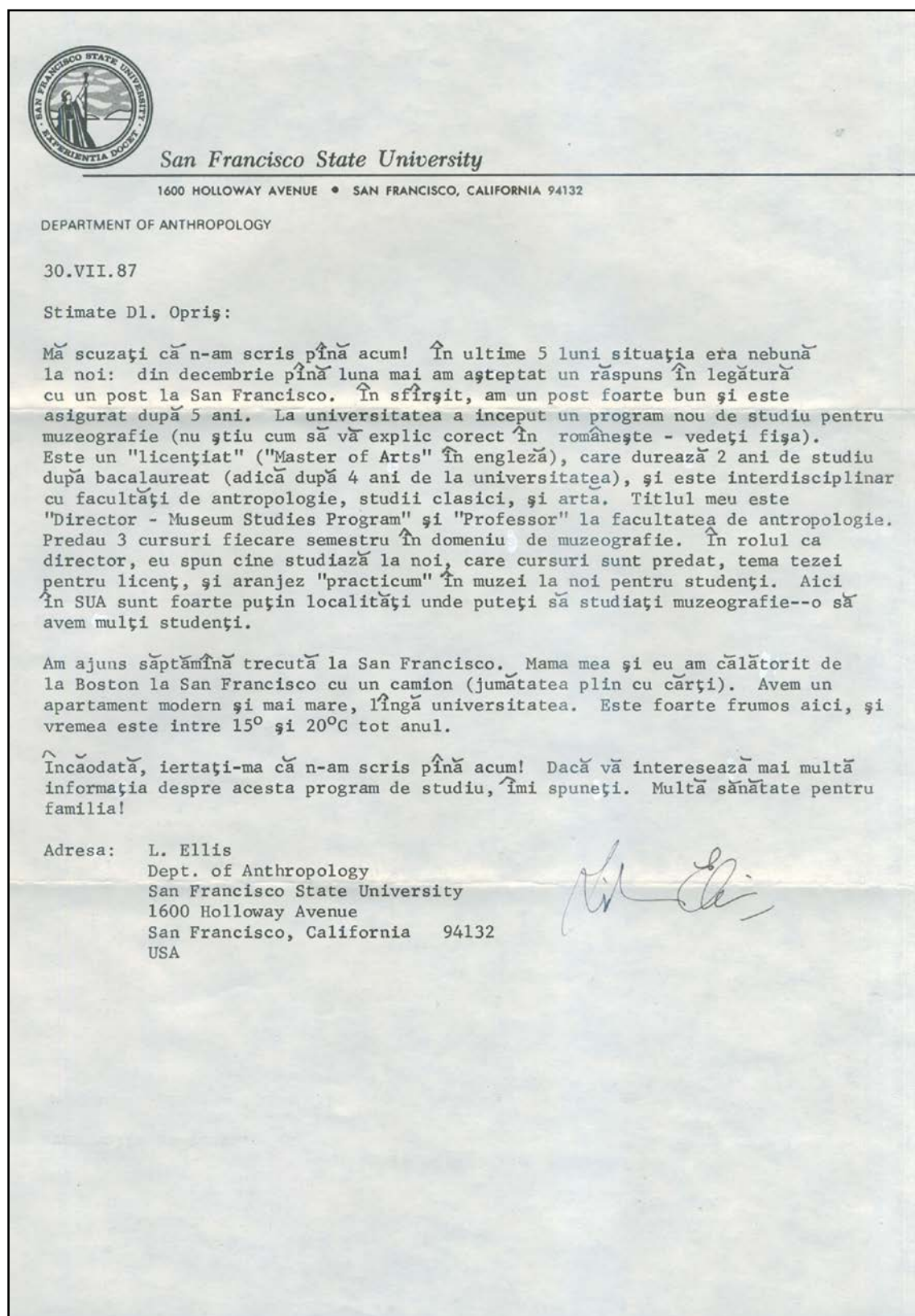

Fig. 15. Scrisoare cu antet, dactilo, semnată, 30 iulie 1987, însoțită de Programul de studii, cu datele poștei 1 august (San Francisco), respectiv, 10 august (București) (Arhiva MNIR).

NEW

MUSEUM STUDIES

M.A.

An interdisciplinary Master of Arts program, offered by the
departments of
CLASSICS, ANTHROPOLOGY, ART

Courses available: Fall, 1987 [septembrie - decembrie]

facultate

CLAR 650: MUSEUM TRAINING and EXHIBIT EXPERIENCE
cod
"Hands on" experience in restoration, conservation, and authentication of classical antiquities, using the Sutor Egyptian Collection. Study of pottery, wood, marble, ivory and metals in conservation; cataloguing, museum photography, exhibit techniques and other facets of museology.
* Suggested as preparation for Museum Studies program.

3 cursuri care predau en

MUSEUM STUDIES 700: SEMINAR IN MUSEUM STUDIES
Overview of major museology facets, including analysis of diverse museums, career options, ethics, funding, and literature. Study of museum operation and community-museum relationships through on-site observations, interviews, and research.

Anthro 794: SEMINAR IN MUSEOLOGY
= Anthropology
Research on problems of museum anthropology, including field collection, interpretation, collections management, and the relationship of anthropology to other museum disciplines.

CLAR 750: SEMINAR IN ARCHAEOLOGICAL AND ART MUSEUMS
= Classical Archaeology
Investigation of outstanding archaeological and art museums, focusing on procedures for examination, documentation, authentication, and conservation of artifacts and works of art. Analysis of modern theories and techniques of scientific authentication and conservation.

ART 719: EXHIBITION DESIGN
Theory and production of exhibitions, including planning, collecting, preparation, annotation, and criticism.

For further information contact the Classics or Anthropology departments.

Fig. 16. Programul de studii de la Universitatea din San Francisco (Arhiva MNIR).

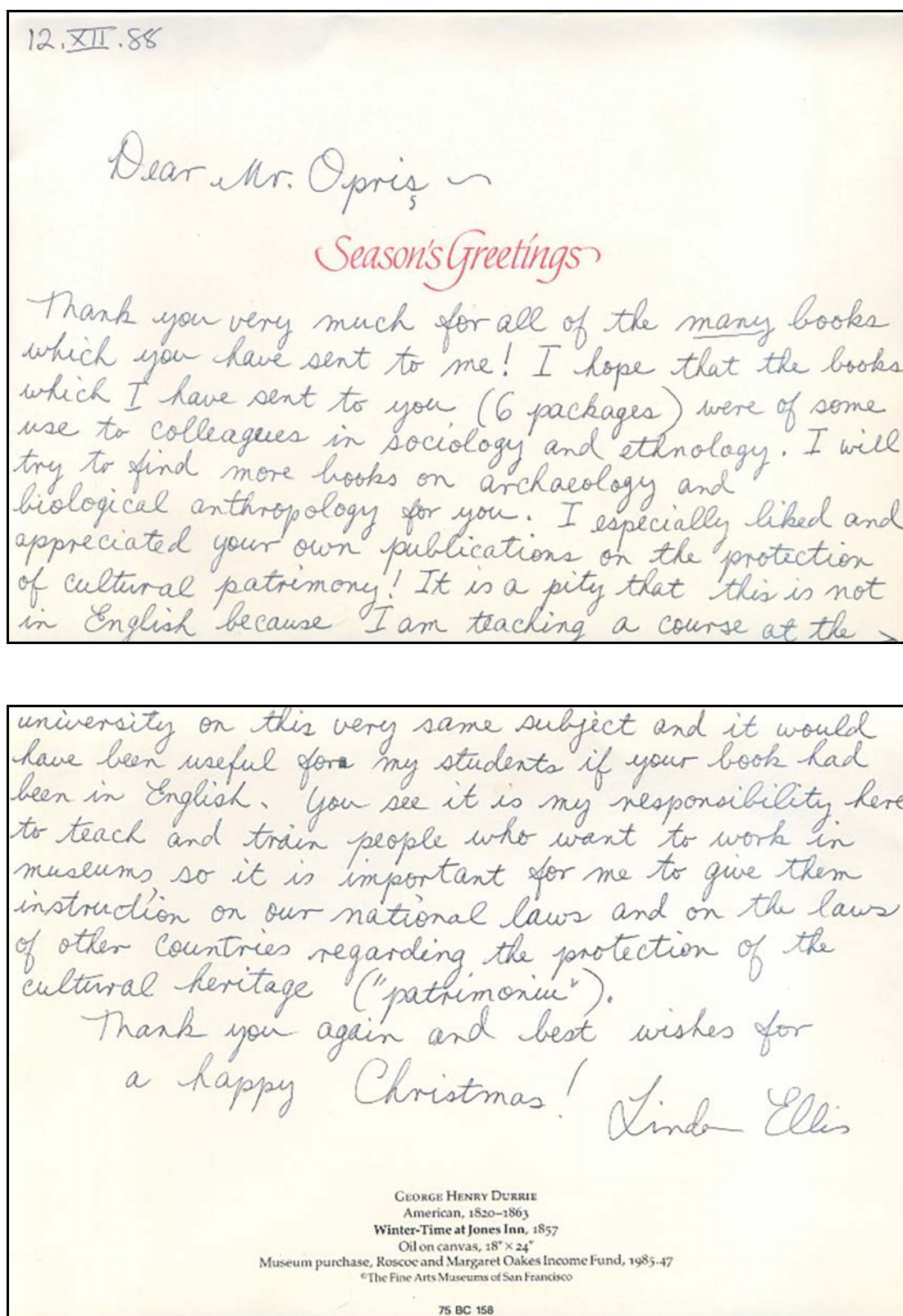

Fig. 17. Felicitare de Crăciun, cu datele poștei 29 noiembrie (San Francisco), respectiv 11 decembrie 1987 (București) (Arhiva MNIR).

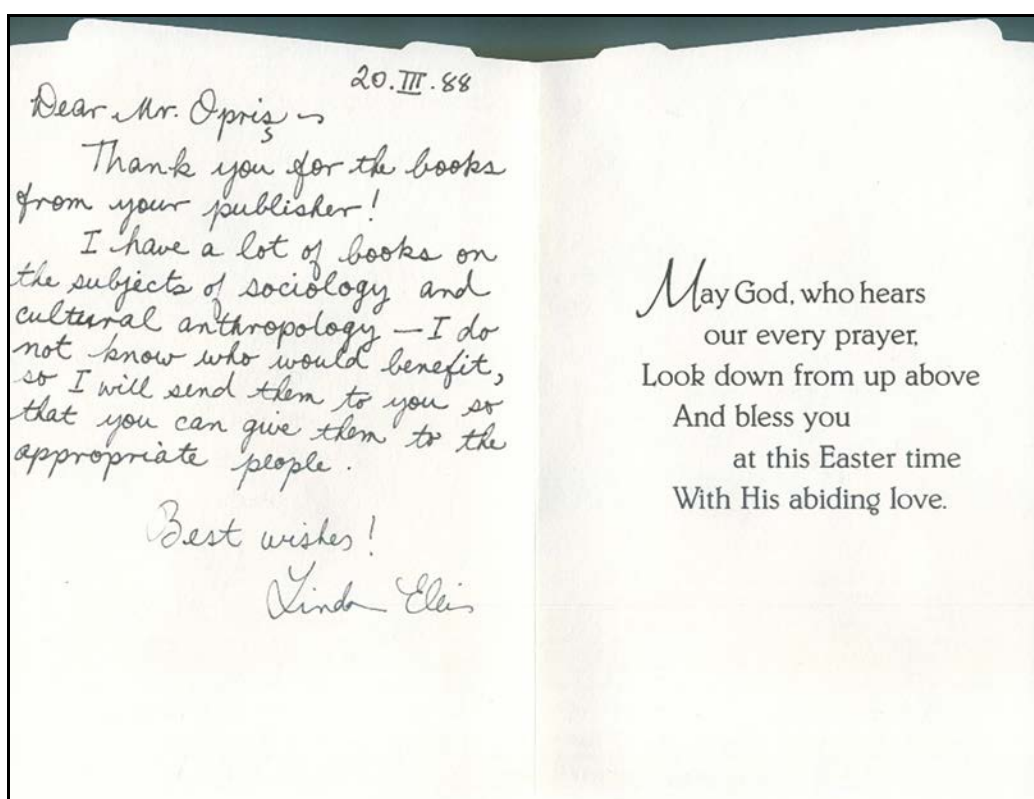
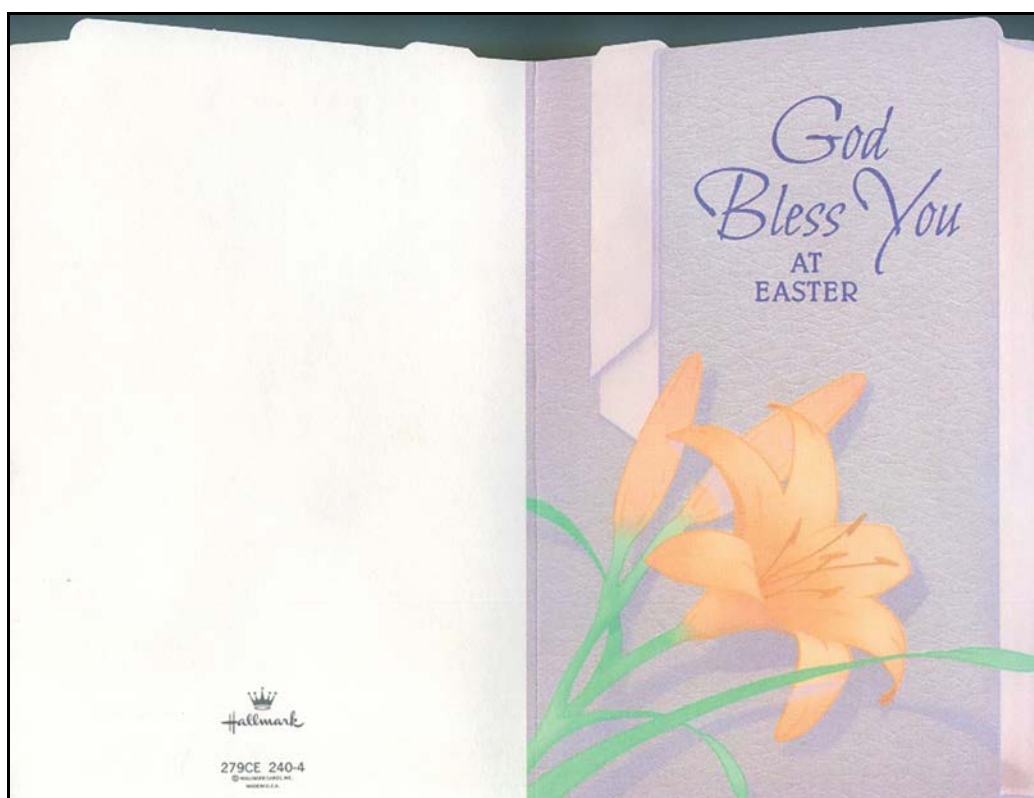

Fig. 18. Scrisoare de Paște, 20 martie 1988.
Felicitare de Paște, datată 20 martie 1988 cu datele poștei 22 martie (San Francisco),
respectiv 9 aprilie (București) (Arhiva MNIR).

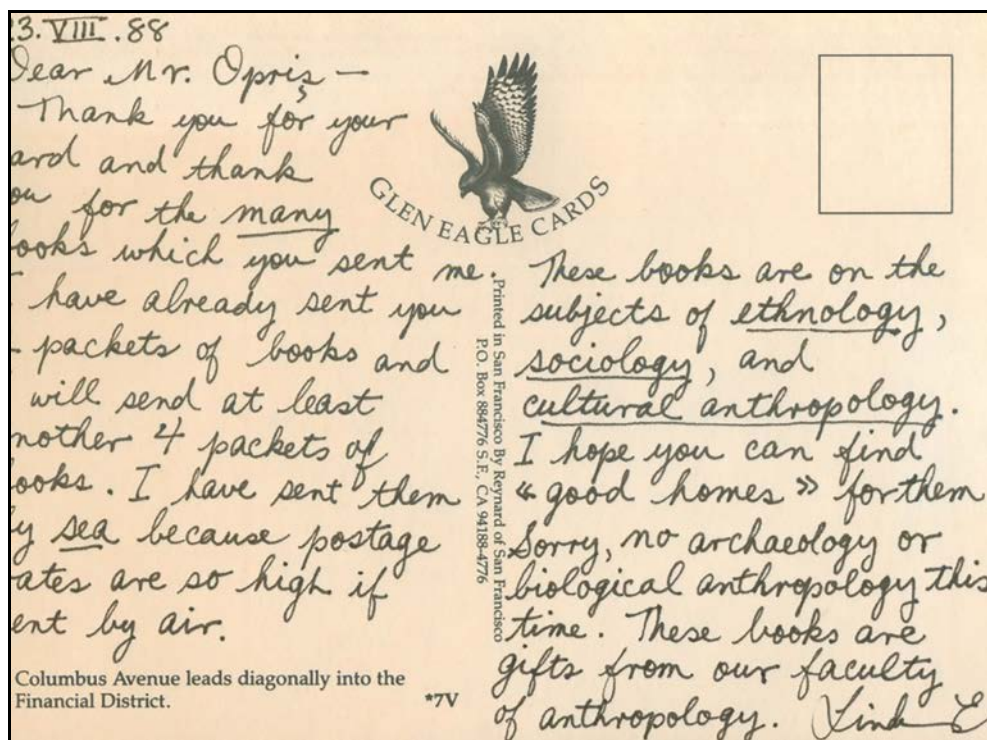
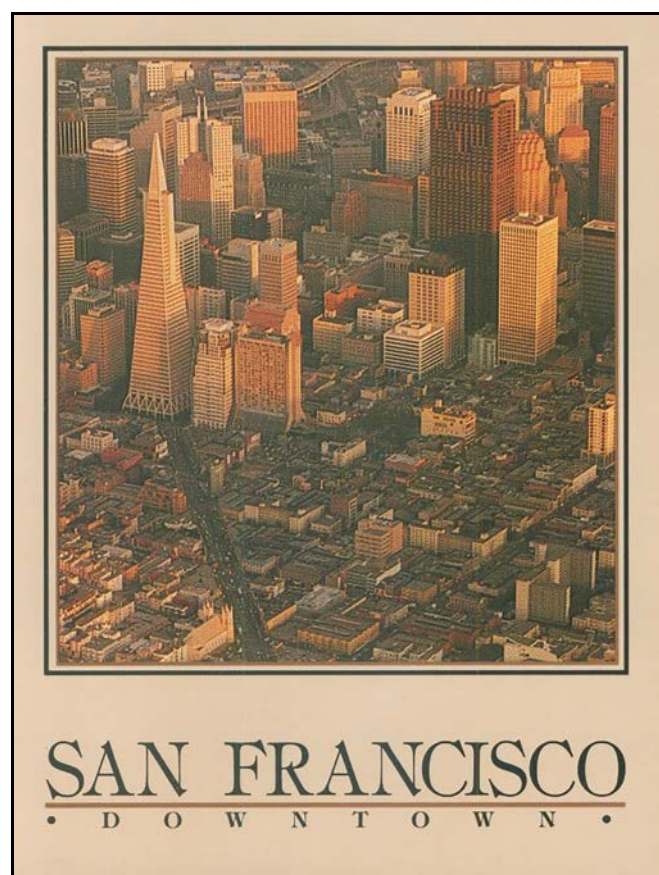

Fig. 19. Carte poștală, reprezentând Bulevardul Columbus din San Francisco, cu datele poștei 28 august, respectiv 8 septembrie 1988 (Arhiva MNIR).

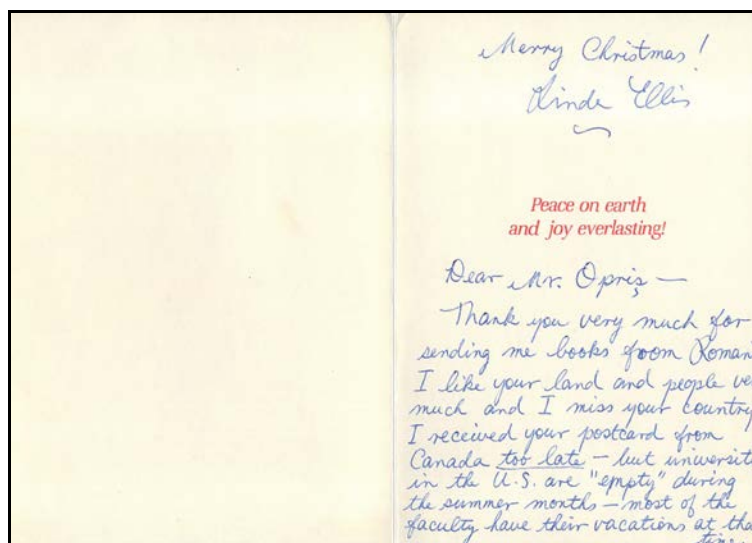

Fig. 20. Felicitare reprezentând o reproducere după Prayer Book of Duke de Berry (sec. XV), cu datele poștei 13 decembrie 1989 (San Francisco) (Arhiva MNIR).

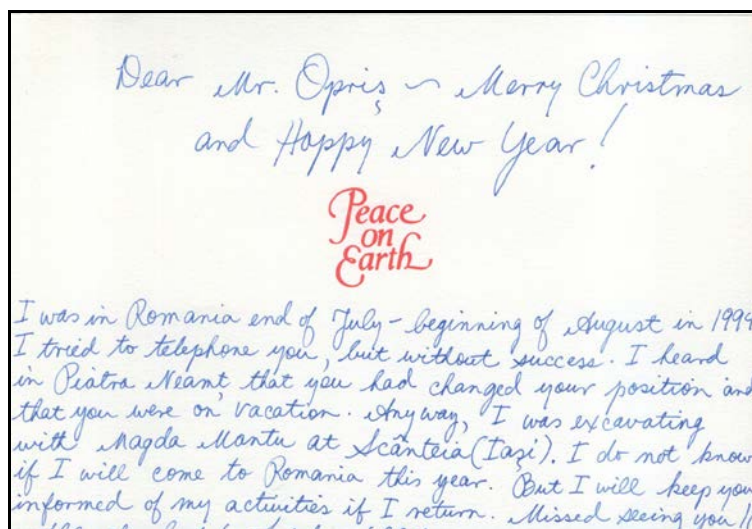

Fig. 21. Felicitare în plic datat 20 decembrie 1994 (Las Vegas), respectiv 2 ianuarie 1995 (București), în care Linda Ellis anunța că a participat în august 1994 la săpăturile de la Scânteia (Arhiva MNIR).

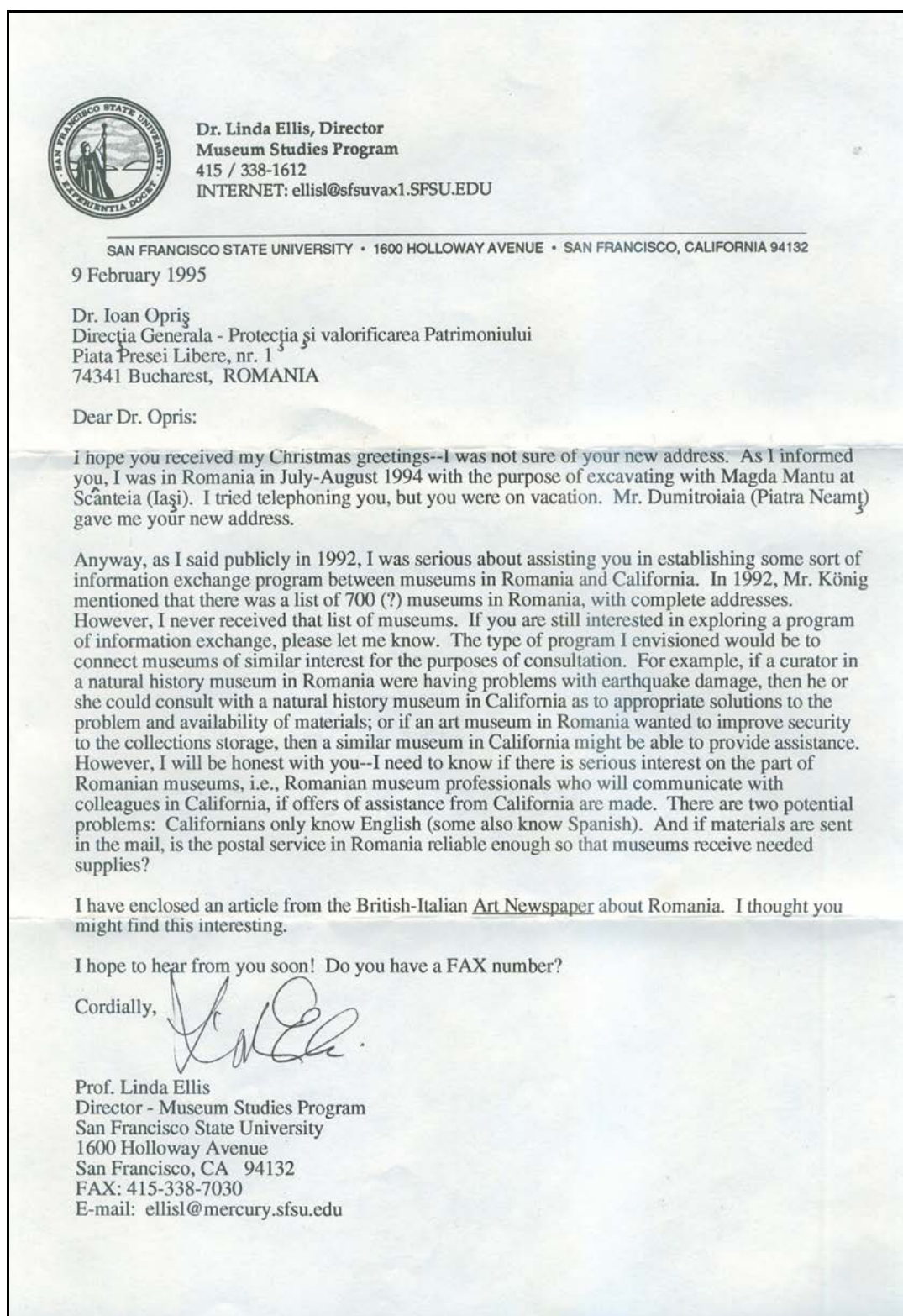

Fig. 22. Scrisoare în care Linda Ellis menționa posibilitatea de a înființa programe de schimb între muzeele din România și cele din California, 9 februarie 1995, dactilo, semnată, cu datele poștei 15 februarie (San Francisco), respectiv 20 februarie 1995 (București) (Arhiva MNIR).

Dr. Linda Ellis, Director
Museum Studies Program
(415) 338-1612
ellisl@sfsu.edu
<http://www.sfsu.edu/~museumst/>

SAN FRANCISCO STATE UNIVERSITY • 1600 HOLLOWAY AVENUE • SAN FRANCISCO, CA. 94132

Dr. Ioan Opris
Romanian Cultural Foundation
38 Aleea Alexandru
71273 Bucharest, ROMANIA

15 January 2001

Dear Dr. Opris:

It has been a long time since we communicated. However, I want to re-establish contact with you primarily because I have some good news, which I think you will be very interested to know about, and secondarily I have some reprints of my articles and some books to give you. But I will not write very much in this letter because I am unsure if the above address is your current employment or if the RCF would be so kind as to forward this letter to you. If you could confirm that you have received this letter, then I would be more than happy to give you much more detail about the information herein.

First, for many years I have given careful thought about how I could enhance the preservation of, and dissemination of knowledge about, the cultural patrimony of Romania. For an entire year, I have been working to establish an NGO (non-profit corporation) to assist archaeologists and museums in Romania. I am pleased to say that this NGO has received final approval from the State of California (the state in which we are legally incorporated under US law), the State tax board, and the Federal tax authority (IRS).

Secondly, since 1995, I have been undertaking intensive research on the Roman and post-Roman period in Romania (I came to Romania in 1996 and 1999). I have presented many papers at conferences in the US and I have a couple of reprints of my work to send you. I will be coming again to Romania this summer to plan excavations at the civil settlement of Porolissum, near Zalau, with Alexandru Matei and Marius Alexianu. I am also still collaborating with Magda Mantu.

Please let me know when you receive this letter and whether the above address is correct. Communication via e-mail is perhaps the easiest and most efficient. I am looking forward to hearing from you!

Cordially,

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to Linda Ellis.

Prof. Linda Ellis
Dept. of Classics & Classical Archaeology
San Francisco State University
1600 Holloway Avenue
San Francisco, CA 94132-2164
FAX: 1-415-338-1775 (direct to my office)
E-mail: ELLISL@SFSU.EDU

Fig. 23. Scrisoare dactilo în limba engleză, semnată, ajunsă la București în 20 ianuarie 2001, în care anunța participarea la mai multe șantiere (Arhiva MNIR).

Fig. 24. Linda Ellis și Olaf Höchmann la Colocviul internațional Cucuteni 1984
(Fototeca Complexului Muzeal Național Neamț).

Casandra Braşoveanu, *Sfârşitul epocii bronzului în bazinul Jijiei. Dinamica habitatului şi materialitatea culturii Noua*, Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2023, 457 p. ISBN 978-606-537-669-4

Perioada bronzului târziu de la răsărit de Carpați a constituit subiectul mai multor contribuții științifice în ultimul deceniu, fie sub forma unor sinteze regionale, tematice sau privitoare la anumite subunități geografice. O lucrare foarte recent publicată, care vizează un teritoriu cu limite geografice clare, respectiv un segment al Câmpiei Moldovei, aparține tinerei cercetătoare Casandra Brașoveanu, care propune o abordare diferită, dar foarte utilă, a comunităților bronzului târziu ce au locuit în bazinul hidrografic al Jijiei, din estul României.

Volumul care face subiectul prezentării de față este varianta actualizată a tezei de doctorat susținută de autoare în anul 2021, în cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

Așa cum aminteam anterior, lucrarea propune o altă modalitate de abordare a dinamicii teritoriale a comunităților bronzului târziu, prin utilizarea metodelor interdisciplinare, care pun accentul pe relaționarea dintre om și spațiul pe care acesta l-a locuit/utilizat. De altfel, demersul autoarei este unul lăudabil și foarte necesar în istoriografia actuală, dedicată nu doar epocii bronzului, ci și altor perioade istorice.

Cartea este prefăcută de colegul Dr. Andrei Asăndulesei, care punctează cele mai importante aspecte legate de noutatea și utilitatea acestei contribuții, după care urmează un **Cuvânt înainte** al autoarei, prin intermediul căruia cititorul este familiarizat nu doar cu subiectul monografiei, cât mai ales cu metodologia utilizată în elaborarea acestui complex studiu.

Pentru o bună și completă înțelegere a relaționării dintre comunitățile bronzului târziu și habitatul în care acestea au evoluat, volumul este deschis de un prim capitol, dedicat trăsăturilor cadrului natural al bazinului hidrografic al Jijiei. În acest sens au fost făcute precizări legate de specificul geologic, pedologic și hidrografic al spațiului studiat, dar cele mai utile informații sunt cele legate de paleomediu, atât cât au putut fi reconstituite pe baza analizelor din zona investigată sau din areale învecinate. De altfel, la nivelul întregului spațiu est-carpatic este o lipsă acută de informații legate de peisajul vegetal și trăsăturile climei în epoca bronzului. Deși înțelegem relevanța studiului toponimic pentru cunoașterea realităților istorice din anumite perioade, suntem de părere că pentru epoca bronzului târziu un astfel de demers ajută prea puțin, cu excepția evidențierii unor specificități geografice care au relevanță pentru diferite etape cronologice ale preistoriei sau epocilor ulterioare.

În spiritul unei metodologii bine puse la punct, autoarea alocă un capitol și pentru prezentarea succintă a cadrului cultural-cronologic în care își plasează analiza, oferind o serie de jaloane temporale actualizate și racordate la cele mai recente periodizări ale bronzului târziu.

Respectând structura clasică a monografiilor dedicate unor fenomene culturale preistorice, Casandra Brașoveanu dedică un segment aparte al cărții istoricului cercetării siturilor Noua din bazinul hidrografic al Jijiei, pornind de la lucrări de sinteză și studii aplicate, care abordează problematica amintită fie la modul general (macroregional), fie în mod particular (zonal și microzonal). Este lăudabil faptul că unele informații care au fost publicate anterior autoarea le-a analizat și într-o manieră critică, dar foarte obiectivă, tocmai pentru ca fundamentul pe care și-a construit demersul să fie unul stabil.

O realitate care se aplică și asupra altor zone din vastul areal ocupat de cultura Noua este aceea că majoritatea siturilor au fost investigate doar prin cercetări de suprafață, iar bazinul hidrografic al Jijiei nu face excepție. Faptul că numai aproximativ 25 % dintre așezări și spații funerare au beneficiat de investigații invazive, mai ample sau mai restrânse, este un argument în favoarea aserțiunii că știm mult prea puțin despre

comunitățile bronzului târziu, fapt care, evident, nu îi poate fi reproșat autoarei, în condițiile în care, la rândul ei, a efectuat și cercetări intruzive.

Pentru că lucrarea la care facem referire în aceste pagini are un profund caracter interdisciplinar, prin utilizarea instrumentelor care ajută la înțelegerea raporturilor dintre comunitatea umană și spațiul natural în care aceasta s-a desfășurat, autoarea propune un foarte util capitol privitor la unele aspecte teoretice și metodologice, în care sunt explicați o serie de vectori științifici folosiți pe parcursul lucrării. Astfel, sunt prezentate sumar concepte precum *Landscape*, *Landscape Archaeology*, *Environmental Archaeology*, dar sunt aduse în discuție și diverse metode geofizice și GIS. Din perspectivă metodologică se face o necesară trecere în revistă a ceea ce a însemnat analiza macro- și micro-regională, precum și metodele folosite în cadrul activității de teren. Apreciem în mod deosebit faptul că autoarea, din dorința de a avea o imagine cât mai concludentă a dinamicii teritoriale a siturilor, a desfășurat și o intensă activitate de teren, identificând nu mai puțin de 72 de noi situri.

Segmentul cel mai consistent al lucrării, ce constituie și baza de date a acesteia, este reprezentat de **Catalogul descoperirilor Noua**, în care sunt incluse 363 de așezări, 23 de contexte funerare, șase depozite, 29 de descoperiri izolate și 15 descoperiri incerte. Pentru fiecare sit a fost întocmită câte o fișă standard, cu date edificatoare, iar pentru fiecare comună a fost realizată și o hartă a descoperirilor. Pentru unele dintre siturile care au fost verificate în teren s-au atașat fișe de bază imagini aeriene ale așezărilor, dar și materiale arheologice reprezentative.

Așezările au fost discutate într-o manieră detaliată, într-un segment distinct al volumului. Autoarea reia și discuțiile referitoare la „cenușare”, prezentând cele mai cunoscute puncte de vedere în acest sens. Sunt analizate apoi structurile de locuire, instalațiile de foc și complexele menajere.

O contribuție valoroasă o reprezintă analiza spațială a așezărilor din bazinul hidrografic al Jijiei. Demersul minuțios al tinerei cercetătoare a inclus o discuție a siturilor pornind de la parametrii altitudinali, gradul de înclinare al pantei pe care se află așezările și orientarea versanților, Indicele Topografic de Poziție, distanța dintre așezări, estimarea densității. Un subcapitol a fost dedicat analizei spațiale a „cenușarelor” din bazinul hidrografic al Jijiei și au fost avute în vedere câteva studii de caz (bazinul râului Ibăneasa, cursul principal al Jijiei, bazinul hidrografic al Jijioarei), tocmai pentru a se urmări, la nivel microzonal, un anumit tipar al distribuirii siturilor care includ astfel de structuri. Tot în rândul investigațiilor dedicate așezărilor se înscrie și interpretarea aerofotogramelor, fiind luat ca spațiu de lucru doar bazinul Jijioarei. Rezultatele au arătat că în siturile în care există „cenușare” se poate observa o dispunere ordonată a lor, fie în semicercuri paralele, fie liniar sau circular, deși există și situații în care nu s-a identificat o dispunere după o anumită regulă.

De asemenea, în cazul unora dintre așezări au fost realizate și investigații geofizice, în special acolo unde erau semnalate și „cenușare”, pornindu-se de la ideea că aceste formațiuni ar putea să aibă o structură aparte, fapt care nu a fost confirmat într-un mod categoric prin măsurătorile realizate.

Totuși, pentru verificarea unora dintre datele geofizice au fost efectuate câteva sondaje în cadrul unor „cenușare”, fiind făcute o serie de observații de natură stratigrafică, dar și pentru a surprinde unele detalii legate de structura lor internă.

Comportamentul funerar al comunităților Noua din bazinul Jijiei a fost discutat într-un capitol distinct, pe baza unui număr redus de spații mortuare, accentul fiind pus pe

ceea ce înseamnă amplasarea necropolelor și relaționarea acestora cu diferite elemente de habitat. De asemenea, pentru fiecare dintre spațiile funerare mai importante s-au făcut o serie de aprecieri privitoare la posibila utilizare a acestora de către comunitățile apropiate, deși, în lipsa unor repere de cronologie absolută obținute atât pentru așezări cât și pentru necropole, o astfel de analiză poate să rămână la nivel de propunere de studiu.

Un alt segment important al lucrării este cel dedicat materialității comunităților bronzului târziu. Au fost discutate pe larg artefactele din piatră, cele din materii dure animale, dar și ceramica.

Inventarul confecționat din materiale litice, os și corn a fost structurat pe categorii funcționale, fiind decelate trei grupe principale, respectiv unelte, arme și obiecte cu valoare socială/simbolică. Obiectele cu întrebuințare casnică, realizate din lut, fiind în număr foarte mic în arealul studiat, nu au putut face obiectul unei discuții foarte ample.

În cazul olăriei remarcăm o analiză interesantă, din perspectivă tipologică, ce ține cont de volumetria vaselor și care poate ajuta la înțelegerea funcționalității multora dintre recipientele de lut. Astfel, autoarea a identificat patru categorii distincte de vase: de gătit, pentru servire și consum, de stocare, precum și recipiente cu destinație specială.

Piese din metal, datorită implicațiilor sociale, dar și pentru valoarea cronologică a multora dintre acestea, au fost discutate într-un subcapitol consistent, temeinic realizat și care ar fi meritat completat măcar cu o schiță tipologică.

Concluziile volumului sintetizează fiecare temă principală discutată; în cazul așezărilor se observă un oarecare echilibru între cele care au „cenușare” și cele în care nu sunt atestate astfel de structuri, dar se constată și anumite variabile în ceea ce privește răspândirea lor teritorială.

Referitor la spațiile funerare autoarea este de părere că unele dintre acestea erau frecventate de mai multe comunități aflate în vecinătate. Un alt amănunt relevant este acela că și necropolele urmau același tipar al amplasamentului topografic precum așezările, fiind preferate pantele line și altitudinile joase.

În ceea ce privește inventarul din așezări s-a observat, ca și în cazul altor areale geografice, că ponderea cea mai însemnată o au artefactele din materii dure animale, urmate de cele din piatră și apoi cele metalice.

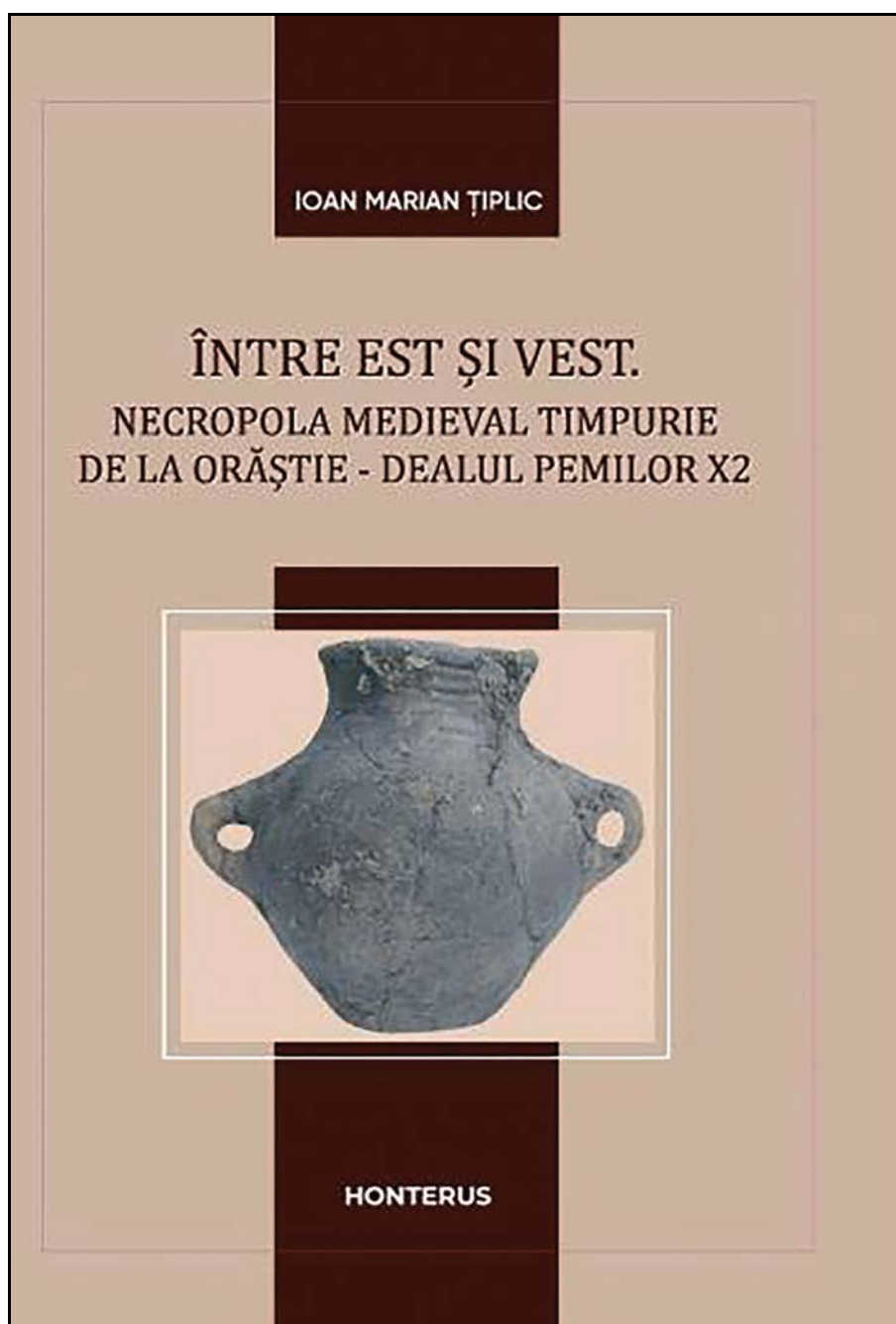
Așa cum era și firesc, sunt evidențiate și rezultatele proprii ale autoarei, obținute prin aplicarea în teren a metodelor interdisciplinare pentru studiul relaționării dintre spațiile locuite/frecventate și elementele mediului natural aferent.

Consistentul volum semnat de Casandra Brașoveanu reprezintă o contribuție utilă și singulară deocamdată pentru investigarea epocii bronzului de la est de Carpați, având marele merit de a fi implementat un model de analiză care a furnizat informații extrem de interesante și care vor ajuta la înțelegerea, într-o altă cheie, a dinamicii teritoriale a comunităților epocii bronzului târziu.

Vasile Diaconu*

* Dr. Vasile Diaconu, Complexul Muzeal Național Neamț, Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, România, diavas_n82@yahoo.com.

**Ioan Marian Țiplic, *Între est și vest.*
Necropola Medieval Timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor X2,
Editura Honterus, Sibiu, 2022, 156 p.
ISBN 978-606-008-129-6**

Lucrarea de față reprezintă o prezentare a rezultatelor cercetărilor arheologice sistematice întreprinse între anii 2000-2006 în punctul Orăștie-Dealul Pemilor X2. Investigațiile arheologice au fost conduse de către autorul monografiei, alături de care au luat parte și următorii cercetători: Dr. Karl Zeno Pinter, Dr. Mihai Căstăian, Dr. Aurel Dragotă, Dr. Marius Mihai Ciută și Dr. Maria Crîngaci Țiplic.

De-a lungul celor șase ani de săpături arheologice desfășurate în acest sit, la activitatea din teren au fost implicați și studenții Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, de la specializările Istorie-Antropologie, Istorie și Științe politice.

Volumul la care facem referire este structurat după cum urmează: **Cuvânt înainte, Introducere**, urmat de două capitole, la care se adaugă **Concluzii, Bibliografie, Planșe, Fotografii și Planuri**.

În **Cuvânt înainte** (p. 5-6), I. M. Țiplic face un excurs istoriografic privitor la problematica necropolelor și a cimitirelor medievale timpurii, punctează detalii importante despre arheologia funerară, pentru ca în final să aducă în discuție stadiul actual al cercetării necropolelor. În urma acestei succinte analize autorul purcede la o scurtă trecere în revistă a primelor cercetări arheologice efectuate la Orăștie-Dealul Pemilor X, pentru ca mai apoi să insiste asupra necesității derulării unor săpături arheologice sistematice ce au debutat începând cu anul 2000. În finalul acestui capitol, autorul mulțumește colectivului de cercetare pentru sprijinul acordat și dedică monografia tuturor celor care, într-un fel sau altul, au contribuit la realizarea acesteia.

Introducerea (p. 7-10) reprezintă o formă mai detaliată a ultimei părți din segmentul anterior al lucrării. Autorul realizează o trecere succintă în revistă a situației arheologice medievale din bazinul intracarpatic. I. M. Țiplic analizează, din punct de vedere istoriografic, acest subiect reliefând atât punctele forte cât și cele slabe ale arheologiei medievale. Din prima categorie autorul enumeră următoarele: creșterea interesului științific asupra perioadei medievale timpurii, îmbogățirea patrimoniului muzeal cu artefactele rezultate în urma cercetării și, nu în ultimul rând, neimplicarea persoanelor politice în redactarea concluziilor istorice. Totodată, dintre punctele slabe ale istoriografiei perioadei medievale timpurii autorul discută următoarele aspecte: presiunile politice, utilizarea descoperirilor arheologice fără discernământ, precum și lipsa izvoarelor scrise. Așadar, perioada evului mediu timpuriu din Transilvania rămâne una aflată sub negură. Volumul recenzat în rândurile de față încearcă să pună într-o lumină pozitivă arheologia medievală timpurie prin informațiile inedite puse la dispoziția cititorului.

Primul capitol, intitulat **Terra Ultrasilvana: Istoria și arheologia secolului al X-lea** (p. 11-42), este divizat în patru subcapitole, pentru a avea o mai bună înțelegere a cadrului general al regiunii istorice în care se află situl arheologic ce face subiectul lucrării de față. Astfel, în primul subcapitol, **Transilvania: geografie, demografie și cronologie** (p. 11-22), autorul introduce cititorul în contextul lucrării, explicând termenii ce definesc teritoriul studiat: *Transilvania* și *Ardeal*, fiecare cu istoria lui. Urmează încadrarea cronologică a arealului de lucru, prezentând, pe scurt, o cronologie relativă a arealului transilvănean, din secolul al IV-lea și până către veacul al XIII-lea, unde se încadrează temporal și situl cercetat de autor. În ultima parte a primului subcapitol se discută demografia și habitatul în perioada anterior amintită. Cercetătorul I. M. Țiplic susține că reconstituirea

demografiei este un rezultat al probabilității, punând acest fapt pe seama lipsei surselor scrise. Rezultatul astfel obținut trebuie tratat cu maximă precauție. În cea de-a doua subdiviziune, **Rit și ritual funerar** (23-30), autorul ne vorbește despre problematica ritualurilor și a riturilor funerare practicate în spațiul intracarpatic. Acesta ne arată că datorită cercetării necropolelor se cunoaște o mare parte a istoriei Transilvaniei. În cadrul acestui subcapitol se abordează și un subiect sensibil, cel al creștinismului din zonă. I. M. Țiplic discută foarte pe scurt difuziunea acestuia în arealul avut în studiu. De asemenea, este analizată și simbolistica funerară, ce are o importanță deosebită pentru lucrarea sa, deoarece asemenea probleme le-a întâlnit pe parcursul desfășurării campaniilor arheologice. În cea de-a treia subdiviziune, denumită **Necropole și orizonturi culturale în Transilvania (secolele IX-XI)** (p. 31-37), se aduc în discuție rezultatele cercetării necropolelor de la Ciombrud-Podireu, Blandiana și Pâclișa-Izvorul Împăratului, făcând o comparație între acestea și cea de la Orăștie-Dealul Pemilor X2. Rezultatul obținut în urma acestei analize a oferit cadrul științific ca să poată defini necropola cercetată ca fiind una de tranziție. În ultimul subcapitol, **Cimitire și biserici** (p. 37-41), este prezentată tranziția de la necropolele unde se desfășurau practici funerare păgâne, la cimitirele amplasate în jurul bisericilor, precum și amplasarea acestora în spațiul intracarpatic. În sprijinul acestor argumente, autorul a întocmit și o hartă cu amplasarea celor 52 de cimitire din jurul bisericilor.

Cea de-a doua unitate, **Orăștie-Dealul Pemilor X2. Cercetarea arheologică 1992-1994/2000-2006** (p. 43-78), debutează cu o scurtă introducere în istoria cimitirelor medievale, a modului de analiză a necropolelor/cimitirelor. Cum era și firesc, acest capitol este împărțit, pentru o mai bună înțelegere, în mai multe segmente. Primul subcapitol, intitulat **Amplasarea geografică. Descrierea săpăturii. Metodologie** (p. 43-45), tratează încadrarea geografică a sitului arheologic, a modului în care săpăturile arheologice au debutat, precum și a manierei în care s-au desfășurat cercetările respective. În cea de-a doua subdiviziune, **Descrierea mormintelor** (p. 46-54), sunt prezentate totalitatea mormintelor cercetate, distribuite în funcție de campania în care au fost excavate, în număr de 71. Autorul ne oferă detalii cu privire la numărul secțiunii unde a fost descoperit complexul funerar, adâncimea, starea de conservare și inventarul care însoțea defunctul în lumea cealaltă.

Al treilea subcapitol, **Inventar funerar** (p. 54-62), prezintă totalitatea descoperirilor din cadrul contextelor funerare. Materialul arheologic constă în următoarele artefacte: podoabe, arme, piese de harnașament și fragmente ceramice. În categoria podoabelor au fost incluse brățările, inelele, cerceii, pandantivele din bronz, clopoțeli, aplicile, mărețele și colierele. Fiecare categorie de podoabe este descrisă în amănunt, din punct de vedere tipologic și morfologic. Categoria armelor cuprinde următoarele tipuri: vârfuri de săgeată, un topor de luptă și șapte tolbe de săgeți. În ceea ce privește piesele de harnașament au fost identificate 13 scărițe de călărie, din fier, 10 zăbale articulare sau nearticulare din fier și 8 verigi din fier. Din inventarul funerar face parte și ceramica. Au fost identificate 10 vase pentru depunere de ofrandă și 71 de fragmente ceramice. Vasele sunt realizate la roată înceată, dintr-o pastă amestecată cu pietricele și arse reducător, având nuanțe de gri, gri-cenușiu și negru. Ceea ce lipsește, din nefericire, cu desăvârșire din inventarul funerar sunt monedele, un foarte bun indicator cronologic.

În al patrulea subcapitol, **Cronologie și atribuire culturală** (p. 62-70), autorul explică cum, prin intermediul inventarului funerar, a tuturor pieselor descoperite în

context, se conturează cronologia sitului. Pentru datarea necropolei au fost utilizate piesele de podoabă. Spre exemplu, analogii pentru aceste piese de podoabă au fost găsite la Alba Iulia-*Stația de Salvare*, Alba Iulia-*Str. Brîndușei*, Hajdúszoboszló-*Árkoshalom* sau la Püspökladány-*Eperjesvölgy*. Sub aceeași formă au fost identificate analogii pentru armele, piesele de harnașament și ceramica descoperită în perimetrul necropolei studiate.

În ultima subdiviziune, intitulată **Scurtă analiză antropologică** (p. 71-78), se atrage atenția asupra stării precare de conservare a materialului osteologic, lucru care nu a permis o clasificare riguroasă pe vârstă și sex. Clasificarea a fost efectuată pe baza desenelor și a fotografiilor realizate la momentul dezvelirii scheletelor. Acest lucru scoate în evidență un minus al lucrării deoarece din echipa de cercetare a necropolei nu a făcut parte și un antropolog. Cu toate aceste neajunsuri, rezultatele obținute au arătat că în necropolă au fost înhumați 40 de adolescenți, patru copii și 18 defuncți ale căror schelete nu au putut fi identificate din cauza stării precare de conservare. Dintre acestea 17+1 aparțin bărbaților, 21+2 femeilor, iar în cazul a patru adolescenți nu a putut fi stabilit sexul. Totodată, scheletele aparținând la 11 copii și alte șapte schelete nu au putut fi determinate. În continuare a fost discutată cauza morții, speranța de viață și rata mortalității în perioada respectivă.

Ultima parte a lucrării, **Concluzii** (p. 79-82), conține observațiile finale ale autorului, unde foarte succint și într-o manieră explicativă reia ideile principale ale volumului. Se conchide faptul că necropola poate fi tratată sub forma unui *proces de asimilare a unor influențe culturale din estul bizantin și din vestul latin*.

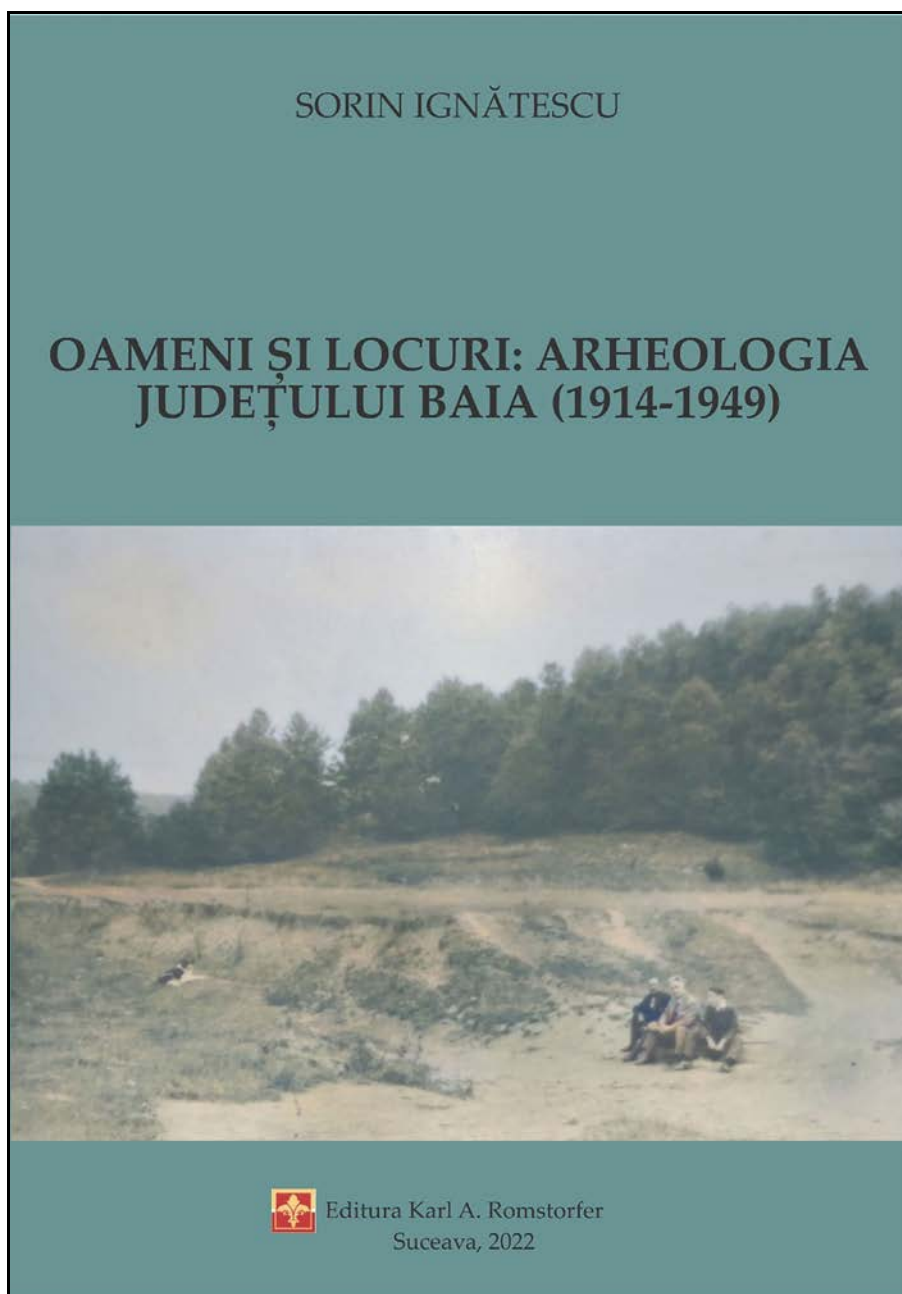
Volumul se încheie cu o serie de planșe, fotografii și planuri, de o calitate foarte bună, ce oferă o imagine de ansamblu a celor opt campanii de cercetări arheologice efectuate în această necropolă.

În încheiere, ne exprimăm convingerea că lucrarea de față, cu minusurile inerente oferite de săpătura uneori neglijent executată – așa cum reiese din materialul ilustrativ – poate deveni un important instrument de lucru pentru cercetătorii care au preocupări comune cu cele ale autorului cărții recenzate.

Bogdan-Andrei Chiriloaie*

* Bogdan-Andrei Chiriloaie, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România, chiriloaiebogdan@yahoo.com.

**Sorin Igătescu, *Oameni și locuri:
Arheologia județului Baia (1914-1949)*,
Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2022, 404 p.
ISBN 978-606-8698-63-2**

Cartea *Oameni și locuri: Arheologia județului Baia (1914-1949)* reprezintă una dintre recente lucrări dedicate arheologiei interbelice a culturii Cucuteni, fiind tipărită în anul 2022, la Editura Muzeului Național al Bucovinei – Karl A. Romstorfer.

Autorul lucrării este Sorin Ignătescu, lector univ. dr. la Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, arheolog expert, unul dintre cercetătorii preocupați de studierea neo-eneoliticului din spațiul est-carpatic și mai ales din Podișul Sucevei.

Așa cum rezultă din **Introducerea** volumului (p. 5-8), ideea întocmirii unui astfel de demers este fondată pe teza de doctorat a autorului, intitulată *Cultura Cucuteni în Podișul Sucevei*, în care una din direcțiile de cercetare istoriografică a fost studierea activității din perioada interbelică a directorului Muzeului Fălticenilor, Vasile Ciurea.

Titlul lucrării face referire la o serie de personalități care au contribuit la dezvoltarea arheologiei în județului Baia, iar intervalul cronologic ales se înscrie între momentul întemeierii muzeului de către Vasile Ciurea (1914) și demiterea acestuia din funcție (1949).

Meritul autorului se datorează în primul rând faptului că a reușit să reconstituie substanța capitolelor pe baza unui lot consistent de scrisori între Vasile Ciurea și arheologi, învățători, elevi și alte elite sociale, precum și manuscrise, transcrise în **Anexele** lucrării (p. 227-404). Dat fiind faptul că în aceste scrisori era amintit un număr mare de persoane și instituții, autorul a recurs la o riguroasă sistematizare a informațiilor, pentru a facilita înțelegerea textului, atât cercetătorilor, cât și publicului larg.

Prin urmare, în primul capitol sunt descrise, în ordine descrescătoare, **Structurile instituționale** (p. 9-12), care se ocupau în perioada interbelică de recuperarea, conservarea și valorificarea patrimoniului arheologic și legile după care acestea funcționau. Tot aici sunt indicate disfuncționalitățile acestor legi și modul în care era influențată soarta obiectelor arheologice. După părerea autorului, această stare de lucruri îl determină pe Vasile Ciurea să înființeze o instituție responsabilă de recuperarea și direcționarea corectă a vestigiilor, sub numele de Muzeul Fălticenilor. O altă inițiativă în acest sens a fost încurajarea învățătorilor din localitățile județului Baia să fondeze muzee școlare și să educe elevii și țăranii în vederea recunoașterii obiectelor antice.

Desigur că Muzeul Fălticenilor nu putea exista fără patrimoniu, așadar în următorul capitol, autorul relatează despre **Cercetarea arheologică** (p. 13-58) realizată de Vasile Ciurea în colaborare cu arheologi și cercetători din instituțiile culturale de rang superior. O astfel de colaborare era justificată și de faptul că domeniul profesional al lui Vasile Ciurea nu era arheologia, prin urmare, pasionatul cercetător avea nevoie de o consiliere în privința încadrării cultural-cronologice a vestigiilor. Din corespondența lui Vasile Ciurea, aflăm că, acesta a reușit să trezească curiozitatea asupra antichităților de pe teritoriul județului Baia unor arheologi cu renume: Vladimir Dumitrescu, Ioan Andrieșescu, Virgil Drăghiceanu, Dumitru Constantinescu, care nu au rămas indiferenți la rugămințile directorului din Fălticeni, de a realiza periegeze și săpături pe teritoriul județului.

Pe baza corespondenței lui Vasile Ciurea, autorul reușește să reconstituie colaborarea acestuia în vederea cunoașterii stațiunilor preistorice, cu diferite instituții regionale și persoane particulare: cadre militare, preoți, proprietari, învățători, medici, elevi. Această colaborare a dat roade, întrucât, o bună parte din obiectele din muzeu erau recuperate și donate de această categorie de persoane. Nu în ultimul rând, autorul dedică un subcapitol unei alte categorii

sociale, țăranii, relatând numeroase cazuri despre modul în care aceștia se raportau la descoperirile arheologice și felul în care uneori le găseau o întrebuințare gospodărească.

În cel de-al treilea capitol, autorul scoate în evidență **Valorificarea editorială a cercetării** (p. 59-94) siturilor arheologice descoperite în județul Baia, efectuată atât de specialiștii de la instituțiile culturale superioare care au colaborat cu Vasile Ciurea, cât și de el însuși. Astfel, sunt introduse în circuitul științific așezările de la Ruginoasa și Drăgușeni, publicate de Vladimir și Hortensia Dumitrescu în prestigioasa revistă *Dacia*. Arheologul Ioan Andrieșescu susține o comunicare la Oslo despre toporul cu gravură de la Rădășeni, iar profesorul Orest Tafrali publică vestitele pietre de la Bunești. În același timp, Vasile Ciurea reușește să publice studii despre materialele aflate în colecția Muzeului Fălticeniilor în revistele *Dacia*, *Natura*, *Boabe de grâu*. Întrucât, în unele articole apar aceleași informații, autorul a recurs la efectuarea unui tabel în care compară textul articolelor pentru a deduce ordinea în care acestea au fost scrise (**Anexa 2**) (p. 296-355).

Capitolul patru este rezervat de autor pentru descrierea modului în care s-a produs **Valorificarea expozițională a cercetării** (p. 95-102) efectuate de Vasile Ciurea și a obiectelor ajunse în colecția muzeului de la particulari. Ținând cont de ierarhia instituțională prezentată în primul capitol, autorul oferă informații succinte despre expoziția Muzeului Național de Antichități, unde erau expuse obiecte ce proveneau din stațiunile arheologice ale județului Baia. Ulterior, este descrisă detaliat expoziția Muzeului Fălticeniilor, organizarea ei pe grupe și secții, componența acestora și chiar metodele folosite pentru curățarea materialelor arheologice, în deosebi ceramica. De asemenea, autorul acordă atenție și muzeelor sătești înființate de către învățători la sugestia lui Vasile Ciurea, care pe lângă rolul lor de „depozitare” a materialului didactic, mai aveau și onorabila misiune de culturalizare a oamenilor din mediul rural, unde, așa cum indică recensământul din 1938, locuia 81,97% din populația județului.

Ambiția lui Vasile Ciurea de a valorifica vestigiile arheologice și istorice ale județului Baia nu s-a rezumat doar la expoziții și publicații științifice. În capitolul cinci, autorul relatează pe larg despre **Valorificarea cercetării prin conferințe publice** (p. 103-106), care pe lângă scopul de a familiariza publicul larg cu descoperirile arheologice din județ, urmărea și colectarea unor sume de bani necesare pentru buna funcționare a muzeului.

Capitolul VI se referă la **Siturile arheologice** (p. 107-196) repertoriate de autor din corespondența lui Vasile Ciurea cu colaboratorii săi, manuscrisele unor lucrări nepublicate și articole științifice din epocă. O mare contribuție în acest sens a avut-o învățătorul Dumitru Drăgușanu, al cărui manuscris autorul cărții l-a descoperit în procesul documentării de teren a siturilor arheologice. Prin urmare, au fost inventariate 64 de situri, unele dintre ele nefiind cunoscute în literatura de specialitate nici până astăzi. Autorul lucrării nu s-a rezumat doar la repertorierea siturilor, prin multiple periegeze proprii a confirmat sau a infirmat localizarea acestora. Pentru fiecare sit indicat în corespondență sau în lucrări aflate în manuscris, autorul specifică coordonate geografice, un mic istoric al cercetărilor, descrierea localizării și a căilor de acces folosite de el însuși pentru identificarea lui, date referitoare la încadrarea culturală, bibliografie, precum și o hartă topografică, o imagine fotografică, în ambele fiind marcat perimetrul sitului.

În **Concluziile** (p. 197-199) lucrării autorul subliniază care a fost rolul arheologiei în epoca interbelică, cu ce lipsuri s-a confruntat acest domeniu și care au fost acțiunile

întreprinse de directorul Muzeului Fălticeniilor, Vasile Ciurea și de către învățătorii din satele județului Baia în vederea salvării și valorificării materialului arheologic provenit din stațiunile descoperite de aceștia sau recuperat de la alte categorii profesionale.

De asemenea, cartea dispune de un **Abstract** în limba engleză (p. 199-200), **Abrevieri** (p. 201-204), **Bibliografie** (p. 205-218), **Indice de nume** (p. 219-224), **Lista anexelor** (p. 225-226) și **Anexe** (227-404).

După părerea noastră, lucrarea mai sus menționată, merită catalogată drept o adevărată enciclopedie arheologică a județului interbelic Baia. Suntem îndreptățiți să enunțăm acest fapt datorită informației extrem de detaliate oferite de autorul lucrării despre legislația epocii interbelice, localitățile, oamenii, instituțiile, stațiunile arheologice și nu în ultimul rând despre obiectele din diferite epoci istorice, descoperite pe teritoriul județului. Caracterul enciclopedic al lucrării derivă și din subiectele tratate în paginile sale. Pe de o parte, autorul relatează despre destinul și direcțiile arheologiei în perioada interbelică, iar pe de altă parte, în mod episodic, aflăm detalii despre viața socială a oamenilor de rând, mai cu seamă asupra percepțiilor acestora despre vestigiile din trecut și despre impactul declanșării primei conflagrații mondiale asupra cercetării arheologice în județ.

Lucrarea de față mai constituie și o schiță biografică a lui Vasile Ciurea, cel care a impulsionat dezvoltarea și individualizarea arheologiei ca știință în județul Baia, dar mai ales, cel care a reușit să formeze generații de intelectuali preocupați de vestigiile trecutului și buna lor întrebuințare. Prin minuțioasa descriere a activității lui Vasile Ciurea, a inițiativelor lui de a salvagarda monumentele arheologice, a conferințelor organizate, autorul subliniază cum arheologii și oamenii pasionați de trecut trebuie să se raporteze la siturile și obiectele de factură arheologică.

Valoarea cărții rezidă și din cantitatea impresionantă de documente inedite folosite de autor la scrierea lucrării, dar mai ales din ambiția lui de a verifica aceste informații. Numeroasele periegeze întreprinse de autor, interacțiunea lui cu oamenii și oficialitățile din satele fostului județ Baia, l-au direcționat de multe ori spre persoane care dețineau informații despre colaboratorii lui Vasile Ciurea, astfel, spectrul informațional despre viața intelectuală din județul Baia s-a extins considerabil.

Ținând cont de preocupările autorului, nu putem să nu subliniem importanța lucrării pentru istoriografia culturii Cucuteni, cartea constituind și un valoros îndrumar cu surse bibliografice pentru o epocă mai puțin cunoscută.

Considerăm că această lucrare este un model de îmbinare armonioasă a documentelor de arhivă cu cercetarea propriu-zisă de teren, un model de realizare a unui repertoriu arheologic și nu în ultimul rând o modalitate de prezentare a activității arheologice dintr-o anumită epocă istorică.

Nu în ultimul rând, cartea merită lecturată și de publicul larg, în special de profesori și elevi, întrucât conține numeroase modalități de promovare a arheologiei în mediul preuniversitar, de cunoaștere a istoriei locale și, desigur, de conștientizare a valorii arheologiei, în vederea salvagărdării vestigiilor trecutului.

Irina Rusu*

* Drd. Irina Rusu, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România, irinarusu.1998moon@gmail.com.